

21. YÜZYILDA EKONOMİ, POLİTİKA VE TEKNOLOJİDE ASYA RÖNESANSI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ASIAN RENAISSANCE IN ECONOMICS,
POLITICS AND TECHNOLOGY IN THE 21ST CENTURY*

Editörler

Prof. Dr. Nadim MACİT & Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

21. YÜZYILDA EKONOMİ, POLİTİKA VE TEKNOLOJİDE ASYA RÖNESANSI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ASIAN RENAISSANCE IN ECONOMICS,
POLITICS AND TECHNOLOGY IN THE 21ST CENTURY*

Editörler

Prof. Dr. Nadim MACİT & Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

ISBN: 978-625-5972-19-4

PA Paradigma Akademi Yayınları

Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım

Fetvane Sokak No: 29/A

ÇANAKKALE

e-mail: fahrigoker@gmail.com

Tasarım&Kapak: Himmet AKSOY

Matbaa: Meydan / 99 Baskı

Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığında alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Aralık 2024

ÖNSÖZ

Modern dünyada ekonomik ve siyasal yapıların çeşitli unsurları fonksiyonel olarak ve zorunlu bir şekilde birbiriyle karşılıklı etkileşim içerisinde. Diğer bir ifadeyle, ülkelerin ekonomik yapıları, devletlerin politikalarını önemli oranda etkilerken aynı zamanda söz konusu iktisadi yapının kendisi de devletler tarafından büyük oranda etkilenmektedir. Son birkaç asırda politik, iktisadi, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkmasında ve bu ilerlemenin bir öncülü olan düşünsel altyapının oluşmasında, Batı'nın rolü oldukça önemlidir fakat bilim ile felsefenin evriminde ve bu unsurların zaman-mekân taşıyıcılığında Doğu'nun oldukça değerli katkıları olduğu gerçeği yadsınamaz.

'Asya Rönesansı' kavramı, Asya ülkelerinin kültürel, ekonomik ve siyasi güçlerini yeniden şekillendirme çabalarını ifade etmektedir. Asya'daki politik dinamikler de bu dönüşümün ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kavram Asya'nın iktisadi, politik, kültürel ve bilimsel alanlardaki yeniden doğuşunu simgeler. Bu süreçler, dünya ekonomisinin geleceğinde Asya'nın daha güçlü bir rol oynamasını zorunlu kılmakta ve küresel dinamiklerde önemli bir dönüşüm yaratmaktadır.

20. yüzyıl için ekonomi ve siyaset açısından 'Atlantik Yüzyılı' söylemi genel kabul görmekle birlikte 21. yüzyıl için 'Pasifik Yüzyılı' ifadesi, gerçekçi bir tanımlamaya dönüşebilir mi? Bilindiği üzere 19. yüzyılda, sıra dışı ekonomik büyüme döneminde İngiltere dünyada hegemon devlet iken 20. yüzyıldaki parlak ekonomik gelişim zamanlarında ise ABD'nin liderliği söz konusuydu. 21. yüzyılda ise siyaset, ekonomi ve teknoloji alanında Doğu ve Batı arasında güç mücadelesi sürmektedir. Bu yüzyılda ABD merkezli liberal dünya ekonomisi, yükselen Asya karşısında giderek daha sert bir rekabetin içinde kendini savunmak durumundakalmaktadır. Asya merkezinde yoğunlaşan küresel ticaret ağları, dünyayı sadece iktisadi güç açısından değil aynı zamanda siyasetin ve rekabetin artık daha fazla ön planda olduğu çok kutuplu bir dünya düzenine doğru götürmektedir. Diğer bir ifadeyle, yeni küresel iktisadi güçler ve siyasal hükümetler, uluslararası ilişkilerinin daha karmaşık bir seyrini de beraberindegetirmektedir.

Ekonomik faaliyetlerin merkez üssü son birkaç yüzyıl içinde belirli eksen kaymaları yaşamışlardır. Önceleri Akdeniz çevresinde konumlanan iktisadi faaliyetler sonrasında Kuzey Atlantik'e ve buradan da artık Pasifik'e doğru kaymaktadır. Dünya ekonomisi yirmi birinci yüzyılda önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. Nitekim satın alma gücü paritesine göre Asya'nın küresel GSYH'deki payı on yıl önce % 45 iken günümüzde % 54'e ulaşmış olup 2030 yılına kadar bu oranın % 58 civarında olması beklenmektedir (World Economics,2024). Asya kıtası yaklaşık 45 milyon metrekarelik yüzölçümüyle farklı siyasi yaklaşımlara, ekonomik politikalara ve muazzam bir kültürel zenginliğe sahiptir. Bölge günümüzde tıpkı on altı ve on yedinci yüzyıl öncesinde olduğu gibi yeniden o parlak günlerine dönmekte olup küresel ticaret ağlarının merkezinde yer almaktadır. Bununla birlikte kıta içerisinde ülkeler arasındaki gelir farklılıkları çok büyük oranlara ulaşabilmekte olup bu açıdan heterojen bir yapıyı kendi bünyesinde barındırmaktadır. Fakat Çin, Japonya, Rusya, Türkiye ve Güney Kore'nin öncülüğünde bu bölgede yer alan ülkeler, karşılıklı ticari çıkarlar yoluyla tamamlayıcı ve birbirine bağlı bir ekosistem oluşturabilmektedirler.

Mc Kinsey Company'nin son raporuna göre dünya düzeni, teknoloji platformları, demografik güçler, kaynak-enerji sistemleri ve piyasa kapitalizasyonu açısından bakıldığında dünyanın geri kalan kıtalarına kıyasla Asya kıtası artık daha büyük bir paya sahiptir. Bu coğrafya gününüzde değer bakımından dünya ticaretindeki en büyük 20 koridordan 13'üne ev sahipliği yapmaktadır. Asya kıtası aynı zamanda ekonomik olarak birbirine kenetlenmiş olup Asya'nın toplam ticaretinde değer bakımından bölgenin payı yaklaşık % 60 düzeyindedir. Asya'nın bu yükselişi, sadece bölge ülkeleri için değil, tüm dünya için belirleyici bir faktör olmaya devam edecektir.

Başta Çin, Japonya, Güney Kore ve Avusturalya olmak üzere önemli birçok Asya ülkesinin imzaladığı “Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Anlaşması – RCEP ”, 2022 yılı başında yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, bölgenin iktisadi ve ticari mimarisini yeniden şekillendirmekte olup bölgesel ticaret ve yatırımın genişlemesini kolaylaştırması amacıyla küresel ekonomik büyümeye ve kalkınmaya katkıda bulunacak kapsamlı ve karşılıklı yarar sağlayan bir ekonomik ortaklık kurma hedefiyle oluşturulmuştur. Bu tip bölgesel anlaşmalar Asya’da küresel ticareti yeniden tanımlamaktadır. Gerek ikili gerekse bölgesel anlaşmalar, Türk Dünyası’nı da yakından ilgilendirmekte olup bölgeler arası ticari ilişkilerinin güçlenmesinde kilit bir rol oynamaktadır. Asya’daki bu ivmelenmenin, dünya ekonomisinde paradigma değişikliği yaratarak küresel ekonomik ve siyasal hiyerarşisini yeniden yapılandırması muhtemel görünmektedir. Türk Devletleri’nin de hızla büyüyen bu pastadaki payını arttırabilmesi için uygun politik, ekonomik, teknolojik adımları atması son derece önem arz etmektedir.

Yukarıda belirtilen hususlara binaen Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ve Buhara İnovasyon Üniversitesi iş birliğiyle Asya kıtasında yaşanan son gelişmelere dikkat çekmek ve konuları bilimsel bir platformda ele almak amacıyla ortak sempozyum düzenleme kararı alınmıştır. Bu kapsamda sempozyumun adı “21.Yüzyılda Ekonomi, Politika ve Teknolojide Asya Rönesansı” olarak belirlenmiş olup sempozyum 31 Ekim - 01 Kasım 2024 tarihleri arasında hibrit (yüz yüze ve çevrimiçi) olarak gerçekleştirilmiştir.

Yirmi birinci yüzyıl, Asya’nın ekonomik, siyasal ve kültürel anlamda yükselişine tanıklık ettiğimiz bir dönem olarak tarihe geçmektedir. Bu yüzyılda Asya, küresel dinamiklerin yeniden şekillenmesinde merkezi bir rol üstlenerek ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve politik dönüşüm süreçlerinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Elinizdeki eser, bu çarpıcı dönüşümü "Asya Rönesansı" olarak nitelendiren bir bakış açısıyla ele alarak, Asya’nın küresel sistemdeki konumunu ve potansiyelini anlamak için bir rehber niteliği taşımaktadır. Bu kitapta yer alan çalışmalar, söz konusu kongrede özetleri sunulmuş tam metin bildirilerden oluşmaktadır. Bu kitapta çalışmaları ile yer alan değerli yazarlara, özverili emekleri ve bilgi birikimlerini okuyucularla paylaştıkları için en içten teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca sempozyum sürecindeki maddi ve manevi destekleri için Megapol Group Yönetim Kurulu Başkanı Selim Gökdemir’e teşekkür ederiz. Kitabın, Asya’nın ve dünyanın geleceğini şekillendiren önemli tartışmalara ilham vereceğine ve literatüre önemli bir katkı sunacağına inanıyoruz.

Prof. Dr. Nadim MACİT & Doç. Dr. Hamit ÖZMAN

Ege Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanları

21. YÜZYILDA EKONOMİ, POLİTİKA VE TEKNOLOJİDE ASYA RÖNESANSI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ASIAN RENAISSANCE IN ECONOMICS,
POLITICS AND TECHNOLOGY IN THE 21ST CENTURY*

ONUR KURULU (HONOUR BOARD)

Prof. Dr. Necdet BUDAK
(Ege Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Dilnoz RUZIYEVA
(Bukhara University of Innovation Rektörü)

DÜZENLEME KURULU (ORGANISING COMMITTEE)

Prof. Dr. Nadim MACİT (Düzenleme Kurulu Başkanı)
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Vefa KURBAN
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Başkanı

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN (Düzenleme Kurulu Eş Başkanı)
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Öğr. Üyesi

Assoc. Prof. Dildora TOSHEVA (Üye)
Bukhara University of Innovation
Vice Rector - Scientific Research Department

Doç. Dr. M. Fatih SANSAR (Üye)
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Öğr. Üyesi

Dilara KAMİL (Dilovar RAJABOVA) (Üye)
Bukhara University of Innovation
Head of Scientific Research Department

Zarif Jörayev SHARIFOVICH (Üye)
Bukhara University of Innovation
Head of Digital Education Technologies Department

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ (Üye)
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Öğr. Elemanı

Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN (Üye)
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD Öğr. Elemanı

SEKRETERYA (SECRETARIAT)

Arş. Gör. Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ
Arş. Gör. Dr. Recep Efe ÇOBAN

BİLİM KURULU (SCIENCE COMMITTEE)

Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR
(İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Elif AKBOSTANCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Sacit Hadi AKDEDE
(İzmir Bakırçay Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. İsmet ATEŞ
(Adnan Menderes Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Aydanur GACENER ATİŞ
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Resul AYDEMİR
(İstanbul Teknik Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Ülviyye AYDIN
(9 Eylül Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Elena BESOLOVA
(North Ossetian Ins. - Russia)

Prof. Dr. Nesrin DEMİR
(İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Dilek DEMİRHAN
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Saynur DERMAN
(Marmara Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ
(9 Eylül Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Ceyhun ELGİN
(Boğaziçi Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Bilge ÖZTÜRK GÖKTUNA
(Galatasaray Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Jinyoung HWANG
(Hannam University - South Korea)

Prof. Dr. Vefa KURBAN
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Nadim MACİT
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Guram MARKHULIA
(Sokhumi State University - Georgia)

Prof. Ema MILJKOVIĆ
(Belgrade University - Serbia)

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR
(Yıldız Teknik Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Gökay ÖZERİM
(Yaşar Üniversitesi- Türkiye)

Prof. Juan Prieto - RODRIGUEZ
(Oviedo University - Spain)

Prof. Dr. Abdullah ÖZDEMİR
(Adnan Menderes Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Türker SUSMUŞ
(Ege Üniversitesi İİBF - Türkiye)

Prof. Dr. Sevtap ÜNAL
(İzmir Kâtip Çelebi Üni. - Türkiye)

Prof. Ning ZHANG
(Hangzhou Dianzi University – China)

Doç. Dr. Margareta ASLAN,
(Cluj-Napoca University - Romania)

Doç. Dr. Kerim Eser AFŞAR
(9 Eylül Üniversitesi - Türkiye)

Assoc. Prof. Didem SOYALTIN COLELLA
(University of Aberdeen – Scotland)

Assoc. Prof. Galiya DAULIYEVA
(Al-Farabi Kazakh Nat. Uni.- Kazakhstan)

Doç. Dr. Sema DUBE
(İstanbul Yeditepe Üniversitesi - Türkiye)

Assoc. Prof. Eleftherios GIOVANIS
(İzmir Bakırçay Üniversitesi - Türkiye)

Assoc. Prof. Mirzohid DAMINOV ISLOMOVICH - Vice Rector
(Buhara Innovation Uni. – Uzbekistan)

Assoc. Prof. Jeyhun MAMMADOV
(Khazar University - Azerbaijan)

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA
(Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaijan)

Doç. Dr. Kamala Akif NAJAFOVA
(Azerbaijan State University of Economics- Azerbaijan)

Doç. Dr. Hamit ÖZMAN
(Ege Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Bahadır PEHLİVANTÜRK
(TOBB Üniversitesi – Türkiye)

Doç. Dr. M.Fatih SANSAR
(Ege Üniversitesi - Türkiye)

Assoc. Prof. Gül ŞEN
(University of Bonn - Germany)

Assoc. Prof. Dildora TOSHEVA - Vice Rector
(Bukhara University of Innovation - Uzbekistan)

Assoc. Prof. Sarbinaz UTEGENOVA
(Karakalpak State University - Uzbekistan)

Dr. Hasan BELLO
(History Institute – Albania)

Dr. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ
(Ege Üniversitesi- Türkiye)

Dr. Sara CROMBACH
(University of Amsterdam – Holland)

Dr. Öğr. Üyesi Kürşad GÜÇ
(Jandarma ve Sahil Gv. Akademisi – Türkiye)

Dr. Jamila Vagif HASANOVA
(Azerbaijan State University of Economics - Azerbaijan)

Dr. Omid SHOKRI KALEHSAR
(George Mason University – ABD)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZYİĞİT
(9 Eylül Üniversitesi - Türkiye)

Dr. Yaroslav PYLYPCHUK
(Drahomanov National P. University - Ukraine)

Dr. Mirjalol Trayev SHARİFOĞLU
(Buhara University of Innovation - Uzbekistan)

Mansur YODGOROV - Vice Rector
(Buhara University of Innovation - Uzbekistan)

Janitha AMARASENA- Vice Rector
(Buhara University of Innovation -Uzbekistan)

İÇİNDEKİLER

BÖLGESEL KAPSAMLI EKONOMİK ORTAKLIK ANLAŞMASI (RCEP)’NA TARAF SERBEST TİCARET ORTAĞI ÜLKELERİNİN ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ	1
Abdullah ÖZDEMİR - Hatice EROL	
TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATI YÜKSEK ÖĞRETİM ALANI OLUŞTURULMASININ ÖNEMİ ve BİLEŞENLERİ.....	23
İbrahim Attila ACAR	
AVRUPALI DEVLETLERİN ERMENİSTAN DESTEĞİ VE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İTTİFAKI	39
Ahmet TOKSOY	
ERKEN SANAYİ(SİZ)LEŞME OLGUSU VE SEÇİLİ ASYA EKONOMİLERİNDE GÖRÜNÜM.....	53
Hamit ÖZMAN	
KOLEKTİF GÜVENLİK ANTLAŞMASI ÖRGÜTÜ’NÜN (KGAÖ) GELECEĞİ: 2022 KAZAKİSTAN OLAYLARI SONRASI DÖNEMİN ANALİZİ.....	71
Emre ÇITAK	
THE ROLE OF CURRENCIES IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN: CHALLENGES, IMPACT, AND FUTURE PROSPECTS.....	79
Ikramova Aziza AMINOVNA	
KAZAKİSTAN FİNANSAL PİYASALARINA İLİŞKİN GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE KAZAKİSTAN BORSA ENDEKSİ ÜZERİNE VOLATİLİTE MODELLEMESİ	87
Hatice BAŞKAYA - Abdullah ÖZDEMİR	
ORTA ASYA COĞRAFYASINDA İKTİSADİ BEŞERİ VE SOSYAL DEĞİŞİMLERİ ETKİLEYEN BİR FAKTÖR: EĞİTİMSEL MODELLER	103
İskender DAŞDEMİR - Hamit ÖZMAN	
K-POP, YAPAY ZEKÂ VE METAVERSE EVRENİ BAĞLAMINDA	117
İlker ERDOĞAN - Merve İRİYARI	
TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ÜYESİ ÜLKELERİN SAĞLIK SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	127
Beyza Mıynat TAŞDEMİR	
TİCARETİN KURUMSAL YAPISI: TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA TİCARET SİCİLİ BİRLİĞİ VE TİCARET SİCİLİ AKADEMİSİ.....	139
Mehmet AK	
UNİVERSİTETLARNI INNOVASION BOSHQARISHDA TYUTORLIK FAOLİYATINI TAKOMILLASHTIRISH MEXANİZMI	153
Yodgorov Mansur NABIYEVICH - Rahmatov Shuxrat AXATOVICH	
EXPLORING FRACTIONAL CALCULUS IN ECONOMIC MODELING: INSIGHTS INTO VOLATILITY, OPTION PRICING, AND MARKET DYNAMICS	161
Merajov Nursaid IKROM UGLI	
HAZAR DENİZİ VE GÜNEY KAFKASYA: TARİH, PETROL VE BÖLGESEL İLİŞKİLER.....	167
Günay ALİYEVA	

ORTA ASYA’NIN YENİLENEBİLİR ENERJİ KONUSUNDAKİ ATILIMLARI	179
Gulrukh D. KHASAN	
ERMENİSTAN’IN ORTA ASYA DEVLETLERİYLE İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ.....	191
Xuraman HÜSEYNOVA	
2022 RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI BAĞLAMINDA AVRUPA BİRLİĞİ’NİN DOĞAL GAZ ARZI SORUNU VE AZERBAYCAN’IN DOĞAL GAZ KAYNAKLARININ ÖNEMİ	197
Hazal IŞIK - M.Fatih SANSAR	
AZERBAYCAN ENERJİ POLİTİKASINDA DIŞ İŞBİRLİĞİ	215
Sevda ABDULLAYEVA	
ÇİN HALK CUMHURİYETİ’NİN MAVİ EKONOMİ KAPSAMINDA AÇIK DENİZ RÜZGAR ENERJİ STRATEJİSİ	221
Elif DEPBOYLU - Siret HÜRSOY	
ASYA EKONOMİLERİNİN, EKONOMİDE RÖNESANS BAĞLAMINDA TETKİKİ.....	241
Sinan DOĞAN	
THE ROLE OF THE WORLD BANK IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN: CHALLENGES, CONTRIBUTIONS AND FUTURE PROSPECTS	249
Aziza E. SUVONOVNA	
JAHON BOZORINING MOHIYATI, O’ZIGA XOSLIGI VA XXI ASRDAGI TENDENSIYALARI	259
Firuza RAXMATOVA	
THE INFLUENCE OF THE ECONOMY ON THE DIRECTION OF TOURISM IN CENTRAL ASIA	271
O’roqova Saodat BAXRIDINOVNA	
LOGISTICS CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN UZBEKISTAN’S ECONOMY	279
Ramazonov Ravshanjon YOQUB O’G’LI	
DEVLET DIŞI AKTÖR: HİZBULLAH’IN LÜBNAN’DA SİYASAL OTORİTEYE DÖNÜŞÜMÜNDE EKONOMİK ve SOSYAL ETKENLER	287
Levent KARACA	
BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN UZBEKISTAN’S FUTURE: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES.....	297
Rustamov U. AMRILLOJONOVICH	
ENSURING TERRITORIAL INDEPENDENCE THROUGH THE DEVELOPMENT OF INTERNAL MIGRATION IN THE TURKIC WORLD.....	305
Said Usmonovich ISAYEV	
NEW TECHNOLOGY: AI FOR THE BANKING SYSTEM IN UZBEKISTAN	315
Saidov Mehriddin KOMILJON O’G’LI	
DEVELOPING GREEN ECONOMICS IN CENTRAL ASIA: CHALLENGES, OPPORTUNITIES, AND STRATEGIES	323
Samatova Dilafruz ERKINOVNA	
BUKHARA IN THE REGION FAMILY ENTERPRISES ACTIVITIES SITUATION QUESTIONNAIRE METHOD THROUGH EVALUATION AND OPPORTUNITIES TO USE ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE OF MANAGEMENT.....	333
Jurayev Navruz JURAYEVICH	

O‘ZBEKISTONDA ILMIY VA INNOVATSIYA FAOLIYATI” LOYIHASINI TAHLIL QILISH	353

To`Xtayev Sanjar MAXSUDOVICH

FOREIGN EXPERIENCE OF PROVIDING SERVICES TO THE CRAFT PRODUCTS MARKET	359

Ergasheva Aziza FARMONOVNA

BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE İHRACATINDA PAZAR VE ÜRÜN BAZLI ÇEŞİTLİLİK ANALİZİ.....	369

Ebubekir KARAÇAYIR

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Ege Üni. Türk Dünyası Ar. Enstitüsü Öğr. Üyesi Doç. Dr. Hamit ÖZMAN:

Sayın rektör yardımcım, sayın müdürlerim, sayın öğretim üyeleri, kıymetli büyüğümüz sayın Ferit Apaydın ve değerli katılımcılar, öncelikle hepiniz hoş geldiniz. Bugün burada sizlerle beraber 21. yüzyılda ekonomi siyaset ve ekonomide Asya Rönesansı üzerine konuşacağız ve bu konuyla ilgili bir sempozyum gerçekleştireceğiz. Önce kısaca neden bu ismi verdik, bunu belirtmek isterim. Biliyorsunuz rönesans kelimesi, yeniden doğuş yeniden canlanma anlamına gelmektedir. 19. yüzyıl İngiltere'nin hâkimiyetinde olan bir yüzyıldı. 20. yüzyıl Amerika Birleşik Devletleri'nin egemen olduğu bir dönemdi. 21. yüzyıl belki de "Pasifik Yüzyılı" olacak. Biz bunun ön işaretlerini görüyoruz. Bu noktada Asya ekonomilerinde dönüşümler yaşanıyor. Siyasi ve diplomatik dönüşümler yaşanıyor. Bunların yanı sıra teknolojiye de dönüşümler yaşanıyor.

Satın alma gücü olarak baktığımızda Asya'nın küresel ekonomideki payı yaklaşık % 55 seviyesine ulaştı. Burada değişim, politik bir gücü de beraberinde getiriyor. Bugün güç dengelerini ve rekabeti konuşacağız. Sempozyum hakkında birkaç bilgi vermek isterim. Toplamda seksen iki katılımcımız var. Bu vesile ile bildiri gönderen katılımcılarımıza da teşekkür ediyoruz. Bildiri sahiplerinin % 47'si yurtiçinden, % 53'ü yurtdışından. Bu sempozyumda sekiz farklı ülkeden katılımcılarımız bildiri sunacaklar.

SSCB sonrası, özellikle 91-97 yılları arasında Türk dünyasındaki devletler ekonomik sıkıntılar yaşadılar ancak bugün güzel ilerlemeler elde ediyorlar. Bugün burada Özbekistan'dan Buhara İnovasyon Üniversitesi'nden misafirlerimiz var. Özbekistan bugün yurtdışına gönderdiği 150.000 öğrencisi ile dünyada dışarıya en çok öğrenci gönderen üçüncü ülke konumunda. Bu öğrenciler yurtdışında aldıkları nitelikli eğitim sonrasında ülkelerine önemli hizmetlerde bulunacak ve katma değer yaratacaktır.

Son olarak, birkaç kişiye teşekkür etmek isterim. Sempozyumun düzenlenmesinde büyük katkısı olan Prof. Dr. Nadim Macit'e, Özbekistan İnovasyon Üniversitesi akademisyenlerine, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal ilişkiler anabilim dalı başkanı Prof. Dr. Vefa Kurban'a ve anabilim dalımızdaki değerli öğretim üyesi diğer hocalarımıza çok teşekkür ediyor, hepinize hoş geldiniz diyorum.

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT:

Sayın rektör yardımcım, sayın dekanlarım, sayın müdürlerim, sayın öğretim üyeleri, sevgili öğrenciler ve özellikle Ankara'dan bizi kırmadan buraya gelen değerli büyüğüm Ferit Apaydın Bey, hepinize hoş geldiniz diyorum. Hayalimiz olan Türk dünyasıyla birlikte nitelikli birçok ortak işlere imza atıyoruz. Bu ortak işleri yapmak çok kıymetli. Sizinle birlikte olmak üniversitemiz ve enstitümüz için bir onur kaynağıdır. Şimdi bu noktada bir iki hususa değinmek istiyorum. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü altı anabilim dalında lisansüstü programları olan bir kurumdur. Ayrıca bünyesinde TÖBİR yani Türkçe Öğretim Birimi vardır. Bu Türkçe Öğretim Birimi'nde dünyanın birçok yerinden gelen öğrenciler güzel Türkçemizi İstanbul Türkçesi ile öğrenirler. Dil hem iletişimdir hem diyalogdur. Aynı zamanda bir toplumun nesnel gerçekliğini ortaya koymak için en önemli unsurdur. Onun için dil öğretmek hayat öğretmektir. TÖBİR'i Avrupa standartlarına ulaştırdık. Son zamanlarda akıllı tahta da dahil olmak üzere her şeye kadar Avrupa standartlarında bir eğitim öğretim yapıyoruz. Aynı zamanda akademik anlamda son 6 yıl içerisinde 60'ın üzerinde geniş tabanlı uluslararası sempozyum yaptık. Bu tarihe geçecek bir başarıdır. Keza bu enstitü neredeyse unutulmaya terk edilmişti. Biz burayı baştan sona fiziki olarak yeniledik. Söz gelimi sadece bir örnek veriyorum bir kütüphanemiz vardı, bir odadaydı ve bütün kitaplar orada doluydu. Ama şu anda aşağıda çok nefis bir kütüphanemiz var. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak bir şeyler söylemek isterim. Şimdi dünya kurma etkinliği anlamlı ve amaçlı eylem ile olur.

İstahri “insanı şahsını aşan dış dünyada değişime sebep olan her türlü iyi ve güzel şey dünyayı dönüştürür ve dünya kurmaya sebep olur, o ameli sadıktır” demiştir. Dolayısıyla burada Türk dünyasının ve Türkiye'mizin yeniden varoluşu ilmi esaslara dayalı beşerî etkinliğin bütün ünitelerinde değer üretmekle mümkündür. Biz ne kadar değer üretirsek hayata anlam katarsak o kadar dünyayı kurtarabiliriz, birincisi bu. İkincisi hakkı ve hukuku üstün tutmaktır. Bizim medeniyetimizin temeli budur. Bugün çağın ufkunda yeniden var olacaksak, hakkı ve hukuku üstün tutmakla başarılı olabiliriz. Bu o kadar önemli bir şeydir ki Türk devlet geleneğinde töre her şeyin üstündedir. Töre bozulursa her şey bozulur. Dolayısıyla töre ise hukuk ile eş anlamlıdır. Dolayısıyla hukuku her şeyin üstünde tutmak gerekir. Yine bizim inançlarımızda, Hz. Ebu Bekir başkan seçildiğinde, devlet başkanı seçildiğinde bir konuşması var, çok müthiş bir konuşma. Diyor ki sizin en zayıfınız haklı olduğu müddetçe benim nezdimde en üstüdür. Sizin en üstünüz haksız olduğu müddet benim nezdimde en zayıfıdır. Dolayısıyla kuvvet olmak haklı olmakla alakalıdır. Hakkı koruduğumuz zaman kuvvetli olabiliriz.

Üçüncüsü Hazreti peygamberimizin tarihin ufkuna asılacak müthiş bir sözü var. “Hakkın hatırı yücedir, hiçbir hatıra feda edilmez.” Dolayısıyla biz hatır gönül meselesi değil, şunun bunun adam olmak ile değil; bu memlekete bu milletin tarihsel değerlerine, kültürel değerlerine atıf yaptığınız zaman değer ürettiğimiz zaman var olacağız. Evet bu vesileyle Mehmet Akif ne güzel ifade etmiş. “Hakkıdır Hakka tapan milletimin istiklal.”

Bu vesileyle, ayrıca bu vesileyle önemli günlerden geçiyoruz. Cumhuriyetimizin 101. yılını kutluyoruz. Başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere bütün şehitlerimizi, bu topraklara mana yükleyen ve canını feda eden bütün şehitlerimizi rahmetle anıyorum. Ayrıca TUSAŞ gibi Türkiye için çok değerli bir kurumuna yapılan terörü nefretle kınıyorum. Son olarak, “21. Yüzyılda Ekonomi, Siyaset ve Teknolojide Asya Rönesansı” başlıklı sempozyuma tekrar hoş geldiniz diyor ve sizleri aramızda görmekten duyduğumuz memnuniyeti belirtmek istiyorum.

Buhara İnovasyon Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Dilnoza RUZİYEVA:

Sayın akademisyenler, değerli katılımcılar, kıymetli dinleyiciler, Buhara İnovasyon Üniversitesi adına “21. yüzyılda Ekonomi, Siyaset ve Teknolojide Asya Rönesansı” başlıklı sempozyumumuza hoş geldiniz demekten mutluluk duyuyoruz. Öncelikle, bu sempozyumun gerçekleştirilmesinde büyük emeği olan Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü’ne teşekkür ediyorum.

21. yüzyıl ekonomileri politikaları ve teknolojileri hepimizin bildiği gibi Buhara tarih boyunca medeniyetin kesişim noktası ve bilim, kültür ve ticaretin canlı merkezi olmuştur ve önemli bir kültürel merkez olarak tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Zengin tarihi ve kültürel mirası stratejik ve önemli konumuyla birleşerek onu entelektüel ve ekonomik gelişimin merkezi haline getirmiştir. Bugün Asya’nın küresel ekonomik güç olarak büyümesiyle birlikte bu dönüşümü ve bölgenin geleceğini şekillendiren faktörleri tartışmak için toplandık. Sempozyum bu Rönesansın dinamiklerini özellikle Asya ülkelerinin karşılaştığı fırsatları ve zorlukları daha iyi anlamaya yöneliktir.

Sayın Cumhurbaşkanımız Şevket Mirziyoyev’in belirttiği gibi “üçüncü rönesansın eşiğindeyiz”. Ben bilim insanları ve profesörler olarak bu dönüşümün gerçekleştirilmesinde ilk adımları attığımıza inanıyorum. Bu sempozyum bu önemli ve değerli adının bir parçasıdır. Asya’nın yükselişini karakterize eden iş birliği ve yenilik ruhunu benimseyerek bölgemiz için daha refah dolu ve sürdürülebilir bir gelecek inşa edebiliriz. Bugün konuyu biraz daha ve detaylı bir şekilde derinlemesine kavrayan meslektaşlarımızı dinlemek istiyoruz. Hepinize katılımınız için teşekkür ederim. Konferansımız verimli çalışması için teşekkürler.

Emekli Bürokrat ve Yazar Sayın Ferit APAYDIN:

Sayın rektör yardımcımız, sayın enstitü müdürümüz, sayın dekanlarımız kıymetli akademisyen hanımefendi ve beyefendiler, çok sevgili gençler. Bugün benim için çok anlamlı bir gündür. Çünkü Türkiye'nin çok üniversitelerinde konuşmalar yapıyoruz ama Türkiye'nin böylesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adı altında ilk defa ben bir konuşma yapıyorum. Bu benim için çok anlamlıdır. 21. yüzyıl Türk dünyası yüzyılı olacaktır inşallah.

1980'lerden itibaren Singapur, Güney Kore, Hong Kong ve Tayvan gibi ülkeler etkili hükümet politikaları ve girişimci ruhlarıyla büyümelerini gerçekleştirmiş, sosyal ve ekonomik refah düzeylerini önemli ölçüde artırmışlardır. 21 yüzyılın ilk çeyreği ise Asya'nın giderek artan ve daha da geniş bir coğrafyaya yayılan jeopolitik ve ekonomik öneminin artışına tanıklık etmektedir. Bu bağlamda Asya rönesansı kavramı Asya ülkelerinin kültürel, ekonomik ve siyasi güçlerini yeniden şekillendirme çabalarını ifade etmektedir. Asya'daki politik dinamikler de bu dönüşümün ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kavram Asya'nın kültürel ve bilimsel alanlardaki yeniden doğuşunu simgeler. Asya rönesansı özellikle Türk dünyası için büyük bir fırsat sunmaktadır.

Türk dünyası Türk tarihi boyunca köklü bir geçmişe sahip olan ve kültürel zenginlikleriyle dikkat çeken bir bölgedir. Türk dünyası “2040 Vizyon Belgesi”, Türk devletlerinin gelecekteki hedeflerini belirlemek amacıyla oluşturulmuş bir strateji belgesidir. Bu vizyon, Türk devletlerinin ekonomik iş birliğini güçlendirmek, kültürel etkileşimi artırmak ve siyasi dayanışmayı sağlamak üzerine odaklanmaktadır. Türk dünyası bu vizyon ve misyon kapsamında, eğitim, bilim, teknoloji, ticaret ve enerji gibi alanlarda ortak projeler geliştirerek güç birliği oluşturmayı hedeflemektedir. Bu sempozyum, sözü edilen bu vizyona büyük bir bağlılıkla inanan Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ve Özbekistan Buhara İnovasyon Üniversitesi iş birliği ile gerçekleştirilmekte olup bu sempozyumun, Türk dünyasının 2040 vizyonunda yer alan eğitim ve bilim alanındaki hedeflerine önemli bir katkı sunacağına inanıyorum. Asya rönesansının bir parçası olarak Türk dünyasının uluslararası platformda daha etkin bir rol alması hem bölgesel hem de küresel dinamikler açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu iş birlikleri kültürel değerlerin korunması ve artırılması açısından da katkı sağlayacaktır. 21 yüzyıl dünya ekonomisinin önemli bir değişim geçirdiği paradigma kılmasına sahne olmaktadır.

Asya merkezli yoğunlaşan ticari, ekonomik, teknolojik ve siyasi ağlar çok kutuplu ve yeni bir dünya düzenini işaret etmektedir. Zira “Pasifik Yüzyılı” ifadesi 21. yüzyıl için gerçekçi bir tanımlamaya dönüşecek potansiyel barındırmaktadır. World-Economy'nin 2024 yılı raporlarında Asya'nın gelişimi istatistiklerle de ortaya konmaktadır. Bölgenin sahip olduğu köklü katmanlı eşsiz ve çeşitli kültürel zenginliklerle beraber demografik güçler kaynak nitelik teknolojik ivmesi ve finansal platformlar bakımından da küresel ölçekte önemli bir pay teşkil ettiği görülmektedir. Bu durum Asya Pasifik bölgesinin dünya siyasetindeki stratejik önemini arttırmaktadır. Asya gibi bölgesel kuruluşlar üye ülkeler arasında ekonomik ve siyasi iş birliğini teşvik etmekte, Asya'nın küresel politikadaki rolünü pekiştirmektedir. Asya kıtasının giderek artan cazibesi, Türk dünyası içinde yeni ilişkileri ve muhtemel gelişmeleri işaret etmektedir. Bu konjonktürde, Türk devletleri de tarih boyunca Asya'da yüklendiği medeniyetlerin beşiği misyonuyla, sadece üretimde değil; inovasyon ve tasarımda da yeniliklere açıktır. Türk devletleri, uluslararası ilişkilerde yaratacağı dinamikler neticesinde dengeleri sağlayarak, iş birliğini, görünürliğini ve etkinliğini artıracaktır.

Asya özellikle teknoloji ve dijital gelişim konusunda Güney Kore, Japonya Hindistan ve Çin öncülüğünde lider konuma yükselmektedir. Asya ülkeleri, yapay zekâ, teknoloji ve mobil iletişim teknolojilerinde önemli yatırımlar gerçekleştirmekte ve bu alandaki araştırma geliştirme

faaliyetleri ile küresel ilerleme sürecine katkıda bulunmaktadır. Burada dikkat çekmek istediğim husus, Asya'nın yapay zeka alanındaki yatırımlarının sadece ekonomik büyüme değil aynı zamanda sosyal dönüşüm açısından da kritik döneme sahip olmasıdır. Nitekim bu teknolojik değişim, Asya toplumlarının yaşam kalitesini artırmakta ve küresel rekabet gücünü güçlendirmektedir. Japonya'dan sonra bu dönemde özellikle Çin ve Hindistan gibi büyük nüfuslu ülkelerin yenilikçi teknolojilere yatırım yapması ve eğitim sistemlerini güçlendirmesi dünya genelindeki etkilerini artırmıştır. Bu ülkeler sadece ekonomik büyüme ve güçlenen politik ağırlıkları ile değil aynı zamanda teknoloji alanındaki atılımları da dikkat çekmektedirler. Yapay zekâ robot teknolojileri ve bilgi iletişim teknolojileri Asya'nın bu yeni yüzünü temsil etmektedir.

Sonuç olarak, Asya rönesansı ekonomik politik ve teknolojik alanda köklü değişimlerin bir toplamıdır. Bu süreçler dünya ekonomisinin geleceğinde Asya'nın daha güçlü bir rol oynamasını zorunlu kılmakta ve küresel dinamiklerde önemli bir dönüşüm yaratmaktadır. Asya'nın bu yükselişi sadece bölge güçleri için değil, tüm dünya için belirleyici bir faktör olmaya devam edecektir. Türk dünyasının bu tarihsel fırsatı değerlendirerek, global alanda aranan daha görünür ve etkili bir aktör haline gelmesi, Asya'nın geleceğinde önemli bir yer tutacaktır. Kısaca, Asya rönesansı ekonomik politik ve teknolojik düzeyde köklü bir değişimi simgelemektedir. Asya'nın çok boyutlu yükselişi yalnızca kendi kıtası için değil dünya sistemi içinde belirleyici sonuçlar doğurmaktadır. Bu bağlamda akademik ve pratik düzeyde bu değişimi analiz etmek ve Asya'nın sunduğu fırsatları değerlendirmek, geleceğimizi şekillendirmede önemli bir faktör olacaktır. İlgiyle beni takip ettiğiniz için hepinize teşekkür ederim. Bu sempozyuma katılan herkese teşekkür etmekle birlikte, bu organizasyonu yapanlara da saygılarımı sunar, teşekkürlerimle hoşça kalın derim.

BÖLGESEL KAPSAMLI EKONOMİK ORTAKLIK ANLAŞMASI (RCEP)'NA TARAF SERBEST TİCARET ORTAĞI ÜLKELERİNİN ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ

*Energy Supply Security of Free Trade Partner Countries Party to the Regional
Comprehensive Economic Partnership Agreement (RCEP)*

Abdullah ÖZDEMİR ¹
Hatice EROL ²

Özet

Enerji arz güvenliği, ülkelerin ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliklerini sağlayabilmeleri için enerji kaynaklarına kesintisiz, güvenilir ve uygun maliyetlerle erişimlerini garanti altına almayı amaçlayan stratejik bir yaklaşımdır. Enerji arz güvenliğinin temel unsurları; çeşitlendirme, mevcudiyet, erişilebilirlik ve uygun maliyettir. Çeşitlendirme; enerji kaynaklarının farklı kaynaklardan sağlanması ve dışa bağımlılığın azaltılması anlamına gelirken, mevcudiyet; ülkelerin enerji kaynaklarına sürekli ve yeterli miktarda erişimini sağlar. Erişilebilirlik; teknik ve finansal anlamda enerjiye ulaşma kapasitesini ifade ederken, uygun maliyet; bu enerji kaynaklarının ekonomik olarak sürdürülebilir fiyatlarla temin edilmesini içerir. Bu unsurlar, ülkelerin uzun vadeli enerji güvenliğini sağlamak ve küresel enerji krizlerine karşı dayanıklılıklarını artırmak için kritik rol oynamaktadır.

Bu çalışmada, Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklığı (RCEP)'na taraf serbest ticaret ortağı ülkelerin enerji arz güvenliği politikaları incelenmektedir. Çin, Japonya, Güney Kore, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan oluşan RCEP ülkeleri, enerji güvenliği politikalarında birbirinden farklı stratejiler izlemektedirler. Çin, enerji güvenliğini sağlamak için kömür ve yenilenebilir enerjiye büyük yatırımlar yapmasına rağmen yüksek enerji talebi ve ithalat bağımlılığı önemli bir sorun kaynağıdır. Japonya ve Güney Kore, ithal enerji kaynaklarına büyük oranda bağımlı olduklarından, nükleer ve yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelerek bu bağımlılığı azaltmaya çalışmaktadır. Avustralya, zengin fosil yakıt rezervlerine sahip olmakla birlikte, yenilenebilir enerjiye geçişi hızlandırmak için stratejik adımlar atmaktadır. Yeni Zelanda ise yenilenebilir enerji kaynaklarıyla enerji ihtiyacını karşılayan, enerji güvenliğinde başarılı bir ülkedir.

Çalışmada RCEP ülkelerinin enerji arz güvenliği stratejileri, çeşitlendirme, mevcudiyet, erişilebilirlik ve uygun maliyet çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışmada, RCEP ülkelerinin, fosil yakıtlara olan bağımlılıklarını azaltmaları ve yenilenebilir enerjiye geçiş süreçlerini hızlandırmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Enerji arz güvenliği ve sürdürülebilir bir gelecek için uzun vadeli politikaların geliştirilmesi, enerji verimliliği yatırımlarının artırılması ve teknolojik inovasyonların teşvik edilmesi kritik önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Arz Güvenliği, Enerji Kaynakları, RCEP Üyesi Ülkeler.

¹ Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, İktisat Bölümü, aozdemir@adu.edu.tr.

² Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, haticeerol@adu.edu.tr.

Abstract

The objective of adopting an energy security strategy is to ensure that nations have uninterrupted, reliable, and cost-effective access to energy resources, which facilitates economic and social sustainability. Within this complex concept of energy supply security, four key components can be identified: diversification, availability, accessibility, and affordability. The diversification of energy sources is a strategy aimed at alleviating external dependence. The availability of energy is contingent upon a continuous and adequate supply of energy and its immediate availability. The accessibility of energy resources is determined by technical and financial factors. Affordability is a function of pricing that ensures economic viability. These elements are of great consequence in the delivery of long-term energy security and the guarantee of resilience to fluctuations in global energy crises.

In this paper, the authors examine the energy supply security policies of the free trade partner countries of the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP). RCEP countries which are China, Japan, South Korea, Australian and New Zealand have adopted different approaches in their energy's security policies. China has invested in coal and renewable energy resources to enhance energy security. However, China's high demand for energy and reliance on coal imports remains a primary concern. Japan and Korea also aim to reduce their dependence on imported energy resources by investing in nuclear and renewable energy sources. In other cases Australia has sufficient fossil fuel reserves but Australia is taking a tactical approach to speed up transition from fossil energy to renewable energy. While However, New Zealand is one of the most successful countries in maintaining energy security, as it meets its energy needs using renewable energy sources.

This study evaluates the energy supply security strategies of RCEP countries in terms of diversity, availability, accessibility, and affordability. Finally, it suggests that RCEP countries should diminish their dependence on fossil fuels and accelerate the transition to renewable energy. Long-term policies focusing on efficiency improvement investment and fostering technological innovations are crucial to energy supply security and the future sustainability needed.

Keywords: Energy Supply Security, Energy Resources, RCEP Member Countries.

Giriş

Enerji, ekonomik ve toplumsal gelişimin anahtarı konumundadır. Üretimden ulaşıma, tarımdan sanayiye kadar hemen her alanda enerjiye olan bağımlılık, ülkelerin sürdürülebilir büyüme ve rekabet gücünü artırma yolunda önemli bir faktördür. Bununla birlikte, enerji kaynaklarının güvenilir, sürekli ve uygun maliyetle temin edilmesi ülkelerin sadece ekonomik performansını değil, aynı zamanda ulusal güvenliklerini ve toplumsal refahlarını da doğrudan etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, enerji arz güvenliği, ülkelerin dışa bağımlılıklarını azaltıp, enerji kaynaklarını çeşitlendirerek uzun vadeli enerji teminini sağlama hedefleri doğrultusunda büyük bir öneme sahip bulunmaktadır.

Bu çalışma, RCEP'e taraf serbest ticaret ortağı olan ülkelerin, enerji arz güvenliği politikalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Çin, Japonya, Güney Kore, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkeler, sanayi üretimlerini sürdürmek ve ekonomik büyümeyi devam ettirmek için enerji kaynaklarına büyük ölçüde bağımlıdır. Söz konusu ülkelerin enerji arz güvenliğini sağlamaları, yalnızca ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmaları için değil, aynı zamanda küresel enerji piyasalarındaki konumlarını güçlendirmeleri açısından da stratejik bir öneme sahiptir.

Günümüzde dünyanın en büyük enerji tüketicilerinden biri olan Çin, fosil yakıtlara olan bağımlılığını azaltmak ve yenilenebilir enerjiye geçiş yapmak için önemli adımlar atmaktadır.

Japonya ve Güney Kore, büyük ölçüde ithal enerjiye bağımlı olup, bu bağımlılığı dengelemek amacıyla nükleer enerji ve yenilenebilir enerjiye yatırım yapmaktadır. Avustralya, geniş fosil yakıt rezervleri sayesinde enerji ihracatında güçlü bir konumda bulunmakta, ancak yenilenebilir enerjiye geçişi hızlandırmak için yeni stratejiler geliştirmektedir. Yeni Zelanda ise enerji üretiminde büyük oranda yenilenebilir kaynaklara dayalı bir yapıya sahip olup, enerji arz güvenliğinde bölgedeki lider ülkelerden biridir.

Bu çalışmanın amacı, RCEP'e taraf serbest ticaret ortağı ülkelerin enerji politikalarını analiz etmek ve enerji arz güvenliği açısından hangi stratejileri izlediklerini ortaya koymaktır. Çalışmada öncelikle enerji arz güvenliğinin tanımı ve önemi üzerinde durulmuş, ardından bu ülkelerin enerji kaynaklarını nasıl yönettikleri ve enerji güvenliğini sağlamak için aldıkları tedbirler incelenmiştir. Ayrıca, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye geçiş süreci, enerji verimliliği ve ithalata bağımlılık gibi konular kapsamında bu ülkelerin mevcut politikaları değerlendirilmiştir. Bu çalışma, bu ülkelerin enerji arz güvenliğini nasıl güçlendirdiklerini ve bu stratejilerin gelecekteki etkilerini anlamaya yönelik çıkarımlar sunmayı amaçlamaktadır.

1. Enerji Arz Güvenliği

Enerji güvenliği kavramı, I. Dünya Savaşı sırasında savaş araçları için petrol tedarikinin kritik bir ihtiyaç haline gelmesiyle daha fazla önem kazanmıştır. Uzun yıllar boyunca bu kavram, istikrarlı enerji arzının sağlanması, enerji kaynaklarının belirli bölgelerde yoğunlaşmasının getirdiği riskler ve enerjinin stratejik olarak kısıtlanmasının ekonomik ve politik sonuçları üzerine odaklanmıştır. Enerjinin sanayi ve tarım sektörleri yanında, tüketim ve günlük yaşam için de temel bir gereklilik olduğu kabul edilmektedir. Ancak, 1970'lerdeki petrol krizleri ve 1990'ların başlarındaki arz problemleri, enerji güvenliği kavramının daha geniş bir çerçevede ele alınmasına neden olmuştur. Akademik literatürde bu konuya yönelik ilgi, özellikle 1970'lerdeki petrol krizleriyle zirveye ulaşmıştır. Ancak krizlerin etkilerinin azalması ve petrol fiyatlarının istikrar kazanmasıyla bu ilgi azalmıştır. 2000'li yıllarda, Asya'daki ekonomik büyüme, Avrupa'daki gaz arzında yaşanan kesintiler ve enerji sistemlerinin karbon salınımlarının azaltılması yönündeki baskılar, enerji güvenliğine yönelik akademik ve stratejik ilgiyi yeniden canlandırmıştır. Enerji güvenliği kavramı başlangıçta ekonomik ambargolar ve fiyat manipülasyonları gibi faktörlere karşı uygun maliyetli petrol arzını sağlamaya odaklanırken, zamanla daha kapsamlı bir yapıya evrilmiştir. Günümüzde enerji güvenliği, yalnızca petrol arzını değil; enerjinin yeterli miktar ve kalitede, ekonomik açıdan erişilebilir ve çevresel olarak sürdürülebilir bir şekilde sağlanmasını da içeren daha geniş bir yaklaşımı ifade etmektedir (Yılmaz, 2021: 94).

Enerji arz güvenliği, düzenli bir enerji arzının uygun fiyatlarla sağlanabilirliği olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, fiziksel, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları içermektedir. Fiziksel kesinti, bir enerji kaynağının tükenmesi veya üretimin geçici ya da kalıcı olarak durdurulmasıdır. Ekonomik kesintiler ise dünya piyasalarında enerji ürünlerinin fiyatlarındaki düzensiz dalgalanmalar nedeniyle oluşmakta ve bu dalgalanmalar, arzda fiziksel kesinti tehlikesinden kaynaklanmaktadır. Son dönemde enerji piyasasındaki dalgalanmalar ve spekülasyon fiyat hareketleri endişe yaratmaktadır. Enerji arzında kesinti olabileceği algısı, arz ve talep dengede olsa bile panik alımlarına yol açmaktadır. Bunun sonucunda, üretim maliyetleri artmakta ve tüketicilerin satın alma gücünü doğrudan etkileyen keskin fiyat artışları meydana gelmektedir. Enerji arzının istikrarsızlığı, ciddi sosyal aksaklıklara da neden olabilmektedir. Günümüzde petrol, ekonominin işleyişi için hayati önemdedir ve bu nedenle herhangi bir arz kesintisi sosyal çatışmalara yol açabilmektedir (Costantini, 2007: 210).

Sanayileşmiş ülkeler ekonomik büyümeyle birlikte enerji kaynaklarına daha bağımlı hale gelirken, dünya petrolünün büyük kısmının Orta Doğu'dan sağlanması, iç çatışmalar ve terör tehdidi gibi riskler ortaya çıkarmaktadır. Bunların yanı sıra, enerji nakil hatlarına yönelik saldırılar, arz kesintilerine ve enerji fiyatlarının artmasına yol açmaktadır. Bu kapsamda, 1973'teki Arap

petrol ambargosu, ABD'nin enerji politikasını şekillendirmiş ve benzin fiyatlarında %50 artışa neden olmuştur. Günümüzde enerji güvenliği yalnızca miktarla sınırlı değildir; iklim değişikliği, çevresel etkiler ve fosil yakıtların kullanımı gibi unsurlar da dikkate alınmaktadır. Ülkeler enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye ve yenilenebilir enerjiye yönelmeye çalışmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının tükenmez olması ve merkezi olmayan yapıları, enerji arz güvenliğinin sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. Yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesi, enerji bağımsızlığını artırırken yeni iş olanakları yaratarak işsizliği de azaltabilmektedir (Yasiri vd., 2020: 3845-3486).

Tablo. 1. Enerji Güvenliği: Unsurlar, Bileşenler ve Potansiyel Tehditler

Unsurlar	Bileşenler	Potansiyel Tehditler
Elde Edilebilirlik (Availability)	- Ülkelerin fiziksel kaynak varlıkları	- Etkin maliyetle çıkarılabilecek rezervlerin tükenmesi
	- Üreticiler, geçiş ülkeleri ve tüketicilerin ticaret konusunda anlaşabilme yetenekleri	- Gelişme fırsatlarının kaçırılması
	- Ulaştırma, dönüşüm, depolama ve dağıtım için teknolojik çözümler	- Kaynak milliyetçiliği politikaları ve devletler arası sözleşmeler
	- Sermaye yatırımları	- "NIMBY" (Arka bahçemde olmasın) sendromu gibi kamusal karşı çıkışlar
	- Çevre düzenlemeleri ve diğer düzenleyici gereksinimlerle uyumlu, uygulanabilir yasal ve düzenleyici yapılar	- Mali, yasal ve politik çevrelerin yatırım yapmaya uygun olmaması
Güvenilirlik (Reliability)	- Çeşitlendirilmiş enerji değer zinciri	- Aşırı hava olaylarına karşı enerji sistemlerinin başarısız olması
	- Yenilenebilir enerji için artan kapasite ve süreklilik	- Yetersiz bakım veya hatalı altyapı yönetimi
	- Aşırı hava olaylarına karşı kısa ve uzun vadeli koruma	- Askeri saldırı veya terör tehditleri
	- Teknik arızalardan kaynaklanan kesintilere karşı koruma	- Enerji yollarında politik müdahaleler
	- Yeterli bilgi ve performans izleme	- Erişimin güvenli olmaması nedeniyle çıkarılamayacak enerji kaynakları
Karşılanabilirlik (Affordability)	- Düşük fiyat oynaklığı	- Maliyet etkin rezervlerin tükenmesi
	- Şeffaf fiyatlandırma	- Enerji maliyetlerinin, ekonomik büyüme ve tüketici harcamaları üzerinde baskı yaratması
	- Gelecek yatırımlara yönelik makul beklentiler	- Çevresel düzenlemelere uyum sağlama başarısızlığı

	- Enerji maliyetlerinin zaman içindeki toplam değerine göre ölçülmesi	- Düşük gelirli grupların enerji ihtiyaçlarını karşılamada zorluklar
Sürdürülebilirlik (Sustainability)	- Düşük sera gazı emisyonları ve diğer kirleticiler	- İklim değişikliğine karşı esnek politikaların eksikliği
	- Küresel, bölgesel veya yerel çevresel kaliteye minimal zarar	- Karbon yakalama ve depolama gibi teknolojilerde yetersizlik
	- Enerji sistemlerinin gelecekteki değişimlere uyum kapasitesi	- Aşırı hava olaylarının enerji sistemlerine verdiği zararlar
	- İklim değişikliğinin etkileri (deniz seviyesi yükselmesi, şiddetli hava olayları vb.)	

Kaynak: Elkind, 2010: 129.

Tablo 1’den de görüldüğü üzere, enerji arz güvenliği dört temel unsur üzerinden ele alınmaktadır.

Elde edilebilirlik; enerji kaynaklarının fiziksel olarak bulunabilir olması ve üretici, geçiş ülkeleri ile tüketiciler arasında ticaretin sağlanabilmesi anlamına gelmektedir. Kaynak milliyetçiliği ve yatırım ortamının elverişsizliği bu unsura yönelik önemli tehditlerdir.

Güvenilirlik; enerji sistemlerinin kesintisiz çalışmasını sağlamak için gerekli olan altyapı ve yönetim kapasitesini ifade etmektedir. Aşırı hava olayları, yetersiz bakım ve politik müdahaleler güvenilirliği riske atabilmektedir.

Karşılabilirlik; enerji maliyetlerinin tüketici ve ekonomik büyüme açısından sürdürülebilir olmasıyla ilgilidir. Maliyetlerin artması ve düşük gelirli grupların enerjiye erişimde zorlanması bu unsur için büyük tehditlerdendir.

Sürdürülebilirlik; sera gazı emisyonlarının azaltılması, çevreye verilen zararın en aza indirilmesi ve enerji sistemlerinin iklim değişikliği gibi gelecekteki zorluklara uyum sağlayabilmesini kapsamaktadır. İklim politikalarındaki eksiklikler ve aşırı hava olaylarının enerji altyapısına zarar vermesi sürdürülebilirlik açısından önemli risklerdir.

2. RCEP Ülkeleri Enerji Arz Güvenliği Unsurları

Tün dünyada olduğu gibi RCEP ülkelerinin enerji arz güvenliği, ekonomik büyüme, sürdürülebilir kalkınma ve bölgesel istikrar açısından hayati öneme sahiptir. Bunun için de enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, altyapı yatırımları ve uluslararası iş birliği gibi unsurlar önem kazanmaktadır.

Tablo. 2. RCEP Ülkeleri Enerji Kaynakları Üretim Miktarları (2023 Yılı- Milyon Ton)

Ülke	Çin	Japonya	Güney Kore	Avustralya	Yeni Zelanda	Dünya
Petrol	209	32,6	25,7	15,7	4,5	4.514,1
Doğal Gaz	127	43,9	22,1	35,5	2	3.910,5
Kömür	86,9	34,4	19,8	30,4	1,9	1.804,3
Nükleer Enerji	34,7	21,5	16,1	10	1,7	1.544,3
Hidroelektrik	49,3	27,5	11,4	6,3	3,7	975,4
Yenilenebilir	43,1	24,8	13,2	8,1	4,2	693,3
Toplam	550	184,7	108,3	75	18	10.565,4

Kaynak: Enerji Enstitüsü verilerinden derlenmiştir.

Tablo. 2 verilerine göre Çin'in enerji üretiminde petrol (209.0 milyon ton) ve kömür (86.9 milyon ton) baskın enerji kaynaklarıdır. Bu veriler, Çin'in enerji talebini karşılamak için büyük ölçüde fosil yakıtlara bağımlı olduğunu göstermektedir. Hidroelektrik (49.3 milyon ton) ve yenilenebilir enerji (43.1 milyon ton) kaynakları önemli bir paya sahip olmasına karşın, toplam enerji üretimi içindeki oranları düşüktür. Çin'de yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artmasına rağmen, kömür ve petrol, enerji talebini karşılamada hâlâ önemli bir yer tutmaktadır.

Japonya'nın enerji üretiminde doğal gaz (43.9 milyon ton) ve petrol (32.6 milyon ton) başat enerji kaynaklarıdır. Bununla birlikte, nükleer enerji (21.5 milyon ton) Japonya'nın enerji üretimine kayda değer oranda katkı sağlamaktadır. Ancak yenilenebilir enerji ve hidroelektrik kaynakların üretimi sınırlı kalmış olup, Japonya'nın enerji dönüşüm sürecinde hala bazı yapısal zorluklar bulunmaktadır.

Güney Kore'nin enerji üretiminde petrol (25.7 milyon ton) ve doğal gaz (22.1 milyon ton) başlıca kaynaklardır. Nükleer enerji (16.1 milyon ton) üretimi de önemlidir. Ancak, yenilenebilir enerji (13.2 milyon ton) üretimi halen sınırlıdır. Bu veriler, Güney Kore'nin enerji portföyünde yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yer vermesi gerektiğini göstermektedir.

Avustralya'da kömür (30.4 milyon ton) ve doğal gaz (35.5 milyon ton) üretimi ön plana çıkmaktadır. Söz konusu rakamlar, ülkenin enerji portföyünde fosil yakıtların hâlâ baskın olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerji (8.1 milyon ton) ve hidroelektrik (6.3 milyon ton) üretiminde bir artış gözlemlense de bu kaynakların toplam enerji üretimindeki payı henüz sınırlıdır.

Yeni Zelanda'nın enerji üretimi düşük seviyelerde kalmakla birlikte, yenilenebilir enerji (4.2 milyon ton) ve hidroelektrik (3.7 milyon ton) önemli bir yer tutmaktadır. Fosil yakıtların üretimi sınırlı düzeyde olup, bu durum Yeni Zelanda'nın düşük karbon salınımına sahip bir enerji portföyüne yöneldiğini göstermektedir.

Genel olarak, RCEP ülkelerinin enerji portföyünde fosil yakıtların baskın bir rol oynadığı görülmektedir. Özellikle Çin, kömür üretiminde diğer ülkelere kıyasla oldukça yüksek bir düzeyde yer almakta ve bu da ülkenin küresel karbon emisyonları üzerindeki etkisini artırmaktadır. Japonya ve Güney Kore'de nükleer enerji hâlâ önemli bir enerji kaynağı olmaya devam ederken, yenilenebilir enerjiye geçiş daha yavaş ilerlemektedir. Avustralya, büyük bir fosil yakıt ihracatçısı olarak, yenilenebilir enerji kullanımında sınırlı bir gelişme göstermektedir.

Küresel enerji üretimi bağlamında, fosil yakıtlar (özellikle petrol ve kömür) halen baskın enerji kaynaklarıdır. RCEP ülkeleri, dünya enerji üretimine önemli bir katkı sağlamakta ve bu ülkelerin fosil yakıtlara olan bağımlılığı, küresel karbon emisyonları üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının dünya genelinde artan payına (693.3 milyon ton) rağmen, RCEP ülkeleri bu enerji geçişinde göreceli olarak daha geride kalmış durumdadır.

Yenilenemeyen enerji kaynakları, RCEP ülkelerinin toplam enerji üretiminin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu yapı, karbon emisyonlarının yüksek kalmasına neden olmaktadır. Yenilenebilir enerji ve hidroelektrik gibi düşük karbonlu enerji kaynaklarının payı giderek artsa da RCEP ülkelerinin enerji portföyündeki oranları dünya ortalamasının altında kalmaktadır. RCEP ülkeleri, enerji politikalarını yenilenebilir kaynaklara yönlendirme ve fosil yakıtlardan uzaklaşma konusunda daha fazla çaba göstermelidir. Genel olarak, RCEP ülkelerinin enerji üretimi büyük ölçüde fosil yakıtlara dayanmakta ve yenilenebilir enerji üretimi dünya ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durum, bu ülkeler için sürdürülebilir enerji dönüşümünü hızlandırma gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Tablo. 3. RCEP Taraf Serbest Ticaret Ortağı Ülkelerinin Birincil Enerji Tüketimleri (Exajoule: EJ)

Yıllar	Çin	Japonya	Güney Kore	Avustralya	Yeni Zelanda
2013	121,87	20,07	11,61	5,60	0,86
2014	125,02	19,55	11,71	5,64	0,90
2015	126,49	19,31	11,91	5,76	0,91
2016	127,00	19,06	12,27	5,78	0,92
2017	131,94	19,28	12,40	5,77	0,94
2018	138,27	19,14	12,61	5,85	0,93
2019	144,68	18,74	12,47	6,05	0,95
2020	149,38	17,37	12,05	5,71	0,86
2021	157,85	18,13	12,62	5,72	0,85
2022	160,26	18,02	12,75	5,98	0,84
2023	170,74	17,40	12,43	6,02	0,86
Dünya	537,48	543,21	547,33	552,99	566,11

Kaynak: Enerji Enstitüsü, 2024: 15.

Tablo. 3 verilerine göre 2013 ile 2023 yılları arasında Çin'in enerji tüketimi sürekli artış göstermiş ve 121.87 EJ'den 170.74 EJ'e yükselmiştir. Bu artış, ülkenin ekonomik büyümesi, sanayileşme süreci ve hızlı şehirleşmesinin enerji talebinde kayda değer bir artışa neden olmasından kaynaklanmaktadır. 2023 yılı itibarıyla Çin, küresel enerji tüketiminde oldukça yüksek bir paya sahiptir ve bu oran Çin'in enerji piyasasındaki merkezi rolünü daha da perçinlemektedir.

Japonya'nın enerji tüketimi ise aynı dönemde düşüş eğilimi göstermiş ve 20.07 EJ'den 17.40 EJ'e gerilemiştir. Bu gerileme, enerji verimliliği önlemleri, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımındaki artış ve nüfusun azalması gibi etkenlerle ilişkilendirilmektedir. Japonya, enerji dönüşümü stratejileri kapsamında fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişte daha temkinli adımlar atmaktadır.

Güney Kore'nin enerji tüketimi, hafif dalgalanmalar göstermesine rağmen genel olarak artış eğilimindedir; tüketim, bu dönemde 11.61 EJ'den 12.43 EJ'ye yükselmiştir. Güney Kore'deki bu artış, özellikle teknoloji sektöründeki büyüme ve sanayileşmenin devam etmesiyle ilgilidir. Güney Kore, aynı zamanda nükleer enerjiye önemli bir pay ayırmakta ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımlarını da artırmaktadır.

Avustralya'nın enerji tüketimi nispeten sabit kalmış ve yıllık küçük değişikliklerle 5.60 EJ'den 6.02 EJ'ye yükselmiştir. Bu rakamlar, ülkenin enerji üretiminde yenilenebilir enerjiye geçişini ve enerji verimliliği politikalarına yöneldiğini göstermektedir. Ancak fosil yakıtların enerji portföyünde hâlâ önemli bir yer tutması, yenilenebilir enerjiye geçiş sürecinin yavaş ilerlediğini göstermektedir.

Yeni Zelanda'nın enerji tüketimi yıllık olarak büyük bir değişiklik göstermemiş ve 0.86 EJ civarında sabit kalmıştır. Ülkedeki yüksek yenilenebilir enerji oranı ve etkin enerji verimliliği politikaları, enerji tüketimindeki bu durağan yapıya katkıda bulunmuştur. Yeni Zelanda, düşük karbon salınımı ile dikkat çeken bir enerji kullanımına sahip olup, bu durum ülkenin sürdürülebilir enerji stratejilerini başarıyla uyguladığını göstermektedir.

Küresel enerji tüketimi 2013'ten 2023'e sürekli artış göstermiş 537.48 EJ'den 619.63 EJ'ye ulaşmıştır. Söz konusu artış, özellikle gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme süreçleri ve küresel ekonomik büyüme ile yakından ilişkilidir. OECD ülkelerinde enerji tüketiminde nispeten sınırlı bir artış yaşanmış, gelişmekte olan ülkelerin enerji tüketimi daha belirgin şekilde artmıştır. Sanayileşmenin ve ekonomik büyümenin enerji talebini artırdığı gelişmekte olan ülkelere, enerji

tüketimi hızla artarken gelişmiş ülkelerde, uygulanan enerji verimliliği önlemleri ve yenilenebilir enerji yatırımları nedeniyle enerji tüketimi artışı sınırlı kalmıştır.

Genel olarak Tablo 3 verileri, küresel enerji tüketiminin artmaya devam ettiğini, ancak bu tüketimin bölgesel farklılıklar ve ulusal enerji politikalarına bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir. Çin gibi hızlı ekonomik büyüme ve sanayileşme yaşayan ülkeler, enerji tüketimlerini artırırken; Japonya ve Yeni Zelanda gibi ülkeler, enerji verimliliği stratejileri ve yenilenebilir enerjiye geçiş politikaları ile enerji tüketimlerini sabitlemekte veya azaltmaktadırlar.

Tablo. 4. RCEP Ülkeleri Birincil Enerji Tüketiminde Enerji Kaynaklarının Payı (2023 Yılı- EJ)

Ülke	Çin	Japonya	Güney Kore	Avustralya	Yeni Zelanda	Dünya
Petrol	32,73	6,65	5,36	2,17	0,32	196,43
Doğal Gaz	14,57	3,33	2,16	1,44	0,14	144,37
Kömür	91,94	4,54	2,69	1,51	0,04	164,03
Nükleer Enerji	3,90	0,70	1,62	0	0	24,57
Hidroelektrik	11,46	0,70	0,03	0,14	0,25	39,65
Yenilenebilir	16,13	1,49	0,56	0,76	0,12	50,58
Toplam	170,74	17,4	12,43	6,02	0,86	619,63

Kaynak: Enerji Enstitüsü verilerinden derlenmiştir.

Tablo. 4 verilerine göre Çin'in enerji tüketiminde en büyük payı kömür (91.94 EJ) almaktadır. Bu veri Çin'in enerji portföyünde kömürün önemini koruduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları (16.13 EJ) ile hidroelektrik (11.46 EJ) enerji kaynakları da önemlidir ve bu veriler Çin'in yenilenebilir enerji yatırımlarını artırdığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, petrol ve doğal gaz tüketiminin de yüksek seviyelerde olması, sanayi ve ulaşım sektörlerindeki büyümenin bir göstergesi olarak açıklanabilir.

Japonya'nın enerji tüketiminde başlıca kaynakları petrol (6.65 EJ) ve doğal gazdır (3.33 EJ). Kömür kullanımı ise görece daha düşük düzeydedir (4.54 EJ). Nükleer enerji tüketimi (0.70 EJ) sınırlı olmakla birlikte varlığını sürdürmektedir. Yenilenebilir enerji tüketimi (1.49 EJ) artmış olsa da toplam enerji tüketiminde payı hâlâ sınırlı düzeydedir. Japonya'nın yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş süreci birtakım problemlerle devam etmektedir.

Güney Kore'nin enerji tüketiminde petrol (5.36 EJ) ve doğal gaz (2.16 EJ) başlıca enerji kaynaklarıdır ve nükleer enerji tüketimi de oldukça yüksek seviyededir (1.62 EJ). Yenilenebilir enerji tüketimi (0.56 EJ) düşük seviyede kalmakta ve bu veriler Güney Kore'nin yenilenebilir enerji geçişinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Ülke, enerji güvenliğini sağlamak için fosil yakıtların yanı sıra nükleer enerjiye önem vermektedir.

Avustralya'nın enerji tüketiminde kömür (1.51 EJ) ve doğal gaz (1.44 EJ) önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte, yenilenebilir enerji (0.76 EJ) ve hidroelektrik (0.14 EJ) enerji kaynaklarının kullanımında artış yaşanmaktadır. Avustralya'nın nükleer enerji tüketimi bulunmamaktadır.

Yeni Zelanda'nın enerji tüketimi görece düşük seviyelerdedir. Ülkenin enerji portföyünde yenilenebilir enerji (0.12 EJ) ve hidroelektrik (0.25 EJ) enerji önemli bir paya sahiptir. Petrol (0.32 EJ) ve doğal gaz (0.14 EJ) tüketimi ise sınırlı düzeydedir. Yeni Zelanda düşük karbon emisyonlu bir enerji portföyüne sahiptir ve yenilenebilir enerji kaynakları enerji tüketiminde büyük bir rol oynamaktadır.

RCEP ülkelerinden Çin, Japonya ve Güney Kore'nin enerji karışımında hâlâ fosil yakıtlar baskın bir konumdadır. Çin'de kömür tüketimi son derece yüksek seviyedeysen, Japonya ve

Güney Kore'de petrol ve doğal gaz tüketimi ön plandadır. RCEP ülkelerinde yenilenebilir enerji yatırımlarının arttığı görülse de bu kaynakların toplam enerji tüketimine katkısı halen sınırlıdır. Söz konusu veriler, bu ülkelerin fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş sürecinde daha fazla çaba göstermesi gerektiğini göstermektedir.

Dünya genelinde enerji tüketiminde kömür (164.03 EJ) ve petrol (196.43 EJ) başlıca enerji kaynakları olarak öne çıkmakta, yenilenebilir enerji kaynaklarının (50.58 EJ) tüketimi ise artmaktadır. RCEP ülkeleri dünya enerji tüketiminde önemli bir yere sahiptir ve özellikle kömür ve petrol tüketimi yüksek değerlere ulaşmaktadırlar. Dünya genelinde yenilenebilir enerji kaynaklarının tüketimi artarken, RCEP ülkeleri bu dönüşümde geride kalmış görünmektedir.

Yenilenemeyen enerji kaynakları, küresel enerji ihtiyacının hâlâ önemli bir kısmını karşılamaktadır. Fosil yakıt tüketimi, karbon emisyonlarının azaltılması ve küresel iklim hedeflerine ulaşılmasında zorluklar meydana getirmektedir. Yenilenebilir enerji ve hidroelektrik gibi düşük karbonlu enerji kaynaklarının kullanımı artmakla birlikte, bu kaynakların küresel enerji ihtiyacı içindeki payı ve RCEP ülkelerindeki yaygınlığı hâlâ sınırlıdır. RCEP ülkelerinin enerji politikalarını yenilenebilir enerji yatırımlarına daha fazla yönlendirmesi, bölgede sürdürülebilir bir enerji dönüşümünün hızlandırılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Sonuç olarak, dünya genelinde ve özellikle RCEP ülkelerinde enerji tüketiminde fosil yakıtların baskın konumunu koruduğu ve yenilenebilir enerjiye geçişin yeterince hız kazanmadığı söylenebilir. Daha yeşil bir enerji portföyüne geçişin hızlandırılması için yenilenebilir enerji politikalarının güçlendirilmesi ve fosil yakıt bağımlılığının azaltılması, küresel iklim hedeflerine ulaşılması açısından da stratejik bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo. 5. RCEP Ülkeleri Birincil Enerji Yoğunluğu Düzeyleri (MJ/\$2017 PPP GDP)

Ülkeler	2000	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Avustralya	6,00	4,64	4,53	4,40	4,46	4,37	4,36	4,44	4,10	4,12
Çin	10,91	7,71	7,24	6,74	6,54	6,42	6,33	6,40	6,30	..
Japonya	4,70	3,64	3,53	3,48	3,44	3,36	3,29	3,20	3,25	3,15
Güney Kore	7,23	5,83	5,76	5,79	5,61	5,45	5,29	5,30	5,32	5,11
Yeni Zelanda	5,74	4,74	4,62	4,40	4,25	4,04	4,05	3,94	3,77	3,52
World	6,02	4,99	4,83	4,73	4,65	4,61	4,54	4,55	4,52	..

Kaynak: "World Indicator Databank"dan derlenmiştir.

Tablo.5 verilerine göre Avustralya'nın enerji yoğunluğu, 2000 yılında 6,00 MJ/\$ seviyesindeyken, 2022 itibarıyla 4,12 MJ/\$ düzeyine gerilemiştir. Bu azalma, ülkenin enerji verimliliğinde önemli bir iyileşme gösterdiğini ifade etmektedir. Özellikle sanayi, ulaşım ve enerji üretiminde verimlilik artışları dikkat çekicidir. Enerji yoğunluğundaki bu azalma, ekonomik büyümeyi enerji tüketiminden ayırma yönünde önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir.

Çin'in enerji yoğunluğu 2000 yılında 10,91 MJ/\$ seviyesindeyken, 2021 yılı itibarıyla 6,30 MJ/\$ düzeyine gerilemiştir. 2022 yılı verisi eksik olmakla birlikte, Çin'in enerji yoğunluğunda belirgin bir iyileşme trendi görülmektedir. Bu iyileşme, ülkenin sanayide modernleşme, enerji verimliliği politikalarının güçlendirilmesi ve yenilenebilir enerji yatırımlarının artmasıyla açıklanabilir. Çin, hâlâ enerji yoğunluğu en yüksek ülkelere biri olmasına rağmen, son yıllarda hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir.

Japonya'nın enerji yoğunluğu, 2000 yılında 4,70 MJ/\$ iken 2022'de 3,15 MJ/\$ düzeyine gerilemiştir. Bu durum, ülkenin ileri teknolojik altyapısı, enerji verimliliği politikalarına uzun yıllardır verdiği önem ve enerji dönüşüm stratejilerinin etkin bir şekilde uygulanmasıyla

açıklanabilir. Japonya, enerji yoğunluğunda düşük seviyelere ulaşarak küresel enerji verimliliği açısından başarılı bir örnek teşkil etmektedir.

Güney Kore'nin enerji yoğunluğu, 2000 yılında 7,23 MJ/\$ iken 2021 yılında 6,48 MJ/\$ seviyesine gerilemiş, 2017'den itibaren de dalgalı bir seyir izlenmiştir. Güney Kore'nin enerji yoğunluğundaki bu dalgalanmalar, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki dengesizliklerden kaynaklanmaktadır. Yine 2016-2017 döneminde gözlemlenen artış, ülkenin fosil yakıtlara bağımlılığının etkisiyle ifade edilebilir. Güney Kore, enerji yoğunluğunda iyileşme göstermesine rağmen, bu dalgalanmalar enerji yönetimi açısından bazı yapısal zorluklara işaret etmektedir.

Yeni Zelanda'nın enerji yoğunluğu 2000 yılında 5,74 MJ/\$ seviyesindeyken, 2022 yılı itibarıyla 3,52 MJ/\$ düzeyine gerilemiştir. Ülke, enerji yoğunluğunda istikrarlı bir düşüş trendine sahiptir. Bu olumlu gelişme, enerji verimliliği politikalarının başarıyla uygulanması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının artan oranlarda kullanımıyla ilişkilendirilmektedir. Yenilenebilir enerji kullanımındaki yüksek oran, ülkenin düşük karbonlu enerji portföyüne önemli bir katkı sağlamaktadır.

Çin ve Güney Kore, enerji yoğunluğu bakımından yüksek değerlere sahip olmalarına rağmen, son yıllarda iyileşme sağlamışlardır. Bununla birlikte Güney Kore'deki enerji yoğunluğundaki dalgalanmalar, enerji yönetimi ve verimlilik stratejilerinde zorluklar yaşandığını göstermektedir. Japonya ve Yeni Zelanda gibi gelişmiş ülkeler ise enerji yoğunluğu açısından oldukça başarılı olup, bu düşük seviyeler, enerji verimliliği ve sürdürülebilir enerji politikalarına verdikleri önemin bir yansımasıdır.

Avustralya da enerji yoğunluğunu azaltmada gelişmeler kaydetmekle birlikte, hâlâ dünya ortalamasına yakın bir seviyede yer almaktadır. Genel olarak, RCEP ülkelerinde enerji yoğunluğunda bir iyileşme trendi gözlemlenmekte olup, bu ülkeler dünya genelindeki enerji verimliliği eğilimlerine olumlu katkı sağlamaktadırlar. Ancak, Çin ve Güney Kore gibi enerji yoğunluğu yüksek ülkelerin, enerji verimliliği çabalarını daha da artırmaları gerekmektedir. Enerji yoğunluğundaki düşüşlerin sürdürülebilir bir şekilde devam etmesi, bu ülkelerin küresel iklim hedeflerine katkı sağlamaları açısından kritik öneme sahiptir.

Tablo. 6. RCEP Ülkeleri Enerji Güvenliği Risk Skorları ve Sıralamaları (2018 Yılı)

Ülkeler	Risk Skoru	Sıralama
Yeni Zelanda	757	2
Avustralya	805	4
Çin	912	8
Japonya	1.281	22
Güney Kore	1.453	24

Kaynak: Küresel Enerji Enstitüsü, 2020: 10.

Tablo. 6 verilerine göre Çin, enerji güvenliği açısından, sekizinci sırada yer almaktadır ve risk skoru 912 olarak belirlenmiştir. Çin'in enerji güvenliği, yüksek düzeyde enerji talebi ve enerji tüketimine bağlı olarak önemli baskı altında kalmaktadır. Ancak, Çin'in kömür üretiminde büyük oranda kendine yeten bir yapıya sahip olması ve enerji kaynaklarına olan bağımlılığı, ülkenin enerji güvenliği riskini göreceli olarak azaltmaktadır. Bununla birlikte, artan enerji talebi ve küresel enerji piyasalarındaki belirsizlikler, Çin'in enerji güvenliğine dair uzun vadeli riskleri artıran unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Yeni Zelanda ve Avustralya, enerji güvenliği açısından, listede en düşük riskli ülkeler arasında yer almaktadır. Özellikle Yeni Zelanda'nın ikinci sırada bulunması, enerji güvenliği

açısından son derece sağlam bir konumda olduğunu göstermektedir. Yeni Zelanda'nın elektrik üretiminde hidroelektrik ve jeotermal enerji gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının geniş çapta kullanılması, enerji arz güvenliğini artıran önemli bir faktördür. Avustralya ise enerji kaynakları bakımından zengin bir ülke olup, büyük fosil yakıt rezervlerine sahip olmasının yanı sıra, yenilenebilir enerjiye yönelik yatırımlarıyla da enerji güvenliği açısından avantajlı bir konumda bulunmaktadır.

Japonya ve Güney Kore, enerji güvenliği açısından yüksek risk altında bulunan ülkeler arasında yer almaktadır. Japonya, listede 22., Güney Kore 24. sıradadır. Her iki ülkenin de enerji arzı büyük ölçüde ithalata dayalıdır ve bu durum, enerji güvenliğini tehdit eden önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Japonya, 2011'de yaşanan Fukushima nükleer felaketi sonrasında enerji politikalarında köklü değişiklikler gerçekleştirmiştir. Bu süreçte nükleer enerji kullanımında önemli kısıtlamalara gidilmesi, ülkenin enerji arz güvenliğini olumsuz yönde etkilemiş ve fosil yakıtlara olan bağımlılığını artırmıştır. Güney Kore ise benzer şekilde ithal enerji kaynaklarına bağımlıdır. Özellikle fosil yakıtlar ve nükleer enerjiye olan yoğun bağımlılığı, enerji arz güvenliği açısından risk teşkil etmektedir. İthal enerji kaynaklarının arzında yaşanabilecek kesintiler, her iki ülkenin de enerji güvenliği üzerindeki riskleri artırmaktadır.

Tablo 7. RCEP Ülkeleri Enerji Güvenliği Risk Özet Verileri

	Avustralya	Çin	Güney Kore	Yeni Zelanda	Japonya
2018 Skoru	805	912	1453	757	1281
2018 Sıralaması	4	8	24	2	22
Önceki Yıl Skoru	842	956	1492	774	1307
Önceki Yıl Sıralaması	4	8	24	2	22
1980 Skoru	858	1436	1481	892	1357
Ortalama Skor (1980-2018)	790	1141	1341	776	1151
En İyi Skor	698	942	1120	682	912
En İyi Skor Yılı	1992	2018	1995	1996	1998
En Kötü Skor	897	1522	1561	909	1395
En Kötü Skor Yılı	2011	1982	2011	1984	1981

Kaynak: Küresel Enerji Enstitüsü, 2020 verilerinden derlenmiştir.

RCEP ülkelerinin enerji güvenliği sıralamalarında ve risk skorlarında belirgin değişiklikler olmamakla birlikte, bazı veriler dikkat çekicidir. Örneğin, Avustralya ve Çin'in hem 2017 hem de 2018 yıllarında enerji güvenliği sıralamasında pozisyonlarını korudukları görülmektedir. Avustralya dördüncü, Çin sekizinci sırada yer almaya devam etmiştir. Bu istikrar, her iki ülkenin de enerji güvenliği açısından tutarlı politikalar izlediklerine ve enerji güvenlik stratejilerinde önemli bir değişiklik olmadığına işaret etmektedir. Güney Kore'nin yüksek risk eğilimi devam etmiştir. 2017 ve 2018 yıllarında 24. sırada yer alması, ülkenin dış enerji bağımlılığının ve enerji güvenliğindeki zorluklarının sürdüğünü göstermektedir.

1980 yılında, tüm ülkelerin enerji güvenliği riskleri 2018'e kıyasla daha yüksektir. Söz konusu rakamlar, ülkelerin önemli gelişmeler kaydettiklerini ve küresel enerji güvenliği ortamının iyileştiğini göstermektedir. Özellikle Avustralya (1436) ve Japonya (1357), 1980'de en yüksek risk skorlarına sahip ülkeler arasında yer almışlardır. Bu yüksek risk skorları, enerji güvenliği konusunda daha kırılgan olduklarını ve o dönemde enerji arz güvenliği konusunda ciddi riskler taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Avustralya ve Yeni Zelanda, 1980-2018 yılları arasında nispeten düşük risk skorlarıyla öne çıkmaktadır. Avustralya'nın ortalama risk skoru 1141, Yeni Zelanda'nın ise 776 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, her iki ülkenin enerji güvenliği konusunda istikrarlı ve güvenli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Avustralya'nın özellikle yenilenebilir enerjiye geçiş

stratejileri ve iç enerji kaynaklarına dayalı politikaları, düşük risk skorlarının nedenleri arasında sayılmaktadır. Güney Kore'nin ortalama risk skoru 1341 ile dikkat çekmektedir ve bu skor, ülkenin uzun süreli enerji güvenliği sorunları yaşadığını göstermektedir. Güney Kore'nin yüksek dış enerji bağımlılığı, fosil yakıtlara olan bağımlılığı ve enerji ithalatındaki istikrarsızlıklar, yüksek risk skorlarının başlıca sebepleri olarak değerlendirilebilir.

Avustralya, 2018'de 912 ile en düşük risk skorunu elde etmiştir. Bu veri, Avustralya'nın enerji güvenliği stratejilerinde gerçekleştirdiği iyileştirmelere işaret etmektedir. Yenilenebilir enerji yatırımları, enerji verimliliğini artırma çabaları ve yerel enerji kaynaklarının etkin kullanımı, bu iyileşmenin başlıca unsurları arasında sayılabilir. Güney Kore ise 1995 yılında 1120 ile en düşük risk seviyesini görmüş olmasına rağmen, bu başarı sürdürülebilir olmamıştır. 2011 yılı sonrası dönemde Güney Kore, artan dış enerji bağımlılığı ve küresel enerji krizlerinin etkisiyle yeniden yüksek riskli bir konuma gelmiştir.

Çin, 1982'de 1522 ile en yüksek risk skoruna sahip ülkedir. Bu durum, dönemin enerji krizleriyle ilişkilendirilebilir. 1980'li yıllarda Çin, hızlı sanayileşme süreci ve enerji talebindeki artış nedeniyle ciddi enerji güvenliği sorunları yaşamıştır. Enerji krizlerinin etkisi, enerji arzında yaşanan kesintiler ve dış enerji bağımlılığı, bu yüksek risk skorunu açıklayabilir. Aynı şekilde, Güney Kore ve Japonya 2011 yılında, Fukushima nükleer felaketi ve küresel enerji krizinin etkisiyle en kötü performanslarını sergilemişlerdir. Fukushima felaketi, Japonya'nın nükleer enerji politikasında köklü değişikliklere neden olmuş ve ülkenin fosil yakıtlara olan bağımlılığını artırmıştır. Bu durum, Japonya'nın enerji güvenliğinde ciddi bir kırılmaya yol açmıştır. Güney Kore ise küresel enerji krizinden derinden etkilenmiş ve enerji arz güvenliği açısından ciddi risklerle karşı karşıya kalmıştır.

Tablo 8. RCEP Ülkeleri Asya Güç Endeksi Verileri

Sıra	Ülke	Puan	Yükseliş/Düşüş Eğilimi
2	Çin	72.7	Yükseliş
4	Japonya	38.9	Yükseliş
5	Avustralya	31.9	Yükseliş
7	Güney Kore	31.0	Yükseliş
13	Yeni Zelanda	16.3	Düşüş

Kaynak: Lowy Institute, 2024: 3.

Asya Güç Endeksi, ülkelerin sadece askeri güçlerini değil, aynı zamanda ekonomik, diplomatik, kültürel ve teknolojik kapasitelerini de değerlendirerek kapsamlı bir bakış sunan karma bir endeks niteliğindedir. Bu bağlamda, Tablo 8 verilerine göre Çin'in 72.7 puanla ikinci sırada yer alması, sadece askeri veya ekonomik büyüklüğünden değil, aynı zamanda diplomatik etkinliği, teknolojik gelişimi ve kültürel nüfuzundan da kaynaklanmaktadır. Japonya, Avustralya ve Güney Kore'nin de üst sıralarda bulunmaları, bu ülkelerin ekonomik güçlerini, bölgedeki diplomatik rollerini ve teknolojik inovasyonlarını vurgulamaktadır. Yeni Zelanda'nın 13. sırada yer alması ve düşüş trendi, ülkenin toplam gücünün diğer büyük bölgesel aktörlere kıyasla daha sınırlı olduğunu, ancak yine de önemli bir diplomatik ve kültürel etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu endeks, ülkelerin çok boyutlu güçlerini dikkate alarak, bölgedeki dengeleri daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmektedir.

3. RCEP Ülkeleri Enerji Arz Güvenliği Politikaları

Japonya ve Çin gibi Asya ülkelerinin arz güvenliği politikaları, pazarlar ve kurumlar yaklaşımından çok bölgeler ve imparatorluklar yaklaşımına uymaktadır (Andrews-Speed vd., 2002). Yerel firmaların yaptığı özel yatırımlar ve katılımlar, petrol ve LNG gereksinimlerinin büyük bir kısmını güvence altına almıştır. Ancak, petrol ve gaz arzını etkili bir şekilde güvence altına alma yetisi yüksektir. Çünkü Japon ve Çinli şirketler, yerel olarak belirlenmiş yatırımlarla

uluslararası sistemin rekabetle sıkışmış yapısına tam olarak katılmadan, petrol ve gaz üretmek, satın almak için firmalara yatırım yapabilmektedir. Bölgede Japonya ve Çin ile diğer ülkeler arasında hem bölgenin kendisindeki hem de Basra Körfezi ve Rusya kaynaklı petrol ve gaz için rekabet sert geçecektir. Ayrıca Japonya ve Çin, Malakka Boğazı gibi deniz yollarını güvence altına almak ve bunun için donanmalarını kullanmak isteyecektir (Correljé ve Linde, 2006: 537).

3.1. Çin Enerji Politikaları

Çin'in enerji geçiş planları, enerji arz güvenliğini çeşitli şekillerde etkilemektedir. Yenilenebilir enerjiye ve yerli kömür kullanımına ağırlık verilmesi, dışa bağımlılığı azaltarak enerji güvenliğini artırmaktadır. Ancak, petrol ve doğalgaz ithalatının devam etmesi, bu kaynaklara olan bağımlılığın devam etmesine neden olmaktadır. Enerji kullanımının azalması ve karbon azaltma hedefleri, daha sürdürülebilir bir enerji yapısına geçişi desteklemektedir. Bu strateji, uzun vadede enerji arz güvenliğini iyileştirmeye yönelik bir denge oluşturmayı amaçlamaktadır (Lovegrove, 2023).

Çin'in 14. Beş Yıllık Planlarında yenilenebilir enerji gelişimi ve modern enerji sistemi için belirlediği hedefler ele alınmaktadır. Çin 2025 yılına kadar yenilenebilir enerji üretimini %50 artırmayı ve toplam elektrik tüketiminde yenilenebilir enerjinin payını %33'e çıkarmayı hedeflemektedir. Bu planlar, enerji güvenliği, karbon azaltımı ve yerel yenilenebilir enerji kullanımını artırma stratejilerini içermektedir. Ayrıca, ülkede farklı bölgelerde yenilenebilir enerji üretimini yaygınlaştırmaya ve enerji depolama çözümlerini genişletmeye çalışılmaktadır (Feng vd., 2022).

Çin'in ulaşım sektöründe, önemli bir büyüme ve dönüşüm beklenmektedir. 2022 ile 2050 yılları arasında araç filosunun %18 oranında büyümesi, yolcu uçuşlarının üç katına çıkması ve demiryolu yolcu ve yük taşımacılığının iki katına yakın artması öngörülmektedir. Ülkede 2022'de bu farklı ulaşım faaliyetleri toplamda 19 EJ enerji tüketmiştir. Ancak, mal ve insan taşımacılığında beklenen artışa rağmen, sektörün enerji tüketiminin 2050'de yalnızca 15 EJ olması beklenmektedir. Bu azalma, büyük ölçüde karayolu taşımacılığının yaygın elektrifikasyonu sayesinde elde edilen verimlilik kazanımlarından kaynaklanacaktır. Karbon emisyonlarının azaltılması nihayetinde yakıt sorununun çözülmesine bağlıdır. Taşımacılıktan kaynaklanan emisyonlar, karayolu araçları, uçaklar ve gemilere dağılmış durumdadır ve etkin bir şekilde kontrol altına alınması büyük zorluklar doğurmaktadır. Bu emisyonlar genellikle güçlü sera gazlarını ve insan sağlığına zarar verebilecek partikül maddeleri içermektedir. Karayolu taşımacılığının elektrifikasyonu ve denizcilik ile havacılıkta bio-yakıtlar ve hidrojenin (ve türevlerinin) kullanılması, Çin'in ulaşım sektöründeki emisyonlarının 2050'ye kadar yarıya inmesini sağlayacaktır (USCC, 2023: 40).

Çin'de, 2023'te yaşanan elektrik kesintileri, hükümetin kömür kullanımını artırmasına yol açmıştır. Düşük hidroelektrik üretimi ve artan elektrik talebi gibi faktörler, termal kömürün önemini artırmış ve enerji güvenliği açısından kömürün kritik rolünü bir kez daha vurgulamıştır. Çin, kömürü, ithal edilen petrol ve doğal gazın yerine koymayı planlamaktadır. Bu doğrultuda ülkede kömürden yağ ve gaz üreten stratejik üsler kurulması öngörülmektedir. Bu adım, enerji güvenliğini güçlendirmek için atılan bir stratejik hamle olmakla birlikte, uzun vadeli sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumsuzluklara neden olabilir. Yenilenebilir enerji, Çin'in enerji dönüşümünde önemli bir rol oynamaktadır. 2030'a kadar rüzgâr ve güneş enerjisi kurulumlarının 1200 GW'a ulaşması ve 2060'a kadar yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam enerji tüketiminde %80'den fazla bir paya sahip olması hedeflenmektedir. Bununla birlikte, Çin'in fosil yakıtlara olan bağımlılığı, kısa vadede yenilenebilir enerji büyümesinin fosil yakıt tüketimini yalnızca sınırlı ölçüde değiştireceğini göstermektedir. Emisyonların 2026'da zirve yapması ve uzun vadeli düşüş için daha güçlü önlemlerin alınması gerekmektedir. Ayrıca, nükleer ve hidroelektrik gibi düşük karbonlu enerji kaynakları da yenilenebilir enerji yatırımlarına paralel olarak geliştirilmektedir.

Bu kaynaklar, enerji arz güvenliği ve sistemin çeşitlendirilmesi hedeflerine katkı sağlamaktadır. Çin'in enerji talebinin 2029 yılında zirveye ulaşması ve ardından 2050'ye kadar %20 oranında düşmesi beklenmektedir. Bu azalış, demografik değişimler, ağır sanayiye bağımlılığın azalması ve enerji verimliliği artışları gibi yapısal faktörlerle desteklenmektedir. Karbon yoğunluğu, kömür tüketimindeki düşüşe bağlı olarak bugünkü 104 gCO₂/MJ seviyesinden, 2050'de 34 gCO₂/MJ'ye indirilmeyi hedeflemektedir. Bu süreçte kullanımının yaygınlaşması ve yeşil hidrojen gibi alternatif enerji kaynaklarının teşvik edilmesi öngörülmektedir (DNV, 2023: 23-29).

3.2. Japonya Enerji Politikaları

Japonya'nın enerji politikaları, 2000'li yıllardan itibaren önemli dönüşümler geçirmiştir. Ülkenin enerji stratejileri, özellikle 2011 yılında yaşanan Fukushima Daiichi Nükleer Santrali kazasının ardından radikal değişimlere uğramıştır. Bu kaza, Japonya'nın enerji politikalarını yeniden değerlendirme ve dönüştürme ihtiyacını ortaya çıkarırken, enerji güvenliği, ekonomik verimlilik ve çevresel sürdürülebilirliğin dengelenmesini amaçlayan yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda, Japonya'nın enerji politikalarındaki evrim, üç ana dönemde ele alınabilir: 2000'li yıllar ve öncesi, 2011 Fukushima kazası sonrası dönem ve 2014 sonrası liberalizasyon dönemi. Japonya'nın enerji politikaları, 1970'lerdeki petrol krizlerinin ardından enerji güvenliğinin sağlanması amacıyla büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi stratejik bir öncelik haline gelmiş ve nükleer enerji, önemli bir alternatif olarak benimsenmiştir. Japonya'nın enerji arzının büyük ölçüde ithalata bağımlı olması, enerji güvenliği risklerini artırdığı için nükleer enerji, bu riski azaltmaya yönelik kritik bir unsur olarak görülmüştür. 2010 yılına kadar nükleer enerji, ülkenin elektrik üretimindeki payını %30'a kadar yükseltmiş ve Japonya, nükleer enerjiyi düşük karbon emisyonlu bir enerji kaynağı olarak konumlandırarak çevresel sürdürülebilirliği de sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte, uzun vadeli enerji planları oluşturulmuş ve nükleer enerjinin yanı sıra diğer enerji kaynaklarının dengeli bir şekilde kullanılması amaçlanmıştır. 2011 yılında meydana gelen Fukushima Daiichi Nükleer Santrali kazası, Japonya'nın enerji politikalarında köklü değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu olay, nükleer enerjiye olan kamu güvenini büyük ölçüde sarsmış ve ülkenin enerji stratejilerinin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Kazanın ardından tüm nükleer santraller geçici olarak kapatılmış ve enerji arzı büyük ölçüde fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji kaynaklarıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde hükümet, enerji arz güvenliği, ekonomik uygunluk ve çevre koruma arasındaki dengeyi sağlamayı hedefleyen yeni bir strateji benimsemiştir. Bu strateji, "S+3Es" olarak bilinen yaklaşımı temel almıştır: Enerji Güvenliği (Security), Ekonomik Verimlilik (Economic Efficiency), Çevresel Sürdürülebilirlik (Environmental Sustainability), ve Nükleer Güvenlik (Safety). Yenilenebilir enerjiye geçiş sürecinin hızlandırılması, bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri olmuştur. Ülkede güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik teşvikler artırılmış ve enerji üretiminde yenilenebilir enerjinin payı yükseltilmiştir. Ancak, bu dönüşüm süreci, enerji maliyetlerinin artması ve enerji arz güvenliğiyle ilgili yeni zorlukların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu bağlamda, enerji politikaları, fosil yakıtların geçici olarak kullanımını artırırken, uzun vadede daha sürdürülebilir ve güvenli enerji kaynaklarına geçişi teşvik eden bir çerçeveye oturtulmuştur. 2014 yılından itibaren Japonya, enerji sektöründe önemli reformlar gerçekleştirmiş ve enerji piyasasının serbestleşmesini sağlamıştır. Bu süreç, enerji sektöründe rekabetin artırılması ve daha verimli enerji üretim yöntemlerinin teşvik edilmesi amacını taşımıştır. Enerji piyasası reformları, enerji fiyatlarının daha şeffaf ve piyasa koşullarına duyarlı hale getirilmesini amaçlayan düzenlemeleri içermiştir. Bu dönemde, yenilenebilir enerjiye yönelik teşviklerin artırılmasıyla birlikte, güneş enerjisi başta olmak üzere yenilenebilir kaynakların enerji üretimindeki payı belirgin bir şekilde artmıştır. Liberalizasyon süreci, enerji sektörünün modernleşmesini ve yeni teknolojilere yatırım yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Özellikle, akıllı şebeke teknolojileri ve enerji depolama sistemlerine yönelik yatırımlar, enerji arz güvenliğini

artırma çabalarının önemli bir parçası olmuştur. Bunun yanı sıra, piyasa odaklı düzenlemeler, enerji sektöründe daha fazla rekabetin oluşmasını ve tüketicilere daha fazla seçenek sunulmasını mümkün kılmıştır. Bu süreçte, hükümetin enerji politikaları, enerji çeşitliliğini artırmak ve enerji arz güvenliğini sağlamak için yenilikçi çözümleri destekleyen bir yaklaşım sergilemiştir (Koyama, 2024).

Japonya'nın enerji güvenliği, sınırlı hidrokarbon kaynakları ve ithalata yüksek bağımlılığı nedeniyle uzun süredir kritik bir sorundur. 2011'deki Fukushima felaketinin ardından tüm nükleer santrallerin kapatılması, enerji politikasında önemli bir dönüm noktası olmuş, ancak son yıllarda kamuoyu desteğiyle 12 reaktör yeniden faaliyete geçirilmiştir. Yenilenebilir enerji, coğrafi kısıtlamalara rağmen hızla gelişmiş; 2022'de güneş enerjisi, elektrik üretiminin %10'unu oluşturmuştur. Bununla birlikte, kömürün enerji portföyündeki rolü devam etmekte olup, emisyonları azaltmak için yeni teknolojiler teşvik edilmektedir (Cahill ve Nakano, 2024).

Japonya, 2050'ye kadar karbon nötrlüğüne ulaşmayı hedefleyen enerji politikalarını açıklamıştır. Ülkede 2030'a kadar yenilenebilir enerji ve nükleer enerjinin toplam elektrik üretimindeki payının %59'a çıkarılması amaçlanmaktadır. Yenilenebilir enerjinin 2022'deki %26 seviyesinden %36-38'e, nükleer enerjinin ise %5'ten %20-22'ye yükselmesi hedeflenmektedir. Aynı zamanda, fosil yakıtların payının %69'dan %41'e düşürülmesi planlanmaktadır. Ayrıca hidrojen, amonyak ve batarya depolama teknolojileri desteklenmektedir. Japonya, nükleer enerjinin payını artırmak için 40 yıllık işletme lisanslarını 60 yıla uzatan bir yasa tasarısını onaylamış ve nükleer enerjiyi temel yük kaynağı olarak tanımlamıştır. Ayrıca, 2011 Fukushima kazasından sonra durdurulan reaktörlerin yeniden açılması yavaş ilerlemiş; şimdiye kadar 12 reaktör yeniden faaliyete geçmiştir. 2030'a kadar nükleer üretimi %20-22 seviyelerine çıkarmak için 24 GW kapasite hedeflenmektedir (EIA, 2024).

Fukushima felaketi ve Ukrayna savaşı, Japonya'ya Asya-Pasifik ortaklarıyla enerji alanında işbirliği fırsatları sunmaktadır. Ukrayna'daki savaşın enerji güvenliği üzerindeki etkileri, Japon hükümetine ABD ve diğer ülkelerle enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, yenilikçilik, tehditlere karşı ortak yanıtlar ve temiz enerji geçişlerini teşvik etme fırsatı vermiştir. Önemli işbirlikleri, ABD ve Güney Kore gibi kaynakları sınırlı olan ülkelerle ve Dörtlü Güvenlik Diyalogu (Quad) kapsamında Hindistan ve Avustralya ile yapılmaktadır. Son dönemde, Hint-Pasifik Ekonomik Çerçevesi bu zorlukların ele alınması için bir araç olarak öne çıkmıştır. İşbirliği için umut vadeden alanlar arasında temiz teknoloji finansmanı ve geliştirilmesi, ileri nükleer teknolojiler, nükleer güvenlik, nükleer atık bertarafı, mor hidrojen, enerji depolama, enerji verimliliği konusundaki en iyi uygulamaların paylaşımı ve yakıtlar ile kritik mineraller ve malzemeler için tedarik zinciri belirsizliklerine yanıtlar bulunmaktadır. Mevcut ortaklıkların güçlendirilmesi, kolektif enerji güvenliğini artıracak, iklim değişikliğiyle mücadelede katkıda bulunacak ve dayanıklı enerji sistemlerinin geliştirilmesiyle ilgili ekonomik zorlukları hafifletecektir. Ukrayna savaşının ortaya çıkardığı enerji sistemlerinin direnç risklerinin farkına varılması, Japonya'nın son enerji politikalarına yönelik kamu desteğini artırmıştır. Kamuoyunun enerji direnci öncelikleri, elektrik fiyatları ve elektrik erişimi konularında hükümetin öncelikleriyle örtüşmektedir. Japon hükümeti, uluslararası ortaklarıyla işbirliğini derinleştirirken, bu kamu desteğini enerji güvenliği ve karbon miktarlarını azaltmayı teşvik eden ek iç politika adımlarını ileriye taşımak için kullanmaktadır. Bu çabalar, enerji sisteminin bütünsel direncini hem yerel hem de bölgesel olarak artıracaktır (Sklarew, 2023: 36).

Japonya'nın enerji politikalarını şekillendiren en büyük engellerden biri karbon kilitlenmesidir (carbon lock-in). Bu kavram, fosil yakıtlar gibi mevcut enerji kaynaklarının ekonomik sistemlere derinlemesine entegre olması ve alternatif enerji çözümlerinin benimsenmesini zorlaştırmasını ifade etmektedir. Japonya'da enerji sektöründe ve sanayide yerleşik çıkar grupları yenilenebilir enerji yatırımlarına karşı direnç göstermektedir. Nükleer enerji, fosil yakıtlar ve büyük enerji şirketlerinin etkin olduğu Tekno-Kurumsal Kompleks,

yenilenebilir enerjiye geöi yavaşlatmaktadır. Ekonomik çıkar gruplarının yanı sıra siyasi aktörlerin de enerji politikaları üzerinde belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. İktidardaki Liberal Demokrat Parti (LDP) ve iş dünyasını temsil eden Keidanren (Japonya İş Federasyonu) gibi kuruluşlar, yenilikçi ve çevreci politikaların önünde engel oluşturmaktadır. Bu durum "çifte temsil sorunu" olarak tanımlanmaktadır; yani, hem sağ hem sol eğilimli partiler karbon yoğun sanayi sektörlerini koruma eğilimindedir. Japonya'nın 2050 yılına kadar net sıfır karbon hedefine ulaşma sürecinde daha kapsayıcı ve demokratik politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Enerji sisteminin merkezileşmiş yapısı, yenilenebilir enerjiye geöi yavaşlatmaktadır. Ayrıca, enerji politikalarının daha şeffaf hale getirilmesi, nükleer enerjiye alternatif olarak yenilenebilir enerjiye daha fazla öncelik verilmesi ve karbon fiyatlandırma sistemlerinin etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir (Ohta ve Barrett, 2023).

3.3. Güney Kore Enerji Politikaları

Güney Kore, yenilenebilir enerji alanındaki geride kalmışlığını açarak hükümetin mevcut hedeflerinin ötesine geöme potansiyeline sahiptir. Ancak bu başarı için doğal koşulların elverişsizliği, yüksek maliyetler, sübvansiyonlu elektrik fiyatları ve toplumsal direnç gibi zorlukların üstesinden gelinmesi gerekmektedir. atı güneş enerjisi ve yüzer rüzgâr projeleri gibi fırsatların değerlendirilmesi, elektrik fiyatlarının reforme edilmesi ve enerji projelerinde toplumsal uzlaşının sağlanması gerekmektedir. Ayrıca, yenilenebilir enerji politikalarının basitleştirilmesi ve süreklilik kazanması gerekmektedir. Yüksek bir yenilenebilir enerji payına ulaşmamak, nükleer ve fosil enerjiye bağımlılığı sürdürebilir. Nükleer enerjinin güvenlik riskleri ve atık yönetimi sorunları bulunmaktadır. Fosil enerji ise karbon kilitlenmesi riski taşımaktadır. Bu nedenle, karbon fiyatlandırmasının artırılması sera gazı emisyonlarının azaltılmasında daha etkili olabilir. Güney Kore ve Japonya'nın enerji politikaları ve coğrafi yakınlıkları göz önüne alındığında, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği alanında deneyim ve teknolojilerini paylaşarak işbirliği yapmaları, karbonsuzlaştırma yolunda önemli bir adımdır (Zissler, 2023: 36).

Güney Kore'nin fosil yakıtlardan uzaklaşma süreci, doğal çevrenin korunması ve enerji güvenliğinin güçlendirilmesi hedeflerinin bir parçası olarak, fosil yakıt ithalatına olan bağımlılığı azaltma arzusuyla şekillenmektedir. 2021 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı'nda (COP26) Güney Kore, 2030 yılına kadar karbon emisyonlarını 2018 seviyelerine kıyasla %40 oranında azaltma taahhüdünde bulunmuş, bu da yaklaşık 270 milyon tonluk bir emisyon azaltımına karşılık gelmektedir. Rusya'dan ithal edilen fosil yakıtların diğer enerji kaynaklarıyla ikame edilmesi yoluyla 2030 yılına kadar yaklaşık 73,5 milyon tonluk bir emisyon azaltımı sağlanabilecektir. Her ne kadar ithal edilen fosil yakıtların tamamı enerji üretiminde kullanılmasa da ülke yönetiminin nükleer enerjiye yeniden öncelik vermesi, Güney Kore'nin Rusya'dan ithal edilen fosil yakıtların yerini temiz enerji kaynakları ile doldurma sürecini kolaylaştırabilecektir. Bununla birlikte, Rus fosil yakıtlarının tamamen ikame edilmesi ve 2050 yılına kadar karbon nötrlüğüne ulaşılması, güneş, rüzgâr ve hidrojen gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının daha büyük bir ölçekte geliştirilmesi ve mevcut kullanımlarının önemli ölçüde artırılmasını gerektirmektedir. Bu süreçte, ülke yönetimi ve gelecekteki Güney Kore hükümetleri için, fosil yakıt ithalatını ve buna bağlı karbon emisyonlarını azaltarak ülkenin enerji güvenliğini iyileştirmek amacıyla ABD ve siyasi açıdan daha istikrarlı diğer ortaklarla işbirliği yapmak kritik bir önem taşımaktadır. Kısa vadeli enerji güvenliği açısından, Ukrayna'daki savaşın tetiklediği küresel enerji fiyatlarındaki artış ve tedarik zinciri kesintileri gibi faktörlerle başa çıkmak için gerekli önlemler alınmak zorundadır. Fosil yakıt ithalatının hemen kesilmesi, uzun vadeli sözleşmeler ve enerji sistemlerinin dönüşümü için gereken süre nedeniyle mümkün görünmemektedir; ancak, Güney Kore'nin fosil yakıt ithalatını ABD gibi alternatif tedarikçilerden artırma arayışına girmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, enerji tasarrufu ve tüketicilere yönelik devlet desteği gibi talep yönlü önlemler de kısa vadeli enerji güvenliğini iyileştirmek için dikkate alınabilir. Uzun vadeli enerji güvenliği açısından, yerli nükleer enerji sektörünü canlandırma çabaları, karbon nötrlüğü hedeflerine ulaşma

ve enerji ithalatına olan bağımlılığı azaltma noktasında merkezi bir rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra, ithalat kapasitesinin korunması ve dış ticaret ilişkilerinin sürdürülmesi, olası yerel enerji krizlerine karşı da bir güvence teşkil edecektir (Platte, 2022: 218-219).

Güney Kore, alternatif bir enerji kaynağı olarak nükleer enerjiyi geliştirmektedir. Bu çaba, Japonya'nın Fukushima'da 2011'de yaşanan ve bir nükleer reaktör sızıntısına neden olan felakete kadar devam etmiştir. Bu olay, Doğu Asya Bölgesi'nde nükleer enerjiye ilişkin "nükleer alerji" olarak bilinen gelecek kaygısına yol açmıştır. Güney Kore'de bu olguyu deneyimlemektedir. Fukushima trajedisinden sonra Güney Kore'nin iç politika tepkisi, acil durum hazırlıkları yapma ve yabancı enerji kaynaklarına bağımlılığı azaltma yönündedir. Öte yandan, dış politika tepkisi, güvenli bir arzın mevcudiyetini sağlamak amacıyla enerji kaynağı üreticileriyle işbirliğini güçlendirme ve ithalatçı ülkeler olarak ortak çıkarlar için mücadele etmek üzere diğer ithalatçı ülkelerle işbirliği yapma yoluyla gerçekleşmektedir. Bu iç ve dış politika tepkileri, ETS programı, PV Kiralama İşletmesi, Kamu Kurumlarında Rasyonel Enerji Kullanımı, yenilenebilir enerji geliştirme programları, Mali Destek Programları ve Feed In Tariffs (FIT), Suudi Arabistan-Kore Vizyon 2030, Dokuz Köprü: Gaz Köprüsü, Kore Uluslararası Yenilenebilir Enerji Konferansı (KIREC), Küresel Yeşil Büyüme Enstitüsü (GGGI) ve Üçlü Ortak Eylem Planı gibi çeşitli politikalar aracılığıyla hayata geçirilmektedir (Putri ve Natilia, 2023: 36-37).

3.4. Avustralya Enerji Politikaları

Doğal kaynak zenginliği sayesinde Avustralya, LNG, kömür ve mineraller başta olmak üzere dünyanın önde gelen enerji ihracatçılarındandır. Çin, Japonya, Kore ve ABD, başlıca ihracat pazarlarını oluşturmaktadır. 2020'de kömür ve doğal gaz ağırlıklı enerji üretimi, toplam enerji arzının (TES) üç katını aşmıştır. Avustralya'da kömür üretimi 2020 yılında, ülkenin ihtiyacının 7,6 katı olmuştur. Aynı dönemde, doğal gaz üretimi artırılarak LNG ihracatı genişlemiş ve üretim, iç tüketimin 3,4 katına ulaşmıştır. Ham petrol üretimi ise petrol arzının %47'sini karşılamaktadır. 2021 itibarıyla enerji arzının %92'si fosil yakıtlardan sağlanmakta, petrol (%33), kömür (%32) ve doğal gaz (%28) başlıca kaynakları oluşturmaktadır. Kömür ağırlıklı olarak elektrik üretiminde, petrol ise ulaşırmada kullanılmakta ve toplam nihai tüketimin yarısından fazlasına denk gelmektedir. Ulaşım sektörü, enerji tüketiminde %39 ile ilk sırada yer alırken, sanayi %38 ve binalar %23 paya sahiptir (IEA, 2023: 18).

Avustralya, yeni Araç Verimliliği Standardı Tasarısı (2024), yeni binek ve hafif ticari araçların emisyonlarını 2029 yılına kadar Yeni Avrupa Sürüş Döngüsü kullanılarak ölçülen değerlere göre yaklaşık 58 g CO₂/km ve 110 g CO₂/km seviyelerine düşürmeyi amaçlamaktadır. CO₂ hedefleri, araç ağırlığına bağlı olarak ayarlanmaktadır. Ülkede ayrıca, ulusal Elektrikli Araç Stratejisi, eyalet düzeyinde hedeflerin detaylarını içermektedir (IEA, 2024: 341).

Avustralya'nın enerji güvenliği, üç ana enerji kaynağı olan sıvı yakıtlar, doğal gaz ve elektrik için genel olarak orta düzeyde değerlendirilmiştir. Sıvı yakıtlar için kısa vadede güvenlik yüksek olsa da uzun vadede küresel talep artışı, yüksek ham petrol fiyatları ve jeopolitik belirsizlikler nedeniyle bu güvenliğin azalması beklenmektedir. Doğal gaz güvenliği, LNG ihracatının artışıyla iç piyasadaki rekabetin ve fiyatların etkilenmesi sonucu orta düzeyde kalmaktadır. Elektrik sektörü ise büyük yatırımlar gerektiren dönüşümler ve sera gazı emisyonlarını azaltma hedefleri nedeniyle zorluklar yaşamaktadır. Ancak piyasa reformları ve hükümet destekleri ile bu zorluklarla başa çıkmak amaçlanmaktadır (Yates ve Gree, 2014).

3.5. Yeni Zelanda Enerji Politikaları

Yeni Zelanda'da 1986 yılındaki reformların ardından enerji sektörü serbestleşmiş ve hidrolik, jeotermal ve rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının öncülüğünde kayda değer bir gelişim yaşanmıştır. Hükümet desteği olmaksızın, 2025 yılına kadar elektrik üretiminin %90'ının yenilenebilir kaynaklardan sağlanması hedeflenmiştir. Yeni Zelanda gibi fosil yakıtlara

dayanmayan bir piyasa yapısında dahi, tüketicilerin yenilenebilir enerjiye yönelik talebinin varlığını koruması, piyasa mekanizmalarının kamu teşvikleri olmaksızın da yenilenebilir enerji gelişimini destekleyebileceğini ortaya koymaktadır. Enerji tedarikçilerinin ve politika yapıcılarının, tüketici tercihlerini daha iyi anlayarak yeşil pazarlama stratejilerine odaklanmalarının önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca, fiyat odaklı rekabet ile çevresel sorumluluk bilinci arasında denge sağlayan politikaların geliştirilmesinin, sürdürülebilir enerji geçişine katkı sunacağı değerlendirilmektedir (Ndebele, 2020).

Yeni Zelanda, temiz araç standardı (2022), yeni binek ve hafif ticari araçların emisyonlarını 2027 yılına kadar yaklaşık 63.3 g CO₂/km ve 87.2 g CO₂/km seviyelerine düşürmeyi hedeflemektedir. CO₂ hedefleri, araç ağırlığına bağlı olarak ayarlanmaktadır. Ülkede, 2035 yılına kadar satılan tüm yeni otomobillerin %100'ünün sıfır emisyonlu olması hedeflenmektedir. 2025 yılına kadar satılan şehir içi otobüslerin %100'ünün ve 2035 yılına kadar tüm otobüs filosunun sıfır emisyonlu olması hedeflenmektedir. Ayrıca, 2035 yılına kadar hafif hizmet araç filosunun %30'unun sıfır emisyonlu araçlardan oluşması amaçlanmaktadır (IEA, 2024, 341).

Yeni Zelanda'nın uzun vadeli bir enerji stratejisi bulunmamaktadır. Mayıs 2022'de yayımlanan Emisyon Azaltım Planı (ERP) ile hükümet, enerji ve sanayi sektörlerindeki vizyonunu gerçekleştirmek için böyle bir strateji geliştirme taahhüdünde bulunmuştur. Bu strateji, fosil yakıtlardan uzaklaşıp yenilenebilir elektrik ve düşük emisyonlu alternatiflere geçiş yollarını belirleyecektir. Yeni Enerji Stratejisi'nin çerçevesi halen şekillendirilmekte olup, hükümet bu stratejiyi 2024 yılı sonuna kadar tamamlamak amacıyla enerji sistemi paydaşlarıyla iş birliği yapmaktadır. Aynı zamanda, uzun vadeli enerji stratejisine temel teşkil edecek çeşitli sektörel stratejiler de geliştirilmektedir. Bunlar arasında, doğal gazın enerji sisteminden aşamalı olarak çıkarılmasını öngören ve iklim hedefleriyle uyumlu olacak Gaz Geçiş Planı (GTP)'nin 2023 sonunda tamamlanması planlanmaktadır. Ayrıca, mevcut stratejinin 2022 ortasında sona ermesi nedeniyle, hükümetin iklim hedefleriyle daha uyumlu hale getirilecek "Yeni Zelanda Enerji Verimliliği ve Tasarruf Stratejisi" de güncellenmektedir. Yenilenebilir enerji programı kapsamında ise enerji sisteminde yenilenebilir kaynakların rolünü artırmaya yönelik planlar hazırlanacaktır (EİA, 2024).

Sonuç

Enerji arz güvenliği, ülkelerin uzun vadeli ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için kritik bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kavram, enerji kaynaklarının güvenilir, sürekli ve uygun maliyetlerle temin edilmesini, enerji ithalatına bağımlılığın azaltılmasını ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini içermektedir. RCEP'e taraf serbest ticaret ortağı ülkeler, enerji arz güvenliği unsurları doğrultusunda farklı stratejiler geliştirmişlerdir. Bu ülkelerin her biri, ekonomik yapıları, enerji kaynaklarına erişimleri ve üretim kapasiteleri doğrultusunda enerji güvenliği politikalarını şekillendirmiştir.

Çin, enerji arz güvenliği açısından kömüre dayalı üretim kapasitesine büyük ölçüde bağımlı olmakla birlikte, yenilenebilir enerji yatırımlarını hızlandırarak fosil yakıtlara bağımlılığını azaltmayı hedeflemektedir. Enerji ithalatına olan bağımlılığı, arz güvenliği açısından zayıf bir nokta olarak görülse de Çin'in devasa iç enerji üretim kapasitesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yaptığı yatırımlar, bu açığı kapatmaya yönelik önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, enerji verimliliği ve teknolojik gelişmelerin teşvik edilmesi, ülkenin gelecekteki enerji güvenliğine katkı sağlamaktadır.

Japonya, 2011 yılında yaşanan Fukushima nükleer felaketi sonrasında enerji arz güvenliği konusunda ciddi zorluklar yaşamıştır. İthal enerji kaynaklarına bağımlı olan Japonya, nükleer enerjiyi yeniden devreye sokmaya ve yenilenebilir enerji yatırımlarını artırmaya çalışmaktadır. Ancak, ithalata olan yüksek bağımlılık, Japonya'nın enerji güvenliğini tehdit eden temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, Japonya'nın enerji arz güvenliğini artırmak

için daha agresif yenilenebilir enerji politikalarına ve enerji çeşitlendirme stratejilerine ihtiyaç duyduğu açıktır.

Güney Kore ithal enerji kaynaklarına yüksek oranda bağımlıdır. Ülke, enerji arz güvenliğini sağlamak için nükleer enerjiye önemli yatırımlar yapmış olup, yenilenebilir enerji kullanımını artırmak için de çeşitli politikalar geliştirmektedir. Ancak, Güney Kore'nin fosil yakıtlara bağımlılığı hâlâ yüksektir ve enerji güvenliğini artırmak için ithal enerjiye bağımlılığı azaltmaya yönelik daha etkili politikalar izlenmesi gerekmektedir.

Avustralya, enerji arz güvenliği açısından oldukça avantajlı bir konuma sahiptir. Zengin fosil yakıt rezervlerine sahip olan Avustralya, enerji güvenliği açısından güçlü bir altyapıya sahip olmakla birlikte, yenilenebilir enerjiye geçiş sürecini hızlandırmak için yeni politikalar geliştirmektedir. Özellikle güneş ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar, Avustralya'nın gelecekte fosil yakıtlara olan bağımlılığını azaltma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir.

Yeni Zelanda, enerji arz güvenliği konusunda en başarılı ülkelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Ülke, enerji üretiminde büyük ölçüde yenilenebilir enerji kaynaklarına dayanmaktadır ve fosil yakıt kullanımı oldukça düşüktür. Bu durum, Yeni Zelanda'nın düşük karbonlu bir enerji politikası benimseyerek enerji güvenliğini sağladığını göstermektedir. Yenilenebilir enerjiye olan bu bağımlılık, ülkenin enerji arz güvenliği açısından uzun vadeli sürdürülebilir bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır.

Genel olarak, enerji arz güvenliğini sağlamanın dört temel unsuru bulunmaktadır: çeşitlendirme, mevcudiyet, erişilebilirlik ve uygun maliyet. Bu unsurlar, ülkelerin enerji güvenliği politikalarının başarısında kritik bir rol oynar.

Çeşitlendirme, enerji kaynaklarının farklı kaynaklardan sağlanması anlamına gelmektedir. Çin, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için kömür ve yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelmiştir; ancak, enerji ithalatına olan bağımlılığı bu konuda zayıf bir nokta olarak kalmaktadır. Japonya ve Güney Kore gibi ithalata bağımlı ülkeler ise çeşitlendirme stratejilerinde nükleer enerjiyi ve yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanarak ithal fosil yakıtlara olan bağımlılıklarını azaltmayı hedeflemektedirler. Avustralya, yerel fosil yakıt kaynaklarına büyük ölçüde güvenmektedir. Ancak yenilenebilir enerjiye yönelik yatırımları çeşitlendirme çabaları göstermektedir. Yeni Zelanda ise büyük oranda yenilenebilir enerjiye dayanan bir enerji üretimi yapısına sahip olduğu için çeşitlendirme konusunda avantaja sahiptir. RCEP ülkeleri genel olarak, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için daha fazla yatırım yapmalı ve ithal enerjiye olan bağımlılıklarını azaltacak alternatif enerji kaynaklarına yönelmelidirler.

Mevcudiyet unsuru, ülkelerin enerji kaynaklarına sürdürülebilir şekilde erişebilme kapasitesini ifade etmektedir. Avustralya, zengin fosil yakıt rezervleri sayesinde enerji arzının mevcudiyeti konusunda son derece avantaja sahiptir. Çin ise yerel kömür kaynaklarına dayanarak enerji arzını sürdürebilmektedir. Ancak yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla kullanımıyla bu avantajı pekiştirmektedir. Japonya ve Güney Kore, ithal enerjiye olan bağımlılıkları nedeniyle enerji arzının mevcudiyeti konusunda daha kırılgan bir konumdadır. Bu ülkeler, nükleer ve yenilenebilir enerji yatırımları ile bu açığı kapatmaya çalışmaktadırlar. Yeni Zelanda, yenilenebilir enerji kaynaklarına olan bağımlılığı sayesinde enerji arzının mevcudiyetini sürdürülebilir bir şekilde sağlamaktadır. RCEP ülkelerinin tamamı, enerji arzının mevcudiyetini artırmak için yenilenebilir enerjiye yatırım yapmalı ve enerji depolama teknolojilerini geliştirmelidirler.

Erişilebilirlik, ülkelerin enerji kaynaklarına teknik ve finansal açıdan ulaşabilme kapasitesidir. Çin, büyük enerji altyapısına sahip olmakla birlikte, enerji ithalatındaki dışa bağımlılığı nedeniyle enerjiye erişim konusunda bazı riskler taşımaktadır. Japonya ve Güney Kore, enerji ithalatında dışa bağımlı oldukları için erişilebilirlik açısından daha hassastır. Bu ülkeler,

yenilenebilir enerji teknolojilerine daha fazla yatırım yaparak enerjiye erişim sorunlarını hafifletmeye çalışmaktadırlar. Avustralya, kendi enerji kaynaklarına olan yüksek erişilebilirliği sayesinde bu unsuru en iyi sağlayan ülkelerden biridir. Yeni Zelanda ise enerjiye erişim konusunda en iyi konumda olan ülkelerden biridir. Büyük oranda yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanmakta ve enerji üretiminde kendi kendine yetmektedir. RCEP ülkelerinin enerjiye erişimini sürdürülebilir bir şekilde sağlamak için teknolojiye yatırım yapmaları ve altyapılarını güçlendirmeleri gerekmektedir.

Son olarak, uygun maliyet, enerji kaynaklarının ekonomik olarak makul fiyatlarla temin edilmesini ifade etmektedir. Çin, yerli kömür üretimi sayesinde maliyet avantajına sahiptir ve yenilenebilir enerji yatırımları sayesinde bu avantajını daha da artırmayı hedeflemektedir. Japonya ve Güney Kore, ithal enerji kaynaklarının yüksek maliyetleri ile karşı karşıyadır ve bu durum, enerji güvenliği stratejilerinde bir engel teşkil etmektedir. Avustralya, enerji ihracatçısı bir ülke olarak enerji maliyetlerinde rekabetçi bir avantaja sahiptir. Yeni Zelanda, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayanarak enerji üretimini düşük maliyetlerle gerçekleştirmektedir. RCEP ülkelerinin enerji maliyetlerini düşürmek için yenilenebilir enerjiye daha fazla yatırım yapmaları ve enerji verimliliğini artırmaları gerekmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, RCEP ülkeleri, enerji arz güvenliğinin dört temel unsuruna yönelik politikalarını geliştirerek enerji güvenliklerini güçlendirebilirler. Önümüzdeki dönemde bu ülkelerin fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye geçiş süreçlerini hızlandırmaları, enerji verimliliğini artırmaları ve enerji altyapılarını modernize etmeleri kritik olacaktır. Enerji arz güvenliğini sürdürebilmeleri için RCEP ülkelerinin hem bölgesel hem de küresel enerji iş birliklerini güçlendirmeleri ve enerji bağımsızlığını artıracak adımlar atmaları gerekmektedir. Bu doğrultuda, yenilenebilir enerjiye yatırım ve enerji çeşitlendirme stratejileri, gelecekte bu ülkelerin ekonomik üretim kapasitelerini sürdürebilmeleri açısından en önemli politika araçları olabilecektir.

Kaynakça

- Cahill, B.; Nakano, J.; Irie, K., (2024). How Japan Thinks about Energy Security, <https://www.csis.org/analysis/how-japan-thinks-about-energy-security>, (Erişim Tarihi: 30.09.2024).
- Correljé, A.; Linde, C., (2006). Energy Supply Security and Geopolitics: A European Perspective, *Energy Policy*, 34(5), pp. 532-543.
- Costantini, V.; Gracceva, F.; Markandya, A.; Vicini, G.; (2007). Security of Energy Supply: Comparing Scenarios from a European Perspective, *Energy Policy*, 35(1), pp. 210-226.
- DNV, (2023). Energy Transition Outlook China 2024, <https://energy.pku.edu.cn/docs//2024-05/2d551c2b11144d3b86f101f178a0245e.pdf> (Erişim Tarihi: 04.10.2024).
- Dünya Bankası, (2024). World Indicator Databank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/Series/EG.EGY.PRIM.PP.KD#> (Erişim Tarihi: 28.09.2024).
- EİA, (Energy Information Administration), (2024). Japan's Energy Policies Aim for Increased Zero-Carbon Electricity Generation, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=61944#:~:text=Policiestargetanincreasein,%25%E2%80%9322%25by2030.> (Erişim Tarihi: 01.10.2024).

- Elkind, J. (2010). *Energy Security Call for a Broader Agenda*, Energy Security Economics, Politics, Strategies, and Implications, Brookings Institution Press.
- Energy Institute (2024). Statistical Review of World Energy, https://www.energyinst.org/__data/assets/pdf_file/0006/1542714/684_EI_Stat_Review_V16_DIGITAL.pdf, (Erişim Tarihi: 03.10.2024).
- Feng, Z.; Linan, P.; Jie, L. (2022). China's 14th Five-Year Plans on Renewable Energy Development and Modern Energy System, <https://www.efchina.org/Blog-en/blog-20220905-en> (Erişim Tarihi: 06.10.2024).
- IEA (International Energy Agency), (2023). Australia 2023 Energy Policy Review, IEA Publications, https://iea.blob.core.windows.net/assets/02a7a120-564b-4057-ac6d-cf21587a30d9/Australia2023_EnergyPolicyReview.pdf, (Erişim Tarihi: 04.10.2024).
- International Energy Agency (IEA), (2024). World Energy Outlook 2024, IEA Publications, <https://iea.blob.core.windows.net/assets/c036b390-ba9c-4132-870b-ffb455148b63/WorldEnergyOutlook2024.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.10.2024).
- Koyama, K. (2024). Reviewing Japan's Energy Policy History (3): Energy Policy Overhaul, IEEJ, A Japanese Perspective on the International Energy Landscape, <https://eneken.ieej.or.jp/data/11811.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.09.2024).
- Küresel Enerji Enstitüsü, (2020). International Index Of Energy Security Risk, Assessing Risk in a Global Energy Market, https://www.globalenergyinstitute.org/sites/default/files/IESRI-Report_2020_4_20_20.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2024).
- Lovegrove, P. (2023). DNV's Energy Transition Outlook Gives Insights Into China's Complex Energy Landscape And Its Enormous Green Energy Shift, <https://www.dnv.com/news/china-energy-transition-outlook/> (Erişim Tarihi: 05.10.2024).
- Lowy Institute, (2024). Asia Power Index, 2024 Key Findings Report, Published by Lowy Institute, 31 Bligh Street, Sydney NSW.
- Ndebele, T. (2020). Assessing the Potential For Consumer-Driven Renewable Energy Development in Deregulated Electricity Markets Dominated by Renewables, *Energy Policy*, Vol: 136.
- Ohta, H.; Barrett, B. F.D. (2023). Politics of climate change and energy policy in Japan: Is green transformation likely?, *Earth System Governance*, 17.
- Platte, J. E. (2022). South Korea's Evolving Quest for Energy Security Away from Fossil Fuels and Back to Nuclear Power, *Journal Of Indo-Pacific Affairs*, October, pp. 109-122.
- Putri, A.; Natalia V. L. (2023). Striving for Energy Security: South Korea's Internal and External Energy Policy After the Fukushima Tragedy, *Indonesian Journal of Energy*, Vol 6(1), pp. 14-29.

- Sklarew, J. F. (2023). Japan's Energy Security Strategy: The Implications of Fukushima and Ukraine, the Revenge of Energy Security Reconciling Asia's Economic Security with Climate Ambitions, the national bureau of asian research nbr special report 105.
- USCC (U.S.-China Economic and Security Review Commission) (2023). 2023 Report To Congress Of The U.S.-China Economic And Security Review Commission, https://www.uscc.gov/sites/default/files/2022-11/Chapter_2_Section_3--Chinas_Energy_Plans_and_Practices.pdf (Erişim Tarihi: 01.10.2024).
- Yasiri, A. J. A.; Ali, M. A.; Abed, A. H.; Latif, H.K., (2020). Equilibrium of the Global Energy Market between Conventional and Renewable Energy Sources: A Conceptual Analysis Talent Development & Excellence Vol.12, No.2s, 2020, 3481-3496.
- Yates, A. ve Gree N. (2014). Energy Security for Australia: Crafting a Comprehensive Energy Security Policy, Engineers Australia.
- Yılmaz, A., (2021). Energy Supply Security Index: An Analysis For Turkish Economy, Süleyman Demirel University Visionary Journal, Year: 2021, Volume: 12, No: 29, 92-117.
- Zissler, R. (2023). South Korea Low Renewable Energy Ambitions Result in High Nuclear and Fossil Power Dependencies, November 2023, Renewable Energy Institute, https://www.renewable-ei.org/pdfdownload/activities/REI_SKoreaReport_202311_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 28.09.2024)

TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATI YÜKSEK ÖĞRETİM ALANI OLUŞTURULMASININ ÖNEMİ ve BİLEŞENLERİ

*The Importance and Components of Creating a Higher Education Area
in the Organization of Turkic States*

İbrahim Attila ACAR ¹

Özet

2013 yılından sonra, Türk Devletleri Teşkilatı içinde yer alan Türk Üniversiteler Birliği ve iddialı bir program olarak sunulan Orhun Değişim Programı bilimsel iş birliğinin önemli bir adımı olmuştur. Ortak ve tamamlayıcı programlardan araştırma merkezlerine, değişim programlarından ortak içerik üretme ve literatür oluşturmaya ve bunları paylaşmaya kadar pek çok konu bu kapsamda değerlendirilecektir. Türk Dünyası 2040 Vizyonunda da bu süreci destekleyen karar hükümleri yer almaktadır. Konu siyasi ve güvenlik, ekonomik ilişkiler ile halklar arası kültürel iş birliği başlıkları olmak üzere üç ana ekseninde planlanmış olsa da her bir alan ortak eğitim programları ile hızla gelişecektir. Türk Dünyası 2040 Vizyonu'na dair strateji belgeleri hazırlanmıştır. “2022-2026 Stratejik Planı” iş birlikleri konusunda eğitim ve bilim kadar, kültür ve gençlik başlıklarına yer vermiştir. Türk Devletler Teşkilatı üyelerinin özellikle 30 yılı aşan bağımsızlık sonrası iş birliği konusunda en dinamik alanı eğitim olmaktadır. Bu konuda da karar vericilerinin yetiştiği yükseköğretim alanı önemli bir rol oynayacaktır. Türk Üniversiteler Birliği de bu misyon için kurulmuştur. Kurumsal yapısı ve statüsü resmen kabul edilmiştir. Bu bildiride kritik başarı faktörleri ve uygulama güçlükleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası 2040 Vizyonu, Türk Keneşi, Türk Üniversiteler Birliği, Türk Yükseköğretim Alanı

Abstract

After 2013, the Turkic Universities Union, which is a part of the Organization of Turkic States, and the Orkhon Exchange Program, which was presented as an ambitious program, have been an important step in scientific cooperation. Many issues, from joint and complementary programs to research centers, from exchange programs to joint content production and literature creation and sharing, will be evaluated within this scope. The Turkic World 2040 Vision also includes decision provisions supporting this process. While the subject is planned in three main axes, namely political and security, economic relations and cultural cooperation between peoples, each area will develop rapidly with joint education programs. Strategy documents related to the Turkic World 2040 Vision have been prepared. The “2022-2026 Strategic Plan” also includes the headings of culture and youth, education and science in terms of cooperation. The most dynamic cooperation area of the members of the Organization of Turkic States, especially after more than 30 years of independence, is education. The area of higher education, where decision-makers are trained, will play an important role in this regard. The Turkic Universities Union was also

---

¹ Prof. Dr. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, attila2000@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-9354-6971.

established for this mission. Its institutional structure and status have been officially accepted. In this paper, critical success factors and implementation challenges will be evaluated.

Keywords: Turkic World 2040 Vision, Turkic Council, Turkic Universities Union, Turkic Higher Education Area

Giriş

Üniversiteler, bir ülke için bilimsel olduğu kadar; kalkınma, ekonomik ve toplumsal gelişme ile kültür ve medeniyet oluşum ve inkişafında öncü ve destekleyici kurumlardır. Her bir ferдинin ve içinde bulunduğu toplumun geleceğine yön verilmesinde önemli yapı taşlarıdır. Eğitimli toplulukların kendine yön vermesinde, zor günleri aşmasında, nitelikli insan emeği ile birlikte bu güce yön veren bilginin kaynağı üniversitelerdir. Gizli bir güç ve entelektüel birikimin bir kaynağı olan akademiler, ülkenin yeraltı kaynakları kadar önemli ve önemsenmesi gereken hazinelerdir. Bunun doğru yönlendirilmesi, üretken hale getirilmesi ve toplumun belirli hedefler doğrultusunda sevk ve idaresi hayati önem taşımaktadır.

Üniversiteler eğitim kurumu olarak nitelikli iş gücünün yetiştirilmesinde; araştırma, geliştirme ve yenileşim faaliyetleri ile bilimin öncülüğünde yeniliklere ulaşma konusunda ve toplumun gelişiminde de etkili kurumlardır. Yetişmiş insan gücünün kaynağı olması sebebiyle elitlerin ve bürokrasinin de yetiştirildiği kurumlardır. Sonuçta her bir faaliyet, ülkeyi rekabetçi hale getirecektir. Araştırma geliştirmenin sanayi ve teknoloji alanlarında öncü olması beklenir.

Her bir ferдин bireysel gelişmesinde de etkili olan bu kurumsal yapıların, kritik düşünme yeteneğinin oluşması ve problem çözme becerilerinin gelişmesinde de etkili olduğu görülecektir. Analitik düşünmeyi de geliştiren bu öncü yetenekler daha aktif, yetenekli ve yenilikçi bireylerin oluşturduğu bir topluma ulaşma konusunda da etkili olacaktır.

Toplumsal gelişim konusu üniversiteleşme ve üniversitelerin normal ve doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dünden bugüne, bugünden yarına kültür ve medeniyetin işlenmesi ve geliştirilmesi üniversitelerin doğal bir misyonu olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumun farklı kesimleri ve sivil toplum örgütlenmelerinin de taraf olduğu projeler, farklı bakış açıları ile kültürel zenginliğin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Üniversiteler fırsat eşitliğini sağlaması, dezavantajlı grupların topluma pozitif katkı sağlaması konusunda da öncü kurumlardır. Bunun sonucunda dinamik bir toplum sosyal ve ekonomik gelişimden söz edilebilir. Üniversitelerin Ar-Ge misyonu ekonomik büyümeyi destekleyici bir unsurdur. Yeni buluşlar, geliştirilen iş yöntemleri, yeni kurulan işletmeler istihdam için de önemli olacaktır. Toplum, üniversite eğitimi ile belirli bir gelişimi hedeflerken çevresel duyarlılıklar konusunda yaptığı bilinçlendirmelerle geliştirdiği çözüm önerileri ile toplumun yaşam alanının da iyileşmesinde etkili olurlar.

Üniversitelerin adı üstünde uluslararası bir nitelik kazanması, uluslararası iş birliklerinin de önünü açacaktır. Öncelikle oluşturulan yüksek öğretim alanı içindeki hareketlilik, sonrasında öğrenci öğretim elemanı ve personelin bilgi ve deneyim paylaşımı amacıyla yaşanan hareketlilik “birlikte öğrenme, birlikte gelişme ve birlikte kalkınmanın” önünü açacaktır.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk Üniversiteler Birliği (TÜRKÜNİB) yapılanması ile bu amaç doğrultusunda adımlar atılmıştır. 10 Ağustos 2012’de Çolpon-Ata’da yapılan Türk Keneşi Eğitim Bakanları Toplantısında atılan adımların, 23 Ağustos 2012’deki Türk Keneşi 2. Zirvesi olan Bışkek’te alınan kararlar ile şekillenen bir süreçtir. Nihai olarak, 28-29 Mart 2013 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği hazırlık toplantısı kararları ile yönergesi oluşturularak kuruluşu gerçekleştirilmiştir.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) içerisinde Türk Yüksek Öğretim Alanı (TYÖA) / (Turkic Higher Education Area - THEA) kurulması, üye ülkeler açısından yükseköğretim sistemlerinin

uyumlu hale getirilmesi, kalite ve önce öğrenci hareketliliği sonrasında da üniversite çalışanlarının dolaşımını kolaylaştırıcı bir yapıdır. 2012’den bu yana hem katılımcı ülkeler hem de üniversiteler bazında Türk devletleri arasında bir yükseköğretim ağı kurulması konusunda büyük mesafeler alınmıştır. TYÖA, üye ülkelerin yükseköğretim sistemlerinin uyumlaştırılması, diploma ve program denkliklerinin sağlanması ile öğrenci ve akademik personelin serbest dolaşımında ve ortak eğitim programlarının geliştirilmesinde ve üye ülkelerin vizyonlarının paylaşılmasında etkili olacaktır.

Türk Yüksek Öğretim Alanı (TYÖA) ilk aşamada öğrenci ve öğretim elemanı değişimi ile üye ülkelerde eğitim ve çalışma imkanları sağlayacaktır. Bu akademik hareketlilik ortak programlar ve diploma denkliklerini gerektirmektedir. Programların belirli standartta verilmesi, ortak dersler ve ortak krediler konusu bu sürecin hızlandırıcılarıdır. Böylelikle bir tür ortak eğitim politikaları başta öğrenci değişimini de kolaylaştıracaktır. Değişim programlarının etkin uygulanması da ortak kültürün geliştirilmesi, birlikte gelişme ve birlikte hareket etme konusunda kapsayıcı bir yapının ortaya çıkmasına yol açacaktır (Knight; 2014).

Türk Devletleri Teşkilatı’nın (TDT), 1992 yılından bu yana Türkçe konuşan ülkeler arasında işbirliği ve dayanışmayı amaçlayan çalışmaları sonucunda çok yol alınmıştır. 2009 Nahçıvan Anlaşması ve 2021 Türk Devletleri Teşkilatı kurulma kararı işbirliği sürecinin de kararlılıkla sürdüğünü göstermektedir. Bu kararlılık yükseköğretim alanında da bir gelişme alanı olarak değerlendirilmiştir. Yüksek öğretimin yaygın etki oluşturma gücüne yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu sayede kapsayıcılık, eşitsizlikleri giderme ve birlikte kalkınma gibi temel yaklaşımları gözeterek ilerlemek benimsenmiştir. 1992 yılında gerçekleştirilen ilk Başkanlar Zirvesine katılan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ile başlayan süreç; bugün Özbekistan ile 5 üyeli ve Türkmenistan, Macaristan ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin de gözlemci olarak katılımıyla genişleyerek devam etmektedir.²

“Türk Dünyası 2040 Vizyonu” ve “2022-2026 Stratejik Planı” son dönemin önemli iki referans belgesidir. Konuya yaklaşım siyasi ve güvenlik, ekonomik ilişkiler ile halklar arası kültürel iş birliği başlıkları olmak üzere üç ana eksenle planlanmış olsa da her bir alanın hızlandırıcısı ortak eğitim programlarıdır. İş birliklerinin önemli bir diğer gücü de eğitim ve bilim odaklı gelişmelerle beraber, kültür ve gençlik alanlarındaki gelişmeler olacaktır.

Çalışmada, bu eksenle bir Türk Yüksek Öğretim Alanı (TYÖA) oluşturulmasının önemi, buna yönelik politika belgelerindeki yaklaşımlar ve son olarak sürecin kritik başarı faktörlerinin değerlendirilmesine yer verilecektir.

1. TDT Alanında Bilim ve Üniversiteleşmenin Geleceği

New York Times’in yayıncısı A. O. Sulzberger imzalı 1971’de gazetede köşesinde çıkan bir yazı “...Yakın bir gelecekte Asya’da büyük değişim ve gelişmeler olacaktır” diye söze başlamaktadır. Devamında “Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasından bahsedilmekte; Edirne’deki bir Türk’le, Doğu Türkistan Kaşgar’daki bir Türk’ün çok rahat anlaşabileceğini, Adriyatikten Çin seddine Türkçe konuşularak gidilebileceğini, Asya’da gerçekleşen herhangi bir olay olduğunda mutlaka Türklerin taraf olacağına dikkat çekilmiştir...” (Aksun, 2019: 158). Bu tespitin üzerinden 53 yıl geçmiş ve bugün bu durum TDT sayesinde adım adım gerçekleşme yolundadır.

Bu sürecin en belirgin aktörü üniversiteler olacaktır. Üniversiteler eğitim kurumları olarak görülmekle birlikte, yapmış oldukları Ar-Ge ile bilimsel gelişmenin aracı ve topluma verdikleri

² 2009’da Nahçıvan Anlaşması ile kurulan Türk Konseyi (Türk Keneşi), 2021’de Türk Devletleri Topluluğu (TDT) adını almıştır. İl zirveden itibaren üye ülkeler ve akraba toplulukları arasında ortak dil, tarih ve kültürel unsurların güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Devletlerarası ekonomik ve politik işbirliklerinin gelişmesi için atılan adımlar çok farklı alanlarda işbirliklerinin önünü açmaktadır.

farklı hizmetlerle de gelişme ve kalkınmanın aracıdır. Eğitim için bilinen bir yöntemi kullanmak ve öğretmekle sınırlı tutulan bir süreç, istenen gelişmeyi sağlama konusunda eksik kalabilir. Üniversite eğitimi farklı kılan, bilimsel gelişme, Ar-Ge yapabilme ve sonuçta bunu topluma sunabilme kabiliyetidir. Ancak toplumun ilerlemesi, üniversitelerin araştırma misyonundan sonuç almasıyla da mümkün olacaktır. Üniversitelerin eğitim misyonu kendi vatandaşlarını eğiterek hem endoktrinasyon hem de ülke için faydalı hale gelmesinde etkili olur. Bu sayede eğitilmiş ve nitelikli bireylere sahip olan toplumların gelişmesi ve rekabetçi hale gelmesi kolaylaşacaktır.

Bununla beraber eğitim sonucunda ortaya çıkan toplumsal ve kültürel gelişmeler, o ülkenin medeni anlamda fark oluşturmada da etkili olur. Uluslararası işbirliklerinde etkili ve saygın bir ülke olmanın da önünü açar. Bunun doğuracağı ekonomik katkılar ise ekonomik büyüme, refah ve istihdam olarak ortaya çıkar (Abdrahmanov & Zhumagulova, 2023).

TDT'nin eğitim ve üniversiteleşme üzerinden gerçekleştireceği faaliyetlerin en önemli dayanağı genç bir nüfusa dayanmasıdır. Öncelikle bu nüfusun “dilde ve işte birlik” için fikirde birlik konusunu gerçekleştirmesi gerekmektedir. Türk Yüksek Öğretim Alanı salt bir eğitim programı önermek yerine, belirtilen hedef doğrultusunda hareket etmesi halinde üniversiteleşmeden beklenen amaçları gerçekleştirebilecektir.

Yüksek öğretim alanı oluşturma konusunda etkin örnekler arasında yer alan Avrupa Üniversiteler Birliği (EUA) ve ABD Üniversiteler Birliği (AAU) iyi uygulamalar arasında yer almaktadır. Her iki kurumun da yayınları, konferans ve seminerleri, raporları kamuoyu için aydınlatıcı niteliktedir. Ayrıca fonlama konusunda doğrudan ve dolaylı, destek ve teşvikleri yer almaktadır.

i. EUA Kurumsal Yetenekleri ve Yüksek Öğretim Yaklaşımı

Avrupa Üniversiteler Birliği (European University Association (EUA), başta Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere yükseköğretim kurumları arasında işbirliklerinin geliştirilmesi, proje teşvikleri ve ortak politikalar oluşturmaya benimsemektedir. 49 Avrupa ülkesinden 900'den fazla üyesi bulunmaktadır. Bu durum başta Avrupa Birliği (AB) normlarını yaygınlaştırmakla birlikte, eğitimin de standartlarının yükseltilmesi ve uluslararası bir yüksek öğretim alanı oluşturulmasını hedeflemektedir. Haliyle Avrupa değerlerinin de yükselmesinde önemli rol oynayacaktır (EUA, 2024).

EUA, oluşturmuş olduğu Avrupa Yüksek Öğrenim Alanı stratejisiyle Bologna Süreci ile oluşturulmak istenen yükseköğretim, araştırma ve yenilik konularında AB politikalarını etkilemektedir. EUA, AB kurumları ve pek çok uluslararası kuruluşla sürekli etkileşim halindedir. Böylece Avrupa üniversitelerinin de kurumsal temsilcisi durumundadır.

EUA, çeşitli alanlarda ürettiği projelerle üniversitelere verdiği desteklerle üyelerinde belirli bir standart ve kalitenin yerleşmesinde etkili olmaktadır. İyi uygulamaların paylaşılması, yönettiği programlarla ilgili yüksek öğretim kurumlarının gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Son 20 yıllık faaliyet raporlarına bakıldığında EUA'nın üye ülkelerin üniversitelerine şu alanlarda katkı sağladığı görülmektedir:

- i. Üye ülkelerde, yükseköğretim konusunda sistemin uyumlaştırılması,
- ii. Ortak diploma konusu,
- iii. Eğitimin geliştirilmesi, yüksek öğretimin finansmanı, yaşam boyu öğrenme, uzaktan öğretim, açık bilim ve son olarak doktora eğitimi gibi uzmanlık gerektiren alanlarda çalışma grupları ve komiteler oluşturarak eğitimin belirli bir seviyede iyileştirilmesi çalışmalarını yürütmektedir.

EUA bütün bu faaliyetleri yürütürken şu konulara odaklanmaktadır:

- i. Eğitim ve öğretim,
- ii. Araştırma ve geliştirme (Ar-Ge),
- iii. Kalite güvencesi,
- iv. Ülke bazlı yüksek öğretim politikalarının uyumu,
- v. Yüksek öğretimin finansmanı,
- vi. Üniversitelerde özerklik konusu,
- vii. Sürdürülebilir kalkınma,
- viii. Enerji ihtiyacı, yenilenebilir enerji,
- ix. Açık kaynak yönetimi, açık bilim ve bilgiye erişim,
- x. Eğitim ve öğretimde dijitalleşme,
- xi. Genç mezunların istihdamı konusu,
- xii. Etik değerlerin benimsenmesi.

Sonuçta EUA bir yüksek öğretim alanı oluşturmanın başarılı bir örneğidir. Dahası, “Bir yüksek öğretim alanı nasıl oluşturulur?” sorusuna cevap verebilecek kadar dökümanı bulundurmaktadır. Kısaca TDT içerisinde TÜRKÜNİB adıyla üniversiteler bir birlik oluşturacaksa, bunun iyi bir örneği olarak EUA ve tecrübelerinden yararlanılabilir.

ii. AAU Kurumsal Yetenekleri ve Yüksek Öğretim Yaklaşımı

ABD Üniversiteler Birliği (Association of American Universities (AAU), Amerika’daki önde gelen özellikle araştırma alanında faaliyet gösteren üniversiteler tarafından oluşturulmuş bir kuruluştur. 1900 yılında kurulan AAU, özellikle ABD’deki önde gelen araştırma üniversitelerini bünyesine katmıştır. 71 araştırma üniversitesi eğitim, araştırma ve inovasyon yoluyla Büyük Amerika idealine hizmet etmektedir. İnternet sayfasında kamu sağlığını iyileştiren, ulusal zorlukları çözmeyi amaçlayan ve ülkenin ekonomik gücüne önemli katkılarda bulunan, aynı zamanda geleceğin vizyon sahibi lider ve yenilikçilerini eğiten ve yetiştiren araştırmalar için rekabetçi bir federal fon politikası oluşturmayı amaçladığından söz edilmektedir. Bu sayede yüksek öğrenim ve araştırma kalitesinin artması ile birlikte üniversitelerin toplumsal hizmet yanının da desteklenmesi hususuna yer verilmektedir.

AAU, genellikle yüksek standartları ve güçlü araştırma programları olan üniversiteleri kabul eder, bu nedenle üye olan kurumlar genellikle akademik olarak prestijli ve etkili kabul edilir. AAU’ya üye olan üniversiteler arasında Harvard, Stanford, MIT gibi tanınmış üniversiteler yer almaktadır.

AAU’nun var oluş gerekçesini belirtirken ortaya koyduğu en dikkat çekici amaç, eğitim politikaları ve araştırma finansmanı konularında kamu politikaları oluşturma sürecine katkıda bulunmak ve yükseköğrenimle ilgili güncel konularda kamuoyunu bilgilendirmek olarak belirtilmiştir (AAU, 2024).

Gerek EUA gerekse AAU’nun bu süreçlerde en önemli başarısı güçlü bir iletişim ve etkileşim oluşturabilmesinde gizlidir. Her ülkenin hatta üniversitenin eğitim sistem ve süreçleri farklı olabilir. Kültürel farklılıklar ve finansman bir sorun haline gelebilir. Üyelerin ihtiyaç ve beklentilerinin uyumu; bunların kurum hedefleri ile örtüşmesi ve sorunlarının çözümü konusu kolay olmamaktadır. Konu bu çerçevede değerlendirildiğinde, Türk Dünyası Üniversiteler Birliği (TÜRKÜNİB) için de kolay görünmemektedir.

2. Türk Üniversiteler Birliği (TÜRKÜNİB) Kurulması

TÜRKÜNİB, önceki adıyla Türk Keneşi üye ülkeleri arasında, şimdi TDT ülkeleri arasında, yükseköğretim alanında iş birlikleri oluşturmak amacıyla kurulmuştur. 2012 yılında yapılan Çolpon-Ata, ve Bişkek’te gerçekleştirilen Türk Keneşi Eğitim Bakanları Toplantısı zirvesi ile

şekillenmiş bir oluşumdur. Son olarak 28-29 Mart 2013 tarihleri arasında İstanbul’da yapılan Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği Hazırlık toplantısı ile yönergesi hazırlanmış, kuruluşu gerçekleştirilmiştir.

TDT ülkeleri arasında ortak tarih, kültür, dil mirası bulunmaktadır. Haliyle yüksek öğretim kurumları arasında bir işbirliği imkanının doğması, bilimsel bilginin üretilmesi ve paylaşılıp geliştirilmesine de katkı sağlayacaktır. Çağdaş ve kabul edilebilir standartlarda bir eğitim politikasının benimsenmesi ortak kimlik bilincinin oluşmasına da katkı sağlayacaktır. Böyle bir programdan beklenen;

- i. Üye ülkelerin üniversite programlarının uyumlaştırılması
- ii. Ortak bir kredi transfer sisteminin kabul edilmesi,
- iii. Öğretim elemanı yetiştirme programlarının oluşturulması,
- iv. Öğretim elemanı ve öğrenci değişim programlarının geliştirilmesi
- v. Diploma denkliklerinin kabul edilmesi
- vi. Üniversitelerin uzmanlık ve öne çıkan alanlarının benimsenmesi, bunlardan yararlanılması,
- vii. Uygulamaya yönelik ortak öğretim, araştırma programlarının ve projelerin yürütülmesi,
- viii. Üye ülke ve üniversiteler arasında akademik etkileşimin arttırılması;
- ix. Fonlar oluşturularak proje desteklerinin sağlanması, öğrenci bursları ile dezavantajlı grupların korunması,
- x. Ortak dil ve tarihin öncelikli alan olarak belirlenmesi, medeniyet ve edebiyata dair derslerin bütün üye ülkelerde ortak içerikle hazırlanıp sunulması.

Böyle bir oluşumun Türk dili konuşan ülkeler arasında var olan iş birliğini güçlendirmesi beklenir. Ortak projelere imkan sağlar.

Akademik işbirlikleri ile başlayan bu süreç, bilgi ve tecrübelerin paylaşımı ile devam eder. Bu bilgi alışverişlerinden ortak akıl çıkacaktır. Konunun kültürel yanına bakıldığında bu süreçlerin çok önemli bir kültürel etkileşim aracı haline geldiği de görülecektir. TDT arasındaki kültürel bağları güçlendirecektir. Bunun uluslararası tanınırlığa katkısı olacağı gibi kapsayıcı, kuşatıcı “Ortak Yüksek Kültür” olgusuna da olumlu etkisi olacaktır. Böylelikle TÜRKÜNİB üye üniversiteleri, uluslararası tanınırlık konusunda önemli bir adım atmış olacaktır. Bunun dışsalıklar yoluyla, ülkelerin kalkınma ve refahına da olumlu etkisi olması beklenir (O’Regan, 2019).

Ancak TÜRKÜNİB hayata geçirilirken üye her ülkenin yükseköğretim ihtiyaçları ve öncelikleri gözetilmelidir. Akışların ve önceliklerin doğru belirlenmesi sağlanmalıdır. Uygulama aşaması şüphesiz bir takım aksamaların görülmesi açısından önemlidir. Karşılaşılabilecek güçlüklerin önceden planlanması, alternatifler üzerinde de çalışılması gerekmektedir (Korkut, 2019). TÜRKÜNİB bu görevleri yerine getirirken, “Türk Yüksek Öğretim Alanı (TYÖA) (Turkic High Education Area – THEA)”nın kuruluşunun da tamamlanması beklenir.

3. Türk Yüksek Öğretim Alanı (TYÖA / THEA)

Türk Yüksek Öğretim Alanı /Turkic Higher Education Area – (THEA), TDT içinde yükseköğretim sistemlerinin uyumlaştırılması, ortak standartlar geliştirilmesi, kalitenin arttırılması, eğitim ve diploma denkliklerinin sağlanması, öğrenci ve öğretim elemanı değişiminin gerçekleştirilmesi, kültürel etkileşim TDT’nin kendi içinde gelişerek uluslararası rekabete hazır hale gelmesi gibi temel nedenlerden yola çıkılarak oluşturulmaktadır (Perkins, & Neumayer, 2014).

TYÖA aynı zamanda veri bankası, kalite kurulları gibi oluşumların önünü açacaktır. Böylelikle standardize edilmiş programlar, tanımlanmış müfredat TYÖA içinde yer alan

üniversiteleri daha da rekabetçi hale getirecektir. Nitekim YÖK'ün 2024-2028 yıllarını kapsayan Stratejik Planında “TDT içerisinde, Türk Yüksek Öğretim Alanı oluşturulması, Türk Yükseköğretim Vakfı kurulmasına ek olarak bir veri bankası ve kalite kurulunun yer alması...” ile ilgili kararlar bulunmaktadır (YÖK. 2023).

TDT içerisinde böylesi bir oluşumun faaliyete geçmesi, TDT üyesi ülkelerin çeşitliliği ve etkileşimini de geliştirecektir. Üye ülkeler kendi eğitim sistemlerini korurken, aynı zamanda belirledikleri hedefler doğrultusunda, işbirliği alanları oluşturabileceklerdir. İyi uygulamaların paylaşılması, çok merkezli araştırma ve projelere zemin hazırlayacaktır. Eğitim, özellikle de yüksek öğretim, yenilikçi yaklaşımların paylaşımını, tecrübelerin aktarılmasını teşvik eder.

Araştırma kapasiteleri artan eğitim kurumlarının sorun çözme becerisi, toplumsal destek konusu, ekonomik büyümeye katkısı da pozitif olacaktır.

4. Bilim Dili Türkçe

Türkçe'nin bilim ve medeniyet dili olma iddiası, yüzyıllardır devam edegelen yolculuğu ve temas halinde oldukları topluluklarla etkileşiminden kaynaklanan dil zenginliği sebebiyledir. Göçer sosyoloji gereğince Türk dili bu sayede oldukça zenginleşmiştir. Mesele, her yeni bir durum olay ve olgu karşısında buna Türkçe bir karşılık bulma, kelimeyi yapılandırma değildir. Doğrudan o kelimeyi Türkçeye dönüştürme şekli de bu anlamda yeni bir kavram olarak dile girmiştir. Dolayısıyla bilim dili olmak, dilin kendi milli kimliğinden ziyade “*düşüncenin her alanını kapsayacak bir evrenselliğe cevap verebilmesinden kaynaklanır.*” Bu itibarla bir dil sadeleştikçe değil, “*Türkçeleştirebildikçe*” bilim dili olmayı hak eder (Doğrucan, 2022: 22). Bu bir hayal değil gerçek bir olgudur.

TDT'de olduğu gibi, Türk Dünyası Üniversiteler Birliği'nde de "Bilim Dili Türkçe" hedefi benimsenmelidir. Halihazırda Türkçe ile birlikte, üye ülkenin kendi Türkçe lehçesi ve İngilizce olmak üzere üç dilli bir yapının oluşturulması uygun görülmüştür. Bu konu İspanyolca, Fransızca, Almanca, Rusça, Çince, Arapça gibi yaygın dillerin de öğretildiği çoklu bir yapıya doğru gelişmelidir. Bu hususta İngilizce'nin bir batı dili olarak öğretilmesi; ancak eğitim dilinin mutlaka Türkçe olması gerekmektedir. Son zirve kararlarına damgasını vuran ortak Alfabe, dil ve tarih kitaplarındaki yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve ortak bir müfredatın tercih edilmesi konusu takdire şayan konulardır.

“Türkçe'nin Bilim Dili” olarak kullanılması ve tercih edilmesi süreci de ilgi isteyen bir süreçtir. Buna dair bazı ciddi adımların atılması gerekmektedir:

- i. Öncelikle TDT ülkeleri içerisinde, yeni yayınların Türkçe olarak da hazırlanması şartı getirilebilir. Makale ve kitapların Türkçe hazırlanması konusunda teşvikler önemlidir. Literatürde Türkçe bilimsel yayın sayısı artırılması konusunda destekler verilebilir. Türkçe'nin bilim dili olmasına en büyük katkı bu adım olacaktır.
- ii. TDT ülkeleri ile ortak bir komisyon kurularak kelime ve kavramlara Türkçe isimler verilmesi ile ilgili çalışma hızla hayata geçirilmelidir. Bilimsel çalışmalarda kullanılacak yeni kelimelerin Türkçelerinin türetilmesi ortak dilin bilim dili olarak işlevsel kullanılması bakımından önem taşımaktadır.
- iii. Program isimlerinin Türkçe oluşturulması ve Türkçe araştırma programlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Literatürde kullanılan yabancı dillerdeki kelime ve kavramların Türkçe karşılıklarının oluşması ve kullanılması TDT ülkelerinin kendi araştırmacıları için de bir özgüven konusudur. Bu sayede akademisyen ve öğrenciler de Türkçeyi bilimsel konularda rahatça kullanacak ve bu durum doğal bir motivasyon unsuru olacaktır.

- iv. Uluslararası iş birlikleri de Türkçe'nin kullanılması ve yayılması bakımından önemlidir. Zamanla Türkçe eserler kütüphanelerde görünür olur, veri tabanlarında ve endekslerde yer almaya başlar; Türkçe endekli dergiler üretilmeye ve nitelikli yayınlar bu dergilerde Türkçe yayınlanmaya başlar. Hatta kaynakçalardaki Türkçe eserlere dahi imkan tanınmış olur. Referans metinlerin Türkçe olması da dilin yerleşmesi ve bilim diline dönüşmesinde etkili olacaktır.
- v. En önemli araçlardan birisi şüphesiz TDT ülkeleri yükseköğretim kurumları, Enstitü ve Merkezleri ile gerçekleştirilecek iş birlikleridir. Bunlar geliştikçe, bu dili kullanan öğrenci sayısı da arttıkça, Türkçe'nin uluslararası düzeyde tanıtımı sağlanacaktır.
- vi. Bilimsel toplantı ve konferansların Türkçe olması, onun akademik görünürlüğünü de arttıracaktır. Ancak, Türkçe'nin bilim dili haline gelmesi kolay değildir. Sadece TDT üyesi ülkelerde değil; uluslararası düzeyde de iş birlikleri sayesinde etkileşimde olunması ve yayınlar verilmesi etkili bir iletişim ve iş birliğini beraberinde getirecektir. Türkçe konusunda bu süreci 10 sene boyunca aktif tutup izleyerek bu süreç gözlenebilir. Belirtildiği gibi bu süreç zaman alabilir, ancak hedefe ulaşmak için atılacak adımlar önemli bir başlangıç olacaktır.

Bilim, teknik ve sanat yeşerdiği toplumda, doğal olarak kendi dilini ve estetiğini “bilim ve teknik dili, sanat dili, edebiyat dili olarak geliştirmenin yolunu kendiliğinden bulacaktır. Dolayısıyla öncelik, bu bilim, teknik ve sanatın, çağdaş anlamda gelişti yeşerebileceği ortamı oluşturmak olmalıdır. Her toplumun anadilini de böyle görmek gerekir. Neden bir dil terkedilmiş olsun? Demek ki o dilin gelişme yolları kapatılmıştır. Kelime üretilmesi ve karşılık geliştirme konusunda çalışmalar olmamıştır. Konuyu Türkçe için değerlendirirsek, Türkçenin bilim dili olarak gelişme yeteneği de, Türk insanının çağdaş bilimi anlayıp, bilimle uğraşma istek ve yeteneğinden kaynaklanır (Köksal, 2024).

TDT bünyesinde aktif olarak kullanılacak dilleri belirlerken öncelikli olarak TDT hedeflerine, üye ülkeler ve üniversitelerin durumuna ve öğrenci ihtiyaçlarına bakılarak değerlendirmeler yapılacağını belirterek konuyu bir noktaya getirmekte fayda vardır. Ancak, TDT'nin belirlediği şekilde birliğin kendi içinde eğitim gören öğrencilerine yönelik olduğu için Türkçe, öğrencilerinin anadili ve kültürel bağları kapsamında tercih edilmelidir.

Benzer bir düşünceyle TDT içinde yer alan ülkelerin kendi dil veya lehçelerinin belirli program ve/veya kurslarda kullanılması kültürel zenginliği arttıracaktır. Dolayısıyla öğrencilerin kendi ana dillerinde eğitim almalarına imkan sunulmuş olacaktır.

Son olarak İngilizce uluslararası işbirliklerini kolaylaştırmaktadır. Bilimsel konularda araştırmacıların bu dil üzerinden kaynaklara ulaşımı sorun olmamaktadır. Literatür de bu dilde fazlasıyla erişilebilir imkanlar sunmaktadır. Öğrencilerin de bu kaynaklara erişim kolaylığı dikkate alınarak İngilizce eğitim dili olarak değil ama erişim dili olarak bugünün bilim dünyasına açılan bir kapı niteliğindedir. TDT bünyesinde bir TYÖA oluşturma çalışmaları sırasında İngilizce, bu yönüyle değerlendirilmelidir. Kısa dönemde batı bilimine açılan kapı olarak ele alınmalı ve ona göre eğitim verilmelidir.

TDT kurumsal yapısına ilişkin üretilen belgeler konusunda da dile dair belirli bir hassasiyetin taşınması uygun olacaktır. Mesela Orhun Değişim Programı Yönetmeliği'nin 6. Maddesi'nde “*Orhun Değişim Programına ilişkin metinler arası bir uyumsuzluk olması halinde İngilizce nüsha esas alınır.*” denilmektedir. Bu maddenin içeriğinin tekrar değerlendirilmesi uygun olacaktır.

5. 2040 Vizyonu ve Diğer Strateji Belgelerinde Yüksek Öğretim

Bu konuda değeriendirilecek üç belge bulunmaktadır: TDT 2040 Vizyonu'nun paylaşıldığı ana metin, TDT 2022-2026 Strateji belgesi ve Orhun Değişim Programı Yönetmeliği yer almaktadır.

2040 Vizyonu henüz ifade edilmeden de 2040 yılında Türkiye'nin bir bölgesel güç olacağı, özellikle Rusya ile birlikte tarım ve enerji temelli derin ilişkiler gelişeceğine dair yapılan çalışmalar, 2000'lerin başından itibaren gündemdedir (Friedman, 2009:210).

“TDT 2040 Vizyonu”, TDT, bu vizyon belgesinde de siyasi ve ekonomik iş birliğinin önemini ifade etmektedir. Uluslararası platformlarda siyasi dayanışma sergilenmesi, ve ortak hareket edilmesi belgede yer almaktadır. Ekonomik işbirliği ise ticaretin geliştirilmesi ile birlikte ortak projelerin hayata geçirilmesiyle ilgilenmektedir. Ekonomik entegrasyon ise orta ve uzun vadede arzulanan bir durum olarak gündemdeki yerini almıştır. Çevreye duyarlı projelerle sürdürülebilir kalkınma modelinin benimsenmesi kabul edilmiştir.

Sosyal ve kültürel bağların geliştirilmesi konusu ortak dil, tarih ve kültüre vurgu yapmaktadır. Bu kültürün geliştirilmesi, sonraki nesillere aktarılması, bu konuda araştırmalar yaparak konuların gün yüzüne çıkartılması gerekmektedir.

Güvenlik ve savunma konularında, caydırıcılık ve ortak güvenlik politikalarının oluşturulmasının önemlidir. Ortak silah endüstrisi, ortak tatbikatlar ve güvenlik personelinin eğitim konularını kapsamaktadır.

Dijital dönüşümle başlayan iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi, ortak ağlar oluşturulması konusu eğitim, bilim ve Ar-Ge alanındaki yenilikleri almayı ve iş birliklerini zorunlu kılmaktadır. Bunun için yetişmiş insan gücüne ihtiyaç vardır. İstihdamın niteliği bakımından ya bunun mevcutlardan karşılanması ya da yeni baştan yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada ele alınan TÜRKÜNİB ve TYÖA konusunun odağında da bu konular yer almaktadır. Devletler sunmuş oldukları eğitim hizmetiyle öncelikle kendi ihtiyaç duydukları alanda yetişmiş personelleri istihdam etmek isterler. Dünyanın bugün ihtiyaç duyduğu yetişmiş eleman sorunu her yerde geçerliliğini korumaktadır. Bu sorunun çözümü de eğitim ve Ar-Ge merkezi olarak üniversitelerdir. Türk Devletleri Teşkilatı'nda odaklanılacak önemli bir konu olarak Türk Yüksek Öğretim Alanı bu yüzden öne çıkmakta ve 2040 Vizyonu'nda da yerini almıştır.

“TDT 2022-2026 Strateji Belgesi”nde eğitim ve özellikle yüksek öğretim konusu ortak dil ve tarihe vurgu yapmaktadır. TDT üyesi devletler arasında eğitim iş birliğinin önemi, ortak programlar oluşturulması, ve projeler geliştirmek özellikle vurgulanmaktadır. Konunun ana unsuru akademik değişim programlarına odaklanmış görünmektedir. Bunun için yüksek öğretim programları arası iş birlikleri önerisi tekrar edilmektedir. Bu çerçevede Türk dili ve kültürün geliştirilmesi, dilin yaygınlaştırılmasına ilişkin çalışmalar yapılması da gündemdedir. Bu durum üye devletlerin ortak kültür ve kimliğini pekiştirmek açısından önemli görülmektedir.

Yükseköğretim alanına ilişkin hedefler arasında kaliteli bir eğitimle genç nesillerin iyi yetiştirilmesi, bilgi ve becerilerinin artırılması ayrıca bilgi teknolojileri konusunda da geliştirilmesini desteklemektedir. Bunun için ülkeler arası dayanışma ve ortak program ve proje önerilerinin yapılması beklenmektedir.

“Orhun Değişim Programı” TÜRKÜNİB'in hedeflerine hizmet eden önemli bir adımdır. Bu Yönetmeliğin amacı, TDT üniversiteleri ve yükseköğretim kurumları arasında öğrenci ve öğretim üyesi değişiminin esaslarını belirlemek olarak belirtilmiştir. Programın finansman kaynakları olarak Ulusal ve uluslararası kuruluşlardan sağlanacak kaynaklar, TDT ve TÜRKÜNİB tarafından sağlanacak kaynak ile ilgili üniversitelerin sunduğu imkanlar olarak belirtilmiştir.

Orhun Programının uygulanması aşamasında iki üniversitenin eşleşen programları, süresi, öğrenciye yüklenen dersler, kabul edilecek kredi sistemi; öğretim üyesinin değişime katılması halinde masraflarının nasıl karşılanacağı ve verilecek dersler ile ilgili yapılacak ödemeler de bu yönetmelikle düzenlenmiştir.

Üç dilde hazırlanacak protokoller ilgili yüksek öğretim kurumlarında saklanacaktır. Uyuşmazlıklar olması halinde İngilizce nüshanın esas alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca ders kredileri için Avrupa Kredi Transfer Sistemi (AKTS)'nin de kullanılabileceğine ilişkin ibare önemlidir. Sonuçta uygulanan bir sistemin sadece belirli bir bölgede geçerli olmasının mahsurlarına ilişkin bir farkındalık oluşturulmuştur. Yeni bir sistem geliştirilse dahi bunun EUA ile uyumu diploma denklikleri bakımından da önem taşımaktadır.

6. TYÖA Oluşturulmasının Önemi ve Başarının Bileşenleri

TÜRKÜNİB, kendi çevrimiçi yetenekleri ve uyumunu ortaya koyduktan sonra uluslararası üniversiteler ve diğer yüksek öğretim alanları ile de eşgüdüm imkanları arayacaktır. Denklik en önemli konudur. Bunun için program uyumları ve kredi sistemine ilişkin çalışmaların bunu esas alarak tasarlanması gerekmektedir. Sonuçta uluslararasılaşma hem işbirlikleri hem de rekabetçiliği beraberinde getirmektedir (Ergin; 2018). Bu yüzden TÜRKÜNİB üniversiteleri rekabetçi bir uluslararasılaşma modelini benimsemelidir. Bunun da bazı şartları bulunmaktadır:

- **Kalite ve standartların belirlenmesi** konusu öncelik verilmesi gereken bir husustur. Belirli ilke ve önceliklerin TYÖA üniversitelerinde hakim bir ölçüt haline dönüşmesi standartlaşmanın önünü açacaktır. Bu kriterler doğrultusunda üye üniversitelerin birbirine yakınsaması değişim ve dönüşüm gereken durumlarda da büyük kolaylık sunar. Uygulama farklılıklarının azalması da çok sayıda kurumsal yapının hareket alanı oluşturmada etkili olacaktır. Bu durum belirsizlikleri ortadan kaldıracak gibi öngörülebilirlik sağlayarak işlem maliyetlerinin de azalmasına yol açacaktır. Böylece uluslararası yüksek öğretim alanında tanınma, iş birliklerinin önünü açabilecektir. Uluslararası yüksek öğretim alanında üniversiteler açısından haklı bir saygınlık unsuru olacaktır.

- **Uluslararası görünürlük** açısından öncelikle TYÖA'nın kendi içinde belirli aşamaları geçmiş ve kendini ispatlamış olması gerekmektedir. Bir sonraki adımda diğer ülke ve bölge üniversiteleri ile iş birlikleri oluşturmak, bu süreçlere kendi yüksek öğretim alanı içinde ve dışında değişim programları geliştirmek ve bunu uygulayabilmek de etkili olacaktır. Böylece ilgili yüksek öğretim alanı dışındaki üniversitelerle iş birliğinin zemini oluşturulacaktır.

- **Ar-Ge ve inovasyon becerileri** olan üniversitelerin başta tanınırlığı çok yüksektir. Bundan sonraki aşamada tercih edilebilirlik gelmektedir. Bu durum tercih edilen üniversite ya da yüksek öğretim alanı olma durumunu sağlamaktadır. Ar-Ge'nin bir kültür haline geldiği üniversitelerin proje yetenekleri de yüksektir. Bu durumun inovasyon/yenileşimin önünü açması ve fark doğurmasına yol açması beklenir. Ar-Ge için bir kültür olduğunu söylemekle birlikte "imkanlar meselesi" olduğunu ifade etmek de yanlış olmayacaktır. Uzman personel, laboratuvarlar, teknolojik alt yapı ve seyahat imkanları maddi kaynakların varlığı ve doğru kullanılmasının gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu aynı zamanda bir kaynak yönetimidir.

- **Eğitim programlarının geliştirilmesi** konusunda hem temel konular hem de dünyada yükselen yeni trendlere ilişkin programların tercih edilmesi önemlidir. Enerji mühendisliği, atık yönetimi, iklim değişimi, tarımsal sanayi, dijital dönüşüm, yapay zeka gibi özellikli alanların birlikte geliştirilmesi TDT ülkelerindeki üniversiteleri diğerlerinden farklı hale getirebilecektir. Alanlarında uzman kişilerden oluşturulan bu programlara laboratuvar desteği ve araştırma imkanlarının da verilmesi halinde kısa zamanda büyük başarılarından söz edilebilir. Bu aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerinden öğrenci çekmek için de bir fırsat olacaktır.

- **Eğitimde çevrimiçi kolaylıklar ve dijital imkanlar** yeni eğitim teknolojilerinden yararlanma ve farklı metodlar geliştirmek bakımından büyük imkanlar sunmaktadır. Bu tür programlara uygun platformların oluşturulması ve altyapının buna göre hazırlanması uluslararası etkileşimi arttıracaktır. Bu kolaylıklar sadece eğitim amaçlı değil aynı zamanda e-konferanslar, e-kongrelerin de önünü açacaktır. Dolayısıyla bu teknolojileri kullanabilen her birey öğrencilik imkanlarından yararlanabilecektir. Bu durum aynı zamanda e-kampüs, e-kütüphane, e-rapor/veri fırsatları da sunacağından çok farklı kişilerin sisteme dahil edilmesi de kolaylaşacak eğitim ve öğretim mekandan bağımsız hale gelebilecektir. Üniversiteler bu programların oluşturulması ve kayıt takip sistemleriyle, e-analizler de yaparak program koordinasyonunu sağlayıp farklı bir açılım oluşturabilirler.

- **Çevre ve sürdürülebilirlik** konusunda gösterilen hassasiyetler ve bu konuda alınan inisiyatifler de üniversiteler için olumlu bir yan olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hassasiyetler henüz çevre afetlerinin başlamadığı ülke ve topluluklar için büyük birer fırsattır. Yeşil dönüşüm, yenilenebilir enerji, atık yönetimi ve sürdürülebilirlik konularında ülke ve kurumsal hassasiyetler, üniversitelerin tanıtım ve iletişim konularında öne çıkmasında etkili olacaktır. Üniversitelerin marka değerleri oluşurken farklılıklarını ortaya koyması ve öne çıkardığı konular da etkili olacaktır.

7. TYÖA İçinde AR-GE Kapasitesi ve Öncelikli Konular

Ar-Ge, üniversitelerin var oluş nedenlerinden birisidir. Bilimsel bilginin işlenmesi, inovatif yaklaşımlarla uygulamaya yön vermesi ve sonrasında ilgili ülkenin üretim, istihdam ve refah elde etmesi gerekir. TÜRKÜNİB, Ar-Ge odaklı bir üniversiteler birliği olmayı öncelemelidir. Bunun için rekabetçilik ve yenileşim konusunda öncelikli alanlar belirlemelidir. Akademik ve idari kapasitelerinin gelişmesi ve süreç yönetimi konusunda titiz davranılmalıdır. Akademik kaygıları da gözetenek, öğrenci yanlısı yaklaşımlar çok yönlü faydalar sağlayacaktır (Altun & Demir, 2022).

Araştırma Ağlarının Kurulması ve bunun çıktılarının sektöre yansımaları, sektör bağlantılı lisansüstü tezler ile sorun çözme yeteneklerinin artması, yeni bir modelin oluşmasına katkı sağlayabilir. Özellikle ağlar oluşturulması konusunda üniversitelerin iş birliği ve sinerjilerinden yararlanmak, her bir üniversitenin güçlü olduğu yanını öne çıkartmak kaynakları doğru kullanmaya da katkı sağlayacaktır.

Finansman konusunda projelerin desteklenmesi her dönemde sorun olmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi TDT/TÜRKÜNİB fonları, ülke kaynakları ve ilgili yüksek öğretim kurumlarının finansman imkanları kaynak konusunda imkanlar sunabilir.

Uluslararası kuruluşlardan fon temin etmek söz konusu olduğunda AB imkanları değerlendirilmelidir. Bunun yanı sıra ülkelerin kendi bursları ile vakıf ve enstitü şeklindeki organizasyonların proje kaynakları bulunmaktadır. UNESCO, İslam İş Birliği Teşkilatı gibi uluslararası kuruluşların hibe veya proje bazlı finansman imkanları önemli birer kaynaktır.

Teknokentler, Ar-Ge konusunda çok verimli alanlardır. Teknoloji transfer ofisleri de araştırma tabanlı bilginin hayata geçirilmesi ve bu araştırma sonuçlarının ticarileşmesinde ön alabilir. Araştırma çıktılarının patentinin alınıp lisanslanması da çalışmalara değer katacaktır.

Son dönemlerde inovasyon ve kuluçka merkezleri de çok önemli işler başarmaktadır. Uygun iş modelleri de geliştirebilen bu birimler, nitelikli idari personellere de sahip olması halinde pek çok konuda çözümün birer parçası olabilmektedir. Üstelik sanayinin ihtiyaç duyduğu konulara odaklanmakla, üniversite – sanayi işbirliği konusunda da güzel birer örneğe dönüşebilir.

Üniversite gençliğinin teknoloji eğilimini arttırmak adına teknofestler düzenlenebilir. Buralarda yenilikçi fikirlerin çıkması, bunların ticarileşmesi ülke için de büyük birer adımdır. Benzeri şekilde Hackathon ve yarışmalar ile yazılım konusunda nitelikli gençler seçilebilir. Bunlar ayrı organizasyonlarda ve farklı birimlerde istihdam edilerek ihtiyaç duyulan nitelikli personelin

yetişmesi için de birer fırsata dönüşebilir. Böylece TÜRKÜNİB, Ar-Ge potansiyelini artırmak suretiyle, uluslararası düzeyde hem görünürlüğü arttırır hem de rekabetçi bir konuma gelebilir.

8. TÜRKÜNİB Kritik Başarı Faktörleri

Türk Dünyası Üniversiteler Birliği'nin bu süreçte başarılı olması TDT açısından da önemli bir başarı kriteridir. Özellikle eğitim, oluşturmuş olduğu dışsalıklar sayesinde bu süreçlerde yüksek katma değerli bir sektör olarak yerini almaktadır. Ancak gerek TDT gerekse de TÜRKÜNİB'in başarısı üye ülkelerdeki siyasi istikrar ve gelişen iş birliği ortamının niteliğine bağlıdır. Siyasi desteğin varlığı ile projeler uygulamaya konulacaktır. Yönetimlerin iletişim ve inisiyatifleri ile sınırlı ilişki düzeyleri, TDT ve dolayısıyla TÜRKÜNİB için en önemli kritik konudur.

İşbirliği ve koordinasyon konusunda üniversiteler arasında işbirliğine dayalı sonuçlar sürecin birer başarı göstergesidir. Değişime katılan öğrenciler, akademik ve idari personel sayısı önemli birer göstergedir. Buna ortak Ar-Ge projelerinin eklenmesi, ortak programlar açılması, bilimsel akademik toplantıların sayısı da TYÖA'nın gelişimini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Albert Camus, "Benim iki vatanım var, biri Fransa, diğeri Fransızca. Fransa'yı koruyup kollayabilmek için Fransızcanın sınırlarında nöbetteyim." der (Camus, 1960). Bu söz hem kimliğine olan derin bağı, ülkesini koruma duygusunu hem de dilini sahiplenışı ifade etmektedir (Köksal; 2024). TDT de Türkçe'yi vatan bilen devletler topluluğudur. Kültür ve dil olarak hemen hemen aynı olan devletlerin bir organizasyonu olduğu için farklı coğrafyalarda aynı hayat tarzlarından söz edilebilir. Bu ortak yan geliştikçe kültürel kodlar, dil, edebiyat ve sanat da gelişecektir. TDT'nin, genç nesillere ulaşmada önemli bir aracı olan TÜRKÜNİB de bu olumlu gelişmelerden güçlenerek çıkacaktır.

Bugünkü bilim ve teknolojinin sunduğu en önemli imkan olan dijitalleşme, TYÖA için olduğu kadar TDT için de çok değerli fırsatlar sunmaktadır. Uzaktan eğitim, e- öğrenme platformları, e-kampüs, ortak veri tabanları, e-kütüphane çevrimiçi olarak uzakları yakın etmektedir. Bundan sonraki aşama uluslararası işbirlikleri, araştırma ağlarına dahil olmak ve projelere katılmak olarak gerçekleşecektir.

Türk Üniversiteler Birliği (TÜB), internet ve dijitalleşmeyi daha etkin kullanarak hedeflerine ulaşmak için e-öğrenme Platformlarına yönelik uzaktan öğrenme ve bu konuda eğitim için gerekli dijital alt yapı geliştirilmesine odaklanabilir. Bunun bir sonraki adımı veri analitiğidir. Bu konu doğrudan yazılım konusudur. Veri yönetimine ilişkin yazılımlar geliştirilmesi ve eğitimler verilmesi etkin uzman kişilerin sisteme dahil edilmesinde etkili olacaktır.

9. TÜRKÜNİB İçin Seçilmiş Alan Önerileri

Türk Dünyası Üniversiteler Birliği'nin gelişmeci, kapsayıcı ve rekabetçi olarak öne çıkabileceği alanlar konusunda programlar şöyle belirlenebilir:

- **Dil ve edebiyat çalışmaları** için ortak alfabe, ortak terminoloji odaklı geliştirilmelidir. Ortak bir dil varsa, üçüncü bir dilin arabuluculuğuna ihtiyaç duymaksızın anlaşılabiliriyorsa, zorlukların aşılması ve süreçlerin hızlanması çok kolay olacaktır. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde, Türk dilinin zenginliği ve çeşitliliğini ortaya çıkaracak çalışmalara odaklanılmalıdır. Türkçe bu bakımdan 7000 km çapında, çok geniş coğrafyalarda konuşulan bir dil olması sebebiyle, derinlemesine araştırmalar yapmaya uygundur. Türk edebiyatı aynı zamanda zengin kültür mirasını barındırmaktadır. Şairleri, yazarları ve eserleri ile TDT içerisinde olduğu kadar uluslararası çevreler için de ilgi odağı olmaya müsaittir. Bu durum tüm dünyadan işbirliği fırsatlarını da ortaya çıkarabilir.

- **Kültürel miras ve turizm** konusu zengin bir mirasa işaret etmektedir. Kültürel mirasın korunması, kayıt altına alınması ve nesilden nesile aktarılması gerekmektedir. Bu alan henüz tam anlamıyla Halk Kültürü araştırmacılarının yoğunlaşmadığı alanlardır. Tarihi eserler ve mekanlar maliyetleri sebebiyle de Türk arkeologların dahi fazlasıyla gidemediği yerlerdir. Bu konu için yapılacak projeler başta farkındalık oluşturur. Ortak kültür, ortak yüksek bir medeniyete götürür. Türk topluluklarının yaşadığı bu coğrafya her vatandaşın ilgisini çekecek öğeler barındırmaktadır. Bu bilinçle kültür turizminin daha da canlanacağı bir gerçektir.

- **Enerji ve çevre** konusu iklim değişikliği ve çevre sorunları ile birlikte ele alınmalıdır. Bütün dünya enerjiyi tüketirken, üretimi gerçekleştirirken ortaya çıkan negatif dışsallıkları sineye çekmektedir. Ancak bunun maliyetinin bedeli sonraki nesillerde ne kadar ağır olacağının farkında değillerdir. Dolayısıyla burada sürdürülebilirlik öne çıkmaktadır. TDT ülkeleri çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesi konusunda, enerji kaynaklarının da çeşitlendirilmesi konusunda işbirlikleri ile kendi geleceklerini kendileri tasarlayabilir. Bunun için uygun programların, uygun projelerle geliştirilmesinin önü açıılır. Üniversiteler bunun için Ar-Ge hizmeti verebilir. Yine üniversiteler üzerinden oluşturulan uluslararası işbirlikleri bilgi transfer i ve yeni sorun çözme yöntemlerini ortaya çıkarabilir.

- **Tarım ve gıda güvenliği** tüm dünyanın gündeminde olan bir konu olmakla birlikte imkansızlıklar, bilgi ve teknoloji yoksunluğu verimsizliği tetiklemektedir. Tarım teknolojileri odaklı sürdürülebilir uygulamalar ve gıda güvenliği temalı çalışmalar, Ar-Ge için uygun alanlardır. Bu konu TDT ülkeleri için öne çıkan bir konu haline gelirse, doğal işbirlikleri doğal rekabet avantajları sunacaktır.

- **Teknoloji ve yenileşim**, iş yapma biçimlerinde yeniliği ve yeni yöntemler geliştirmeyi ifade etmekle birlikte, teknolojik iyileşmeyi de kapsamaktadır. Özellikle burada kastedilen bilgi teknolojileri destekli teknolojilerdir. Yapay zeka, biyo-teknoloji, gen teknolojisi gibi alanlarda sağlanacak iyileşme ve gelişmeler küresel rekabet konusunda bir adım öne taşıyacaktır.

- **İlaç eczacılık ve biyomedikal alanları** sağlık için önemli ve ayrıcalıklı alanlardır. Bu alanda elde edilen her tür bulgu, TDT üyesi ülkeler için önemli olmakla birlikte faydası tüm dünya çapında etkiler oluşturacak hale gelebilir. Türk dünyası, kendi geleneksel tıbbı da olan ülkeler topluluğudur. İbni Sina gibi tıbbın öncülerinin yetiştiği bu topraklar için sağlık önemli bir konudur. Bu konuda atılan her adımın hem yerelde hem de uluslararası alanda bir karşılığı olacaktır. Üstelik sağlığın gittikçe pahalı bir hizmet haline dönüşmesine karşı yeni arayışlar bitmeyecektir. Nüfusun yaşlanması, dengesiz beslenme gibi yeni değişkenler sağlık konusunda Ar-Ge çalışmalarını zorunlu kılmaktadır.

10. TÜRKÜNİB Konusunda Risk Unsurları

Başta siyasi desteğin devamının sağlanması önemlidir. TDT üyesi ülkelerin motivasyonlarını kaybetmemeleri bu heyecanı diri tutmaları gereklidir. Bunun için TYÖA konusunda önemli adımlar atılması, kalite ve akreditasyon kurullarının işlemesi ve dijital dönüşümden en fazla faydayı sağlayacak şekilde altyapı yatırımları yapılması ve uzman personel istihdamı konusunda yol alınmalıdır. Sürdürülebilirlik adına somut adımlara odaklanılması ve her bir toplantıda bir aydınlatma metninin tartışmaya açılması gereklidir. Yeni dönemin yol haritasından önce hedefler doğrultusunda alınan yol ve başarılar değerlendirilmelidir.

TÜRKÜNİB'in karşılaşacağı belli başlı riskler gruplandığında altı risk alanından söz edilebilir: Finansal riskler, rekabet riskleri, kalite ve akreditasyon riskleri, siyasi riskler, teknolojik riskler ve insan kaynakları riskleri.

- **Finansal riskler** denilince ilk olarak bütçelerden kaynaklanan kısıtlar akla gelmektedir. Bu da üye devletlerin bu oluşum için ayırdığı kaynakların zaman zaman azalması sebebiyle, faaliyetlerin sektöre uğramasına neden olabilir. AB, OECD, Dünya Bankası, BM ve NSF yanı sıra

uluslararası eğitim programlarına destek veren vakıfların da imkanlarını harekete geçirmek ve bundan faydalanmak önemlidir. Bu imkanların kısıtlanması ve fonlara erişim güçleştikçe planlanan faaliyetlerin sonuçlandırılmasında zorluk yaşanabilir.

- **Rekabet riskleri** uluslararası yükseköğretim alanının rekabete çok açık olduğunu göstermektedir. Diğer ülke üniversiteleriyle yarışmak ve öğrenci çekebilmek kolay olmayacaktır.

- **Kalite ve akreditasyon ile ilgili riskler** başta eğitim ve araştırma kalitesi ile ilgilidir. Verilen hizmetin kalitesinin tescil edilmesi standart ve hizmet kalitesi bakımından önemlidir. Üniversiteler ilk aşamada bu belgeleriyle görünürlük ve bilinirlik sağlamayı istemektedir.

- **Siyasi ve toplumsal riskler** yurt içinde ve dışında gelişen olayların eğitim hizmetini etkileyeceği şüphesizdir. Öğrenci talebinin düşmesine kadar varan olumsuzluklar üniversiteler için önemli bir risk unsurudur. Toplumsal riskler konusu ise üniversite eğitimine yönelik gelişen tutumların ve toplumda yerleşik algının olumsuza dönmesidir.

- **Teknolojik riskler** öncelikle ilgili altyapının kurulamaması ile ilgilidir. Gelişmelere ayak uyduramamak, dijital dönüşüme kaynak ayıramamak, ilgili uzman personeli bulamamak, onların yetişmesi konusunda gerekli eğitimi verememek ve bu konularda Ar-Ge konusunda geri kalmak demektir. Bunun bir de veri güvenliği ile ilgili kısmı var ki böyle bir altyapının olmazsa olmazıdır. Siber saldırılara karşı korunmak, veri sızmasını engellemek ve bunun için de gerekli yazılımlar ve uzman personeli istihdam etmeyi kapsamaktadır.

- **İnsan kaynakları riskleri** konusunda istenen nitelikte akademik personele sahip olamamak ilk sırada gelmektedir. Gelen akademik personelin de devir hızı yüksek ise bu da kolay yönetilebilir bir durum değildir..

Sonuç

TDT arkasındaki politik destek ve ülke yönetimlerinin kararlı tutumlarıyla hızlı gelişmektedir. Başta bu ülkelerden gelen 100 bin öğrenci şimdi ve sonrasına dair önemli adımların başlangıcı niteliğindedir. Ortak alfabe konusu, ders içeriklerinin gözden geçirilmesi eksik ve yanlış bilgilerin düzenlenip tamamlanması gibi hususların kendisi başlı başına bir başarıdır. Önemli sonuçlar doğurması beklenmektedir.

TDT ile 5.000 kmlik bir çap içerisinde yaşayan Türk dünyasının en büyük organizasyonu olma yolundadır. Bölgesel barış ve istikrarı hedefleyen bir kurumsal yapı olarak Rusya ve Çin gibi dünyanın en büyük siyasi ekonomik güçlerine de komşu durumundadır. Bunun her türden yansımaları olmaktadır (Chan; 2021). Kuruluşunda kapsayıcı bir yaklaşımla, birlikte kalkınmayı hedefleyen bir kurumsal yapı olarak, çevre ülkeler ile etkileşimi kaçınılmazdır (Akçay; 2022). Zamanla TDT ve diğer ülkeler ile yapılan ikili anlaşmalarla, iş birliklerine dayalı güven ve istikrar ortamının korunması daha fazla gündeme gelecektir (Erkan Aydın, & Liu; 2024)..

TDT ile bir araya gelen Türk topluluklarının bölgedeki güç dengesi üzerine etkisine yönelik yapılan çalışmalarda bölgenin dengelerini değiştirebileceğine yönelik çalışmalar da vardır (Yüce; 2022). Ancak TDT üyesi ülkelerin bu ülkelerin her biriyle ayrı ayrı ilişkileri bulunmaktadır.

TÜRKÜNİB, TDT içerisinde topluluğu en fazla hareketlendirebilecek bir oluşumdur. TYÖA konusunda yakın gelecekte oluşturulacak bir yüksek öğretim vakfı, kalite ve akreditasyon kurullarının süreci hızlandırması beklenmektedir. Şimdilik öğrenci değişim programları aktif bir şekilde işlemektedir. Bu ülkelerden gelen yaklaşık 100 bin öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde eğitim görmektedir. Gelen öğrencilerin %40'ı Azerbaycan, %20'si Türkmenistan, %15'i Kazakistan diğerleri Kırgızistan ve Özbekistan uyrukludur. Bunların burslu gelenleri olduğu gibi kendi imkanları ile gelenler de bulunmaktadır. Öğrenci değişim programları ve eğitim amaçlı gelenler arttıkça yeni iş birliği alanları da oluşacaktır.

Her ortak proje, yeni iş birliğı adımıdır. Ortak projeler, ortak araştırma projeleri, eğitim ve değışim programları özellikle etkin bir yüksek öğretim alanı TDT için önemli bir odak olacaktır. Türkiye'nin kendi tecrübesi bu ülkeler için de birer fırsat haline dönüşecektir.

Üniversitelerin iş birliğı etkin kaynak kullanımını da gündeme getirecektir. Tek başına hareket yerine birlikte yürümek, rekabet yerine iş birliğı; kaynakların verimli kullanılmasını sağlar. Sonuçta her ülkenin kendi tecrübesi kendi ilişki ağıları vardır. Bunların bir araya gelmesi belirli bir sinerji doğmasına yol açacaktır. İşbirliğinin olumlu sonuçları ortaya çıktıkça uluslararası tanınırlık konusunda da gelişmeler olacaktır (Hemsley-Brown & Oplatka; 2015). Her üniversitenin kendine has özellikleri TYÖA içinde yeni bir forma dönüşecektir.

Türk kültürüne yönelik çalışmalar arttıkça, halk kültürüne yönelik çalışmalar ortaya çıktıkça, ortak değerlerin paylaşımı ve çokluğu üye ülkeler için de yeni bir güven düzeyinin oluşmasında etkili olacaktır. Akademik iş birlikleri farklı disiplinlerin çözümleriyle de birleşerek yeni çözümler konusunda etkili olacaktır.

Kaynakça

- Abdrahmanov, R. & Zhumagulova, K. (2023). Trans-Caspian Route: Kazakhstan's Gateway to Europe. <https://thediplomat.com/2023/08/trans-caspian-route-kazakhstans-gateway-to-europe>
- Akçay, N. (2022). Does the Organization of Turkic States Worry China and Russia? <https://thediplomat.com/2022/11/does-the-organization-of-turkic-states-worry-china-and-russia/>
- Aksun, Z. N. (2019). *Dünder Taşer'in Büyük Türkiye'si*. 15. B. Ötüken, Ankara. (s.158)
- Chan, M. (2021). Why China, Russia 'should keep a close eye' on upgraded Turkic Council. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3157627/why-china-russia-should-keep-close-eye-upgraded-turkic-council>
- Camus, Albert. (1960). *L'Homme revolte*. Paris: Gallimard.
- Doğrucan, M. Fatih. (2022). *Medeniyet dili olarak Türkçe* (3. Baskı). İstanbul: Altınordu yayınları.
- Ergin, A. (2018). *Uluslararası eğitim: teorik çerçeve ve uygulamalar*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Erkan Aydın, M., & Liu, Y. (2024). organization of turkic states: diverse motivations for a common aim. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 33(1), 35-54. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2024.33.1363769>
- Friedman, George. (2009). *Gelecek 100 Yıl*. Pegasus yayınları, İstanbul.
- Hemsley-Brown, J., & Oplatka, I. (2015). University branding: A review of the literature and implications for higher education institutions. *International Journal of Public Sector Management*, 28(4), 280-302.
- Köksal, Aydın. (2024). Bilim Dili Türkçe. http://terim.tuba.gov.tr/ATS/index.php/w_anasayfa/w_bilim_dili_tek_makale/
- Knight, J. (2014). *Internationalization: A pathway to student success*. New York: Routledge.
- O'Regan, N. (2019). The role of staff and student mobility in university internationalization. *Higher Education Quarterly*, 73(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/hequ.12195>
- Perkins, R., & Neumayer, E. (2014). Geographies of educational mobilities: Exploring the uneven flows of international students. *The Geographical Journal*, 180(3), 246–259.

- Yüce, M. (2022). Türk devletleri teşkilatına üye ülkeler arasında ikili ilişkilere bakış *Kriter Dergi*, 7(73). <https://kriterdergi.com/dosya-turk-devletleri-teskilati/turk-devletleri-teskilatina-uye-ulkeler-arasinda-ikili-iliskilere-bakis>
- AAU (2024). <https://www.aau.edu/>
- EUA (2024). <https://www.eua.eu/>
- TDT (2024). <https://www.turkicstates.org/tr>
- TÜRKÜNİB (2024). <http://turkunib.org/>
- YÖK. (2023). Yükseköğretim Kurulu 2024-2028 Stratejik Planı https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/strateji_dairesi/stratejik-plan/2024-2028-yok-stratejik-plani.pdf
- Altun, S., & Demir, M. (2022). Turkish higher education system: Challenges and opportunities. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 42(3), 275-289.
- Korkut, U. (2019). Internationalization of higher education in Turkey: A review of current policies. *Higher Education*, 78(2), 231-247.

AVRUPALI DEVLETLERİN ERMENİSTAN DESTEĞİ VE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İTTİFAKI

European States' Support for Armenia and Turkey-Azerbaijan Alliance

Ahmet TOKSOY ¹

Özet

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Avrupalı devletlerden İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin rolü oldukça büyük olmuştur. Özellikle XIX. Yüz yılın sonlarına doğru Avrupa'da bazı gazetelerin bazı siyasi yazarları bu konuyu gündemlerine taşıyarak gündem oluşturmuşlardır. Bu dönemde başlayan 1877-1878 Türk-Rus Savaşı diğer adıyla Doksan üç harbi Avrupa devletlerinin gözlerini Türkiye'ye dikmelerine neden oldu. Çünkü bütün Avrupa devletlerinin hesabı farklıydı ve bu savaşa göre şekil alacaktı. Savaşta Türk ordularının yenilmesi hesapların yeniden yapılmasına neden oldu. Savaşın ardından imzalanan Yeşilköy/Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının maddelerinde açıkça yer alması Ermeni Meselesini milletlerarası bir terim haline getirdi.

Elçilik ve Konsolosluklar, ticaret, seyyahlar, misyonerler ve dini kuruluşlar, yayınlar vasıtasıyla ve milliyetçilik fikri ile Avrupalı devletler Türkiye'de yaşayan Ermenileri Türklere karşı ayaklandırma ve Türk topraklarında bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için ayaklandırmaya çalışmışlardır. Rusya'nın 1828'de Revan'da yaptığını özellikle İngiltere ve ABD Doğu Anadolu'da yapmak istemişlerdir. Kendisinin hâkimiyetinde yaşayan denizden denize büyük Ermenistan kurulması asıl hedefi oldu. Böylece Rusya'nın sıcak denizlere inme projesini önleyeceğine inanıyordu. ABD'de 1830'dan itibaren Ermeni meselesine dâhil oldu. Misyonerler ve açtığı okullar vasıtasıyla Ermenileri Türklere karşı kullanmıştır. Gerek para gerekse silah vasıtasıyla Ermenilerin yanında yer almıştır. Fransa XIX. Yüzyılda Türkiye'de İstanbul'daki elçisinden başka muhtelif yerlerde yirmi civarında konsolos bulunuyordu. 1841'den başlayarak Ermeni Meselesinde, Ermenilerin nasıl tahrik edildiğini ve Katolik Ermenilerinin nasıl desteklendiğini kendilerine güvence verildiği raporlarda yer almaktadır.

XXI. yüzyılda da Kafkaslarda aynı oyuna başvuran Avrupalı devletlere karşı Türklük, 1918'de olduğu gibi günümüzde de Türkiye-Azerbaycan ittifakı ile karşılık vermektedir. Her zaman olduğu gibi Ermeni kartı Avrupalıların vaz geçilmez bir unsurudur.

Anahtar Kelimeler: Türk, Azerbaycan, Kafkasya, Avrupalı Devletler, Rusya

Abstract

The role of the European states England, France, Russia and the United States in the emergence of the Armenian issue was quite great. Especially towards the end of the nineteenth century, some political writers of some newspapers in Europe set the agenda by bringing this issue to their agenda. The 1877-1878 Turkish-Russian War, also known as the Ninety-three War, which started in this period, caused European states to set their sights on Turkey. Because all European states had different calculations and would take shape according to this war. The defeat of the Turkish armies in the war caused the calculations to be re-done. The fact that it was clearly

¹ Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

included in the articles of the Yeşilköy/Ayastefanos and Berlin Treaties signed after the war made the Armenian Question an international term.

Through embassies and consulates, trade, travelers, missionaries and religious organizations, publications and the idea of nationalism, European states tried to incite the Armenians living in Turkey to revolt against the Turks and to establish an independent Armenian state on Turkish lands. Especially England and the USA wanted to do in Eastern Anatolia what Russia had done in Revan in 1828. Their main goal was to establish a great Armenia from sea to sea, under their rule. They believed that this would prevent Russia's project to land in the warm seas. The USA also became involved in the Armenian issue since 1830. They used Armenians against the Turks through missionaries and the schools they opened. They sided with the Armenians with both money and weapons. In the nineteenth century, France had around twenty consuls in various places in Turkey, in addition to its ambassador in Istanbul. Starting from 1841, it is stated in the reports that they were assured how the Armenians were provoked and how the Catholic Armenians were supported in the Armenian Question.

In the twenty-first century, Turkishness, as it did in 1918, responds to the European states that resort to the same game in the Caucasus with the Türkiye-Azerbaijan alliance. As always, the Armenian card is an indispensable element of Europeans.

Keywords: Turkish, Azerbaijan, Caucasus, European States, Russia

AVRUPALI DEVLETLERİN ERMENİSTAN DESTEĞİ VE TÜRKİYE-AZERBAIJAN İTTİFAKI

Osmanlı Devleti'nin çökme sürecine girmesiyle birlikte Avrupalı Devletlerinin sömürgeci politikaları da harekete geçti. Bir yandan Balkanlardaki toplulukları devlete karşı kışkırtırken diğer yandan da devlet içindeki azınlıkları milliyetçilik etrafında birleştirerek isyan etmeye hazırlamışlardır. Esasen Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Avrupalı devletlerden İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin rolü oldukça büyük olmuştur. Özellikle XIX. Yüz yılın sonlarına doğru Avrupa'da bazı gazetelerin siyasi yazarları bu konuyu gündemlerine taşıyarak gündem oluşturmuşlardır.

Almanya'nın Kafkaslar ile ilgilenmesi de eski tarihlere dayanmaktadır. Şöyle ki, Rus çaricesi II. Katharina zamanında Ermeniler, Çarlık Hükümetiyle, Ermeni Devleti oluşturmak için görüşmelerde bulunurken, egemenliklerinin oluşturulması için Alman İmparatorunu hakem seçmeye niyetlenmişlerdir². Özellikle II. Katharina'nın tahta çıkmasıyla beraber Petersburg saray siyasetinde emperyalist gelenek ön plana çıkmış, Kafkasya ve Asya'nın ele geçirilmesi için yeniden harekete geçilmiştir. Bölgeye karşı uygulanan siyaset sonucunda Rusya, bütün Kafkasya'ya yerleşmeyi başarmıştır. Büyük Petro'nun yarım bıraktığı teşebbüsleri II. Katerina devam ettirmiştir³.

Bu dönemde Almanya, Orta Doğu politikasına katılmaya karar vermişse de bu katılımıda geç kalmıştır. Çünkü 1871'de milli birliğini tamamladığı zaman dünyanın birçok bölgesi diğer Avrupalı Devletler tarafından sömürge altına alınmıştı. Bu sebeple hem sömürge elde etmek, hem

² B.A Boryan, Armeniye Mejdunarodnaya Diplomatiya İ SSSR, Cast II, Moskova 1929, s. 212

³ Cabağı, Kafkas-Rus Mücadelesi, İstanbul 1967, s. 30; Güney Kafkasya'ya ayak basmış olan Rusya derhal İran ve Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya temasa geçmiş ve bu temasta İran ve Osmanlı Devleti zayıflamıştır. Yapılan işgaller sonucunda Asya'yı Avrupa'ya bağlayan ve Basra Körfezi ile İskenderun Körfezine yani I. Petro'nun hayal ettiği açık denizlere götüren büyük yolların birleşme noktası Rusya'nın eline geçmiş oluyordu. Cabağı, Kafkas-Rus Mücadelesi, s. 35

de İngiltere'nin sömürge demiryolu yollarını ele geçirmek amacıyla Orta Doğu'da girişimlerde bulunmaya başladı. Bu girişimlerin en etkilisi Bağdat projesiydi. Bu amaçla Alman İmparatoru II. Wilhelm 1898 yılının Ekim ve Kasım aylarında İstanbul, Suriye ve Filistin'i ziyaret etmiştir. Her ne kadar bu gezinin politik bir amacı olmadığı ileri sürüldüyse de Anadolu ve Haydarpaşa rıhtımının yapım imtiyazları Almanlara verilmişti. Osmanlı Devleti, bu dönemde büyük bir ekonomik sıkıntı içerisinde bulunduğundan dolayı bu durumu değerlendiren Almanya, 1899'da Bağdat bölgesinde demiryolları yapımı için kendisine izin verilirse Osmanlı Devleti'ne her çeşit yardımı yapmayı teklif etmiştir. Osmanlı Devleti, öneriyi kabul etmek zorunda kalmış, Konya-Bağdat ve Bağdat-Basra demiryolu yapım haklarını Almanya'ya vermiştir. Ayrıca Haydarpaşa-Ankara-Konya arasındaki demiryolunun yapımının da başka bir devlete verilmeyeceğini de garanti etmiştir⁴.

Bağdat demiryolunun geçeceği bölge, stratejik bakımdan dünyanın en önemli yerlerinden biri durumundaydı. Bir Alman tetkik komisyonu 1901'de Mezopotamya petrol kaynakları üzerinde yaptığı bir araştırmada bölgeyi gerçek bir petrol gölü olarak değerlendirmiş ve böylece Bağdat demiryolunun önemi de bir kat daha artmış dolayısıyla buna paralel olarak Irak üzerinde Alman-İngiliz mücadelesi daha da sertleşmiştir. Demiryolu ile beraber Türkiye'ye Alman emperyalizminin gelmesi de gecikmemiştir. Bu gelişmelerin sonucunda 1903'de Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan son anlaşma ile "Deutsche Bank" Türkiye'ye 43.300.000 mark borç vermiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti, yapım masraflarını yüklenmiş, işletme durumundaki her kilometre demiryolu için en az geliri karşı tarafa garanti etmiştir. Ayrıca demiryolunun iki yanında çeşitli ayrıcalıklar tanınmış ve Osmanlı Devleti açıkça ipotek edilmişti⁵. Buna karşılık, demiryolunun Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı yarar ise verilen ayrıcalıklarla kıyaslanmayacak kadar yetersiz kalmıştır. Bu kadar geniş ayrıcalıkları tanımasına rağmen Osmanlı Devleti, karşılaştığı politik sorunlarında Almanya'nın desteğini sağlayamamıştır. Daha da önemlisi Almanya ile yakınlaşma İngiliz, Rus ve Fransız düşmanlığını ve bunların Orta Doğu üzerindeki ihtiraslarını da kamçılamıştır⁶.

Kırım Harbi sonunda toplanan Paris Kongresinde (18-30 Mart 1856)⁷, batının deniz üstünlüğüne sahip devletler: İngiltere, Fransa ve İtalya ile Şark Meselesi için deniz üstünlüğünü sağlama amacına dayanan bir çözüm yolu aradıkları bir dönemde Almanya pasif bir politika takınmıştır. Fakat Yakın ve Orta Doğu meselelerini düzene koymak için yirmi iki yıl sonra Berlin'de yeniden toplanılan kongrede bu pasif politikasından vazgeçmiştir. Çünkü İngiltere ve Rusya'nın bu bölgelerde çakışan menfaatlerini uzlaştıran Berlin Antlaşması, sempatik arabulucu rolünü bırakarak, Osmanlı Devleti'nin topraklarının tamamı üzerinde hâkimiyet kurma planlarını dikkatle gizlemiş olan Alman İmparatorluğu'nun dünyaya hükmetme arzusunda olduğunu göstermeye başlamıştır⁸. Bismark döneminde Almanya, batılı devletlerin doğu politikasının dayanma noktası olan "Şark Meselesi" üzerine gitmemiştir. Zira Şark Meselesinden dolayı kuruluş devrindeki Alman İmparatorluğu'nun mevcudiyeti tehlikeye girebilirdi. Bu sebeple Almanya, barışın uzun süreli korunmasında kendisi açısından fayda görmekteydi. Bismark döneminde

⁴ Ergun Aybars, "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", Beşinci Askeri Semineri Bildirileri, Ankara 1996, s. 519

⁵ Aybars, "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", s. 519

⁶ Aybars, "Orta Doğu, Emperyalizm, Petrol ve Türkiye", s. 520

⁷ Bir taraftan Türkiye, İngiltere, Fransa, Sardonya kralı, öbür taraftan Rusya arasında yapılan bu barış Türk-Rus ilişkileri itibarıyla önemlidir. Osmanlı Devleti, "Avrupa Devletleri Camiasına alınmış, yani Avrupalı bir devlet olduğu resmen tasdik edilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü de muahedeyi imzalayan devletler tarafından garanti edilmiş oluyordu. Akdes Nimet Kurat, Türkiye Ve Rusya, Ankara 1990, s. 74

⁸ W.E.D. Allen, Paul Muratof, Kafkas Harekâtı ve 1918-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 205

Almanya'nın doğu politikası pusuya yatma tarzında idi. Böylece göze batmadan doğuda Alman çıkarları korunacak, ancak ihtiyaç duyulduğu zaman Alman etkisi harekete geçirilecekti.⁹

Bütün bu gelişmelerin ışığında, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Ülkesini kendi çıkarları açısından önemli gören devletler, Osmanlı Devleti'ni yeniden yapılandırmak için faaliyete geçmişlerdir. Bunun için 30 Aralık 1875'de Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy, Avusturya, Almanya ve Rusya adına diğer devletlere verdiği notada, Osmanlı Devleti'nde yapılacak yeniden düzenleme sorunlarının yakından izlenmesini ve bunun için de Müslüman ve Hristiyanlardan oluşacak bir komisyonun kurulmasını önermiştir. Hâlbuki bu tarihten önce Osmanlı Devleti, bir ıslahat projesi hazırlamıştı. 1876 yılı Mayıs ayında Selanik'teki Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesi üzerine başta Almanya olmak üzere Rusya ve Avusturya Hükümetleri, yeniden düzenleme ilkelerinin acil bir şekilde uygulamasını, bu olmazsa zorla uygulattırabileceklerini bildirmişlerdir¹⁰.

Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya ile Kafkasya'ya hâkim olma mücadelesinde Ermeniler silah olarak kullanılmışlardır. Almanlar, Rus-Fransız ittifakından çekindikleri için muhtemelen ittifakı çökertmek maksadıyla Ermenilere yardım ederek Rusya'yı Balkanlarda yıpratıcı bir harpte serbest bırakmıştı¹¹. Berlin'de barış görüşmeleri yapılırken Ermeni asıllı Rus Generali Loris Milikof, piskopos Horen Narbey'e (1831-1893)¹² bir mektup yazarak, "Kafkasya'da Ermeniler için yer yoktur, siz aşağısı için çalışınız", önerisinde bulunmuştur. Bu nedenle Ermenilerin birçoğu, Kafkasya'daki beklentilerini Çukurova yöresine yönlendirmişlerdi. Bu bölgeler, hem Akdeniz'e bir çıkış veya Akdeniz'den Anadolu'ya bir giriş sağlıyor ve hem de Anadolu-Bağdat Demiryolu üzerinde bulunuyordu. Bu bakımdan buralarda çıkarılacak ayaklanmalara yabancı devletlerinde işe karışmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Daha sonra Birinci Dünya Harbinde Almanya da dâhil olmak üzere büyük devletler Ermenilere büyük umut vererek onların amaçlarını gerçekleştirecek girişimlerde bulunmuşlardır¹³. Berlin Antlaşması, Türk-Rus sınırının askeri coğrafyasında büyük değişiklikler yapmıştır. Ruslar Batum'u ele geçirerek, Batum'un tarafsız, serbest bir liman olması hakkındaki bütün beyanatlara rağmen, burasını müstahkem bir deniz üssü haline getirmişlerdir¹⁴.

Bu girişimler yaşanırken Almanya dahi Osmanlı Devleti'nin bölünmesini çabuklaştırmak isteyenlerin görüşüne katılmak üzereydi. Aralık 1912'deki Lüleburgaz çarpışmaları, Alman diplomatik çevrelerinde gerçekten Türkiye aleyhinde bir akım yaratmış ve bu akım o zaman siyasi müsteşar olan Kiderlen Wachter'in şahsında Alman Dışişleri Bakanlığına kadar yayılmıştır. Kiderlen Wachter ve yakın arkadaşları, İngiltere ve Rusya gibi şark meselesine ilgi gösteren iki büyük devletin arzusuna rağmen Türkiye'yi ayakta tutmaya imkân bulunmadığına, bu bakımdan, ölünün üstünden çıkanların paylaşılması için iki büyük devletle anlaşmanın daha yerinde olacağına inanıyorlardı. Böylece Kiderlen Wachter ve arkadaşları Osmanlı mirasından memleketlerine büyük bir pay koparmak ümidindeydiler. Sonunda bu görüşe karşı özellikle Kiderlen Wachter'in ölümünden sonra başarı kazanan tek gerekçe şu olmuştur; "Osmanlı topraklarının bölünmesi sonunda Almanya'ya yararlı bir pay düşse bile, Türkiye'nin doğusunda olacağı tahmin edilen bu bölgeye uzanmak için Avrupa'yı, denizleri ve boğazları aşacak, lüzumundan fazla uzun ve ince bir kola sahip olmak gerekir¹⁵.

⁹ Ramazan Çalık, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara 2003, s. 105

¹⁰ İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s. 65

¹¹ Atıf Erçikan, Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri, Ankara 1949, s. 24

¹² Asıl adı Horen Kalfayan'dır. Sonradan ismini Narbey olarak değiştirmiştir. Bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 114

¹³ Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 128

¹⁴ Allen-Muratof, Kafkas Harekâtı ve 1918-1921 Türk-Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi, s. 206-207

¹⁵ Edgar Granville, Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları, Çev. Orhan Arıman, Ankara 1967, s. 74

Fakat bununla beraber 1913 yılı baharında Rusya'nın "Ermeni Meselesi"ni ortaya attığı sırada Alman diplomasisi, savaş çıktığında Türkiye tarafını tutmaya henüz karar vermemiştir. Bir an için meseleyi incelediğimizde 1913 Nisan ayında Bitlis'te çıkan ayaklanma, Babıali tarafından bastırılmamış olsa ve Ermenilerin sözde katli üzerine Rusya, düşündüğü gibi askeri müdahalede bulunabilseydi, Almanya bir dünya savaşını göze alabilir miydi? Yoksa Rusya'dan karşılık olarak bazı taleplerde mi bulunurdu? Bu dönemde "barış mı yoksa savaş mı" sorusu siyasi tarih bakımından da beklenmedik bir önem kazanan "Ermeni meselesi"ne bağlanıyordu¹⁶.

Şöyle ki, Balkan Savaşlarının bir neticesi olarak Türk Devleti'nin ağırlık merkezi, Avrupa'dan Asya'ya geçmiştir. Bunun yanında İngiltere ve Almanya'nın ilgileri de Asya'daki Türkiye üzerinde toplanmıştır. Diğer yandan bölgedeki olaylar incelendiğinde Rusya'nın da XX. Asırdan itibaren bölge ile yakından ilgilendiği görülmektedir. Rusya'da sanayinin büyük ölçüde gelişmiş olması ve İran ile yapılan ticaretin artmasından dolayı Gümrü'den Culfa'ya giden Rus demiryolu Tebriz'e kadar uzatılmıştır. Yine Almanya'nın, İran'a karşı büyük ilgi gösterdiği görülmekle beraber, bunun sonucu olarak Türkiye üzerinde kontrolünü gittikçe artırmış ve İran'a nüfuz etmeye başlamıştır¹⁷.

Kasım 1912'de Balkan Savaşları sırasında Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı son darbeyi vurmak amacıyla hemen Ermenileri seferber etmiştir. 21 Kasım 1912'de Van'daki Rus konsolos muavini gönderdiği bir raporda, "Bütün Ermenilerin Rusya'ya taraftar olduğunu ve Rus askerlerinin gelişini ya da Rusya'nın nezareti altında ıslahatlar yapılmasını samimiyetle arzuladıklarını" bildirmiştir. Yine aynı tarihte Beyazıt'taki yardımcı konsolos, Çarın İstanbul'daki Büyükelçisi Giers'e şu telgrafi göndermiştir; "İstisnasız bütün Ermeniler, Türkiye'ye tamamen düşmandır. Rusya metbuluğunu ve Ermenistan'ın işgal altına alınmasını candan arzu ediyor". Giers'e göre, Rusya'nın müdahalesini isteyen bu çağrı, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin Rusya lehine beslenen duyguları tam olarak yansıtmaktadır. Büyükelçi Rusya'nın bu çok önemli fırsatı kaçırmamasını da istemiş ve Ermenilerin büyük devletlere başvurmalarının önlenmesi gereğini de vurgulamıştır. Başlangıçta Türk topraklarında ıslahat yapılmasını daha sonra da ıslahatın sonuç vermemesi bahane edilerek bölgeye Rus askerinin sokulmasını tavsiye etmiştir. Giers, bu tavsiyelerle kalmayıp, diğer yandan Paris ve Londra'daki büyükelçiliklere başvurarak, Ermeni komitelerine ya ortak himaye sağlanması ya da Ermeni meselesinin çözümünün Çar'a bırakılması için taleplerde bulunmuştur¹⁸.

Böylece resmen "Ermeni Sorunu" ortaya atılmış bulunuyordu. 9 Haziran 1913'de üçlü ittifakın İstanbul'daki büyükelçilerinden kurulu bir komisyon, diğer büyükelçiliklere teklif edilecek ıslahat tasarısını hazırlamakla görevlendirilmiştir. 10 Haziran'da Almanya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü korunması şartıyla sorunu tartışmayı kabul etmişlerdir. Aynı gün Sazanov, Giers'e gönderdiği talimatta, "Rus teşebbüsünü Sadrazama anlatmasını ve Rusya'ya sıkı bağlarla bağlanıp bağlanmamanın artık Türkiye'ye kalmış bir iş olduğunu kendisine bildirmesini" istemiştir. Fakat Almanya bu duruma karşı güçlük çıkarmakta gecikmemiştir. İstanbul'daki büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim'e görüşmelere katılması talimatını vermekle beraber bunların yararlı olabileceği hakkında şüpheli olduğunu da sözlerine eklemiştir. Büyükelçiler toplantısının, bir yüksek mahkeme anlamına gelemeyeceğini de bildirmiştir¹⁹.

Görüşmeler sonucunda hazırlanan tasarıda; Bab-ı Aliye bağlı olmayacak bir valinin yönetiminde, bazı sınır bölgeleri hariç olmak üzere, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas illerini içine alan bir tek Ermeni eyaleti kurulacaktı. Bu tasarı İstanbul'daki büyükelçiler

¹⁶ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 75

¹⁷ Allen-Muratof, Kafkas Harekâtı ve 1918-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, s. 213-214

¹⁸ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 76-77

¹⁹ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 80-81

vasıtasıyla görüşülecekti. Giers, bu teklife karşı çıkmışsa da Almanya, bunun sözünün alınması için ısrar etmiştir. Komisyon toplantılarında Almanya temsilcisi tek bir Ermeni eyaleti fikrini uygun bulmamış, bunun genişliğini belirterek ulaştırma zorluğunun tek bir yönetimi güçleştireceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Alman temsilcisi, Mandelstam'ın tasarısını, Ermenistan'ı Osmanlı Devleti'nden tamamen ayırma teşebbüsü olarak karşılamıştır. Rus tasarısının yazarı buna rağmen Bab-ı Aliye bağlı olmayacak bir tek genel vali fikrinde ısrar etmiştir. Aslında Mandelstam'ın Rusya adına ileri sürdüğü ısrarlı istekler, bu memleketin Türkiye'nin haysiyetiyle oynamaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Talat Paşa ise Osmanlı Meclisindeki Ermeni mebuslarıyla meseleyi doğrudan doğruya çözmeye uğraşmışsa da bunu başaramamıştır. Parlamentodaki Ermeni üyelerinin sayısını 15'ten 26'ya çıkarmaya hazır olduğu halde, Ermeniler Rusya'dan ayrılmaya yanaşmamışlardır²⁰. İslahat komisyonu, 20 Haziran 1913 tarihinde İstanbul Yeniköy'deki Avusturya-Macaristan büyükelçiliğinde toplanarak Rus projesinin görüşülmesini kabul etmiştir. Almanya, Rus Hükümetine 26 Haziran 1913 tarihinde bir muhtıra vererek, Ermenilerin yoğun bulunduğu Doğu Anadolu vilâyetlerinde yapılacak bir ıslahatın sakıncalarını belirtmesi üzerine Rus projesinde bazı değişiklikler yapılmıştır²¹.

Böylece Yeniköy komisyonu toplantıları başarısızlıkla sonuçlanınca Sazanof meseleyi Avrupa Hükümetiyle yeniden tartışmaya başlamıştır. Berlin'de kurulan irtibatla Zimmerman, Türkiye'yi taksime başlamanın tehlikeli olacağı konusunda Rusya'yı uyarmıştır. Nihayet iki devlet arasında uzun süren görüşmelerden sonra Jagow, İstanbul'daki büyükelçisine Ruslara bazı tavizler vermesi için talimat göndermiş, bunun üzerine Alman ve Rus büyükelçilikleri yetkilileri arasında görüşmeler başlamıştır. Bununla birlikte, Ermeni sorununa ilişkin 10 Eylül 1913 tarihli bir Alman notası, "Alman Hükümeti, Türkiye'yi içten arzulamadığı bir karara boyun eğdirmenin ne uygun ne de mümkün olduğu inancındadır," demiştir. Kısaca Almanya komisyon çalışmalarının Türk tasarısı esas alınarak yeniden başlamasını istemiştir. Sonunda 23 Eylül'de Giers ve Wangenheim yaptıkları toplantıda mutabakata vararak, tek bir Ermeni eyaleti yerine iki yönetim bölgesi kurulmasına karar verip, iki genel müfettişin tayinini kabul etmişlerdir. Buna göre Osmanlı Devleti on yıl için iki genel müfettişi görevlendirecek ve bu müfettişlere, memurlar ve yargıçlar konusunda tam yetki tanınacaktı. Bu iki bölgenin seçim kurulları konusunda da Rus-Alman anlaşması esas alınacak ve eşit sayıda Müslüman, Hristiyan üye görev alacaktı. Ayrıca bütün görevler için de iki unsur arasında tam eşitlik sağlanacaktı²².

Van valisi Tahsin Bey, bu arada Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafında (10 Ekim 1913) böyle bir anlaşmadan bahsederek, Rusya ve Fransa'nın Doğu Anadolu vilayetleri hakkında bir programı kabul etmiş olduklarını ve kabul edilen bu kararı İngiltere'den sonra Almanya'nın da kabul edeceği hususunda haber aldığını söyleyerek alınan bu kararın korkunçluğunu dile getirmiştir²³.

Bu iki müfettişlikle ilgili olarak Poul Milikof imzalı çıkan bir makalede yapılan değerlendirmede, Ermeni sorununun geçici fakat ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanıldığını ve artık Türkiye'nin her istediği zaman Avrupa'nın delegelerine uygun miktarda tazminat ile beraber yol vermekten başka bir şey kalmadığını da söylemiştir. Kısaca on sene müddetle bölge Avrupa'nın reyine ve uygulamasına mecbur bırakılmış oluyordu²⁴.

Daha sonra Bab-ı Ali 1 Temmuz 1914'de her Ermeni vilayetine birer tane olmak üzere altı müfettişlik istihdamına karar vermiş ve bu adı geçen müfettişler için düzenlenen talimatlara bazı fikirler ilave edilmiştir. Bu yeni talimatnameye göre, umumi müfettişler Avrupa'nın doğrudan

²⁰ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 82-83

²¹ Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s. 401-404; Daha sonra Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rus Maslahatgüzarı arasında 8 Şubat 1914'de bir anlaşma imzalanmıştır.

²² BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5; Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 83-84

²³ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

²⁴ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

bağlantısı olmaktan çıkarılmış, Osmanlı Devleti'nin yüksek bir memuru haline getirilmişlerdir. Bunların doğrudan doğruya idare etmelerine engel olmak için başka müfettişler, umumi müfettişlerin nezaretlerine atanmışlardır. Böylece umumi müfettişliklerin bir nevi müfettişten farkı kalmamıştır. Her ay dâhiliye ve adliye nezaretine birer rapor göndermek mecburiyetinde bırakılmışlardır²⁵.

Milikof, daha sonraki açıklamasında, umumi müfettişlerin birer Osmanlı memuru statüsüne getirilmesinden şikâyetle, bundan sonra umumi müfettişler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin İçişlerine karışamayacaklarından yakınmıştır. Bu konuda kapalı bir politika uyguladıklarını, Talat Paşa'nın aldığı karşı tedbir ve uyguladığı politika sayesinde Ermeni meselesiyle olan ilgi ve bağlantısının da değişik bir aşamaya girdiğini, kendilerine tabi dostları olarak nitelendirdiği Ermenilerin yakın zamanda tamamıyla kendi taraflarına geçeceğinden de bahsetmektedir. Umumi müfettişlerin artık bundan sonra alacakları durumun da kesinleştirilmesi gerekmektedir. Ne adına görev yapacakları ve hangi pozisyonda çalışacakları problemi de artık ortaya çıkmıştır²⁶.

Bu olay bölgedeki Ermeni halkını haddinden fazla mutlu etmesine karşılık, Türk halkının da büyük heyecana kapılmasına sebep olmuştur. Bölgedeki paylaşım ve projelerde belgelerden de anlaşıldığına göre Almanya'nın rolü büyüktür. Almanya, Kafkasya paylaşımı ve Ermeni meselesinde doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almıştır. Bu durum 4 Mart 1914 tarihli Bilitarische Rondschoow gazetesinde de uzun uzadıya dile getirilmiş ve şöyle bahsedilmiştir; "Türkler ve İranlıların zayıf düştükleri esnada Rusya, sahneye çıktı. Fakat Ermenistan üzerindeki emelleri İngiltere ve bilahare Almanya'nın engellemelerine maruz kaldı. İngiltere'nin Hindistan memleketi hâkimiyeti tehlikede Almanya dahi Anadolu ve İran'daki menfaati muhtel gördüler. Rusya'yı iki defa zapt ettiği Erzurum kalesinden Türklerin silahı değil, yeni Avrupa'nın diplomasisi çıkarmıştır"²⁷. Telgraftan da anlaşıldığı gibi Rusya'yı bölgede durdurmaya çalışan Almanya, bu hususta İngiltere'ye de destek verirken düşündüğü tek şey Anadolu, Kafkasya, İran ve Irak'taki petrolden alacağı pay olmuştur. 30 Temmuz 1914 tarihli Reç gazetesinde, Milikof'un yazdığı bir yazıda da bu husus özellikle dile getirilmiş, Ermenileri himaye hususunda Almanya'nın da kendileriyle beraber çalıştıklarını ve diğer taraftan da Ermeni meselesini dâhili mesele olarak algıladıklarını bizzat ifade etmiştir²⁸.

Türkiye ise Rus-Alman anlaşmasına 26 Ekim 1913 tarihinde verdiği cevapta; ıslahatları Avrupalı danışmanların yardımıyla uygulamak istediğini, fakat devletin bağımsızlığını korumaya da kararlı olduğunu bildirmiştir. Almanya ve Rusya'nın bu uygulamasına İngiltere'de daha sonradan katılmıştır²⁹. Türkiye ile ilgili olan tartışmalar uzun süre için devam etmiş ve sonuçta 7 Şubat 1914'te anlaşmaya varılarak Türkiye, Hollandalı Westenenk ile Norveçli Hoff'u müfettişlik görevine atamıştır³⁰.

Böylece gerek Balkan Savaşı yıllarında ve gerekse daha sonraki dönemde Almanya'nın Rusya ile olan ittifakı ve Ermeni sorunundaki rolünün Osmanlı Devleti'nden yana olmadığını görmekteyiz. Ermeni meselesinde Rusya'nın yanında olmaya devam eden Almanya'nın daha sonra savaş yıllarında da Ermenileri bizzat desteklediği ve Kafkasya petrollerine giden yolda Ermenileri piyon olarak kullandığını da görmekteyiz. 5 Nisan 1913 tarihli, "Novye Veremya" gazetesinde yayınlanan bir makalede, Ermenilerle-Almanlar arasındaki yakın ilişkiden bahsedilmiş, Kafkasya bölgesindeki menfaatleri, onları bu politikaya sevk etmiştir. Bu konuyla ilgili pek çok makale de bu sıralarda Alman gazetelerinde yayınlanmıştır. Almanlar bu meselede

²⁵ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

²⁶ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

²⁷ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

²⁸ BOA, DH/ KMS, Dosya No: 2-2, Belge No: 5

²⁹ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 84-85

³⁰ Granville, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları, s. 86

çok ustaca çalışarak, Bağdat demiryolu inşaatının bitmesinden sonra Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Ermenilerin, bölgedeki Türklerle yaptıkları mücadele, Almanya'nın bölge politikalarında belirleyici olmuştur. Bölgenin en ücra köşelerine kadar nüfus etmeye başlayan Almanya, bölgeye sadece seyyar komisyoncu sıfatıyla değil, daha tehlikeli olan misyonerlerini ve azalarını da göndermiştir. Bölgeye gelen Alman misyonerler Ermenilerin yerleşmiş oldukları bölgelerde faaliyetlerini başlatmışlar, mektepler açmışlar ve Ermeni gençlerin talim ve terbiyeleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Gösterilen bu çabalar dört yıl içerisinde hissedilir derecede kendini göstermiştir. Ermenilerin çoğu, Hristiyanların doğuda eski hamisi bulunan Rusya'nın artık bu sorun ile eskisi gibi ilgilenmediği ve Ermenilerin hakkını savunan artık tek hükümetin, Alman Hükümeti olduğu fikrini düşünmeye başlamışlardır³¹.

Böylece Alman konsololarıyla Alman memuriyeti birçok Ermeni'yi kendi hizmetine alarak, hem Doğu Anadolu bölgesinde hem de Kafkasya'da yapacakları tahrikler için kullanmışlardır. Hatta son zamanlarda Avusturyalılar da Almanlara katılmışlardır. Almanya'nın tahriklerine kapılan Avusturya meseleyi gazetelerinde yazdıkları yazılarda değerlendirirken, Osmanlı Devleti hakkında en yakın bir zamanda mevzu bahis edilecek olan meselenin, Ermeni meselesi olacağını, yani Rus sınırını, İskenderun'dan ayıran Ermeni arazisi meselesi olacağını dahi söylemişlerdir. Bu dönemde İngiliz gazetelerinde dahi dikkati çeken en önemli husus, Rusya'dan ziyade Almanya'nın Ermeni meselesini meydana çıkaracağından endişe edilmesi olmuştur³².

Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesi için bu kadar çok planlar yapıp projeler üretilirken, İngiliz, Alman ve Rus çekişmesi hat safhaya ulaşırken o dönemde Türkiye'nin bölge ile ilgili olarak takip ettiği dâhili siyaset tesadüflere dayalı siyaset olmuştur. Daha önce Makedonya'da takip edilen siyasetin aynısıdır. Bu pasif siyaset, Makedonya'nın elimizden çıkmasına sebep olmuştur. Hatta bu hususla ilgili olarak bir Avusturya konsolosunun resmi raporlarında da, Kafkasya ile ilgili olarak Türkiye'nin Ermeniler üzerinde hiçbir "tazyik-i icra etmediğinden" bahsedilmekte ve bunun için de cesaret alan Ermenilerin ihtilaller oluşturarak çeteler kurdukları dile getirilmektedir³³. 1880'den 1892'ye kadar pek çok siyasi görüşmelere zemin oluşturan Kafkasya Ermenileri, Almanya da dâhil olmak üzere tüm Avrupa'da "Ermenistan" şöhretini oluşturduğu gibi, Türkiye'de de "Ermeni Padişahlığı" yapmak rivayetinin şüyûna sebep olmuştur³⁴.

Diğer yandan İngiltere'nin himayesine dayanan bir Ermenistan'ın kurulması olayını takip eden Ermeni İhtilallerinin başlaması sonucunda ortaya çıkan ıslahat projesinin sonuçsuz kalması ise bölgede Rusya'nın takip ettiği politikaya bağlanmıştır. Bu konuda Rusya'nın büyük bir siyasi hata yapmış olduğu kabul edilmiştir. Rusya'nın bu siyasetine, Almanya'nın inzimam-ı istiklal karisi de kuvvet vermiş ve böylece İngiliz teklifleri önem kaybetmiş ve unutulmaya başlanmıştır. Bu siyaset 1908'de Meşrutiyetin ilanına kadar devam etmiş ve Almanya'nın iktisadi nüfuz elde etmek için yaptığı çabalarla daha da olgunlaşmıştır. Özellikle meşrutiyetin ilanından sonra Alman nüfuzu gittikçe büyüyerek devam etmiş ve teşebbüsler giderek artmıştır. Özellikle Bağdat demiryolu meselesinin halledilmesinden sonra karşılıklı görüşme ve mukavelelerle kurulan Alman irtibatı İngiltere'den daha çok Rusya'nın dikkatini çekmiştir³⁵.

Türkiye-Azerbaycan İttifakı

Azerbaycan Devleti'nin bütünlüğü ve güvenliği bakımından Azerbaycan hükümetinin Osmanlı Devleti ile birlikte Trans-Kafkasya Devletleriyle de yaptıkları Batum konuşmaları olumlu

³¹ BOA, DH/ SYS, Dosya No: 118, Belge No: 13

³² BOA, DH/ SYS, Dosya No: 118, Belge No: 13

³³ Nikerld Krayblis, Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkiyeye Meselesi, Trc. Habil Adem, İstanbul 1332, s. 177-178

³⁴ Krayblis, Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkiyeye Meselesi, s. 178-179

³⁵ Krayblis, Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkiyeye Meselesi, s. 180-181

sonuçlar doğurmuştur. Bu konuşmalar sonucunda 04 Haziran 1918 tarihinde yapılan “Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Dostluk Antlaşması”³⁶ Türk Tarihi açısından oldukça önemli olmuştur. Bu antlaşmanın 4. Maddesinde Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a siyasi ve askeri yardımda bulunması kararlaştırılmıştır. Bu duruma göre Azerbaycan’ın güvenliği ve asayışı için yardım talebi olması halinde Osmanlı Devleti, Azerbaycan’a askeri yardımda bulunacaktı. 3. Maddede ise Güney Kafkasya’da yer alan devletlerinin sınırları belirlenmiştir. Özellikle Nahcivan, Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Azerbaycan’a ait olduğu objektif olarak ortaya konulmuştur.

Azerbaycan Hükümeti, yukarıda işaret ettiğim 4 Haziran tarihli Osmanlı-Azerbaycan Antlaşması’nın 4. maddesine dayanarak Osmanlı Devleti’ne askeri müdahale çağrısında bulundu. Bu çağrı ile birlikte artık zincirin son halkası da tamamlanmış ve Bakü ileri harekâtının başlatılmasının gerekçesi ortaya konulmuştur³⁷. Çiçerin, olup bitenleri tahmin ettiğinden, daha önce 31 Mart 1918’de Maveray-ı Kafkas ile birlikte Bakü’nün de Sovyet Rusya’ya ait olduğunu söylemiş, Kafkaslardaki bütün demiryollarının kendilerine teslim edilmesini kesin bir şekilde talep etmiştir. Bu durumun Almanya’nın daha önceden vermiş olduğu teminatlara aykırı olduğunu da vurgulamıştır³⁸.

Bunun yanında ileri harekâtın başlatıldığını öğrenen Sovyet Dışişleri Komiseri, Galip Kemali Bey’e bir nota göndererek Brest-Litovsk sınırının aşılmasını protesto etmiştir. Galip Kemali Bey verdiği cevabında, hiçbir şeyden haberi olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Sovyet Rusya için doğrudan doğruya Almanlara başvurmaktan başka çare kalmamıştır. Çünkü Almanlar, Türk Ordusunun Gence’yi müdafaa etmesine ve Bakü’yü ele geçirmesine muhalefet etmiş ve bu konuda dört yıldır mücadele ettikleri can düşmanları Rusya ile hem fikir olmuşlardır. Türk Ordusunun Bakü harekâtı dolayısıyla Çiçerin bu konuyu Berlin’deki Sovyet elçisi Joffe’ye³⁹ iletmış, Haziran ayı içerisinde Joffe, Alman Dışişleri Bakanlığı arasında Bakü konusunda görüşmeler yapmıştır⁴⁰. Yapılan görüşmelerde Joffe, Alman Dışişleri Bakanı Von Kühlmann’a, “Eğer Türkler, Kafkasya’da ileri harekâta başlayıp, Bakü üzerine yürüyecek olurlarsa, Rusya buna, Türklere karşı savaş açarak cevap verecektir...” diyerek, Rusya’nın Bakü’nün Türklerin eline geçmesine kesinlikle karşı olduğunu belirtmiştir.

Daha sonra Dışişleri Bakanlığında yapılan Kafkasya toplantısında Von Kühlmann, Joffe’nin kendisine, Kafkasya probleminin ele alınmasında Rusya’nın gözden uzak tutulmaması gerektiğini, Bakü’nün Türkler tarafından alınmasının Alman-Rus ilişkilerini çok olumsuz etkileyeceğini söylediğini, bundan dolayı da Türklerin Bakü’yü almak için yapacakları girişimlerin engellenmesi gerektiğini açıklamıştır. Hatta Türklerin Bakü’ye yönelik her hangi bir operasyonunda, daha Türkler Bakü’ye girmeden, Ermenilerin bütün petrol tesislerini yok edecekleri haberini aldıklarını belirten Kühlmann, bu durumda Bakü’nün Türklerin eline sağlam geçmesi ihtimalinin zor olduğunu söylemiştir. Bunun için de Moskova yönetiminin de razı olması durumunda Bakü’nün Almanlar tarafından işgalini gündeme getirmiştir⁴¹. Dışişleri Bakanı Von

³⁶ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), II, Ankara 1993, s. 225-229

³⁷ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 27

³⁸ Dokumenti Vneşney C. I, Belge No: 212

³⁹ 5 Haziran 1918’de Berlin’e büyükelçi olarak atandıktan sonra Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak olan irtibatlarda önemli rol oynamıştır Bkz. Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 51; Bıyıklıoğlu, Osmanlı ve Türk-Doğu Hudut Politikası, s. 20

⁴⁰ Joffe, Alman yetkililere Bakü’nün Türklerin eline geçmesi halinde İngilizlerin de Bakü yönünde harekâta girişebileceklerini ileri sürerek Rusya ile anlaşması halinde Rusya’nın Almanya’nın petrol ihtiyacını karşılayabileceğini bildirmiştir. Bkz. Kürkçüoğlu, Kafkasya’da Petrol Mücadelesi, s. 148

⁴¹ Çolak, “Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi”, s. 549, Bakü petroleri, Rusya için de hayati bir önem taşıyordu. Öğle ki, Troçki, Bakü Moskova’dan daha önemlidir. Dediği bile olmuştur. Çünkü Rusya’nın 1918 yılı başlarındaki petrol ihtiyacının dörtte üçünü Bakü karşılıyordu. Yine aynı şekilde Moskova’nın doğusundaki Orta Asya ve Taşkent demiryolları ile Volga nehrindeki gemi ulaşımı için gerekli olan petrolün tamamı da Bakü’den sağlanıyordu.

Kühlmann, Joffe'ye, Rusların vereceği petrol karşılığında Almanların Türkleri Brest Litovsk sınırında durdurabileceklerini söylemiştir. Ancak Moskova yönetiminden Stalin, bu değış tokuşu kabul ettiğini söylemesine rağmen yine de bunun bir oyun olabileceği konusunda endişelerini de dile getirmiştir. Ona göre Almanlarla Türkler ortaklaşa hareket edebilirlerdi. Bu gerçek tam olarak ortaya çıkmadan Almanya'nın Moskova elçisi Kont Mirbach öldürölünce⁴² Almanya ile Rusya savaşın eşiğine gelmişlerdir.

İki devlet arasındaki ilişkiler böylece düzelinceye kadar Türk Ordusu Bakü'ye doğru ileri harekâta başladı. Bu sırada İngilizler de aynı bölgede faaliyete başlamışlardı. Üstelik Taşnaklar, İran'ın Hazar Denizi kıyısındaki Enzeli limanına gelen General Densterville, kumandasındaki İngiliz birlikleriyle görüşmeler yaparak onları Bakü'ye davet etmişlerdi. Stalin durumdan haberdar olunca iki devlet arasında (yani İngilizlerle Türkler arasında) seçim yapmak zorunda kalmış, en zayıfını seçmenin doğru tercih olduğunu düşünerek Bakü'nün İngilizlerin eline geçmesindenise Türkler tarafından ele geçirilmesini tercih etmişti. Çünkü Bakü'yü Türklerden kurtarmanın daha kolay olacağını hesaplamıştı. Aynı zamanda da Çiçerin de Joffe aracılığıyla Almanya'yı uyarmaya çalıştı. Böylece daha önce Moskova Büyükelçisi'nin öldürölmesiyle kesilen Sovyet-Alman görüşmeleri de yeniden başladı. Bu arada yukarıda da belirtildiği gibi Ermenilerin oluşturduğu Bakü Sovyeti, İngilizleri Bakü'ye çağırması üzerine Sovyet Rusya General Densterville'yi Türk Ordusu ile baş başa bırakarak Bakü sorununu Berlin'le çözmeye çalışmıştır⁴³.

Diğer yandan Ludendorf, yapılan toplantıda savaşın uzaması halinde Almanya'nın savaş ekonomisi için ihtiyaç duyduğu petrol ve hammadde de artacağını ifade ettikten sonra eğer Kafkasya'dan Almanya'ya hammadde ve petrol akışı garanti altına alınmaz ise 1919 yılında Almanya'nın ekonomik durumunun kötüleşeceğini söyleyerek Almanların gizli planlarını ortaya koymuştur. Bu toplantı da Bakü petrollerinin Almanya için hayati önem taşıdığı anlaşılınca, Alman Orduları Yüksek İdaresi, bir taraftan General Seeckt aracılığıyla Enver Paşa'dan Osmanlı Ordusunun Bakü'ye yönelik operasyonlarını durdurmasını isterken, diğer taraftan da Joffe ile Bakü problemine diplomatik bir çözüm bulmak üzere Rusya ile görüşmelere başlamıştır⁴⁴.

Diplomatik ilişkiler bu şekilde devam ederken Türk Ordusu Bakü'ye varmış ve Bakü'yü kuşatma altına almıştır. 1 Ağustos'ta Bakü kuşatmasının ilk büyük savaşı verilmiş, harekâtın hesabı sorulduğunda ise Enver Paşa, Sadrazam Talat Paşa ve Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Nuri Paşa'ya Bakü üzerine yürümemesi için emir verildiği halde, Nuri Paşa'nın bu emri dikkate almadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca Nuri Paşa'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin emrinde olduğu cevabını vererek işi idare etmeye çalışmışlardır. Ancak bu dönemde İngilizlerin Bakü'ye çıkarma yapmaları ihtimali ortaya çıkınca daha önce Türk Ordusunun ileri harekâtına karşı çıkan Almanlar, harekâtın gerekliliğine inanmış gibi görünmeye başlamışlardır⁴⁵. Olaylar devam ederken 2 Ağustos'ta Rus Hariciye Komiserliğinden, Galip Kemali'ye tehdit dolu telgraf gönderilmiştir. Gönderilen telgrafta; "Türk Ordusunun Bakü üzerine vaki olan harekâtı, İtilâfa ve onun başımıza musallat eylediği kuvvetlere karşı harp etmek mecburiyetinde kalan askeri kuvvetlerimizi zayıflatmaktadır. Rica ederim bu gayr-ı dostane hareketin durdurulması için hükümetiniz nezdinde teşebbüste bulununuz. Bakü bize gereklidir. Orasını zapta kalkarsanız petrol madenlerini amele ateşleyecektir. Hâlbuki şehir bizde kalırsa grubunuza lazım olacak madeni vermek için uyusabiliriz. Bu nazariye Almanya'yı da hayli telaşa düşürmüştür. Fikri acizanemce Bakü'nün her halde süratle zaptı elzem ve şehre hâkim unsurlar ile bu babda anlaşmak mümkün olabilir"⁴⁶. Galip

⁴² Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 80-90; Galip Kemali, Mirbach'ın öldürölmesiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada Almanya ile Rusya'nın ilişkileri uzun bir süre gergin kalmış olduğunu hatta Brest Litovsk Antlaşmasının dahi feshedilme tehlikesiyle karşı karşıya kalındığını söylemektedir.

⁴³ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 28-29

⁴⁴ Çolak, "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi", s. 550

⁴⁵ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 30

⁴⁶ Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 129-130

Kemali'ye gönderilen bu telgrafta son çare olarak petrolün Türklerle beraber paylaşılması teklif edilmişse de bu teklif Enver Paşa tarafından dikkate dahi alınmamış olduğu daha sonraki gelişen olaylardan anlaşılmaktadır.

Aynı mahiyette bir tehdit telgrafı da merkezi Avrupa bürosu şefi Radek'ten gelmiştir. Radek gönderdiği telgrafında eğer Osmanlı siyasi mümessilleri Brest Litovsk Antlaşmasının Rus memurlarına malları millileştirmek ve istimval eylemek hakkından mahrum ettiğini zannediyorlarsa bu zanlarında Brest Litovsk Antlaşmasının kendisine Kafkasya'yı zapt etmek hakkını verdiği yolundaki Osmanlı hükümetinin kanaati kadar aldaniyorlar demiştir⁴⁷. Bu sert mahiyetteki telgraf, Galip Kemali Bey tarafından Osmanlı yetkililerine diplomatik ilişkileri bozacağı endişesiyle bildirilmemiştir. Bu tarzda gönderilen telgraflara Galip Kemali Bey, Brest Litovsk Antlaşmasının hükümlerinin Osmanlı Devleti tarafından ihlal edilmediğini bunun aksine Bolşevik hükümeti tarafından ihlal edildiğini söylemiştir. Bundan başka Bakü harekâtının gerçek sebebinin Rusya tarafından tam olarak anlaşılmadığını iddia ederek Rusya hükümetinin bizzat Ermeni çetelerini silahlandırarak Türk halkı üzerine gönderdiğini, Türk halkını kurtarmak maksadıyla böyle bir harekâtın gerekli görüldüğünü açıklayarak Bakü harekâtının haklılık gerekçesini ortaya koymuştur⁴⁸.

Aslında Almanlar, her ne kadar durumun gerekliliğine inanmış gibi görünmüşlerse de yine de Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile ilgilenmesini hoş karşılamamışlardı. İki büyük karargâh (Berlin ve İstanbul) arasında bu konuda henüz bir uyum sağlanmamıştı. Özellikle Enver Paşa, durumu idare etmek istemiştir. Ayrıca Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Kumandanlığının Başkomutanlık karargâhına gelen, 38. Piyade Alayı ile yardım teklif telgrafının son kısmını "38. Piyade Alayı ile bir dağ topçu taburunu Kazak şosesi ile Nuri Paşa'yı yardıma gönderdim" şeklinde değiştirmiştir. Bu değiştirmeden Şark Orduları Grup Komutanlığını özel olarak haberdar etmiş ve arkasından, 1 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına: "Size takviye göndermek kabil değildir. Vazifeniz, Bakü üzerine gitmek olmayıp, birliklerinizi toplu bulundurarak Bolşeviklerin Gence üzerine hareketini men etmek olduğunu bir daha tekrar ederim" şeklinde, görünüşte kesin bir uyarıda bulunurken, Şark Orduları Grubu Komutanlığına da, "müsaadem alınmadan Nuri Paşa'ya hiçbir takviye göndermemenizi, Nuri Paşa için yola çıkarılan birlikleri geri almanızı rica ederim. Evvelce bildirildiği üzere, Nuri Paşa, kuvvetlerini toplu bulundurarak yalnız Bolşeviklerin ilerlemesine mani olmakla yetinmelidir" emrini vermiştir⁴⁹.

Görüldüğü gibi Enver Paşa, Bakü harekâtında Almanları idare etmek için sürekli olarak politika yapmak zorunda kalmıştır. Bunun en güzel örneği, 1-2 Temmuz 1918'de Şark Orduları Grup Komutan Vekili Esad Paşa'ya kişiye özel gönderdiği telgrafında görmektedir. Telgraf şöyledir;

"Harekât-ı Harbiye Şube Müdürü Feldman, son harp durumu hakkında görüşmek ve Kress ile irtibat hâsıl etmek üzere torpido ile bu gün Batum'a hareket etti. Feldman'a, Enver Paşa'nın Şark Orduları Grubu Komutanlığına gönderdiği telgraflardan hiç bilgi verilmeyecek ve yapılan harekâtın Ordular Grubunun kendi kararıyla yapıldığı söylenecektir.

Almanlar, esasen bizim Bakü ve Gence havalisinde bulunmamızı arzu etmemekte, bizde siyasi durum tamamen açıklık kazanıncaya kadar oralarda bulunmak istediğimiz için Nuri Paşa ile bu esas dâhilinde ve haberleşme ile karargâhını her daim haberdar etmeye lüzum olmaksızın vaziyetin idare edilmesini rica ederim. İhtimal ki, ben yine buradaki duruma göre Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya silah gönderilmemesini de karargâhtan yazmaya mecbur olacağım. Fakat siz şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar silah, cephan ve para

⁴⁷ Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 131

⁴⁸ Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 133

⁴⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, C. II, s. 563

göndererek, müşkülâtını giderip karargâhın olumsuz bildirisine karşı meseleyi şimdiden halletmiş olursunuz.

Bolşeviklerin her gün daha ziyade kuvvetlenen taarruzlarına karşı Güney Kafkasya’da bir mukavemet göstermek ve onların Kafkaslar dâhilinde daha batıya ilerlemelerine mani olmak ve ordunun muharebe durumunun güveni bakımından lüzumlu olduğunu Kress ve Feldman beye izah ve ikna eylemek, güneye karşı yapılacak harekâtın bu güvenle mümkün olabileceğini kabul ettirmek hususlarına gayret sarf edilmesini özellikle çok önemli görürüm.

Özetle Nuri Paşa’nın ve Gence’deki kuvvetlerimizin, mümkün olan ikmal erlerin silah ve cephane ile takviyesine, vakit geçirmeksizin Feldman’ın gelmesiyle durum çok zor bir hal almadan olabilen suretle önem verilmesini ve size kişiye özel ve gizli olarak yazdıklarımın aynı şekilde Nuri Paşa’ya da duyurulmasını ve Almanlara duyurulması kesinlikle doğru olmayan bu haberleşmenin sizce ve Nuri Paşaca usul edinilmesinin ilgililere duyurulmasını tekrar rica ederim”⁵⁰.

Böylece, Enver Paşa, müttefiklerine karşı, ikili oyun oynayarak kendi menfaatlerini ön plana çıkaran Almanlara karşı kendisi de siyaset yapmak zorunda kalmıştır. Enver Paşa için önemli olan Bakü’nün ele geçirilmesi ve Türk menfaatleri olmuştur.

Türk birliklerinin Kafkaslarda geniş bir bölgeye yayılmış olması yalnızca Almanları değil onların haricinde Rusları ve İngilizleri de rahatsız etmiştir. Almanların Kafkas harekâtını durdurmada başarısız olmaları, Türk-Rus ilişkilerini de kopma noktasına getirmiş ve Almanya duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır⁵¹. Bu konuyla ilgili olarak İzvestia Gazetesinin 10 Temmuz tarihli nüshasında Almanlardan şikâyet edilerek şu ifadeler yer verilmiştir. “Rus ihtilali pek müşkül bir zaman geçirmektedir. Muzaffer Almanlar tarafından sarıldığından boğulmaktadır. Bolşeviklerin riayet ettikleri Brest Litovsk muahedesi neticesi olarak halk eskisinden daha beter bir esarete, emperyalist Almanların boyunduruğu altına girme arifesinde bulunuyor. Brest sulhu sayesinde toprağın millileştirilmesi usulü uygulanmaktadır. Çünkü toprağın önemli bir kısmı muvazaa suretiyle Almanlara satılmış ve onlar da şimdi buna mukabil köylüden muazzam paralar istemeye kalkışmışlardır. Bunca fedakârlıklar ile burjuvazinin elinden kurtarılmış bulunan bütün milli servetler, şimdi tamamıyla Almanların eline geçmektedir. Moskova’da Alman burjuvazisi başlarından Mirbach şef olduğu halde Erkan-ı Harbiye’sini kurmuştur. Bu Erkan-ı Harbiye’nin maksadı Brest muahedesine dayanarak ihtilali boğmaktır. Mirbach’ın muzaffer Alman burjuvazisi adına verdiği notalar, hep çalışan sınıfı soyarak onları kul köle haline getirmeye matuftur. Fethedilmiş fakat mağlup olamamış Ukrayna, Alman boyunduruğundan kurtulması için bizi mücadeleye çağırıyor. Almanlar, bu yılın bol mahsulünü köylülerin elinden almak istiyorlar...”⁵². Gazetede belirtildiği gibi, Almanya, Kafkasya’da tam bir hâkimiyet kurmanın mücadelesi içerisine

⁵⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, C. II, s. 564

⁵¹ Aslına bakılırsa Almanlar her ne pahasına olursa olsun Bakü’yü ele geçirmek istiyorlardı. Almanya’nın çıkarları noktasında her ülke ile iş birliği yapmaya hazırdılar. Türk Ordularının Bakü’ye girişi, hem Brest Litovsk Antlaşmasına hem de zeyl antlaşmasını bozmuş oluyordu. Bkz. Kürkçüoğlu, Kafkasya’da Petrol Mücadelesi, s. 153

⁵² Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 108; Hatta Almanya, Moskova’ya bir tabur silahlı asker gönderilmesi için Rusya hükümetinden müsaade isteyecek kadar ileri gitmiştir. Hariciye Komiseri bu teklifi olağanüstü bir üzüntü ile karşılamış ve hükümetin kararını daha sonra bildireceğini söylemiştir. Bu teklifin reddedildiği takdirde Rusya’yı büsbütün terk edeceklerini de söylemişlerdir. Almanların bu teklifi Moskova’da uzun tartışmalara yol açmış, Lenin duruma çok sinirlendiğinden Almanlar eğer ısrar ederlerse İngiliz ve Fransızlara verdiği cevabı onlara da vererek derhal umumi seferberlik ilan etmekle karşılık vereceklerini güzergâhlarındaki demir yollarını, köprüleri tahrip ederek erzak ve diğer maddeleri de yakarak geri çekileceklerini söylemiştir. Almanların bu tehdidi karşısında Türk büyükelçiliği de paniğe kapılmış, mesele tartışıldıktan sonra Almanların Rusya’yı terk ettikleri takdirde Türklerin bölgede kalmaya devam edeceklerine karar verilmiştir.; Bkz. Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 110

girmiştir. Bundan dolayı ne Rusya'nın hâkimiyetini ne de Türk ileri harekâtıyla elde edilecek büyük bir başarıyı istememiştir.

Bu konuda Sovyetler, bir taraftan Brest Litovsk hükümlerinin ihlal edildiği hususunda ısrar etmeye devam ederken diğer taraftan da Almanlara baskı yaparak Sovyet-Alman antlaşması gereğince Osmanlı Devleti'ne savaş açılmasını talep etmişlerdir. Durumun gerginleşmesi üzerine İstanbul'da yeni bir politika geliştirilmiş ve Talat Paşa, Kafkasların hemen tahliye edileceğini taahhüt etmiştir. Almanların ısrarı ile de Bakü'deki bütün Türk birliklerinin ve gönüllülerin askeri malzemenin boşaltılmasını 23 Eylül'de yapılan Osmanlı-Alman protokolünde kabul etmiştir. Aynı protokol gereğince Almanya Azerbaycan'ı da diplomatik olarak tanıyacağını bildirmiştir⁵³.

7 Temmuz 1918'de Lenin, Stalin'e gönderdiği bir telgrafta; "Eğer biz petrolün bir kısmının Almanlara verilmesini garanti etseydik, onlar da Türklerin Bakü üzerine hücumlarını durdurmayı kabul ederlerdi", diyerek Sovyetlerin Bakü üzerinde Almanlarla anlaşması gerektiğine işaret etmiştir⁵⁴. Vehib Paşa'nın görevden ayrılmaya mecbur bırakılması sonrasında da Alman muhalefet ve tepkilerinde bir azalma söz konusu olmazken, 7 Temmuz 1918'de Almanya'nın Moskova temsilcisi Kont Mirbach'ın, bir Rus devrimcisi tarafından öldürülmesi sebebiyle iki ülke ilişkileri gergin bir sürece girmişse de⁵⁵ ancak fazla uzun sürmemiştir. Osmanlı Devleti bu gelişmeyi fırsat telakki ederek Bakü harekâtını hızlandırmıştır.

Çiçerin, harekâtın hızlandırıldığını öğrenince Galip Kemali Bey ile Bakü harekâtı üzerinde görüşme yaparak, Galip Kemali Bey'e, barışın imzalanmış olmasına rağmen hala daha Türk Ordusunun Bakü'ye doğru hareketine devam etmesinden ve Bolşeviklerle yaptıkları muharebelerden şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine Galip Kemali, ortada asıl kabahatli olanın Türk kuvvetlerini Bakü'ye kadar çeken Ermeni çeteleri olduğunu hatta vaktiyle silahlarından tecrit edilmiş olması gerekirken, Rus hükümetinin bu görevi yerine getirmediğinden dolayı Sovyet Rusya'nın da suçlu olduğunu söylemiştir⁵⁶.

Bütün engellemelere rağmen Bakü harekâtının yapılacağı anlaşıncı 13 Temmuz'da Hindenburg, Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafında, Bakü operasyonunu durdurmasını istemiş, Enver Paşa ise 16 Temmuz'da verdiği cevabında Türk Ordusunun Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Bakü'ye yönelik operasyonlarından vazgeçtiğini bildirmiştir. Zaten 25 Temmuz 1918 tarihli Bakü şurası toplantısında Bolşeviklerin 236 oyuna karşılık Taşnaklarla Gürcülerin 259 oyu ile İngilizlerin Bakü'ye çağrılmasına karar verilmiştir. Shahumian ise kabul edilen bu kararın işçi ve köylüler hesabına yüz karası ve bir ihanet olduğunu bildirmiştir⁵⁷.

Görüldüğü gibi Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'ni XIX. Yüzyıl sonlarında hasta adam olarak nitelendirdikleri için Türk devletini yıkıp topraklarını sömürge altına almak istemişlerdir. Bunun için de geliştirdikleri bütün politikaları uygulamaya başlamışlardır. Özellikle Türk hoşgörüsü sayesinde ülke içinde rahat hayat süren Ermenileri politikalarına alet ederek her türlü yardımda bulunmuşlardır. Bilinen bir gerçek var ki Ermeni sorununda anlaşılan devletler kendi aralarında da siyasetleri gereği birbirinin aleyhinde faaliyetlerde de bulunmuşlardır. 1894'te başlayan Türk-Alman ittifakı 1918'e kadar devam etmiştir. Türk-Alman ilişkilerinde özellikle Almanlar kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Türkleri yalnız bırakmak istemişlerdir. Bunun en güzel örneğini Türk ordusunun Kafkas harekâtında görülmektedir. Almanlar, Türkler aleyhinde bazen İngilizlerle, bazen Ruslarla anlaşma yapmaktan çekinmemişlerdir.

⁵³ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 31-32

⁵⁴ Kürkçüoğlu, Kafkasya'da Petrol Mücadelesi, s. 148

⁵⁵ Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s. 28

⁵⁶ Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, s. 104

⁵⁷ Aralov, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, s. 23

ERKEN SANAYİ(SİZ)LEŞME OLGUSU VE SEÇİLİ ASYA EKONOMİLERİNDE GÖRÜNÜM

Hamit ÖZMAN ¹

Özet

Erken sanayisizleşme, modern ekonomilerin kaçınılması zor realitelerinden biri olup bir ülkenin sanayi üretimindeki düşüşün, beklenenden daha erken gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Daha teknik bir ifadeyle, bir ülkenin milli gelirinde sanayi çıktısının payında, ülke yüksek bir ekonomik kalkınma seviyesine ulaşmadan önce meydana gelen önemli bir düşüşü ifade eder. Rakamsal olarak ifade etmek gerekirse, sanayi sektörünün milli gelir içindeki payının %15-20'nin altına düşmesi erken sanayisizleşme tehdidinin bir göstergesidir. Birleşik Krallık, 18. yüzyılın sonlarında Sanayi Devrimi'nin doğduğu yer olmakla birlikte, 20. yüzyılın sonlarına doğru erken bir sanayisizleşme dönemine girmiştir. Asya ülkelerinden Japonya İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı bir endüstriyel büyüme yaşamış ancak 1990'larda sanayisizleşmeye başlamıştır.

Söz konusu olgu, ekonomik kalkınma, istihdam, sosyal yapılar ve sosyal refah üzerinde önemli etkilere neden olmaktadır. Geçmişte yüksek gelirli ekonomilerde karşılaşılan bu durum, son dönemlerde bazı alt-orta gelir düzeyindeki ülkelerde de görülmeye başlamış olup bu ekonomilerde hizmet sektörü daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada ilgili olgunun ortaya çıkış nedenleri, sonuçları ve Çin, Japonya, G.Kore başta olmak üzere seçili Asya ekonomilerinde yarattığı iktisadi etki üzerinde durulacak olup aynı zamanda bu durumla mücadele edebilmek için alınması gereken önlemler ve uygulanması gereken makro iktisadi politikalar belirtilecektir. Çalışmada ayrıca Türk Dünyası için böyle bir risk olup olmadığı da analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Erken Sanayisizleşme, Ekonomik Büyüme, İstihdam, Yenilikçi Sanayi Politikaları, Türk Dünyası

Abstract

Early deindustrialisation is one of the unavoidable realities of modern economies and occurs when the decline in a country's industrial output occurs earlier than expected. In more technical terms, it refers to a significant drop in the share of industrial output in a country's national income that occurs before the country reaches a high level of economic development. In numerical terms, a decline in the share of the industrial sector in national income below 15-20% is an indication of the threat of early deindustrialisation. Although the United Kingdom was the birthplace of the Industrial Revolution in the late 18th century, it entered a period of early deindustrialisation towards the end of the 20th century. Japan, an Asian country, experienced rapid industrial growth in the post-World War II period, but started to deindustrialise in the 1990s.

This phenomenon has significant impacts on economic development, employment and social welfare. This situation, which was encountered in high-income economies in the past, has recently started to be seen in some lower-middle-income countries and the service sector has become more prominent in these economies. In this study, the reasons for the emergence of the related phenomenon, its consequences and its economic impact on selected Asian economies,

¹ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü., T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD., hamit.ozman@ege.edu.tr, ORCID:0000-0002- 2637- 2414

especially China, Japan and South Korea, will be emphasised, as well as the measures to be taken and macroeconomic policies to be implemented in order to cope with this situation. The study will also analyse whether there is such a risk for the Turkic World.

Keywords: Early Deindustrialisation, Economic Growth, Employment, Innovative Industrial Policies, Turkic World

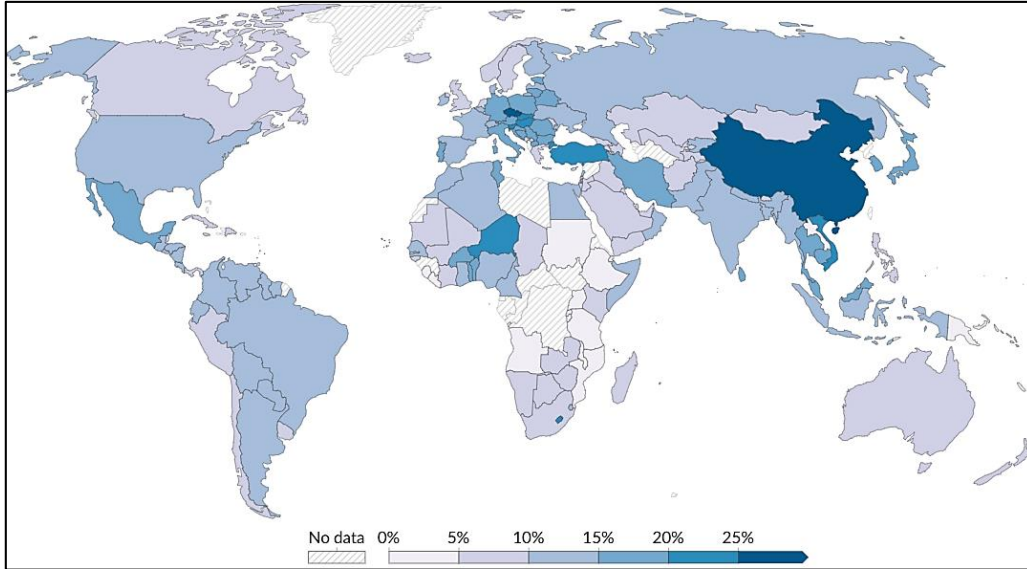
Giriş

Erken sanayisizleşme terimi, genellikle üretim endüstrisindeki sorunları veya düşüşleri ifade eden bir kavram olup kısaca istihdam ve GSYH'deki üretim payının giderek azalması olarak tanımlanabilir. Bu olguyu, bir ülkenin yüksek gelir statüsüne ulaşmadan önce imalat faaliyetlerinde meydana gelen önemli bir azalma olarak tanımlamak da mümkündür. Bu süreç tipik olarak kalkınma ile ters U şeklinde bir ilişki izlerken, birçok ülke düşük gelir seviyelerinde bu süreci erken yaşamaktadır. Erken sanayisizleşme kavramı ilk olarak Dasgupta ve Singh (2006) tarafından kullanılmıştır.

Tarihsel olarak bu süreç önce gelişmiş ülkelerde başlamış ve daha sonra bazı gelişmekte olan ülkelere de görülmüş ve görülmeye devam etmektedir. İngiltere, Belçika, Hollanda ve Fransa gibi erken sanayileşen ülkelerde, imalat sektörünün on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında GSYİH'nın %30'undan fazlasını oluşturmaktadır. ABD ise bu eşiği ancak yüzyılın sonunda aşmıştır; İsveç, İspanya gibi diğer 'geç gelen' ekonomiler ise yirminci yüzyılın başında bu eşik değerine ulaşmışlardır (Ortiz-Ospina ve Lippolis, 2017).

İmalat sektörünün toplam istihdam içindeki payı incelendiğinde ise erken sanayileşmiş ülkelere genel olarak benzer bir azalış eğilimi görülmekle birlikte ülkeden ülkeye farklılıklar da göze çarpmaktadır. Örneğin söz konusu oran Almanya'da %19'lar seviyesinde iken ABD ve İngiltere'de % 8, Fransa'da ise % 11 düzeyindedir.

Grafik.1: İmalat Sektörünün Toplam İstihdam İçindeki Payı (2023)

Kaynak: International Labour Organization (2024)

Erken sanayisizleşme, ekonomik büyüme, iş gücü piyasası ve gelir eşitsizliği üzerinde önemli etkiler yaratabilmektedir. Bu süreç, genellikle hizmet sektörü ve yüksek teknoloji sanayiye yönelimin artmasıyla ilişkilendirilse de bazı ülkelere bu geçiş tam anlamıyla gerçekleşmemektedir. Bu nedenle ülkeler bu geçişi yaşarken, erken sanayisizleşmenin

nedenlerini analiz etmek ve devletler ve ekonomiler üzerindeki etkilerini incelemek ve anlamak önem arz etmektedir.

1. Nedenleri

1990'larda hızlanan küreselleşme, dünya ekonomisinde önemli birtakım yapısal değişiklikler yaratmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, ülkeler arasındaki ticaret engellerini azaltmış, sermaye, mal ve hizmetlerin daha kolay hareket etmesini sağlamıştır. İnternetin yaygınlaşması, bilginin anında paylaşılabilmesini sağlamış; tüm bu gelişmeler, hizmet sektöründeki yeniliklerin ve iş modellerinin hızla evrilmesine olanak tanımıştır.

1990 sonrası dönemde hizmet sektörüne olan talebin artışı dikkat çekmiştir. Finansal hizmetler, bilgi teknolojisi ve profesyonel hizmetler gibi bilgi yoğun sektörler büyümüş, birçok gelişmiş ekonomide üretkenlik ve istihdam artışlarının ana kaynağı haline gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde, düşük maliyetli ithalatın yerli sanayi üzerindeki baskısı ve üretimin gelişmekte olan ülkelere kayması, imalat sektörünün küçülmesine neden olmuştur. Bu, sanayisizleşme olarak bilinen olgunun hızlanmasına yol açmış, hizmet sektörünün toplam ekonomik faaliyet içerisindeki payını artırmıştır (Dasgupta & Singh, 2006)

Küreselleşmenin getirdiği bir diğer önemli değişim, tüketim alışkanlıklarının evrimidir. Ticaretin hizmet sektörüne kayması sanayi mallarına olan talebi azaltmıştır. Böylece, tüketicilerin tercihleri, giderek daha fazla hizmet odaklı hale gelmiş, finansal hizmetler, sağlık, eğitim ve eğlence gibi alanlarda artan talep, hizmet sektörünün büyümesine katkı sağlamıştır. Giddens (1990) tarafından da vurgulandığı üzere, özellikle yüksek gelirli ülkelerde, hizmetlerin yaşam kalitesi üzerindeki etkisi, sanayi ürünlerine olan ihtiyaçtan daha fazla değer taşır hale gelmiştir.

Tarımdan sanayiye geçişin eksik kalması, ekonomik verimlilik artışını sınırlamaktadır. Erken sanayisizleşme bağlamında imalat sektöründeki iş gücü verimliliği yakınsaması, özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir kalkınma fırsatı sunar. Rodrik (2013) bu konuda, imalat sektörünün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, koşullardan bağımsız olarak iş gücü verimliliğinde yakınsama gösterdiğini tespit etmiştir. Bu nedenle yazara göre imalat sektörünün küçülmesi bu yakınsamanın gerçekleşme potansiyelini sınırlayabilir. Yakın zamanda yapılan bir diğer araştırmada ise Inklaar ve Marapin (2021), yakınsamanın imalat sektörü ile sınırlı olup olmadığını araştırmıştır. Yazarlar, bu çalışmalarında 1990-2018 döneminde 57 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için yirmi sektör düzeyinde veriler kullanarak, ekonomi genelinde ve ekonominin belirli sektörlerinde, özellikle de hizmetlerde işgücü verimliliğinin yakınsadığını tespit etmişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre yakınsama en güçlü şekilde ticari hizmet sektöründe görülürken, iraksama imalat sektöründe görülmektedir.

Yüksek üretkenlik artışları da imalat sektöründe önemli değişimlere yol açarak istihdamı azaltma yönünde etkili olmaktadır. Bu durum, teknolojik gelişmeler, otomasyon ve verimlilik artışları gibi faktörlerin birleşimi ile ilişkilendirilebilir. Makine ve otomasyon sistemlerinin yerleşmesi, manuel iş gücüne olan ihtiyacı azaltmakta ve üretim süreçlerini daha hızlı ve daha az maliyetli hale getirmektedir (Brynjolfsson & McAfee, 2014).

Tregenna vd. (2016) çalışmalarında, gelişmekte olan ülkelerde erken sanayisizleşme sürecinin genellikle neoliberal politikalarla ilişkili olduğunu belirtmiş ve söz konusu olgunun bu ülkelerde daha çok politika değişikliklerinin etkisiyle ortaya çıktığını vurgulamışlardır. Yazarlara göre sanayisizleşme, gelişmiş ekonomilerde doğal bir ekonomik dönüşüm olarak değerlendirilebilirken, gelişmekte olan ülkelerde erken gerçekleştiğinde patolojik bir sorun haline gelebilmektedir. Bu nedenle yazarlar, eserlerinde bu süreçlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin, ülkelerin sanayiye dayalı stratejilere ne ölçüde öncelik verdiğine bağlı olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Rowthorn ve Ramaswamy (1997) de çalışmalarında, imalat

istihdamının payının azalması ile karakterize edilen sanayisizleşme, gelişmiş ekonomilerde yaygın bir olgu olduğunu ama yaygın inanışın aksine, bu süreç özünde olumsuz değil, ekonomik kalkınmanın doğal bir sonucu olduğunu vurgulamışlardır.

Sanayisizleşme olgusu ile gelir dağılımı arasında da karşılıklı bir etkileşimden söz etmek mümkündür. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gelir eşitsizliğinin artması hem iç hem de uluslararası talebi azaltarak iş gücü yoğun sanayi ürünlerini de baltalamaktadır. Gelir dağılımındaki eşitsizlik, tüketim talebini hizmetler ve lüks mallara kaydırarak iş gücü yoğun sanayi ürünlerine olan talebi düşürebilmektedir. Nitekim Grabowski (2015), çalışmasında Mısır ve Endonezya örneklerini vererek eşitsizliğin artışıyla birlikte sanayi sektörünün küçüldüğünü ve hizmet sektörünün genişleme eğilimi gösterdiğini belirlemiştir. Yazarın çalışmasına göre Mısır'da 1980-2000 yılları arasında artan gelir eşitsizliği, imalat sektörünün daralmasına ve hizmet sektörünün genişlemesine neden olmuştur. İmalat ürünlerine olan talebin gelir esnekliği önemli ölçüde düşmüştür. Benzer şekilde, Endonezya'da 1980'ler ve 1990'larda hızlı bir sanayi büyümesi ve iş gücü yoğun imalat görülürken, 1997 Asya Finansal Krizi sonrası sanayi sektörü küçülmüş ve hizmet sektörü büyümüştür.

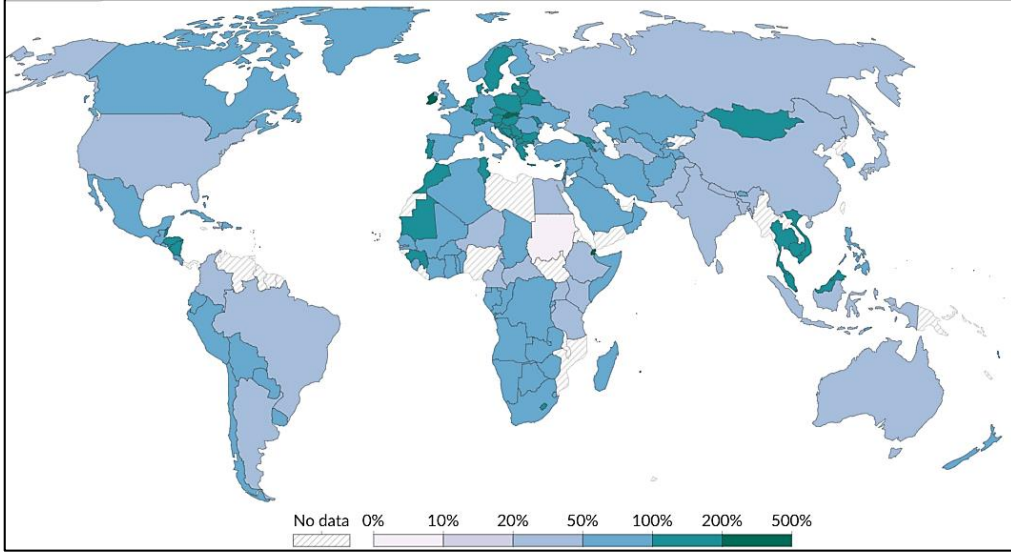
Yetersiz yatırımlar da erken sanayisizleşmenin bir diğer nedeni olabilmektedir. Özellikle sermaye birikimin yeterli düzeyde olmadığı gelişmekte olan ülkelerde, ekonomiye yeterli oranda çekilemeyen yatırımlar, yeni teknolojilerin ve süreçlerin benimsenmesini engelleyerek o ülkelerde sanayinin dinamizmini azaltabilir. Örneğin, sanayiye yapılacak yeterli Ar-Ge yatırımları, bu alandaki verimliliği artırarak rekabetçi avantaj sağlar. Ancak, bu tür yatırımlar yapılmadığında, ülkeler uluslararası pazarlarda geride kalabilir ve sanayi üretimi yerini ithalata bırakabilir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, yetersiz yatırımların uzun vadede sanayi kaybına neden olabileceği pek çok örnekle kanıtlanmıştır (Duman, 2020).

Dış ticaret açıklığı, bir ülkenin uluslararası pazarlara entegre olma derecesini ifade etmekte olup ülke ithalat ve ihracat toplamının milli gelire oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Dış ticaret açıklığı ekonomik büyüme ve kalkınma için birçok avantaj sunarken, bazı durumlarda erken sanayisizleşmeye de yol açabilmektedir. Dış ticaret açıklığı, ülkelerin dış pazarlara açılmasını sağlasa da bazı durumlarda yerel sanayilerin rekabet gücünü olumsuz etkileyebilir. Özellikle düşük maliyetli ve yüksek kaliteye sahip yabancı ürünlerin girişi, yerel üreticileri baskı altına alarak pazar paylarını kaybetmelerine sebep olabilir. Yalçiner (2019) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde 1980'lerin başında yaşanan cari açık sorunun, yerli sanayinin zayıflamasına, dolayısıyla da sanayisizleşme sürecinin hızlanmasına neden olduğunu tespit etmiştir. Eren (2021)'e göre dış ticaret açıklığı ve sanayi sektörü arasındaki ilişki, kaynakların verimsiz kullanımını beraberinde getirebilir. Düşük teknolojiye sahip sanayilerin, sömürücü dış ticaret politikalarıyla başa çıkamayarak yok olması, erken sanayisizleşmeyi pekiştirmektedir. Ekonomik literatürde, ülkelerin dış ticaret açığını artırmasıyla birlikte, sanayi yatırımlarının azalıyor olması sık rastlanan bir durumdur. Bu durum, yüksek katma değerli sektörlerde yer almayan ülkelerin, dış ticaret bağımlılığı sonucu sanayi kapasitelerini kaybetmelerine neden olmaktadır. Yurtdışında benzer süreçler görülmektedir. Örneğin, Brezilya 2000'lerin ilk on yılında imalat ticaret dengesinin bozulmasıyla birlikte, dış ticaretin neden olduğu erken sanayisizleşme belirtileri göstermiştir (Cunha vd., 2013).

1980'lerde neo-liberal rüzgarların dünya genelinde esmesiyle birlikte dünya genelinde dış ticaret açıklığında önemli oranda artışlar yaşanmıştır. Nitekim 1980'de dış ticaret açıklığı oranının dünya ortalaması % 37 iken 2022 sonu itibarıyla bu oran % 63'e yükselmiştir. Literatürde ise dış ticaret açıklığında % 60 seviyesi, bir eşik olarak genel kabul görmektedir. Diğer bir ifadeyle, dış ticaret açıklık oranı % 60'ın üzerinde olan ülkeler, dışa açık ekonomiler olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'de de tarihsel süreçte benzer bir eğilim söz konusudur. 1980'lerin başında ülkemizde bu oran % 17 iken 2022 sonu itibarıyla % 81 düzeyine yükselmiştir. 2022 sonu itibarıyla diğer Türk devletlerindeki oranlar ise Azerbaycan (%87), Kazakistan (%68), Özbekistan (%72),

Türkmenistan (%33-2021 verisi) ve Kırgızistan (%99, 2019 verisi) şeklindedir. Diğer Asya ülkelerinden Malezya ve Tayland'da bu oran % 100'ün üzerindedir. Büyük nüfusa sahip ülkelerde ise bu oran Çin'de % 38, Hindistan'da % 49, Japonya'da ise % 47 düzeyindedir.

Grafik.2: Dış Ticaret Açıklığı - Dünya

Kaynak: Our World In Data & World Bank (2024)

Politik ve ekonomik istikrarsızlık, ülkelerin sanayi gelişimini ve ekonomik büyümesini doğrudan etkileyen önemli faktörlerdir. Bu durum, sanayisizleşmenin erken dönemlerine yol açarak, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir. Bir ülkede siyasal istikrarının sağlanamaması yatırım ortamını olumsuz etkileyerek sanayi yatırımlarının azalmasına neden olur. Yatırımcılar, belirsiz bir siyasi ortamda sermaye koyma riskini göze almak istemezler. Örneğin, 2000'li yıllarda bazı Latin Amerika ülkelerinde yaşanan siyasi çalkantılar, doğrudan yabancı yatırımın (DYY) azalmasına yol açmış ve sanayi sektörlerinde ciddi daralmalar yaşanmasına neden olmuştur. DYY'deki bu düşüş, bazı ülkelerin kaynak çıkarma veya daha düşük değerli ekonomik faaliyetlere daha fazla bel bağlamasıyla sanayileşmeden uzaklaşılmasına katkıda bulunmuştur. Rivera-Batiz (2000) Venezuela ve Arjantin gibi ülkelerin bu etkileri şiddetli bir şekilde yaşamış olduğunu belirterek, uygulanan politikalar ve istikrarsızlıkların yatırımcı güvenini zayıflattığını ve doğrudan yabancı yatırımların imalat ve diğer sanayi faaliyetlerine akışını azalttığını belirlemişlerdir.

2. Ekonomik, Siyasal ve Toplumsal Sonuçları

Erken sanayisizleşme birçok ekonomik, siyasal ve toplumsal sonucu beraberinde getirmektedir. Ekonomik anlamda, sürdürülebilir olmayan bir iktisadi büyümenin ortaya çıkması, üretim kapasitesinin düşmesi, işsizlik oranlarının artması, kayıt dışılığın ve dışa bağımlılığın artması gibi temel birtakım sorunlar ortaya çıkabilir. Siyasal alanda ise iktidar mücadeleleri, toplumsal huzursuzluk ve demokratik süreçlerin zayıflaması gibi olgular yaşanabilir. Toplumsal düzeyde ise, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, eğitim seviyesinin düşmesi ve göç olgusu gibi sorunlar gündeme gelebilmektedir.

2.1. Ekonomik Sonuçları

Üretim sektörü, ekonomik büyümenin motorudur ve erken sanayisizleşmenin etkileri, özellikle düşük gelirli ülkelerde büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. İmalat sektörünün gerilemesi, teknolojik ilerleme ve verimlilik artışını sınırlayabilir. Bu, özellikle düşük gelirli ülkelerde ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler. Üretim sektörü genellikle ekonomideki en büyük istihdam kaynaklarından biridir. Erken sanayisizleşme süreci, bu sektörde iş kaybına neden olabilir, bu durum toplam istihdamı azaltarak işsizlik oranlarının artmasına yol açar.

Kalkınma iktisatçıları arasında sanayileşmenin, gelişmekte olan ülkeler için büyümenin ve refahın temel motoru olduğu konusunda bir fikir birliği vardır. Akademik literatürde genel eğilim, nispeten yüksek verimlilik seviyeleri ve yakınsama özellikleri nedeniyle imalatın yoksul ülkeler için önemli bir büyüme motoru olarak kalmaya devam ettiğini vurgulamaktadır. Rodrik (2013) önceki satırlarda da bahsedildiği üzere imalat sektörünün iş gücü verimliliğinde koşulsuz yakınsama gösterdiğini ve düşük gelirli ülkelerin gelişmiş ülkelerle bu sektörde verimlilik farkını hızla kapatabildiğini belirtmiştir. Dasgupta ve Singh (2006) ise çalışmalarında imalat sektörünü ön plana çıkartırken, hizmet sektörünün de iktisadi büyüme üzerindeki olumlu etkisini reddetmemiştir. Nitekim yazarlar, gelişmekte olan ülkelerde imalatın büyüme motoru rolünü desteklerken, hizmetlerin de benzer bir öneme sahip olduğunu ancak imalatın daha fazla ekonomik çeşitlilik ve uzun vadeli büyüme sağladığını savunmuşlardır.

Szirmai ve Verspagen (2015), düşük ve orta gelirli ülkelerde imalatın, yeterli insan sermayesi mevcut olduğunda, büyüme için kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Yazarlara göre, imalat sektörü, hizmet sektöründen daha fazla büyüme sağlayan özellikler taşımaktadır. Buna karşın Inklaar ve Marapin (2021)'in çalışmasında da ortaya konulduğu üzere diğer sektörlerde yakınsama olduğuna dair kanıtlar, yoksul ülkelerin zengin ülkelere yetişmesi için sanayileşmenin yanı sıra alternatif umut verici büyüme stratejilerinin de mevcut olabileceğini göstermektedir.

Erken sanayisizleşme aynı zamanda sürdürülebilir olmayan bir iktisadi büyümeye neden olabilmektedir. Endüstriler geriledikçe ekonomik çeşitlilik azalabilmekte ve dolayısıyla düşük ücretli hizmet işlerine bağımlılıkla sonuçlanabilmektedir. Rodrik (2018) söz konusu değişimin istikrarlı bir ekonomik temel sağlayamadığını ve bu sürecin bir ekonomik kırılganlık döngüsüne yol açtığını çalışmasında vurgulamaktadır. Sachs (2015) çalışmasında benzer bir görüşe sahip olup hizmet odaklı ekonomilere odaklanmanın, daha fazla kaynak tüketimine ve israfa yol açarak sürdürülebilir kalkınmaya ulaşma çabalarını baltalayabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla, sürdürülebilir endüstrilere stratejik planlama ve yatırım yapılmadığı takdirde, erken sanayisizleşme uzun vadeli ekonomik dayanıklılığı ve büyümeyi engelleyebilir (Schwartz & Ghosh, 2020).

Erken sanayisizleşme, bir ülkenin dışa bağımlılığını artırarak, ekonomik sürdürülebilirliği tehdit eden bir süreç haline gelir. Sanayi sektöründeki gerileme, yerli üretimin azalmasına ve dolayısıyla ithalata olan bağımlılığın artmasına neden olur. Dışa bağımlılık ve rekabet edebilirlik arasında da yakın bir ilişki söz konusudur. Üretim azaldıkça, bir ülkenin mal üretme kapasitesi azalır ve bu da genellikle iç talebi karşılamak için ithalatın artmasına neden olur. Bu değişim ticaret açıkları yaratarak bir ülkenin uluslararası ticaret anlaşmalarındaki pazarlık gücünü ve küresel ticaret ilişkilerindeki genel konumunu azaltabilir. Ayrıca, hizmet sektörleri mamul mallara kıyasla her zaman kolaylıkla ticarete konu olamayacağından, hizmet odaklı sektörlerle yönelen ülkeler karşılaştırmalı üstünlük oluşturmada zorluklarla karşılaşabilir. Ortaya çıkan ticari dengesizlikler, uzun vadeli ekonomik istikrarı ve küresel sahnede rekabet edebilirliği engelleyebilir.

Erken sanayisizleşme yaşayan ülkeler, güçlü sanayi yeteneklerinden kaynaklanan rekabet avantajlarını korumakta zorlanabilir ve böylece uluslararası rekabetteki konumlarını korumakta zorluk yaşayabilmektedir. Örneğin, zamanından önce sanayisizleşen ülkeler kendilerini yüksek maliyetli ithalata bağımlı ve küresel tedarik zinciri kesintilerine karşı savunmasız bulabilir ve böylece uluslararası pazarlardaki konumlarını aşındırabilirler. Erken sanayisizleşme yaşayan ve rekabetçi konumunu sürdürmede zorluklarla karşılaşan örneklerden biri Meksika'dır. Ülkede üretim 1990'larda küçülmeye başlayınca Meksika, özellikle Çin gibi ülkelere gelen yüksek maliyetli ithalata giderek daha fazla bağımlı hale geldi. Bu bağımlılık, ülkeyi 2020 pandemisi sırasında olduğu gibi uluslararası pazarlardaki konumunu zayıflatan küresel tedarik zinciri kesintilerine karşı savunmasız hale getirdi. Yüksek teknoloji ve hizmet sektörlerini canlandırma

abalarına rağmen ülke, bir zamanlar kendisine rekabet avantajı sağlayan endüstriyel kapasiteyi korumakta zorlandı.

Sanayisizleşmenin zamanlaması aynı zamanda, bir ülkenin teknolojik kabiliyetlerini yükseltme becerisini de etkiler. Diğer bir ifadeyle, sanayisizleşmenin zamanlaması bir ülkenin daha yüksek teknoloji endüstrilerine başarılı bir şekilde geçiş yapıp yapamayacağını belirlemede oldukça önemlidir. Daha geç sanayileşen ülkeler, gelişmekte olan ekonomilerde görülen bir olgu olarak, en son teknolojileri doğrudan benimseyerek geleneksel üretim süreçlerini atlatabilirler. Erken sanayisizleşme yaşayan ülkeler ise gerekli teknolojik altyapıyı tam olarak geliştirmeden imalattan uzaklaştıkları için bu fırsatı kaçırabilirler. Teknolojik ilerlemedeki bu tür bir boşluk, bir ülkenin küresel rekabet yoğunlaştıkça önemi artan yüksek değerli sektörlerde rekabet etme potansiyelini zayıflatır. Rodrik'e (2016) göre, çok hızlı sanayisizleşen ülkeler gerekli teknolojik altyapıyı kurmakta zorlanabilir ve bu durum endüstriyel modernizasyon ve inovasyonda zorluklara yol açabilir. Tersine, güçlü bir üretim tabanını koruyan ülkeler, küresel pazarlarda rekabeti kolaylaştıracak teknolojik uzmanlık geliştirme eğilimindedir

Gelişmekte olan ülkeler, yüksek katma değerli imalat sektörlerine yeterince yatırım yapmadan hizmet sektörüne yöneldiklerinde, teknolojik ve ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkı kapatmaları zorlaşır. Böylelikle lkeler arası gelir dağılımı eşitsizliğinin kapanması daha zorlaşır ve hatta aradaki fark açılabilir. Piketty (2014) ise eserinde ülke içi eşitsizliğe vurgu yapmış ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin, büyüme ve sanayileşme evresini tamamlamadan ortaya çıktığında, bu durumun eşitsizliği ve düşük ekonomik büyümeyi derinleştirebileceğini belirtmiştir. Yazara göre sermayenin yoğunlaşması, sanayi sektörünün daralmasıyla birlikte hızlanabilir, çünkü sanayileşme sıklıkla gelir dağılımını dengeleyici etkiler yaratırken, hizmet sektörüne geçiş bu dengeyi bozabilir.

Kayıt dışılık ile erken sanayisizleşme arasında da bir bağlantı bulunmakta olup bu durum üretim sektöründeki daralmanın yerli sanayinin rekabet gücünü zayıflatmasıyla ilişkilidir. Yerli sanayinin gücünü kaybetmesi KOBİ'lerde zayıflamayı da beraberinde getirmektedir. Dünya genelinde KOBİ'ler, işletmelerin yaklaşık %90'ını oluşturur ve istihdamın %50 ila %70'ini sağlar (OECD, 2022). Türkiye'de ise KOBİ'ler, toplam işletmelerin %99,8'ini oluşturmakta, toplam istihdamın %72'sini ve toplam ihracatın %36'sını karşılamaktadır (TÜİK, 2021). KOBİ'ler ve diğer işletmeler rekabet güçlerinin zayıflaması karşısında, işletmelerin maliyetleri düşürmek için kayıt dışı işçi çalıştırma eğilimlerini artırabilir. Örneğin, Endonezya'da imalatın duraksaması, kayıt dışı işlerin artmasına katkıda bulunmuştur, çünkü sanayi sektörünün daralmasıyla işçiler düşük ücretli ve düzensiz işlere yönelmiştir (World Bank, 2021).

Her ne kadar bu çalışmada genel olarak, sanayileşmenin olumsuz birtakım sonuçlarından bahsedilmiş olsa da bazı gelişmiş ekonomilerde, yüksek teknolojiye dayalı hizmet sektörlerinin gelişmesi, sanayisizleşmenin olumsuz etkilerini dengeleyebilmektedir. Sanayisizleşme ve bunun ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri konusundaki tartışmalar farklı bakış açılarına yol açmıştır. Bazıları hizmet sektörlerindeki büyümenin sanayisizleşmenin olumsuz etkilerini telafi edebileceğini savunurken (Borel-Saladin & Crankshaw, 2009), diğerleri sürdürülebilir ekonomik büyüme için imalatın devam eden önemini vurgulamaktadır (Pembuatan vd., 2012).

Pembuatan vd. (2012), 2000'li yılların ilk on yılında imalat sektöründeki göreceli durgunluğu ve büyüme motorlarının finans, mühendislik ve tasarım gibi bilgi yoğun hizmetlere kaydığı endüstri sonrası bilgi ekonomisinin yükselişini ele almıştır. Çalışma, imalat ve bilgi yoğun hizmetler arasındaki karşılıklı bağımlılığı öne çıkararak dengeli bir kalkınma yaklaşımını savunmaktadır. Eserde, Malezya'nın yeni büyüme stratejilerinde hizmet sektörüne artan ilginin analiz edildiği belirtilmektedir. Yazarlar, bu çerçevede "endüstri sonrası bilgi ekonomisi" söylemini eleştirerek, bilgi ekonomisinin aslında yeni bir kavram olmadığını savunmuşlardır. Bu görüşe göre, bir ülkenin ekonomik başarısını belirleyen en temel faktör, yalnızca fiziksel üretim

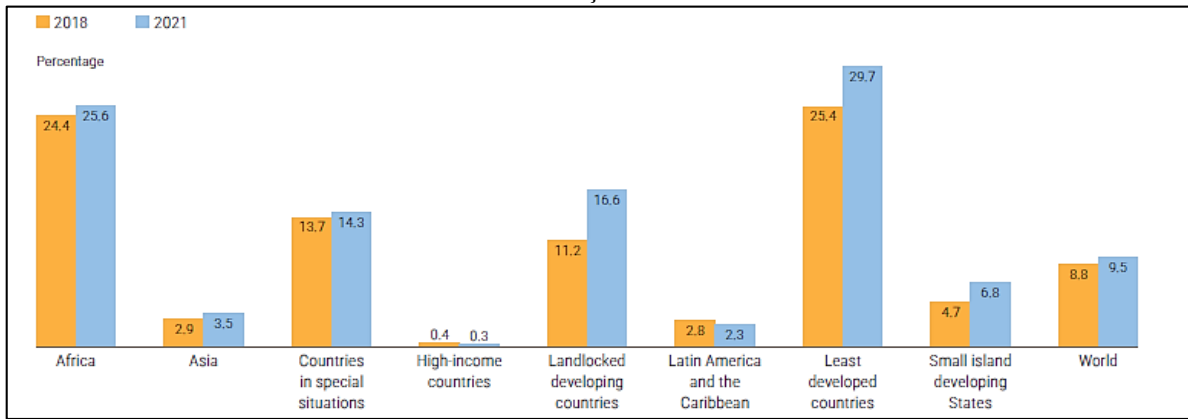
değil, üretim sürecinde kullanılan bilginin kalitesidir. Ayrıca, bilgi yoğun hizmetlerin çoğu, yalnızca önceden üretim süreçleri içinde yer alan firmalardan "ayrılan" veya "dış kaynaklı" hale gelen faaliyetler olduğu için "yeni" olarak algılanmaktadır. Bu nedenle, üretim sektörü ile bilgi sektörü arasında keskin bir ayrım yapmak yanıltıcıdır; çünkü yeni üretken bilginin asıl kaynağı üretim sektörünün kendisidir. Yazarlar, bilgi ekonomisine odaklanmanın önemini kabul etmekle birlikte, bu yaklaşımın imalat sektöründen tamamen uzaklaşılmasına yol açacak şekilde yorumlanmaması gerektiğini vurgulamıştır.

2.2. Siyasal ve Toplumsal Sonuçları

Sanayisizleşme, üst satırlarda da ifade edildiği üzere, üretim süreçlerinin fabrikalardan daha az sanayi odaklı iş kollarına ve hizmet sektörüne kayması anlamına gelmektedir. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik etkiler yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda siyasal ve toplumsal yapıda da birtakım değişikliklere yol açmaktadır. Erken sanayisizleşme genellikle iş kayıpları ve artan eşitsizlik gibi önemli sosyoekonomik sonuçlara yol açar. İmalat işlerinin azalması, düşük vasıflı işçileri ve sanayi istihdamına büyük ölçüde bağımlı olan bölgeleri orantısız bir şekilde etkiler. Bu sosyoekonomik çalkantı, bir ülkenin uluslararası rekabete etkin bir şekilde katılma kabiliyetini engelleyebilecek hoşnutsuzluk ve siyasi istikrarsızlığı besleyebilir. İç çekişmelerle karşı karşıya kalan ülkeler, küreselleşmiş bir ekonomide rekabet edebilirliğin temel itici güçleri olan yabancı yatırım, inovasyon ve teknolojik ilerleme için istikrarlı ve elverişli ortamlar geliştirmekte zorlanabilir. Benzer şekilde, Kaya (2021) makalesinde, sanayisizleşme sürecinin istihdam kayıplarına yol açarak sosyal sorunları derinleştirebildiğini vurgulamıştır. Yazara göre sanayi, iş gücünün önemli bir kısmını istihdam ederken, yetersiz yatırımlar neticesinde sanayi sektöründe meydana gelen küçülmeler, işsizlik oranlarını artırmakta ve sosyal huzursuzluk yaratmaktadır.

Her ne kadar hükümetler ihtiyaç sahiplerine maddi yardımlar yapsa da Kovid-19 salgını sonrası imalat sektöründe yaşanan büyük daralmanın da neticesinde, günlük 2,15 \$'dan az kazanca sahip olanları ifade eden aşırı yoksulluk (extreme poverty) oranları 2018-2021 döneminde birkaç bölge dışında dünyada genel olarak artmıştır.

Grafik.3: Aşırı Yoksulluk Oranı

Kaynak: UN DESA (2024) - World Social Report-2024

Sanayi, demokratik siyasetin oluşumunda belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında gerçekleştiğinde, üretim süreçlerini büyük ölçüde değiştirerek toplumsal sınıflar arasında yeni bir denge oluşturmuş olup sanayi toplumları, demokratik katılımın ve kamuoyunun şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, sanayi ile birlikte iletişim ve ulaşım olanaklarının gelişmesi, bilgilerin daha hızlı yayılmasını ve halkın bilinçlenmesini sağlamıştır. Hobsbawm (1999) tarafından da ifade edildiği üzere tarım toplumlarından sanayi toplumlarına geçiş, işçi sınıfı, burjuva ve kapitalist sınıflar gibi yeni sosyal yapıları doğurdu. Bu yeni sosyal yapı, ekonomik gücün yanı sıra, politik

taleplerin de şekillenmesine yol açtı. Örneğin, sanayi sonrası toplumlarda işçi hareketleri, oy verme hakkı gibi demokratik taleplerin yükselmesine zemin hazırladı.

Sanayisizleşme süreci bireyler için birtakım iktisadi öngörülemezlik yaratabilmektedir. Bu ekonomik belirsizlikler, bireylerin demokratik süreçlere katılımını azaltır; çünkü insanlar, günlük yaşamlarını sürdürebilmek için daha fazla mücadele etmek zorunda kalırlar. Dolayısıyla, düşük gelir seviyeleri ve artan yaşam maliyetleri, vatandaşların siyasi katılımlarını engelleyen unsurlar haline gelebilmektedir. Piketty (2014) tarafından da vurgulandığı üzere, sanayisizleşme sürecinde ortaya çıkan sosyo-ekonomik eşitsizlikler, demokratik değerlerin zayıflamasına katkı sağlar. Eşitsizlik, toplumsal çatışmaları artırır ve belirli grupların siyasi temsiline yönelik güvensizlik yaratır. Bu durum, toplumun genelinde demokratik katılımın azalmasına ve popülist hareketlerin güçlenmesine yol açabilir.

Sanayisizleşmeden hizmet sektörüne geçişin sağlıklı ve başarılı bir şekilde gerçekleşmediği ülkelerde, bireylerin toplumsal bağlılıkları ve katılımları da azalmakta olup bu durum toplumdaki sosyal sermayenin erozyonuna yol açmaktadır. Orta sınıf, genellikle toplumsal katılımı artıran ve demokratik süreçlere katkıda bulunan bir kesimdir. Ancak, geçim sıkıntısı ve belirsizlik içinde yaşayan bireyler, toplumsal etkinliklerden uzaklaşmakta ve bu durum, orta sınıfın değerlerinin aşınmasına neden olmaktadır (Wilkinson & Pickett, 2010).

Kişisel ve etnik kimlikler, sanayi ile yaratılan ve istikrar sağlayıcı bir güç olan sınıf dayanışmasının önüne geçebilir. Daha kapsamlı ifade etmek gerekir ise kişisel ve etnik kimlikler, toplumsal gruplar arasında rekabet doğurarak sınıf dayanışmasını zayıflatabilmektedir. Örneğin, işçi sınıfı içinde farklı etnik kökenlere bağlı olarak oluşan grup dinamikleri, birlikteliğin önemini zedeleyebilir. Bunun sonucunda, bireyler kendi kimliklerine odaklanarak, ortak hedefler doğrultusunda hareket etmekte zorlanabilirler. Bu durum, toplumsal sınıf bilincinin oluşumunu engelleyebilir ve sosyal hareketlerin etkisini azaltabilir. Nitekim Birleşmiş Milletler (2019), raporunda bireysel ve etnik kimliklerin, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirebileceğini vurgulamaktadır. Raporda sınıf dayanışmasının sağlıklı bir şekilde gelişmesi için, farklı kimliklerin ötesinde, ortak ekonomik çıkarlar üzerinden bir birliktelik oluşturulması gerektiğinin altı çizilmektedir. Benzer görüşler, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Dünya Sosyal Raporu'nda (2020) da yer almaktadır. Bu raporda, kimlik temelli bölünmelerin eşitsizliği nasıl artırabileceğini ve sosyal ve ekonomik ilerlemeyi nasıl engelleyebileceğini vurgulanmaktadır. Bu bölünmeleri ortadan kaldırmak için etnik ve bireysel kimliklerin ötesinde dayanışmayı ortak ekonomik çıkarlar aracılığıyla teşvik etmenin elzem olduğunu ileri sürülmektedir.

Sanayisizleşmenin bir diğer önemli etkisi, liberal politikada güç kayıplarına neden olabilmesidir. Diğer bir ifadeyle, başarılı bir şekilde süreci yönetemeyen ülkelerde liberal politikaların savunduğu serbest piyasa ilkelerinin sorgulanmaya başlanmaktadır. Özellikle ekonomik krizlerle birlikte, toplam talep düşüşü ve istihdam kaybı gibi durumlar, devlet müdahalesine olan ihtiyacı artırmıştır. İktisadi düşünce tarihinde, devletin ekonomideki rolünü azaltmayı savunan liberal politikalar, artık daha fazla devlet müdahalesini gerektiren bir bağlamda tartışılmaktadır (Rodrik, 2018). Bu dönüşüm, özellikle sosyal politikaların yeniden gözden geçirilmesine neden olmuş ve devletin sosyal güvenlik ağlarını güçlendirmesi gerektiği anlayışını pekiştirmiştir.

Sanayi sektöründeki iş imkanlarının azalması, eğitim yatırımlarının ve mesleki beceri gelişiminin sektöre uğramasına da neden olmaktadır. Bu durum, toplumun daha az eğitilmiş ve niteliksiz iş gücüne mahkum olmasına yol açmakta ve dolayısıyla gelir dağılımını daha da adaletsiz hale getirmektedir. Eğitim, bireylerin ekonomik fırsatlarını artırma konusunda bir anahtar olup, nitelikli iş gücünün sanayiye geçiş yapabilmesi için kritik bir öneme sahiptir. Nitekim World Bank (2018) raporunda, eğitimin nitelikli iş gücünün sanayiye geçişi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, sanayinin rekabet gücünü artırmak için gerekli olduğunun altını çizmektedir. Eğitim,

bireylerin teknik bilgi ve beceriler edinmelerine yardımcı olurken, aynı zamanda yenilikçilik ve problem çözme yeteneklerini de geliştirir. Bu yetenekler, sanayi sektöründe verimliliği artırarak, işletmelerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilme yeteneğini güçlendirir.

3. Seçili Ülkelerde Vaka Analizi

ABD ve İngiltere gibi yüksek gelirli ülkelerde, kişi başına düşen GSYİH 20.000-25.000 doları (sabit dolar cinsinden) aştığında imalat istihdamı azalmaya başlamıştır. Brezilya ve Güney Afrika gibi ülkelerde ise erken sanayisizleşme olgusu görülmüş ve üretim düşüşleri ise çok daha düşük gelir seviyelerinde (kişi başına 10.000 dolar veya altında) ortaya çıkmıştır. Etiyopya ve Bangladeş gibi düşük gelirli ülkelerde ise imalat işlerinin payı düşük kalmaya devam etmekte olup hizmetler sektörü istihdama hâkim olmaya başlamadan önce sanayileşme önemli ölçüde genişlememiştir. Bu ülkeler için, imalat işleri genellikle toplam istihdamın %8'inden daha azında durgunlaşmıştır.

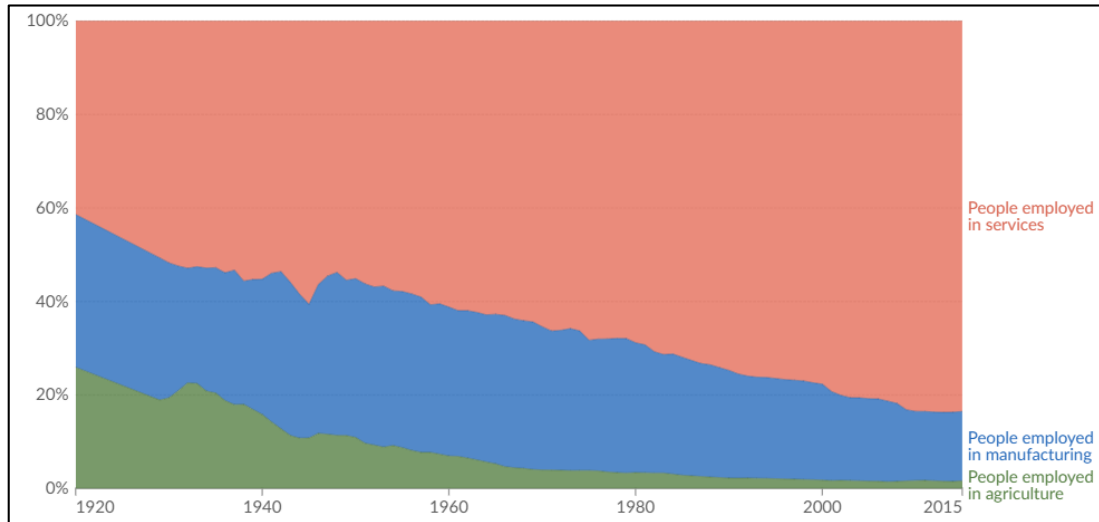
Sanayileşmeden hizmet sektörüne geçiş bazı ülkelerde sorunsuz bir şekilde mümkün olabildiyse de kimi ülkeler bu süreçte önemli iktisadi, sosyal ve politik sıkıntılarla yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bu dönüşüm her ne kadar birtakım sıkıntılar yaratabilecek olsa da stratejik planlama, eğitim, inovasyona yatırım ve destekleyici politikalarla ekonomilerin imalattan başarılı bir şekilde uzaklaşabilmesi ve ülkelerin yeni ekonomik alanlarda gelişebilmeleri mümkündür.

3.1. Gelişmiş Ülkeler

ABD'nin imalattan hizmet odaklı sektörler iktisadi dönüşümünün başarısında, teknolojik inovasyon, deregülasyon ve küreselleşme kavramları önemli rol oynamaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede, finans, teknoloji ve sağlık gibi sektörler geliştikçe imalatın hakimiyeti azalmaya başladı. ABD, insan sermayesine, altyapıya ve inovasyon ekosistemlerine yatırım yaparak ekonomisini başarılı bir şekilde çeşitlendirmiş olup bu başarı hikayesi, stratejik politika ve özel sektör adaptasyonunun ulusların ekonomik evrimin karmaşıklığı içinde yol almalarını nasıl sağlayabileceğini göstermektedir.

ABD'de imalat sektöründeki istihdamın toplam içindeki payı 1900'lerin ilk yarısında %35'lere kadar ulaşmış iken 2015 yılında bu oran %15 olarak ölçülmüştür. 2023 yılı sonu itibariyle ise imalat sektörü, yaklaşık 12,1 milyon çalışanı ile ABD'deki toplam istihdamın yaklaşık %8,4'ünü oluşturmaktadır, hizmet sektörünün payı ise %80,5 düzeyindedir (U.S. Bureau of Labor Statistics, 2024).

Grafik.3: Sektörel Bazda İstihdam- ABD

Kaynak: Our World In Data & Herrendorf et al. (2014)

İngiltere ise 1980'lerdeki yaygın sanayisizleşmenin ardından önemli bir ekonomik dönüşüm geçirmiştir. Finansal hizmetler sektörü bu dönemde ülke milli geliri içinde önemli bir paya sahip olmuştur. Nitekim Hutton (1995) tarafından da ifade edildiği üzere Londra bu dönemde, 1986 yılında “Büyük Patlama” olarak bilinen finansal piyasaların serbestleştirilmesi ile desteklenen küresel bir finans merkezi haline geldi. Bu politika, borsayı serbestleştirerek uluslararası firmaların daha özgürce faaliyet göstermesini sağladı ve yatırım bankacılığı ile diğer finansal hizmetlerde büyümeyi teşvik etti. 1990'larda ve 2000'lerde Birleşik Krallık, teknoloji sektörlerinin büyümesini teşvik ederek ekonomisini daha da çeşitlendirmiştir. Finans ve teknoloji alanındaki başarılarla rağmen, bu değişimler bölgesel ekonomik eşitsizlikler yaratmış, Londra ve Güneydoğu, eski sanayi bölgelerine kıyasla orantısız bir şekilde fayda sağlamıştır.

1973 petrol krizi, Japonya'nın ağır imalattan uzaklaşmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Kaynak kıtlığı çeken bir ülke olarak Japonya, çelik ve gemi yapımı gibi enerji yoğun sektörlerde üretim maliyetlerini artıran petrol fiyatlarının hızla yükselmesi nedeniyle o dönemde ciddi zorluklarla karşılaştı. Bu kriz, Japonya'yı elektronik ve otomotiv gibi enerjiye daha az bağımlı, yüksek teknoloji imalat sektörlerine yönelmeye sevk etti. Bu değişim aynı zamanda verimlilik inovasyonlarını, enerji tasarrufuna odaklanmayı ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini teşvik etti. Bu düzenlemeler, Japonya'nın daha geniş kapsamlı endüstriyel yeniden yapılanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Japonya, günümüzde imalat sektöründen tamamen uzaklaşmamış olsa da ekonomisini geleneksel imalat sektörlerinin ötesinde başarılı bir şekilde çeşitlendirmiştir. Japonya'nın GSYİH'sinin yaklaşık %20'sini oluşturan imalat sektörü önemini korurken, ülke özellikle otomasyon, robotik ve dijital teknolojiler başta olmak üzere inovasyon ve yüksek teknoloji sektörlerine giderek daha fazla odaklanmaktadır.

Singapur'un üretime dayalı bir ekonomiden küresel bir finans ve teknoloji merkezine dönüşmesi de bu olgu içinde ele alınan büyük bir başarı örneği olarak kabul edilmektedir. Hükümet eğitim ve altyapıya büyük yatırımlar yaparak yüksek vasıflı işgücünü teşvik etmiştir. Uygulana politikalar finans, biyoteknoloji ve bilgi teknolojisi sektörlerinin büyümesini teşvik ederek Singapur'un çeşitli bir ekonomik tabana sahip lider bir küresel şehir haline gelmesini sağlamıştır.

İspanya'dan Barselona kenti de bir diğer başarılı örnek olarak verilebilir. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında, başta pamuk üretimi olmak üzere tekstil ürünlerinin yanı sıra metalürji ve makine imalatı gibi diğer endüstriyel faaliyetlerde, İspanya'nın başlıca merkezlerinden biri haline gelmişti. Barselona'nın bir üretim merkezinden hizmet odaklı bir ekonomiye geçişi turizm, teknoloji ve kültür alanlarına yapılan yatırımlarla gerçekleşmiştir. Şehir, turizmi canlandırmak için zengin tarihinden ve mimarisinden yararlanırken canlı bir start-up ekosistemini de teşvik etti. İnovasyonu teşvik etmeye ve yetenekleri çekmeye yönelik girişimler, Avrupa'nın teknoloji ve kültür merkezi olarak konumunu daha da sağlamlaştırmıştır.

Gelişmiş ülkelerde yukarıda sözü edilen dönüşümün tamamen sona erdiğini ve imalat sanayinin payının olabilecek en dip seviyeye ulaştığını söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim, ABD merkezli Küresel Kalkınma Merkezi- Center for Global Development tarafından yayınlanan 2023'te yayınlanan raporda, yüksek gelirli ülkelerin imalat sektöründeki iş kayıplarına devam etmesi, muhtemel senaryo olarak değerlendirilmektedir. Bu ülkelerde imalat sektörü, 2050 yılına kadar yüksek gelirli iş gücünün % 11,4'ünden %8,3'üne düşecek. Düşük gelirli ülkelerde imalat sektöründeki işlerin toplam istihdamın % 8'inin altında kalması beklenmektedir (The Business Standart, 2023).

3.2. Gelişmekte Olan Ülkeler

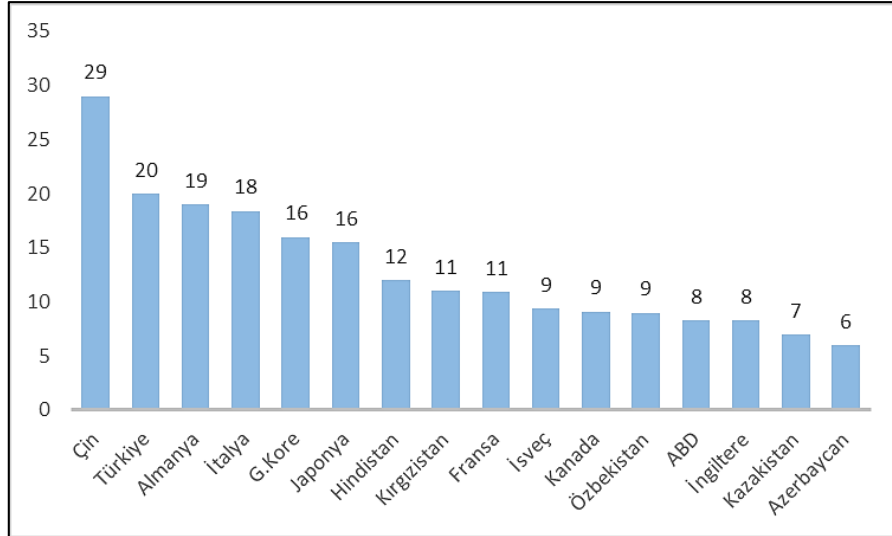
Gelişmekte olan ülkeler, sanayisizleşme süreçleri açısından kendine özgü bazı dinamikler ve zorluklar barındırır. Bu durum, genellikle bu ülkelerde sanayisizleşmenin, gelişmiş ülkelere kıyasla yapısal bir değişimle gerçekleşmemesiyle ilişkilidir. Gelişmekte olan ülkelerde

sanayisizleşme, yapısal bir dönüşüm sürecinden yoksun bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu süreç, düşük gelir düzeyleri ve ekonomik bağımlılık gibi faktörlerle daha da karmaşılaşmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde, sanayisizleşme süreci büyük ölçüde ekonomilerin evrimi ile ilgilidir. Örneğin, 20. yüzyılın ortalarındaki sanayileşme döneminden sonra, bu ülkeler hizmet sektörü ve bilgi teknolojileri gibi alanlara yönelerek sanayisizleşmiştir. Oysa gelişmekte olan ülkeler bu sürece giriş yaparken genellikle yüksek işsizlik oranları, yetersiz altyapı ve yatırım eksiklikleri gibi sorunlar ile yüzleşmektedir. Bunun sonucunda, sanayisizleşme, genellikle ekonomik büyümeden çok, kaynakların etkin yönetimi ve istihdam yaratma bakımından yapısal dönüşüm eksikliği ile ilişkilendirilmektedir.

Gelişmiş ülkelerde başlayıp sonrasında gelişmekte olan ülkelere de yayılan erken sanayisizleşme süreci bazı Asya ülkelerinde de bir risk olarak ortaya çıkmış olup bu eğilim devam etmektedir. Geleneksel olarak sanayileşmeyle birlikte büyüme ve kalkınma sürecinin yaşanması beklenirken, bazı Asya ülkelerinde sanayinin önemli bir payı olmaksızın ekonomik dönüşüm yaşamaktadır. Bu durum, özellikle küresel ekonomik değişimlerin ve teknolojik dönüşümlerin etkisiyle şekillenmektedir. Asya'nın farklı bölgelerinde yaşanan bu erken sanayisizleşme olgusu, tarım sektörü, hizmetler sektörü ve bilgi teknolojileri gibi alanlarda yaşanan değişimlerle sıkı bir ilişkiye sahiptir. Yenilikçi teknolojilerin yaygınlaşması, iş gücünün azalması ve üretim süreçlerindeki otomasyon, sanayi sektöründe istihdam kaybına yol açarak sanayisizleşme sürecini hızlandırmıştır.

Grafik.4: İmalat Sektörünün Toplam İstihdam İçindeki Payı (2022)

Kaynak: International Labour Office - ILO (2023) * Çin: 2020 ; Kırgızistan: 2021 verisi

Türkiye’de 1980 sonrasında uygulanan serbest piyasa politikaları ve özelleştirme süreçleri, yerli sanayinin büyümesine engel olmuş, bazı sektörlerin tamamen yok olmasına sebep olmuştur. Diğer bir ifade ile 1980’lerde ticaretin serbestleşmesi daha ucuz ithal malların akınına yol açmış, bu da yerel imalat sanayilerini olumsuz etkilemiştir. Hızlı kentleşme, hizmetlere yönelik talebin artmasına katkıda bulunarak sanayi üretimine verilen önemi azaltmıştır. Ülkede sanayinin, özellikle 1980’lerden itibaren yaşadığı gerileme, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. 1990’lardan itibaren ülkede yaşanan ekonomik krizlerin de etkisi ile sanayi sektöründeki istihdam kaybı, işsizlik oranlarının artmasına ve sosyal sorunların derinleşmesine yol açmıştır. Özellikle genç nüfusun iş bulma konusunda yaşadığı zorluklar, ekonomik istikrarsızlık riskini artırmaktadır. Sanayisizleşme, Türkiye’nin dışa bağımlılığını artırmıştır. Kayıt dışı ekonominin büyümesi, alternatif istihdam olanakları sağlayarak kayıtlı sanayi işlerine olan

bağımlılığı azaltmıştır. Bununla birlikte son yıllarda birçok sektörde yerli sanayinin payının artırılmasına yönelik ekonomi politikaları uygulanmakta olup önceki dönemlerde Türkiye’de yerli üretimin azalması, ithalatın artmasına ve döviz kurlarındaki dalgalanmalara karşı savunmasızlık yaratmıştır. Türkiye’de özellikle finans, turizm ve telekomünikasyon alanlarında hizmet sektörüne doğru önemli bir kayma yaşanmış ve bu sektörler ekonomik büyümenin odak noktası haline gelmiştir.

Hindistan’daki erken sanayisizleşme olgusu, 1980’lerden itibaren belirginleşen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, Hindistan’ın sanayi sektörü, özellikle tekstil ve ağır sanayi alanlarında önemli bir gerileme yaşamıştır. Hindistan’da bilişim teknolojileri ve finans gibi hizmetlere yönelik artan bağımlılık, imalat sanayinin potansiyel gelişimini gölgelemekte olup bu durum, düşük vasıflı işçiler için istihdam yaratılmasını sınırlamaktadır. Chakraborty (2020)’ye göre Hindistan’daki sanayisizleşmenin temel nedenleri arasında, küreselleşme ve dışa açılma politikaları yer almaktadır. Bu politikalar, yerli sanayilerin rekabet gücünü azaltmış ve birçok fabrikanın kapanmasına neden olmuştur. Ayrıca, hükümetin sanayiye yönelik desteklerinin azalması, sanayinin zayıflamasına katkıda bulunmuştur. Sanayisizleşme süreci, Hindistan’ın ekonomik yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Ülke, giderek daha fazla hizmet sektörüne yönelmiş, bilişim teknolojileri ve finansal hizmetler gibi alanlarda büyüme göstermiştir. Ancak, bu geçiş süreci, sosyal eşitsizlikleri artırmış ve bazı bölgelerde ekonomik durgunluğa neden olmuştur (Reddy, 2021). Hindistan, sanayisizleşme sırasında yenilikçilik ve teknolojiye yatırım yapma fırsatı buldu. Yeni teknolojilere ve girişimcilik ekosistemine yapılan yatırımlar, ülkenin küresel rekabetteki konumunu güçlendirdi. Ancak, bu durum sanayinin gerilemesiyle birlikte geldiği için, tüm sektörler bu avantajdan faydalanamadı (Kumar, 2019). Bir diğer çalışmada, Pal ve Bera (2022), Hindistan için 1980-2016 dönemini incelemiştir. Yazarlara göre küreselleşme sonrası dönemde imalatın toplam GSYH’ye katkısı, 2006-07’den başlayarak 2016-17’ye kadar belirgin bir düşüş gösterdi. Bu dönemde % 19,7’den yüzde 16,8’e geriledi. Kişi başına düşen gelir 2.000 ABD dolarını bile aşmamışken, imalat sanayi GSYİH payındaki bu düşüş eğilimi, sanayisizleşmenin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Endonezya’da 1997 Asya mali krizinin ardından, başta emtia olmak üzere imalat dışı ihracatın genişlemesiyle imalatın ihracata katkısı %50’den %40’a düşmüştür. Bu değişim, imalat ihracatının Endonezya’yı geride bıraktığı Vietnam ve Tayland gibi bölgesel emsallerine kıyasla daha yavaş bir görece büyüme ile sonuçlanmıştır. Çeşitlendirme zorlukları ve kaynak bazlı ihracata bağımlılık Endonezya’nın endüstriyel ilerlemesini ve küresel rekabet gücünü engellemiştir (Farole ve Winkler, 2012). Ülkede 2010’lu yıllardan itibaren hizmet sektörü, ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) içindeki payını artırmış, sanayi sektörünün büyüme hızı ise yavaşlama göstermiştir. 2020 Dünya Bankası raporuna göre, Endonezya’nın GSYİH içindeki sanayi sektörü payı %20 civarına gerilemiştir (Dünya Bankası, 2020). Endonezya’nın erken sanayisizleşme sürecinin en önemli nedenlerinden biri, küresel ekonomik değişim ve dijital dönüşüm olgularıdır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, hizmet sektörünün hızlı bir şekilde büyümesine zemin hazırlamıştır. ASEAN (2020), yayınladığı raporda, ülkede ekonomik yapıda görülen bu değişimin, iş gücü yapısında da önemli etkilere yol açtığını belirtmiştir. Rapora göre sanayi sektöründeki istihdam kaybı, pek çok işçiyi hizmet sektörüne yönlendirmiştir; ancak bu dönüşüm, bazı bölgelerde sosyal eşitsizliklere ve iş gücü piyasasında dengesizliklere neden olmuştur.

Çin, son on yıllarda büyük bir ekonomik büyüme sergileyerek dünya ticaretinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Ülkenin son otuz yılı bakıldığında belirli oranda bir erken sanayisizleşme döngüsüne girdiği belirtilebilir. Çin’de yüksek teknoloji ürünlere olan talebin artması, geleneksel sanayi kollarının gerilemesine neden olmuştur. Bu durum, iş gücünün yapısını değiştirmekte ve birçok sektörde iş kayıplarına yol açmaktadır. Fakat bu durumun ülkenin tamamı için geçerli olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Nitekim Lar ve Taguchi (2023) tarafından yapılan

çalışmada, yazarlar ulusal düzeyde, Çin 1992-2020 yılları arasında erken sanayisizleşme yaşadığını ancak bu sanayisizleşmenin hızının, yeni sanayi politikaları nedeniyle 2002-2020 ve 2009-2020'nin sonraki dönemlerinde yavaşladığı sonucuna varmışlardır. Yazarlara göre, bölgesel düzeyde, Çin'in doğu ve orta bölgeleri yeniden sanayileşme yaşarken, batı bölgesi erken sanayisizleşme yaşamaya devam etmiştir. Benzer şekilde Feng ve Wang (2021) sanayisizleşmenin, Orta ve Batı Çin'deki ekonomik büyüme üzerinde önemli ölçüde olumsuz bir etkisi olduğunu ve ülkedeki erken sanayisizleşmenin ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini engellediğini ve ekonominin kırılganlığını artırdığını belirlemişlerdir.

Güney Kore, 1960'lardan 1990'lara kadar önemli bir endüstriyel büyüme kaydetmiştir. Ancak 2000'li yılların başında imalat sektörü GSYH'ye oranla küçülmeye başlamıştır. Bu durum, özellikle hizmet sektörünün hızla büyümesi ve bilgi teknolojileri ile dijital ekonominin gelişmesi ile paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Hizmet sektörü, 2010 yılından itibaren Güney Kore'nin GSYİH'sinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Komşu ülkelerdeki daha düşük maliyetli üreticilerin rekabetiyle birlikte yüksek teknoloji endüstrilere ve hizmetlere geçiş, bu ülkede belirli oranda erken sanayisizleşmeye yol açmıştır. Bazı araştırmacılar, ülkede yaşanan bu süreci demografik nedenler ile açıklamaktadır. Kim ve Lee (2021) çalışmalarında, yaşanan nüfus ve düşük doğum oranlarının iş gücü piyasasında kalifiye iş gücü bulmayı zorlaştırdığını ve bu durumun sanayi sektöründeki istihdamı olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Güney Kore'de erken sanayisizleşme olgusunun varlığı, mevcut ekonomik değişimlerin ve yapısal dönüşümlerin bir yansımasıdır. Sanayi sektöründeki payın azalması, hizmet sektörünün büyümesi, küresel rekabetin artması ve demografik değişiklikler bu sürecin temel etkenleridir.

Malezya'da sanayi sektörü, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla büyümüş ve ülkenin ekonomik yapısında önemli bir rol oynamıştır. Ancak, 2000'li yılların başından itibaren, ülkenin ekonomik büyüme modeli, hizmet sektörü öncülüğünde bir dönüşüm geçirmiştir. 2020 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Malezya'nın GSYİH içerisindeki hizmet sektörünün payı %55 seviyelerine ulaşmışken, sanayi sektörü bu oran %24 civarında kalmıştır (World Bank, 2020). Bu veriler, ekonominin giderek hizmetler sektörüne kaydığına dair endişeleri artırmaktadır. Söz konusu veriler aynı zamanda sanayi temelini sürdürülebilirliği konusunda endişelere yol açmış olup Malezya'nın sanayi sektörünün yerini hizmet sektörüne bırakma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, Malezya'nın sanayisizleşme süreci, özellikle düşük ücretli iş gücüne dayalı üretim modellerinin çekiciliğini yitirmesiyle ilişkilidir. Globalleşmenin etkisiyle birlikte, çok uluslu şirketlerin üretim süreçlerini farklı ülkelere kaydırması, Malezya'daki bazı sektörel gerilemelere yol açmıştır.

Diğer Türk devletleri açısından bakılacak olur ise Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın enerji alanında doğal kaynak zengini olmalarının etkisiyle, petrol ve doğalgaz sektörü dışındaki imalat sanayide yer alan istihdamın, ülkelerin toplam istihdamındaki payı ülkeler bazında %6 ile %11 arasında değişmektedir. Enerji sektörü de dahil edildiğinde bu rakamlar biraz daha yükselmektedir. Azerbaycan'da sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı son on yılda %14- %15 bandında yer almaktadır. Azerbaycan'ın GSYH'sinin büyük bir kısmı enerji sektöründen gelmektedir ve bu da sanayi dışı sektörlerin gelişimini olumsuz etkilemektedir. Azerbaycan hükümeti, günümüzde ekonomik çeşitliliği artırmak ve sanayi sektörünü yeniden canlandırmak amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmektedir. 2021'de açıklanan "Azerbaycan 2030: Sosyal ve Ekonomik Kalkınma Stratejisi", sanayi sektörünün modernize edilmesini ve yenilikçi projelerin teşvik edilmesini hedeflemektedir (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2021). Kazakistan'da sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı ise son on yılda %19'dan %22'ye yükseldi. Benzer eğilim Özbekistan için de geçerlidir. Özbekistan'da sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı son yirmi yılda %19'dan %24'e yükselmiştir. Nitekim Özbekistan'daki otomobil üretimi, 1999'da 44 binden 2023'te 421 bine çıkarak neredeyse 10 kat arttı (OICA,2024). Bu veriler, Türk Dünyası içinde yer alan diğer Türk devletlerinde henüz

sanayinin yeterince olgunlaşmadığını ve sanayi sektöründe yeterli olgunluğa ulaşmadan söz konusu ülkelerde hizmet sektörünün ağırlığını arttırdığını göstermektedir.

Sonuç

İktisadi alanda önceleri tarımdan sanayi sektörüne doğru yönelişin gelir dağılımı etkileri üzerinde incelenirken, artık günümüzde doğrudan tarımdan hizmetlere yönelişin ortaya çıkardığı gelir dağılımı sorunları üzerinde durulmaktadır. Sanayisizleşme sadece gelişmiş ekonomilerle sınırlı değil; düşük ve orta gelirli ülkeleri de etkilemektedir. Ülkeler, erken sanayileşenlere kıyasla çok daha düşük gelir seviyelerinde sanayisizleşme olgusuyla yüzleşmek durumunda kalmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin hizmetlere dayalı büyüme gibi yeni büyüme modellerini sağlıklı bir şekilde yönetmeleri gerekebilir ancak bu sektörler işgücünü imalat kadar etkin bir şekilde ememeyebilir. Bu nedenle söz konusu durum birtakım sosyal ve siyasal riskleri de beraberinde getirmektedir.

Hizmet odaklı ekonomilere geçiş genellikle çağdaş bir gereklilik olarak görülse de üretimden erken kopmanın yansımaları rekabet gücünün kaybına, teknolojik durgunluğa, iç istikrarsızlığa ve elverişsiz ticaret dinamiklerine yol açabilir. Ülkeler bu gerçeklerle yüzleşirken, bilgiye dayalı bir ekonomiye geçiş ile sağlam bir sanayi temelini koruması ve yeniden canlandırılması arasında denge kuran bütüncül stratejiler geliştirmek çok önemlidir.

Sanayisizleşmeyi yavaşlatmak ve üretim çeşitliliğini artırmak için devletin sanayiye kamu yatırımları aracılığıyla stratejik müdahaleler yapması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, gelişmekte olan ülkeler, sanayi politikalarıyla iş gücü yoğun üretimi desteklemelidir. Uygulanacak olan eğitimler ile beşeri sermayenin niteliğini yükseltmek de erken sanayisizleşmenin etkilerini hafifletmek için kullanılabilecek bir diğer politika önerisidir. Eğitime, sosyal politikalara ve topluluk oluşturma girişimlerine yapılan yatırımlar, kapsayıcı kalkınmayı sağlamak ve sınıf dayanışmasını güçlendirmek için hayati önem taşımaktadır

Sosyal koruma sistemlerinin genişletilmesi de bir diğer öneri olarak belirtilebilir. Bu politika adımı yalnızca bireyler için değil, ekonomik sürdürülebilirlik için de önemlidir. Güçlü sosyal koruma ağları, iç talebi artırarak ekonomik büyümeyi teşvik etmekte ve sanayisizleşmenin olumsuz etkilerini hafifletmektedir. Bununla ilişkili olarak, düşük gelirli hanelerin satın alma gücünü artıracak sosyal politikalar, yerli sanayi talebini canlandırabilir. Bu politikaların başarısı, hem ekonomik kalkınmayı destekleyici bir çerçeve hem de toplumsal eşitsizliğin azaltılmasına yönelik etkili stratejilerle mümkün olacaktır. Diğer bir ifadeyle, düşük gelir gruplarının alım gücünü artırmak, yalnızca bireylerin hayat standartlarını yükseltmekle kalmayıp, aynı zamanda yerli üretimi teşvik ederek ülke ekonomisine de katkıda bulunacaktır.

İmalat sanayi her ne kadar ekonomilerin sağlığı için gerekli temel unsurlardan biri olsa da üretimi tamamen bir fetiş haline getirmeden de ülkeler iktisadi refahı temin edebilmektedir. Nitekim, İngiltere ve ABD deneyimleri, hızlı sanayisizleşmenin güçlü ekonomik performansla bir arada var olabileceğini göstermektedir, ancak Almanya örneğinde olduğu gibi imalatın ekonomik kalkınma için önemini koruduğu da bir diğer realite olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca çevresel zararı yüksek olan bir imalat sanayi, kısa vadede ülkeler için bir büyüme sağlasa da orta ve uzun vadede sürdürülebilir bir iktisadi perspektif sunmayacaktır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, doğal kaynakların yönetimini ve çevresel etmenleri öncelikli hale getirerek ekonomik büyümeyi yeniden tanımlamaktadır. Büyüme, ancak çevresel sürdürülebilirlik ile birleştirildiğinde, uzun vadeli iktisadi refahı destekleyen bir strateji haline gelmektedir. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynakları (güneş, rüzgâr) ve enerji verimliliği teknolojileri sağlıklı büyüme açısından önemlidir. Bu alandaki yatırımlar, yerli üretimi artıracak olmasının yanı sıra dışa bağımlılığı da azaltacaktır.

Türkiye özelinde ise savunma sanayi, stratejik bir öneme sahiptir. Yerli üretimi artırmak ve teknolojik bağımsızlığı sağlamak için bu sektöre yapılmakta olan yatırımlar, hem ekonomik

büyümeı destekleyecek hem de ulusal güvenliği artırabilecektir. Türkiye, otomotiv üretimi açısından da önemli bir merkez konumundadır. Bu alanda yerli mühendislik ve tasarım kapasitesinin artırılması, sektördeki katma değeri yükseltecektir. Elektrikli araçlar ve otonom sürüş teknolojileri gibi yenilikçi alanlarda yerli üretimin teşvik edilmesi, Türkiye'nin global otomotiv pazarındaki rekabet gücünü artıracaktır. Yerli sanayinin güçlendirilmesi için belirli sektörlerde yoğunlaşmak, ekonomik sürdürülebilirlik ve rekabetçilik açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, özellikle teknoloji, enerji ve otomotiv sektörlerinde yerli sanayinin geliştirilmesi sürdürülebilir bir kalkınma için önem arz etmektedir.

Kaynakça

- ASEAN (2020). Impact of COVID-19 on Employment in ASEAN. ASEAN Policy Brief. Erişim Adresi: <https://asean.org/book/1st-asean-policy-brief-economic-impact-of-covid-19-outbreak-on-asean/>
- Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı. (2021). *Azerbaycan 2030: Sosyal ve Ekonomik Kalkınma Stratejisi*. Erişim Adresi: <https://president.az/en/articles/view/50474>
- Borel-Saladin, J., & Crankshaw, O. (2009). Social Polarisation or Professionalisation? Another Look at Theory and Evidence on Deindustrialisation and the Rise of the Service Sector. *Urban Studies*, 46, 645 - 664.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
- Chakraborty, P. (2020). Deindustrialization and Its Causes in India. *Journal of Economic Policy*, 23(4), 345-360.
- Cunha, A.M., Lélis, M.T., & Fligenspan, F.B. (2013). Desindustrialização e Comércio Exterior: Evidências Recentes Para o Brasil. *Revista de Economia Política*, 33, 463-485.
- Dasgupta, S., & Singh, A. (2006). Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries. *Working Paper Series*, University of Cambridge, Centre for Business Research.
- Duman, A. (2020). Yatırım ve Sanayi: Türkiye Örneği. *Ekonomi Dergisi*, 45(2), 123-145.
- Farole, T. & Winkler, D. (2012). Export Competitiveness in Indonesia's Manufacturing Sector. *The World Bank Documents*, 75415
- Feng, Y., & Wang, Y. (2021). The Impact of Deindustrialization on Economic Growth - Evidence from China. *International Business Research*, 14, 18.
- Hobsbawm, E. J. (1999). *End of the Century*.
- Hutton, W. (1995). *The state we're in*. London: Vintage.
- International Labour Office (2023). Data and Statistics. Erişim Adresi: <https://www.ilo.org/data-and-statistics>
- International Organization of Motor Vehicle Manufacturers – OICA (2024). Production Statistics. Erişim Adresi: <https://www.oica.net/production-statistics/>
- Inklaar, R. & Marapin, R (2021). Productivity Convergence Across Sectors: Are Poor Countries Catching Up with Rich Countries?, *The 36th IARIW Virtual General Conference*. https://iariw.org/wp-content/uploads/2021/08/Productivity_Convergence_paper.pdf
- Kaya, M. (2021). Sanayisizleşme ve Sosyal Etkileri: Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 67-85.

- Kim, H.K & Lee, S. (2021). The Effects of Population Aging on South Korea's Economy: The National Transfer Accounts Approach, *The Journal of the Economics of Ageing*, Elsevier, vol. 20(C).
- Kumar, S. (2019). Innovation, technology, and the effects of deindustrialization in India. *Journal of Development Economics*, 48(3), 212-229.
- Lar, N., & Taguchi, H. (2023). Premature Deindustrialization or Reindustrialization in China's Latecomer Provinces. *The Chinese Economy*, 57, 47 - 60.
- Ortiz-Ospina, Eç and Lippolis, N. (2017). *Structural Transformation: How Did Today's Rich Countries Become 'Deindustrialized'?*. Published online at OurWorldinData.org. Retrieved from: 'https://ourworldindata.org/structural-transformation-and-deindustrialization-evidence-from-todays-rich-countries'
- Our World In Data & World Bank (2024). *Trade as a share of GDP, 2022*. Erişim Adresi: <https://ourworldindata.org/grapher/trade-as-share-of-gdp>
- Pal, M. K., & Bera, P. (2022). Is Growth of Output and Productivity in Indian Manufacturing Industries Sustainable? A Cost Function Approach with Adjustment for Capacity Utilization: 1980–1981 to 2016–2017. In *Environmental Sustainability, Growth Trajectory and Gender: Contemporary Issues of Developing Economies* (pp. 105-118). Emerald Publishing Limited.
- Pembuatan, S., Masa, D., & Pembangunan, D. (2012). *The Manufacturing Sector and the Future of Malaysia's Economic Development*.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
- Reddy, K. (2021). The Impact of Deindustrialization on India's Economic Structure: A Shift towards Services. *Asian Economic Review*, 45(2), 178-195.
- Rivera-Batiz, F. L. (2000). Foreign direct investment in Latin America: Current trends and future prospects. *Interregional Cooperation in Trade and Investment: Asia-Latin America*, 161-91.
- Rodrik, D. (2018). *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*. Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1-33.
- Rodrik, D. (2013). Unconditional Convergence in Manufacturing. *The Quarterly Journal of Economics*, 128(1), 165–204. <https://doi.org/10.1093/qje/qjs047>
- Rowthorn, R., & Ramaswamy, R. (1997). Deindustrialization: Causes and Implications. *IMF Working Papers*. WP/97/42
- Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
- Schwartz, H., & Ghosh, A. (2020). *Deindustrialization and the Future of Work*. Routledge.
- Szirmai, A., & Verspagen, B. (2015). Manufacturing and Economic Growth in Developing Countries, 1950–2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 34, 46–59. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2015.06.002>
- The Business Standart (2023, October 30). *China's share of global manufacturing jobs to rise by 2050*. Erişim Adresi: <https://www.tbsnews.net/world/global-economy/chinas-share-global-manufacturing-jobs-rise-2050-study-729538>
- TOBB (2023). *Türkiye'de KOBİ'ler*. Erişim adresi: <https://tobb.org.tr>

- Tregenna, F. (2016). Deindustrialization and Premature Deindustrialization. *Handbook of alternative theories of economic development*, 710-728.
- World Bank. (2021). *Indonesia's manufacturing challenges*. Retrieved from www.worldbank.org.
- World Bank. (2023). *Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance*. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
- World Bank. (2018). World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise. *World Bank Publications*. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
- United Nations (2019). *The Sustainable Development Goals Report 2019*. Erişim Adresi: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2019/>
- UN DESA (2024). *World Social Report-2024*. Erişim Adresi: <https://desapublications.un.org/publications/world-social-report-2024-0>
- U.S. Bureau of Labor Statistics (2024). *Current Employment Statistics Highlights*. Retrieved from <https://www.bls.gov/ces/publications/highlights/2023/current-employment-statistics-highlights-12-2023.pdf>
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone*. Penguin Books.

KOLEKTİF GÜVENLİK ANTLAŞMASI ÖRGÜTÜ'NÜN (KGAÖ) GELECEĞİ: 2022 KAZAKİSTAN OLAYLARI SONRASI DÖNEMİN ANALİZİ

*The Future of the Collective Security Treaty Organization (CSTO): An Analysis of the post-2022
Kazakhstan Events Period*

Emre ÇITAK ²

Özet

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının hemen ardından, 1992 yılında Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan arasında imzalanan Kolektif Güvenlik Antlaşması, Azerbaycan, Gürcistan ve Belarus'un katılımıyla 1994'te yürürlüğe girmişti. Antlaşma'nın esasını Soğuk Savaş sonrası dönemde üyelerin güvenliğinin, siyasi ve askeri iş birliğiyle sağlanması anlayışı oluşturmuştur. Antlaşma 2002 yılında, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan arasında alınan kararla bir uluslararası örgüte dönüştürülmüştür. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) Şart'ında uluslararası barışın ve istikrarın sağlanmasına katkı sağlanması vurgusunun yanı sıra üye devletlerin toprak bütünlüklerinin ve egemenliklerinin korunmasında ortak mücadele gerekliliği belirtilmiştir. Şart'ın 7. Maddesi üyelere, herhangi birinin toprakları ve egemenliği tehlikeye girdiğinde askeri ve askeri olmayan tüm önlemleri alma ve teknik iş birliğinde bulunma sorumluluğu yüklemektedir. Böylece KGAÖ, bir kolektif savunma yapılanması olarak diğer devletlerden gelecek saldırılara karşı ortak hareket edilmesinin yanında terörizm, sınıraşırı suçlar ve düzensiz göç gibi sorunlarla mücadeleyi de hedeflemektedir. NATO benzeri ve karşıtı bir askeri örgütlenme olduğu yönünde tanımlamalar olsa da günümüze gelen süreçte Örgüt'ün etki gücü aynı seviyede olmamıştır. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, Kırgızistan'ın komşularıyla olan sınır çatışmaları, Ukrayna Krizi, Suriye İç Savaşı ve 2. Karabağ Savaşı gibi gelişmelerde üyelerin uzlaşa içinde hareket etmemesi ve KGAÖ'nün belirleyici bir aktör olamaması geçen yıllar içinde askeri iş birliği konusunda soru işaretleri oluşturmuş, hatta görünürlüğünün fazla olmaması nedeniyle Örgüt'ün uluslararası kamuoyunda neredeyse unutulmuştur. Fakat Ocak 2022'de Kazakistan'da başlayan iç çatışmalarda Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev'in KGAÖ'ye destekleyici müdahale için başvurması bambaşka bir dönemin kapısını açmıştır. Günümüzde KGAÖ'nün toplu karşılık verebilecek ciddi bir askeri örgütlenme mi yoksa Rusya'nın Avrasya politikalarına hizmet eden fakat diğer üyeleri çoğu konuda ikna edemediği sembolik bir Sovyet ruhu mu olduğu özellikle tartışılmalıdır. Bu çalışmada KGAÖ'nün barış koruma birliklerinin iç karışıklığı bastırmak için Kazakistan'a girmesinin ardından yaşanan gelişmeler ışığında Örgüt'ün bölgesel ve uluslararası politikaların geleceğindeki rolü ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: KGAÖ, Rusya, Kazakistan 2022 Olayları, Kolektif Güvenlik, Avrasya Güvenliği

Abstract

Immediately following the dissolution of the Soviet Union (USSR), the Collective Security Treaty, signed in 1992 by Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, and Uzbekistan, came into effect in 1994 with the inclusion of Azerbaijan, Georgia, and Belarus. The fundamental principle of the Treaty was to ensure the security of its members through political and military

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, emrecitak@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8704-6495

cooperation in the post-Cold War era. In 2002, the Treaty was transformed into an international organization by a decision taken by Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, and Tajikistan. The Collective Security Treaty Organization (CSTO) Charter emphasizes not only contributing to international peace and stability but also the necessity of joint efforts in safeguarding the territorial integrity and sovereignty of member states. Article 7 of the Charter imposes on members the responsibility to take all military and non-military measures and engage in technical cooperation when any member's territory and sovereignty are threatened. Thus, while the CSTO aims to act collectively against external aggression as a collective defense structure, it also targets issues such as terrorism, transnational crime, and irregular migration.

Despite some characterizations as either a NATO-like or oppositional military organization, the effectiveness of the Organization has not remained at the same level over time. Developments such as the 2008 Russia-Georgia War, border conflicts involving Kyrgyzstan's neighbors, the Ukraine Crisis, the Syrian Civil War, and the Second Nagorno-Karabakh War, where member states did not act in unison and the CSTO failed to emerge as a decisive actor, have raised questions about military cooperation and have led to the Organization being almost forgotten in the international public sphere due to its limited visibility. However, the request for supportive intervention by President Kassym-Jomart Tokayev during the internal conflicts in Kazakhstan in January 2022 has opened the door to a new era. Today, it is crucial to debate whether the CSTO represents a serious collective military organization capable of a collective response or merely a symbolic Soviet spirit serving Russia's Eurasian policies but failing to persuade other members on most issues. This study will examine the role of the CSTO in regional and international politics in light of the events following the deployment of its peacekeeping forces to Kazakhstan to suppress internal unrest.

Keywords: CSTO, Russia, 2022 Kazakhstan Events, Collective Security, Security of Eurasia

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB)'nin dağılmasının ardından oluşan yeni uluslararası düzen pek çok yeniliği beraberinde getirmiştir. Birliğin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Avrasya Bölgesi'nde yeni bağımsız devletler belirirken, uluslararası ilişkilerde güç boşluğu olarak ifade edilen durum ortaya çıkmıştır. Bir yandan bölgesel ve küresel aktörler söz konusu güç boşluğunu doldurmaya çalışırken, diğer yandan yeni bağımsız devletlerde iç sorunlarını halletme ve uluslararası sistemle uyum süreçlerini tamamlama arayışında olmuşlardır. Bu süreçte yeni bağımsız devletlerin toplumsal, ekonomik, siyasi ve askeri sorunlarını çözmek için bireysel mücadeleleri yer alırken, doğal olarak da benzer kaderi paylaşan aktörler ortak hareket etme yönünde irade göstermişlerdir. Bu bağlamda yeni bağımsız cumhuriyetler var olan örgütlerle ilişki kurma ve yeni birliktelikler ortaya koyma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) de Soğuk Savaş sonrası dönemde eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında kurulan önemli bir örgütlenme olarak öne çıkmaktadır.

1992 yılında taraflar arasında imzalanan ve 1994'te yürürlüğe giren Kolektif Güvenlik Antlaşması, 2022 yılında bölgesel uluslararası bir örgütlenme haline gelmiştir. Böylece güvenlik ve savunma odaklı bir organizasyon olarak Soğuk Savaş sonrası dönemin NATO benzeri bir pakt olarak değerlendirilmiştir. İlerleyen sayfalarda da bahsedileceği üzere bu tür bir karşılaştırma teorik bazda yanlış olmasa da KGAÖ'nün etkin bir yapılanma olduğunu ifade etmek oldukça güçtür. Yine de Örgüt'ün Ocak 2022'de Kazakistan'daki olaylara müdahalesi söz konusu potansiyeli göstermiş ve kuruluş amacını uluslararası alana hatırlatmıştır.

Bu çalışmada KGAÖ'nün Kazakistan'da 2-11 Ocak 2022 tarihlerinde yaşanan iç çatışmalara barış koruma operasyonu kapsamındaki müdahalesi ve bu bağlamdaki gelecekteki rolü tartışılacaktır. Temel olarak KGAÖ'nün söz konusu olaylardaki yaklaşımının sembolik mi yoksa tutarlı bir girişim mi olduğu yönünde bir analiz çizilmeye çalışılacaktır. Çalışmada öncelikle Kazakistan'da "Kanlı Ocak" olarak kabul edilen olaylara değinilecek, ardından KGAÖ'nün yapısı hakkında bilgi verilecektir. Ardından KGAÖ'nün Kazakistan'a müdahalesi ele alınacaktır. Son olarak bu müdahalenin Örgüt'ün geleceği üzerindeki etkisi incelenecektir. Çalışmanın "yeni Soğuk Savaş" söylemleri doğrultusunda KGAÖ'nün, NATO karşısında denk bir organizasyon olup olamayacağı noktası faydalı bir analiz ortaya koyması beklenmektedir.

1. Kanlı Ocak: Kazakistan Olayları

2022 yılının ilk günüyle birlikte duyurulan ciddi akaryakıt zammı Kazakistan'da önce tartışmalara, sonra da sokak eylemlerine yol açmıştır. 2 Ocak'ta sokaklara inen tepkili insanlar akaryakıt zammı ile beraber var olan kronik siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunları protestolardaki sloganlara yansıtmıştır. Küçük yerleşim yerlerinde başlayan protestolar hızla kitleleri sokağa çekerek Almatı ve Astana gibi büyük şehirlere yayıldı. Uzunudur farklı konularda rahatsızlığı olan Kazakların eylemlerin bir parçası olması ve bunun karşısında kolluk güçlerinin müdahalesi, barışçıl başlayan protestoları bir şiddet sarmalı içine çekmiş oldu.

Burada öncelikle belirtmek gerekir ki Kazakistan'da uzun bir süredir ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasi yapısıyla ilgili geniş çapa ulaşmayan fakat etkili olan eylemler yer almıştır. Öyle ki bu karşıtlık ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 2019 yılında istifasına giden süreci tetiklemiştir. Ardılı Kasım Cömert Tokayev döneminde de kronik sorunların tam anlamıyla çözülmemesi ve üzerine tüm ekonomi sektörlerinin etkileneceği akaryakıtta zam açıklanması bir patlama noktası oluşturmuştur (Kriener ve Brassat, 2023; Kudaibergenova ve Laruelle, 2022).

Eylemlerin ilk günlerinde hayatını kaybedenlerin, yaralananların ve gözaltına alınanların sayısı giderek artmış, buna rağmen olaylar durulmamıştır. Bunun üzerine 5 Ocak'ta Başbakan Askar Mamin istifa etmiş ve Cumhurbaşkanı Kasım Tokayev hükümetin istifasını kabul etmiştir. Yine aynı gün önceki Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Güvenlik Konseyi Başkanlığı'ndan çekilmiş ve bu görevi Cumhurbaşkanı Tokayev üstlenmiştir. Ayrıca ülke genelinde olağanüstü hal ilan edilmiş ve eylemcilerin sokaklardan çekilmesi istenilmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Tokayev oldukça sert açıklamalarda bulunarak eylemlerin dış destekli olduğunu, olağanüstü hale rağmen gösterilere devam edenlerin yasa dışı gruplara bağlı hareket ettiğini ve direnmelerinin devam etmesi üzerine vur emrinin geçerli olduğunu ifade etmiştir.

Bu gelişmelere rağmen şiddetin tırmanmaya devam etmesi üzerine, bu çalışmaya da konu olacak şekilde Kazakistan resmi şekilde bir üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne yardım etme çağrısında bulunmuştur. Bu çağrının karşılık bulmasıyla birlikte diğer gün ilk birlikler Kazakistan'a giriş yapmıştır. Sonrasındaki süreçte KGAÖ birliklerinin ve Kazakistan güvenlik güçlerinin yoğun müdahalesiyle olaylar bastırılmış ve göstericiler sokaklardan çekilmiştir. Kasım Tokayev 10 Ocak'ta hayatını kaybedenler için milli yas ilan etmiş ve 11 Ocak tarihinde ülke genelinde düzenin sağlandığını belirtmiştir.

Olaylar boyunca 227 kişinin hayatını kaybettiği ve binlercesinin yaralandığı basına yansımıştır. 10 Ocak itibarıyla ise 8000 kişi olaylarla bağlantısı nedeniyle gözaltına alındığı duyurulmuştur ve sonrasındaki süreçte olaylarla ilgili kişilerin de bulunmasıyla sayı 10.000'e yükselmiştir. Kazakistan tarihine "Qandy Qantar" olarak geçen sadece bir hafta süren olaylar, şüphesiz ki tüm ulus üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır.

2. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü

1992 yılında Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan arasında imzalanan Kolektif Güvenlik Antlaşması, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ilgili devletlerin güvenliklerini sağlama yönünde attıkları bir ortak adım olarak değerlendirilebilmektedir. 1993 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Belarus Antlaşma'yı imzalamışlar ve 1994 yılında Antlaşma tarafların meclislerinden geçerek yürürlüğe girmiştir. Antlaşma'nın her beş yılda bir yenilenmesi amaçlanmış; fakat 1999 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Belarus tekrar imza armaya yaklaşmamıştır. 2002 yılında ise Antlaşma, Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan arasında yapılan görüşmelerin sonucunda bir bölgesel örgütlenmeye dönüştürülerek ismi Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü halini almıştır

Örgüt'ün; Kolektif Kolektif Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Savunma Bakanları Konseyi, Askeri Komite, Güvenlik Konseyleri Sekreterleri Komitesi gibi önemli organlara sahiptir. Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) Şart'ında uluslararası barışın ve istikrarın sağlanmasına katkı sağlanması vurgusunun yanı sıra üye devletlerin toprak bütünlüklerinin ve egemenliklerinin korunmasında ortak mücadele gerekliliği belirtilmiştir (CSTO, t.y.).

29 maddelik Şart'ta Örgütün amaçları aşağıdaki maddelere açık şekilde belirtilmiştir (CSTO, 2012):

Madde 3

Örgütün amaçları, barışın güçlendirilmesi, uluslararası ve bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanması, bağımsızlığın kolektif bir temelde korunması, Üye Devletlerin toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin korunması olup, Üye Devletler bu hedeflere ulaşmada siyasi yolları tercih etmektedir.

Madde 4

Örgüt, faaliyetlerinde Örgüte üye olmayan devletlerle iş birliği yapacak, güvenlik alanında faaliyet gösteren uluslararası hükümetler arası örgütlerle temas halinde olacaktır. Örgüt, uluslararası hukukun geleneksel ilkelerine dayanan adil ve demokratik bir dünya düzeninin oluşumunu teşvik edecektir.

Madde 5

Örgüt, bağımsızlığa saygı, katılım gönüllülüğü, Üye Devletlerin eşit hak ve yükümlülükleri ile Üye Devletlerin ulusal yetki alanına giren işlere müdahale etmeme ilkelerine dayalı olarak faaliyet gösterecektir.

Diğer taraftan Şart'ın aşağıdaki maddeleri ise kolektif güvenliğin nasıl sağlanacağı açık şekilde ortaya koymaktadır (CSTO, 2012):

Madde 7

Üye Devletler, Örgütün amaçlarına ulaşmak için güvenlik, istikrar, toprak bütünlüğü ve egemenliğe yönelik tehdit durumunda toplu koruma sağlayan etkili bir kolektif güvenlik sistemi oluşturmak amacıyla ortak önlemler alacaklar ve kolektif savunma hakkını kullanacaklardır. Bu kapsamda, Örgütün koalisyon (kolektif) kuvvetleri, bölgesel (birleşik) ordu grupları (kuvvetleri), barış gücü, birleşik sistemler ve bunları yöneten organlar ile askeri altyapının oluşturulması sağlanacaktır. Üye Devletler ayrıca askeri ve teknik (askeri ve ekonomik) iş birliği alanlarında, silahlı kuvvetlerin, kolluk kuvvetlerinin ve özel hizmetlerin gerekli silahlar, askeri ve özel teçhizat ile özel araçlarla donatılması ve ulusal silahlı kuvvetler, özel hizmetler ve kolluk kuvvetleri için askeri personel ve uzmanların eğitimi alanlarında iş birliği yapacaklardır.

Üye Devletler, ülkelerinde Örgüt üyesi olmayan devletlerin ordu gruplarını (kuvvetlerini) ve askeri altyapı unsurlarını yerleştirme kararını diğer Üye Devletlerle acil istişareler (koordinasyon) gerçekleştirdikten sonra alacaklardır.

Madde 8

Üye Devletler, uluslararası terörizm ve aşırılıkçılık, uyuşturucu ve psikotrop madde kaçakçılığı, silah ticareti, organize sınır ötesi suçlar, yasa dışı göç ve Üye Devletlerin güvenliğine yönelik diğer tehditlerle mücadelede çabalarını koordine edip birleştireceklerdir.

Üye Devletler, Üye Devletlerin güvenlik, istikrar, toprak bütünlüğü ve egemenliğine yönelik kriz durumlarına yanıt verecek bir sistemin Örgüt bünyesinde oluşturulmasını ve işletilmesini sağlayacak önlemler alacaklardır.

Üye Devletler, devlet sınırlarının korunması, bilgi alışverişi, bilgi güvenliği, doğal ve insan kaynaklı acil durumlarda nüfusun ve toprakların korunması, savaşın sürdürülmesi ya da sonucu ortaya çıkan tehditlere karşı iş birliği yapacaklardır.

Üye Devletler, bu doğrultudaki faaliyetlerini, BM'nin öncülüğünde olmak üzere tüm ilgili devletler ve uluslararası kuruluşlarla yakın iş birliği içinde yürüteceklerdir.

Örgüt; Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. Maddesine atıfla ortak risk ve tehditlere karşı üyelerin beraber hareket etmesini önceleyen ve bunun için gerekli adımların atılmasını önceleyen bir anlayışadır. Özellikle bölgesel tehdit ve risklere karşı ortak bir irade geliştirilmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda 2005 yılıyla beraber tatbikatlar düzenlemektedir. Ayrıca terörizm ve aşırıcılıkla, yasadışı grupların faaliyetleriyle, yasadışı göç ve insan kaçakçılığıyla mücadele KGAÖ'nün öncelikli konuları olarak öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra bilgi güvenliği ve siber güvenliğe yönelik paylaşımlar ve savunma sanayi iş birliği de Örgüt'ün amaçları dâhilinde anahtar noktalarıdır. Kazakistan'daki durum Örgüt için bir ilk olmuştur ve bölgesel ve uluslararası politikaların geleceğinde önemli ipuçları taşımaktadır.

3. KGAÖ'nün Kazakistan Kararı

Birinci bölümde bahsedildiği üzere Kazakistan'daki sokak hareketinin durdurulamaması üzerine Cumhurbaşkanı Kasım Tokayev'in yardım istediği KGAÖ Güvenlik Konseyi 6 Ocak tarihli kararıyla Kazakistan'a Kolektif Barış Koruma Güçlerini göndermiştir. Giden birliklerinin amacının Kazakistan'daki durumun stabilize edilmesi ve normalleştirilmesi olarak duyurulmuştur (CSTO, 06.01.2022). İlk aşamada Rus paraşütçüleri Kazakistan topraklarına girerken, hemen ardından kolektif birlikler sokaklarda görünmeye başlamıştır. Bu birlikler bir yandan sokaklarda hâkimiyet elde etmeye çalışırken, diğer taraftan kritik devlet binalarını ve askeri tesisleri korumaya çalışmışlardır. 9 Ocak'a kadar tüm birliklerin Kazakistan'a konuşlanması tamamlanmıştır. Bu dört günlük süre içinde Rus uçaklarının 108 uçuş gerçekleştirdiği ifade edilmiştir (CSTO, 10.01.2024).

10 Ocak'ta yapılan KGAÖ'nün olağanüstü video konferans toplantısında söz alan Tokayev; ülke genelinde durumun tamamen kontrol altına alındığını, olaylarla bağlantılı kişilerin gözaltına alındığını, kaçakların en kısa zamanda yakalanacağını, Kazakistan'ın önceki durumuna döndüğünü belirttikten sonra KGAÖ kolektif birliklerinin son derece etkili ve organize bir barış koruma operasyonu düzenlediklerini ifade etmiştir (CSTO, 10.01.2024). Bu açıklamanın ardından barış koruma güçlerinin görevlerinin tamamlandığı ve on gün içinde sistematik olarak Kazakistan'dan çekilecekleri duyurulmuştur.

Bu olay KGAÖ'nün ilk barış koruma operasyonu olarak tarihe geçmiştir. Kazakistan deneyimi karar alma, asker sevk etme, planlama ve operasyon yürütme açısından Örgüt'ün farklı bir boyuta geçmesi anlamı taşımaktadır. KGAÖ'nün birleşik askeri gücünü kullanarak yaptığı bu girişimin gelecek için de çeşitli mesajlar taşıdığı aşikardır. Örgüt; bu müdahalede Kurucu

Antlaşması'nın 4. Maddesi'ni esas aldığını ve BM Antlaşması'na uygun şekilde davranıldığını özellikle vurgulamıştır.

KGAÖ'nün Kazakistan süreci hem Kazakistan hem de Örgüt için şüphesiz yeni bir döneminin kapsını açmıştır. Bir taraftan bir ülke dışı aktör olarak KGAÖ kuvvetleri Kazak vatandaşlarının öldüğü ve yaralandığı sürecin bir parçası olması ülkede uzun yıllar doğal olarak tartışılacaktır. Diğer taraftan da ise bu müdahale KGAÖ'nün omzuna ağır bir sorumluluk yüklemiştir. Sonraki süreçte KGAÖ'nün üye devletlerin karşılaşacağı iç ve dış güvenlik sorunlarında daha aktif olması beklenecektir (Terzyan, 2022; Syssoyeva, 2023). KGAÖ için Kazakistan deneyimi belirli bir heyecan yaratmıştır; fakat örgütü gelecekte bekleyen pek çok bölgesel ve uluslararası kriz olduğu açıktır.

Sonuç ve Değerlendirme: KGAÖ'nün Geleceği

KGAÖ'nün Kazakistan'a gerçekleştirdiği düzen sağlayıcı operasyon beraberinde pek çok tartışmayı getirmiştir. Bir taraftan bu durumun çerçevesi belirli bir olayla sınırlı ve kısa süreli bir operasyon olduğunu ve sembolik bir değer taşıdığını, diğer tarafta Örgüt'ün kolektif gücünün sahaya inmesinin oldukça önemli bir gelişme olduğunu değerlendirmek mümkündür. Bu tartışmanın temelinde Rusya'nın çevre bölgelerdeki uyguladığı politikalarda yanında bir ortak savunma birliğini bulup bulamayacağı noktasının olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

KGAÖ'nün kuruluşunun ardından meydana gelen üç önemli olay esasında KGAÖ'nün etkisiz kalması nedeniyle Örgüt'ün işlevinin sorgulanmasına neden olmuştur. Birincisi 2008 yılında gerçekleşen Rusya-Gürcistan Savaşı'nda Örgüt'ün askeri olarak bulunmaması ilk önemli sorgulamayı getirmiştir. Gürcistan'dan ayrılan Abhazya ve Güney Osetya'yı Örgüt sonradan bağımsız devletler olarak tanımıştır. 2020 yılında gerçekleşen ve 2. Karabağ Savaşı veya 44 Gün Savaşı olarak bilinen Azerbaycan-Ermenistan arasındaki mücadelede de KGAÖ'nün herhangi bir müdahalesi olmamıştır. Azerbaycan'ın mutlak zaferi ile biten savaş sonucunda, yalnız bırakıldığı için Ermenistan'ın örgüte yönelik eleştirileri günümüze kadar devam etmiştir. Hatta Ermenistan KGAÖ'den ayrılma seçeneğini tartışmaktadır. Son olarak 2013 yılında Avrupa Birliği'ne katılma tartışmalarıyla birlikte başlayan Ukrayna olaylarına Rusya'nın müdahalesi ve Şubat 2022'de başlattığı topyekun savaş, KGAÖ tarafından toplu bir mücadele durumu olarak ele alınmamıştır. Üye devletlerin halen devam eden bu savaşa yönelik genel tavırları mesafeli durmak olmuştur. İçlerinden sadece Belarus, Rus birliklerinin topraklarını kullanmasına izin verirken KGAÖ'nün tutarlı bir yaklaşımını görmek mümkün olmamıştır. Fakat Kazakistan olayları KGAÖ'ye yönelik bakışı tamamen değiştirmiştir.

Kazakistan'daki durum üyelerden birinin yaşadığı bir iç karışık durumda KGAÖ'nün hızla cevap verebileceğinin kanıtı olmuştur. Şüphesiz bu durum hem üye devletlere hem de Örgüt'e sempati ile bakanlara olumlu bir mesaj vermiştir. Fakat yukarıda bahsedildiği üzere bir uluslararası krizde veya daha özel bir söylemle üyelerin alabileceği bir dış saldırıda sürecin nereye gideceği merak konusu olmuştur. Özellikle dünya genelinde giderek artan çatışmalar ve Rusya'nın çeşitli bölgelerdeki askeri operasyonları Örgüt'ün ilerleyen yıllarda daha aktif olup olmayacağı durumunun daha yoğun tartışılmasına neden olmaktadır. Kazakistan müdahalesinde Örgüt'ten yapılan her açıklamanın bu durumun BM Antlaşmasına ve uluslararası hukuka uygun şekilde gerçekleştiği yönünde olmuştur. Burada hem KGAÖ'nün benzer adımlarında uluslararası hukukun hassasiyetini gözeticeği, hem üyelerini her tehdit karşısında koruyacağı mesajları verilmişken, NATO'nun faaliyetlerine de üstü kapalı bir atıf yapılmıştır.

Günümüzde yeni Soğuk Savaş söylemleri daha yüksek sesle yapılmaktadır. Özellikle Rusya-Ukrayna Savaşı Soğuk Savaş dönemindeki uluslararası politikalara benzer bir sürecin tecrübe edilmesine yol açmıştır. Halihazırda dünya genelinde Venezuela, Libya, Suriye gibi krizlerde ve Arktik Bölgesi paylaşımı gibi konularda artan gerilimler varken bir "Doğu-Batı" kamplaşmasının daha görünür şekilde yapıp yapılmayacağı yakından izlenmesi gereken bir

noktayı oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından NATO'nun uluslararası alandaki rakipsiz bir askeri ittifak halinde kalması, 2022 Kazakistan olayları ile birlikte sorgulanabilecek bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Yine de Ukrayna Savaşı'nda Rusya'nın KGAÖ'yü duruma dahil etmemesi/edememesi, üye devletlerin iç sorunları ve kapasiteleri, Ermenistan'ın ayrılma yönündeki iradesi KGAÖ'nün NATO ile henüz kıyaslanamayacak bir yapılanma olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu doğrultuda KGAÖ'nün yeni krizlerde göstereceği tavır geleceği okumada daha önemli olabilecektir. Yine de Örgüt'ü bölgesel politikalarda, ortak risk ve tehditlerle mücadele önemli bir aktör olarak saymak mümkündür. Pek tabii Rusya'nın KGAÖ'yü, Varşova Paktı tarzı bir yapılanmaya dönüştürüp dönüştürmeme isteği ve iradesi bu kapsamda temel belirleyicilerden biri olacaktır.

Kaynakça

- CSTO (06.01.2022). *Contingents of the CSTO Collective Peacekeeping Forces are deployed to the Republic of Kazakhstan*. Erişim Adresi: https://en.odkb-csto.org/news/news_odkb/kontingenty-kollektivnykh-mirotvorcheskikh-sil-odkb-napravleny-v-respubliku-kazakhstan/#loaded (erişim 06.11.2024).
- CSTO, (10.01.2022). On January 10, an extraordinary session of the CSTO Collective Security Council was held via videoconferencing. The discussion focused on the situation in the Republic of Kazakhstan and measures to normalize the situation in the country. <https://en.odkb-csto.org/session/2022/10-yanvary-a-2022-goda-v-formate-videokonferentsii-sostoyalos-vneocherednaya-sessiya-soveta-kollektiv/#loaded> (erişim 06.11.2024).
- CSTO, (t.y.). CSTO Structure, <https://en.odkb-csto.org/structure/> (erişim 05.11.2024)
- CSTO, (2012). Charter of the Collective Security Treaty Organization. https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_/#loaded (erişim 04.11.2024)
- Kriener, F. ve Brassat, L. (2023). Quashing protests abroad: The CSTO's intervention in Kazakhstan. *Journal on the Use of Force and International Law*, 10(2), 271-298.
- Kudaibergenova, D. T. ve Laruelle, M. (2022). Making sense of the January 2022 protests in Kazakhstan: failing legitimacy, culture of protests, and elite readjustments. *Post-Soviet Affairs*, 38(6), 441-459.
- Syssoyeva, R. V. (2023). 2022 January events and CSTO peacekeeping mission in Kazakhstan. *Vestnik RUDN International Relations*, 23(2), 241-252.
- Terzyan, A. (2022). Kazakhstan amid unrest and instability: Main implications. *Journal of Liberty and International Affairs*, 8(2), 295-306.

THE ROLE OF CURRENCIES IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN: CHALLENGES, IMPACT, AND FUTURE PROSPECTS

Ikramova Aziza AMINOVNA ¹

Abstract

Currencies play a crucial role in any economy, influencing trade, investment, inflation, and overall economic stability. In Uzbekistan, the national currency - the Uzbek soum (UZS)- has undergone significant transformations since the country gained independence in 1991. This thesis explores the role of the Uzbek soum and foreign currencies in Uzbekistan's economy, focusing on the challenges the country has faced, including currency devaluation, inflation, and exchange rate volatility. Additionally, the thesis examines how currency reforms, such as the liberalization of the foreign exchange market in 2017, have impacted the country's economic growth and financial stability. By analyzing the role of the Uzbek soum and foreign currencies, the thesis also provides insights into the future prospects of currency management in Uzbekistan and its integration into the global economy.

Currencies play a fundamental role in shaping the economy of Uzbekistan, influencing trade, investment, inflation, and overall economic stability. The Uzbek soum, despite facing challenges such as devaluation, inflation, and exchange rate volatility, has become more stable in recent years thanks to key reforms, including the liberalization of the foreign exchange market. While challenges remain, particularly with regard to dollarization and financial sector development, Uzbekistan's currency management has improved significantly, creating a more favorable environment for trade and investment. By continuing to implement sound monetary policies and promoting the use of the soum, Uzbekistan can strengthen its economic resilience and ensure sustainable growth in the future.

Keywords: Currency, Uzbek Soum, Foreign Exchange, Inflation, Devaluation, Exchange Rate, Monetary Policy, Financial Stability, Economic Reforms, Trade

Introduction

The role of currencies in an economy cannot be understated, as they serve as the primary medium of exchange, a store of value, and a unit of account. In Uzbekistan, the national currency—the Uzbek soum—has evolved significantly since the country transitioned from a Soviet-style planned economy to a more market-oriented system. Initially, Uzbekistan faced considerable challenges in managing its currency, particularly with regard to inflation, currency devaluation, and limited convertibility. Over the past three decades, the country has implemented various monetary and currency reforms aimed at stabilizing the economy, controlling inflation, and attracting foreign investment.

The purpose of this thesis is to examine the role of currencies, particularly the Uzbek soum, in Uzbekistan's economy. It will explore the challenges associated with currency management, including the impact of devaluations and exchange rate policies. Furthermore, the thesis will analyze the importance of currency stability for economic growth and financial stability, particularly in the context of Uzbekistan's ongoing economic reforms. The thesis will also look at the role of foreign currencies in the Uzbek economy, including the U.S. dollar, euro, and Russian ruble, and their influence on trade, remittances, and investment.

---

¹ Associate Professor, Bukhara University of Innovation, aziza.aminovna@bui.uz

After gaining independence from the Soviet Union in 1991, Uzbekistan introduced its own national currency, the Uzbek soum, in 1994. The establishment of the soum was a crucial step in the country's efforts to assert its economic sovereignty and transition to a market-based economy. However, the early years of the soum were marked by significant challenges, including hyperinflation, currency inconvertibility, and a dual exchange rate system.

In the 1990s and early 2000s, the Uzbek government tightly controlled the exchange rate of the soum, limiting its convertibility and access to foreign currencies. The country operated a dual exchange rate system, where the official exchange rate was significantly overvalued compared to the black market rate. This created distortions in trade and investment, as businesses and individuals were unable to access foreign currency at the official rate, leading to widespread use of the black market.

The creation of the Uzbek soum in 1994 was a landmark event in Uzbekistan's journey toward economic independence. The introduction of the soum followed the dissolution of the Soviet Union and the collapse of the ruble zone. During the early years, managing the national currency posed significant challenges for the newly independent state. Inflation soared due to the transition from a centrally planned economy to a market-oriented system, compounded by the lack of proper monetary control mechanisms.

"Between 1994 and the early 2000s, the Uzbek soum faced a series of challenges stemming from high inflation rates, which exceeded 50% annually at some points. This period saw the erosion of public confidence in the currency, as prices of basic goods skyrocketed, leading to increased reliance on foreign currencies like the U.S. dollar. Additionally, the dual exchange rate system introduced during the 1990s created market distortions, where the official exchange rate was vastly different from the black-market rate. This system not only encouraged currency speculation but also limited Uzbekistan's ability to attract foreign investment."

Currency devaluation has played a critical role in Uzbekistan's economic history, particularly during periods of external shocks and internal imbalances. While devaluation can help boost exports by making them cheaper on the international market, it also leads to higher import costs, which can fuel inflation—a persistent issue in Uzbekistan. The impact of devaluation on household consumption and business operations has been substantial, especially for sectors heavily reliant on imported goods and machinery.

"One of the most significant devaluations occurred in 2017, when the Uzbek government allowed the soum to depreciate sharply as part of its economic liberalization efforts. The currency devalued by almost 50% overnight, bringing the official exchange rate in line with the black-market rate. While this move was necessary to eliminate market distortions and improve investor confidence, it had short-term negative effects on inflation, which spiked as the cost of imports surged. Nevertheless, this reform was seen as a crucial step in normalizing Uzbekistan's foreign exchange regime and laying the foundation for future economic stability." Exchange rate volatility remains a concern for Uzbekistan, as fluctuations in the value of the soum can disrupt trade, investment, and economic planning. In a country that relies heavily on imported goods, fluctuations in the exchange rate directly impact inflation and the purchasing power of consumers. Moreover, the remittances sent by migrant workers—primarily in U.S. dollars or Russian rubles—can experience significant value changes due to exchange rate movements.

"Exchange rate volatility has been influenced by both internal and external factors. Internally, Uzbekistan's transition from a fixed exchange rate regime to a more flexible one has caused fluctuations as the market adjusts to changes in monetary policy. Externally, global commodity prices and economic conditions in Russia and China—Uzbekistan's largest trading partners—play a significant role in determining the value of the soum. For example, fluctuations in the price of cotton and natural gas, which are major export commodities for Uzbekistan, have

had a profound effect on the exchange rate. Similarly, remittance flows, particularly from Russia, tend to increase during periods of ruble appreciation, boosting household consumption in Uzbekistan." The Central Bank of Uzbekistan has undertaken a series of monetary policy reforms aimed at stabilizing the economy, controlling inflation, and promoting financial sector development. Key reforms include raising interest rates to curb inflation, introducing more stringent banking supervision practices, and improving the transparency of monetary operations. These reforms have been crucial in stabilizing the financial system, encouraging savings in the domestic currency, and reducing dollarization.

"In addition to traditional monetary policy tools, Uzbekistan has begun to explore the use of modern financial technologies (fintech) to improve the efficiency of its financial sector. The Central Bank has partnered with international organizations such as the World Bank and the International Monetary Fund (IMF) to implement reforms that enhance financial inclusion. These initiatives are designed to provide more people, especially in rural areas, with access to banking services, thereby increasing the use of the soum and reducing the dependence on cash transactions in foreign currencies. By modernizing the banking sector, Uzbekistan is laying the groundwork for a more robust and resilient economy."

Dollarization, or the widespread use of foreign currencies for transactions and savings, has been a significant issue in Uzbekistan. During periods of economic instability, high inflation, or currency devaluation, many individuals and businesses turn to foreign currencies—most notably the U.S. dollar—as a more reliable store of value. This phenomenon undermines the effectiveness of domestic monetary policy and reduces demand for the national currency. "Despite the government's efforts to reduce dollarization, many transactions, especially in sectors such as real estate and luxury goods, continue to be conducted in foreign currencies. In Tashkent, it is common to see property prices quoted in U.S. dollars, reflecting a lingering mistrust in the stability of the soum. While dollarization provides short-term stability for certain economic actors, it presents long-term challenges for Uzbekistan's currency management. To counteract this trend, the government has introduced measures to encourage the use of the soum in everyday transactions, including offering higher interest rates on soum-denominated savings accounts and reducing the bureaucratic hurdles associated with converting foreign currency." Looking ahead, Uzbekistan's currency management will play a pivotal role in its broader economic strategy, particularly as the country seeks to integrate more fully into the global economy. The stability of the Uzbek soum will be essential for fostering trade, attracting foreign investment, and ensuring economic resilience in the face of external shocks. Ongoing reforms in the monetary and financial sectors, as well as efforts to reduce dollarization and promote the use of the soum, will be key to Uzbekistan's future economic success.

"Uzbekistan's integration into the global economy will require a stable and predictable currency regime. The government's ongoing efforts to stabilize the soum through sound monetary policy, coupled with its participation in international trade agreements and regional economic initiatives, will be crucial for achieving long-term growth. The development of capital markets, including the introduction of government bonds denominated in soums, is expected to deepen financial market participation and create more investment opportunities for both domestic and foreign investors. Additionally, Uzbekistan's growing engagement with international organizations like the World Trade Organization (WTO) will necessitate further reforms in currency management to align with global trade standards. In order to strengthen the role of the Uzbek soum and ensure its stability in the future, several key policy recommendations can be considered. These recommendations aim to address the challenges posed by inflation, exchange rate volatility, and dollarization while promoting economic growth and financial stability.

Strengthening Coordination Between Monetary and Fiscal Policy: It is essential for Uzbekistan to improve coordination between the Central Bank's monetary policies and the

government's fiscal policies. A more integrated approach will help ensure that inflation is kept under control while fostering economic growth.

Promoting Financial Literacy and Trust in the Soum: Increasing public confidence in the Uzbek soum is critical for reducing dollarization. The government should promote financial literacy programs that educate citizens on the benefits of using the national currency and the importance of savings in soums.

Developing Hedging Instruments to Mitigate Exchange Rate Risk: Businesses and investors need access to financial instruments that allow them to hedge against exchange rate risk. Developing a market for currency futures and options will provide them with tools to manage volatility and reduce the impact of exchange rate fluctuations on their operation.

Currencies play a fundamental role in shaping the economy of Uzbekistan, influencing trade, investment, inflation, and overall economic stability. The Uzbek soum, despite facing challenges such as devaluation, inflation, and exchange rate volatility, has become more stable in recent years thanks to key reforms, including the liberalization of the foreign exchange market. While challenges remain, particularly with regard to dollarization and financial sector development, Uzbekistan's currency management has improved significantly, creating a more favorable environment for trade and investment. By continuing to implement sound monetary policies and promoting the use of the soum, Uzbekistan can strengthen its economic resilience and ensure sustainable growth in the future. These additions should ensure your article meets the word count requirement and provides a thorough analysis of the role of currencies in Uzbekistan's economy. If you need further elaboration on any specific area, feel free to let me know!

One of the most significant challenges faced by Uzbekistan in managing its currency has been periodic devaluations of the soum. The Uzbek soum has experienced several major devaluations, particularly in response to external shocks and internal economic imbalances. For example, the 2008 global financial crisis and subsequent declines in global commodity prices led to a sharp devaluation of the soum, exacerbating inflationary pressures.

Currency devaluation has a direct impact on inflation, as it increases the cost of imported goods and services. Uzbekistan, like many developing countries, relies on imports for a significant portion of its consumer goods, machinery, and raw materials. As the value of the soum declines, the cost of these imports rises, leading to higher prices for consumers and businesses.

In addition to devaluation, inflation has been a persistent issue in Uzbekistan's economy. High inflation erodes the purchasing power of the soum, making it more difficult for individuals and businesses to plan for the future. The Central Bank of Uzbekistan has implemented various monetary policies to control inflation, including raising interest rates and tightening liquidity. However, inflation remains a key concern for the stability of the soum and the broader economy.

Another major challenge associated with the Uzbek soum is exchange rate volatility. The exchange rate of the soum has fluctuated significantly over the years, driven by both internal and external factors. External factors, such as global commodity prices, regional economic conditions, and remittance flows, have had a significant impact on the value of the soum. For example, fluctuations in the price of natural gas and cotton—two of Uzbekistan's key exports—have influenced the country's trade balance and, in turn, the exchange rate.

Internally, Uzbekistan's reliance on remittances from migrant workers, particularly from Russia, has also contributed to exchange rate volatility. Remittances, which are often sent in foreign currencies such as the U.S. dollar and Russian ruble, play a vital role in supporting household consumption and investment. However, changes in the flow of remittances, influenced by economic conditions in Russia or fluctuations in exchange rates, can create volatility in the soum.

The liberalization of the foreign exchange market in 2017 marked a significant turning point in addressing exchange rate volatility. The Uzbek government allowed the soum to float more freely, eliminating the dual exchange rate system and aligning the official exchange rate with market conditions. This reform helped reduce the gap between the official and black market rates and improved transparency in the foreign exchange market.

Another important aspect of currency management in Uzbekistan is the role of foreign currencies, particularly the U.S. dollar, euro, and Russian ruble. Uzbekistan, like many developing economies, has experienced a degree of dollarization, where foreign currencies are widely used for transactions, savings, and investment. This is particularly evident in sectors such as real estate, where prices are often quoted in U.S. dollars rather than soums.

Dollarization occurs when the local currency is perceived as unstable or when foreign currencies are seen as a safer store of value. In Uzbekistan, the use of foreign currencies has been driven by historical periods of high inflation, exchange rate volatility, and limited convertibility of the soum. While dollarization can provide a measure of stability for businesses and individuals in the short term, it undermines the effectiveness of monetary policy and reduces the demand for the national currency.

The Central Bank of Uzbekistan has taken steps to reduce dollarization by promoting the use of the soum in domestic transactions and improving confidence in the currency through reforms that stabilize the exchange rate. However, the continued presence of foreign currencies in the economy remains a challenge for the effective management of the national currency.

Currency reforms have played a pivotal role in Uzbekistan's economic development, particularly since 2017, when the government embarked on a series of market-oriented reforms under President Shavkat Mirziyoyev. One of the key reforms was the liberalization of the foreign exchange market, which allowed the soum to float more freely and removed restrictions on access to foreign currencies.

The liberalization of the currency market was a crucial step in improving Uzbekistan's attractiveness to foreign investors. By aligning the official exchange rate with market rates and eliminating the black market for foreign currencies, the government reduced distortions in the economy and created a more predictable environment for trade and investment.

In addition to exchange rate liberalization, the Central Bank of Uzbekistan has implemented a series of monetary policy reforms aimed at controlling inflation, stabilizing the soum, and promoting financial sector development. These reforms have included raising interest rates, improving banking supervision, and developing the country's capital markets.

The World Bank, International Monetary Fund (IMF), and other international organizations have supported these reforms by providing technical assistance and financial resources. Their involvement has helped Uzbekistan implement sound monetary policies, improve financial sector governance, and integrate more fully into the global economy.

The role of currencies is particularly important in Uzbekistan's trade and investment relationships. As a landlocked country, Uzbekistan relies on trade with its neighbors, including Kazakhstan, Russia, and China, as well as more distant markets in Europe and Asia. The stability of the Uzbek soum and its exchange rates with major trading partners' currencies are critical for maintaining competitive export prices and facilitating imports.

A stable currency is also crucial for attracting foreign direct investment (FDI). Currency volatility and inflation undermine investor confidence, as they increase the risks associated with doing business in the country. By stabilizing the soum and improving access to foreign exchange,

Uzbekistan has been able to attract greater levels of FDI, particularly in key sectors such as energy, agriculture, and manufacturing.

Furthermore, remittances from migrant workers, particularly those working in Russia, play a significant role in the Uzbek economy. These remittances are often sent in foreign currencies, which are converted into soums by local households. A stable exchange rate is essential for ensuring that remittances maintain their value and continue to support household consumption and investment. As Uzbekistan continues its transition to a more open and market-oriented economy, the management of its currency will remain a critical factor in ensuring economic stability and growth. The following recommendations are proposed for enhancing currency management in Uzbekistan:

1. **Strengthening Monetary Policy:** The Central Bank of Uzbekistan should continue to pursue sound monetary policies aimed at controlling inflation and stabilizing the exchange rate. This includes improving coordination between monetary and fiscal policies to ensure overall macroeconomic stability.
2. **Reducing Dollarization:** Efforts should be made to further reduce dollarization by promoting the use of the soum in domestic transactions and improving confidence in the national currency. This can be achieved by continuing to stabilize the exchange rate and maintaining low inflation.
3. **Enhancing Financial Market Development:** Developing a well-functioning financial market is essential for reducing currency volatility and improving the overall stability of the soum. The government should continue to promote the development of capital markets, improve banking supervision, and enhance access to financial services.
4. **Strengthening External Resilience:** Uzbekistan should continue to build its foreign exchange reserves and improve its external resilience by diversifying its export base and reducing its reliance on remittances. This will help insulate the economy from external shocks and reduce exchange rate volatility. One of the most pivotal moments in Uzbekistan's economic history occurred in 2017, when the government embarked on a comprehensive currency reform program under President Shavkat Mirziyoyev. This marked a departure from the rigid exchange rate policies of the past, as the government allowed the Uzbek soum to float more freely in the market, effectively eliminating the dual exchange rate system that had plagued the economy for decades.

Example Addition: "The liberalization of the foreign exchange market in 2017 was driven by the need to address a number of longstanding issues, including a lack of foreign currency availability for businesses and individuals, distorted trade flows, and a lack of investor confidence. Under the previous regime, the gap between the official exchange rate and the black market rate created a significant burden for enterprises that needed to import goods and services. Businesses, particularly those involved in international trade, found themselves at a competitive disadvantage, as they were forced to acquire foreign currency on the black market at inflated rates, driving up their costs and undermining profitability." "By allowing the soum to float more freely, the government aimed to restore balance and predictability to the foreign exchange market. Initially, the move caused a sharp depreciation of the soum, which led to a temporary spike in inflation, as the cost of imported goods increased. However, over time, this reform has contributed to greater transparency and improved the predictability of exchange rates, which are critical for businesses planning long-term investments. The floating exchange rate system has also helped Uzbekistan align its currency regime more closely with international norms, making the country more attractive to foreign investors." Remittances from Uzbek migrant workers, particularly those working in Russia and other neighboring countries, play a crucial role in supporting household incomes and consumption in Uzbekistan. These remittances, often sent in foreign currencies such as the Russian ruble or U.S. dollars, are converted into soums, thus influencing the supply and

demand for foreign exchange in the domestic market. However, remittances are highly dependent on external factors, such as economic conditions in host countries and fluctuations in exchange rates.

Example Addition: "Remittances account for a significant portion of household income in Uzbekistan, particularly in rural areas where employment opportunities are more limited. According to World Bank estimates, remittances contribute up to 15% of Uzbekistan's GDP, making them a critical source of foreign exchange inflows. However, the dependence on remittances exposes Uzbekistan to external risks, especially economic slowdowns in countries like Russia. For example, during periods of ruble depreciation, the value of remittances sent from Russia to Uzbekistan diminishes when converted into soums, reducing the purchasing power of households reliant on these funds."

"In response to these vulnerabilities, the Uzbek government has been working to improve the efficiency of remittance transfers and reduce the costs associated with currency conversion. Efforts to integrate digital financial services and streamline banking procedures have made it easier for migrant workers to send remittances back home, while also helping the government better manage foreign currency inflows."

The phenomenon of dollarization, where foreign currencies—primarily the U.S. dollar—are widely used in domestic transactions, continues to present challenges for Uzbekistan's monetary authorities. While dollarization can provide stability for businesses and households during periods of economic uncertainty, it undermines the role of the national currency and complicates the management of monetary policy.

Example Addition: "In the years following independence, dollarization became particularly widespread in Uzbekistan due to periods of high inflation and a lack of confidence in the stability of the soum. Real estate transactions, for instance, have historically been conducted in U.S. dollars, reflecting a preference for a more stable and internationally recognized currency. Similarly, many businesses opted to price goods and services in dollars to hedge against potential currency fluctuations." "To combat dollarization, the Uzbek government has introduced policies aimed at restoring confidence in the soum and encouraging its use in everyday transactions. These measures include offering higher interest rates on soum-denominated savings accounts and reducing the availability of U.S. dollars for non-essential purchases. Additionally, the government has worked to ensure that public sector salaries and pensions are paid exclusively in soums, signaling a commitment to promoting the national currency. While progress has been made, further efforts are needed to fully reverse the effects of dollarization, particularly in sectors like real estate and large-scale investments." Controlling inflation has been a central focus of Uzbekistan's monetary policy, particularly given the country's history of high inflation during the transition from a planned economy. Inflation erodes the purchasing power of the national currency and complicates long-term economic planning for both businesses and consumers. While Uzbekistan has made strides in reducing inflation in recent years, it remains an ongoing challenge, particularly in the face of external shocks.

Example Addition: "Inflation in Uzbekistan is driven by a combination of factors, including exchange rate movements, global commodity prices, and domestic supply chain issues. For instance, as a net importer of machinery, consumer goods, and raw materials, the country is vulnerable to rising import costs whenever the soum depreciates. Additionally, fluctuations in the price of key export commodities, such as cotton and natural gas, can lead to imbalances in the trade deficit, further contributing to inflationary pressures." "The Central Bank of Uzbekistan has employed a range of monetary policy tools to manage inflation, including adjusting interest rates and controlling money supply growth. In recent years, the Central Bank has adopted a more proactive stance, raising interest rates in response to inflationary pressures and working to improve

its communication with markets and the public. This has helped anchor inflation expectations, but challenges remain, particularly in maintaining price stability while supporting economic growth."

Conclusion

Currencies play a fundamental role in shaping the economy of Uzbekistan, influencing trade, investment, inflation, and overall economic stability. The Uzbek soum, despite facing challenges such as devaluation, inflation, and exchange rate volatility, has become more stable in recent years thanks to key reforms, including the liberalization of the foreign exchange market. While challenges remain, particularly with regard to dollarization and financial sector development, Uzbekistan's currency management has improved significantly, creating a more favorable environment for trade and investment. By continuing to implement sound monetary policies and promoting the use of the soum, Uzbekistan can strengthen its economic resilience and ensure sustainable growth in the future.

References

- Asian Development Bank (ADB). (2020). *Financial Sector Development in Central Asia: Uzbekistan Case Study*. Manila.
- Central Bank of Uzbekistan. (2021). *Monetary Policy Report*. Tashkent.
- Eurasian Economic Union (EAEU). (2020). *Currency Integration and Trade in Central Asia*. Moscow.
- International Monetary Fund (IMF). (2021). *Uzbekistan: Economic Outlook and Currency Management*. Washington, D.C.
- World Bank. (2020). *Uzbekistan: Exchange Rate Liberalization and Market Reforms*. Washington, D.C.

KAZAKİSTAN FİNANSAL PİYASALARINA İLİŞKİN GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE KAZAKİSTAN BORSA ENDEKSİ ÜZERİNE VOLATİLİTE MODELLEMESİ

Hatice BAŞKAYA ¹
Abdullah ÖZDEMİR ²

Özet

Küreselleşmeyle birlikte sermaye piyasalarında artan hareketlilik, finansal varlıkların risk düzeylerinin daha etkin bir şekilde belirlenmesini gerektirmektedir. Sermaye piyasalarında işlem gören menkul kıymetlerin fiyatları, döviz kuru dalgalanmaları, faiz oranı değişiklikleri, enflasyon oranları ve politik belirsizlikler gibi birçok makroekonomik faktörden etkilenmektedir. Bu faktörlerin etkisi sonucunda, finansal varlıkların fiyatlarında zaman içerisinde dalgalanmalar meydana gelir ve bu dalgalanmalar genellikle volatilité kümelenmeleri olarak adlandırılmaktadır. Volatilité kümelenmeleri ise piyasa riskini oluşturarak yatırımcıların ve piyasa aktörlerinin stratejik karar alma süreçlerini etkiler. Piyasa risklerinin tahmini, özellikle değişen koşullu varyans modelleri kullanılarak daha doğru bir şekilde yapılabilmektedir. ARCH, GARCH, EGARCH ve TGARCH gibi modeller, finansal piyasalardaki risk ve belirsizliğin ölçülmesinde sıkça kullanılan yaklaşımlar arasındadır. Bu modeller, volatilitenin gelecekteki seyrini öngörerek piyasa riskini anlamada kritik rol oynamaktadır.

Kazakistan Resmi Borsası (KASE), 1993 yılında kurulmuş olup ülkenin sermaye piyasalarının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Kazakistan'daki tek resmi menkul kıymet borsası olan KASE, aynı zamanda Orta Asya bölgesindeki stratejik bir finansal platform olarak hizmet vermektedir. Enerji, tarım ve altyapı gibi önemli sektörlerde faaliyet gösteren KASE, bölgedeki ekonomik çeşitliliği destekleyerek sermaye piyasalarını geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu çalışmanın amacı, KASE Endeksinin 2014:08–2024:08 dönemi arasındaki günlük kapanış verileri üzerinden volatilité yapısını incelemektir. ARCH, GARCH, E-GARCH ve TGARCH modelleri kullanılarak yapılan analiz sonucunda, KASE endeksinin volatilitesini açıklamada en başarılı modelin E-GARCH olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, asimetric volatilitenin KASE endeksinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: KASE, Volatilité, ARCH, GARCH.

Abstract

The rise of globalization and market turbulence demand improved risk assessments for financial assets in capital markets. The value of these assets is influenced by macroeconomic factors like currency exchange, interest rates, inflation, and political instability. These factors cause price fluctuations, which are known as volatility clusters. Volatility clusters pose a market risk, influencing investors' and market players' strategic choices. Assessing market risks can be significantly enhanced by using dynamic variance models like ARCH, GARCH, EGARCH, and TGARCH. These models have proven effective in quantifying risk and uncertainty in financial markets. By capturing the changing volatility patterns, these models provide valuable insights into market risk and enable more precise predictions of future volatility levels.

¹ Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, hbaskaya@adu.edu.tr.

² Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İİBF, İktisat Bölümü, aozdemir@adu.edu.tr.

In 1993, Kazakhstan established the Kazakhstan Official Stock Exchange (KASE), which has since played a strengthening role in bolstering the nation's capital markets. Being solely responsible for securities trading in Kazakhstan, KASE has evolved into an important financial hub not only for Kazakhstan but also for Central Asia as a whole. KASE, active in key sectors such as energy and infrastructure, promotes economic diversification in the region through capital market development. This study assesses volatility within the KASE Index based on daily closing price data from 2014 to 2024. Using ARCH, GARCH, E-GARCH, and TGARCH models, it concludes that E-GARCH is the most effective model for interpreting KASE Index volatility. That indicates the significant influence of asymmetric volatility on the index's behaviour.

Keywords: KASE, Volatility, ARCH, GARCH.

Giriş

Küreselleşme süreci, sermaye piyasalarının artan entegrasyonu ve uluslararası sermaye akışlarının hızlanması, finansal varlık fiyatlarındaki dalgalanmaların daha belirgin hale gelmesine neden olmuştur. Söz konusu küresel hareketlilik, finansal piyasalarda işlem gören menkul kıymetlerin risk ve getiri profillerinin daha etkin bir biçimde tespit edilmesi ihtiyacına neden olmuştur. Piyasa içerisinde döviz kuru dalgalanmaları, faiz oranlarındaki değişiklikler, enflasyon oranları, ekonomik büyüme oranları ve politik belirsizlikler gibi makroekonomik faktörler, menkul kıymetlerin fiyatları üzerinde doğrudan etkiler oluşturmakta ve finansal varlıklarda sıklıkla volatilitate kümelenmeleri olarak adlandırılan dalgalanmalara neden olmaktadır. Söz konusu volatilitate kümelenmeleri, piyasa riskinin bir yansıması olarak, yatırımcılar ve diğer piyasa katılımcıları için stratejik karar alma süreçlerinde kritik bir unsur teşkil etmektedir.

Piyasa risklerinin doğru bir şekilde öngörülmesi ya da tahmin edilebilmesi, özellikle finansal varlık fiyatlarındaki belirsizliklerin ölçülmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, koşullu varyans modelleri, volatilitenin zaman içerisindeki değişkenliğini analiz etmek ve gelecekteki oynaklık seviyelerini tahmin etmek amacıyla sık kullanılan araçlar arasında yer almaktadır. ARCH (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve GARCH (Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) modelleri, finansal varlıkların volatilitate yapılarını analiz etmek için uzun yıllardır başvurulan temel araçlar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, E-GARCH (Exponential GARCH) ve T-GARCH (Threshold GARCH) gibi asimetrik modeller, finansal piyasalarda gözlemlenen risklerin daha karmaşık yapılarının anlaşılabilmesinde önemli katkılar sağlamaktadır. Bu modeller, özellikle piyasalarda yaşanan pozitif ve negatif şokların volatilitate üzerindeki asimetrik etkilerini inceleyerek, yatırımcıların ve risk yöneticilerinin gelecekteki piyasa risklerini daha iyi anlamalarına ve bu risklere karşı stratejik önlemler geliştirmelerine imkan tanımaktadır.

Kazakistan, bölgesel ekonomik büyümenin desteklenmesi için sermaye piyasalarını güçlendirmeye yönelik önemli girişimlerde bulunmuştur. Ülkede bu kapsamda, Kazakistan Resmi Borsası (KASE), 1993 yılında kurulmuş olup, ülkenin sermaye piyasalarının gelişmesine ve derinleşmesine katkıda bulunan önemli bir platform olarak faaliyet göstermektedir. KASE, Kazakistan ekonomisinin enerji, tarım, altyapı gibi kritik sektörlerindeki büyüme ve gelişimi desteklemek amacıyla sermaye piyasalarına hizmet vermekte ve aynı zamanda Orta Asya bölgesindeki en büyük ve en stratejik finansal borsa olarak kabul edilmektedir. Bölgenin ekonomik çeşitliliğini artırma hedefine yönelik çalışmalar yürüten KASE, bu anlamda Orta Asya'nın sermaye piyasaları arasında önemli bir konumda yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacı, KASE Endeksi'nin 2014:08–2024:08 dönemi arasındaki günlük kapanış verilerini kullanarak volatilitate yapısını incelemektir. Çalışma, giriş bölümü de dahil olmak üzere beş ana bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde Kazakistan'ın finansal yapısı hakkında genel bir bilgilendirme yapılacaktır. Üçüncü bölümde, finansal araçlar üzerinde (özellikle endeksler) yapılan volatilitate modellemesi üzerine ulusal ve uluslararası çalışmaların

kapsamlı bir literatür taramasına yer verilecektir. Dördüncü bölümde, çalışmanın kapsamı, veri seti ve yöntem kısmı ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır. Çalışmanın veri seti, KASE endeksi günlük kapanış fiyatlarından oluşmakta olup, volatilité modellemesi için uygun koşullu varyans modelleri (ARCH, GARCH, E-GARCH, T-GARCH gibi) kullanılarak analizler gerçekleştirilecektir. Beşinci bölümde, çalışmanın analiz sonucundan elde edilen bulgular, detaylı olarak raporlanacaktır. Sonuç bölümünde elde edilen bulguların tartışılması değerlendirilmesi yapılarak finansal piyasalara katkısı belirtilecektir.

1. Kazakistan Finansal Piyasaları

KASE, Orta Asya'nın en büyük ve en önemli finansal piyasalarından biridir. 1993 yılında kurulmuş olan KASE, Kazakistan'da hisse senetleri, tahviller, döviz, türev ürünler ve diğer menkul kıymetlerin alım satımının yapıldığı bir platformdur. KASE, Kazakistan ekonomisinin liberalleşme sürecine katkı sağlamak amacıyla kurulmuş olup, ülkedeki sermaye piyasalarının gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. KASE, Kazakistan'ın ekonomik büyümesine ve finansal sisteminin derinleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle devletin özelleştirme programları çerçevesinde büyük şirketlerin halka arzlarıyla KASE'nin önemi artmıştır. Borsa, yabancı yatırımcıları çekmek için de cazip bir platform haline gelmiştir (IMF, 2024).

Günümüzde, Kazakistan Menkul Kıymetler Borsasında farklı finansal enstrümanlar işlem görmektedir. Özellikle büyük sanayi kuruluşlarının ve finansal kurumlarının hisse senetlerinin işlem gördüğü hisse senedi piyasasının yıllar içerisindeki değişimi incelenmiş ve Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo. 1: Kazakistan Hisse Senedi Piyasası

Hisse Senedi Piyasası	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Şirket Sayısı	98	104	100	122	121	147	142	127
Yerli Şirket Sayısı	85	91	97	94	94	90	84	79
Yabancı Şirket Sayısı	13	13	13	28	27	57	58	48
Piyasa Değeri (Milyon USD)	42864,99	51570,75	40790,2	40825,88	45280,83	65696,92	45705,58	58909,09

Not: Feas Yearbook verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Kazakistan'ın gelişen enerji sektörü ve doğal kaynaklarına bağlı ekonomisi, küresel emtia fiyatlarındaki dalgalanmalardan büyük ölçüde etkilenmiştir. 2016-2019 döneminde petrol fiyatlarındaki toparlanma, Kazakistan'ın sermaye piyasalarına olumlu yansyarak yabancı yatırımcıların ilgisini çekmiştir. 2020'de COVID-19 pandemisiyle birlikte küresel enerji talebindeki azalma ve ekonomik belirsizlikler, Kazakistan borsasında değer kayıplarına yol açsa bile Kazakistan hükümetinin teşvik paketleri ve toparlanma stratejileriyle, 2021 yılında finansal piyasalar yeniden büyüme eğilimi göstermiştir (Kazakistan Merkez bankası, 2023).

2016-2023 yılları arasında Kazakistan hisse senedi piyasasında gözlemlenen yapısal değişiklikler, küresel ve yerel ekonomik koşullar, jeopolitik belirsizlikler ve para politikaları da finansal piyasaları etkilemiştir. Tablo 1 verilerine göre, Kazakistan hisse senedi piyasasında yer alan şirketlerin toplam sayısı 2016 yılında 98 iken 2021 yılında 147'ye ulaşmış, 2023'te ise 127'ye gerilemiştir. Yerli şirket sayısı, 2016'daki 85 seviyesinden sürekli bir azalış göstererek 2023'te 79'a düşerken, yabancı şirket sayısı 2019'da 28'den 2021'de 57'ye yükselmiş, 2023'te 48'e gerilemiştir. Şirketlerin piyasa değeri ise 2016'da 42,864.99 milyon USD iken 2021 yılında 65,696.92 milyon USD ile zirve yapmış, ardından 2022'de 45,705.58 milyon USD'ye düşmüş,

ancak 2023'te 58,909.09 milyon USD'ye yükselmiştir. Piyasa değeri, özellikle enerji fiyatlarının toparlanması ve ülkeye yönelik doğrudan yabancı yatırımların artmasıyla desteklenmiştir.

Kazakistan sabit getirili menkul kıymetler piyasası, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık kazanmasıyla birlikte finansal piyasa yapısının oluşturulması sürecinde gelişmeye başlamıştır. Özellikle 1993 yılında kurulan KASE ile sabit getirili menkul kıymetler piyasası daha organize hale gelmiştir. KASE'nin kuruluşu, Kazakistan'da hem devlet ve hem de özel sektör borçlanma araçlarının işlem gördüğü sabit getirili menkul kıymetler piyasasının temelini atmıştır. Bu piyasa, devlet tahvilleri, özel sektör bonoları ve diğer borçlanma araçlarının işlem gördüğü bir yapı olarak, 1990'lardan itibaren sürekli gelişme göstermiştir (Dünya Bankası, 2024).

Tablo. 2: Kazakistan Sabit Getirili Menkul Kıymetler Piyasası

Sabit Getirili Menkul Kıymetler Piyasası	2019	2020	2021	2022	2023
İhraççı Sayısı	54	53	55	55	56
Yeni Listelemeler (Sabit Gelir)	214	305	254	209	293
Kamu Sektörü Bonoları	231	280	301	320	280
Özel Sektör Bonoları	205	257	290	279	394
İşlem Hacmi (Milyar USD)	286	408	420	450	470

Not: Feas Yearbook verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 2'de sabit getiri menkul kıymetleri piyasasının 2019-2023 yılları arasındaki değişimi gösterilmektedir. Kazakistan sabit getirili menkul kıymetler piyasası, yıllar itibarıyla ihraççı sayısının nispeten istikrarlı bir seyir izlediği ve 54'ten 56'ya sınırlı bir artış gösterdiği bir dönem olmuştur. Buna karşın, yeni listelemeler ve işlem hacminde kayda değer artışlar yaşanmıştır. 2019'da 214 olan yeni sabit getirili menkul kıymet listelemeleri, 2020'de COVID-19 pandemisinin ekonomik etkileriyle birlikte 305'e yükselmiş, izleyen yıllarda dalgalı bir seyir izleyerek 2023'te 293 seviyesine gerilemiştir. Kamu sektörü bonolarında da benzer bir eğilim gözlemlenmiştir; 2019'da 231 olan kamu bonusu ihraçları, 2022'de 320'ye ulaşmış, ancak 2023'te 280'e gerilemiştir. Buna karşın, özel sektör bonolarında daha belirgin bir artış görülmüş, 2019'da 205 olan ihraç sayısı, 2023'te 394'e yükselmiştir. İşlem hacmi ise 2019 yılında 286 milyar USD iken, sabit getirili menkul kıymetler piyasasının derinleşmesi ve hem kamu hem de özel sektörün finansman sağlama arayışı doğrultusunda 2023 yılı itibarıyla 470 milyar USD'ye ulaşarak sürekli bir büyüme kaydetmiştir. Bu büyüme trendi, özellikle pandemi sonrası toparlanma sürecinde özel sektörün daha fazla ihraç yapmasıyla desteklenmiş ve Kazakistan'ın ekonomik yapısındaki dönüşümün yanı sıra sermaye piyasalarının gelişimini de yansıtmaktadır. Kazakistan'ın sabit getirili menkul kıymetler piyasasında gözlemlenen bu gelişmeler, ülkenin finansal piyasalarının giderek daha kurumsal hale geldiğinin ve ekonomik çeşitliliğin arttığına bir göstergesidir.

2. Literatür Taraması

Farklı yatırım araçlarının volatilité yapılarının analizine yönelik ulusal ve uluslararası farklı araştırmalar literatürde yer almaktadır. Bu çalışmalar incelendiğinde, volatilité modellerinin büyük ölçüde hisse senedi endeksleri ve kripto para birimleri gibi finansal araçların volatilité dinamiklerine odaklandığı görülmektedir. Literatür genelinde, asimetrik koşullu varyans modellerinin (örneğin, GARCH türevi modeller) yatırım araçlarının volatilité yapısını modellemede oldukça başarılı olduğu bulgusu öne çıkmaktadır (Engle, 1982; Bollerslev, 1986; Nelson, 1991). Bu kapsamda yapılan çoğu çalışma, finansal piyasalarda meydana gelen negatif şokların, pozitif şoklara kıyasla daha büyük bir etki yarattığını ve getirilerdeki oynaklığın artmasına sebep olduğunu ortaya koymuştur.

Gökçe (2001), çalışmada BIST 100 Endeksi'nin 02.01.1989-31.12.1997 tarihleri arasındaki günlük getiri oranlarını çeşitli koşullu varyans denklemleri ile analiz etmiştir. Getiri

modellemesi için farklı gecikme uzunluklarına sahip altı model test etmiş ve en uygun volatilité modelinin GARCH(1,1) olduğu sonucuna varmıştır.

Sevüktekin ve Nargeleçenler (2006), 23.10.1987-31.07.2006 tarihleri arasında İMKB 100 Endeksi'nin getiri serisi üzerinde volatilité modelleri uygulamışlardır. En uygun volatilité modelinin GARCH(1,1) olduğunu saptamışlardır.

Pederzoli (2006) yapmış olduğu çalışmasında, İngiltere hisse senedi piyasası verilerine, özellikle FTSE100 endeksine, volatilité modelleri kullanarak parametreleri tahmin etmiştir. Günlük volatilité tahminleri elde edilmiş ve EGARCH modelinin en iyi performansı gösterdiğini saptamıştır.

Özden (2009) çalışmasında, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) Bileşik 100 Endeksi'nin 04 Ocak 2000 - 29 Eylül 2008 dönemine ait günlük logaritmik getirilerini kullanarak, ARCH, GARCH, EGARCH, TGARCH ile getiri volatilitésinin modellenmesini amaçlamıştır. ADF testi ile getirilerin durağan olduğu saptandıktan sonra, ortalama denklemi en iyi temsil eden modeli belirleyerek ve serinin artıklarının ARCH etkisine sahip olduğu ARCH-LM testi ile doğrulamış ve TGARCH(1,1) modelinin en üstün performansı sergilediğı tespit etmiş ve bu modelin, piyasalarda meydana gelen negatif ve pozitif şokların volatilité üzerindeki asimetric etkileri olduğu sonucuna da varmıştır.

Başcı (2011) çalışmasında, MKB Mali (XUMAL) ve Sınai (XUSIN) endekslerinin oynaklığı, endekslerin günlük kapanış fiyatları ile en düşük ve en yüksek fiyatları ile karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Bu kapsamda ilk olarak, GARCH(1,1) modeli uygulamış, serilerin oynaklık kümelenmelerini ve asimetric bilgi etkilerini içerdigi tespit edilerek TGARCH(1,1) modeline geçmiştir. TGARCH(1,1) modelinin, en düşük ve en yüksek fiyatlar arasındaki oynaklığı tahmin etmede daha başarılı olduğunu belirtmiştir.

Ege ve Topaloğlu (2019) çalışmalarında, Borsa İstanbul (BIST) Mali (XUMAL) ve Sınai (XUSIN) Endekslerinin 07.01.2007–03.02.2019 dönemine ait haftalık logaritmik getirileri incelemiş ve bu endekslerin volatilité yapılarını tahmin etmişlerdir. BIST Mali Endeksi için en uygun tahmin modeli GARCH(1,1) ve BIST Sınai Endeksi için en iyi performansı sergileyen modelin APGARCH(1,1) olduğunu saptamışlardır. Modelinin kaldıraç parametresi (γ_1) BIST Sınai Endeksi için pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bularak bu endekste negatif getirilerin, aynı büyüklükteki pozitif getirilerden daha güçlü bir etki yarattığını ve kaldıraç etkisinin varlığını göstererek, negatif şokların endeks volatilitésini daha fazla arttırdığını da tespit etmişlerdir.

Yung (2019) çalışmasında, Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Romanya ve Hırvatistan'daki hisse senedi ve döviz piyasaları arasındaki asimetric volatilité yayılma etkilerini araştırmak amacıyla EGARCH modelini kullanmıştır. Çalışmayı 1 Nisan 2000 -29 Eylül 2017 tarihleri arasında kriz öncesi ve sonraki dönemlerde verileri analiz ederek gerçekleştirmiştir. Macaristan'da tüm dönemlerde ve Polonya'da kriz sonrası dönemde hisse senedi ve döviz piyasaları arasında çift yönlü volatilité yayılma etkileri, Hırvatistan'da kriz öncesi dönemde tek yönlü volatilité yayılması gözlemlenirken, Çek Cumhuriyeti'nde her iki dönemde de hisse senedi piyasasından döviz piyasasına doğru volatilité yayılmasını tespit etmiştir.

Bayçelebi ve Ertuğrul(2020) çalışmalarında, BIST Banka (XBANK) endeksinin volatilité yapısı koşullu GARCH, TGARCH ve EGARCH volatilité kullanılarak analiz etmişlerdir. Araştırmada, 2010-2016 dönemi XBANK Endeksi'ne ait günlük kapanış verileri ele alınmıştır. Veriler kullanılarak Bankacılık Endeksi'nin logaritmik getiri serisi oluşturulmuş ve endeks getirilerinin volatilitésini modellemek amacıyla GARCH(1,1), TGARCH(1,1) ve EGARCH(1,1) modelleri tahmin edilmiş ve en uygun model olarak GARCH(1,1) modelinin olduğu saptanmıştır.

Rashid ve diğerleri (2020) çalışmalarında, Pakistan Borsası (PSX)'ni temsil eden Karachi Borsa Endeksi 100 (KSE-100) endeksi üzerinden GARCH ailesi modelleri uygulamıştır.

Araştırma örnekleme 2000-2019 yılları arasındaki 19 yıllık dönemi kapsayan 4831 günlük gözlem değerinden oluşmaktadır. KSE-100 endeksinin logaritmik getirilerinin volatilitate kümelenmesi, zamanla değişkenlik ve baskın ARCH ve GARCH etkileri olduğu belirtilerek Pakistan Borsası'nın olumlu haberlere olumsuz haberlere göre daha fazla volatil tepki verdiğini de tespit etmişlerdir. Ayrıca, AIC/BIC kriterine göre EGARCH (1, 1) modelinin diğer modellerden daha iyi performans gösterdiği saptanmıştır.

Ay ve Gün (2020) çalışmalarında, 4 Ocak 2010 - 31 Aralık 2019 dönemine ait BIST Banka Endeksi'nin günlük kapanış verileri kullanılarak volatilitate modellemesi yapmışlardır. Fiyat serisinin durağanlığı ADF testi ile incelenerek serinin birinci dereceden durağan olduğu belirtilmiştir. Ortalama denklem olarak seçilen ARMA(2,2) modeli hata terimlerinde ARCH etkisi gözlemlendiğinden volatilitate modellemesi uygulanmıştır. Bilgi kriterlerine göre TGARCH(0,1,1) modelinin, öngörü performansına göre ise EGARCH(1,1,1) modelinin en iyi sonuçları verdiği saptanmıştır.

Kılıç ve Ayrıçay (2020) çalışmalarında, Borsa İstanbul alt sektör endekslerinde yer alan XGIDA, XKMYA, XMESY, XKAGT, XTAŞT ve XTEKS sektörlerine ilişkin 01.1997-07.2019 dönemlerinde aylık getiri serileri üzerine volatilitate yapısı analiz etmiştir. Farklı koşullu değişen varyans modelleri uygulanan modellerde tüm serilerde hem ARCH hem de GARCH etkilerinin mevcut olduğunu saptamıştır. Gıda ve İçecek sektörü endeksleri için en uygun modelin GARCH(1,1), Kimya, Petrol ve Plastik ile Metal, Eşya ve Makine sektörleri için en uygun modelin E-GARCH(1,1) olduğu tespit etmiştir. Ayrıca, Orman, Kağıt ve Basım ile Tekstil ve Deri sektör endeksleri için GRJ-GARCH(1,1) modeli en iyi performansı gösterirken, Taş ve Toprak sektörü endeksi için ise GARCH-M(1,1) modelinin en uygun sonuçları verdiği belirtilmiştir.

Köycü (2022) çalışmasında, Avrupa bankacılık endeksi STOXX Europe 600 endeksi için 2015-2019 yılları arasında günlük veriler kullanarak volatilitate yapısını incelemiştir. Endeksin volatilitate yapısını anlamak için asimetriyi dikkate alan ve almayan dört farklı model test etmiş ve bu modeller arasında en iyi uyumu gösteren model GARCH (1,2) modeli olduğunu saptamıştır.

Akkaya ve Küçükpınar (2023) çalışmalarında Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Almanya ve Japonya Türkiye, Çin ve Hindistan'ın 12 Ocak 2018 - 31 Aralık 2022 dönemine ait günlük 1.267 hisse senedi getirileri kullanılarak, bu ülkelerdeki piyasa volatilitesi ve volatilitate yayılımlarını incelemiştir. Çalışmada kullanılan GARCH(1,2) modeli uygulanmış, istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve modelin geçerliliği teyit edilmiştir. Volatilitate yayılımını incelemek amacıyla kullanılan EGARCH(1,2) modelinde, asimetrik etki parametresi (λ) negatif olup %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durum, Borsa İstanbul 100 Endeksi'nde kaldıraç etkisinin geçerli olduğunu saptanmıştır.

Yaman ve Bayık (2023) çalışmalarında, BIST100 ve S&P500 endeksleri, USD/TRY döviz kuru, BTC/USD, ons altın vadeli işlemleri ve Türkiye bankacılık piyasasına ait 3 aylık ortalama mevduat faizi gibi farklı yatırım enstrümanlarının volatilitate yapıları incelemiştir. 2018-2022 dönemi verileri kullanılarak ARCH/GARCH ve türevi modeller uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, BIST100 Endeksi ve Bitcoin için en uygun volatilitate modeli EGARCH(1,1), S&P500 Endeksi, USD/TRY döviz kuru, altın vadeli işlemleri ve mevduat faizi için ise TGARCH(1,1) modeli olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, BIST100, S&P500 endeksleri ve Bitcoin için kaldıraç etkisinin varlığının söz konusu olduğu; yatırım enstrümanlarının volatilitate dinamiklerinde asimetrik etkilerin önemli bir rol oynadığını ve piyasa şoklarının volatilitate üzerindeki etkilerinin asimetrik bir şekilde dağıldığını saptanmıştır.

Delice ve Tuncay (2024) çalışmalarında, S&P tarafından yayımlanan Dow Jones Global Index (W1DOW) ve Dow Jones Islamic Market World Index (DJIM) endekslerine ait 2013-2023 dönemi günlük veriler kullanılarak volatilitate analizini gerçekleştirmişlerdir. Her iki endeks için de

en uygun volatilité modelinin EGARCH modeli olduğunu saptamışlardır. Sonuçlar, iki endeksin performanslarının benzer bir seyir izlediğini ortaya koymuştur.

3. Veri Seti ve Yöntem

Kazakistan Cumhuriyeti'nde yerleşik şirketlerin en likit hisse senetleri endeksi de Kazakistan Menkul Kıymetler borsası endeksidir. Çalışmada, KASE endeks verileri için 2404 adet gün sonu değerleri kullanılmıştır. Örneklem dönemi 26.08.2014-29.08.2024 arasında esas alınmıştır. BIST Sürdürülebilirlik endeksi verilerine “Investing” veri tabanından temin edilmiştir. Analiz, E-wiews11 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Zaman serisi analizlerinde durağanlık, bir serinin ortalama, varyans ve kovaryans gibi temel istatistiksel özelliklerinin zaman içinde sabit kalmasını ifade etmektedir. Durağan seriler, gelecekteki değerlerin geçmişe benzer bir dağılıma sahip olmasını sağlamaktadır, bu da tahmin edilebilirlik açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak durağan olmayan serilerde, değişkenler arasındaki ilişkiler yanıltıcı olabilir ve bu durum sahte regresyon sorununa yol açabilmektedir (Granger ve Newbold, 1974). Bu olasılığın önüne geçmek için zaman serilerinde durağanlığın birim kök testleriyle incelenmesinin sonuçların güvenilirliğini artıracaklarını vurgulamışlardır. Bu doğrultuda en sık kullanılan yöntemlerden biri Augmented Dickey-Fuller (ADF) testidir. Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen bu test, serinin otoregresif bir yapıya sahip olup olmadığını inceleyerek durağanlığını değerlendirilmektedir. ADF testi, hata terimleri arasındaki oto korelasyonu ortadan kaldırmak amacıyla bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini denkleme ekleyerek ve serinin durağan olup olmadığını belirlemede önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. $H_0: \delta=0$ Seri birim kök içermektedir iken alternatif hipotez $H_1: \delta<0$ serinin durağan olduğu belirtilmektedir.

$$\text{Sabitsiz ve trendsiz model: } \Delta Y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\text{Sabitli Model: } \Delta Y_t = \mu + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Trendli Model: } \Delta Y_t = \mu + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (3)$$

ADF birim kök testinde serinin özelliklerine ve yapılandırmasına göre sabitli, trendli ve sabitli-trendli olmak üzere üç farklı model uygulanabilmektedir. Elde edilen τ istatistiğinin mutlak değeri, MacKinnon kritik değerlerinin mutlak değerini aştığı durumda, serilerin birim kök içerdikini öne süren sıfır hipotezi ($\delta=0$) reddedilir ve bu, serinin durağan olmadığına işaret etmektedir.

Çalışmada uygulanan diğer yöntemler ise volatilité modelleridir. Bu modeller, finansal zaman ya da getiri serisi üzerinden koşullu varyans yapısını dikkate almaktadır. Modellerin en önemli özelliği geçmiş dönem şoklarının ya da haberlerinin volatilité üzerindeki etkisini açıklayan modellerdir. ARCH (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) modeli, Robert F. Engle (1982) tarafından finansal zaman serilerinde volatilitenin dinamik yapısını modellemek amacıyla geliştirilmiştir. Sonraki yıllarda bu yöntem birçok araştırmacı tarafından tercih edilerek yöntemler geliştirilmiş ve literatürde yerini ARCH ailesi olarak almıştır. Bollerslev (1986) ARCH modeli genişletilerek Genelleştirilmiş ARCH (GARCH) modeli ortaya koymuş ve uygulamada yer alan zorlukları gidermeyi amaçlamıştır. Engle, Lilien ve Robins (1987) beklenen getiri ve risk arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla ortalamada ARCH (ARCH-M) ve ortalamada GARCH(GARCH-M) modellerini geliştirmiştir. ARCH- M ve GARCH-M modellerinin özelliği volatilitenin ölçüsü olan koşulluk varyansın ortalamaya dahil edilmesidir. ARCH ve GARCH modellerinin zayıf yönlerini bertaraf etmek amacıyla Nelson (1991) yılında EGARCH modeli önermiştir. EGARCH modelinde bir finansal piyasada oluşan fiyat hareketliliğinin gelecekteki

volatilitesini de tahmin edilebilirliği açısından aynı etkiye sahip olma ya da olmama olasılığına dikkat çekmektedir. Özellikle Black (1976) yılında nitelendirdiği piyasada meydana gelen olumsuz haberlerin olumlu haberlere göre finansal varlığın oynaklığında daha etkili olduğunun ileri sürüldüğü Kaldıraç Etkisi durumu bu yöntem ile ölçümlenebilmektedir. Glosten, Jaganathan ve Runkle (1993) bu modellere eşik değeri ekleyerek TARARCH modelini oluşturmuş ve volatilitteki asimetriyi dikkate almışlardır. Bu modelde finansal piyasalardaki olumlu ya da olumsuz şok veya haberlerin volatilitte üzerindeki etkisinin birbirinden farklı yani asimetrik olduğu varsayılmaktadır.

Bu model, özellikle finansal verilerde gözlemlenen değışken volatilitenin, yani varyansın zaman içerisinde sabit olmaması olgusunu ele almak üzere tasarlanmıştır. ARCH modeli, hata terimlerinin varyansının sabit olmadığını, aksine geçmiş dönemlerin hata terimlerinin karelerine bağlı olarak değıştiğini varsayarak, zaman serilerinde gözlemlenen heteroskedastisiteyi modellemeye olanak tanımaktadır. Modelin temel özelliği, koşullu varyansın otoregresif bir yapıya sahip olmasıdır. Bu modeller, mevcut dönemin hata terimlerinin koşullu varyansı, önceki dönemlerin hata terimlerinin karesine bağlı olarak değışmesiyle özellikle finansal piyasalarda sıklıkla gözlemlenen volatilitte kümelenmesi olarak bilinen durumu daha net açıklamaktadır.

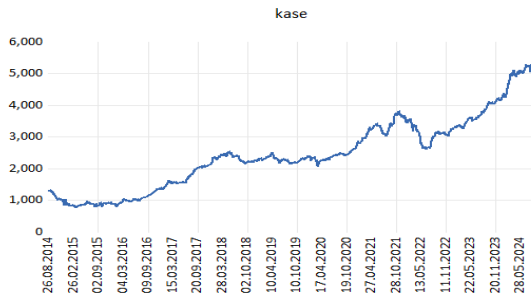
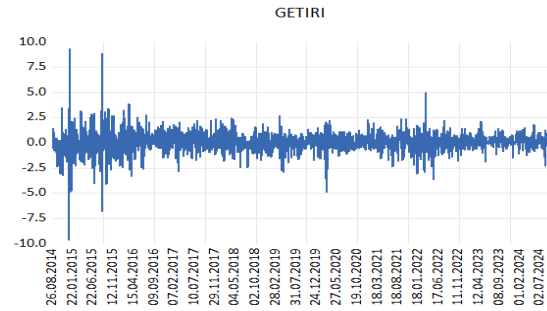
Volatilitte kümelenmesi, yüksek volatilitte dönemlerinin birbirini takip etmesi ve düşük volatilitte dönemlerinin de bir arada gözlemlenmesi olgusunu ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan ARCH-GARCH-ARCH(M)-GARCH(M)-EGARCH ve TARARCH modellerinin uygulama esasları Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo. 3: Volatilitte Modelleri Formülleri ve Model Kısıtlılıkları

ARCH Model	$y_t = \phi y_{t-1} + \varepsilon_t$ $\varepsilon_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + v_t$ $\alpha_0 > 0 \quad \alpha_1 > 0$	
GARCH Model	$y_t = \phi y_{t-1} + \varepsilon_t$ $h_t = \alpha_0 + \alpha \varepsilon_{t-1}^2 + \beta h_{t-1}$ $\alpha_0 > 0 \quad \alpha > 0 \quad \beta \geq 0 \quad \alpha + \beta < 1$	
ARCH-M GARCH-M Modelleri	$y_t = \phi y_{t-1} + \delta h_t + \varepsilon_t$ $\varepsilon_t^2 = \alpha_0 + \alpha \varepsilon_{t-1}^2$ $\alpha_0 > 0 \quad \text{ve} \quad \alpha > 0 \text{ olmalı}$	$y_t = \phi y_{t-1} + \delta h_t + \varepsilon_t$ $h_t = \alpha_0 + \alpha \varepsilon_{t-1}^2 + \beta h_{t-1}$ $\alpha_0 > 0 \quad \alpha \geq 0 \quad \beta \geq 0 \quad \alpha + \beta < 1$
EGARCH Modeli	$\ln h_t = \alpha_0 + \beta_1 \ln h_{t-1} + \phi \left[\frac{\varepsilon_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} + \gamma \left \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} \right \right]$	
TARCH Modeli	$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \beta_1 h_{t-1} + \gamma_1 \varepsilon_{t-1}^2 * D_{t-1}$	

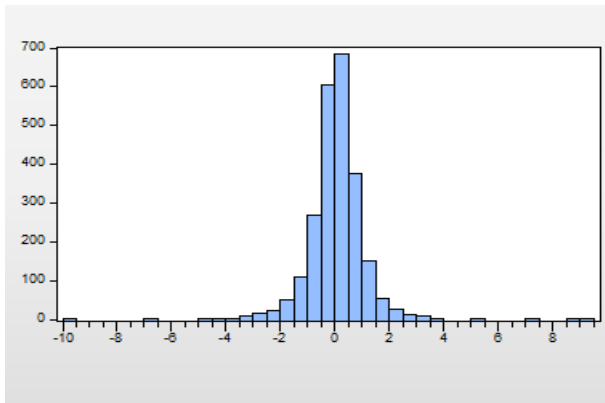
4. Araştırma Bulguları

Çalışmaya konu KASE endeksinin öncelikle grafikleri incelenmiş Şekil 1 ve Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil. 1: KASE Endeksi Grafiği**Şekil. 2:** KASE Getiri Oranları Grafiği

Şekil 1 incelendiğinde; incelenen analiz döneminde endeks değerinin yıllara göre artış trendinde olduğu görülmektedir. KASE endeks değerlerinin uzun dönemli finansal seri niteliğinde olması sebebiyle, getiri oranları hesaplanarak logaritması alınmıştır. Şekil 2’de görüleceği üzere KASE getiri oranları grafiği incelendiğinde, endeks getirisinin uzun dönemde aynı ortalama etrafında ilerlediği görülmektedir. Bu tür bir volatilité modeli, piyasa davranışlarına ilişkin derinlemesine analizler yapılmasını ve risk yönetimi tekniklerinin etkinliğinin değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

KASE endeksine ait serilerin ortalama, medyan, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri ile Jarque-Bera test sonuçlarından oluşan tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’de ve değişkenin histogram grafiği Şekil 3’de sunulmaktadır.

Şekil. 3: KASE değişkeni Histogram Grafiği**Tablo 4:** KASE Değişkeni Deterministik Özellikleri

	KASE Getiri Oranı
Ortalama	0.05145
Maksimum	9.317250
Minimum	-9.638424
Standart Sapma	0.959688
Çarpıklık	-0.042383
Basıklık	17.69049
Jarque-Bera Testi	21950,45
Olasılık	(0,000)

Tablo 4 incelendiğinde, KASE endeksi basıklık değeri (17.690) ve çarpıklık değeri (-0,042) olup bu değerler normal dağılıma sahip olan serilere göre farklılık göstermektedir (Normal dağılıma sahip serilerde basıklık değeri 3’e, çarpıklık değeri ise sıfıra eşittir). Kase endeks getiri oranı serisinin normal dağılım dağılmadığının tespit edilmesi için Jarque-Bera testi uygulanmış ve test istatistiğine göre endeksin olasılık değerinin %5 anlamlılık düzeyinden daha küçük olması sebebiyle normal dağılım göstermediği gözlemlenmiştir. Şekil 3’de yer alan KASE değişkeni histogram grafiğinde endeks serisinin normalden daha dik olduğu da görülmektedir. Ancak, bu durum finansal zaman serilerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır. KASE endeks serisinin ortalama getirisi (0.05145) ve standart sapması (0,959688) olup standart sapma değerlerinin ortalama getiri değerlerinden daha büyük olduğu gözlemlenmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, çalışmaya konu getiri serisinin riskli ve volatilitésinin yüksek olması sebebiyle tipik bir finansal zaman serisi özellikleri taşıdığı belirtilebilir.

Tablo 5’de değişkenin birim kök içerip içermediğini analiz etmek amacıyla ADF ve PP testleri uygulanmış her iki testte de aynı sonuca ulaşılmıştır.

Tablo 5: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

DÜZEY		ADF			PP		
	Değişkenler	Sabit	Sabitli ve Trendli	Sonuç	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sonuç
	KASE	2,232927 (1,000)	-0,934012 (0,95046)	I(1)	1,703723 (0,9997)	-1,301063 (0,8872)	I(1)
	GKASE	-43,28217 (0,000)	-43,30501 (0,000)	I(0)	-43,47245 (0,000)	-43,47729 (0,000)	I(0)

*Parantez içerisindeki değerler t istatistiği olasılık değerleridir.

**Test sonuçları sabitli ve sabitli-trendli model üzerinden tahmin edilerek sonuçlara ulaşılmıştır. Maksimum gecikme sayısı Akaike Info Criterion (AIC) kullanılarak belirlenmiş ve maksimum 4 alınmıştır.

***PP testinde Bartlett Kernel ve Newey West Bandwidth methodları kullanılmıştır.

***ADF ve PP testi için kritik değerler %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde sırasıyla sabit için -3,43, -2,86 ve -2,56; sabit ve trend için -3,96, -3,41 ve 3,12’dir.

GKASE değişkeni %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde, hem sabitli hem de sabit-trendli modellerde, olasılık değerlerinin ($p < 0,05$) olması sebebiyle, H_0 hipotezi reddedilerek alternatif hipotez (H_1) kabul edilmiştir. Diğer bir ifade ile getiri serisi düzeyde durağan veya I(0) derecede entegre olduğu tespit edilmiştir.

Finansal varlık getirilerindeki zamanla değişen varyansı modellemek için ARCH (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) ve GARCH (Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) modelleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu modeller, özellikle volatilité kümelenmesi gibi olguları incelemek için geliştirilmiştir. Literatürde, dinamik ve stokastik volatilité modelleri, varyansın zamanla sabit olup olmadığını test etmek amacıyla tercih edilmektedir. Çalışmada, serinin koşullu varyansında otokorelasyon olup olmadığını ve varyansın durağanlık gösterip göstermediğini incelemek açısından en uygun ortalama model denklem için serinin bir dönem gecikmesi alınarak ARCH Heteroskedastisite testi uygulanmıştır. ARCH-LM testi hipotezleri H_0 : “Modelde ARCH etkisi bulunmamaktadır.” ve alternatif hipotez H_1 : “Modelde ARCH etkisi mevcuttur.” şekilde kurulmakta ve test sonuçları Tablo 6’da sunulmaktadır.

Tablo. 6: ARCH-LM Test Sonuçları

	Katsayılar	t İstatistik değeri	Olasılık Değeri
Sabit (c)	0,777931	10,30212	0,000
KASE (-1)	0,158826	7,879227	0,000
Breush-Goldfrey LM test	F-istatistik 0,0045 Prob.(0.995)		
Breush-Goldfrey-Pagan Test	F- istatistik 5,4520 Prob. (0,0196)		
ARCH-LM Heteroskedastisite Test	F- istatistik 62,082 Prob. (0,0000)		

Tablo 6 incelendiğinde; ARCH (1,1) modelinin olasılık değeri 0.05’ten küçük olduğundan H_0 hipotezi reddedilmektedir, yani modelde ARCH etkisi olduğu anlaşılmaktadır. KASE endeksi getiri serisinin güçlü bir ARCH etkisinin mevcut olduğunu, serinin varyansının zamanla değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Breusch-Godfrey serisel korelasyon testi seride otokorelasyon olup olmadığını test etmek için kullanılmaktadır. Modelin olasılık değeri 0,05’den büyük olması nedeniyle yokluk hipotezi (H_0 : Modelde otokorelasyon yoktur) reddedilemeyecektir. Böylelikle modelde otokorelasyon sorunu olmadığı sonucuna

ulaşılabilmektedir. Bu aşamadan sonra ilgili KASE getiri serisi için varyans modellemesi tahmini için volatilité modelleri uygulanmış olup Tablo 7’te sunulmaktadır.

Tablo. 7: KASE Endeksi Varyans Modelleri

KASE	ARCH(1)	GARCH(1,1)	ARCH-M	GARCH-M (1,1)	EGARCH(1,1)	TARCH(1,1)
Ortalama Denklemi						
c	0,062388	0,085345	-0,009199	0,099910	0,077891	0,077575
GKASE(-1)	0,170686	0,054143	0,141523	0,053825	0,044875	0,052250
GARCH (Ort.)	-	-	0,092445	-0,024590	-	-
Varyans Denklemi						
α_0	0,665932	0,013996	0,663987	0,013673	-0,147573	0,017165
α_1	0,332412	0,087903	0,32549	0,086903	-	0,069184
γ	-	-	-	-	-0,033354	-0,043374
β_1	-	0,899507	-	0,900869	0,977198	0,891259
Özet İstatistikler						
Log likelihood	-3219,033	-2954,146	-3208,902	-2953,791	-2946,680	-2949,654
AIC	2,683625	2,463902	2,676021	2,464439	2,438518	2,460994
SIC	2,693257	2,475942	2,688061	2,478887	2,442966	2,475442

KASE değişkeni için ARCH(1) modeli incelendiğinde; varyans denkleminde yer alan sabit terim ve ARCH parametrelerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bulgu, değişkenin volatilité modellemesine uygun olduğunu göstermektedir. KASE endeks getirisi üzerinde geçmiş dönem şokların etkili olduğu belirtilebilir.

GARCH modeli, koşullu varyansın geçmiş dönemini de kapsamaktadır. (α_1) ve (β_1) parametrelerinin katsayıları pozitif değer almakta ve parametrelerin tamamı istatistiksel olarak anlamlıdır. İlgili parametreler toplamının ($\alpha_1 + \beta_1$) parametrelerin toplamının 1’den küçük olması sebebiyle model kısıtını sağlamaktadır. Buna göre, KASE getiri serisinde yoğun volatilité kümelenmesi olduğunu; volatilitéye gelen şokların kalıcı ve sürekli etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla endekse gelen şokların %8’sinin geçmiş dönemden kaynaklandığı söylenebilmektedir. Diğer taraftan bir önceki dönem şoklarının mevcut dönem üzerindeki etkisini gösteren $\alpha_1 + \beta_1$ toplamına bakılacak olursa sonucun $0.087903 + 0.899507 = 0.9865$ yani %98.6 olduğu görülmektedir. Bu durum, bir önceki dönem şoklarının, mevcut dönemi etkilediği ve mevcut dönem şoklarının yoğunlukla bir önceki dönem şoklardan kaynaklandığı söylenebilir.

ARCH-M ve GARCH-M modelleri, geçmiş dönem şokların geçmiş dönem koşullu varyansların modele dahil edilmesiyle açıklanmaktadır. Bu modeller, finansal zaman serisi verilerinde oynaklığın (volatilité) yalnızca hata terimlerinin varyansını değil, aynı zamanda serinin ortalaması üzerindeki doğrudan etkisini modellemek amacıyla geliştirilmiştir. Klasik ARCH-GARCH modelinin bir genişlemesi olarak volatilitenin ortalamaya da etkisi olduğu varsayımını içermektedir. Finansal piyasalarda volatilité, beklenen getiriler üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olabilir; Modele ilişkin bulgulara göre, modelde sabit terim (c) p-değeri 0.6776 olarak hesaplanmıştır. İstatistiksel anlamda, bu p-değeri %5 anlamlılık düzeyinde önemli bir etkiyi göstermemektedir. GARCH-M modeline ilişkin bulgulara göre, modelde sabit terim (c) p-değeri 0.4591 olarak hesaplanmıştır. İstatistiksel anlamda, bu p-değeri %5 anlamlılık düzeyinde önemli bir etkisi bulunmamaktadır.

EGARCH modelinde tüm katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır ve modelde ARCH etkisi bulunmamaktadır. Modelde yer alan γ parametresi istatistiksel olarak anlamlı olması volatilité üzerindeki etkilerin asimetrik olduğunu ifade etmektedir. Bu parametrenin önemi, finansal zaman serilerinde volatilité üzerinde pozitif ve negatif şokların farklı etkiler yaratabileceği

durumları ortaya koymasídır. Bu parametrenin katsayısının negatif olması, seride kaldıraç etkisinin olduğunu göstermektedir ve EGARCH modelinin önemli bir avantajıdır. Çalışmada γ parametresi (-0,03354) negatif katsayıya sahiptir ve istatistiksel olarak anlamlı olup kaldıraç etkisi mevcuttur. Yani, piyasada meydana gelen negatif şoklar pozitif şoklara göre karşı daha duyarlı olduğunu yani olumsuz haberlerin olumlu haberlere göre volatilitiyi daha fazla tetiklediği tespit edilmiştir. EGARCH modelinde yer alan β_1 parametresi, modeldeki kalıcılık veya volatilitenin kümelenmesi ile ilgilidir ve bu parametrenin değeri volatilitenin zaman içindeki kalıcılığını ölçmektedir. β_1 parametresi, volatilitenin bir dönemdeki değerin önceki dönemlerin volatilitesine ne kadar bağılı olduğunu göstermekte, değerin 1'e yakın olması, piyasada volatilitenin oldukça kalıcı olduğunu ve zaman içinde yayılma eğilimi gösterdiğini ifade etmektedir. Çalışmada β_1 parametresi 0.977198 değeri ile hesaplanmıştır ve bu katsayının istatistiksel olarak anlamlı olması, seride yoğun bir volatilitenin varlığına işaret etmektedir. Oranın 1'e yakın olması büyük pozitif veya negatif haberlere ait piyasa şokların volatilitenin kümelenmelerini oluşturmakta ve etkisinin zamanla sürebildiğini ifade etmektedir.

TARCH modeli incelendiğinde, modelin tüm katsayılarının %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı ve ARCH etkisinin ortadan kalktığı görülmektedir. Modelin uygulanabilmesi için γ katsayısı eşik değeri parametresinin sıfırdan küçük olması, ARCH (α_1) ve GARCH (β_1) parametrelerin toplamının da 1'den küçük olması gerekmektedir. Çalışmada, varyans denkleminde yer alan tüm parametreler istatistiksel olarak anlamlı olup parametrelerin toplamı ise 1'den küçük olması sebebiyle bu endeks serisine gelebilecek negatif veya pozitif şokların, endeks üzerinde asimetric etkiler yarattığı tespit edilmiştir.

Çalışmaya konu tüm modellerde (ARCH-M ve GARCH-M modelleri hariç) benzer sonuçlar tespit edilmiştir. KASE endeksi getiri oranları serisinde, yoğun bir volatilitenin kümelenmesinin olduğu; finansal piyasada oluşan olumlu, olumsuz haberlerin veya şokların volatilitenin üzerinde farklı etkiler yarattığı saptanmıştır. Ayrıca finansal piyasada oluşan negatif haberlerin veya şokların pozitif haber veya şoklara göre endeks üzerinde daha çok etki yarattığı belirtilebilir. Uygulanan modeller içerisinden bilgi kriterleri incelendiğinde, hem AIC hem SIC kriterine göre KASE endeksi getiri serisi için en uygun modelin EGARCH modeli olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç

Finansal piyasalar, ekonomik büyümenin ve sermaye hareketlerinin önemli bir bileşeni olarak, risk yönetimi ve yatırım karar süreçlerinde kritik rol oynayan unsurlar içermektedir. Bu piyasalarda gözlemlenen fiyat dalgalanmaları, volatilitenin olarak adlandırılmakta ve piyasa riskinin önemli bir göstergesi kabul edilmektedir. Volatilitenin doğru bir şekilde modellenmesi, yatırımcıların ve piyasa aktörlerinin gelecekteki riskleri öngörerek stratejik kararlar alabilmesine olanak tanımaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, küresel finansal dalgalanmalara karşı daha hassas olup, bu ülkelerdeki piyasalarda volatilitenin dinamikleri daha karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bu bağlamda, gelişmekte olan piyasalardan biri olarak Kazakistan'ın finansal sistemi ve bu sistemdeki volatilitenin yapıları, önemli bir inceleme konusu oluşturmaktadır.

Kazakistan, Orta Asya'nın ekonomik açıdan en önemli ülkelerinden biri olarak, son yıllarda sermaye piyasalarını geliştirmeye yönelik ciddi adımlar atmıştır. Kazakistan Borsası (KASE), ülkenin ekonomik yapısının çeşitliliğini yansıtan önemli bir finansal gösterge olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, KASE endeksinin volatilitenin yapısı analiz edilmiş, endeksin getiri serisinde volatilitenin kümelenmeleri ve asimetric etkiler araştırılmıştır. Çalışma kapsamında ARCH, GARCH, EGARCH ve TARCH modelleri uygulanarak, KASE endeksinin volatilitenin dinamikleri değerlendirilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda, ortalama modelinin varyans denklemi sabit terimi ve ARCH parametrelerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir, bu da KASE

endeksinin volatilité modellemeye uygun olduğunu kanıtlamaktadır (Engle, 1982). GARCH(1,1) modelinde ise α_1 ve β_1 parametrelerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunması, volatilitenin kalıcı olduğunu ve geçmiş dönem şoklarının mevcut volatilitéyi etkilediğini göstermiştir (Bollerslev, 1986).

EGARCH modeli, KASE endeksinde asimetrik volatilitenin varlığını ortaya koymuştur. Modelin γ parametresinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, negatif şokların pozitif şoklara kıyasla volatilitéyi daha güçlü etkilediğini ve piyasada kaldıraç etkisinin mevcut olduğunu göstermektedir (Nelson, 1991). Bu sonuç, Kazakistan piyasasında olumsuz haberlerin piyasa volatilitésini pozitif haberlere göre daha fazla tetiklediğini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, β_1 parametresinin 0,977 değeri ile volatilitenin kalıcı olduğu ve piyasa şoklarının etkilerinin uzun süre devam ettiği tespit edilmiştir. TARARCH modeli de benzer şekilde, asimetrik şokların varlığını doğrulamış ve negatif şokların volatilité üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir (Glosten, Jagannathan & Runkle, 1993).

Sonuç olarak, KASE endeksi üzerinde yapılan analizler, endeks getirilerinde yoğun bir volatilité kümelenmesi bulunduğunu ve finansal şokların volatilité üzerinde kalıcı etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Özellikle negatif piyasa şokları, pozitif şoklara göre daha yüksek volatilité tepkisi yaratmakta, bu durum da Kazakistan finansal piyasasının duyarlılığını ortaya koymaktadır. Uygulanan modeller arasında, bilgi kriterlerine (AIC ve SIC) göre en uygun modelin EGARCH modeli olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, KASE endeksi volatilitésinin asimetrik özellikler sergilediğini ve piyasada oluşan şokların kalıcı etkiler yarattığını doğrulamaktadır. Bulunan sonuçlar Akkaya ve Küçükpınar (2023), Kılıç ve Ayriçay (2020), Ay ve Gün (2020), Rashid vd. (2020) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmalarda da volatilité modellerinde kaldıraç etkisinden de bahsedilmiş ve EGARCH modelinin etkileri açıklayan en iyi model olduğu saptanmıştır.

Kaynakça

- Akkaya, M., & Küçükpınar, M. A. (2023). Volatilité Ve Asimetrik Fiyat Hareketleri Üzerine Bir İnceleme: BIST100 Örneği. *Beykoz Akademi Dergisi*, 11(2), ss. 110-132.
- Başcı, E. S. (2011). İmkb Mali Ve Sınai Endeksleri'nin 2002-2010 Dönemi İçin Günlük Oynaklığı'nın Karşılaştırmalı Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakóltesi Dergisi*, 12(2), ss. 187-199.
- Bayçelebi, B. E., & Ertuğrul, M. (2020). BIST Banka Endeksi Volatilitésinin GARCH Modelleri Kullanılarak Modellenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), ss. 233-244.
- Black, F. (1976). Studies Of Stock Price Volatility Changes. Proceedings Of The 1976 Meetings Of The American Statistical Association. Business And Economics Statistics Section. Washington, DC: American Statistical Association, pp. 177-181.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity. *Journal Of Econometrics*, 31(3), pp. 307-327.
- Çil, Nilgün, (2018), Finansal Ekonometri, Der Yayınları, İstanbul.
- Delice, G., & Tuncay, M. İslami Sermaye Piyasalarında Volatilité: İslami Hisse Senedi Endeksleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran 2024; 186: ss. 221-250.

- Dickey, D. – Fuller, W. (1979): Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association* 74(366a), 427–431, <https://doi.org/10.2307/2286348>; <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>.
- Dünya Bankası. (2024). *Kazakhstan Economic Update – Winter 2023-24*. Dünya Bankası. <https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/publication/kazakhstan-economic-update-winter-2023-24>.
- Ege, İ., & Topaloğlu, T. N. (2019). Pay Piyasalarında Volatilite Tahminlemesi: Borsa İstanbul Mali Ve Sınai Endeksleri Üzerine Bir Uygulama. *Journal Of Mehmet Akif Ersoy University Economics And Administrative Sciences Faculty*, 6(3), ss. 618-633.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive Conditional Heteroscedasticity With Estimates Of The Variance Of United Kingdom İnflation. *Econometrica: Journal Of The Econometric Society*, pp. 987-1007.
- Engle, R. F., Lilien, D. M., & Robins, R. P. (1987). Estimating Time Varying Risk Premia İn The Term Structure: The ARCH-M Model. *Econometrica: Journal Of The Econometric Society*, pp. 391-407.
- Glosten, L.R., Jagannathan, R., Runkle, D.E. (1993). On The Relation Between The Expected Value And The Volatility Of The Nominal Excess Return On Stocks. *Journal Of Finance*. 48, pp. 1779-1801.
- Gökçe, Atilla, (2001). “İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Getirilerindeki Volatilitenin ARCH Teknikleri İle Ölçülmesi”, *Gazi Üniversitesi, İİBF Dergisi*, Cilt:1, ss. 35-58.
- Granger, C. W., & Newbold, P. (1974). Spurious Regressions İn Econometrics. *Journal Of Econometrics*, 2(2), pp. 111-120.
- Gülşah, A. Y., & Musa, G. Ü. N. (2020). Borsa İstanbul Pay Piyasasında Volatilite Modellemesi: Bist Banka Endeksi Üzerine Bir Uygulama. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(5), ss. 3795-3814.
- <https://feas.org/yearbooks/> (Erişim Tarihi 15.10.2024)
- <https://tr.investing.com/indices/kase> (Erişim Tarihi: 02.10.2024).
- IMF. (2024). *Republic Of Kazakhstan: 2023 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For The Republic Of Kazakhstan*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2024/cr2446.pdf>
- Kazakistan Merkez Bankası. (2023). *Financial Market Review: Situation On Financial Market İn 2023*. National Bank Of Kazakhstan. <https://nationalbank.kz/file/download/90220>
- Kılıç, M., & Ayriçay, Y. (2020). Seçilmiş BIST Alt Sektör Endekslerinde Volatilitenin ARCH-GARCH Yöntemleri İle Modellenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (88), ss. 175-198.
- Köycü, E. (2022). Avrupa bankacılık endeksi volatilitelerinin Garch modelleri kullanılarak modellenmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Yıl: 2022 Cilt: 14 Sayı (Issue): 3 241- 250 Doi: 10.52791/aksarayiibd.988629
- Nelson, D. B. (1991). Conditional Heteroskedasticity İn Asset Returns: A New Approach. *Econometrica*, 59(2), pp. 347-370.
- Ngo Thai, H. (2019). Dynamics Of Volatility Spillover Between Stock And Foreign Exchange Market: Empirical Evidence From Central And Eastern European Countries. *Economy And Finance: English-Language Edition Of Gazdaság És Pénzügy*, 6(3), pp. 244-265.

- Özden, Ü. H. (2008). İMKB Bileşik 100 Endeksi Getiri Volatilitesinin Analizi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:7 Sayı:13 Bahar 2008. ss. 339-350
- Pederzoli, C. (2006). Stochastic Volatility And GARCH: A Comparison Based On UK Stock Data. *European Journal Of Finance*, 12(1), pp. 41-59.
- Rashid, T., Ismail, A., & Rashid, K. (2020). Time Series Analysis Of Stock Market Volatility İn Pakistan. *Asian Journal Of Probability And Statistics*, 6(4), pp. 12-23.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler M. (2006), İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında Getiri Volatilitesinin Modellenmesi ve Ön Raporlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:61, Sayı:4, ss. 243-265.
- Yaman, S., & Bayık, N. (2023). Riskli Yatırım Araçlarında Volatilite Modellemesi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), ss. 515-549.
- Yu, J. (2002). Forecasting volatility in the New Zealand stock market. *Applied Financial Economics*, 12(3), pp. 193-202.

ORTA ASYA COĞRAFYASINDA İKTİSADİ BEŞERİ VE SOSYAL DEĞİŞİMLERİ ETKİLEYEN BİR FAKTÖR: EĞİTİMSEL MODELLER

*A Factor Affecting Economic, Human and Social Changes in Central Asian Geography:
Educational Models*

İskender DAŞDEMİR ¹
Hamit ÖZMAN ²

Özet

Beşerî sermaye, bir kişinin becerileri, deneyimi, eğitim ve kültür faaliyetlerine katılımı yoluyla zaman içinde kazandığı ve biriktirdiği sermaye türüdür. Bu sermaye türü ekonomik kalkınmanın temel itici gücüdür; üretkenliği artırır, yenilikçiliği teşvik eder, yaşam standartlarını iyileştirir, sosyal ve ekonomik dayanıklılığa katkıda bulunur. Beşerî sermayenin niteliği eğitim yoluyla arttırılabilmektedir. Bu kapsamda, eğitim bireylere gerekli becerileri kazandırarak, istihdam edilebilirliklerini artırarak ve değişen iş piyasası taleplerine uyum sağlamalarına olanak tanıyarak onları işgücü piyasasına entegre eder.

Orta Asya coğrafyasına bakıldığında baskın bir determinist anlayışla sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerin şekillendiği görülmektedir. Dünyanın bu bölgesindeki coğrafi faktörler, diğer bölgelere göre insan topluluklarının mesken yapılarından, toprak kullanımından, iktisadi özelliklerinden, toplumsal değişimlerinden kültürel dinamiklere kadar birçok faktörü daha fazla etkilemektedir. Geçmişten günümüze bütün dünyada insanoğlunun determinizm ve pozitivizm mücadelesine bakıldığında, Orta Asya coğrafyası için çok bariz bir şekilde determinist bir üstünlük olduğu söyleyebiliriz. Söz konusu determinist üstünlük bu coğrafyada, özellikle ekonomik eksenli oluşturulan siyasi sınırları belirlemiş olup aynı zamanda ülkelerin yarattığı eğitimsel modelleri de etkilemeyi sürdürmektedir.

Eğitim modelleri, Orta Asya coğrafyasında hâkim determinist faktörlerden etkilenip şekillenmiş ve sosyal yapıları ekonomik ilişkileri kendi içinde bütün bir yapı oluşturmuştur. Büyük çoğunlukla coğrafi, ekonomik ve politik yapının belirleyip şekillendirdiği Orta Asya ülkeleri, kendi içinde sosyal ve beşerî anlamda farklılaşarak kendilerine iktisadi bir yer edinirken, bir bütünün parçalarını oluşturduğunu, 21. yüzyılda özellikle coğrafi ve kültürel faktörlerle ortaya koymaktadır. Var olan iktisadi ilişkileri coğrafi ve kültürel faktörleri göz önüne alarak yeni bir ekonomik düzen yaratma noktasında değişkenlerden biri olan eğitim modellemeleri, günümüz Orta Asya ülkeleri için bir gerekliliktir. Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden tarama deseniyle oluşturulmuş olup Orta Asya coğrafyasının iktisadi, beşerî ve sosyal olarak değişimlerinde eğitim modellerinin rollerini ve eğitim ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi Determinizm, Beşerî Sermaye, Ekonomik Kalkınma, Eğitim Modelleri, Sosyal Politikalar

¹ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, iskender.dasdemir@ege.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4158-2388>

² Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü., T.D. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD., hamit.ozman@ege.edu.tr, ORCID:0000-0002- 2637- 2414

Abstract

Human capital is the type of capital that a person acquires and accumulates over time through skills, experience and participation in educational and cultural activities. It is the main driver of economic growth. It increases productivity, fosters innovation, improves living standards and contributes to social and economic resilience. The quality of human capital can be improved through education. In this context, education integrates individuals into the labour market by providing them with the necessary skills, increasing their employability and enabling them to adapt to the changing demands of the labour market.

Considering the geography of Central Asia, it is seen that socio-economic and socio-cultural characteristics are shaped by a dominant determinist understanding. Geographical factors in this part of the world affect many factors such as housing structures, land use, economic characteristics, social changes and cultural dynamics of human communities more than other regions. When we look at the struggle between determinism and positivism of human beings all over the world from the past to the present, we can say that there is a determinist superiority for the Central Asian geography in an obvious way. This deterministic superiority has determined the political borders in this geography, especially the political borders created on the economic axis, and at the same time, it continues to affect the educational models created by the countries.

The educational models have been shaped and influenced by the deterministic factors of the Central Asian geography. Their social structures and economic relations have formed a whole structure within themselves. While the Central Asian countries, which are mostly determined and shaped by the geographical, economic and political structure, have gained an economic place for themselves by differentiating themselves in social and humanitarian terms, they show that they are parts of a whole, especially with geographical and cultural factors in the 21st century. The modelling of education as one of the variables in the creation of a new economic order, taking into account the geographical and cultural factors of existing economic relations, is a necessity for today's Central Asian countries. Based on a survey design using qualitative research methods, this study examines the role of educational models in the economic, human and social changes of Central Asian geography and the relationship between education and economic growth.

Keywords: Geographical Determinism, Human Capital, Economic Development, Education Models, Social Policies

Giriş

İnsan sermayesi, ekonomik büyüme ve gelişme için hayati önem taşıyan bireylerin sahip olduğu beceriler, bilgi ve deneyim anlamına gelir. İnsan sermayesinin önemi, üretkenlik ve inovasyon üzerindeki doğrudan etkisinde yatar. İyi eğitilmiş ve yetenekli bir işgücü, bir ülkenin değişen piyasa taleplerine uyum sağlama yeteneğini artırır ve küresel ekonomide rekabet gücünü artırır. Eğitim ve öğretim yoluyla insan sermayesine yatırım yapmak, yalnızca bireysel kazanç potansiyelini iyileştirmekle kalmaz, aynı zamanda genel ekonomik refaha da katkıda bulunur. Orta Asya, mülkün konumu ve önemi nedeniyle tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin etkisi altında kalmış bir bölgedir. Bölgede eğitim, toplumsal değişim ve kalkınmada kilit rol oynamış, özellikle Sovyetler Birliği döneminde merkezî planlamanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Bağımsızlık döneminde ise her ülkenin kendi eğitim sistemini millileştirme çabalarına dikkat çekmektedir. Bu metinde, eğitimsel modellerin toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümün üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

Orta Asya coğrafyasına bakıldığında baskın bir determinist anlayışla sosyoekonomik ve sosyo kültürel özelliklerin şekillendiği görülmektedir dünyanın bu bölgesindeki coğrafi faktörler diğer bölgelere göre insan topluluklarının mesken yapılarından, toprak kullanımından, iktisadi

özelliklerinden, Toplumsal değişimlerinden kültürel dinamiklere kadar birçok faktörü daha fazla etkilemektedir. Geçmişten günümüze bütün dünyada insanoğlunun determinizm ve pozitivizm mücadelesine bakıldığında, Orta Asya coğrafyası için çok bariz bir şekilde determinist bir üstünlük olduğu söyleyebiliriz bu determinist üstünlük bu coğrafyada özellikle ekonomik eksenli oluşturulan siyasi sınırları belirlemiş ve ülkelerin yarattığı eğitimsel modelleri de etkilemektedir. Eğitimsel modellerle yetiştirilmek istenen insan tipleri dolayısıyla yaratılmak istenen toplum düzeni dizayn edilmektedir; bu toplum düzeninin birer yansıması olarak da iktisat kolları sosyal ve beşeri faaliyetler devlet eliyle formal bir şekilde yapılandırılır yetiştirilen insan tipi ülkedeki sosyo ekonomik ve sosyo kültürel gelişmişliğin de günümüzde birer göstergesidir.

Eğitim modelleri Orta Asya coğrafyasında hakim determinist faktörlerden etkilenip şekillenmiş ve sosyal yapıları ekonomik ilişkileri kendi içinde bütün bir yapı oluşturmuştur. Büyük çoğunlukla Coğrafi ve siyasi faktörlerin belirlediği, siyasi ve ekonomik yapının şekillendirdiği Orta Asya ülkeleri kendi içinde sosyal ve beşeri anlamda farklılaşarak iktisadi bir yer edinirken bir bütünün parçalarını oluşturduğunu 21. yüzyılda özellikle coğrafi ve kültürel faktörlerle ortaya koymaktadır. Var olan iksidati ilişkileri coğrafi ve kültürel faktörleri göz önüne alarak yeni bir ekonomik düzen yaratma noktasında değişkenlerden biri olan eğitimi modellemeleri günümüz Orta Asya ülkeleri için bir gerekliliktir.

1. Orta Asya'da Tarihsel Eğitim Modelleri

Sovyet Öncesi Dönemde Eğitim; Sovyet öncesi Orta Asya'da eğitim, büyük ölçüde dini kurumlardaki medrese sistemine dayanıyordu. Medreseler, dini bilgi edinilmesini sağlarken aynı zamanda geçmişe yönelik pratik bilgiler de sunmayı sağlar. Sovyet Dönemi Eğitim Modelleri; Sovyetler Birliği'nin merkeziyetçi yapısı, ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Bölgede seküler bir eğitim modeli uygulanmış, teknik ve mesleki eğitime ağırlık verilmiştir. Sovyetler, okuma yazma oranlarını artırmış ve bilimsel eğitim yaygınlaştırmıştır. Ancak bu model yerel kültürel değerlerle değişime yol açmıştır. Bağımsızlık Sonrası Eğitim Reformları; 1991 sonrasında kazanan Orta Asya ülkeleri, eğitim sistemlerini millileştirme ve kendi ulusal kimliklerini güçlendirme çabalarına girişmiştir. Eğitim reformları, genellikle eski Sovyet etkilerinden kurtulmayı ve Batı tarzı müfredatlarını benimsemeyi amaçlamıştır. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Eğitim toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Sovyet dönemi boyunca kadınların eğitime erişimi teşvik edilmiş, aralıklarla bu dönemde bazı aralıklarla devam etmiştir. Genç Nüfusun Modernleşmesi, Eğitim, gençliğin modern değerlere uyum sağlamasında ve demokratikleşmenin değişmesinde önemli bir araç olmuştur. Kültürel Mirasın Korunması, Eğitim, bölgesel zengin kültürel mirasın korunması ve aktarılmasında etkili bir araçtır. Özellikle haftalık, tarih ve kültür dersleri müfredata dahil edildi.

Orta Asya'nın coğrafyası ve kültürel özellikleri, tarih boyunca eğitim süreçlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bölge, İpek Yolu gibi tarihi ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğu için sosyal ve kültürel değişimin yanı sıra, doğal kaynak zenginlikleri ve geniş ekonomik adımlarla gelişen iktisadi faaliyetler ve toplumsal yapıyı belirlemiştir. Bölgenin coğrafi eksenli gelişen özellikleri, eğitim modellerinin içeriği ve uygulama biçimlerini de doğrudan etkilemiştir. İpek yolu gibi ticaret yolları kültürel ve ekonomik aktarım merkezleri haline gelmiştir. Özellikle Buhara, Semerkand ve Taşkent gibi şehirler, medrese eğitiminde ileri gelen yerlerde olmuş, hem dini hem de beşeri bilgiler aktarımında önemli bir rol oynamıştır (Subtelny, 2007). Bu şehirlerdeki medreseler, matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda eğitim sunmuş, eğitim modellerinin evrensel bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Doğal bir faktör olan bölgenin Coğrafyası ve Eğitim Altyapısı arasında sıkı bir ilişki vardır Bölgenin büyük çapta dağlık olması kırsal alanlarda eğitim olanaklarının zorlaşmasına neden olmuştur. Özellikle kırsal bölgelerde eğitim sürecinin gelişmesi, tarih boyunca zor bir mücadele ile olmuştur (Pomfret, 2019). Sovyetler Birliği döneminde bu sorun yaşanmaması için merkezi planlama ile kırsal alanlara da okullar inşa edilmiş ve eğitim, tüm coğrafyaya yayılmaya çalışılmıştır. İklim Koşullarının Etkisi, Orta Asya'nın

sert karasal iklimi, eğitim faaliyetlerini dönemsel olarak etkilemiştir. Özellikle kış aylarında eğitim politikalarının faaliyette kalması, ısıtma ve altyapı teknolojileri nedeniyle zorlaşmıştır. Bu durum, bölgedeki eğitim modellerinin kış döneminde daha az yoğun bir müfredata sahip olmasına veya yaz okullarının daha yoğun olarak açılmasına yol açmıştır (Anderson, 1999). Çeşitlilik ve Çok Kültürlülük, Orta Asya'daki etnik ve kültürel farklılık, eğitim sistemlerine de yansımıştır. Bölgede Türk, Fars, Rus ve diğer etnik köken varlığı, dil ve coğrafya odaklı eğitim modellerinin çeşitlenmesini sağlamıştır. Sovyet döneminde bu çeşitlilik, Rusça'nın ortak dil olarak kullanılmasıyla dengelenmeye çalışılmış, bağımsızlık mücadeleleri sonrasında ise yerel dillerin yeniden ön plana çıkması sağlanmıştır (DeYoung & Mirzokhidov, 2004).

Orta Asya'nın Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkelerin dağlık arazi yapısı, özellikle kırsal eğitim öğretimi ulaşımı zorlaştırmaktadır. Öğrenciler, okula erişim için uzun mesafeler kat etmek zorunda kalabilirken, dağlık bölgelerdeki zorlu iklim koşullarında eğitim sürekliliğini kesintiye uğratabilmektedir. Bu tür hizmet engelleri aşılması için bazı ülkelerde taşınabilir eğitim merkezleri ve yatılı okullar tercih edilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ise gelişimsel okullaşmanın artması için yoğun yatırımlar görülmüş, bu model bağımsızlıklar sonrasında de devam ettirilmiştir (Pomfret, 2019).

İklim Koşulları ve Eğitim Sürekliliği bağlamında, Orta Asya'nın karasal iklimi, özellikle uzun ve sert geçen kış aylarında eğitim programları için önemli bir faktördür. Kışın ulaşım, ısıtma süresi ve soğuk hava koşulları, okul devamsızlıklarını arttırmakta ve eğitimin sürekliliğinin kesintiye uğramasına neden olmaktadır. Buna karşılık, bazı bölgelerde yaz okulları uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Son yıllarda internetin yaygınlaşması ve dijital eğitim araçlarının yaygınlaşması, bu tür sorunların aşılmasında önemli bir araç olarak görülmektedir (Unesco, 2023). Eğitimde Yerel Çeşitlilik, Orta Asya'nın etnik ve kültürel çeşitliliği, coğrafyanın eğitim sistemlerine yön veren etkilerinden biridir. Türk, Fars ve Slav kültürlerinin bir arada bulunduğu bu bölgede, farklı etnik gruplar için yerel dillerde eğitim uygunluğu ortaya çıkmıştır. Sovyetler döneminde bu çeşitlilik, genellikle Rusça'nın ortak eğitim dili olmasıyla süregelmiştir (Subtelny, 2007).

2. Orta Asya Ülkelerinin Coğrafi Faktörlerinin Günümüzde Sosyal, Ekonomik, Politik ve Eğitimsel Durumlara Yansımaları

Orta Asya, geniş coğrafi bölümlerinin çeşitliliği ve birleşimi konumuyla dikkat çeken bir bölge olup, bu özellikleri tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de sosyal, ekonomik, politik ve eğitimsel politikalarında derin etkiler bırakmaktadır. Bölgedeki doğal kaynak zenginlikleri, iklim özellikleri, coğrafi konumu ve etnik çeşitliliği, ülkelerin kalkınma stratejilerinde ve toplum yapısını birleştirmede önemli röle sahiptir.

Ekonomik Yansımalarla bakıldığında; Orta Asya, enerji kaynakları açısından dünyanın en zengin bölgelerinden biridir. Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir. Bu durum, bu ülkelerin enerji üretimine dayalı bir ekonomik modele yönlendirilmiştir. Ancak doğal kaynaklara dayalı ilişkiler, ekonomilerin çeşitlendirilmesi zorlaştırılmakta ve uzun vadeli sürdürülebilirlik riskleri yaratmaktadır (Pomfret, 2019). Coğrafyanın diğer bir ekonomik etkisi ise İpek Yolu'nun yeniden canlanmasıyla ortaya çıktı. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, bölgedeki ticaret altyapısını güçlendirmiş ve ekonomik büyümeyi teşvik etmiştir. Ancak bu projeler, bölge ülkelerinin Çin'e olan ekonomik gücünü artırarak politik dengeyi karmaşılaştırmıştır (Dünya Bankası, 2021).

Sosyal yansımalarla bakıldığında; Orta Asya'nın dağlık ve kırsal bölgelerdeki coğrafi koşulları, nüfus gelişimindeki dengesizliklere neden olmuştur. Özellikle Tacikistan ve Kırgızistan gibi dağlık bölgelerde, kırsal bölgelerde yaşayan halkların kısıtlı ölçüde ekonomik ve eğitim fırsatlarına erişim imkanı mevcuttur. Eğitimsel Yansımalarla bakıldığında; Orta Asya'nın coğrafi özellikleri, bölgedeki eğitimin gelişmesini hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilenmiştir.

Dağlık, kırsal ve steplerle çevrili bölge, ulaşım imkanı ve altyapı eksiklikleri nedeniyle eğitim erişiminde dengesizlikler yaşatmaktadır. Aynı zamanda, bölgedeki doğal zenginlik ve kültürel çeşitlilik, eğitim politikalarının şekillenmeleri Eğitim Erişiminde Coğrafi Zorluklar; Kırgızistan ve Tacikistan gibi dağlık bölgelerde, kırsal alanlardaki eğitim etkinliklerine zor bir erişim olanağı sağlamıştır. Sağlık hizmetleri, uzun mesafeler ve zorlu iklim koşulları, eğitime katılım oranlarını düşürmektedir. Benzer şekilde, Türkmenistan'ın Karakum Çölü gibi bölgelerde düşük nüfus yoğunluğu, eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını zorlaştırmıştır (Pomfret, 2019).

Son yıllarda dijital teknolojilerin eğitimde kullanımı, bu coğrafi engellerinin aşılmasında önemli bir araç olarak ortaya çıktı. Özellikle COVID-19 pandemisi sonrasında uzaktan eğitim uygulamaları, kırsalda eğitime erişim imkanı sağlanmıştır. Ancak dijital altyapının gelişiminin temel bir sorun olarak varlığını sürdürmek (Unesco, 2023).

Kültürel Çeşitlilik ve Eğitimde Millileşme bağlamında bakıldığında; Orta Asya'nın kültürel çeşitliliği, eğitim politikalarını doğrudan etkilemiştir. Sovyetler Birliği döneminde, bölge ortak eğitim dili olarak kabul edilmiş ve yerel dillerin kullanım alanı daraltılmıştır. Buna örnek olarak Kazakça, Özbekçe ve Kırgızca gibi yerel diller eğitim sistemini desteklemek üzere kaldırılmıştır. Bu durum, Millileşme politikaları kapsamında, ülkelerin ulusal kimliklerini öğrenmek ve kültürel miraslarını korumak için yerel tarih ve dil derslerine daha fazla önem vermek gerektiğini göstermektedir. Bu süreç, ulusallaşma açısından olumlu bir etki yaratırken, aynı zamanda bölgede yaşayan azınlıkların eğitime erişiminde bazı zorluklara sebep olmuştur. Uluslararası İş Birlikleri ve Eğitim Reformları boyutunda, Orta Asya ülkeleri, modern eğitim sistemlerinin yayılması için uluslararası iş birliğine yönelmiştir. Özellikle Bologna ve Türk dünyası eğitim platformları Süreçleri gibi oluşumlara uluslararası düzeyde uyum sağlama çabaları, bölgede yükseköğretimin küreselleşmesini teşvik etmektedir. Çin, Türkiye ve Batı ülkeleri, burs programları ve eğitim altyapı projeleriyle birlikte varlığını artırmaya çalışmaktadır (Unesco, 2023).

Orta Asya'daki eğitim sistemleri, öncelikle İslam medeniyetinin bilgilerinin şekillenmiştir. Orta Çağ'da bölgedeki Buhara, Semerkand ve Taşkent gibi şehirlerdeki medreseler, sadece dini bilgiler değil, matematik, astronomi ve tıp gibi bilimlerin de öğretildiği merkezler olarak biliniyor. Özellikle İbn Sina (Avicenna) ve El-Biruni gibi alimler, bölgesel bilim ve eğitim alanında önemli bir birikim oluşturduğunu göstermektedir (Subtelny, 2007).

3. Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi

Eğitim ve beceri geliştirmede insan sermayesine yapılan stratejik yatırımlar, sürdürülebilir ekonomik büyümeye, artan üretkenliğe ve iyileştirilmiş sosyoekonomik sonuçlar elde edilmesine imkân tanımaktadır. Bu tür yatırımlara öncelik veren ülkeler, değişen ekonomik konjonktüre uyum sağlamak ve rekabet güçlerini artırmak için daha donanımlı bir konuma yükselmektedir. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (2018), yayınladığı raporunda bilgi ekonomisi ile kişi başına düşen milli gelir arasında pozitif yönlü bir etkileşim olduğunu vurgulamıştır.

Eğitim ve iktisadi büyümeye ilişkin çalışmalar 1990'lı yılların başından itibaren literatürde kendini göstermeye başlamıştır. Barro (1991) çalışmasında, eğitim seviyesinin ekonomik büyümeye olan etkisini analiz ederken, aynı zamanda sağlık hizmetlerinin de bu süreçteki rolüne vurgu yapmıştır. Elde ettiği bulgular, eğitim ve sağlık yatırımlarının sadece bireyler üzerinde değil, aynı zamanda ulusal ekonomi üzerinde de olumlu etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Barro'nun çalışması, beşeri sermaye ile büyüme arasındaki ilişkinin karmaşık yapısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mankiw, Romer ve Weil (1992) tarafından yapılan bir diğer çalışmada, beşeri sermaye ve fiziksel sermaye birikiminin ekonomik büyümeye katkıları incelenmiştir. Yazarlar, insan sermayesinin ülkelerin uzun dönemli ekonomik büyüme oranlarında önemli bir faktör olduğunu

ortaya koymuşlardır. Bu çalışma, Solow büyüme modeline dayanan bir yaklaşım sergilemekte ve eğitim düzeyi ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Benhabib ve Spiegel (1994) tarafından yapılan çalışmada ise beşeri sermaye ile teknoloji transferi arasındaki ilişki irdelenmektedir. Yazarlar, beşeri sermayenin gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki teknoloji transferini kolaylaştırdığını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini belirtmektedir. Ampirik veriler, beşeri sermayenin sadece bireylerin üretkenliğini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda yeni teknolojilerin benimsenmesini teşvik ettiğini göstermektedir.

Eğitim, sağlık ve bilgi erişimi gibi faktörlerin, iktisadi büyümeye olan katkıları, Türkiye'nin ve diğer Türk devletlerinin sürdürülebilir ekonomik büyüme hedefleri açısından da kritik bir öneme sahiptir. Türkiye'nin analiz edildiği araştırmalardan biri olan Acar ve Dinçer'in (2016) çalışması Türkiye'deki farklı eğitim seviyeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyerek, yükseköğretim seviyesinin artmasının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini bulmuştur. Bu çalışmada, eğitim düzeyinin yükselmesinin, işgücü verimliliği ve inovasyon kapasitesini artırarak büyümeyi teşvik ettiği belirlenmiştir.

Yıldırım ve Yılmaz (2019) tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise yazarlar Türkiye'de beşeri sermaye ve iktisadi büyüme arasındaki bağlantıyı ele alarak, beşeri sermaye düzeyindeki artışın istihdam oranlarını artırdığına dikkati çekmiştir. Bu çalışmada ulaşılan sonuç, beşeri sermaye yatırımının sadece bireylerin hayat standartlarını değil, aynı zamanda ülkenin ekonomik kalkınma sürecini de doğrudan etkilediği şeklindedir.

4. TIMMS 2024 Sonuçları, Sosyo-Ekonomik Durum ve Eğitim Başarısı İlişkisi

Eğitim alanında dünyanın en önde gelen çalışmalardan biri olan TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study), uluslararası matematik ve fen bilimleri eğitimi araştırmasıdır. 1995 yılında başlayarak, her dört yılda bir gerçekleştirilen bu çalışma, dünya genelinde öğrencilerin matematik ve fen bilimleri alanındaki başarılarını karşılaştırmayı amaçlar. TIMSS 2023, 64 ülke ve 6 kıyaslama sisteminde dördüncü ve sekizinci sınıflarda gerçekleştirilmiş olup araştırmanın sonuçları Aralık-2024'ün ilk haftasında kamuoyuna duyurulmuştur. Bu sınava Türk dünyasından Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan katılmıştır. Açıklanan sonuçlarda özellikle Türkiye'nin yükselişi dikkat çekmektedir.³

³ Kazakistan, 4.sınıf matematik alanında aldığı 487 puan ile sınavın ülke ortalama puanı olan 503 puanın gerisinde kalmış olup ülke, katılan ülkeler arasında 2019 yılına göre en fazla puanını azaltan ülke olarak dikkati çekmiştir. Fen bilimlerinde de (4.sınıf) benzer görünüm söz konusu olup Kazakistan 466 puan ile ülkeler ortalamasının (494) altında kalmıştır. 4.sınıf matematikte Azerbaycan 494 puan ile Kazakistan'dan daha iyi bir puan elde etmiştir. Bununla birlikte 4.sınıf fen bilimlerinde aldığı 422 puan ile Kazakistan'ın altında yer almıştır. Özbekistan ise 4.sınıf fen bilimlerinde 412 puan, 4. sınıf matematik alanında ise 443 puan almıştır.

Tablo. 1: TIMSS Katılımcı Ülkeler

Almanya	Fas	İsrail	Malta
Amerika Birleşik Devletleri	Fildişi Sahili	İsveç	Norveç
Arnavutluk	Filistin	İtalya	Özbekistan
Avustralya	Finlandiya	Japonya	Polonya
Avusturya	Fransa	Kanada	Portekiz
Azerbaycan	Güney Afrika	Karadağ	Romanya
Bahreyn	Güney Kıbrıs	Katar	Sırbistan
Belçika	Güney Kore	Kazakistan	Singapur
Birleşik Arap Emirlikleri	Gürcistan	Kosova	Slovakya
Bosna Hersek	Hollanda	Kuveyt	Slovenya
Brezilya	Hong Kong	Kuzey Makedonya	Suudi Arabistan
Bulgaristan	Irak	Letonya	Şili
Çekya	İngiltere	Litvanya	Türkiye
Tayvan	İran	Macaristan	Umman
Danimarka	İrlanda	Makao	Ürdün
Ermenistan	İspanya	Malezya	Yeni Zelanda

Kaynak: TIMSS (2024) & MEB - TIMSS 2023 Türkiye Raporu

TIMSS 2023 4. sınıf düzeyinde 615 ortalama puan ile matematik başarısı en yüksek ülke Singapur'dur. Singapur'u sırasıyla Tayvan, Güney Kore, Hong Kong ve Japonya izlemektedir. Uygulamaya katılan 58 ülkenin TIMSS 2023 matematik ortalama puanı 503'tür. Türkiye, TIMSS 2023 4. sınıf matematik alanında bir önceki döngüye göre sıralamasını 553 ortalama puan ile 15 basamak artırarak 23. sıradan 8. sıraya yükselmiştir.

TIMSS 2023 4. sınıf düzeyinde 607 ortalama puan ile fen bilimleri başarısı en yüksek ülke Singapur'dur. Singapur'u sırasıyla Güney Kore, Tayvan ve Türkiye izlemektedir. 58 ülkenin TIMSS 2023 fen bilimleri ortalama puanı 494'tür. Türkiye, 4. sınıf fen bilimleri alanında 570 ortalama puanı ile 58 katılımcı arasında 4. sıraya yerleşmiştir. Bu performansı ile Türkiye, TIMSS 2023 uluslararası ortalama puanı (494) üzerinde yer almıştır.

Türkiye'deki 8. sınıf öğrencileri de matematik alanında 509 puan elde ederek TIMSS uluslararası matematik ortalaması olan 478 puanın üzerinde bir başarı göstermiştir. Fen bilimlerinde ise Türkiye, 530 ortalama puanı ile 44 katılımcı arasında 7. sırada yer almıştır. Bu performansı ile Türkiye, TIMSS 2023 Uluslararası ortalama puanının (478) üzerinde yer almıştır.

TIMSS araştırmasında öğrenme alanlarına ait veriler de tablo.2 ve tablo.3'te sunulmuştur. Öğrenme alanlarının belirlenmesi, eğitim hedeflerinin net bir şekilde ortaya konulmasını sağlar. Eğitim programı geliştirilirken, öğrenme alanlarının belirlenmesi, öğretmenlerin ve eğitimcilerin hangi yetkinlikleri geliştireceklerini, hangi içeriklerin işleneceğini ve hangi yöntemlerin kullanılacağını belirlemesine olanak tanır. Bu, eğitim sürecinin daha sistematik ve hedef odaklı olmasına katkıda bulunur. Bu bağlamda bir diğer önemli nokta, öğrenme alanlarının, öğrencilerin bireysel farklılıklarını ve ilgi alanlarını göz önünde bulundurarak yapılandırılması gerektiğidir. Her birey farklı hızda öğrenir ve farklı yöntemlerden en iyi faydayı sağlar. Dolayısıyla, eğitim modellerinde öğrenme alanlarının önemi büyüktür. Bu alanlar, eğitim sürecinin etkinliğini, öğrenci motivasyonunu, bireysel farklılıkları gözetmeyi ve sürekli gelişimi sağlamaktadır. Bu nedenle, eğitimcilerin öğrenme alanlarını dikkatlice planlaması ve uygulaması, modern eğitimin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

Tablo. 2: TIMSS – Matematik Öğrenme Alanları (4. Sınıf)

Öğrenme Alanları	Konular	Yüzdelikler
Sayılar	- Doğal Sayılar (%25) - İfadeler, Basit Denklemler ve İlişkiler (%15) - Kesirler ve Ondalık Sayılar (%10)	%50
Ölçme ve Geometri	- Ölçme (%15) - Geometri (%15)	%30
Veri	- Veri Okuma, Yorumlama ve Gösterimi (%10) - Veri Yorumlama, Birleştirme ve Karşılaştırma (%10)	%20

Kaynak: TIMSS (2024) & MEB - TIMSS 2023 Türkiye Raporu

Matematik, diğer çalışma alanlarıyla yakından bağlantılı bir disiplindir. Fen, mühendislik, ekonomi ve sosyal bilimler gibi alanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Eğitim sistemleri, öğrencilerin çok yönlü düşünme becerileri geliştirmelerine yardımcı olmak için matematik öğretimine büyük önem vermektedir. Öğrenciler matematik kavramlarını öğrenerek analitik düşünme becerilerini geliştirebilir ve daha iyi problem çözücüler haline gelebilirler. Ayrıca, matematik eğitimi eleştirel düşünme ve karar verme yeteneklerinin gelişmesine yardımcı olur. Konu, bireylerin somut verilerle çalışmasına ve bunlardan mantıklı sonuçlar çıkarmasına olanak tanır. Bu beceriler, yaşam boyunca çeşitli durumlarda etkili ve rasyonel kararlar almak için çok önemlidir. Eğitim modelleri, matematiğin bu becerilerin kazanılmasındaki rolünü kabul ederek, öğrencileri gelecekteki zorluklar için daha iyi donatmayı amaçlamaktadır.

Tablo. 3: TIMSS – Fen Bilimleri (Hayat Bilgisi) Öğrenme Alanları (4. Sınıf)

Öğrenme Alanları	Konular	Yüzdelikler
Canlı Bilimleri	- Organizmaların Özellikleri ve Yaşam Süreçleri - Yaşam Döngüleri, Üreme ve Kalıtım - Organizmalar, Çevre ve Etkileşimleri - Ekosistemler - İnsan Sağlığı	%45
Fiziksel Bilimler	- Maddenin Sınıflandırılması, Özellikleri ve Madde Değişimleri - Enerji Türleri ve Enerji Aktarımı - Kuvvet ve Hareket	%35
Yer Bilimi	- Yerkürenin Fiziksel Özellikleri, Kaynakları ve Tarihi - Yerkürenin Hava Durumu ve İklimler - Güneş Sisteminde Yerküre	%20

Kaynak: TIMSS (2024) & MEB - TIMSS 2023 Türkiye Raporu

Üst satırlarda da ifade edildiği üzere, ülkemiz 4.sınıf matematik alanında, 2019 yılında OECD ülkeleri arasında 15. sırada bulunurken sıralamada 11 basamak birden yukarı çıkarak gerek OECD ülkeleri gerekse tüm ülkeler arasında puanını en çok artıran ülke olmuştur. Her ne kadar Türkiye matematik alanında (4. sınıf) önemli bir başarıya imza atmış olsa da standart sapma değerinde, ortalama puanda kendisinden çok sonra gelen ülkelerden daha yüksek bir değere sahiptir.

Standart sapma, bir veri setinin ortalama değerinden ne kadar uzaklaştığını ölçen bir istatistiksel terimdir. Standart sapmanın düşük olması, ülkedeki eğitim sistemi içinde, öğrenciler arasındaki başarı farklarının çok fazla olmadığını ve eğitim modelinin daha eşitlikçi bir yapı sergilemekte olduğuna işaret etmektedir. Standart sapmanın düşük olması genellikle olumlu bir durum olarak yorumlanabilir; çünkü bu, öğrenci başarıları arasında büyük uçurumların olmadığını gösterir. Ancak bu durum, bireysel farklılıkların dikkate alınmadığı bir eğitim sistemi ile de ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla, eğitim politikasının hem eşitlik hem de mükemmellik arasında bir denge kurması önemlidir.

Tablo. 4: TIMSS – Matematik (4. Sınıf) Ülke Sıralaması ve Puanları

Ülke	Ortalama Puan	Ortalama Puan için %95 Güven Aralığı	Standart Sapma
Singapur	615 (2.9)	609 - 620	88 (1.7)
Tayvan	607 (1.7)	604 - 610	67 (0.8)
Güney Kore	594 (2.6)	589 - 600	75 (2.1)
Hong Kong	594 (4.0)	586 - 602	84 (2.2)
Japonya	591 (2.3)	586 - 595	71 (1.1)
Makao	582 (1.0)	580 - 584	79 (1.0)
Litvanya	561 (2.9)	555 - 566	76 (1.6)
Türkiye	553 (4.1)	545 - 561	99 (2.0)
İngiltere	552 (2.7)	547 - 557	92 (1.9)
Polonya	546 (2.0)	542 - 550	76 (1.1)
İrlanda	546 (2.9)	540 - 551	82 (1.6)
Romanya	542 (4.8)	532 - 551	85 (2.3)
Hollanda	537 (2.0)	533 - 541	65 (1.3)
Letonya	534 (2.8)	529 - 540	77 (1.4)
Norveç	531 (2.0)	527 - 534	74 (1.0)
Çekya	530 (2.2)	526 - 535	74 (1.0)
İsveç	530 (2.8)	524 - 535	76 (1.6)
Bulgaristan	530 (3.6)	523 - 537	91 (3.1)
Finlandiya	529 (2.5)	524 - 534	80 (1.3)
Avustralya	525 (2.6)	520 - 530	91 (1.7)
Almanya	524 (2.1)	520 - 528	75 (1.5)
Danimarka	524 (2.1)	520 - 528	72 (1.1)
Sırbistan	523 (3.3)	516 - 529	80 (1.9)
Belçika (Flamanca)	521 (2.4)	516 - 526	71 (1.4)
Macaristan	520 (3.6)	513 - 527	91 (2.5)
Portekiz	517 (2.8)	512 - 523	82 (1.4)
Amerika Birleşik Devletleri	516 (3.1)	510 - 523	97 (1.2)
Güney Kıbrıs	516 (2.5)	511 - 521	81 (1.3)
Slovakya	515 (3.1)	509 - 521	81 (2.2)
Slovenya	514 (1.8)	510 - 517	73 (0.9)
İtalya	513 (2.8)	508 - 519	80 (1.3)
Ermenistan	513 (2.8)	507 - 518	70 (1.5)
Arnavutluk	512 (4.9)	502 - 521	81 (3.0)
Kanada	504 (2.0)	500 - 508	81 (1.1)
Tüm Ülkeler	503 (0.4)	502 - 504	101 (0.6)

Kaynak: TIMSS (2024) & MEB - TIMSS 2023 Türkiye Raporu

Fen bilimleri, disiplinler arası bir yaklaşım gerektirir. Matematik, mühendislik ve sosyal bilimler gibi alanlarla etkileşim içinde olan fen bilimleri, öğrencilerin çok yönlü düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirmelerine olanak tanır. Eğitim modellerinin bu çok disiplinli yapıyı desteklemesi, öğrencilere daha geniş bir perspektif kazandırır ve kariyer olanaklarını artırır. Türkiye 4. sınıf fen bilimleri alanında puanını 2019 uygulamasına göre 44 puan artırarak en fazla puan artışı gösteren ülke olmuştur. Standart sapma açısından bakıldığında ise matematik alanına göre fen bilimlerinde, ülke ortalamaları ile kıyaslandığında daha iyi bir görünüme sahiptir.

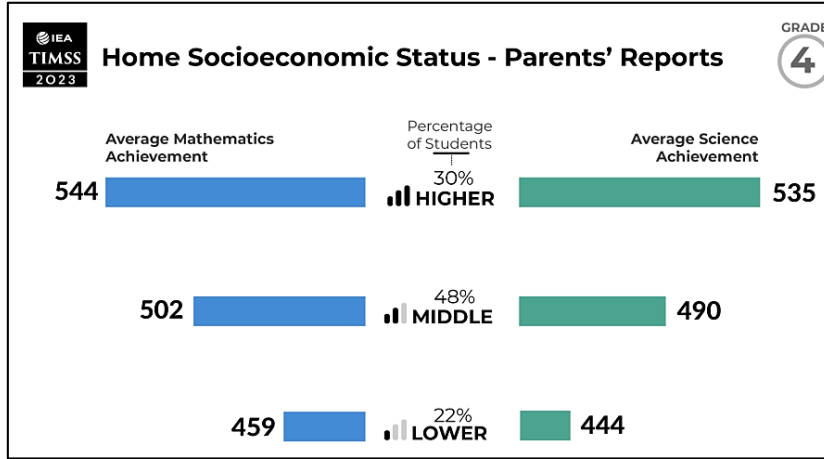
Tablo. 5: TIMSS – Fen Bilimleri (4. Sınıf) Ülke Sıralaması ve Puanları

Ülke	Ortalama Puan	Ortalama Puan için %95 Güven Aralığı	Standart Sapma
Singapur	607 (2.8)	602 - 613	84 (1.5)
Güney Kore	583 (2.5)	578 - 588	74 (2.3)
Tayvan	573 (1.7)	569 - 576	71 (1.5)
Türkiye	570 (3.4)	563 - 577	86 (1.7)
İngiltere	556 (2.6)	551 - 562	80 (2.0)
Japonya	555 (2.4)	550 - 560	68 (1.4)
Polonya	550 (2.3)	545 - 554	71 (1.1)
Avustralya	550 (2.3)	545 - 554	81 (1.3)
Hong Kong	545 (3.8)	538 - 553	88 (2.7)
Finlandiya	542 (2.9)	536 - 548	79 (1.8)
Litvanya	537 (2.9)	531 - 543	74 (1.8)
Makao	536 (1.4)	533 - 539	81 (0.9)
İsveç	533 (3.2)	526 - 539	82 (2.1)
İrlanda	532 (3.2)	526 - 538	80 (1.7)
Amerika Birleşik Devletleri	532 (2.8)	526 - 537	93 (1.3)
Norveç	530 (2.6)	525 - 535	75 (1.2)
Bulgaristan	530 (4.8)	520 - 539	104 (4.1)
Romanya	526 (4.8)	517 - 536	81 (2.4)
Çekya	526 (2.3)	521 - 530	71 (1.3)
Slovenya	526 (2.3)	521 - 530	74 (1.4)
Letonya	526 (3.0)	520 - 531	77 (2.0)
Macaristan	524 (3.2)	518 - 530	85 (2.6)
Danimarka	522 (2.6)	517 - 527	75 (1.2)
Kanada	521 (2.0)	517 - 525	76 (1.3)
Slovakya	521 (3.3)	514 - 527	87 (2.5)
Yeni Zelanda	517 (2.8)	511 - 523	87 (1.7)
Hollanda	517 (2.9)	511 - 523	67 (1.5)
Almanya	515 (2.8)	510 - 521	84 (1.8)
Portekiz	511 (2.3)	506 - 515	73 (1.2)
İtalya	511 (2.5)	506 - 515	70 (1.1)
Sırbistan	510 (3.2)	504 - 516	75 (1.6)
İspanya	504 (2.1)	500 - 508	72 (1.0)
Birleşik Arap Emirlikleri	495 (1.8)	491 - 499	118 (0.8)
Tüm Ülkeler	494 (0.4)	493 - 495	103 (0.5)

Kaynak: TIMSS (2024) & MEB - TIMSS 2023 Türkiye Raporu

Söz konusu çalışmanın önemli bulgularından bir diğeri de sosyoekonomik açıdan ailesi daha iyi durumda olanların daha yüksek puanlar elde etmiş olmasıdır. Birçok ülkeden yaklaşık 360.000 öğrenci ile yapılan bu çalışmada ulaşılan söz konusu tespit, ülkelerin ve bireylerin refah düzeyi ile eğitimin çıktıları arasında önemli bir etkileşim olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyoekonomik açıdan iyi durumda olan ailelerin çocuklarının daha yüksek akademik başarıları olmaları, bir dizi faktörle açıklanabilir. Eğitim olanakları, ebeveynlerin eğitim düzeyi ve sosyal destek sistemleri, bu başarıda belirleyici unsurlardır. Bu nedenle, eğitimin eşitliği ve fırsat eşitliği sağlanması, tüm çocukların potansiyellerini en üst düzeye çıkarabilecekleri bir ortamın yaratılması açısından son derece önemlidir.

Konuyla ilgili olarak, Lee ve Burkam (2002) tarafından yapılan bir çalışmada, daha yüksek sosyoekonomik geçmişe sahip çocukların daha fazla kütüphane, sanat ve spor faaliyetlerine katıldıkları ve bunun da daha iyi eğitim çıktılarına yol açtığı bulunmuştur. Bu zenginleştirilmiş öğrenme ortamı bilişsel gelişimi desteklemekte ve akademik başarıyı artırmaktadır. Ayrıca, sosyoekonomik durum ailelerin sosyal ağlarına da yansımakta, daha varlıklı aileler daha geniş ve daha güçlü bağlantılara sahip olmaktadır. Bu sosyal desteğin çocukların kişisel gelişimi üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Bu kapsamda, Yao ve Hsieh (2020) sosyal ağların çocukların eğitimini nasıl etkilediğini araştırmış ve ekonomik açıdan avantajlı ailelerin daha fazla sosyal destek sağlayarak çocuklarının daha yüksek akademik başarı elde etmesine yol açtığını keşfetmiştir. Bu bulgular, sosyoekonomik statünün ve sosyal ağların eğitim başarısını şekillendirmedeki önemini göstermektedir.

Tablo. 5: TIMSS – Sosyoekonomik Durum ve Başarı Puanı İlişkisi

Kaynak: TIMSS (2024)

Sonuç

Yüksek eğitim seviyeleri, işgücünün beceri ve bilgi düzeyini artırarak verimliliği yükseltir. Eğitimli bireyler, yenilikçi fikirler ve teknolojiler geliştirme potansiyeline sahiptir, bu da rekabetçiliği artırır. Ayrıca, nitelikli eğitim gelir dağılımını iyileştirerek sosyal istikrarı artırır. Daha iyi eğitim alan bireyler, daha yüksek gelir elde etme fırsatına sahip olur. Bu durum, tüketim harcamalarını artırarak ekonomik büyümeyi destekler. Kısa vadede her ne kadar eğitime yapılan yatırımlar zaman zaman birer harcama kalemi olarak değerlendirilse de orta ve uzun vadede, eğitim yatırımları, ekonomik büyüme oranlarını olumlu yönde etkileyerek, sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlar. Singapur, ABD, Güney Kore, Çin ve Almanya bu konuda başarı ülkeleri olarak öne çıkmaktadır.

Bilgi ekonomisinin giderek ön plana çıktığı günümüzde, eğitim müfredatının çağın gereksinimlerine uygun olarak güncellenmesi önemlidir. STEM (bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik) eğitimi gibi alanlara özel önem verilmelidir. Bunun yanı sıra eğitim için ayrılan bütçelerin etkin kullanımı ve yönetimi, öğretmenlerin niteliğini artırıcı politika uygulamaları, fiziksel altyapıların iyileştirilmesi, veri analizi, düzenli değerlendirme ve geri bildirim mekanizmalarının etkin bir şekilde kullanılması son derece önem arz etmektedir.

Yapılan araştırmalar sosyoekonomik statü ile eğitim başarısı arasında yakın ilişki olduğunu göstermektedir. Sosyoekonomik açıdan avantajlı ailelerin çocuklarının daha yüksek akademik başarı göstermeleri, çeşitli etkenlerle açıklanabilir. Öncelikle, bu aileler genellikle daha iyi eğitim imkanlarına erişim sağlar; ebeveynlerin eğitim düzeyi, çocukların akademik performansını doğrudan etkiler. Ayrıca, sosyal destek sistemleri ve kaynaklara ulaşım, öğrencilerin öğrenme süreçlerinde kritik rol oynar. Dolayısıyla, eğitimde eşitlik ve fırsat eşitliği sağlamak, tüm çocukların potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri bir ortam yaratmak açısından zaruridir. Bu bağlamda, devlet politikalarının ve toplumsal inisiyatiflerin, dezavantajlı gruplara yönelik özel destek programları ile güçlendirilmesi önem arz etmektedir.

Orta Asya'nın eğitim sistemlerinin oluşturulmasında konumu, düzenli ve sistemli uluslararası politika yaratmada eğitim önemli bir yere sahiptir. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, Rusya'nın geleneksel etkisi ve Batı'nın ekonomik işbirlikleri, ayrık büyük güçlerin rekabet alanı haline gelmesi. Bu durum, ülkelerin dış politikalarını şekillendirirken iç politikalarında da istikrarı koruma çabalarını artırmıştır (Cooley, 2012). Türkmenistan gibi ülkelerde, coğrafyanın sunduğu faktörler özellikle eğitim ve politika ilişkilerini daha kapalı devam ettirirken, Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkelerde daha açık ve çok değişen bir dış politika benimsetmektedir. Orta Asya ülkelerinin coğrafyadan kaynaklanan etkilerinin aşılması ve fırsatlarını en iyi şekilde görmek için

bölgesel iş birliğine büyük önem vermelidir. Özellikle enerji, tarım ve eğitim alanlarında ortak projeler ve politikalar geliştirmeli, bölgesel ekonomilerini çeşitlendirmek ve sosyal hizmetlere erişimi artırmak için etkili bir işbirliği sağlanmalıdır. Eğitim alanında dijitalleşme ve uzaktan öğrenme modellerine yapılan yatırımlar, kırsal ve uzaktaki birimlerde yaşayan topluluklar için önemlidir. Bağımsızlık döneminde (1991 sonrasında), Orta Asya ülkelerinin eğitimlerini yeniden millileştirmeye başlamış, bu süreçte ulusal dillerin ve kültürel tasarrufun eğitimdeki rolü yeniden ön plana çıkarılmıştır. Örneğin Özbekistan, eğitim millileştirme çabasıyla Sovyet müfredatını yerel bir çerçeveye dönüştürmüş; Kazakistan ise eğitim sistemi uluslararası normlara (Bolonya Süreci gibi) entegre etme uygulamalarına tabi tutulmuştur (Deyoung ve Mirzokhidov, 2004).

Kaynakça

- Acar, M. & Dinçer, H. (2016). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz. *İktisadi Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 15-30.
- Anderson, J. (1999). Orta Asya'da Eğitim ve Toplumsal Değişim: Sovyet Mirası ve Sovyet Sonrası Geçiş.
- Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Benhabib, J., & Spiegel, M. M. (1994). The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data. *Journal of Monetary Economics*, 34(2), 143-173.
- Benhabib, J., & Spiegel, M. M. (1994). The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data. *Journal of Monetary Economics*, 34(2), 143-173.
- Cooley, A. (2012). Büyük Oyunlar, Yerel Kurallar: Orta Asya'daki Yeni Büyük Güç Yarışması.
- DeYoung, AJ ve Mirzokhidov, A. (2004). Kırgızistan ve Özbekistan'da Eğitim Reformu.
- Dünya Bankası. (2020). Orta Asya'da İnsan Sermayesinin İyileştirilmesi: Bölgesel Bir Analiz.
- European Bank for Reconstruction and Development - EBRD (2019). *Introducing the EBRD Knowledge Economy Index-2018*. Erişim Tarihi: 12.10.2024. Erişim Adresi: <https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html>
- Lee, V. E., & Burkam, D. T. (2002). Inequality at the Starting Gate: Social Background Differences in Achievement as Children Begin School. *Educational Researcher*, 31(3), 3-12.
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Pomfret, R. (2019). Yirmi Birinci Yüzyılda Orta Asya Ekonomileri: Yeni Bir İpek Yolu Döşemek.
- Subtelny, ME (2007). Geçiş Dönemindeki Timurlular: Ortaçağ İran'ında ve Orta Asya'da Türk-Fars Siyaseti ve Kültürleşme.
- TIMSS (2024). *TIMSS 2023 International Results in Mathematics and Science*. Erişim Adresi: <https://timss2023.org/results/>
- UNESCO (2023). Küresel Eğitim İzleme Raporu: Orta Asya.
- Yıldırım, S. & Yılmaz, H. (2019). Türkiye'de Beşeri Sermaye ve İstihdam İlişkisi. *Çalışma ve Toplum*, 12(1), 67-82.

Yao, X., & Hsieh, T. (2020). The Role of Social Networks in Promoting Academic Achievement Among School-Aged Children: A Social Capital Perspective. *International Journal of Educational Research*, 101, 101564.

K-POP, YAPAY ZEKÂ VE METAVERSE EVRENİ BAĞLAMINDA KORE DALGASI'NIN GELECEĞİNE DAİR ÖNGÖRÜLER

*Predictions for the Future of the Korean Wave in the Context of K-pop,
Artificial Intelligence and the Metaverse Universe*

İlker ERDOĞAN ¹
Merve İRİYARI ²

Özet

2019 yılında UNICEF Korea ve Güney Koreli müzik grubu BTS “Love Yourself (Kendini Sev)” adlı bir kampanya başlatmış ve bu kampanya küresel bir akıma dönüşmüştür. BTS’in bu kampanyayla ilgili Birleşmiş Milletler’de (BM) yaptığı konuşmanın ardından K-pop’ın (Kore Pop) Batılı ülkelerde gördüğü ilgi daha da artmıştır. Güney Kore’nin kültür politikası olan Kore Dalgası’nı oluşturan endüstrilerden K-pop müzik endüstrisi hem tüm dünyada eğlence sektörünü etkisi altına almış hem de bir yumuşak güç aracı olarak etkili olmuştur. Ayrıca, Kore Dalgası bir kültür politikası ve küresel bir popüler kültür akımı olmanın ötesinde, disiplinler arası bir çalışma alanı olarak da önemini artırmıştır.

İletişim bilimci Joseph Nye, Kore Dalgası’nın gelişim sürecinde soft power (yumuşak güç) ve smart power (zeki güç) kavramlarının önemine dikkat çekmiştir. Smart power, Kore Dalgası’nın gelişiminde ve dönüşümünde teknolojinin oynadığı rolün gözler önüne serilmesi için kilit bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, metaverse evreninin ya da yapay zekâ ile üretilen robotların K-pop müzik endüstrisinin gelişimindeki etkileri tartışılmış, K-pop, yapay zekâ ve metaverse evreni bağlamında Kore Dalgası’nın geleceğine dair öngörüler alanyazın taramasıyla ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: K-Pop, Yapay Zekâ, Metaverse, Kore Dalgası, Teknoloji

Abstract

In 2019, UNICEF Korea and South Korean music group BTS launched a campaign called “Love Yourself”, which has become a global movement. After BTS’s speech at the United Nations (UN) regarding this campaign, the interest in K-pop (Korean Pop) in Western countries has increased even more. The K-pop music industry which is one of the industries that make up the Korean Wave, South Korea’s cultural policy, has both influenced the entertainment industry worldwide and has been effective as a tool of soft power. In addition, the Korean Wave has increased its importance as an interdisciplinary field of study, beyond being a cultural policy and a global pop culture movement.

Communication scientist Joseph Nye has drawn attention to the importance of the concepts of soft power and smart power in the development process of the Korean Wave. Smart power has a key importance in revealing the role played by technology in the development and transformation of the Korean Wave. In this study, the effects of the metaverse universe or robots produced with artificial intelligence on the development of the K-pop music industry are discussed, and

---

¹ Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Medya ve İletişim Bölümü, e-posta: ilker.erdogan@ikcu.edu.tr, İzmir, Türkiye, Eilkgazeteci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6690-4681

² Bilim Uzmanı, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve İletişim Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Mezunlu, E-posta: merrve089@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4141-1626

predictions for the future of the Korean Wave in the context of K-pop, artificial intelligence and the metaverse universe are revealed through a literature review.

Keywords: K-Pop, Artificial Intelligence, Metaverse, Korean Wave, Technology

Giriş

Dünyanın her yerinde ilgiyle takip edilen ve Kore Dalgası'nı oluşturan en popüler endüstrilerden biri olan K-pop (Kore pop müziği), özellikle BTS adlı müzik grubunun küreselleşmesiyle birlikte, Güney Kore'nin tüm dünya ülkeleriyle ekonomik, kültürel ve politik ilişkilerini de güçlendirmeye başlamıştır.

Özellikle yeni medya aracılığıyla küreselleşen BTS grubunun tüm dünyada artan popülaritesi, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere tüm Batı ülkelerinde grubun çevrimiçi platformlarda ilk sıralarda yer almasına neden olmuştur. Örneğin, 2018 yılında BTS'in IDOL şarkısının video klibi yayımlandığı gün YouTube'da ilk sıraya yükselmiştir. Ayrıca, bu başarıdaki en dikkat çekici ayrıntılardan biri, ana dili İngilizce olmayan bir Uzakdoğu ülkesinde o ülkenin kendi ana dilinde yayımlanan bir şarkının bu başarıyı elde edebilmesidir.

BTS'in tüm dünyada bilinen bir müzik grubu olması, küresel sivil toplum kuruluşlarının bu grupla iş birliği yapmasına neden olmuştur. BTS'in 2017 yılında yayımlanan "Love Yourself" şarkısının video klibi "bireyin ne yaşarsa yaşasın kendisini değerli hissetmesi gerektiğini" savunan sözleriyle bu temayı hikâyeleştirmiştir. Bu hikâyeden yola çıkarak BTS ve UNICEF Korea bir iş birliği yapmış ve bu iş birliği çerçevesinde küresel bir kampanya başlatılmıştır. BTS, Birleşmiş Milletler'de kampanyayı tanıtan bir konuşma gerçekleştirmiş ve bu konuşmada yeni dünyada gençlerin yaşadığı zorluklara dayanmaları gerektiği vurgulanmıştır.

BTS, şarkıları ile gençler için farklı seçenekler sunarken şarkıların video kliplerinde de teknolojiyi başarılı bir şekilde kullanmaktadır. Özellikle BTS ve UNICEF, 2019 yılında kampanyayı "Love Myself" adıyla yeniden başlatmış ve metaverse evreniyle gerçek dünyayı birleştirmiştir. Şarkının video klibinde BTS üyeleri, metaverse evreninde zorbalığa maruz kalan her bireyi izlemekte ve onların kalplerine dokunmaktadır. Müzik grubunun üyeleri, zorbalığa maruz kalan bireyleri müzikle iyileştiren kurtarıcılar olarak tasvir edilmektedir.

"Love Myself" video klibi, K-pop ve metaverse ile ilgili ilk örneklerden biridir. Sonraki yıllarda BTS'in kliplerinde yer alan metaverse evreni oldukça dikkat çekmiş ve aslında grup üyeleri "Love Myself" şarkısında yer alan sözlerdeki gibi kendi yaşamak istedikleri dünyayı sanal evrende kurmuşlardır. BTS ile başlayan metaverse evreni ve K-pop endüstrisi arasındaki bütünlük AESPA, SEVENTEEN, Stary Kids gibi K-pop gruplarıyla günümüzde de devam etmektedir. Ayrıca, metaverse evreni yeni teknolojik gelişmelerle güncellenirken bu kapsamda son zamanlarda AI (yapay zekâ) teknolojisindeki gelişmeler de metaverse evreninde açık bir şekilde görülmektedir.

Bu çalışmada, AI teknolojisi ile metaverse evreninin K-pop endüstrisindeki etkileri ve bu etkilerin küresel sonuçları hakkında öngörüler dile getirilmektedir. Çalışmada yer alan K-pop grupları; hayran kitleleri, sosyal medya platformlarındaki beğeni sayısı ya da bu grupların küresel etkileri dikkate alınarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

1. Kore Dalgası ve K-pop Hakkında

Kore Dalgası, 1990'lı yıllarda Güney Kore Hükümeti tarafından tasarlanan bir kültür politikası olarak bilinmektedir. İletişim bilimcilere göre, Kore Dalgası, bir kültür politikası olmanın yanı sıra, yumuşak güç (soft power) aracı olarak da görülmektedir. Bir kültür politikası ve yumuşak güç aracı olarak Kore Dalgası'nı özellikle K-drama endüstrisi, K-movie endüstrisi ve K-pop endüstrisi olmak üzere üç ana başlık altında ele almak mümkündür.

Kore Dalgası'nın ilk yıllarında K-drama ve K-movie endüstrilerinde üretilen içeriklere daha fazla ilgi gösterilirken 2000'li yıllardan sonra K-pop endüstrisinde üretilen ilgi çekici içeriklere daha fazla ilgi gösterilmiştir. K-drama ve K-movie endüstrileri tarihi konulara ve kişilere odaklanırken K- pop modern Güney Kore hayatını izleyicilere sunmuştur.

Kore Dalgası'nı oluşturan tüm endüstrilerde, kültürel, teknolojik, siyasi ya da ekonomik olarak yeni bir güncelleme gerçekleştiğinde içerikler de yenilenmektedir. Bu yenilenme, K-pop endüstrisinde de görülmektedir. K-pop endüstrisinde, her dönemin bir önceki dönemden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle K-pop'ın ikinci dönemiyle birlikte, K-pop'a gösterilen ilgi artmaya başlamış ve K-pop, Kore Dalgası'nı oluşturan en ilgi çekici endüstri haline gelmiştir. Erkeklerden oluşan BIGBANG K-pop grubu ve kadınlardan oluşan 2ne1 K-pop grubu ile başlayan ikinci dönemde, birinci döneme göre en dikkat çekici yenilik, gerçek dünyadan fantastik dünyaya geçişin gerçekleştirilmiş olmasıdır.

2000'li yıllarda teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesiyle birlikte, Japonya ve Güney Kore gibi güçlü teknolojik altyapıya ve bu alanda başarılı çalışanlara sahip olan ülkelerde 'yeni medya' yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yeni medyada K-pop'ın küresel etkisi de artmaya başlamış ve bu etkinin sürdürülebilmesi için çekici içerikler üretilmiştir.

COVID 19 pandemisi, tüm dünyayı olduğu gibi Güney Kore'yi de derinden etkilemiştir. Pandemi döneminde, tüm dünyadaki insanların yaşadığı psikolojik sorunları bir nebze de olsa azaltmak isteyen Güney Koreli yazılımcılar yeni medyayı başarıyla yöneterek, internet kullanıcılarının tercih ettiği sosyal medya platformları aracılığıyla onlara istedikleri K-pop grubu üyeleriyle çevrimiçi iletişim kurma imkânı sunmuştur. Ayrıca, kullanıcılar, bu yazılımlar sayesinde evlerinden metaverse evrenine geçerek Güney Kore'deki tarihi müzeleri çevrimiçi olarak ziyaret edebilmişlerdir.

2. K-pop, Yapay Zekâ ve Metaverse Evreni

Metaverse, 'sanal evren' anlamına gelmektedir. Metaverse evreninde, kullanıcı, kişisel bilgisayarlardaki gerçek görüntünün aksine, artırılmış gerçeklik aygıtlarıyla (VR gözlük vb.) üç boyutlu sanal evrenin içerisinde yer alan bir karakterdir. Metaverse evreninde piksellerden oluşan bir görüntüyle yer almaktadır. Metaverse, sanal ve gerçek dünyayı birleştiren ve üç boyutlu sanal evreni tanımlayan bir kavramdır. Hem gerçek hem de hayalî olarak istediği imajı yansıtabilen metaverse evreni, siyasette, ekonomide, toplumda ve özellikle bir bütün olarak değerlendirildiğinde kültürel alanda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çevrimiçi bir dünya olarak metaverse evreni, Kore Dalgası ve özellikle K-pop içeriklerinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Örneğin, 2018 yılında çekilen "Memories of Alhambra (알함브라 궁전의 추억)" adlı dizinin ana konusu metaverse sanal oyun evrenidir ve bu dizide sanal ve gerçek dünyanın bir arada olduğu görülmektedir. Dizide, gerçek dünyada yaşayan bir kişi VR lens aracılığıyla metaverse oyun evrenine geçmekte ve bu evrende mücadele etmektedir. Memories of Alhambra, pek çok kişi tarafından gerçekten uzak ve sanal olduğu için eleştirilmiştir.

Memories of Alhambra dizisindeki oyun gibi günümüzde internet aracılığıyla erişilebilen oyunların, dizilerin ve filmlerin (2023 yılında Netflix, Güney Kore'de iki film seti kurmuştur) bir çoğu Güney Kore'de üretilmektedir. Bu nedenle, Güney Kore, yeni medya ve özellikle sosyal

medya aracılığıyla ürettiği içeriklerle hem sanal evrene hızlı bir giriş yapmış hem de içeriklerin konusuyla tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Örneğin, 2009 yılında Riot Games tarafından geliştirilen “League of Legends” oyununda yer alan şarkılar için metaverse evreninde yaşayan ve kadınlardan oluşan bir K-pop müzik grubu (K/DA adıyla) tasarlanmıştır. Korece seslendirilmiş görüntüler eşliğinde Kore’nin mitolojik karakterlerinden oluşan bu K-pop grubunun müzik videosu sosyal medya aracılığıyla tüm dünyada yayımlanmıştır.

Metaverse evreninde yaşayan ve dört üyeden oluşan (iki Amerikalı, iki Koreli) K-pop müzik grubu K/DA’nın başarısından sonra Koreli olmayan diğer sanatçılar da metaverse ve müzik kapsamında Güney Kore’de sanatçılarla birçok ortak çalışma yapmıştır. Farklı örnekler dikkate alındığında hem popüler K- pop müzik guruplarının hem de Koreli olmayan popüler sanatçıların video kliplerinde metaverse evreninin yaygın bir biçimde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Koreli olmayan popüler müzik guruplarından Coldplay ve küresel hayran kitlesine sahip olan K-pop guruplarından biri olan BTS, 2021 yılında İngilizce-Korece “My Universe” şarkısını yayımladı. Şarkının video klibinde, metaverse evreninde yer alan iki müzik grubuyla birlikte, sanal evrende yer alan insan görünümlü yaratıklar kullanıldı. Coldplay ve BTS, izleyicilere metaverse evreninde bir simülasyon olarak sunuldu. Metaverse evreni, insan görünümlü yaratıklar tarafından kontrol edilirken bu yaratıkların aynı zamanda şarkının müziğine de katkıda bulunduğu görülmektedir.

Görsel 1: Coldplay-BTS “My Universe” video klibinden

Koreli kadın şarkıcı Naevis de metaverse evrenine uyum sağlamış ve yapay zekâ ile üretilen bir robot karakter olarak tasvir edilmektedir. Naevis, farklı teknolojilerle (televizyon, bilgisayar, metaverse evreni vb.) farklı dış görünümlere sahip (yapay zekâ ile gerçek insan formunda, bilgisayarda piksellerden oluşan bir çizgi film karakteri gibi) olsa da aslında hologram bir karakterdir. Naevis’in ilk klibi nasıl doğduğunu anlatırken daha sonraki video kliplerinde gerçek insanı aratmayacak şekilde şarkı söylemekte ve dans etmektedir. Naevis, konserlerinde piksellerin içinden doğarak canlı performans gerçekleştirirken “Hello, Real World” sloganıyla kendi metaverse evreninden gerçek dünyaya geçiş yapmaktadır.

Görsel 2: Naevis (SM Entertainment)

Naevis, Eylül 2024’te ilk defa Güney Kore’nin MMTG televizyon kanalında yer alan bir reality show programına canlı yayın konuğu olarak katılmıştır. Naevis, ekrana bir hologram olarak 3D yansıtılmış ve bir insan gibi sandalyede oturarak program boyunca sohbet etmiştir.

Görsel 3: Naevis MMTG televizyon kanalında bir reality show’da

Aslına bakılacak olursa, Naevis, yapay zekâ temelli 3D bir karakterdir. İçerik üreticilerine göre, K-pop endüstrisinde, Naevis gibi karakterlerin kullanılmaya başlanması, mevcut K-pop hayranlarının dışında teknolojiyi seven yeni hayranları da cezbetmiştir. Gelenekselleştirilmiş K-pop kültürü, yeni teknolojiyle birlikte, kalıpların dışına çıkmaya başlamıştır.

Mayıs 2024’te erkeklerden oluşan Güney Koreli bir K-pop müzik grubu olan SEVENTEEN tarafından yayımlanan “Maestro” şarkısının video klibi, metaverse evreninde, sanal platformda bir bilgisayar oyunu gibi tasarlanmıştır. Video klipte, VR teknolojisi ile tasarlanan bir düşman ile savaşılan SEVENTEEN grubunun üyeleri, yapay zekâ ile üretilen hem insan hem de hayvan (köpek) şeklindeki robotlar ile birlikte mücadele etmektedir.

Görsel 4: Seventeen “Maestro” video klibi

Maestro video klibinin yanı sıra, şarkının sözlerinde de gerçek maestronun sanal evrendeki yazılımcılar mı yoksa gerçek dünyadaki yaratıcı mı olduğu tartışılmaktadır. Bu sorunun nedeni, insan hayatında teknolojinin öneminin gün geçtikçe artması ve kullanıcıların, yapay zekâ teknolojisiyle güncellenen metaverse evrenindeki içeriklerle gerçek dünyada da sıklıkla karşılaşmasıdır. Yapay zekânın ve metaverse evreninin kullanıcılar üzerindeki etkilerini belirleyebilmek kolay değildir. Bu nedenle, sorulara cevap bulunmak zordur.

3. K-pop, Yapay Zekâ ve Metaverse Bağlamında Kore Dalgası’nın Geleceğine Dair Öngörüler

Yapay zekâ ve metaverse evreni kullanılarak yenilenen K-pop, ilk zamanlarındaki K-pop müzik gruplarının Güney Kore’nin tarihi saraylarında sergiledikleri dans koreografisiyle akıllarda kalan eski tarzından oldukça farklı video klipler ve K-pop sanatçıları ile izleyicinin beğenisine sunulmuştur. Bu farklılıkta yapay zekâ ve metaverse evreni önemli bir rol oynamıştır. Metaverse, sanal bir evrendir ve bu nedenle veritabanı desteklidir. K-pop’ın veritabanı destekli olarak yeniden inşa edilmesi izleyici için yeni bir gelişmedir.

Yapay zekâ, metaverse evreni ve K-pop arasındaki ilişki oldukça yenidir. Bu yeni ilişkide K-pop endüstrisinde teknoloji aktif olarak kullanılmaya başlanmış ve Batıdaki son sürüm teknolojik gelişmeler Güney Kore’ye taşınmıştır. Güney Kore eğlence sektöründe yer alan şirketler Batılı şirketlerle iş birliği yapmaya başlamış ve Güney Kore’de K-pop, Batılılar için yeni bir iş alanı haline gelmiştir. Üçüncü döneminin sonuna kadar K-pop endüstrisinin her aşamasında Korelilerin yer aldığı düşünülürse sadece dinleyici kitlesi söz konusu olduğunda değil, iş alanında da küresel bir açılmadan bahsetmek mümkündür. Şirket sahiplerinin bu alanda çalışacak kişilerde aradığı en önemli nitelik, sadece Kore kültürü ve Kore müziği alanında bilgi sahibi olmalarıdır.

Görsel 5: “League of Legends” oyunu, Ruh Çiçeği Kindred heykeli

Ruh Çiçeği Kindred hem K-pop endüstrisinde hem de teknoloji ile bağlantılı sanal oyun platformlarında yer alması için tasarlanan yapay zekâ tabanlı 3D karakterlerden biridir. Ruh Çiçeği Kindred yazılımcılar tarafından hem K-pop performansı için dans koreografisini hem de oyundaki savaşta hamlelerini seri bir şekilde yapabilme özelliği ile tasarlanmıştır. Ruh Çiçeği Kindred iki ayrı evrende farklı özellikleriyle yer almaktadır. Onun hedef kitlesi sadece K-pop seven dinleyiciler değildir. Aynı zamanda, sanal oyun platformlarında çevrimiçi oyun oynayan kişilerdir.

Özellikle K-pop müzik gruplarının farklı platformlarda yer almasıyla ilgili bir başka örnek, metaverse evreni ve K-pop kapsamında yapılan iş birliği sonucunda ortaya çıkan ve “MARVEL X SuperM” temasıyla üretilen içeriklerdir. Hem çizgi roman hem de animasyon videolarında SuperM grubunun MARVEL karakterleri ile hazırladığı farklı içerikler yeni medyada oldukça ilgi toplamıştır.

Görsel 6: MARVEL X SuperM

Sonuç

Yirmi birinci yüzyıl, tüm dünyada, bilgi ve teknoloji çağıdır. İnternet sayesinde bir bilgi ya da içeriğe hızlıca erişim imkânı, teknolojiyi kullanarak içerik üreten K-müzik üreticilerine küresel pazarda yer alma fırsatı sunmuştur. COVID 19 pandemi süreci ve sonrasında ürettiği içeriklerle küresel bir akım haline gelen K-müzik, son yıllarda hız kazanan teknoloji, metaverse ve yapay zekâ sayesinde, sanal platformlardaki yerini sağlamlaştırmaktadır.

K-müziğin küresel bir akım haline gelmesiyle birlikte, sadece Koreli değil, Koreli olmayan içerik üreticileri de bu alanda çalışmaya başlamıştır. Geleneksel içeriklerin aksine, metaverse evreninde yapay zekâ destekli karakterler sahneye çıkmıştır. Bilgisayar oyunları ya da küresel bilimkurgu karakterleriyle (MARVEL gibi) yapılan iş birlikleri sayesinde, sanal dünyada sıklıkla karşılaşılan K-pop starları ya da mitolojik Kore karakterleri (dokuz kuyruklu tilki gibi) K-müzikte ön plana çıkan örneklerdir. Bu çalışmada değerlendirilen örneklerle birlikte, K-pop'ın yerini K-müziğe bırakması dışında, K-pop'ın yeni medya çağındaki gelişmelere uygun içerikler ürettiği ve küresel kapsamda en çok dinlenen müzik çeşitlerinden biri olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Yazılı Kaynaklar :

- Aydemir, E. (2018). *Kamu Diplomasisi*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- E.W. Kim, T.H. Kim, and Y.C. Jung (2019). *New Media*, Studio von Free.
- Egger, D. (2016) *Future Value Generation*, Pereira Books.
- Kim, J. (2021). A study of Metaverse Audition by using Delphi, *Journal of the Acting & Arts*, Vol.24, pp.191-204.
- Jeong, Y. K. (2021). Development of the cultural creative contents industry with the metaverse in corona pandemic era. *글로벌문화연구*, 12(2), 71-96.
- Kim, J. (2022). A Study on the Global Possibilities of Gugak Broadcasting as K-Music Content through the Metaverse Audition Platform. *International Journal of Internet, Broadcasting and Communication*, 14(1), 37-43.
- Kim, T. (2022). Cultural politics of Netflix in local contexts: A case of the Korean media industries. *Media, Culture & Society*, 44(8), 1508-1522.

Online Kaynaklar:

https://www.youtube.com/watch?v=j_zmFZRkTQE

<https://www.youtube.com/watch?v=oTe4f-bBEKg>

https://www.youtube.com/watch?v=Eo_mo5vA7tw

<https://www.youtube.com/watch?v=wX3Rf16XZiw>

<https://www.youtube.com/watch?v=M9VW6LVMLi8>

<https://www.youtube.com/watch?v=WyrkWRuWgeQ>

<https://www.youtube.com/watch?v=ThI0pBAbFnk>

<https://ddyo.firat.edu.tr/news-detail/12586>

Avrupa Yenilik Konseyi ve KOBİ Yürütme Ajansı, Metaverse'de Fikri Mülkiyet. Bölüm IV: Telif Hakkı, Avrupa Komisyonu (30 Haziran 2022), <https://intellectual-property->

helpdesk.ec.europa.eu/news-events/news/intellectual-property-metaverse-episode-iv-copyright-2022-06-30_en[https://perma.cc/8BE6-YLFN]
[https://web.archive.org/save/https://intellectual-property-helpdesk.ec.europa.eu/news-events/news/intellectual-property-metaverse-episode-iv-copyright-2022-06-30_en].

Olga V. Mack, Metaverse'de Hangi Yasalar Uygulanır?, Above the Law (18 Nisan 2022),
https://abovethelaw.com/2022/04/what-laws-apply-in-metaverse/#:~:text=Metaverse%20is%20also%20a%20decentralized,assets%20and%20experi ences%20in%20Metaverse.[https://perma.cc/9VYZ-YNPT]
[https://web.archive.org/save/https://abovethelaw.com/2022/04/what-laws-apply-in-metaverse/#:~:text=Metaverse%20is%20also%20a%20decentralized,assets%20and%20experi ences%20in%20Metaverse.].

Andy Ramos, The Metaverse, NFTs and IP Rights: To Regulate or Not To Regulate?, WIPO (June 2022), https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2022/02/article_0002.html
[https://perma.cc/XY42-RHWF]
[https://web.archive.org/save/https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2022/02/article_0002.html].

Görsel Kaynaklar:

Görsel 1- BTS*Coldplay “MY Universe” video klibinden (YouTube)

Görsel 2- Naevis “Done” video klibinden (YouTube) Görsel 3- Naevis MMTG reality showda (YouTube)

Görsel 4- Seventeen “Maestro” video klibinden (YouTube)

Görsel 5- “League of Legends” oyunu Ruh Çiçeği Kindred Heykeli (Riot Games Official Website: https://merch.riotgames.com/tr-tr/product/spirit-blossom-kindred-statue/) Görsel 6- Marvel X SUPERM video klibinden (YouTube)

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ÜYESİ ÜLKELERİN SAĞLIK SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison of Health Systems of Member Countries of the Organization of Turkic States

Beyza Mıynat TAŞDEMİR ¹

Özet

Ülkelerin sosyal ve ekonomik geleceği üzerinde en belirleyici unsurların başında *sağlık* gelmektedir. Bununla birlikte sağlık hizmetlerine erişim tüm insanların sahip olması gereken en temel haktır. Bu doğrultuda devletler sağlık hizmetlerinin erişilebilir kılınması, sağlıkta kullanılan finansman kaynaklarının etkin kullanılması ve dağıtılması ile vatandaşların ihtiyaçlarına uygun sağlık politikalarının belirlenmesi açısından çeşitli sorumluluklar üstlenmektedir. Bu noktada en uygun finansman ve hizmet politikalarının belirlenmesi için farklı ülkelerin sağlık sistemlerinin incelenmesi ve karşılaştırılması büyük bir önem arz etmektedir.

Bu noktadan hareketle ortaya konan “Türk Devletleri Teşkilatı Üyesi Ülkelerin Sağlık Sistemlerinin Karşılaştırılması” isimli çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkeler olarak kabul edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye’nin sağlık sistemleri incelenmiştir. Söz konusu ülkelerde sağlık hizmetlerinin sunum ve finansman yapısı ile sağlık sistemleri üzerinde baskı oluşturan başlıca etmenler araştırılmıştır. Bununla birlikte Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Bankası veri tabanından elde edilebilen son veriler çerçevesinde TDT ülkelerinin sağlık harcamaları ile sağlık statüsü göstergeleri karşılaştırılarak bu ülkelerdeki sağlık sisteminin etkinliği üzerine değerlendirme yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre bu ülkelerde sağlık sistemlerinin geliştirilmesine yönelik politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler : Sağlık Ekonomisi, Sağlık Hizmetleri Piyasasının Analizi, Sağlıkta Hükümet Politikaları.

Abstract

Health is one of the most determining factors on the social and economic future of countries. Access to health services is the most fundamental right that all people should have. In this regard, states undertake various responsibilities in terms of making health services accessible, effective use and distribution of financial resources used in health, and determining health policies appropriate to the needs of citizens. At this point, it is of great importance to examine and compare the health systems of different countries in order to determine the most appropriate financing and service policies.

Based on this point, in the study titled "Comparison of Health Systems of Member Countries of the Organization of Turkic States", the health systems of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey, which are considered as member countries of the Organization of Turkic States were examined. The delivery and financing structure of health services and the main factors that put pressure on health systems in the countries in question were investigated. In addition, within the framework of the latest data obtained from the World Health

¹ Dr., beyzamiynat@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-4750-5669

Organization (WHO) and World Bank (WB) database, an evaluation was made on the effectiveness of the health system in these countries by comparing the health expenditures and health status indicators. According to the research findings, some policy recommendations have been presented to improve the health systems in these countries.

Keywords: Health Economics, Analysis of Health Care Markets, Government Policy in Health

Giriş

Sağlık, tüm canlıların yaşamını sürdürebilmek için sahip olması gereken en önemli unsurdur. Sağlıklı yaşam hakkı her bireyin sahip olması gereken öncelikli haktır. Bu kapsamda bir ülkede sağlık hizmetlerinin erişilebilir olması ve kullanılan finansman yönteminin hizmete erişimi zorlaştırmaması sağlık politikalarının şekillenmesi gereken temel noktalar. Bu noktada farklı sağlık sistemlerini incelemek ve ülkeler arasında sağlık verilerine ilişkin karşılaştırma yapmak, etkin sağlık politikaları belirlemek açısından önem arz etmektedir. Sistemlerin incelenmesi ve karşılaştırılması neticesinde politika belirleyiciler farklı ülkelerde olumlu sonuçlar veren uygulamaları kendi sistemlerine uyarlayabilmektedir. Bu görüşten hareketle yola çıkılan çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkelerin sağlık sistemleri genel hatlarıyla değerlendirilerek, bu ülkeler için politika önerileri sunulmuştur.

TDT'nin kuruluş amacı Türk Devletleri arasındaki iş birliğini ve dayanışmayı Türk Dünyası'nın ortak tarih, dil ve kültür mirası çerçevesinde çok taraflı olarak güçlendirmektir. TDT üyesi ülkeler Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'dir. Türkmenistan, Macaristan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci ülkeler, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ise gözlemci kuruluş statüsündedir.

TDT üyesi ülkeler arasındaki yakın bağlardan güç alan ilişkiler, iktisadi ve sosyal açıdan iş birliklerinin yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin, Türkiye ile Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında geçerliliği sürmekte olan sağlık alanında iş birliği anlaşmaları bulunmaktadır.

Özbekistan ile Türkiye arasında ilk olarak 1997 yılında yapılan ve belirli aralıklarda yenilenen anlaşmalar kapsamında iki ülke, sağlık sisteminin güçlendirilmesi ve sağlık turizminin geliştirilmesine yönelik tecrübe paylaşımı ve iş birliği yapmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2024a).

2015 yılında ise Türkiye ile Kırgızistan arasında "Sağlık Alanında İş birliği Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşma kapsamında Türkiye'nin sağlık yönetimi, hastane otomasyonu, ilaç takip ve randevu sistemi, bulaşıcı hastalıklar ile anne-bebek ölümlerindeki tecrübe ve bilgi birikimini Kırgızistan ile paylaşması kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte her yıl Kırgızistan'da tedavisi mümkün olmayan 100 hastanın Türkiye'ye nakil olması ve Kırgızistan'da Türkiye tarafından yataklı bir hastane inşa edilmesi kararlaştırılmış olup, 2022 yılı itibarıyla Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Kırgız-Türk Dostluk Devlet Hastanesi hizmete açılmıştır. İki ülke arasında son olarak 2024 yılında yenilenen iş birliği antlaşması kapsamında Kırgızistan Sağlık Bakanlığı tarafından Sağlık Kurulu oluşturularak, 60'ın üzerinde Kırgız doktor organ nakli ameliyatları konusunda eğitim almak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2024b).

Türkiye ile Kazakistan arasında da 2019 yılında iş birliği antlaşması yapılmış olup, bu antlaşma kapsamında sağlık turizmi, ilaç ve medikal cihaz, kamu-özel iş birliği, sağlık eğitimi, sağlık altyapı sistemleri gibi konulardaki tecrübelerin paylaşılmasına ilişkin şartlar belirlenmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2024c).

Söz konusu anlaşmalar ve bu anlaşmalar doğrultusunda izlenen stratejilerin sağlık sistemlerinde sağladığı iyileşme diğer ülkeler için de önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu noktada tüm TDT üyesi ülkelerin sağlık sistemlerinin incelenmesi, mevcut sorunların ve

eksikliklerin tespit edilmesi, bunlara yönelik politikaların belirlenmesi ve yeni iş birliklerinin temelinin oluşturulması için önem arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye’de sağlık sistemleri genel hatlarıyla incelenmiş, sağlık harcamaları, sağlık sunucusu istatistikleri ve sağlık statüsü göstergeleri son yayınlanan veriler ışığında değerlendirilmiştir.

1. TDT Üyesi Ülkelerde Sağlık Sistemi

TDT üyesi ülkelerin sağlık verilerinin karşılaştırılmasından önce bu ülkelerdeki sağlık sisteminin genel durumunun değerlendirilmesi, sağlık finansman yapısının incelenmesi ve sağlık sistemi üzerinde baskı oluşturan başlıca etmenlerin tespit edilmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda ülkelerin karşılaştırılmasından önce Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye’de sağlık sistemlerinin mevcut durumuna ilişkin genel bilgilere yer verilmiştir.

1.1.Azerbaycan’da Sağlık Sistemi

Azerbaycan’da Sovyetler Birliği döneminde oldukça merkeziyetçi bir yapıda olan sağlık sistemi tamamen devlete ait olup, yerel ihtiyaçlardan ziyade ulusal şartlara göre oluşturulmuştur. Sovyetler Birliği sonrası dönemde ise hükümet bazı pilot sağlık reform projeleri uygulayarak sağlık kaynaklarını daha etkin kullanmaya yönelik politikalara geçiş yapmıştır (Sargutan, 2010). Bu dönemde ülkenin sağlık finansman sistemi de serbest piyasa koşullarına göre şekillenmiştir. Bu kapsamda sağlık hizmetlerinin finansmanında ağırlıklı olarak cepten ödeme yöntemi kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüzde tüm Azerbaycan vatandaşlarının devlet bütçesinden finanse edilen devlet hastanelerinde sağlık hizmetlerini ücretsiz alma hakkı bulunmakla birlikte uygulamada bazı sıkıntıların olduğu gözlenmektedir. Zorunlu Sağlık Sigortası Kanunu ve yeni kurulan Zorunlu Sağlık Sigortası Devlet Ajansı olmasına rağmen henüz zorunlu genel sağlık sigortası sistemine geçilememiştir. 2016 yılında zorunlu sağlık sigortası hakkında pilot projenin uygulanması ile ilgili kararname yayınlanmıştır. Bu projenin hayata geçmesi ile birlikte Azerbaycan’ın toplam sağlık harcamalarında cepten ödeme oranının azaltılması amaçlanmıştır. Ancak sadece üç ilde pilot uygulama gerçekleştirilmekte olup, ülke genelinde primler yerine bütçeden finanse edilen bir sistem oluşturulmuştur (ÇSGB, 2024a).

Mevcut durumda ilaç alımlarında da devlet katkısı yerine cepten ödeme ile finansman yöntemi kullanılmaktadır. Ancak bu finansman yönteminin sağlık hizmetlerine erişimde eşitsizliğe yol açtığını ortaya koyan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu noktada Azerbaycan sağlık sisteminde iyileştirilmeye gidilmesi gereken en önemli noktalardan birinin finansman alanında olduğu söylenebilmektedir.

Dünya Bankası sınıflandırmasına göre üst-orta gelir grubunda yer alan Azerbaycan’ın sağlık harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYH) oranı %4.7’dir (DSÖ, 2021a).

Temel sağlık statüsü göstergelerinden biri olarak kabul edilen doğumda yaşam beklentisi 72.9’dur. Bununla birlikte 65 yaş üzeri nüfus sağlık sistemi üzerinde baskı oluşturan ve sağlık giderlerinin yükselmesine neden olan en önemli faktörlerin başında kabul edilmektedir. Azerbaycan’da 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfusa oranı %9.2’dir. Bu oran Avrupa ülkelerinin ve çoğu Asya ülkesinin oldukça altındadır (DSÖ, 2023a).

Ülkede ölüm oranları ile ölümlerle sonuçlanan hastalıkların oranı da sağlık sektörünün durumunu değerlendirmek ve hangi konularda önlem alınması gerektiğini belirlemek açısından önem arz etmektedir. Azerbaycan’da ölüme yol açan hastalıkların başında 100.000 ölüm başına 181 oranla kalp hastalıkları gelmektedir. Bunu 61/100.000 oranla felç, 20/100.000 oranla trafik kazalarına bağlı yaralanmalar, 19/100.000 oranla karaciğer sirozu ve 18/100.000 oranla akciğer kanseri izlemektedir (DSÖ, 2019a).

1.2.Kazakistan’da Sağlık Sistemi

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra finansal olarak sürdürülebilir bir sağlık sistemi kurma amacıyla 1996 yılında zorunlu sağlık sigorta planı başlatmıştır. Ancak işsizlik oranlarının yüksek olması ve primlerin toplanmasının zorlaşmasından ötürü bu sigorta planındaki açıklar hızla büyümüştür. Bu nedenle 1999 yılında sağlık hizmetlerinin finansmanı yeniden genel vergiler ile finanse edilmeye başlamıştır.

Bununla birlikte, sosyal kalkınmaya odaklanılan *2030 Ulusal Kalkınma Programı* kapsamında yapılan reformlar ile birlikte yeni sosyal güvenlik politikaları uygulanmaya başlamıştır. Özellikle son yıllarda sağlık hizmetlerinin ve sosyal hizmetlerin birbiriyle entegre olarak sunulmasına ilişkin politikalara yönelim söz konusudur. Devlet örgütlenmesi ve sosyal politikalar bu amaç doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Bu kapsamda 1 Ocak 2018 tarihi itibarıyla Kazakistan’da zorunlu sağlık sigortası sistemine geçilmesi kararı alınmıştır. Zorunlu Sağlık Sigortası Fonu’na (MHIS) 2017 yılı Temmuz ayında primler yatırılmaya başlanmış, işverenler tarafından 2017 yılında %1 oranında ödeme yapılmıştır. İşverenlerin MHIS’e, 2018-2019 yıllarında %1.5, 2020’de %2 ve 2022 yılında %3 oranında prim ödemesi, 2019 yılından itibaren çalışanlardan %1 oranında, sistem oturmaya başladığında işveren ve çalışanlardan toplam %5 oranında prim alınması kararlaştırılmıştır (ÇSGB, 2024b).

Kazakistan sağlık sektörünün %80’ini devlete ait sağlık kuruluşları, %20’sini ise özel sektöre ait sağlık kuruluşları oluşturmaktadır. Özel sektöre ait sağlık kuruluşları, özel klinikler, aile danışmanlığı, özel tıbbi danışmanlık, ağız diş sağlığı klinikleri ve iyileştirme merkezleri adı altında hizmet sağlamaktadır. Sağlık hizmetleri sunumunu merkezi olarak hazırlanan kamu politikaları kapsamında 14 eyalet idaresi üstlenmektedir (Syzydykova ve Abubakirova, 2019: 90).

Kazakistan’da vatandaşlara ücretsiz olarak sağlanan sağlık hizmetleri ile doktorların mesleki bilgisi Avrupa ülkelerinin ve çoğu Asya ülkesi standartlarının altında ve modern standartlara sahip klinikler ise yüksek fiyatlı ve çeşitli komplikasyonlar açısından yetersiz olarak kabul edilmektedir (THSSGM, 2023). Bu noktada Kazakistan sağlık sisteminin uygulanan politikalar açısından gelişiminin takibi büyük önem arz etmektedir. Hızlı bir şekilde uygulamaya geçen reformlar doğru yönde ilerlese de bunların etkili bir değişime dönüşüp dönüşmediği ve sahada ne gibi sonuçlar ortaya koyduğu konusunda doğru değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Bu noktada son yayınlanan OECD raporuna göre reformlara rağmen hastane sektörünün rasyonalizasyonunun yeterli olmadığı, halk sağlığı, uzun vadeli bakım ve rehabilitasyonun yeterince gelişmediği, sistemin tüm seviyelerinde ve özellikle büyük şehirlerin dışında, hizmet sunma yeteneğinin zayıf altyapı ve ekipman yetersizliği nedeniyle engellendiği ifade edilmektedir (OECD, 2018: 86). Bu noktada sağlık statüsü göstergelerinin değerlendirilmesi sistemin mevcut durumunun analiz edilmesi açısından oldukça önemlidir.

Üst-orta gelir grubunda yer alan Kazakistan’da sağlık harcamalarının GSYH’a oranı %3.92’dir. Doğumda beklenen yaşam süresi 70.3 olup 65 yaş üzeri nüfus oranı %10’dur (DSÖ, 2023b; WHO, 2021b). En önemli ölüm nedenlerinin başında 174/100.000 kalp hastalıkları, 123/100.000 felç, 39/100.000 kalp kası hastalıkları, 37/100.000 kronik akciğer hastalıkları ve 37/100.000 karaciğer sirozu gelmektedir (DSÖ, 2019b).

1.3. Kırgızistan’da Sağlık Sistemi

Kırgızistan, Sağlık Bakanlığı’na bağlı olarak ulusal düzeyde kamu fonlarını bir araya getiren Zorunlu Sağlık Sigortası Fonu kapsamında, Devlet Garantili Yardım Programı adı verilen, kamu tarafından karşılanan belirli bir hizmet paketi sunan zorunlu bir sağlık sigortası sistemine sahiptir. Bu sayede çoğu kamuya ait olan sağlık kuruluşlarından standart bir hizmet alınması amaçlanmaktadır. Ancak ülke nüfusunun yalnızca %69’u zorunlu sağlık sigortası kapsamında

olup, birçok hizmet için vatandaşlardan katkı payı alınarak cepten ödeme ile finansman yöntemi kullanılmaktadır (Moldoisaeva vd.,2022: 3).

Sağlık hizmetlerine erişimi sınırlayan bu finansal uygulamanın yanında son yıllarda ülkenin sağlık kurumlarının geliştirilmesine yönelik önemli adımlar atılmıştır. Özellikle hastanelerde hizmet kalitesini yükseltmeye yönelik olarak atılan adımlar çerçevesinde kalite kontrol verilerinin toplanması ve raporlanması için bilgi sistemleri geliştirilmektedir (Moldoisaeva vd., 2022: 134). Ancak bu yeniliklere rağmen sağlık hizmetlerinin kalitesi henüz istenen standartlara ulaşamamıştır.

Alt-orta gelir grubunda yer alan Kırgızistan'da sağlık harcamalarının GSYH'a oranı %5.44'tür. Doğumda yaşam beklentisi 72.2, 65 yaş üzeri nüfus oranı %6.8'dir (DSÖ, 2023c).

Kırgızistan'da ölüme neden olan hastalıkların başında 162/100.000 oranla kalp hastalıkları, 64/100.000 felç, 28/100.000 karaciğer sirozu, 17/100.000 kronik akciğer hastalıkları ve 14/100.000 akciğer kanseri gelmektedir. Hastanelere başvuru en önemli hastalıkların başında ise diyabet gelmektedir. Ülkede 100.000 nüfus başına 705 diyabet nedeniyle hastane başvurusu yapılmaktadır. Kronik akciğer hastalıkları nedeniyle hastaneye başvuru sayısı ise 573/100.000'dir (DSÖ, 2019c). Bu noktada söz konusu hastalıkların önlenmesine ilişkin uygulanacak politikaların sağlık sistemi üzerinde oluşan baskının azaltılması için önem arz ettiği söylenebilmektedir.

1.4. Özbekistan'da Sağlık Sistemi

Özbekistan'daki sağlık sistemi, Azerbaycan'da olduğu gibi Sovyetler Birliği sonrası dönemde yeniden şekillenmiştir. 1992-2003 yılları arasında sağlık hizmetleri için yapılan harcamalar önemli oranda azalmış olup söz konusu dönemde Rusya'dan alınan göç ile birlikte sağlık sistemi üzerinde ciddi bir baskı oluşmuştur. Özellikle 2000'li yıllar itibarıyla sağlık politikaları yenilenerek, birinci basamak sağlık kurumlarının iyileştirilmesine ve yataklı tedavi sunan sağlık hizmet sunucularının daha düşük maliyetlerle faaliyet göstermesine odaklanılmıştır.

Günümüzde Özbekistan vatandaşlarının sağlık hizmetlerinden sınırlı bir paket kapsamında ücretsiz olarak yararlanma hakkı bulunmakla birlikte devlet tarafından sunulan hizmetler kalite ve kapsam açısından yeterli görülmemektedir. İkinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetlerinin yanı sıra ayakta tedavi sürecinde kullanılan ilaçların finansmanı için büyük ölçüde cepten ödeme yöntemi kullanılmaktadır. Bu doğrultuda ülke özellikle son yıllarda hem sağlık sistemini modernize etmek hem de vatandaşlar için sağlık güvencesini evrensel kılmak için sağlık reformlarını genişletmeye yönelik bir süreç başlatmıştır. Özellikle birinci basamak sağlık hizmetlerinin ve sağlık sektöründe kullanılan dijital araçların geliştirilmesine yönelik olarak yürürlüğe konan politikalar ile sağlık sisteminde sürdürülebilir ve verimli bir iyileşme sağlanması amaçlanmaktadır (Ahmedov,2014).

Özbekistan Dünya Bankası sınıflandırmasına göre alt-orta gelir grubunda yer alan bir ülkedir. Sağlık harcamalarının GSYH'a oranı %7.74'tür (DSÖ, 2021d). Doğumda yaşam beklentisi son yayınlanan verilere göre 72.2 olarak belirtilmektedir (DSÖ, 2021d).

Ölüme yol açan hastalıkların başında kalp hastalıkları gelmektedir. 100.000 ölümden 235'i kalp hastalıklarından kaynaklanmaktadır. Bunu 77/100.000 oranla felç, 27/100.000 oranla karaciğer sirozu, 22/100.000 oranla şeker hastalıkları takip etmektedir. Bununla birlikte kirli içme suyu tüketimine bağlı olarak tifo, hepatit, dizanteri ve kolera görülme sıklığı oldukça fazladır. Ayrıca 2019 yılında LANCET tarafından yayınlanan rapora göre Özbekistan dünyada beslenme ilişkili ölümlerin en sık görüldüğü ülkedir. Ülkede her yıl 100.000 kişi başına 892 beslenme kaynaklı ölüm meydana gelmektedir. Bu noktada içme suyu sorunu ve beslenme alışkanlığının da ülkenin sağlık sistemi üzerinde baskı oluşturan başlıca etmenler olduğu ifade edilebilmektedir. Ülkede 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfusa oranı ise %7.1'dir (DSÖ, 2023d).

1.5. Türkiye’de Sağlık Sistemi

Türk Sağlık Sistemi oldukça merkezi bir organizasyon yapısına sahiptir. Organizasyonun en üstünde yer alan Sağlık Bakanlığı hastanelerin yarısından fazlasının sahibidir. Sağlık harcamaları zorunlu primler, vergi gelirleri ve bunları destekleyici nitelikte olan cepten ödemelerden oluşan karma bir yöntemle finanse edilmektedir. Sağlık hizmeti sunan kurumlar üç basamak olarak ayrılmış olup, hastanelerde bulunan ekipmanların ve sunulan hizmetlerin kalitesi diğer TDT ülkelerine göre daha yüksek bir seviyededir.

Türkiye, 2003 yılında başlatılan *Sağlıkta Dönüşüm Programı* kapsamında hem finansman alanında hem de sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli reformları uygulamaya geçirmiştir. Bu noktada sağlık altyapısının iyileştirilmesi, tıbbi bakıma erişimin genişletilmesi, tıp eğitimi ve araştırmasının geliştirilmesi, akreditasyon ve sertifikasyon konularında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Son yıllarda ise özellikle sağlık hizmetlerinde dijitalleşmeye yönelik önemli adımlar atılmıştır. Türk sağlık sisteminde dijital uygulamaların kullanımı diğer TDT ülkelerine göre çok daha ileri bir seviyededir.

Türkiye’de sağlık sisteminde karşılaşılan en büyük sıkıntı ise hasta bekleme sürelerinin uzun olmasıdır. Nüfus başına sağlık personelinin nispeten düşük olması, sevk sisteminin gereği gibi işlememesi ve bedavacılık sorunundan ötürü sağlık kurumlarında kapasitenin üzerinde bir yoğunluğun oluşması bekleme sürelerinin uzamasına neden olan etmenlerden bazılarıdır.

Üst-orta gelir grubunda yer alan Türkiye’de sağlık harcamalarının GSYH’a oranı %4.57’dir (DSÖ, 2021e). En önemli sağlık statüsü göstergelerinden biri olan doğumda beklenen yaşam süresi 75.3 olup (DSÖ, 2021e), bu açıdan TDT ülkeleri arasında en yüksek oran Türkiye’ye aittir. Diğer taraftan 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfusa oranı da %11 ile diğer TDT ülkelerinin üzerindedir.

Türkiye’de de ölüme yol açan hastalıkların başında diğer TDT ülkeleri gibi kalp hastalıkları gelmektedir. Ülkede 100.000 ölümden 114’ü kalp hastalıklarından kaynaklanmaktadır. Bunu 61/100.000 oranla felç, 43/100.000 oranla akciğer kanseri, 34/100.000 oranla kronik akciğer hastalıkları ve 25/100.000 oranla böbrek hastalıkları takip etmektedir (DSÖ, 2019e). Bu veriler sağlık sistemi üzerinde baskı oluşturan başlıca hastalıkların önlenmesine yönelik olarak atılacak adımların belirlenmesi açısından oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

2. TDT Ülkelerinin Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması

Sağlık harcamaları, hizmet sunumu ve toplumsal sağlık statüsüne ilişkin verilerin doğru yorumlanabilmesi açısından öncelikle TDT ülkelerinin genel makro iktisadi göstergelerinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda sağlığa ilişkin verilerin karşılaştırılmasından önce TDT ülkelerinin makro iktisadi göstergeleri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo1: TDT Ülkelerinin Genel Makro iktisadi Göstergeleri

Ülkeler	Toplam Nüfus	GSYH	Kişi Başına Düşen GSYH
Azerbaycan	10.318.207	72,356.18	7,155.1
Kazakistan	20.330.104	261,421.12	13,136.6
Kırgızistan	7.073.516	13,987.63	1,969.9
Özbekistan	35.652.307	90,889.15	2,496.1
Türkiye	87.270.501	1,108,022.37	12,985.8

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü, (2024a), <https://data.who.int/countries/417> Dünya Bankası, 2024, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2023&locations=AZ-UZ-KZ-TR-KG&start=2010> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)

TDT ülkelerine ait 2023 yılının genel makroiktisadi göstergelerine Tablo 1’de yer verilmiştir. Verilere göre TDT ülkeleri arasında toplam nüfus sayısı ve GSYH değeri en yüksek

olan ülke Türkiye'dir. Toplam nüfus, GSYH ve kişi başına düşen GSYH açısından en düşük verilere sahip olan ülke Kırgızistan'dır. Kişi başına düşen GSYH değeri en yüksek olan ülke ise Kazakistan'dır.

TDT üyesi ülkelerde sağlık harcamalarına ilişkin veriler ise Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: TDT Ülkelerinde Sağlık Harcamaları

Ülkeler	Kişi Başına Düşen Sağlık Harcaması	GSYH'dan Sağlık Harcamalarına Ayrılan Pay (%)	Toplam Sağlık Harcamaları İçinde Cepten Ödemelerin Oranı	Toplam Sağlık Harcamaları İçinde Kamunun Payı
Azerbaycan	733.00	4.70	66.03	31.62
Kazakistan	1,114.00	3.92	25.03	65.33
Kırgızistan	302.00	5.44	40.66	53.44
Özbekistan	674.00	7.74	60.31	39.20
Türkiye	1,390.00	4.57	16.27	78.80

Kaynak: Dünya Bankası, 2024, <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?locations=TR-AZ-KZ-KG-UZ> (Erişim Tarihi:22.10.2024)

Tablo 2 incelendiğinde kişi başına düşen sağlık harcamaları bakımından Türkiye'nin en yüksek, Kırgızistan'ın ise en düşük değere sahip ülke olduğu görülmektedir. Ülkelerin sağlık sektörüne ve yatırımlarına ayırdığı payı ifade eden GSYH'nın sağlık harcamalarına oranı bakımından Özbekistan en yüksek değere sahip ülke, Kazakistan ise en düşük değere sahip ülkedir. Genel makroiktisadi göstergelere göre Kırgızistan'ın en düşük değerlere sahip ülke olmasına rağmen TDT ülkeleri arasında GSYH'dan sağlığa ayrılan pay açısından en yüksek orana sahip ikinci ülke olması dikkat çekicidir. Kırgızistan genel iktisadi durumu zayıf olmasına rağmen son yayınlanan verilere göre sağlık sektörüne ve yatırımlarına Azerbaycan, Türkiye ve Kazakistan'dan daha fazla pay ayırmaktadır. Türkiye genel makroiktisadi göstergelere göre en önde olmasına rağmen GSYH'dan sağlığa ayrılan pay açısından dördüncü sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen sağlık harcamaları kaleminde de ilk sırada Türkiye yer alırken, onu Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan izlemektedir.

Bir ülkedeki sağlık harcamalarının oranını kullanılan finansman modelinden bağımsız olarak değerlendirmek hatalı sonuçlar çıkarmaya neden olabilmektedir. Bir ülkede sağlık harcamalarının çok yüksek olması her zaman o ülkenin sağlık sektörüne ve yatırımlarına daha fazla önem verdiği anlamına gelmemektedir. Sağlık sektörünün özel girişimcilik ilkeleri doğrultusunda şekillenmesi ve hizmet fiyatlarına sınırlama konmaması sağlık harcamalarını yükseltirken sağlık hizmetlerine erişimde eşitsizlik ortaya çıkarabilmektedir. Bu durumda sağlık harcamaları yükselse de toplumun dezavantajlı kesimi temel sağlık hizmetlerine dahi erişemediği için toplumsal sağlık statüsü iyileşmemektedir. Bu noktada sağlık harcamalarının hangi oranda kamu tarafından ve hangi oranda cepten ödeme yöntemiyle finanse edildiğine bakmak bir ülkenin sağlık finansman mekanizmasını anlamak açısından önem arz etmektedir.

Toplam sağlık harcamaları içinde cepten ödemelerin oranına bakıldığında %66.03 ile Azerbaycan'ın ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Azerbaycan sağlık sisteminde zorunlu sağlık sigortacılığı uygulamasının henüz yerleşmediği ve hane halkının sağlık harcamaları için cepten ödeme yöntemini ağırlıklı şekilde kullanıldığı ilgili bölümde ifade edilmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın makro iktisadi göstergeleri göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde sağlık hizmetlerine erişimdeki eşitsizliğin ülkede önemli bir sorun teşkil ettiği söylenebilmektedir. Azerbaycan'dan sonra toplam sağlık harcamaları içerisinde cepten ödeme oranları en yüksek olan ülke Özbekistan'dır. Onu Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye izlemektedir. Kişilerin temel sağlık harcamalarını kendi bütçelerinden ayırdıkları pay ile finanse etmesi özellikle Azerbaycan,

Özbekistan ve Kırgızistan'da toplumun dezavantajlı kesimi için tehdit oluşturmakta ve sağlık hizmetlerine erişimde eşitsizlik yaratmaktadır.

Tablo 3'te ise TDT üyesi ülkelerde sağlık hizmeti sunucularına ilişkin istatistiklere yer verilmiştir. Bu veriler TDT ülkelerinde sağlık kurumlarındaki mevcut durumun analiz edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Tablo 3: TDT Ülkelerinde Sağlık Sunucularına İlişkin İstatistikler

Ülkeler	Hastane Sayısı	10.000 Kişi Başına Düşen Yatak Sayısı	10.000 Kişi Başına Düşen Doktor Sayısı	10.000 Kişi Başına Düşen Diğer Sağlık Personeli Sayısı
Azerbaycan	1174	39.0	30.9	57.2
Kazakistan	773	51.3	40.3	69.4
Kırgızistan	126	41.9	21.5	44.2
Özbekistan	1432	47.8	28.0	57.6
Türkiye	1548	28.4	21.7	34.2

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü, (2024b), <https://data.who.int/indicators/i/B54EB15/5C8435F> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)

TDT ülkelerine ait hastane sayısı ile 10.000 kişiye düşen yatak, doktor, hemşire ve diğer sağlık personeli sayısına ait veriler Tablo 3'te sunulmuştur.

DSÖ tarafından yayınlanan son istatistiklere göre en düşük hastane sayısına sahip olan ülke Kırgızistan, en fazla hastane sayısına sahip ülke ise Türkiye 'dir. İkinci sırada en fazla hastane sayısına sahip olan ülke Özbekistan olup, onu Azerbaycan ve Kazakistan takip etmektedir. Ancak bir ülkedeki toplam hastane sayısından ziyade ülke nüfusu göz önünde bulundurularak hizmet sağlayıcıların kapasitesini değerlendirmek daha gerçekçi bir yaklaşım sunmaktadır. Bu noktada her ülkede 10.000 kişi başına düşen hastane yatak sayısına bakıldığında Kazakistan'ın en yüksek, Türkiye'nin ise en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. TDT ülkeleri içerisinde 10.000 kişi başına düşen doktor sayısı en az olan ülke Kırgızistan ve Türkiye, en yüksek olan ülke Kazakistan'dır. 10.000 kişi başına düşen sağlık personeli sayısı en yüksek olan ülke Kazakistan, en az olan ülke Türkiye'dir.

Bu noktada ülkelere ait genel sağlık sunumu istatistikleri değerlendirildiğinde toplam nüfus olarak diğer ülkelerin önünde yer alan Türkiye'nin doktor ve sağlık personeli sayısının nispeten düşük olması ülkede hasta bekleme sürelerinin uzun olmasına ilişkin bir kanıt niteliğindedir. Bununla birlikte nüfus başına sağlık sunucusu en yüksek oranlarda olan ülke Kazakistan'dır. Kazakistan'ın sağlıkta dönüşüm programı ile sağlık sektörünü geliştirmeye yönelik izlediği politikalar kapsamında hastane yatak sayısı, doktor sayısı ve diğer sağlık personeli sayısında önemli oranda yükseliş söz konusudur. Sağlık turizmi alanında gelişme sağlamak isteyen, bu kapsamda yurtdışından hasta çekmek için çeşitli politikalar yürüten ve yataklı tedavi hizmeti sunan Kazakistan'ın göz önünde bulundurması gereken en önemli nokta ise atıl kalan her bir hizmet sunucusunun sağlık sisteminde gereksiz maliyete yol açmasıdır. Bu anlamda dijital uygulamaların desteğiyle kapasite kontrolünün doğru yapılması Kazakistan sağlık sisteminde etkinliğin sağlanması açısından önem arz etmektedir.

Sağlık statüsü göstergeleri bir ülkede temel sağlık hizmetlerinin yeterliliğini ve kapsamını, bireylerin hizmete erişim durumunu ve sağlık sisteminde maliyeti yükselten etmenleri gösteren en önemli verilerdir. Bir ülkede sağlık politikaları belirlenirken öncelikle toplumsal sağlık statüsüne ilişkin göstergelerin dikkate alınması gerektiği söylenebilmektedir. Bu kapsamda oluşturulan Tablo 4'te TDT ülkelerinde doğumda beklenen yaşam süresi, çocuk aşılanma oranı, 65 yaş üzeri nüfus oranı, bebek mortalite oranı, obezite ve diyabet prevalansı gösterilmektedir.

Tablo 4: TDT Ülkelerinde Sağlık Statüsü Göstergeleri

Ülkeler	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Çocuk Aşılama Oranı ²	Mortalite Oranı (1000 canlı doğumda) ³	Obezite Prevelansı (+18, %)	65 Yaş Üzeri Nüfus Oranı (%)	Diyabet Prevelansı
Azerbaycan	72.9	83	16	26.5	9.2	5.6
Kazakistan	70.3	99	9	18.4	10	6.6
Kırgızistan	72.2	86	15	26.6	6.8	6.6
Özbekistan	72.2	99	12	30.0	7.1	7.0
Türkiye	75.3	99	8	33.3	11	14.5

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü, (2024c), <https://data.who.int/countries/031>, Dünya Bankası, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.IMRT.IN>

TDT ülkeleri için sağlık statüsü göstergeleri değerlendirildiğinde doğumda beklenen yaşam süresi en uzun olan ülkenin 75.3 ile Türkiye olduğu görülmektedir. Türkiye'yi Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan takip etmektedir.

65 yaş üzeri nüfus oranı yaşlanan nüfus ile birlikte kronik hastalıkların artması ve sağlık sisteminde baskı oluşturmaları açısından değerlendirmeye alınması gereken bir göstergedir. Bu gösterge özellikle gelişmiş ülkelerde oldukça yüksek seviyelerde olup, bu ülkeler yaşlı nüfusun sağlık sisteminde yol açtığı maliyeti azaltmaya yönelik sağlık politikalarına öncelik vermektedir. 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfusa oranına bakıldığında Türkiye'nin %11 ile en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Onu Kazakistan (10), Azerbaycan (9.2), Özbekistan (7.1) ve Kırgızistan (6.8) takip etmektedir.

Çocuk aşılama oranı ise bir ülkede sağlık hizmetlerinin kapsayıcılığını ifade eden en önemli göstergelerden biridir. Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye'de %99 olan bu oran, Kırgızistan'da %86, Azerbaycan'da ise %83'tür.

Mortalite oranı bir ülkede sağlık sisteminin gelişmişliği ve hizmetlere erişimin kolaylığına ilişkin en önemli göstergelerden biridir. Bu anlamda Azerbaycan 16/1000 ile en yüksek mortalite oranına sahip olan ülke olarak dikkat çekmektedir. Bu duruma Azerbaycan sağlık sektörünün kalite açısından zayıflığından ziyade sağlık hizmetlerinin finansmanında cepten ödemelerin yoğun şekilde kullanılması nedeniyle hizmete erişimdeki eşitsizliklerin yol açtığı düşünülmektedir. Azerbaycan'ı Kırgızistan ve Özbekistan takip etmektedir. Türkiye ve Kazakistan'da ise bu oranın nispeten iyi olduğu söylenebilmektedir.

Son olarak sağlık harcamalarını yükselten önemli etmenlerden biri olan obezite ve diyabet prevelansı TDT ülkeleri için değerlendirilmiştir. Söz konusu ülkeler arasında en yüksek obezite oranı Türkiye'de en düşük obezite oranı ise Kazakistan'da görülmektedir. Diyabet prevelansı da en yüksek olan ülke 14.5 ile Türkiye olup, diğer TDT üyesi ülkeler ile arasında önemli bir fark olduğu görülmektedir.

Sağlık statüsü göstergeleri genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam süresi ve mortalite oranı açısından diğer ülkelere göre çok daha iyi durumda olduğu söylenebilmektedir. Ancak 65 yaş üzeri nüfus, obezite oranı ve diyabet prevelansı açısından dezavantajlı konumdadır. Tüm sağlık statüsü göstergeleri açısından bir değerlendirme yapıldığında Türkiye'nin toplumsal sağlık statüsünün diğer ülkelere kıyasla yüksek olduğu, sağlık

² 1 yaş altı çocuklara yapılan difteri, tetanoz ve boğmaca aşılarını kapsamaktadır. DSÖ'nün 2023 yılına ait istatistikleridir.

³ Mortalite Oranı: Bir hastalıktan veya genel olarak, belirli bir popülasyon başına yıllık ölüm sayısı oranıdır (Tengilimoğlu ve Köksal, 2009). Tablodaki veri 1.000 canlı doğum başına bebek ölüm oranını ifade etmektedir.

harcamalarını yükselten oranların ise kötüye işaret ettiğı ve bu noktalarda önlem alınması gerektiğı ifade edilebilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bir ülkenin sağlık göstergeleri toplumun genel sağlık durumunu temsil eden en önemli verilerdir. Sağlığın iktisadi büyüme ve kalkınmaya olan olumlu etkisini kavrayan her devlet, toplumsal sağlık statüsünü iyileştirmek için çaba göstermektedir. Bu noktada farklı ülke uygulamalarının incelenmesi sağlık hizmetleri ve finansmanına ilişkin etkin politikaların belirlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin sağlık sistemleri değerlendirilmiştir. Türkiye ile Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında sağlık alanında iş birliği anlaşmalarının yapıldığı çalışmada belirtilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda ise mevcut anlaşmaların hangi kapsamda genişletilmesi gerektiğı ve TDT ülkelerinin her biri için hangi alanda reforma gidilmesi gerektiğı tespit edilmiştir.

Geçmiş dönemlerde yapılan ikili anlaşmalar göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye ile farklı devletler arasında imzalanan bu anlaşmaların daha çok sağlık hizmetlerinde iyileşmeyi sağlamaya yönelik olduğu söylenebilmektedir. TDT ülkelerinin sağlık statüsü göstergelerine bakılarak, bu ülkelerde sağlık kurumlarının geliştirilmesi ve sağlık hizmetlerinde kalitenin yükseltilmesi gerektiğı söylenebilmektedir. Ancak toplumsal sağlık statüsünün iyileşmesi için sağlık sektöründeki kaliteyi yükseltmenin yanında, hizmete erişimde eşitliğin sağlanması gerekmektedir. TDT ülkelerinde sağlık sistemlerinin incelenmesi sonucunda özellikle Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan'da kullanılan sağlık finansman modellerinin sağlık hizmetlerine erişimi sınırlandırdığı kanısına varılmıştır.

Bu kapsamda ilk olarak Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan'da sağlık hizmetlerinin finansmanına ilişkin düzenlemelere öncelik verilmesi gerektiğı belirtilmelidir. Türk sağlık sisteminin finansman mekanizması ağırlıklı olarak primlerin kullanıldığı, vergilerin ve özel sigortacılığın ise destekleyici nitelikte olduğu karma bir yapıdadır. Bir sağlık sisteminin ağırlıklı olarak vergilerle finanse edilmesi için vergi sisteminde dolaysız vergiler ile dolaylı vergilerin oranına bakılmalıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonominin olması ve istihdam oranının göreceli olarak düşük olması gibi nedenler vergilerin toplanmasını zorlaştırmakta ve vergi gelirlerini azaltmaktadır. Bu sebeple az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde vergi gelirleri, tahsilinin kolay olmasından ötürü daha çok dolaylı vergilerden elde edilmektedir. Bu noktada dolaylı vergilerin sağlık harcamalarında kullanımının neden sakıncalı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Dolaylı vergilerin ağırlıklı olduğu bir sistemde vergi gelirinin sağlık harcamalarında kullanılması ile toplumda düşük gelir grubunun yüksek gelir grubunu finanse etmesi noktasında bir adaletsizlik ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda vergilerle finansman modeli sosyal demokrasi ile yönetilen gelişmiş ülkelerde uygun bir finansman yöntemi olarak kabul edilse de az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde vergi sistemine bağlı olarak finansal adaletsizliğe yol açabilmektedir. Bu noktada söz konusu TDT ülkeleri için sağlık finansman modelinde ağırlıklı olarak sosyal güvenlik primlerinin kullanılmasının daha uygun olduğu söylenebilmektedir.

Sovyetler sonrası dönemde bağımsızlığını ilan eden ülkelerde sağlık sistemleri çoğunlukla sosyal sigortacılık ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak TDT ülkeleri arasından özellikle Azerbaycan ve Özbekistan henüz zorunlu sağlık sigortası sistemine tam olarak geçiş sağlayamamıştır. Türkiye'de ise genel sağlık sigortası uygulaması ile sağlık hizmetlerinin finansmanı noktasında önemli ölçüde gelişme sağlanmış olup, ülkemiz bu konuda diğer Türk devletlerine örnek teşkil eden bir konumdadır. Bu kapsamda TDT ülkelerinden Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin incelenmesine ilişkin ziyaretler gerçekleştirilmektedir. Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan Sağlık Bakanlığı heyetleri son yıllarda Genel Sağlık Sigortası (GSS) hakkında bilgi

almak, Türkiye'nin emeklilik ve diğer sigorta sistemleriyle ilgili tecrübelerinden yararlanmak için Sosyal Güvenlik Kurumu'na (SGK) ziyarette bulunmuşlardır. Ziyaretler sonrasında açıklama yapan heyetler, sosyal güvenlik alanında ilk örnek aldıkları ülkenin Türkiye olduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç olarak özellikle Azerbaycan, Kırgızistan ve Özbekistan için sağlık sektöründe kaliteyi yükseltmek için atılacak adımların yanında sosyal güvenlik alanında önemli reformların gerçekleştirilmesi ve bu noktada doğru uygulamaların örnek alınması gerektiği söylenebilmektedir. Bireylerin sağlık hizmetlerine eşit şekilde erişimi için zorunlu sağlık sigortacılığı kapsamında primlerle finansman modeli Türkiye dahil tüm TDT ülkeleri için en doğru seçenektir. Bununla birlikte Türkiye'nin diğer ülkelere doğru bir örnek oluşturabilmesi için sağlık finansman sisteminde çözülmesi gereken bazı aksaklıklar bulunmaktadır. Türkiye'de SGK primleri sağlık harcamalarının büyük kısmını finanse etse de toplam sağlık harcamalarının %30'undan fazlası merkezi yönetim bütçesinden karşılanmaktadır (TÜİK, 2024). Bu noktada çalışmada ifade edilen riskler itibarıyla vergi sübvansiyonunun azaltılması önem arz etmektedir. Ancak mevcut durumda primler yetersiz kaldığı için vergiler her geçen yıl artan oranlar ile sağlık hizmetlerinin finansmanına katılmaya devam etmektedir. Primlerin yeterli seviyede olması ve finansman mekanizmasındaki ağırlığının artırılması için öncelikle SGK finansal dengesinin iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda sistemin sosyal sigorta ilkeleri doğrultusunda yönetilmesi, erken emeklilik, prim affı gibi uygulamaların gözden geçirilmesi, toplumda sosyal güvenlik ahlakının oluşması, bireylerin gönüllü olarak prim ödemeye teşvik edilmesi ve kayıt dışı istihdam sorununun çözülmesi büyük önem arz etmektedir. Diğer TDT ülkeleri de sosyal güvenlik politikalarını geliştirirken bu unsurları dikkate almalıdır.

Kaynakça

- Ahmedov, M., Azimov, R. ve Mutalova, Z. (2014). Uzbekistan: Health System Review. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://iris.who.int/handle/10665/151960>
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, ÇSGB (2024a), <https://www.cs.gb.gov.tr/digm/contents/sosyalguvenlikulkekunyeleri/azerbaycan/#:~:text=Tüm%20Azerbaycan%20vatandaşları%20devlet%20bütçesinden,cepten%20ödenme%20yöntemi%20ile%20karşılanmaktadır> (Erişim Tarihi: 21.20.2024)
- ÇSGB, (2024b), Erişim Tarihi: <https://www.cs.gb.gov.tr/digm/contents/sosyalguvenlikulkekunyeleri/kazakistan/> (Erişim Tarihi: 21.20.2024)
- DSÖ, (2019a), <https://data.who.int/countries/031> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2019b), <https://data.who.int/countries/398> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2019c), <https://data.who.int/countries/417> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2019d), <https://data.who.int/countries/860> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2019e), <https://data.who.int/countries/792> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2021a), <https://data.who.int/countries/031> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2021b), <https://data.who.int/countries/398> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2021c), <https://data.who.int/countries/417> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2021d), <https://data.who.int/countries/860> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)

- DSÖ, (2021e), <https://data.who.int/countries/792> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2023a), [https://data.who.int/countries/031_Azerbaijan Health data overview for the Republic of Azerbaijan](https://data.who.int/countries/031_Azerbaijan_Health_data_overview_for_the_Republic_of_Azerbaijan) (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2023b), [https://data.who.int/countries/398_Kazakhstan Health data overview for the Republic of Kazakhstan](https://data.who.int/countries/398_Kazakhstan_Health_data_overview_for_the_Republic_of_Kazakhstan) (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2023c), [https://data.who.int/countries/417_Kyrgyzstan Health data overview for the Kyrgyz Republic](https://data.who.int/countries/417_Kyrgyzstan_Health_data_overview_for_the_Kyrgyz_Republic) (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2023d), [https://data.who.int/countries/860 Uzbekistan Health data overview for the Republic of Uzbekistan](https://data.who.int/countries/860_Uzbekistan_Health_data_overview_for_the_Republic_of_Uzbekistan) (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- DSÖ, (2023e), <https://data.who.int/countries/792> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- Dünya Bankası, (2024), <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2023&locations=AZ-UZ-KZ-TR-KG&start=2010> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- Dünya Sağlık Örgütü (2024a), <https://data.who.int/indicators/i/48D9B0C/C64284D> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- Dünya Sağlık Örgütü (2024b), <https://data.who.int/indicators/i/CCCEBB2/217795A> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- Dünya Sağlık Örgütü (2024c), <https://data.who.int/indicators/i/48D9B0C/C64284D> (Erişim Tarihi: 22.10.2024)
- LANCET (2019), Health effects of dietary risks in 195 countries, 1990–2017: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2017.
- Moldeiseva, S., Kaliev, M., Muratalieva, E., Ismailov M., Lima, M.J., ve Rechel, B. (2022), Kyrgyzstan Health System Review, 24(3), <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/363175/9789289059237-eng.pdf?sequence=1>
- OECD Reviews of Health Systems, Kazakhstan 2018 https://www.oecd.org/en/publications/oecd-reviews-of-health-systems-kazakhstan-2018_9789264289062-en.html
- Sağlık Bakanlığı (2024a), <https://www.saglik.gov.tr/TR-26135/ozbekistan-ile-saglik-alaninda-isbirligine-dair-mutabakat-muhtirasi-imzalandi.html> (Erişim Tarihi: 24.10.2024)
- Sağlık Bakanlığı (2024b), <https://www.saglik.gov.tr/TR-2697/kirgizistan-ile-saglik-alaninda-isbirligi-antlasmasi.html> (Erişim Tarihi: 24.10.2024)
- Sağlık Bakanlığı (2024c), <https://www.saglik.gov.tr/TR,58045/bakan-koca-kazakistan-ile-saglik-yatirimlari-alaninda-mutabakat-zapti-imzaladi.html> (Erişim Tarihi: 24.10.2024)
- Sargutan, A., E., (2010), “84 Ülke ve Türkiye’nin Karşılaştırmalı Sağlık Sistemleri – Kavram Metot ve Uygulamalar.
- Syzdykova, A. ve Abubakirova, A. (2019), Kazakistan’da Sağlık Sektörü ve Sağlık Turizminin Gelişmesi İçin Öneriler, *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*.
- Tengilimoğlu, D. ve Köksal, A. (2009). Hastalıkların ve Ameliyatların Uluslararası Sınıflandırılması Sistemi. Başpınar, N.Ö. (Ed.). Sekreterler İçin Tıbbi Dokümantasyon içinde (Ünite 3). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- THSSGM, (2024), <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/Site/SaglikBilgisi/KAZ>
- TÜİK, 2024, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2022-49676>

TİCARETİN KURUMSAL YAPISI: TÜRK DEVLETLERİ ARASINDA TİCARET SİCİLİ BİRLİĞİ VE TİCARET SİCİLİ AKADEMİSİ

*Corporate Structure of Trade: Trade Registry Union and Trade Registry Academy
among Turkic States*

Mehmet AK⁴

Özet

Ticaretin güvenli bir ortamda hızlı ve sürdürülebilir işlemlerle gerçekleşmesi iş dünyasının öncelikli beklentilerindendir. Karşılıklı ilişkileri, sağladığı güven ortamı ile oluşturan kurumsal yapılar, iş insanlarına doğru ve etkili verileri sunmaktadır.

Bu bildiride Ticaret Sicil teşkilatları ve Ticaret Sicili Akademisinin bu süreçteki önemi Dünya’da ve ülkemizdeki önem ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Türkiye ilgili konuya ilişkin son yaptığı değişikliklerle birlikte, Ticaret Kanunu ve İkincil mevzuat dahilinde uluslararası mevzuata uyum konusunda çalışmalarını tamamlamış verilerini elektronik ortamda sağlıklı bir şekilde paylaşımına açmıştır.

Bu konuya dair dünyadaki gelişmelere bakıldığında özellikle Avrupa Kıtası, Amerika ve Kanada ve Asya kıtası ülkelerinin incelenmesi uygun görülmüştür. Ticaretin güvenli ortamda sağlanması, ticari hayatın devamlılığını sağlamak amacıyla sınır ötesi ilişkiler, gerçekçi ve ortak düzlemde yürütülmelidir. Bu konuda hazırlanan mevzuat, yapılan toplantılar ve gerçekleştirilen çalıştaylar ilgili kurumların web sitelerinde yer almaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatının etkili bir yapıya kavuşmasının temelinde güçlü ekonomik birliktelikleri oluşturabilmek vardır. Bu amaçla sürece dahil olacak paydaşların-aktörlerin belirlenmesi, eylem birliğinin gerçekleşmesi için de bu bildiride bahsi geçen kurumsal yapılarının kurulması ve sağlıklı bir şekilde işletilmesi önemli bulunmuştur.

Bu bildiri, Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatının etkin bir yapıda oluşturulmasını hedeflemektedir. Bu amaçla ortak dilin önemi, bürokratik işlemlerin güvenilir bir ortamda tesis edilmesi ve ilgili ekibin de mevzuat ve diğer teknolojik süreçler bakımından eğitilmesinin önemini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güvenli Ticaret, Ticaret Sicili, Kurumsal Yapı, Uluslararası Mevzuat, . Ekonomik İş Birliği

Abstract

It is one of the primary expectations of the business world that trade takes place in a safe environment with fast and sustainable transactions. Corporate structures that create mutual relationships with the trust environment they provide provide accurate and effective data to businesspeople.

In this paper, the importance and differences of Trade Registry organizations and the Trade Registry Academy in this process in the world and in our country are discussed comparatively. Turkey has completed its work on compliance with international legislation within the scope of

---

⁴ E. İzmir Ticaret Sicili Müdürü, Ticaret Sicili Uygulamaları Seçmeli Dersi Öğretim Görevlisi, , İzmir Ekonomi Üniversitesi Hukuk Fakültesi, sagalasos3523@gmail.com, ORCID: 0009-0004-0427-2721

the Commercial Code and Secondary legislation, with the latest changes on the relevant subject, and has opened its data to be shared electronically in a healthy way.

When we look at the developments in the world regarding this issue, it is deemed appropriate to examine especially the European Continent, America, Canada and the Asian continent countries. In order to ensure trade in a safe environment and to ensure the continuity of commercial life, cross-border relations should be carried out on a realistic and common basis. The legislation prepared on this subject, the meetings held, and the workshops held are available on the websites of the relevant institutions.

The basis for the Organization of Turkish States to have an effective structure is to create strong economic unions. For this purpose, it has been found important to determine the stakeholders-actors who will be involved in the process, and to establish and operate the institutional structures mentioned in this declaration in a healthy manner in order to realize unity of action.

This declaration aims to establish the Turkish States Trade Registry Organization in an effective structure. For this purpose, it discusses the importance of a common language, establishing bureaucratic procedures in a reliable environment, and training the relevant team in terms of legislation and other technological processes.

Keywords: Secure Trade, Trade Registry, Corporate Structure, International Legislation, Economic Cooperation

1. TİCARET SİCİL TEŞKİLATININ TANIMI, GÖREV VE SORUMLUKLARI, DÜNYADA VE ÜLKEMİZDEKİ FARKLILIKLARI

Ticaret Sicil Müdürlüğünün Tanımı:

Ticaret sicili, gerçek ve tüzel kişi tacirlerin kayıtlı bulunduğu resmi bir sicildir. Tacirlerin ve ticari işletmelerin hukuki statülerini, şirket yönetim ve temsil durumunu, finansal durumlarını ve diğer önemli bilgileri kayıt altına alan önemli bir kurumdur.

Amaçları:

- i. Sicile İtimat ve şeffaflık prensibini sağlamak
- ii. Şirketin aktif yasal durumunu kayıt altına almak. Üçüncü kişilere sunmak.
- iii. Şirketin, Piyasa da ki ihtiyaç duyduğu bilgileri kayıt altına almak.

Ticaret sicili, Türkiye’de 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ⁵ve Ticaret Sicili Yönetmeliği⁶ uyarınca, Ticaret Bakanlığının gözetiminde Ticaret ve Sanayi Odaları ile Ticaret Odaları bünyesinde kurulan ticaret sicili müdürlükleri tarafından tutulmaktadır.

---

⁵ 13/1/2011 tarihinde kabul edilen 6102 sayılı yeni Türk Ticaret Kanunu 14/2/2011 tarihinde Resmî Gazete yayınlanmıştır.

⁶ 19/12/2012 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilmiş olup, 27.1.2013 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanmıştır.

Ticari faaliyetlerin şeffaflığı ve güvenilirliğini sağlayan bu etkiler nelerdir?

- i. **Kurucu Etki:** Hukuken bir işlemin geçerli olabilmesi için ticaret siciline tescil edilmesi gereklidir.
- ii. **Açıklayıcı Etki- Bildirici Etki:** Ticaret siciline tescil edilen bilgiler, üçüncü kişilere karşı açıklayıcı niteliktedir.
- iii. **Olumlu Etki:** Tescil edilen hususlar, üçüncü kişiler tarafından bilinir kabul edilir. Ticari işlemlerde güvenliği artırır ve üçüncü kişilerin haklarını korur.
- iv. **Olumsuz Etki:** Tescil edilmesi gereken bir husus tescil edilmemişse, üçüncü kişilerin bu durumu bilmediği varsayılır ve bu kişilerin iyiniyetli oldukları kabul edilir.
- v. **İspat Gücü:** Ticaret siciline tescil edilen bilgiler, resmi sicil niteliğinde olup, aksi ispat edilene kadar doğru kabul edilir.

Ticaret sicili bu etkileri nedeniyle, ticari faaliyetlerin düzenli ve güvenilir bir şekilde yürütülmesini sağlar ve ekonomik faaliyetlere olumlu katkıda bulunur. Ticaret Sicili bu işlemleri kanuna ve ilgili mevzuata uygun bir şekilde elektronik ortamda gerçekleştirmekte ve elektronik ortamda duyurmaktadır. Bu elektronik sistemin adı Mersis'tir.

1.1. Mersis Sistemi Nedir?⁷

Merkezi Sicil Kayıt Sistemi (MERSİS), Türkiye'deki tüm ticari işletmelerin kayıt ve değişiklik işlemlerini elektronik ortamda yürütmek amacıyla oluşturulmuş merkezi bir bilgi sistemidir.

Mersis Sisteminin İşlevleri:

1. Şirketlerin ve ticari işletmelerin kuruluş, değişiklik ve terkin işlemlerinin elektronik ortamda yapılmasını sağlar.
2. Her bir işletmeye tekil bir kimlik numarası vererek, işletmelerin kimliklerinin doğrulanmasını ve çeşitli kamu hizmetlerine erişimini kolaylaştırır.
3. Ticaret sicili kayıtlarının ve dayanağı olan belgelerin merkezi bir veri tabanında tutulmasını ve elektronik ortamda sunulmasını sağlar.
4. Ticaret sicilinde kanunun öngördüğü aleniyetin sağlanması ve güvenin oluşturulmasına katkıda bulunur.

1.2. Diğer Ülkelerdeki Ticaret Sicil Yönetimi

ABD VE İNGİLTERE de genel bir ticaret sicili yoktur. Belirli konular için düzenlenmiş kendilerine özgü yetkilere sahip özel siciller bulunmaktadır.

İngiliz sisteminde, Sermaye Şirketleri Sicili (Companies House - Register of Companies) adıyla bulunmaktadır. Amerika'da ise iki sicil kaydı tutulmaktadır. Hem eyalet kapsamında ayrı bir sicil tutulmakta hem de sicili kayıtları şirket tipleri bakımından ayrı tutulmaktadır. Halka açık şirketler açısından ise eyalet sicilleri dışında ayrıca ülke çapında merkezi olarak kayıtların tutulduğu bir sistem bulunmaktadır.

---

⁷ Mersis (Merkezi Sicil Kayıt Sistemi) 28.07.2006 tarihli Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planında yer alan; Merkezi Tüzel Kişilik Bilgi Sistemi ve Çevrimiçi Şirket İşlemleri Projeleri 08 Ekim 2010 tarihinde birleştirilerek Merkezi Sicil Kayıt Sistemi (MERSİS) adını almıştır.

Kıta Avrupa'sında ise durum çok daha farklı. Almanya, İsviçre, Avusturya, İspanya ve Fransa gibi ülkelerde genel bir ticaret sicili bulunmaktadır. Ticaret sicilleri bazılarında açıklayıcı, bazılarında kurucu, bazılarında ise hem açıklayıcı hem de kurucu özelliklere sahiptir.

Fransa, İspanya ve Güney bazı Amerika ülkelerinde ticaret sicili belli hususları bildirme, belgeleme fonksiyonuna sahip ispat özelliği taşıyan bir sicil niteliğindedir. Bu siciller hukuki sonuç bildirme özelliklerine sahip değildir.

İsviçre ve Avusturya'nın kendilerine özgün farklılıkları olsa da Almanya ile benzer bir sistemleri kullanmaktadır. Bu üç ülkede de ticaret sicili kurucu ve açıklayıcı etkilere sahiptir.

Gelişen ve genişleyen ekonomik ilişkiler uluslararası alanda sınır ötesi faaliyetlerde ticaret sicillerinin varlığını ve sorumluluğunu önemli hale getirmiştir. Sınır ötesi ekonomik ilişkilerin ihtiyaç duyduğu şirket sicil bilgilerine ulaşma hedefi, ülkeler arası güven ve iş birliğinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Uluslararası merkezi Ticaret Sicilinin kurulması fikri Birinci Dünya Savaşı'ndan, ortak pazara dahil olan ülkeler arasında iş birliğini sağlamak amacıyla başlatılmıştır.

Ticaret Sicilleri arasında iş birliği çalışması Avrupa Birliği direktifleri çerçevesinde hukuki bir zorunluluk haline getirilmiştir. Ticaret sicillerde tutulan kayıtlar dünyada tüm ülkelerde birbirine yakın bilgileri kayıt altına almaktadır. Şirketin hukuki yapısı-durumu, şirketin merkezi, sermayeleri, ortaklık pay durumu, yetkilileri tutulmaktadır. Buna karşın kayıtlar arasında dil, teknoloji ve hukuki farklılıklar bulunmaktadır.

Özellikle sınır ötesi ticari faaliyetler açısından sicil bilgilerine güncel, güvenilir, standart formda, farklı dillerle ve tek bir noktadan erişim imkanının sağlanabildiği bir sisteme ihtiyaç duyulmuş ve bu amaçla siciller arası iş birliği kurulması sağlanmıştır.

Türkiye Avrupa direktifleri çerçevesinde oluşturduğu elektronik merkezi sicil yani MERSİS projesi ile söz konusu siciller arası iş birliği teşkilatlarına katılmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda Türkiye Şirket Sicilleri Forumu'nun (CRF) üyesi olmuştur. Avrupa Ticaret Sicilleri Forumu (ECRF) üyelerinin önemli bir kısmının dahil olduğu internet üzerinden hizmet veren Siciller Arası Ortak Bilgi Platformu Avrupa Ticaret Siciline (European Business Register-EBR) de üye olmak için çalışmalarını sürdürmektedir.

2. ULUSLARARASI TİCARET SİCİL TEŞKİLATLARI NELERDİR? EKONOMİYE VE PİYASAYA KATKILARI NELERDİR?

2.1. Avrupa İşletme Kayıtları Birliği: ⁸ (EBRA- European Business Registry Association)

Avrupa İşletme Kayıtları Birliği (EBRA) kendi web sayfasında şu şekilde tanımlanmaktadır. Birçok Ticaret Sicilini birbirine bağlayan ve halka değerli bir hizmet sunan, Avrupa Ticaret Sicili'ni (EBR) işleten meşru bir kuruluştur.

Avrupa Ticaret Sicilleri Forumu ECRF, 2000 yılında İngiltere'nin Cardiff kentinde kurulmuştur. Avrupa'da ticaret sicili kayıtları arasında iş birliğini sağlamayı hedefleyen, kâr amacı gütmeyen ve kendi kendine finanse edebilen bir teşkilat olarak kuruldu. Avrupa Ticaret Sicili (EBR) ile birleştirilerek Avrupa Ticaret Sicili Birliği (EBRA) haline getirilerek varlığına sona erdi.

Türkiye Ticaret Bakanlığı yetkileri MERSİS projesi kapsamında 2010 yılından itibaren ECRF toplantılarını gözlemci statüsünde takip etmektedir.

---

⁸ EBRA- European Business Registry Association) <https://ebra.be/>

Yeni adıyla Avrupa Ticaret Sicili Birliği, Avrupa'daki iş kayıtlarının yönetimini ve işletilmesini iyileştirmek amacıyla iş birliği yapan bir organizasyondur.

EBRA'nın ekonomiye katkıları şu şekildedir:

- i. **İşletme Kayıtlarının Kolaylaştırılması:** EBRA, işletmelerin kayıt süreçlerini basitleştirerek, yeni işletmelerin kurulmasını teşvik eder. Ekonomik büyümeyi destekler.
- ii. **Veri Paylaşımı ve Şeffaflık:** Üye ülkeler arasında veri paylaşımını teşvik ederek, ticari faaliyetlerin daha şeffaf ve güvenilir olmasını sağlar. Yatırımcı güvenini artırır, ekonomik faaliyetleri canlandırır .
- iii. **Uluslararası İş Birliği:** EBRA, uluslararası iş birliğini teşvik ederek, küresel ticaretin daha etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesine katkıda bulunur. Uluslararası ticaret hacmini artırır.
- iv. **Eğitim ve Gelişim:** Üye ülkelerdeki ticaret sicil otoritelerine eğitim ve gelişim fırsatları sunarak, bu alandaki profesyonellerin yetkinliklerini artırır. Etkin ve verimli hizmet sağlar .

Misyon ve Öncelikli Amaç

Avrupa Ticaret Sicili Birliği, ortak girişimler üzerinde iş birliği yapan, bilgi geliştiren ve paylaşan uluslararası bir ticaret sicilleri topluluğu oluşturmak için çalışıyor.

Kuruluşun Misyonu:

- 1-Avrupa Ticaret Sicili ve çalışmalarını profesyonel bir şekilde temsil etmek, uzman görüşü sağlamak
- 2-İşletme sicilleri ve stratejik ortaklar arasında bir inovasyon, iş birliğine dayalı eylem ortamı geliştirmek
- 3-Ticaret Sicili profesyonelleri arasında kolektif stratejik düşünmeyi teşvik etmek.
- 4-Üyelerine en iyi hizmeti sunmak için işletme kayıtlarına yardımcı olmak.
- 5-Gerekli girişimleri ve hizmetleri araştırma, geliştirme, yönetme yeteneğine sahip Ticaret Sicili oluşturmak.

EBRA'nın Avrupa çapında ticaret sicillerini temsil eden 44 üyesi bulunmaktadır.

Üye ülkeler:

Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Bosna Hersek- Bosna Hersek Federasyonu- Bosna Hersek- Yargı Yetkisi Sırp Cumhuriyeti, Bulgaristan, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Almanya, Cebelitarık, Guernsey, İzlanda, İrlanda, ManAdası, İtalya, Jersey, Kosova, Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Lüksemburg, Kuzey Makedonya, Malta, Karadağ, Hollanda, Norveç, Portekiz, Sırbistan, Slovenya, İspanya, İsveç, Birleşik Krallık

Her yıl konferanslar düzenleyerek üyelerini bilgilendirmektedir. Bu yıl yapılması planlanan Gürcistan'daki 2024 EBRA konferansı Tiflis'teki olaylar ve gelecekteki gelişmelerin öngörülemezliği nedeniyle iptal etmiştir. Bundan önceki konferansı 31 Mayıs ve 1 Haziran 2023 tarihlerinde Paris'te gerçekleştirildi.

Bu konferansta sunum yapan Yakup Appel. CEO, Binderr, sunumunda şuna değindi:⁹

- 1-Teşkilatımız 2020 kurulmuş, teknoloji şirketlerine yönelik, amaca yönelik bir teşkilattır.
- 2-Dijital bir kurum çözümleri- Dijital belge işleme hedeflenmiştir.
- 3-Kurumsal Değişiklikleri saatler için değil, dakikalar için yapılmalıdır.
- 4-Yapay zekayla sorunların hızlıca çözecek yapı kurulması hedeflenmektedir.
- 5-Daha güvenli bir sistem kurulması ve yeni bir eko sistem kurulması hedeflenmektedir. Sahtekarlık-dolandırıcılık azaltılacak.
- 6-Temel hedefimiz, Kamu ve özel sektör iş birliğini artırmak.
- 7-AB'nin rekabet gücü girişimciliğinin önündeki engellerin kaldırılması hedeflenmektedir.

Diğer katılımcı Julian Lamb'ın (CRF icra Kurulu Üyesi) sunumu:¹⁰

1-CRF teşkilatımız 65 üyesi, 5 kıtada, 10 icra üyesiyle aktif çalışmaktadır.

2- CRF stratejisi-2022—2027:

- a-Kurumsal sicillerin önde gelen küresel iş birliğini gerçekleştirmek.
- b-Çağdaş faaliyet ortamına ilişkin en güncel anlayışı oluşturmak ve sürdürmek.
- c-Zorlukları anlamak ve potansiyeli, yeni ortaya çıkan çözümleri ve uzmanlık alanlarını belirlemek.
- d-Kurumsal sicillerin referans küresel birliği olarak bir konum oluşturmak ve sürdürmek.
- e-Üyelerin bilgi ve uzmanlık oluşturmaları ve paylaşımları için yenilikçi ve etkili mekanizmalar geliştirmek ve sürdürmek.
- f-Üyelerin birbirleriyle eşler arası bağlantı kurmaları için fırsatlar sağlamak. Üyeler arasında mükemmelliği kutlamak ve sergilemek.
- g-Yüksek kaliteli, değerli ve yetkili raporlar sunmak için kurumsal kapasite oluşturmak.
- h-Kurum içinde ve üyelerimiz arasında kapasite ve yetenek geliştirme, üyelerle iletişimi iyileştirme ve üyelerle daha dinamik bir etkileşim geliştirme daha meraklı katılımcı ve güçlendirilmiş bir kültür teşvik etmek.

Türkiye, Ticaret Bakanlığı – Yönetim Kurulu Karar Modülü ve Genel Kurul Karar Modülü ile Mükemmellik ödülü almıştır.

Takdirname:

- Kazakistan, Astana Finansal Hizmetler Otoritesi (AFSA) – Dijital Yerleşik
- Maldivler, Ekonomik Kalkınma Bakanlığı (MED) – Kendi Kendini Oluşturan Kurumsal Profil Sayfası ve Doğrulama
- Nijerya, Kurumsal İlişkiler Komisyonu (CAC) – Şirket Kayıt Portalı (CRP)
- Singapur, Muhasebe ve Kurumsal Düzenleme Kurumu (ACRA) – Ada'ya Sor*
- Slovenya, Slovenya Cumhuriyeti Kamu Yasal Kayıtları ve İlgili Hizmetler Ajansı (AJPES) – Banka Hesap Kaydı
- Filipinler, Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (SEC) – Şirket Tescili Başvurusunun Elektronik Basitleştirilmiş İşlenmesi (eSPARC)

⁹ <https://ebra.be/wp-content/uploads/2023/07/Binderr-presentation.pdf>

¹⁰ <https://ebra.be/wp-content/uploads/2023/07/CRF-Update-for-EBRA-2023.pdf>

2.2. Avrupa Ticaret Sicili (EBR-European Business Register) ¹¹

EBR Bilgi Paylaşımı Anlaşması, Ulusal Ticaret Sicilleri arasındaki işbirliğinin temelini oluşturur. Üye ülkelerdeki siciller, ticaret sicillerinde saklanan verilere erişim sağlar. Avrupa'nın dört bir yanından gelen veriler daha sonra standartlaştırılmış bilgi hizmetleri aracılığıyla EBR aracılığıyla kullanıma sunulur.

1990 yılında Avrupa'da uluslararası seviyede iş birliği yapmakta olan sicil teşkilatları tarafından direktifin ikinci maddesi uyarınca her üye devletin kendi sicilinde kayıtlı olan şirketler hakkında açıklamak zorunda olduğu bilgi listesinden yola çıkılmıştır. 1992 yılında ticaret sicilleri arasında teknik iş birliğini sağlamak adına Fransa, İtalya, Danimarka ve İngiltere'nin de dahil olduğu EBR projesi başlatılmıştır.

1 Ocak 2007'ye kadar elektronik ticaret siciline geçme zorunluluğu öngörülmüş ve bu durum üye ülkeler arasında elektronik ortam üzerinden sicil kayıtlarına çok dilde erişimi sağlamaya hedef tutan EBR sisteminin kullanımı teşvik etmiştir.

Aşağıdaki ülkeler şu anda EBR Ağı'na bilgi sağlamaktadır:

1- Avusturya, 2-Estonya, 3-Finlandiya, 4-Fransa,5- Almanya, 6-Cebelitarık, 7-Guernsey, 8-İtalya 9-Jersey, 10- Letonya, 11-Litvanya, 12-Lüksemburg, 13-Kuzey Makedonya, 14-Malta, 15-Slovenya, 16-İspanya

Avrupa Ticaret Sicili Ağı (EBR), şu anda 16 Avrupa ülkesinden Ulusal Ticaret Sicilleri ve Bilgi Sağlayıcılarından oluşan elektronik bir ağıdır. EBR, Avrupa şirket bilgilerine doğrudan kaynaktan kolay çevrimiçi erişim sağlar.

Avrupa Ticaret Sicili, çoğu Avrupa ülkesindeki tescil makamları tarafından tutulan bir ticaret sicilleri ağıdır. EBR, herkesin ağa bağlı ülkelere karşılaştırılabilir, resmi şirket bilgileri elde etmesini mümkün kılar. EBR, Avrupa şirketleri hakkındaki resmi bilgileri sizin için çevrimiçi olarak sunar. Avrupa İşletme Sicili (EBR), Üye Devletlerin kendi ulusal işletme sicillerinden veri ve belirli hizmetleri sağladığı bir bilgi sistemidir. EBR bilgi sistemi, EBR Üye Devletlerinde yerleşik ticari kuruluşlarla ilgili veri ve bilgilerin yanı sıra ticari kuruluşların faaliyetleriyle ilgili belirli belgelere hızlı ve kolay erişim sağlar.

Ticaret Sicilleri ve Bilgi Sağlayıcılardan oluşan elektronik bir ağ Avrupa İşletme Sicili (EBR), Üye Devletlerin kendi ulusal işletme sicillerinden veri ve belirli hizmetleri sağladığı bir bilgi sistemidir. EBR bilgi sistemi, EBR Üye Devletlerinde yerleşik ticari kuruluşlarla ilgili veri ve bilgilerin yanı sıra ticari kuruluşların faaliyetleriyle ilgili belirli belgelere hızlı ve kolay erişim sağlar.

Bu sistemde kişiler tek bir kullanıcı hesabı ile EBR hizmetini kullanarak Avrupa'daki 20 milyonun üzerindeki şirket hakkında resmî belgelere, bilgilere erişebilmektedir. EBR, bunu yanı sıra siciller arası iş birliğini sağlama alanında liderliği elinde bulunduran bir sistem niteliğindedir. EBR'ye üye olmak için merkezi bir ulusal ticaret sicilinin tutulması, EBR ile bilgi paylaşımı anlaşmasının imzalanması ve katılım bedeli ödenmesi gerekmektedir.

Bu paylaşım anlaşması uyarınca üye ülkeler için öngörülen şirkette ilişkin bilgi sağlama yükümlülüğü altında standart olarak belirlenen bilgileri EBR'in sistemi içerisinde çeşitli dillerde erişim sağlamakta ve bunun yanı sıra üye ülkelerin bu yükümlülüğünün ötesinde kendi sicilinde ek başka bilgileri de kullanıcıların erişimine sunabilmesi imkânı bulunmaktadır.

¹¹ EBR-European Business Register) <http://www.ebr.org/ebf-service>

Örneğin Slovenya da, üye Devletlerdeki ticari kuruluşlar hakkındaki bilgilere erişim EBR Üyelerinin veri ve ürünlerine AJPES portalındaki e-EBR uygulaması aracılığıyla erişilebilmektedir.

2.3. İngiltere Şirketler Evi (Register of Companies bir diğer adıyla Companies House) ¹²

Şirketler Evi ya da resmî adıyla Companies House; İngiltere'deki şirketlerin hukuki ve mali sorumluluklarını kaydeden, denetleyen ve kamuya açık bir veritabanı ile yöneten bir otoritedir. Companies House, iş dünyasının güvenilirliğini ve şeffaflığını temin etmek amacıyla 1836 yılında kurulmuştur. Bu tarihten günümüze şirketlerin kuruluş, değişiklik ve kapanış süreçlerine dair detaylı kayıtları tutan bu kurum, iş dünyasıyla ilgili paydaşlara güvenilir bilgi sağlar. Şirketler için bu kuruma düzenli olarak bildirimde bulunmak, iş dünyasında etkin bir şekilde faaliyet göstermek ve ticaret yapmak için bir gerekliliktir.

Şirketler Evi'nin Görevleri Sunlardır?

Şirketlerin ticaret sicili, finansal durumu ve yöneticilerine dair zengin bilgiler içeren bu kaynak, iş dünyasının tüm katılımcılarına güvenilir ve eksiksiz bir bakış sunar.

Companies House'un temel özellikleri şu şekildedir:

1-Şirket Kaydı ve Kuruluşu: Companies House, yeni bir şirketin kuruluş sürecinde anahtar bir rol oynar. Şirketler, ticari faaliyetlerine başlamadan önce bu kuruma kaydolmak zorundadır.

2-Şirket Belgeleri ve Beyannameler: Şirketler; yıllık hesap raporları, yönetim kurulu değişiklikleri ve diğer önemli belgeleri düzenli aralıklarla Companies House'a sunmakla yükümlüdür. Bu belgeler, şirketin mevcut durumu ve yönetimindeki değişiklikleri içerir.

3-Kamu İstihbaratı: Companies House, şirketlerin genel olarak kamuya açık bilgilerini barındıran bir veri tabanını yönetir. Bu sayede iş dünyasıyla ilgilenen taraflar, şirketlerin finansal durumu, yönetim kadrosu ve diğer önemli bilgileri halka açık bir şekilde kontrol edebilir.

4-Şeffaflık ve Güvenilirlik: Şirketler Evi avantajları ile iş dünyasında şeffaflığı teşvik eder, güvenilirliği artırır. Bu da yatırımcılar, tedarikçiler ve müşteriler için önemli bir referans kaynağı oluşturur.

5-Ceza ve Denetim Yetkisi: Şirketlerin mevzuata uygunluğunu sağlamak adına ceza ve denetim yetkilerine sahiptir. Hukuki yükümlülükleri yerine getirmeyen şirketlere karşı gerekli yaptırımların uygulanmasını sağlar.

Companies House Hangi Ülkelerde Faaliyettedir?

Companies House, sadece İngiltere genelinde faaliyet gösteren bir kurumdur. İngiltere'nin şirket kayıtlarıyla ilgili resmî mercidir. Şirketler Evi, bu rolüyle sadece İngiltere'deki firmalarla ilgilenir. İskoçya ve İrlanda'da benzer görevleri üstlenen farklı kuruluşlar mevcuttur.

¹² <https://www.gov.uk/government/organisations/companies-house>

Şirketler Evi'ne Nasıl Kayıt Olunur?

İngiltere'de şirket kaydı yaptırmak isteyen işletmeler, Companies House'un belirlediği prosedürleri takip ederek kayıt işlemlerini gerçekleştirebilir. Kayıt işlemi, belirli bir ücret karşılığında gerçekleşir. Bu ücret, şirket türüne ve tercih edilen hizmetlere bağlı olarak değişebilir.

Şirketler Evi başvurusunun ardından gerekli belgeler fiziksel olarak postalanabilir veya online olarak yüklenebilir. Bu belgeler arasında kuruluş anlaşması, direktörlerin imzaladığı belgeler ve şirketin adresini doğrulayan belgeler yer alır. Şirketleri Evi başvuru belgeleri incelendikten sonra kayıt tamamlanır. İşletmenin resmî olarak kaydedildiği bir onay belgesi düzenlenir.

Şirketler Evi'ne Kayıt Olmak Zorunlu mu?

İngiltere'de şirket kurmak ile ilgili işlemler tamamlandıktan sonra firmanın Companies House'a kaydolması zorunludur. Bu kayıt ile şirketin yasal bir varlık olarak tanınması mümkün olur.

Companies House Kayıtları Nasıl Güncellenir?

Companies House kayıtlarını güncellemek için şirketin resmî veya yetkili temsilcisi, değişiklik yapılacak bilgileri içeren bir form doldurmalıdır. Bu formlar, genellikle Companies House'un resmî web sitesinde bulunabilir. Formlar, elektronik olarak doldurulabilir veya çıktı alınarak posta yoluyla gönderilebilir. Formun yanı sıra gerekli belgeler de eklenerek değişiklik talebi tamamlanmalıdır.

2.4. IACA- (Uluslararası Ticaret Yöneticileri Birliği- International Association of Commercial Administration) ¹³

Uluslararası Ticaret Yöneticileri Birliği(IACA) ¹⁴: Ticaret sicil otoriteleri arasında iş birliğini teşvik eden ve ticaret sicil hizmetlerini iyileştirmeyi amaçlayan bir organizasyondur. ABD ve Kanada öncülüğünde kurulmuş hükümetleri temsilen ulusal, bölgesel, eyalet ya da devlet düzeyinde ticari yaşamı düzenleyen organizasyonlar ve ticaret sistemlerinde görev yapan yöneticilerin üyeliğini hedefleyen profesyonel bir iş birliği teşkilatıdır. 1978 yılında Louisiana'da kurulan ve sadece ABD eyaletlerinde yer alan sicil yöneticilerini kapsayan bu teşkilata 1996 yılında Uluslararası İlişkiler Bölümü eklemiş ve bugün Amerika ile Kanada'nın dışında yaklaşık 18 ülkenin çeşitli makamlarından üyesi bulunan uluslararası bir birliğe dönüşmüştür. Dünya genelinde yaklaşık 70 üyeye sahiptir. Bu üyeler, ticaret sicil otoritelerini ve ilgili kuruluşları temsil eder ve iş birliği yaparak ticaret sicil hizmetlerini iyileştirmeyi amaçlar.

IACA amacı nedir?

- a- Üyelerine eğitim amaçlı bilgiler ve kaynaklar sunmayı amaçlanmaktadır.
- b- Sınır ötesi işlemleri ilişkin sorunlara, sicillerde istenilen belgelerde belli bir standarttın benimsenmesine ve diğer siciller arası iş birliği teşkilatı ile ortak çalışmaların artırılmasına ilişkin çalışmalar yürütmektedir.

Ekonomiye katkıları şu şekildedir:

- i. **İşletme Kayıtlarının Kolaylaştırılması:** IACA, işletmelerin kayıt süreçlerini basitleştirerek, yeni işletmelerin kurulmasını teşvik eder. Bu da ekonomik büyümeyi destekler.

¹³ International Association of Commercial Administration)

¹⁴ <https://www.iaca.org/>

- ii. **Veri Paylaşımı ve Şeffaflık:** Üye ülkeler arasında veri paylaşımını teşvik ederek, ticari faaliyetlerin daha şeffaf ve güvenilir olmasını sağlar. Bu, yatırımcı güvenini artırır ve ekonomik faaliyetleri canlandırır.
- iii. **Uluslararası İş Birliği:** IACA, uluslararası iş birliğini teşvik ederek, küresel ticaretin daha etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesine katkıda bulunur. Bu da uluslararası ticaret hacmini artırır.
- iv. **Eğitim ve Gelişim:** Üye ülkelerdeki ticaret sicil otoritelerine eğitim ve gelişim fırsatları sunarak, bu alandaki profesyonellerin yetkinliklerini artırır. Bu da daha etkin ve verimli hizmet sunumunu sağlar.

IACA'nın bu katkıları, genel olarak ekonomik büyümeyi ve ticari faaliyetlerin etkinliğini artırarak, küresel ekonomiye olumlu etkilerde bulunur.

2.5. CRF- Şirket Sicilleri Forumu- Corporate Registers Forum:¹⁵

Şirket Sicilleri Forumu (CRF); Asya Pasifik bölgesindeki ülkelerdeki siciller arası iş birliği faaliyetlerini geliştirmek amacıyla kurulan ancak bugün dünyanın çeşitli ülkelerinden ticaret sicili yöneticilerinin üyesi olduğu kâr amacı gütmeyen uluslararası bir iş birliği teşkilatıdır. Uluslararası şirket tescil kuruluşları birliğidir. Kurumsal Kayıtlar Forumu'nun anayasası ilk olarak 11 Mart 2005'te Melbourne Forumu'nda kabul edildi. 3 Nisan 2008'de Vancouver Forumu'nda değiştirildi, 14 Mart 2013'te Auckland forumunda ve 9 Mart 2017'de Hong Kong forumunda tekrar değiştirildi.

En son versiyon, 20 Ekim 2023 tarihinde Malta'da düzenlenen 2023 Genel Kurul Toplantısı'nda onaylanmıştır.

Forumun kurulma düşüncesi, 1999 yılında ortaya çıkmıştır. Çeşitli konferanslar şeklinde başlayan bu yapılanma, 2006 yılında CRF'nin Hong Kong ticaret siciline tescil edilmesi itibarıyla resmi bir yapıya kavuşturulmuştur.

2010 yılında CRF'nin kurucu anlaşmasında gerçekleştirilen değişiklik sonucu, CRF dışındaki siciller arası iş birliği teşkilatları üyelerinin de bu organizasyona üye olabilme imkânı ile üye sayısı hızlı bir şekilde artmış ve küresel bir iş birliği teşkilatına dönüşmüştür.

Türkiye'de de Ticaret Bakanlığı, İç Ticaret Genel Müdürlüğü yetkilileri, 2011 yılında CRF'nin toplantısına gözlemci olarak katılmış ve 2012 yılı itibarıyla bu küresel sicil teşkilatının üyesi olmuştur.

CRF üye ülkelerin ticaret sistemlerinde gerçekleştirilen güncel gelişmeler ile gelecekte gerçekleşmesi planlanan projeler hakkında bilgi alışverişini ve tecrübelerinin aktarılmasını sağlamak sınır ötesi ticari ticaretlerde karşılaşılan sorunlara ilişkin, etkin ve hızlı bir şekilde çözüm öğretebilmek ve diğer siciller arası iş birliği teşkilatları ile iş birliği çalışmalarını gerçekleştirme amacını taşımaktadır.

17 – 20 Ekim 2023 tarihleri arasında Malta'da düzenlenen ödül töreninde; İki ödül kategorisi vardı. Mükemmellik ve Takdir.

¹⁵ Corporate Registers Forum <https://www.corporateregistersforum.org/>

Mükemmellik:

Türkiye, Ticaret Bakanlığı – Yönetim Kurulu Karar Modülü ve Genel Kurul Karar Modülü
Birleşik Krallık, Companies House – Yurtdışı Kuruluşların Sicili*

Takdirname:

Kazakistan, Astana Finansal Hizmetler Otoritesi (AFSA) – Dijital Yerleşik
Maldivler, Ekonomik Kalkınma Bakanlığı (MED) – Kendi Kendini Oluşturan Kurumsal
Profil Sayfası ve Doğrulama
Nijerya, Kurumsal İlişkiler Komisyonu (CAC) – Şirket Kayıt Portalı (CRP)
Singapur, Muhasebe ve Kurumsal Düzenleme Kurumu (ACRA) – Ada'ya Sor*
Slovenya, Slovenya Cumhuriyeti Kamu Yasal Kayıtları ve İlgili Hizmetler Ajansı (AJPES)
– Banka Hesap Kaydı
Filipinler, Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (SEC) – Şirket Tescili Başvurusunun
Elektronik Basitleştirilmiş İşlenmesi (eSPARC)

CRF üyelik sistemi, devlet kurumlarına ve bunların kurumsal sicil kayıtlarının (örneğin bir şirket sicili) yönetiminden sorumlu yetkililerine açıktır. Kurumsal Sicil Kayıt Forumu'nun amacı, üyelere uluslararası düzeyde kurumsal ticaret sicillerindeki en son gelişmeleri gözden geçirme ve kurumsal işletme tescil sistemlerinin mevcut ve gelecekteki işleyişi hakkında deneyim ve bilgi alışverişinde bulunma fırsatı sağlamaktır.

Yargı yetkisi dahilinde bir şirket siciline veya ticaret siciline kayıtlı olanların CRF'ye üye olması talep edilmektedir. Mevcut sistem, uzmanların fikirlerini paylaşabilecekleri, performanslarını ve uygulamalarını karşılaştıracakları ve uzmanlık deneyimine hızlı erişim sağlayabilecekleri bir ağ niteliğindedir.

Bir sonraki, CRF 2024 yıllık Konferansı, Katar'ın Doha kentindeki Katar Finans Merkezi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilecek. Konferans 3 – 7 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilecek.

3. TÜRK DEVLETLERİ TİCARET SİCİLİ TEŞKİLATI VE AKADEMİSİNİN KURULMASI

Uluslararası bir örgüt olan ve önceden Türk Konseyi olarak anılan, Türk Dili Konuşan Ülkeler arasında kapsamlı iş birliğini teşvik etmek amacıyla 2009 yılında Nahçıvan'da düzenlenen Türk Devlet Başkanları Zirvesi'nde imzalanan Nahçıvan Anlaşması'yla kurulmuştur. 2018 yılında “Türk Keneşi” adını almış, 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da Türk Konseyi Devlet Başkanları VIII. Zirvesi'nde “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” başlığı altında düzenlenen toplantıda adını “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirdiğini duyurmuştur. Kuruluşun adı Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olarak değiştirilmiştir. Önceden “Türk Konseyi” olarak adlandırılan örgüt ve son olarak

Kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir. Gözlemci üyeleri Türkmenistan, Macaristan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir. Özbekistan 2019 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na katılan son asil üyedir. 12 Kasım 2021 yılında düzenlenen bu toplantıya Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan üye ülke sıfatıyla; Türkmenistan ve Macaristan ise gözlemci ülke sıfatıyla katılmıştır. Zirvenin ardından 121 maddelik “Kardeşlik Bildirisi” imzalanmıştır.

Bu bildiride Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları , Türk Ticaret ve Sanayi Odası'nın (TTSO), 2 Kasım 2020'de Bakü'de düzenlenen "Azerbaycan'da Yeni Bir Sosyal ve Ekonomik

Kalkınma Dönemi" temalı olağanüstü toplantıyı, 44 Günlük Vatan Muharebesi sırasında Ermeni saldırılarından etkilenen Berde şehrinin sivil nüfusuna Türk Devletleri Teşkilatı tarafınca yapılan insani yardımı; 2021 yılında Budapeşte ve Bakü'de Sekretarya ile ortaklaşa düzenlenen 3. TTSO Genel Kurulu ve iş forumları gibi Türk Devletleri Teşkilatı adına özel, sektör içindeki işbirliğini güçlendirmeye yönelik faaliyetlerini memnuniyetle karşıladıklarını , TTSO Üyesi Odalara TTSO Sekretaryasına temsilci atama çağrısında bulunduklarını ve Özbekistan'da TTSO Sekretaryasının katkılarıyla TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nin Taşkent kampüsünün açılmasını takdir ettiklerini beyan etmişlerdir .

Özellikle günümüzde stratejik coğrafyaların yeniden değişmesi ve düzenlenmesi sebebiyle Hazar Denizi bölgesindeki Türk devletleriyle böyle bir teşkilatın varlığının olması şüphesiz çok önemlidir.

TDT, Türk Dili Konuşan Ülkeler arasındaki iş birliği mekanizmalarının en üstünde yer alan çatı kuruluş olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede, TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı), TÜRKPA (Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi), Türk İş Konseyi, Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilişkili kurumları olarak faaliyet göstermektedir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın, kurucu belgesi olan Nahçıvan Anlaşması'nda sıralandığı üzere Kuruluşun temel amaç ve görevleri arasında aşağıdaki hususlar yer almaktadır:

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin geliştirilmesi;
- Bölge ve bölge dışında barışın korunması;
- Dış politika konularında ortak tutum benimsenmesi;
- Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır aşan suçlarla mücadelede gerekli koordinasyonun sağlanması;
- Ortak amaçlara dair etkili bölgesel ve ikili iş birliğinin her alanda geliştirilmesi;
- Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması;
- Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi;
- Medya ve kitle iletişim araçları arasındaki etkileşimin teşvik edilmesi

1 - Neden Türk Devletleri Ticaret Sicil Teşkilatı kurulmalıdır?

Güçlü bir ülkenin en önemli dayanağı ve destekleyicisi – özellikle ekonomisinin- stratejik ortaklarıdır. Bu ülkelerle yapılan ticaretin toplam hacmi şu an yaklaşık olarak 21 milyar dolar düzeyinde seyretmektedir. Bu sayı, dünyanın geri kalanıyla olan toplam ticaret hacminin sadece yaklaşık olarak yüzde 3'üne tekabül etmektedir. Hedef bu sayının yüzde 10 üstüne çıkartılmasıdır.

Dünyanın her yerinde iş insanları veya ticaretle uğraşan insanlar istikrarlı ve güvenilir bir ortam, aynı zamanda hızlı, kolay ve güvenilir bilgi ister. Bu sebeple Türk Devletleri Ticaret Sicil Teşkilatı, ülkenin ekonomisin daha da güçlenmesi için elzemdir.

2 -Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatı Kurulması İçin İş Akışı

- Ortak Komisyon Oluşturulması:

Ticaret Bakanlığı İç Ticaret Genel Müdürlüğünün, TOBB'nin öncülüğünde diğer üye ülkelerin ilgili Bakanlıklarıyla konu hakkında mevzuat ve intibak komisyonlarının kurulması gerekmektedir.

- Merkez Ofis ve Sekreterya:

Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatı daimî merkezinin belirlenmesi ve ortak proje çalışmaları için birliğin her yıl farklı bir ülkede çalıştaylar düzenlenmesi gerekmektedir. Tıpkı, EBRA çalışma yönteminde olduğu gibi her yıl başka bir misyon ile süreçlerin takip edilmesi sağlanmalıdır.

- Ortak Yazılım:

Bilimi Sistemlerin bütünleştirilmesi, ortak yazılım için ilgili bakanlık ve TOBB bilgi sistemlerinin kurulması gerekmektedir.

- Mevzuat ve Ortak evraklar :

Akademik çalışmalar ve yetkinlik çalışmalarının yapılması için ortak komisyonların kurulması gerekmektedir. Adalet Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, TOBB ve Akademik çevre ile ortak çalışmalar yapılmalıdır.

3- Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatı bizlere neler kazandıracak?

EBRA'nın yukarıda izah edilen verdiğim bu ve benzeri çalışmalarını ülkemizde Ticaret Bakanlığı'nın önderliğinde yürütmemiz gerekmektedir. Hiç şüphesiz TOBB burada dinamik rolü ile önde olmalıdır. Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatı içinde aynı veya daha etkili modeller üretebilirsek, söz konusu Avrupa Sicil Birlikleri ile irtibatımız daha güçlü olacaktır. İş birliği, etkin çalışma ve bilgi paylaşımı ile Türk şirketlerinin pazardaki gücünü yükseltebiliriz.

Bu yüzyıl bilginin etkin kullanıldığı bir yüzyıldır. Geleceği bizler kurgulayıp inşa edersek, hayal olarak tabir edilenlerin ileride gerçekleştiğini görebiliriz.

4- Türk Devletleri Ticaret Sicili Teşkilatı Oluşum Riskleri

Üye ülkelerin söz konusu bilgi ve verileri üye olmayan ülkelerle paylaşması ve veri transferi olanağının varlığı bir risk olarak değerlendirilebilir. Söz konusu risk analizlerinin yapılması, Dinamik IP ve daha güvenli elektronik alt yapı ve donanımın sağlanması yerinde olacaktır.

Arşivleme sisteminin korunması ve güvenli ortamda elektronik mühürle muhafaza edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

1. Türk Ticaret Kanunu
2. Ticaret Sicili Yönetmeliği
3. <https://ebra.be/>
4. <https://www.corporateregistersforum.org/>
5. <https://www.iaca.org/>
6. <https://www.gov.uk/government/organisations/companies-house>
7. <http://www.ebr.org/ebr-service>

UNIVERSITETLARNI INNOVASION BOSHQARISHDA TYUTORLIK FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMI

*The Rise of Asia - A Perspective from Tutoring System:
Mechanism for Improving Tutoring Activities for Innovation Management in Universities*

Yodgorov Mansur NABIYEVICH ¹
Rahmatov Shuxrat AXATOVICH ²

Аннотация

Maqolada oliy ta'lim muassasalarini innovatsion boshqarishda tyutorlik faoliyatini yanada rivojlantirishga qaratilgan nazariyalar o'z aksini topgan. Ma'lumki oliy ta'lim muassalarida tyutorlik faoliyati talabalar bilan tyutor o'rtasidagi ta'lim va tarbiya jarayonlarini muvoffiqilashtirish bilan chegaralanib qolmoqda. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish sharoitida har bir talabani tadbirkorlik ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Maqolada ilgari surilgan g'oyalar va ishlab chiqilgan modellar OTMlarda talabalarni ilmiy tadqiqot ishlariga jalb qilish, ilmiy ishlar natijalarini tijoratlashtirishda ishtirokini ta'minlashga doir tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: tyutor, tyutorlik faoliyati, tyutor madaniyati, tadbirkorlik, innovatsiya, innovatsion tadbirkorlik, ideal tyutor, real tyutor.

Abstract

The article reflects the theories aimed at the further development of tutoring activities in the innovative management of higher education institutions. It is known that the activity of tutoring in higher education institutions is limited to the coordination of educational and educational processes between students and tutors. In the conditions of socio-economic development of the regions, education of every student in the spirit of entrepreneurship is gaining importance. The ideas put forward in the article and the developed models are aimed at the development of recommendations for the involvement of students in scientific research work in HEIs, ensuring their participation in the commercialization of the results of scientific work.

Keywords: tutor, tutoring activity, tutoring culture, entrepreneurship, innovation, innovative entrepreneurship, ideal tutor, real tutor.

Аннотация

В статье отражены теории, направленные на дальнейшее развитие репетиторской деятельности в инновационном управлении высшим учебным заведением. Известно, что деятельность репетиторства в высших учебных заведениях ограничивается координацией учебно-воспитательных процессов между студентами и преподавателями. В условиях социально-экономического развития регионов воспитание каждого студента в духе предпринимательства приобретает все большее значение. Высказанные в статье идеи и разработанные модели направлены на разработку рекомендаций по привлечению студентов

---

¹ Vice Rector of Finance and Economics, Bukhara University of Innovation, yodgorov.mansur@bui.uz

² Assoc. Professor, Bukhara engineering and technology institute, rahmatov79@mail.ru

к научно-исследовательской работе в вузах, обеспечению их участия в коммерциализации результатов научной работы.

Ключевые слова: тьютор, тьюторская деятельность, тьюторская культура, предпринимательство, инновации, инновационное предпринимательство, идеальный тьютор, реальный тьютор.

Chuqur bilim talab qiluvchi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishning ustuvor rivojlanishi har qanday mamlakatning iqtisodiy o'sishi va turmush sifati oshishining zaruriy sharti innovatsion faollik bilan belgilanadi. Innovatsion faollik, o'z navbatida, davlatning iqtisodiy va ilmiy-texnik imkoniyatlari, uning innovatsiyaga oid siyosati va salohiyati, shuningdek, jamiyatning ma'naviy holatiga bog'liq. Innovatsion faollik bo'y ko'rsata boshlagan joyda o'z-o'zidan boshqaruv tizimiga ham innovatsion yondashishga ehtiyoj seziladi. Bu ehtiyoj yurtimizda innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning hamda davlat boshqaruvi, iqtisodiyot ustuvor tarmoqlari va ijtimoiy sohaga innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni amalda joriy qilishni rag'batlantirish ham kadrlarni innovatsion boshqarishning samarali tizimini yaratish zaruratini taqozo etadi.

O'zbekistonda jadal rivojlanish davri boshlangan hozirgi paytda oliy ta'limning shaklan va mazmunan qiyofasi ta'limning sifati va tarbiyaning aniq natijadorligi bilan baholashni nazarda tutadi. Shu sababli, oliy ta'limning o'z oldiga qo'ygan taktik va strategik maqsadi – 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasining ma'no-mazmunidan kelib chiqib, islohotlarni bosqichma-bosqich, izchil olib borishni taqazo etadi.

Bu borada esa oliy ta'lim muassasalarida innovatsion boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish maqsadida tyutorlik lavozimlarini tashkil etish va talabalarni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash bilan bir qatorda ularning innovatsion-tadbirkorlik ruhida tarbiyalash ham tyutorlar zimmasiga yuklatilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tyutor

talabalarining shaxsiy rivojlanishiga, ta'lim muassasada, respublika va xalqaro miqyosdagi tanlov va olimpiadalarda munosib ishtirok etishiga, shuningdek, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishiga ko'maklashuvchi pedagog bo'lib, u yigit-qizlarni kasbga yo'naltirish, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, turli ilmiy to'garaklarga jalb etish hamda muammo va kamchiliklarini o'rganib, ularga atroflicha yechim topish bilan shug'ullanadi [2].

Oliy ta'lim tizimini isloh qilishning zamonaviy sharoitida o'zini uzluksiz kasbiy va ijodiy rivojlantirishga qodir bo'lgan professional, malakali mutaxassislarni tayyorlash dolzarb bo'lib bormoqda. Talabaning kasbiy, shaxsiy rivojlanishi nazariy majmuaviy bilim va amaliy ko'nikmalardan har tomonlama foydalanishni, turli vaziyatlarda muammolarni ko'rish, ularni hal qilish yo'llarini tushunish, fikrlash qobiliyati, amaliy o'z o'zini baholab, takomillashtirishga tayyorgarliklarni taqozo etadi. Bunday vaziyatda oliy ta'lim muassasasi talablarini yaxshi biladigan va ularga moslashishiga yordam bera oladigan tyutorlar ko'magi, madadi kerak bo'ladi.

Hozirgi globallashtirish va integratsiyalashtirish jarayonida axborot almashish subyektlari va makonning kengayishi natijasida yoshlar dunyoqarashi, mafkurasi va intilishlaridagi o'zgarishlarni nazorat qilishning muhimligi oliy ta'lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini joriy etish uchun ijtimoiy-ma'naviy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday ekan tyutorlik qachon, qayerda va nima sababdan paydo bo'lgan degan savollarga javob izlaymiz. Ko'p manbalarda ta'kidlanishicha, tyutorlik dastlab XIV asrda Angliyaning Oksford va Kembrij universitetlarida paydo bo'lgan.

Individual yondashuv nuqtai nazaridan tyutor faoliyatining asosiy vazifasi kompensatsiya bo‘lib, o‘quv samaradorligi, intizom, darsdan tashqari mashg‘ulotlar va boshqalarni hal qilishga qaratilgan. Bunda individual yondashuv dasturlarda belgilangan ta‘lim faoliyati darajasi bilan o‘quvchining ularni o‘zlashtirish real imkoniyatlari o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.³

Tyutor bu tafovutni qoplashga yordam beradi. Ikkinchi (antropologik) pozitsiya insondagi shaxsiy namoyonlik muammosini standartlar va dasturlardagi talablaridan qat‘iy nazar ta‘lim vositalari orqali hal qilish, shaxsiy tamoyilni rivojlantirish bilan bog‘liq. Bunday holatda tyutorning vazifasi insondagi shaxsiy salohiyatini ochishi va namoyon etishi uchun yordam berish, qo‘llab-quvvatlashdan iboratdir. Tyutorlik ishida individuallashtirish, erkinlik, o‘z taqdirini o‘zi belgilash, shaxsning o‘z hayotiga, uning kelajagiga, istiqboli, yoshga qarab mazmunli munosabatda bo‘lish kabi qadriyatlar ishga solinadi. Bu bevosita ta‘limni gumanitarizatsiyalash (insonparvarlashtirish) masalalari, ya‘ni insonni (o‘smirni, yigitni) o‘z maqsadlari va kelajak qiyofasi bilan bog‘liq holda o‘zini ishlatishga, o‘zini salohiyat va resurs sifatida tasavvur etishga o‘rgatish kabi vazifalar yuklatilgan.

Rus tadqiqotchisi N.V.Ribalkinaning fikriga ko‘ra, tyutorlik fenomeni Buyuk Britaniyada taxminan XIV asrdan Oksford va Kembrij universitetlarida paydo bo‘lgan.

XVI asr oxiriga kelib tyutor universitet ta‘limi tizimida qo‘l ostidagi talabalarning tarbiyasiga ma‘sul bo‘lgan muhim shaxsga aylanadi. XVII asrda tyutor faoliyati ko‘lami yanada kengayadi, endi unga ta‘lim berish vazifalari ham yuklanadi. Tyutor talabaga qaysi amaliy mashg‘ulot va ma‘ruzalarga kirishni aniqlab beradi, talabalar darslarni qoldirmay yaxshi o‘qishlari va imtihonlarga tayyor bo‘lishlarini nazorat qilib boradi. XVII asrdan boshlab tyutorlik tizimi rasman ingliz universitet ta‘limi tizimining ajralmas qismi sifatida tan olinadi. 1700 yildan 1850 yilgacha ingliz universitetlarida rasmiy kurslar va kafedralar bo‘lmagani uchun talabalarni imtihonlarga tyutor tayyorlagan. XVIII-XIX asrlar davomida tyutorlik tizimi Angliya universitetlarida asosiy o‘rinni egallab oladi.⁴

Bugungi kunda ko‘plab ta‘lim muassasalari o‘zining ichki ta‘lim tarzini tubdan o‘zgartirishga harakat qilmoqda: ta‘lim yo‘nalishlari sonini ko‘paytirish; talabalar kontingentini kengaytirish; yangi ta‘lim texnologiyalarini o‘zlashtirish; fanlararo aloqalarni o‘rnatish va boshqalar. Bunday holatda talaba uchun ta‘lim maydoni nafaqat qat‘iy belgilangan, hamma uchun umumiy o‘quv dasturi, balki turli xil ta‘lim takliflarini bilish va ularning muayyan hamkorlikda tashkil etilishi bilan belgilanadi.

Stajyor tyutor – talabaning o‘z-o‘zini boshqarishning faol bo‘lishi, kichik kurs talabalariga o‘quv jarayoniga moslashishda yordam beradi, ularni darsdan tashqari ishlarga jalb qiladi va ta‘lim muassasasi maydonini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Akademik tyutor – bu tyutorlik tayyorgarligiga majburiy ega bo‘lgan magistr bo‘lib, uning ishi kredit modulli o‘qitish tizimini joriy etishda dolzarb bo‘lgan individual o‘quv rejasini ishlab chiqish va amalga oshirishga qaratilgan.

Ustoz-tyutor – ta‘lim muassasa bitiruvchisi, tyutorlik tayyorgarligidan o‘tgan, ehtimol ilmiy darajaga ega. Ushbu darajadagi tyutorning asosiy vazifasi kelajakdagi mutaxassisning shaxsiy va kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonini qo‘llab-quvvatlash va yordam berishdan iborat.

---

³ O.Ummatov va boshq., 2023

⁴ Avliyoqulov B. B., 2023

Rahbar-tyutor – bu professor bo‘lib, uning bevosita vazifasi tyutorlar ishini kuchaytirish va tashkil etish, o‘qituvchining o‘ziga xos uslubini shakllantirish, qo‘llab-quvvatlash va aniqlashdan iboratdir.⁵

Tadqiqotlar davomida Rossiya, Germaniya va Birlashgan Arab amirliklaridagi tyutorlar o‘qitish modellarining umumiy tavsiflari quyidagilardan iboratligi belgilab olindi. Bunga ko‘ra:

Tyutor talabani individuallashtirish jarayoniga qaratilgan bo‘lib, uning maqsadi sifatida shaxsning o‘zini o‘zi belgilashini ko‘zda tutadi.

Jarayon sifatida, bu individual maslahatchi, o‘qituvchi talabaga o‘z faoliyatining dasturi sifatida individual ta‘lim trayektoriyasini rivojlantirishga yordam beradi, uni amalga oshirish jarayoniga hamroh bo‘ladi.

Dunyoning hech bir davlatida tyutorlik tizimi ishini nazorat qilish uchun normativ-huquqiy baza mavjud emas; bu endigina Rossiyada shakllantirilmoqda.

Tyutor ishining asosiy shakli – individual maslahatchidir. Germaniya va Birlashgan Arab amirliklari universitetlarida tyutorlik ham kunduzgi, ham masofaviy ta‘limga joriy qilingan.

Tyutorning bajaradigan umumiy vazifasi talabani o‘qishga jalb etish, ya‘ni talaba bilan birgalikda uning individual ta‘lim trayektoriyasi (yo‘nalishi)ni tuzish va uni amaliyotgatatbiq etishdan iborat.

Tyutorlik faoliyati modellari. Talabalar bilan pedagogik faoliyat amaliyotiga tanlangan tyutorlik modellarini tatbiq etish ularning samarali o‘zaro hamkorligini, ta‘lim makonida konstruktiv ijtimoiy faoliyat yuritishini va natijada har bir o‘quvchining shaxs sifatida o‘z-o‘ziga yetarli qadriyatga aylanishiga yordam beradi. Bular jumlasiga:

- 1-model – «Fanlar bo‘yicha ustozlik» (murabbiylik) modeli;
- 2-model – «Parvozlarni boshqarish markazi» (dispatcherlik) modeli;
- 3-model – «Ta‘limdagi vositachilik» (rivojlanish bo‘yicha maslahatchilik) modeli;
- 4-model – «Individuallashtirish makonini loyihalashtirish (uslubiy ustozlik) modeli;
- 5-model – Refleksiya (aks etish) makonini tashkil etish modeli kiradi.

Ushbu modellar qatoriga biz tomonimizdan 6-model sifatida “Innovatsion-tadbirkorlik” (tadbirkor ustoz) modeli ilgari surilmoqda. Bu esa OTM talabalarining tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadigan model sifatida qarashimiz mumkin.

Ushbu model asosida tyutorlarni ham innovatsion-tadbirkor xislatlarini rivojlantirishga e‘tiborni kuchaytirish, ularni ilmiy izlanishlarga jalb qilish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish jarayonlariga yaqinlashtirish masalasi ilgari suriladi.

Ushbu modellarni o‘qitishning turli bosqichlarida qo‘llash ta‘lim jarayonining har bir subekti, uning o‘z-o‘zini anglash va o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun ajralmas huquqini ta‘minlash imkonini bersa biz ilgari surayotgan model har bir subyektni tadbirkorlik ruhida tarbiyalash imkonini beradi.

Shu bilan birga tadqiqotlar davomida tyutorlarning kasbiy loyiqqligini baholovchi metodlarni yaratish g‘oyalarini ilgari surish lozimligini inobatga olib, Oliy ta‘lim muassasasi tyutorlarining innovatsion boshqaruvchilik xislatlarini baholash metodi takomillashtirildi.

Ushbu metod so‘rovnomalar asosida shakllantirilgan ideal va real tyutorlar xislatlarining o‘rtacha arifmetik qiymatlari va vazn koeffitsiyentlari ma‘lumotlariga asoslanadi. Har bir qayd

---

⁵ O.Ummatov va boshq., 2023

etilgan parametr bo'yicha tyutorga qo'yilgan baholarning o'rtacha qiymati olinadi, so'ng uning innovatsion boshqaruv jarayonini qo'llab-quvvatlovchi kasbiy xislatlari individual profilini tuzish uchun foydalaniladi. Qanchalik real va ideal tyutor xislatlari baholash qiymatlari farqi katta bo'lsa, shunchalik baholanayotgan tyutorning kasbiy layoqatligi past hisoblanadi.⁶

Ideal tyutorning muvofiq xislatlarining real tyutor xislatlaridan farqi darajasini baholash imkonini beradigan formula (1) ishlab chiqildi va bu formuladan foydalanish bizga OTMning tahlil qilinayotgan guruh tyutorlarining o'rganilayotgan sifatlarini baholash imkonini beradi:

$$S_q = \frac{\sum_{j=1}^n W_j^2 * (k'_j - k_j)^2}{\sum_{j=1}^n V_j^2 * k_j^2} * 100\% \quad (1)$$

bunda, S_q - OTM tahlil qilinayotgan guruh tyutorining ideal tyutor uchun xos bo'lgan muvofiq xislatlaridan farqlar qiymati yig'indisi, %;

q – tahlil qilinayotgan OTM guruhi tartib raqami;

n – tyutorning tahlil qilinayotgan xislatlari umumiy soni (bizning misolda $n=25$);

j – tahlil etilayotgan xislatning tartib raqami;

W_j – j -chi xislatning ahamiyatligini tavsiflovchi vazn koeffitsiyenti (9-jadvaldan olinadi);

k'_j – real (baholanayotgan) tyutorda j -chi xislatning namoyon bo'lish darajasi, ball;

k_j – ideal tyutorda j -chi xislatning namoyon bo'lish darajasi, ball.

Oliy ta'lim muassasalarini innovatsion boshqarish mexanizmini takomillashtirishda tahlil qilinayotgan guruh tyutorlarining yuqori layoqati darajasini aniqlash va kamchiliklari tashxisini amalga oshirishni biz tomondan ishlab chiqilgan maxsus jadvalga S_q - qiymatlarini joylashtirish orqali aniqlashtiriladi.⁷

1-jadval

Oliy Ta'lim Muassasalarini Innovatsion Boshqarish Mexanizmini Takomillashtirishda Tyutor Uchun Zarur Bo'lgan Xislatlar Diagnostikasi⁸

S_q , %	0-15	15-25	25-35	> 35
Diagnostika	Tyutorning yuqori kasbiy loyiqligi. Tyutorlikka tavsiya etish mumkin	Tyutorning kasbiy loyiqligi. Tyutorlikka tavsiya etish mumkin (guruhlar doirasida)	Tyutorning qisman kasbiy loyiqligi. Tyutorlikka tavsiya etish mumkin (guruhlar doirasida), shu bilan birga qo'shimcha o'qitish zarur	Tyutorning kasbiy nolojiqligi. O'rganilgan tyutorni qo'shimcha o'qitish zarur yoki S_q qiymati 50%dan yuqori bo'lgan taqdirda almashtirish kerak

Tyutorning OTMda innovatsion boshqarish jarayonlarini tashkil qilish uchun zarur bo'lgan xislatlarni aniqlash bo'yicha taklif etilgan baholash metodi faqatgina tyutorning kasbiy loyiqligini tahlil qilish vositasi bo'libgina qolmay, tyutorlar zahirasini shakllantirish muhim elementi ham hisablanadi. Gap shundaki, OTMlarda innovatsion boshqaruv faoliyatni rivojlantirishga to'siq bo'luvchi ko'plab omillar ichida ishtirokchilar eng ahamiyatli sifatida faoliyatni boshqarish bilan

⁶ Rakhmatov S. A., Nizamov A. B. 2020.

⁷ Rahmatov Sh.A. 2023 y

⁸ Mualliflar ishlanmasi

bog'liq tashkiliy omillar guruhini tanlashgan. Ushbu kamchiliklar nafaqat OTM darajasida, balki alohida tyutorlar darajasida ham namoyon bo'lmoqda. Aynan ana shu aniqlangan muammolarni bartaraf etish uchun keyingi tadqiqotlarimizda biz tomondan hududiy OTMlar innovatsion boshqaruv faoliyatini rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadigan tyutor-xodimlar guruhini ta'minlaydigan modellarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Biz tomondan taklif etilayotgan tyutorning OTMda innovatsion boshqaruv faoliyatini amalga oshirish, bu jarayonlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan hamda ushbu tizimli ishdagi o'rnini belgilab beradigan xislatlarni baholash ishchi metodining mazmun va mohiyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga biz tomonimizdan ilgari surilgan ideal tyutorning muvofiq xislatlarining real tyutor xislatlaridan farqi darajasini baholash imkonini beradigan formula bizga BuxMTI, TYAIU, BDUlar misolida OTMning tahlil qilinayotgan guruhlari tyutorlarining o'rganilayotgan sifatlarini baholashni amalga oshirish imkonini berdi. Bu esa OTMni innovatsion boshqaruv faoliyatini tashkil qilishda tahlil qilinayotgan guruhlar tyutorlining yuqori layoqati darajasini aniqlash va kamchiliklari tashxisini amalga oshirishni maxsus jadvalga joylashtirish orqali aniqlashtirildi (2-jadval).

2-jadval

Oliy Ta'lim Muassasalarini Innovatsion Boshqarishni Muvaffaqiyatli Takomillashtirishda Tyutor Uchun Zarur Bo'lgan Xislatlar Diagnostikasi

(BuxMTI, TYAIU, BuxDU)

	St, %	0-15	15-25	25-35	> 35	
O'rganilgan OTM	Diagnos-tika	<i>Tyutorning yuqori kasbiy loyiqligi.</i> <i>Tyutorlikka tavsiya etish mumkin</i>	<i>Tyutorning kasbiy loyiqligi.</i> <i>Tyutorlikka tavsiya etish mumkin (guruhlar doirasida)</i>	<i>Tyutorning qisman kasbiy loyiqligi.</i> <i>Tyutorlikka tavsiya etish mumkin (guruhlar doirasida), shu bilan birga qo'shimcha o'qitish zarur</i>	<i>Tyutorning kasbiy nolojiqligi.</i> <i>O'rganilgan tyutorni qo'shimcha o'qitish zarur yoki Sq qiymati 50%dan yuqori bo'lgan taqdirda almashtirish kerak</i>	Jami
BuxMTI	kishi	11	14	7	1	33
	% da	33,3	42,4	21,2	3,1	100,0
TYAIU	kishi	1	2	1	0	4
	% da	25,0	50,0	25,0	0,0	100,0
BuxDU	kishi	15	19	24	3	61
	% da	24,6	31,1	39,3	5,0	100,0

Ko'rinib turibiki, tadqiqotlar davomida Buxoro muhandislik-texnologiya institutning 33 nafar tyutorining innovatsion boshqaruvchilik xislatlari o'rganilgan. Natijalarga ko'ra ularning 33,3 % yuqori kasbiy loyiqlikka, 42,4 % o'rtacha kasbiy loyiqlikka, 21,2 % qisman kasbiy loyiqlikka ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bir nafar tyutorni qo'shimcha o'qitish zarurligini ko'rishimiz mumkin.

Turkiston yangi innovatsiyalar universitetida 4 nafar tyutor faoliyat ko'rsatadi. Nodavlat OTMsi yangi tashkil etilganligi va talabalar soni kamligi sababli faoliyat yuritayotgan tyutorlar soni ham kam. OTM tyutorlari o'rtasida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida ularning 25,0 %

yuqori kasbiy loyqlikka, 50,0 % o'rtacha kasbiy loyqlikka, 25,0 % qisman kasbiy loyqlikka ega ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Ushbu ko'rsankichlar Buxoro Davlat universitetining 61 nafar tyutorlari o'rtasida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida ularning 24,6 % yuqori kasbiy loyqlikka, 31,1 % o'rtacha kasbiy loyqlikka, 39,3 % qisman kasbiy loyqlikka ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. 5% ya'ni 3 nafar tyutorni qayta o'qitish zarurligini ko'rishimiz mumkin. E'tiborli jihati shundaki har uchala OTM tyutorlari orasida innovatsion boshqaruvchilik xislatlari bo'yicha kasbiy noloyiq rahbarlar borligini ham kuzatishimiz mumkin.

Taklif etilayotgan metodning afzallik jihati shundaki, birinchidan tyutorlarning OTMda innovatsion boshqaruvchanlik faoliyatni amalga oshirish jarayonlarini tashkil qilish uchun zarur bo'lgan xislatlarni aniqlashda ahamiyatli hisoblansa, ikkinchidan tyutorlarning kasbiy loyqligini tahlil qilish vositasi bo'libgina qolmay, tyutorlar zahirasi shakllantirish OTM kadrlar siyosatining muhim elementi ham hisablanadi.

Yuqoridagi natijalar asosida OTMda tyutorlar zahirasi shakllantirish hamda bu asosida boshqaruv samaradorligini oshirishga ham erishilishini alohida ta'kidlash lozim.

Adabiyotlar

1. Avliyoqulov B. B. Talabalarga tirgak bo'layotgan tyutorlar./ Fan, jamiyat va innovatsiyalar VOLUME-1 ISSUE-3 AVGUST 2023.
2. Olimov K.T., Tukhtaeva Z.Sh. Integration of Special Subjects. Opportunities and Solutions. Eastern European Scientific Journal, 2019/2. – P. 67-70.
3. Rahmatov Sh.A. Oliy ta'lim muassasalari innovatsion tadbirkorlik faoliyatini takomillashtirish mexanizmi / Monografiya. 2023 y.
4. Rakhmatov S. A., Nizamov A. B. Principal components of implementation of “university-3.0” transformation in the development of innovative-entrepreneurial activities of modern higher educational institutions //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2020. – T. 1691. – №. 1. – C. 012231.
5. Xo'janazarova S., Oripova M. Tyutorlarda muloqot madaniyatini shakllantirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning pedagogik asoslari. Kasbiy ta'lim. – 39-45 b.
6. Бедарева К.А. Вопросы актуальности тьюторства в системе высшего образования // Социальные контакты молодежи: тьюторство как технология организации социально-образовательного взаимодействия. Материалы научно-практической конференции. – Барнаул: АЗБУКА, 2013.
7. О.Умматов, Б.Хусанов, С.Худойкулов, М.Бойсариев, А.Амонов, Н.Дўсимбетова, О.Эрназаров, Н.Эшнаев, С.Мирзаева. Олий таълим муассасаларида тьюторлик фаолиятини амалга ошириш (таклифлар, тавсиялар, услублар). Услубий қўлланма /– Тошкент -2023. -140 б.
8. Рахматов Ш. А., Алимова Р. Х., Субханова Н. Х. Scientific theories and concepts in creating entrepreneurship universities focused on innovation //Актуальные научные исследования в современном мире. – 2020. – №. 12-7. – С. 20-26.
9. Рахматов Ш. А. и др. Олий таълим муассасалари инновацион тadbirkorlik бўлинмалари амалга оширувчи вазифаларининг асосий йўналишларини шакллантириш //Новости образования: исследование в XXI веке. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 604-611.
10. Рахматов Ш. А. Олий таълим муассасаси менежери инновацион-тadbirkorlik хислатларини баҳолаш методи.: Рахматов Шухрат Ахатович, Бухоро мухандислик

технология институты таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №. 4. – С. 71-77.

11. Рыбалкина Н.В. Размышления о тьюторстве. Москва-Тверь: «СФК-Офис», 2016. – 188с

EXPLORING FRACTIONAL CALCULUS IN ECONOMIC MODELING: INSIGHTS INTO VOLATILITY, OPTION PRICING, AND MARKET DYNAMICS

Iqtisodiy Modellashtirishda Kasr Hisobini O'rganish: O'zgaruvchanlik, Tanlov Narxlari Va Bozor Dinamikasi Haqida Tushunchalar

Merajov Nursaid IKROM UGLI¹

Abstract

In recent years, the application of fractional calculus in economic modeling has gained considerable attention due to its ability to capture the complexities and memory effects inherent in economic systems. Unlike traditional integer-order derivatives, fractional derivatives provide a more nuanced approach to dynamic systems by allowing for the modeling of phenomena that exhibit non-local behavior and long-term memory. This paper explores the use of fractional derivatives to analyze a variety of economic problems, including volatility modeling, option pricing, and economic growth dynamics.

We begin by reviewing the foundational concepts of fractional calculus and its historical development, highlighting its emergence as a powerful tool in the mathematical arsenal for economists. By extending classical economic models, such as the Black-Scholes model for financial derivatives and the Solow growth model, we show how incorporating fractional orders can enhance the accuracy of predictions and improve our understanding of market behaviors.

Ultimately, this research underscores the need for a paradigm shift in economic modeling towards fractional calculus, which has the potential to enrich our analytical capabilities and yield more robust insights into the dynamics of economic systems. Through this exploration, we aim to contribute to the ongoing dialogue regarding mathematical modeling in economics and encourage further investigation into the possibilities offered by fractional derivatives.

Keywords: Fractional Calculus, Economic Modeling, Fractional Derivatives, Volatility Modeling, Option Pricing, Economic Growth, Long-Term Memory, Dynamic Systems, Mathematical Modeling, Economic Dynamics.

Annotatsiya

So'nggi yillarda Kasr tartibli hosila hisoblashning iqtisodiy modellashtirishda qo'llanilishi iqtisodiy tizimlarga xos murakkabliklar va xotira ta'sirlarini aniqlash imkoniyati tufayli katta e'tibor qozonmoqda. An'anaviy butun sonli hosilalardan farqli o'laroq, Kasr tartibli hosila hosilalar uzoq muddatli xotira va no lokal masalalarni modellashtirish orqali dinamik tizimlarga yanada nozik yondashuvni taqdim etadi. Ushbu maqolada Kasr tartibli hosilalardan foydalangan holda iqtisodiy muammolarni, jumladan, o'zgaruvchan modellashtirish, tanlov narxini (option price) belgilash va iqtisodiy o'sish dinamikasini tahlil qilish o'rganiladi.

Maqola avvaliga Kasr tartibli hosila hisoblashning asosiy tushunchalari va uning tarixiy rivojlanishini ko'rib chiqadi hamda ushbu matematik uslub iqtisodchilar uchun qudratli vosita

---

¹ Associate Professor, Bukhara University of Innovation, nursaidmerajov@bui.uz

sifatida shakllanganligini ta'kidlaydi. Klassik iqtisodiy modellarni, masalan, moliyaviy derivativlar uchun 'Black-Scholes' modeli va iqtisodiy o'sish uchun 'Solow modeli' ni kengaytirish orqali Kasr tartibli hosila darajalarning qo'llanilishi bashoratlarni aniqlashtirishga va bozor xatti-harakatlarini yaxshiroq tushunishga qanday yordam berishini ko'rsatamiz.

Natijada, ushbu tadqiqot iqtisodiy modellashtirishda Kasr tartibli hosila hisoblashga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi va ushbu uslubni qo'llash iqtisodiy tizimlarning dinamikasini chuqurroq tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Ushbu yondashuv orqali iqtisodiy modellashtirishdagi matematik tadqiqotlarni davom ettirishga o'z hissamizni qo'shishni va Kasr tartibli hosila orqali mavjud imkoniyatlarni o'rganishni rag'batlantirishni maqsad qilganmiz.

Kirish

Iqtisodiy tizimlar tabiatan murakkab bo'lib, ko'pincha dinamik, no-chiziqli va yo'lga bog'liq xatti-harakatlarni namoyon etadi. An'anaviy iqtisodiy modellashtirish odatda hozirgi sharoitlar asosida iqtisodiy o'zgarishlar yuzaga keladi deb hisoblaydigan butun sonli differentsial tenglamalarga tayanadi. Biroq, haqiqiy iqtisodiy tizimlar ko'pincha "xotira" ta'sirlarini namoyish etadi, bunda o'tgan voqealar hozirgi qarorlar va kelajakdagi natijalarga ta'sir qiladi.

Kasr tartibli hosila hisoblash, ya'ni an'anaviy hisoblashni butun bo'lmagan darajalarga kengaytiruvchi matematik uslub, bunday ta'sirlarni hisobga olishda qudratli vositaga aylandi. Ushbu maqolada Kasr tartibli hosila hisoblashning iqtisodiy modellashtirishda qo'llanilishi chuqur ko'rib chiqiladi va uning iqtisodiy jarayonlarning xotira xususiyatlari va no-mahaliy xatti-harakatlarini aks ettirishdagi imkoniyatlari namoyish etiladi. Klassik modellarni kengaytirish orqali Kasr tartibli hosila hisoblash bashoratlarni yanada aniqroq qilish va iqtisodiy dinamikani chuqurroq tushunishga yordam berishi ko'rsatiladi.

1. Kasr tartibli hosila va uning Tarixi

Fraksion hisoblash qadimiy davrlarda matematiklar tomonidan kiritilgan bo'lib, uning dastlabki nazariy asoslari XVII asrda paydo bo'lgan. Bu tushuncha Gottfried Wilhelm Leibniz tomonidan differentsial hisoblash asoslarini yaratish jarayonida muhokama qilingan. Biroq, u ko'proq matematik qiziqish uyg'otuvchi tushuncha bo'lib qoldi va asrlar davomida jiddiy qo'llanilmagan.

XX asrga kelib, fraksion hisoblash turli matematik va fizika sohalarida qo'llanila boshlandi. Ayniqsa, Benoit Mandelbrot 1970-yillarda moliyaviy bozorlarni modellashtirishda fraksion Brownian harakatini joriy etganida, u fraksion hisoblash iqtisodiyotda qo'llanilishi uchun zamin yaratdi. Mandelbrotning ishlarida moliyaviy bozorlarning uzoq muddatli bog'liqlik va xotira effektlariga ega ekanligi ko'rsatildi va bu tadqiqot iqtisodiy modellashtirishning yangi yo'nalishlarini ochdi

2. Kasr tartibli hosila haqida asosii tushunchalar va xossalar

Kasr tartibli hosila hisoblash — bu matematik analizning bir bo'limi bo'lib, differentsial va integral tushunchalarni ixtiyoriy, butun bo'lmagan darajalarga kengaytiradi. Bu shuni anglatadiki, birinchi yoki ikkinchi hosilani (mos ravishda o'zgarish tezligi va tezlanishni ifodalaydigan) ko'rib chiqish o'rniga, Kasr tartibli hosila hosilalar (masalan, 0,5-hosila) orqali yanada nozik dinamikalarni o'rganish mumkin

Kasr tartibli hosilalarning eng ko'p ishlatiladigan ikkita ta'rifi 'Riemann-Liouville' va 'Caputo' ma'nosidagi hosilalaridir. Ushbu ta'riflar dinamik tizimlarda xotira ta'sirlarini aks ettirish imkonini beradi, bunda hozirgi holat nafaqat so'nggi, balki uzoqdagi o'tmishdagi voqealar ta'sirida ham shakllanadi. Bu, ayniqsa, qarorlar qabul qilish jarayonlari va bozor xatti-harakatlari

ko‘pincha tarixiy ma‘lumotlarga bog‘liq bo‘lgan iqtisodiyotda foydalidir. Dastlab ushbu kasr tartibli hosilalar haqida qisqacha ma‘lumot berib o‘tsak.

Riman-Liuvill kasr tartibli hosilalari

$\mathbb{R}$ haqiqiy sonlar to‘plamida chegaralangan $\Omega = [a, b]$ ($-\infty < a < b < \infty$) to‘plam berilgan bo‘lsin. $[a, b]$ segmentda aniqlangan $f(x)$ funktsiya uchun $\alpha \in \mathbb{C}$ ($\Re(\alpha) > 0$) tartibli Riman-Liuvill kasr tartibli integrallari $I_{a+}^{\alpha} f$ va $I_{b-}^{\alpha} f$ mos ravishda quyidagi tengliklar bilan aniqlanadi [1(Kilbas)]:

$$(I_{a+}^{\alpha} f)(x) := \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_a^x \frac{f(t) dt}{(x-t)^{1-\alpha}} \quad (x > a; \Re(\alpha) > 0) \quad (1)$$

$$(I_{b-}^{\alpha} f)(x) := \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_x^b \frac{f(t) dt}{(t-x)^{1-\alpha}} \quad (x < b; \Re(\alpha) > 0) \quad (2)$$

Bu yerda $\Gamma(\alpha)$ Gamma funktsiya. Bu integrallar *chap tomonlama* va *o‘ng tomonlama kasr tartibli integrallar* deyiladi.

$\alpha = n \in \mathbb{N}$ bo‘lganda (1.1) va (1.2) formulalar quyidagi n karrali integrallar bilan mos tushadi:

$$\begin{aligned} (I_{a+}^n f)(x) &= \int_a^x dt_1 \int_a^{t_1} dt_2 \dots \int_a^{t_{n-1}} f(t_n) dt_n = \\ &= \frac{1}{(n-1)!} \int_a^x (x-t)^{n-1} f(t) dt \quad (n \in \mathbb{N}) \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} (I_{b-}^n f)(x) &= \int_x^b dt_1 \int_{t_1}^b dt_2 \dots \int_{t_{n-1}}^b f(t_n) dt_n = \\ &= \frac{1}{(n-1)!} \int_x^b (t-x)^{n-1} f(t) dt \quad (n \in \mathbb{N}) \end{aligned} \quad (4)$$

$\alpha \in \mathbb{C}$ ($\Re(\alpha) \geq 0$) tartibli Riman-Liuvill kasr tartibli hosilalari $D_{a+}^{\alpha} y$ va $D_{b-}^{\alpha} y$ mos ravishda quyidagi tengliklar bilan aniqlanadi:

$$\begin{aligned} (D_{a+}^{\alpha} y)(x) &:= \left(\frac{d}{dx} \right)^n (I_{a+}^{n-\alpha} y)(x) = \\ &= \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \left(\frac{d}{dx} \right)^n \int_a^x \frac{y(t) dt}{(x-t)^{\alpha-n+1}}, \quad (n = [\Re(\alpha)] + 1; x > a) \end{aligned} \quad (5)$$

$$\begin{aligned} (D_{b-}^{\alpha} y)(x) &:= \left(-\frac{d}{dx} \right)^n (I_{b-}^{n-\alpha} y)(x) = \\ &= \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \left(-\frac{d}{dx} \right)^n \int_x^b \frac{y(t) dt}{(t-x)^{\alpha-n+1}}, \quad (n = [\Re(\alpha)] + 1; x < b) \end{aligned} \quad (6)$$

Kaputo kasr tartibli hosilalari

$[a, b]$ haqiqiy sonlar o‘qi $\mathbb{R}$ da chegaralangan oraliq bo‘lsin hamda

$$D_{a+}^{\alpha} [y(t)](x) \equiv (D_{a+}^{\alpha} y)(x) \text{ va } D_{b-}^{\alpha} [y(t)](x) \equiv (D_{b-}^{\alpha} y)(x)$$

lar mos ravishda (1.8) va (1.9) tengliklar bilan aniqlangan $\alpha \in \mathbb{C}$ ($\Re(\alpha) \geq 0$) tartibli Riman-Liuvill kasr tartibli hosilalari bo‘lsin. Ushbu $\alpha \in \mathbb{C}$ ($\Re(\alpha) \geq 0$) tartibli Riman-Liuvill kasr tartibli

hosilalari $({}^c D_{a+}^\alpha y)(x)$ va $({}^c D_{b-}^\alpha y)(x)$ lar Riman-Liuvill kasr tartibli hosilalari orqali mos ravishda quyidagi

$$({}^c D_{a+}^\alpha y)(x) := \left(D_{a+}^\alpha \left[y(t) - \sum_{k=0}^{n-1} \frac{y^{(k)}(a)}{k!} (t-a)^k \right] \right)(x), \quad (7)$$

$$({}^c D_{b-}^\alpha y)(x) := \left(D_{b-}^\alpha \left[y(t) - \sum_{k=0}^{n-1} \frac{y^{(k)}(b)}{k!} (b-t)^k \right] \right)(x) \quad (8)$$

tengliklar bilan aniqlangan, bu yerda

$$n = [\Re(\alpha)] + 1, \text{ agar } \alpha \notin \mathbb{N}_0 \text{ va } n = \alpha, \text{ agar } \alpha \in \mathbb{N}_0. \quad (9)$$

Bu hosilalar *chap tomonlama* va *o'ng tomonlama* α tartibli *Kaputo kasr tartibli hosilalari* deyiladi.

Xususiyl holda, $0 < \Re(\alpha) < 1$ bo'lganda (1) va (2) tengliklar quyidagi ko'rinishlarni oladi:

$$({}^c D_{a+}^\alpha y)(x) = (D_{a+}^\alpha [y(t) - y(a)])(x), \quad (10)$$

$$({}^c D_{b-}^\alpha y)(x) = (D_{b-}^\alpha [y(t) - y(b)])(x). \quad (11)$$

Agar $\alpha \notin \mathbb{N}_0$ hamda $y(x)$ funksiya $\alpha \in \mathbb{C}$ ($\Re(\alpha) \geq 0$) tartibli *Kaputo kasr tartibli hosilalari* $({}^c D_{a+}^\alpha y)(x)$ va $({}^c D_{b-}^\alpha y)(x)$ bilan birgalikda Riman-Liuvill kasr tartibli hosilalari $(D_{a+}^\alpha y)(x)$ va $(D_{b-}^\alpha y)(x)$ lar bir vaqtda mavjud bo'ladigan funksiya bo'lsa, (1) va (9) ga ko'ra, ular quyidagi tengliklar bilan bog'langan:

$$({}^c D_{a+}^\alpha y)(x) = (D_{a+}^\alpha y)(x) - \sum_{k=0}^{n-1} \frac{y^{(k)}(a)}{\Gamma(k-\alpha+1)} (x-a)^{k-\alpha}, \quad (12)$$

$$({}^c D_{b-}^\alpha y)(x) = (D_{b-}^\alpha y)(x) - \sum_{k=0}^{n-1} \frac{y^{(k)}(b)}{\Gamma(k-\alpha+1)} (b-x)^{k-\alpha}, \quad (13)$$

bu yerda $n = [\Re(\alpha)] + 1$.

3. Iqtisodiyotda Kasr tartibli hosila Hisoblashning Rivoji va Tarixi

Kasr tartibli hosila hisoblashning iqtisodiyotda qo'llanilishi nisbatan yangi bo'lsa-da, tez rivojlanib bormoqda. İlk nazariy asoslar 1970-yillarda 'Benoit Mandelbrot' tomonidan moliyaviy bozorlar uchun Kasr tartibli hosila Brownian harakatini joriy etish bilan shakllangan. Mandelbrotning tadqiqotlari moliyaviy bozorlar fraktallik va uzoq muddatli bog'liqlik xususiyatlariga ega ekanligini ko'rsatdi va bu Kasr tartibli hosila hosilalarning moliyaviy va iqtisodiy modellashirishda qo'llanilishiga yo'l ochdi.

So'nggi yillarda tadqiqotchilar klassik iqtisodiy modellarni Kasr tartibli hosila hisoblash orqali kengaytirdilar. Masalan, moliyaviy iqtisodiyotda, Kasr tartibli hosila versiyadagi 'Black-Scholes modeli' moliyaviy bozorlarning xotira ta'sirlarini va volatillik to'planishini yaxshiroq tushunish uchun qo'llanildi. Demak 'Black-Scholes' modeli quyidagi parabolik xususiyl hosilali differensial tenglama yordamida aniqlanadi:

$$\frac{\partial V}{\partial t} + \frac{1}{2} \sigma^2 S^2 \frac{\partial^2 V}{\partial S^2} + rS \frac{\partial V}{\partial S} - rV = 0 \quad (13)$$

Shuningdek, iqtisodiy o'sish nazariyasida 'Solow o'sish modeli' Kasr tartibli hosila hisoblash orqali kapital to'planishi va texnologik taraqqiyotning uzoq muddatli ta'sirlarini aniqlash uchun kengaytirildi.

4. Iqtisodiy Modellashirishda Kasr tartibli hosila Hisoblash Qo'llanishi

4.1 O'zgruvchanlikni (volatility) modellashirish va tanlov narxni (option price) belgilash

Volatility — bu moliya sohasidagi asosiy tushuncha bo'lib, vaqt o'tishi bilan aktiv narxlarining o'zgarish darajasini ifodalaydi. An'anaviy modellar, masalan, 'Black-Scholes tenglamasi', volatillik doimiy yoki oddiy stoxastik jarayonlarga bo'ysunadi deb hisoblaydi. Biroq, empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, volatillik ko'pincha vaqtga bog'liq bo'lib, uzoq muddatli xotira xususiyatlariga ega.

Kasr tartibli hosila hosilalar yordamida modellar ushbu uzoq muddatli bog'liqlikni hisobga olish imkoniyatiga ega bo'ladi va bu opsiyon narxini aniqlash modellarining aniqligini oshiradi. 'Gorenflo va Mainardi (2013)' Kasr tartibli hosila hisoblash yordamida Black-Scholes tenglamasining Kasr tartibli hosila versiyasini hosil qilib, real bozor xatti-harakatlarini yaxshiroq aks ettirish uchun doimiy volatillik tendensiyalarini hisobga olishga muvaffaq bo'ldi.

4.2 Iqtisodiy O'sish Dinamikasi

Klassik iqtisodiy o'sish modellarida, masalan, 'Solow modeli', kapital va texnologik taraqqiyotning vaqt o'tishi bilan to'planishi tasvirlanadi. Ushbu modellar odatda o'sish sur'ati joriy omillarga, masalan, jamg'armalar va investitsiyalarga bog'liq deb hisoblaydi. Ammo haqiqatda, o'sish ko'pincha yo'lga bog'liq xususiyatlarga ega bo'lib, o'tgan investitsiya qarorlari kelajakdagi natijalarga ta'sir ko'rsatadi.

Kasr tartibli hosila hosilalar yordamida tadqiqotchilar 'Solow modeli'ni kengaytirib, xotira ta'sirlarini qo'shdilar, bu uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni yanada realistik tasvirlashga imkon beradi. Ushbu yondashuv texnologik taraqqiyot va kapital to'planishining asta-sekin ta'sirini aks ettirib, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish prognozlarini yaxshilaydi.

4.3 Iqtisodiyotda Kasr tartibli hosila yordamida Optimal Nazorat

Optimal nazorat nazariyasi iqtisodiyotda agentlar ma'lum maqsadlarni, masalan, foyda maksimallashtirish yoki foydani oshirishni optimallashtirishga harakat qiladigan qaror qabul qilish jarayonlarini modellashirish uchun ishlatiladi. An'anaviy holda, bu modellar iqtisodiy o'zgaruvchilarning evolyutsiyasini ifodalash uchun butun sonli differentsial tenglamalardan foydalanadi. Biroq, Kasr tartibli hosila hisoblash tarixiy bog'liqliklarni optimallashtirish jarayoniga qo'shish orqali yanada moslashuvchan modellashirish imkonini beradi.

Masalan, Kasr tartibli hosila optimal nazorat atrof-muhit iqtisodiyotida qo'llanilgan, bu yerda ifloslanish va resurslarni yo'qotishning uzoq muddatli ta'sirlari siyosatchilarni o'tgan qarorlarning ta'sirini hisobga olishga majbur qiladi. Kasr tartibli hosila hisoblash ushbu muammolarni yanada nozikroq yondashuv orqali hal etish imkonini beradi, bu yerda siyosat qarorlari hozirgi va tarixiy ma'lumotlarga asoslangan holda qabul qilinadi.

5. Muammolar va Kelajak Yo'nalishlari

Kasr tartibli hosila hisoblash iqtisodiy modellashirishda katta afzalliklar berishiga qaramay, uning qabul qilinishida bir qator muammolar mavjud. Kasr tartibli hosila modellarining matematik murakkabligi ularni talqin qilish va qo'llashni qiyinlashtirishi mumkin, ayniqsa Kasr tartibli hosila hosilalarni yaxshi bilmaydigan iqtisodchilar uchun. Shuningdek, Kasr tartibli hosila differentsial tenglamalarni yechishning hisoblash talablariga ham to'siq bo'lishi mumkin.

Biroq, hisoblash vositalarining rivojlanishi va no-chiziqli dinamikaga bo'lgan qiziqishning oshishi Kasr tartibli hosila hisoblashning iqtisodiy tadqiqotlarda o'z o'rnini topishini ko'rsatadi. Kelajakda Kasr tartibli hosila modellarni yechish uchun samaraliroq algoritmlarni ishlab chiqish va Kasr tartibli hosila hisoblashni mehnat iqtisodiyoti, makroiqtisodiy siyosat va xalqaro savdo kabi sohalarda yanada ko'proq o'rganish asosiy yo'nalishlar bo'lishi mumkin.

Xulosa

Iqtisodiy modellashtirishda Kasr tartibli hosila hisoblashdan foydalanish iqtisodiy tizimlarning murakkab, xotiraga bog'liq dinamikasini aks ettirishda muhim qadamdir. Klassik modellarni Kasr tartibli hosila hosilalarni qo'shish orqali kengaytirib, iqtisodchilar volatillik, iqtisodiy o'sish va optimal nazorat kabi hodisalarni yanada aniqroq modellashtirish imkoniga ega bo'ladilar. Ushbu tadqiqot Kasr tartibli hosila hisoblashning iqtisodiy tizimlarni tushunishga qo'shayotgan imkoniyatlarini ko'rsatadi va uning qo'llanilishiga yanada chuqurroq e'tibor qaratishni rag'batlantiradi.

Iqtisodiy modellashtirish sohasi rivojlanib borayotgan bir vaqtda, Kasr tartibli hosila hisoblash an'anaviy usullarning cheklovlarini bartaraf etish va iqtisodiyotning dinamik xatti-harakatlarini chuqurroq tushunish uchun istiqbolli yo'nalish taklif qiladi. Kasr tartibli hosila modellar tomon qaratilgan paradigmatic o'zgarish nafaqat matematik yutuq, balki iqtisodiyotni o'rganishga yondashuvda ham tub o'zgarish hisoblanadi.

References ²

- Baldwin, R. (2016). *The Great Convergence: Information Technology and New Globalization*. Harvard University Press.
- Fallahgoul, H., Focardi, S., & Fabozzi, F. (2016). *Fractional calculus and fractional processes with applications to financial economics: Theory and application*. Academic Press.
- Webb, A. (2024). Applications of fractional stochastic volatility models to market microstructure theory and optimal execution strategies. *Frontiers in Applied Mathematics and Statistics*, 10, 1456746.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

HAZAR DENİZİ VE GÜNEY KAFKASYA: TARİH, PETROL VE BÖLGESEL İLİŞKİLER

The Caspian Sea and The South Caucasus: History, Oil and Regional Relations

Günay ALİYEVA ¹

Özet

Hazar Denizi, sahip olduğu zengin enerji kaynakları, jeopolitik durumu ve enerji transferi açısından o kadar önemlidir ki, sadece Güney Kafkasya'nın, bölge devletlerinin değil, bölge dışındaki devletlerin de ilgi odağı haline gelmiştir. Kaynakların doğru oranda paylanması ve Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi açısından bu mücadele, 18. yüzyılda I. Petro'nun Hazar Denizi'ni Rusya'nın iç denizine dönüştürme arzusuyla başlamış, bölgedeki deniz üstünlüğünün stratejik önemi ortaya çıkmıştır. Tüm bu özellikler Hazar Denizi çevresinde giderek artan bir askeri mücadelenin ortaya çıkmasına neden oldu.

Hazar Denizi ile ilgili ilk bilgi, MÖ 9. yüzyılın Asur kaynaklarına aittir. Eski Asurlular bu denize “Gündoğan deniz” adını verdiler. Eski Çin kaynaklarında Hazar Denizi'ne “Si Hai”, yani “Batı Denizi” deniyordu. Hazar Denizi'ni karakterize eden Herodot, bunun herhangi bir denizle ilgisi olmayan “kapalı bir su kütlesi” olduğunu yazıyor. Hazar'ın tarihi kaynaklarda toplam 70'e kadar tarihi isminden bahsedilmektedir. 6.yüzyıldan itibaren Hazar Türk kabileleri denizin kuzeybatı kıyısına yerleşerek denizin adını belirlemede kilit rol oynamıştır. Tüm etnolojik çalışmalar, Hazar Denizi'nin tarihi ve Güney Kafkasya halklarıyla ilişkilerinin incelenmesinde önemli gerçekleri ortaya çıkarmıştır.

20. yüzyılın ortalarında Azerbaycan SSC'sinde ilk kez açık denizden petrol üretimi, geniş petrol havzalarının inşası, Güney Kafkasya tarihinde enerji politikasında yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1994 yılında imzalanan “Yüzyılın Antlaşması” ve 2018 yılında imzalanan “Hazar Sözleşmesi”, Hazar Denizi'nin yasal statüsünü belirleyerek bölge devletleri arasında işbirliğinin sağlanmasına yardımcı oldu. Bugün de Azerbaycan ile Orta Asya Türk Devletinin Hazar Denizi'ne yönelik ortak politikası, enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında kilit rol oynamaktadır.

Anahtar kelimler: Hazar Denizi, Azerbaycan, Petrol Kaynakları, Orta Asya

Abstract

The Caspian Sea is of such significance due to its rich energy resources, geopolitical position, and energy transfer capabilities that it has become a focal point not only for the South Caucasus and regional states but also for countries outside the region.

In terms of the equitable distribution of resources and the determination of the Caspian Sea's status, this struggle began in the 18th century with Peter the Great's desire to transform the Caspian Sea into an inland sea of Russia, revealing the strategic importance of naval superiority

¹ Araş. Gör. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkasya Çalışmaları, Kafkasya Tarih bölümü, ORCID: 0009-0004-4424-3888

in the region. These factors have led to an increasingly intense military struggle surrounding the Caspian Sea.

The earliest information about the Caspian Sea comes from Assyrian sources of the 9th century BCE. The ancient Assyrians referred to this sea as the "Sea of Dawn." In ancient Chinese sources, the Caspian Sea was known as "Si Hai," meaning "Western Sea." Herodotus, who characterized the Caspian Sea, described it as a "closed body of water" with no connection to any sea. Historical sources mention up to 70 different historical names for the Caspian Sea. From the 6th century onwards, Caspian Turkish tribes settled along the northwest coast of the sea and played a key role in determining its name. Etymological studies have revealed significant facts about the Caspian Sea's history and its relations with the peoples of the South Caucasus.

In the mid-20th century, the Azerbaijan SSR marked the beginning of a new era in energy policy in the South Caucasus with the initiation of offshore oil production and the construction of extensive oil fields. The "Contract of the Century," signed in 1994, and the "Caspian Convention," signed in 2018, established the legal status of the Caspian Sea and facilitated cooperation among the regional states. Today, the joint policy of Azerbaijan and the Central Asian Turkic States towards the Caspian Sea plays a crucial role in the transportation of energy resources to international markets.

Keywords: Caspian Sea, Azerbaijan, Oil Resources, Central Asia

Giriş

Hazar Denizi'nin statüsü uzun yıllardır tartışmalı bir konu olup birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur. Yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak sorunun tarihi ve gelişimi, Hazar'a kıyısı olan devletlerin ve diğer devletlerin çıkarları ve konumları, jeopolitik ve ekonomik etkileri, bu sorunun çözümüne yönelik öneriler vb. Konular üzerine olmuştur. Bu makalede Hazar Denizi'nin doğal kaynakları, Hazar Denizi çevresindeki ülkelerin karşılıklı ilişkileri ve Hazar isminin etnonimi incelenmektedir.

Bugün Azerbaycan'ın dış politikasında büyük önem taşıyan kapsamlı uluslararası işbirliğinin genişletilmesi konusu günlük rutinden çıkmakla kalmıyor, tam tersine daha yeni boyutlara bürünüyor ve yeni seçeneklerle zenginleşiyor. Bu durum, ülkemizin uluslararası dünyadaki etki ve gücünün artırılması, dünya ekonomisine güçlü bir şekilde entegrasyonunun yanı sıra, uygulanan amaca yönelik ekonomi politikası sonucunda önemli değişikliklerin meydana geleceğine dair kesinliğin artırılmasına zemin hazırlamaktadır. Hazar Denizi'ne ilişkin ilk hükümler, Çarlık Rusyası ile İran arasında imzalanan "Petersburg" (1723), "Raşt" (1731), "Gülüstan" (1813) ve "Türkmençay" (1828) anlaşmalarına da kendini göstermektedir. Bu anlaşmalarda Rusya ve İran'ın Hazar Denizi'ndeki denizcilik faaliyetlerine ilişkin bazı problemleri düzenleyen normlar belirlendi.

Ancak hiçbirinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsü meselesine ilişkin bir tutum dile getirilmedi. 12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin Aktau şehrinde düzenlenen Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Beşinci Zirve toplantısında imzalanan "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin" Sözleşme ilk kez Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü ve kıyı devletlerinin Hazar Denizi'ne ilişkin haklarını tanımlamış ve yükümlülüklerini belirlemiştir.

Küreselleşme sürecinin güçlenmesi bağlamında Hazar ve Orta Asya bölgelerinde yer alan ülkelerin dış ekonomik kalkınma modelinin kavramsal temellerinin geliştirilmesi sırasında öncelikle dış ve iç faktörlerin değerlendirilmesi gerekmektedir ve bu da söz konusu ülkelerin ekonomik kalkınmasını etkilemektedir. Ancak bu faktörlerin ortaya çıkarılması ve objektif olarak

değerlendirilmesi, sonrasında hangi dış ekonomik kalkınma modelinin hangi ülkeye daha uygun olduğunu tespit etmek mümkündür.

Hazar Denizi'ndeki zengin petrol ve doğalgaz yatakları, Güney Kafkasya'da yer alan Azerbaycan ile Orta Asya'da yer alan Kazakistan ve Türkmenistan için büyük önem taşıyor. Böylelikle bu ülkeler, ekonomik gelir elde etmek ve ülke nüfusunun benzin ve doğalgaz ihtiyacını karşılamak amacıyla Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarını yaygın olarak kullanmaktadır.

Öte yandan bölgedeki Rusya ve İran, bu ülkelere nüfuz edebilmek amacıyla Hazar Denizi'ni siyasi bir unsur olarak kullanmaktadır. Makalede belirtilen Hazar'ın sahip olduğu petrol rezervlerinin miktarını, Avrupa ve Amerikan şirketlerinin bölgeye olan ilgisini ve Rusya ile İran'ın meseleye yaklaşım tarzını göz önünde bulundurursak, Hazar petrolünün Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın uluslararası ekonomik ilişkilerinde ana başlıklardan biri olduğu açıkça görülmektedir.

1. “Hazar” İsminin Tarihi Kökeni

Hazar denizi hakkında bulunan en eski bilgilerden biri, M.Ö. IX. yüzyıla ait kil tabletler üzerinde yazılmış eski Asur (Asurya) anıtlarında yer alır. Asurluların Hazar Denizi'ni “Doğu Denizi” ya da “Gün Doğan Denizi” olarak adlandırdığı bilinmektedir (Agasiyev, 2012).

M.Ö. VIII. yüzyılda yaşamış, “İlyada” ve “Odiseia” destanlarının yazarı, antik Yunan şairi Homeros, seyyahların ve tüccarların sohbetlerinden çevre ülkeler hakkında hikayeler toplamış ve bunları genelleyerek belirli sonuçlara varmıştır. Eserlerinde Hazar Denizi'ni "Güneşin Havuzu" ya da "Güneş Gölü" olarak adlandırmıştır (Kalankaturklı, 2006).

Hazar Denizi hakkında ilginç bilgilere ayrıca antik Yunan ve Roma kaynaklarında da rastlanmaktadır. Bizanslı Stephanos, “Leksikon” adlı eserinde Miletli Hekataios'un "Yerin Tasviri" adlı eserini parçalar halinde yayınlamıştır. 172. fragmanda ise Hekataios bu denizi farklı bir isimle anarak şöyle yazmaktadır: “Hyrkan olarak adlandırılan denizin çevresinde kalın ormanlarla kaplı 15 yüksek dağ vardır ve bu dağlarda dikenli akantus bitkisi yetişmektedir” (Mhitar, 2006).

Miletli Hekataios'un coğrafi görüşlerini bütünlükte analiz ederek şu sonuca varılabiliriz ki, Yunan seyyahı Hazar Denizi'ni bazen “Kaspi”, bazen de “Hyrkan” Denizi olarak adlandırmıştır. M.Ö. V. yüzyılda yaşamış “tarihin babası” olarak bilinen Herodot ise “Tarih” adlı eserinde, günümüzdeki Hazar'ı, kıyısında yaşayan Kaspi kabilelerinin adından dolayı Kaspi ve daha sonra Hyrkan Denizi olarak isimlendirmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kaspi kabilisinin adı ilk kez Herodot'un “Tarih” eserinde geçmektedir (Okno b Baku, 2002).

Antik Yunan-Roma kaynaklarında bu bölge Kaspiana, Alban kaynaklarında ise Paytakaran olarak bilinmektedir (Piriyev, 2006). Fars ve Arap kaynaklarında ise Balasakan adıyla anılmaktadır ve günümüzde Kuzey Azerbaycan'ın bir parçasıdır. Kaspilerin bir kısmı Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarında, yani eski Atropatena, bugünkü Güney Azerbaycan topraklarında da yerleşmişlerdi.

Herodot'a kadar, Hyrkan veya Kaspi Denizi'nin, tüm yeryüzünü çevreleyen Dünya Okyanusu'nun kuzey havzası olduğu düşünülmekteydi. Herodot'un döneminde Kızıldeniz, Arabistan Denizi ve diğer denizlerin okyanusla bağlantısı bilime zaten aşındı. Ancak Herodot, bir deniz hakkındaki görüşün mekanik olarak başka bir denize uygulanmasına karşı çıkarak, ilk kez Kaspi Denizi'nin hiçbir denizle bağlantılı olmadığını öne sürmüştür. (Herodot, 1998)

M.S. 86-160-cı illerde yaşamış Flavi Arrian da Hazar Denizi'ni Kaspi olarak adlandırmış ve denizin kuzey ve doğu okyanuslarıyla bağlantılı olabileceği yönünde fikirler öne sürmüştür. Arrian'ın verdiği bilgilere göre, Hazar'ın kuzey ve doğu okyanuslarıyla bağlantısı hakkındaki tartışmaları sonlandırmak amacıyla, Büyük İskender, komutan Patrokles'e bu konuyu

araştırmasını emretmiştir (Sverin, 1967). Hazar Denizi'nin tüm kıyılarını incelemek amacıyla Heraklit'e güneyde bir deniz donanması kurma talimatı verilmiştir. Ancak İskender'in ölümü ile bu mesele ertelenmiştir.

Ünlü antik yazar Aristoteles (M.Ö. 384-322) de Hazar'ı Hyrkan Denizi olarak adlandırmış ve onun yeraltı akıntılarıyla Pontus'a (Karadeniz'e) bağlandığını ileri sürmüştür. (Okno b Baku, 2002)

Hazar'ın göl olması ve kapalı havza niteliği gerçeği, 2000 yıldan fazla bir tartışmanın ardından onaylanmıştır. Ünlü coğrafyacı Strabon, "Coğrafya" eserinde Kaspi Denizi'ni batıdan doğuya paralel bir biçimde uzanan bir deniz olarak göstermiştir (Strabon, 1964).

Büyük Plinius, M.Ö. 29-27 yıllarında yazdığı çok ciltli "Doğa Tarihi" eserinde denizin birçok adı olduğunu vurgulamış ve bunlar arasında en yaygın olarak bilinen isimlerin Kaspi ve Hyrkan olduğunu belirtmiştir (Pliny, 1949).

II. yüzyılda yaşamış Roma tarihçisi Tacitus, antik coğrafyacılar tarafından "Kafkas Kapıları" ve "Alan Kapıları" olarak adlandırılan Derbent geçidini "Kaspi Kapıları" olarak adlandırmıştır.

Daha sonraki antik yazarlar, Kaspi ve Hyrkan adlarının yanı sıra, Alban (Güney Kafkasya'da yaşayan halkın adıyla ilgili olarak), Coşqun, Hyrkan, Pontik, Gürcan ve Gilan Denizi adlarını da kullanmışlardır.

VII. yüzyılda Arapların Kafkasya'ya gelişiyle denize yeni adlar verilmiştir. 846 yılında Arap yazar ve coğrafyacı İbn Hordadbeh, tasvir edici özellik taşıyan "Yollar ve Devletler Hakkında Kitap" adlı eserinde Hazar'ı Xvalisi, Harezm ve Gürcan Denizi olarak adlandırmıştır

IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında yaşamış olan İbn Rusta, 903 yılında yazdığı "Değerli Servetler Kitabı"nda Hazar'ı Al-Bab olarak adlandırmıştır. Bu, Arapça'da "Denizin Kapısı" anlamına gelmektedir. X. yüzyılda yaşamış olan Arap yazarı el-Fağih, derleyici bir nitelik taşıyan "Ülkeler Hakkında Kitap"ında Hazar'ı Horasan Denizi olarak adlandırmıştır (Agasiyev, 2024).

X. yüzyılın ilk yarısında Arap tarihçisi İbn İsfendiyar, Rusların Hazar'a seferi hakkında bilgi vererek, kendi seleflerinden farklı olarak denizi Kaspi olarak adlandırmıştır. Bu durum, erken ortaçağlarda Arap yazarların antik Yunanların Hazar Denizi hakkındaki görüşlerinden haberleri olduklarını göstermektedir (Piriye, 2008).

Ancak Arap yazarların büyük bir kısmı (Yakut el-Hamevi, Zekeriya el-Kazvini, Ebu'l-Fida, el-İstahri, İdrisi, el-Mesudi vb.) bu denizi, onun kuzeybatısında yaşayan Türk dilinde konuşan Hazar kabilesinin ve onların kurduğu muazzam Hazar Devleti'nin adıyla Hazar Denizi olarak adlandırmışlardır. Onların eserlerinde deniz etrafında yer alan şehirler, kasabalar, denize dökülen nehirler, denizdeki adalar ve Bakü'de çıkarılan petrol hakkında bilgiler verilmektedir.

Profesör K. M. Bazileviç, kendi araştırmalarında XI. yüzyılın başlarında Rusların Karadeniz aracılığıyla Bizans'a seferler düzenlediğini ve aynı zamanda Volga Nehri aracılığıyla Hazar Denizi'ne ulaştıklarını göstermiştir. El-Mesudi, 912-913 yıllarında Rusların 500 gemi ile (her birinde 100 kişi) "Hazar Nehri" (Volga Nehri kastedilmektedir) üzerinden bu denize ulaştığını ve Hazarların hükmdarı'nın izniyle Hazar Denizi'ne çıkışını kaleme almıştır (Mhitar, 2006).

Hazar hakkında değerli bilgiler, aynı zamanda eski Slav kaynaklarında da yer almaktadır. XII. yüzyılda Kiev'de yazılan "Geçmiş Yıllar Hakkında Destan" ya da "Nestor'un Kroniği"nde Volga Nehri'nin doğuya akarak Hval Denizi'ne döküldüğü belirtilmektedir. "İlya Muromets Destanı"nda da yine Hval Denizi olarak adlandırılmaktadır (Agasiyev, 2024).

“Xvalın” teriminin kökeni, Kiev Rus devleti döneminde Amuderya Nehri'nin aşağı vadisinde yer alan ve toprakları Hazar Denizi'ne kadar uzanan Hazar Devleti ve bu devlette yaşayan Hvalı kabilesinin adıyla ilişkilidir. Eski Slavlar “hazar” kelimesini “hviri” ya da “hvalı” şeklinde telaffuz etmekteydiler (Piriye, 2008). Bu bağlamda, denizin adı Hvalın Denizi veya bu devlette yaşamış Hvalı kabilesinin adıyla Hvalisi Denizi olarak anılmaktaydı.

Eski Slav el yazmalarında Hazar Denizi, Göktürk İmparatorluğu'yla bağlantılı olarak Gökyüzü Denizi ve Kura Nehri'nin deltasıyla ilişkili olarak XIV. yüzyılda deniz altında kalmış Abaskun Adası ve şehrinin adından Abaskun Denizi, Derbent Denizi, Bakü Denizi vb. olarak adlandırılmıştır. XIV. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında Hazar'ın adı, Altın Orda'nın başkenti Saray-Batı şehrinin adıyla Saray Denizi olarak geçmektedir.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rus kaynaklarında denizin adı Kaspî olarak gösterilmeye başlanmıştır. Bu, I. Peter'in uyguladığı batı yönlü politikanın bir sonucuydu. Orta Çağ seyyahlarının eserlerinde de Hazar Denizi hakkında bilgiler verilmektedir. Örneğin, ünlü seyyah Marco Polo (XIII. yüzyıl), denizi Bakü Denizi olarak adlandırmıştır (İsmail, 1993).

1453 yılında Türkler İstanbul'u fethettikten sonra Avrupa seyyahları yeni ticaret yolları aramaya başlamışlardır. Avrupa'dan Azerbaycan'a giden ana ticaret yollarından biri de Volga - Hazar yolu olmuştur. Hazar kıyısındaki şehirlerin, özellikle de Bakü'nün ticaret limanı olarak rolü artmıştır.

Batı Avrupa seyyahları Zsigmond Gerberstein (XVI. yüzyıl), İngiliz John Johnson ve Alman bilim insanı Adam Olearius (XVII. yüzyıl) kendi notlarında denizi Kaspî olarak adlandırmışlardır. 1674 yılında Alman seyyahı Adam Olearius tarafından hazırlanan Hazar haritası, bazı yönleriyle hatalı olsa da, detaylarıyla sunulduğu için oldukça değerlidir (İsmail, 1993).

Hazar etrafında yaşamış ve yaşayan halklar da bu denizi çeşitli şekillerde adlandırmışlardır: Kuzey Kafkasya'nın Kimmerleri onu Kimmerik Denizi, Sarmatlar Sarmat Denizi, Astrahan, Kazan ve Yayık Tatarları onu Beyaz Deniz, Anadolu Türkleri Küçük Deniz, Azerbaycan Türkleri Hazar Denizi, Dağıstan Türkleri Tabasaran Denizi, Türkmenler Hazar Denizi, Mazandaranlılar Mazandaran Denizi, Horasan Denizi, Kazaklar Kaspî Denizi gibi adlarla anmışlardır.

Türk kaynaklarında "Ak Deniz" aynı zamanda "Büyük Deniz" anlamında da kullanılmaktaydı. Moğollar Hazar'ı "Çaqan-nor" (yani, Ak Deniz) olarak adlandırmışlardır. Önceleri Ruslar Hazar'ı "Gök Türk Denizi" olarak anmışlar. Bu, Gök Türk İmparatorluğu'nun adıyla ilişkilidir. Adlar arasında yalnızca Hazar ve Kaspî tarihi ve coğrafi hak kazanarak günümüze kadar kalmış ve resmi olarak kullanılmaktadır (Agasiyev, 2024).

2. Hazar Denizi'nin Doğal Kaynakları ve Kullanımı

“Hazar Denizi bölgesi” adı verilen alanda yer alan ülkeler, Hazar Denizi ile sınır komşusu olan Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Rusya, İran ve Hazar ile doğrudan sınır komşusu olmamakla birlikte, sık ekonomik ve kültürel ilişkilere sahip olan ve zengin petrol ve doğalgaz rezervleri bulunan Özbekistan'dır. Bu ülkeler, dünyanın en büyük su havzasının altında ve yakınında devasa petrol ve doğalgaz rezervlerine sahiptirler.

Petrol yataklarının büyük çoğunluğu Azerbaycan ve Kazakistan'da, doğalgaz yataklarının büyük çoğunluğu ise Türkmenistan'dadır. Özellikle Kazakistan'daki Tengiz yatağı, son 25 yılda dünyada bulunan en büyük petrol ve doğalgaz yatağı olarak kabul edilmektedir.

Hazar Denizi bölgesinde bilinen petrol rezervlerinin 16-32 milyar varil, doğalgaz rezervlerinin ise 6,7-9,6 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan, doğalgaz rezervleri açısından dünyanın en önemli 20 ülkesi arasında yer almaktadır.

Ancak bölgenin petrol ve gaz potansiyelinin büyük bir kısmı henüz açıklanmamıştır ve araştırılmamış yatakların çok olduğu belirtilmektedir (Cumhurbaşkanlığı yönetimi, 2011).

Aslında, bu gün bölgeyi cazip kılan en önemli unsur potansiyel rezervlerdir. Olası rezervler (163 milyar varil petrol ve 9,3 trilyon m³ doğalgaz) bilinen petrol rezervlerine eklendiğinde, bölgenin “Orta Doğu” olmasa da “Kuzey Denizi” olma noktasında olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Hazar’ın mevcut rezervleri kadar büyük olan olası rezervlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, dünya petrol üretiminin coğrafyası önemli ölçüde değişecektir.

Bölge ülkelerinden, özellikle de Azerbaycan’ın sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleri ile ilgili bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Ülkenin toplam petrol rezervlerinin 40 milyar varil, doğalgaz rezervlerinin ise 1,3 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir. ABD ile birlikte dünyanın en eski iki petrol üreticisinden biri olan Azerbaycan, dünya genelinde bu alanda 20. sıradadır. 20. yüzyılın başlarında dünya petrol üretiminin yarısı Azerbaycan’ın payına düşmekteydi (Hajizade, 1983). İkinci Dünya Savaşı sırasında ise eski Sovyetler Birliği’nde üretilen petrolün %80’ini oluşturmakla, birinci sırayı almıştır (sonraki dönemlerde Rusya Federasyonu ve Kazakistan’dan sonra 3. sıraya gerilemiştir).

Azerbaycan’da petrol üretimi çok eski zamanlara dayanmaktadır. İlk petrol üretimi 1770’lerin sonlarında başlamış olsa da, basit yöntemlerle gerçekleştirilen bu faaliyet oldukça verimsizdi. Bilindiği gibi, Amerika üretim sistemlerine ve yeni teknolojilere uygun olarak ülkede petrol üretimiyle ilgili ilk çalışmalar 1863 yılında başlamıştır (İsmail, 1993). Bu bağlamda ilk petrol şirketleri de kurulmuştur, 1873 yılında 12’ye kadar petrol şirketi olmasına rağmen, 1899’a kadar Avrupa şirketlerinin akının başlamasıyla bu sayı 140’a ulaşmıştır, çünkü bölgede yeni kuyuların açılması ve çıkarılan petrolün tüketim alanlarına taşınması büyük bir sermaye gerektirmekteydi. Bu dönemde Azerbaycan’da, esasen Bakıda ve çevresinde yoğunlaşan petrol üretimi hızla arttı. Bu, İkinci Dünya Savaşı döneminde de devam etti.

Yüzyılın başlarındaki petrol patlamasından sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında da günde 1 milyon varil petrol üreterek zirveye ulaştı. Ancak 1950’li yıllardan sonra Volga ve Batı Sibirya’da yeni petrol yataklarının keşfedilmesi ve Sovyetler Birliği’nde bu bölgelerde petrol üretiminin hızlanmasıyla Azerbaycan’da petrol üretimi önemli ölçüde azaldı. Bu azalma, 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra daha da belirgin hale geldi (Energy Information Administration (EIA), 2021).

Günümüzde Azerbaycan petrolünün büyük bir kısmı Hazar Denizi’nin yataklarından çıkarılmaktadır. Özellikle, Azerbaycan kıyılarından 110 km uzaklıkta bulunan Güneşli yatağı, ülkenin toplam üretiminin yarısından fazlasını sağlamaktadır

Kazakistan, sahip olduğu petrol ve doğal gaz rezervleri ile yalnızca bölge için değil aynı zamanda dünya enerji pazarları için de büyük önem taşımaktadır. Kazakistan, günde yarım milyon varilin üzerindeki (571.000 varil) petrol üretimi ile, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Rusya’nın ardından ikinci sırada yer alır. Ülkedeki petrol üretiminin yarısına yakını Hazar kıyısında yer alan üç büyük yataktan -Tengiz, Uzen ve Karaçaganak- elde edilir. Petrol üretimini günde üç milyon varilin üzerine çıkarmayı hedefleyen Kazakistan, bunu gerçekleştirmek için son yıllarda enerji sektöründe köklü değişiklikleri uygulamaya koydu. Bu değişiklikler, yeni yatakların keşfedilmesi ve üretimin paylaşılmasını da içeren uluslararası petrol projelerine kadar oldukça geniş kapsamlı oldu (Energy Information Administration (EIA) , 2019).

Türkmenistan, toplam petrol rezervleri 34 milyar varil olan İran ve Azerbaycan’dan sonra bölge ülkeleri arasında üçüncü sıradadır. Ülkenin başlıca yatakları Nebitdağ, Kumdağ ve Çeleken olup, petrol üretimi ayrıca Karaboğaz Gölü’nün dibi ve çevresinde de gerçekleşmektedir. 1990’ların başlarındaki duraklamanın ardından 1995 yılından itibaren sürekli olarak artmıştır. Türkmenistan’ın petrol ve doğal gaz üretimini artırmanın temel hedeflerinden biri, yabancı

sermayenin desteğiyle Hazar Denizi kıyılarındaki az rezervlerin işletilmesidir. 1998 yılında ülkenin ilk milli petrol şirketi ("Türkmenistan Milli Petrol Şirketi") kurulduktan sonra 2000'li yıllarda petrol rezervlerinin işletilmesi için bir program geliştirilmiştir. Bugün Türkmenistan ekonomisinde gaz enerji projeleri ön plandadır ve petrol-gaz üretimi bu projeler çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bu ülkenin petrol-gaz enerji projelerinin geliştirilmesinde Çin, Pakistan ve Japonya büyük ilgi göstermektedir. Batı Avrupa, ABD, Çin ve Türkiye şirketleri ise Türkmenistan gazının ve petrolünün Hazar Denizi aracılığıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ve Bakü-Erzurum gaz boru hatlarına akışını sağlayarak Avrupa ve Akdeniz'e ulaştırılması projelerini geliştirmiş ve hayata geçirmiştir (Hajizade, 1983).

İran'ın petrol rezervleri 93 milyar varil olup, bu da dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %9'unu oluşturmaktadır. İran'ın petrol rezervlerinin büyük bir kısmı Irak sınırındaki yataklara yakın olmasına rağmen, ülkenin Hazar Denizi'nde de önemli petrol ve doğal gaz rezervleri bulunmaktadır. İran son yıllarda Hazar Denizi de dahil olmak üzere jeolojik keşif çalışmalarına öncelik vermiştir. Ülkenin yeni petrol ve gaz rezervlerinin keşfi, üretimi, işlenmesi ve taşınmasından sorumlu olan İran Milli Petrol Şirketi (NIOC - İran Milli Petrol Şirketi), 1980'lerin sonlarından beri gerçekleştirdiği çalışmalarla Hazar Denizi'ndeki toplam petrol rezervlerinin 12 milyar varile ulaştığını belirtmektedir (Cumhurbaşkanlığı yönetimi, 2011).

Özbekistan, petrol ve doğal gaz üretimini artırmak için bir dizi girişim göstermektedir. Bunlardan kısa vadeli olanlar mevcut yatakların genişletilmesi ve kullanılan yöntemlerin modernleştirilmesi, uzun vadeli olanlar ise petrol ve gaz ihraç eden ülkelerin entegrasyonunu içermektedir. Ülkenin bu alandaki amacı, yeni yatakların açılması ve işletim için yabancı yatırımların çekilmesi, ayrıca ortaklık ve ürün paylaşım anlaşmaları aracılığıyla üretim artışının sağlanması olarak belirlenmiştir. Gerçekten de, son iki yıl içinde 32 yeni petrol ve doğal gaz yatağı devreye alınmış, bunlardan 18'inde genişletme çalışmaları yapılmış; ayrıca 9 yeni yatak ile ilgili jeolojik keşif çalışmaları yürütülmektedir (Energy Information Administration ,2013).

3. Hazar Denizi'nin Statüsü ve Sahil Ülkelerinin İş Birliği

Hazar Denizi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın çıkar alanı haline geldi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ile Rusya gibi yeni bağımsız devletlerin kurulmasıyla birlikte, Hazar kıyısı ülkelerinin sayısı beş oldu.

1992 yılının Ekim ayında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Tahran'da yapılan toplantıda beş Hazar ülkesi liderleri ilk kez Hazar Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (HEİT) kurulmasını tartıştılar. O dönemde Azerbaycan, denizin hukuki statüsünün belirlenmesini önermiş, ama bu teklife karşı çıkmıştılar. Daha sonra HEİT'in kurulması fikri, sırasıyla Rusya ve İran tarafından da gündeme getirildi. Ancak bu kez Türkmenistan itiraz etti (İsmail,1993).

Hazar ve Orta Asya bölgesinin en önemli özelliklerinden biri, burada henüz işlenmemiş büyük petrol-gaz rezervlerinin varlığıdır. Büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olan Azerbaycan, bölgede Rusya'nın kontrol etmediği enerji transit projelerinin gerçekleştirilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bölgede bulunan en büyük petrol rezervleri ve önemli bölgesel enerji projeleri de Azerbaycan ve Kazakistan'da yer almaktadır (Energy Information Administration, 2021).

Bölgenin Ana Büyük Enerji Projeleri:

- Günlük taşıma kapasitesi 1 milyon varil olan Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihracat petrol boru hattı. Bu hattın uzunluğu 1760 km'dir.
- Azerbaycan'ın Hazar kıyılarından başlayıp Rusya'nın Novorossiysk ve Gürcistan'ın Supsa limanlarına uzanan, günlük taşıma gücü 100 bin ve 115 bin varil olan "Kuzey" (Bakü-Novorossiysk) ve "Batı" (Bakü-Supsa) İlk Petrol Boru Hatları.

- Kazakistan ile Azerbaycan arasında yıllık 733 milyon varil Kazakistan petrolünün BTC'ye taşınmasını öngören barja sözleşmesi.
- Kazakistan'ın Atyrau şehrinden Rusya'nın Samara şehrine uzanan, günlük gücü 300 bin varil olan Atyrau-Samara boru hattı.
- İkinci aşamasında Çin'e kadar uzatılması ve günlük gücünün 400 bin varile kadar artırılması planlanan Kazakistan-Çin boru hattı.
- Kazakistan petrol sahalarını Rusya'nın Novorossiysk limanına taşıyan ve günlük taşıma kapasitesi 560 bin varil olan Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu.
- Kazakistan ve Türkmenistan arasında bir boru hattı.
- İran ve Türkmenistan arasında petrol takasını öngören anlaşma.
- Ana enerji projelerinden biri olan Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı.
- Türkmenistan ve İran arasında mevcut olan Korpedze-Kurt-Kui boru hattı. Bu boru hattı, Orta Asya'da Rusya'ya ait olmayan ilk doğalgaz boru hattıdır ve hattın yıllık kapasitesi 8.5 milyar m³-tür.
- Türkmenistan doğalgazını Kazakistan aracılığıyla Rusya'nın Gazprom şirketinin sistemine taşıyan Orta Asya-Merkez Boru Hattı. Hattın Doğu ve Batı kısımlarının yıllık kapasitesi 100 milyar m³-tür.
- Özbekistan doğalgazının kuzey Kazakistan'a taşınmasında önemli bir rol oynayan ve yıllık taşıma gücü 22 milyar metreküp olan Taşkent-Bişkek-Almatı doğalgaz boru hattı.

Bu boru hatları Hazarın petrol ve doğalgaz kaynaklarını dünya ülkelerine çıkaran ve kıyı ülkelerinin dış ticari politikasını destekleyen ana projelerdir. Hepsi bu gün de çalışmakta olan hatların gerçek sahipleri Hazar denizinin gerçek nimetlerinden faydalanıyordur.

Ama bu kadar doğa zenginliği olan su havzasının hukuki olarak kimlere ait olması gerçek tartışma mevzuu olmuş ve yüzyıllardır süregelen tartışmalar son dönemlerde son bulmuştur. Hazar ile ilgili ilk maddeler, Çar Rusyası ile İran arasında imzalanmış "Peterburg" (1723), "Reşt" (1731), "Gülüstan" (1813) ve "Türkmançay" (1828) anlaşmalarında yer almaktadır. Bu anlaşmalarda, Rusya ve İran'ın Hazar'da denizciliği ile ilgili bazı ilişkileri düzenleyen normlar belirlenmiştir. Ancak bu anlaşmalarda Hazar'ın hukuki statüsü meselesine dair herhangi bir ifade yer almamaktadır (İsmail, 1993). Aşağıda ise Hazar'ın Hukuki Statüsünü belirlemek için düzenleyen toplantılar ve orada bağlanmış sözleşmelerin bir listesi yer almaktadır:

i. 26 Şubat 1921 Tarihli İran-Sovyet Dostluk Anlaşması

Bu anlaşma, 1881 yılında sınır komisyonu tarafından belirlenen sınır hattının İran ve Rusya arasında su sınırı olarak kabul edilmesini kararlaştırmaktadır. 1813 ve 1828 yıllarındaki anlaşmaları yenileyen bu belge ile İran'a Hazar'da bir dizi yeni haklar verilmiştir. Şekil değişikliğine rağmen, balıkçılık, denizcilik, doğal kaynakların kullanımı ve askeri varlık bulundurma konularında SSCB her zaman öncelikli bir konumda olmuştur.

ii. 1935 Yılında İran-SSCB Arasında İmzalanan Ticaret, Denizcilik ve Yerleşim Anlaşmaları

Bu anlaşmalarda Hazar, Sovyet-İran denizi olarak değerlendirilmektedir.

iii. 25 Mart 1940 Tarihli Ticaret ve Denizcilik Anlaşması

Bu konvansiyon, Hazar'da İran-Sovyet eşit işbirliğine, ayrıca serbest navigasyona olanak tanımaktaydı. Her iki taraf, sınırlarından 10 mil mesafede balıkçılar için alan ayırmaktaydı. Ancak bu konvansiyon, Hazar Denizi'nde herhangi bir tarafa toprak egemenliği tanımamıştır.

iv. 16 Eylül 1996 Tarihli Ortak Beyanname

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Bakü'ye yaptığı ziyarette, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile Nazarbayev arasında Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, denizin mineral ve biyolojik kaynaklarının keşfi, işlenmesi ve kullanılması konusunda kıyı devletlerinin işbirliği ile ilgili konular geniş bir şekilde tartışılmış ve "Hazar Denizi Konuları Üzerine Ortak Beyanname" imzalanmıştır.

v. Hazar'ın Paylaşımı ile İlgili İlk Belge

Hazar'ın paylaşımına dair ilk belge, Rusya ile Kazakistan arasında imzalanmıştır. 6 Temmuz 1998 tarihinde imzalanan "Kazakistan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasında Deniz Dibinin Kullanımına Yönelik Egemen Hakların Uygulanması Amacıyla Hazar Denizi'nin Kuzey Bölgesinin Dip Bölüşümü Hakkında Anlaşma"ya ek olarak, 13 Mayıs 2002 tarihinde bir Protokol de imzalanmıştır.

vi. 9 Ocak 2001 Tarihli Ortak Beyanname

Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'in Azerbaycan'a yaptığı ziyarette, Putin ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev arasında Hazar'ın statüsü ile ilgili bir ortak beyanname imzalanmıştır. Bu ortak beyanname, hem Rusya'nın hem de Azerbaycan'ın önem verdiği noktaları eşit şekilde belirtmektedir. Bu belge ile Rusya tarafı, bir kez daha "orta hat prensibi" ile bölüşümü kabul etmiş ve diğer devletlere (İran ve Türkmenistan) de teklif etmiştir.

vii. 29 Kasım 2001 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti arasında anlaşma

İki devlet arasında Hazar Denizi'nin dibinin bölünmesi hakkında bir anlaşma imzalanmış, 27 Şubat 2003 tarihinde ise bu anlaşmaya ek bir protokol imzalanmıştır.

viii. 23-24 Eylül 2002 Tarihli Rusya Ziyareti

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 23-24 Eylül 2002 tarihlerinde gerçekleştirdiği Rusya ziyareti sırasında, ziyaretin ilk gününde "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasında Hazar Denizi'nin Dip Alanlarının Sınırlandırılması Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır.

ix. 14 Mayıs 2003 Tarihli Anlaşma

14 Mayıs 2003 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Arasında Hazar Denizi'nin Dip Alanlarının Sınırlandırma Çizgilerinin Kesişme Noktası Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır.

Hazar'ın hukuki statüsü meselesi, özellikle 1994 yılında imzalanan "Yüzyıl Sözleşmesi" olarak tarihe geçen "Kazanmanın Paylaşımı Hakkında" Sözleşmesi'nin yapılmasından sonra uluslararası bir sorun haline gelmiş ve uzun süre çözülememiştir (Energy Information Administration , 2021).

2002 yılının 23-24 Nisan tarihlerinde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi ile ilgili Hazar kıyısı devlet başkanlarının I. zirvesi düzenlenmiştir. Bu toplantı, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, İran İslam Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin'in katılımıyla Aşkabat'taki "Ruhiet" sarayında gerçekleştirilmiştir (Cumhurbaşkanlığı yönetimi, 2013). Hazar kıyısı ülkelerinin devlet başkanlarının ilk zirve görüşü olan bu toplantıda, kapalı oturumda Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan, deniz yatağının orta hattı boyunca bölüşülmesini ve deniz yüzeyinin ortak kullanımını savunmuşlardır.

Türkmenistan, Hazar denizinin paylaşımı konusundaki argümanı desteklemekle fikir ayrılığı yaratmıştır. Bununla birlikte, Türkmenistan Cumhurbaşkanı bir kez daha vurgulamıştır ki, hiç kimse Hazar'da güç kullanmamalı, tartışma ve çatışmaları kışkırtmamalı ve tüm ihtilaflı meseleler müzakereler yoluyla çözümlenmelidir (Energy Information Administration. 2013). Bu zirve toplantısında Hazar kıyısı ülkelerinin başkanları, Hazar denizinin hukuki statüsü hakkında ilk kez görüşlerini bildirmişlerdir. Hazar kıyısı ülkelerinin devlet başkanlarının II. zirvesi, 16 Ekim 2007 tarihinde Tahran'da düzenlenmiştir. Tahran'da gerçekleştirilen II. zirvenin sonucunda bir Bildiri imzalanmıştır. Azerbaycan, İran, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan cumhurbaşkanlarının imzaladığı belge 25 maddeden oluşmaktadır (Energy Information Administration , 2019).

2010 yılının 18 Kasım tarihinde Bakü'de, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Rusya Cumhurbaşkanı Dmitri Medvedev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhammedov'un katılımıyla Hazar kıyısı ülkelerinin devlet başkanlarının III. Zirve Toplantısı gerçekleştirilmiştir. “Hazar Denizi'nde Güvenlik Alanında İşbirliği Hakkında” anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın giriş kısmında, tarafların bu belgeyi uluslararası hukukun norm ve prensiplerine, özellikle de BM Tüzüğü'nde yer alan bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, sınırların dokunulmazlığı, güç kullanmama ve başkalarının işlerine karışmama gibi ilkelere dayanarak kabul ettiği belirtilmiştir. Anlaşmanın 1. maddesinde, Hazar Denizi'nde güvenliğin sağlanmasının Hazar kıyısı devletlerinin münhasır hakkı olduğu ifade edilmiştir. Anlaşmada ayrıca, “bu sözleşmede hiçbir şey Hazar'ın hukuki statüsünü belirlemez” ifadesine de yer verilmiştir (Cumhurbaşkanlığı yönetimi, 2011).

29 Eylül 2014 tarihinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, güvenlik, biyolojik kaynaklar ve çevre gibi konuları görüşmek amacıyla Hazar kıyısı devletlerinin liderleri Hıştarlı'da IV. Hazar Zirvesi'nde bir araya gelmişlerdir. Konuşmalarında, başkanlar zirve toplantısını Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili 18 yıllık tartışmaların çözümü açısından önemli bir ilerleme olarak değerlendirmişlerdir. Vladimir Putin, yaptığı konuşmada şunları belirtmiştir:

Biz, tüm tarafların uzun vadeli çıkarlarına yanıt veren beş taraflı işbirliği ilkelerini kabul ettik ve ortaklarımıza makul gördüğümüz tavizlere yönelik minnettarlığımı ifade ediyorum. Eminim ki, hala üzerinde uzlaşamadığımız konuları bir sonraki zirve toplantısında karara bağlayacağız. Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili sözleşmenin tamamlanması meselesi önümüzde duruyor (Azertac, 2018).

2018 yılının 12 Ağustos'unda Kazakistan Cumhuriyeti'nin Aktau şehrinde gerçekleştirilen Hazar kıyısı devletlerinin devlet başkanlarının V. Zirve toplantısında imzalanan “Hazar Denizi'nin hukuki statüsü hakkında” Sözleşme ilk defa Hazar'ın hukuki statüsünü belirleyerek, kıyı devletlerinin Hazar'a ilişkin hak ve yükümlülüklerini tespit etmiştir.

Zirve toplantısında Hazar Sözleşmesi ile birlikte toplamda sekiz belge imzalanmıştır: “Beşinci Hazar Zirvesi'nin Bildirisi”, “Hazar Kıyısı Devletleri Hükümetleri Arasında Ticari-Ekonomik İşbirliği Hakkında” Sözleşme, “Hazar Kıyısı Devletleri Hükümetleri Arasında Ulaşım Alanında İşbirliği Hakkında” Sözleşme, “Hazar Denizi'nde Olayların Önlenmesi Hakkında” Sözleşme ve “2010 Yılı 18 Kasım Tarihli Hazar Denizi'nde Güvenlik Alanında İşbirliği Hakkında” Sözleşmeye dair üç Protokol imzalanmıştır (Cumhurbaşkanlığı yönetimi, 2011).

Hazar Sözleşmesi'ne göre taraflar, bu Sözleşme ile birlikte imzalanmış diğer anlaşmalara ve tarafların ulusal mevzuatına uygun olarak faaliyet göstermektedirler. Yani, diğer anlaşmaların da önemi ve hukuki geçerliliği korunmakta olup, bunlar tarafların Hazar'daki faaliyetleri çerçevesinde dikkate alınmalıdır. Ayrıca, Hazar Sözleşmesi'nin giriş bölümünden ve bazı maddelerinden görüldüğü üzere, bu Sözleşme Birleşmiş Milletler Tüzüğü ile uluslararası hukukun prensipleri ve normlarına dayanmaktadır. Hazar'a dair ilişkilerin düzenlenmesinde de uluslararası hukukun prensipleri ve normları esas alınmalıdır.

Böylece, Hazar'ın hukuki statüsü ve rejiminin belirlenmesinde bu Sözleşme ile birlikte imzalanmış (veya imzalanacak) diğer antlaşmalar, sözleşmeler ve uluslararası hukukun prensipleri ve normları da dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Son yıllarda, Azerbaycan'ın uluslararası alandaki konumunun güçlenmesi, en prestijli kuruluşlarda layıkıyla temsil edilmesi, siyasi alanda önemli başarıların elde edilmesi, Hazar ve Orta Asya bölgesi devletleri ile iş birliği ilişkilerinin gelişmesi ve diğer birçok başarı ile dolu bir süreç yaşanmıştır.

Günümüzde, hangi devletin vatandaşı olursa olsun, Hazar çevresindeki bölgelerde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Türk halkları–Azerbaycanlılar, Kazaklar, Türkmenler, Kıpçaklar, Tatarlar vb. oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Hazar Denizi, Büyük Turan elinin iç denizi olmuştur ve hâlâ öyle kalmaktadır.

Kaynakça

- Agasiyev, İ. (2024). Eski ve Ortaçağ Kaynaklarında Hazar Denizi'nin Adı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(1), ss. 462-471.
- Azertac. (2018, Ağustos 18). *Hazar Denizi'nin Azerbaycan'ın ve bölgenin çıkarları doğrultusunda statüsü meselesi*. <http://sia.az/en/news/fashion/352873-azerbaycanin-ve-regionun-maraqlaricercivesinde-xezerin-statusu-meselesi->
- Cumhurbaşkanlığı yönetimi. (2011, Kasım 11). *Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Bakü'de Orta Asya Ülkeleri İşbirliği Programı 10. Yıl Bakanlar Konferansı katılımcılarıyla yapılan toplantıda yaptığı konuşma*. <http://www.president.az/articles/3716>
- Cumhurbaşkanlığı yönetimi. (2013, Nisan 8). *İlham Aliyev'in Bakü'de "Güney Kafkasya ve Orta Asya'nın geleceği konusunda stratejik diyalog" konulu Dünya Ekonomik Forumu'nun açılışına katılımı*. <http://www.president.az/articles/7716>
- Energy Information Administration (EIA). (2013, Ağustos 26). Overview of oil and natural gas in the Caspian Sea region. https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea
- Energy Information Administration (EIA). (2019, Haziran 7). *Background Reference: Kazakhstan*. <https://www.eia.gov/international/analysis/country/kaz/background>
- Energy Information Administration (EIA). (2019, Eylül 7). Analysis - Energy Sector Highlights. <https://www.eia.gov/international/overview/country/kaz>
- Energy Information Administration (EIA). (2021, Kasım 13). *Country Analysis Executive Summary: Azerbaijan*. <https://www.eia.gov/international/analysis/country/AZE>
- Hajizade, A.M.(1983). *Azerbaycan SSR doğal kaynakları ve endüstriyel gelişme için doğal koşullar*. Elm yayınevi.
- İsmail, M. (1993). *Azerbaycan Tarihi*. Elm yayınevi.
- Kalankaturklu, M. (2006). *Albaniya Tarihi*, (Z. Bünyadov, Çev.). Avrasiya Press.
- Mhitar, G. (2006). *Alban Salnamesi*. Avrasiya Yayınları.
- Mxitar, G. (2006). *Alban Salnamesi*, Avrasiya Press.

- Okno b Baku. (2002, Mayıs 24). *Istoriya Kaspıi i yego imya*.
<http://www.window2baku.com/Caspian/caspianmap.htm>
- Piriyev, V. (2008). *Azerbaycan'ın tarihi ve siyasi coğrafyası*. Müallim yayınevi.
- Pliniy, S.(1949). *Estestvennaya istoriya*, (V.V. Latışeva, çev.), Vestnik Drevney İstorii, II.
- Strabon. (1964). *Geografiya v 17 kniqah*, (Q.A. Stratanovskogo, çev.), Tipogarfiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Sverin, N. (1967, Ekim 1). *Pyatdesyat nazvaniy Kaspiyskoqo morya*. Na suşe i na more.
<http://www.outdoors.ru/book/namore/alm1967-68/1967-33.php>

ORTA ASYA’NIN YENİLENEBİLİR ENERJİ KONUSUNDAKİ ATILIMLARI

Central Asia’s Breakthrough in Renewable Energy

Gulrukh D. KHASAN ¹

Özet

Orta Asya ülkeleri jeopolitik konumları dikkate alındığında enerji bakımından zengin ve büyük devletlerin enerji tedarikçisi durumundadırlar. Ancak bölge ülkeleri -Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan- fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltmak, enerji güvenliğini sağlamak ve karbon emisyonlarının azaltılması için son yıllarda tüketilebilir kaynakların yanı sıra yenilebilir enerji kaynaklarına ağırlık vermeye başlamış, doğal kaynakları tasarruf etmek amacıyla çevre dostu alternatif kaynakların kullanımını teşvik etmektedirler. Kaldı ki, Orta Asya Cumhuriyetleri bu enerji dönüşümünü gerçekleştirmek için yüksek potansiyele sahiptir. Kırgızistan, Tacikistan hidroelektrik enerjisiyle ön plana çıkarken Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan güneş ve rüzgar enerjisi bakımından zengin durumdadır. Söz konusu devletlerin hükümetleri de temiz enerji kaynaklarının sürdürülebilir kalkınma için avantajlı olabileceğinin farkına varmış ve gerekli çalışmaları yürütmektedirler. Sovyet döneminden kalmış hidroelektrik santrallerin, enerji şebekelerinin eski olması gibi altyapı eksiklikleri süreci aksatsa da Orta Asya ülkeleri yenilebilir enerji teknolojilerine yatırım çekmektedir. Bölge ülkeleri bilhassa Çin’in Kuşak-Yol Projesi kapsamında yenilebilir enerji yatırımlarından ve teknolojik destekten yararlanmaktadırlar. Orta Asya’da temiz enerjiye geçişi kolaylaştırmak için ülkeler çeşitli çalışmalar yapmakta; bunlardan biri de 2022’de bölgede yenilebilir enerjiye geçişi desteklemek ve engellerin analizini gerçekleştirmek, yapılacakların ana hatlarının belirlenmesi için Orta Asya Programı, Orta Asya’da Yenilebilir Enerji Geçişi (RETCA) projesini başlatmıştır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Yenilebilir Enerji, Fosil Yakıtlar, Enerji

Abstract

Given their geopolitical significance, Central Asian countries are rich in terms of energy and serve as vital energy suppliers to major global powers. However, in recent years, the states of the region—Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan—have increasingly prioritized renewable energy sources alongside conventional resources in an effort to reduce dependence on fossil fuels, enhance energy security, decrease carbon emissions, and promote the use of environmentally friendly alternative energy sources to conserve natural resources. Furthermore, the Central Asian republics possess substantial potential to realize this energy transition. Kyrgyzstan and Tajikistan are notable for their hydropower capacity, while Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan are rich in solar and wind energy resources. The governments of these states have also recognized the potential advantages of clean energy for sustainable development and have initiated the necessary measures. Although the process is hindered by infrastructure challenges, such as aging Soviet-era hydropower plants and outdated energy grids, Central Asian countries are attracting significant investment in renewable energy

---

¹ Bilim Uzmanı, Araştırmacı, e-posta: gulrukh.dadakhon.khasan@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-9451-8286, Özbekistan

technologies. The region, benefits from renewable energy investments and technological assistance in particular through China's Belt and Road Initiative. To further support the transition to clean energy in Central Asia, various initiatives have been implemented. One such initiative is the Renewable Energy Transition in Central Asia (RETCA) project, launched by the Central Asia Program in 2022. The project aims to support the renewable energy transition, analyze existing barriers, and outline future strategies.

Keywords: Central Asia, Renewable Energy, Fossil Fuels, Energy

Giriş

Stratejik öneme sahip bir bölgede yer alan Orta Asya ülkeleri, küresel enerji sektörünün belirleyici aktörleri olarak öne çıkmaktadırlar. Bölge ülkeleri doğal gaz, petrol, uranyum, kömür başta olmak üzere devasa enerji kaynaklarının yanı sıra yenilenebilir enerji potansiyeline sahip olup uluslararası enerji dinamiklerini şekillendirmek ve bölgelerarası ilişkileri geliştirmek için büyük bir potansiyel bulundurmaktadır. Her ne kadar doğal kaynaklar değerli olsa da birçok sebepten ötürü alternatif enerji rezervlerine yönelmek sürdürülebilir dünya için elzemdir. Tükenilebilir rezervlerin dünyada gittikçe azalmasından kaynaklı tasarruf etme ihtiyacı belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Karbon ayak izini en aza indirgeyerek çevre kirliliğini engellemek, küresel çapta devletlerin ilgilendiği konu olmuştur. Bu bağlamda Orta Asya devletleri de son yıllarda enerji geçişine ehemmiyet göstermeye başlamıştır. Zira bölge ülkelerinin sosyo-ekonomik büyümesi büyük ölçüde doğal kaynaklara bağlıdır. Ülkelerin enerji üretiminin çoğunluğu fosil yakıtlarla elde edilmektedir. Örneğin Türkmenistan'ın elektrik üretimi % 99 oranında doğal gazla sağlanmaktadır. Bu sebeple yenilenebilir enerji bakımından muazzam potansiyele sahip olan Orta Asya ülkeleri enerji çeşitlendirmesi yaparak hidrokarbon kaynaklara olan bağımlılığı azaltma ve enerji güvenliğini temin etmeyi hedeflemekte olup, orta ve uzun vadede gerçekleştirmek üzere çalışmalara başlamıştır.

1. Orta Asya Bölgesi: Enerji ve Yenilenebilir Enerji Potansiyeli

1.1. Kazakistan

Orta Asya'da en çok çeşitli yer altı kaynağına sahip ülke Kazakistan'dır. Bölgenin en geniş toprağına sahip ülke, neredeyse tüm maden çeşidini barındırmaktadır, öyle ki Kazakistan Mendeleyev'in periyodik tablosundaki bütün kimyasal elementlere sahip olduğunu dile getirir. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Ancak Kazakistan'ın asıl zenginliği, Avrasya'da Rusya'dan sonra ikinci ve Orta Asya'da birinci sırada yer aldığı petroldür. British Petroleum'un BP "Statistical Review of World Energy" adlı raporunda Kazakistan'ın ortalama 39,8 varil petrol rezervine sahip olduğu belirtilmiştir. Bu da dünya petrol rezervinin % 2.9'sını oluşturmakta ve ülke, dünya petrol rezervi bakımından ilk 20'de yer almaktadır. (Köse, 2020) Petrol rezervlerinin %75'i Hazar Denizi'nde bulunan Kaşagan, Karaçaganak ve Tengiz petrol sahalarında bulunmakta ve yeni keşiflerle de rezervlerinin artacağı beklenmektedir. (Stratejik Ortak, 2019) Uluslararası petrol şirketleriyle güçlü işbirlikleri kuran ülke, bölgenin en büyük petrol üreticilerinden biridir. Komşu ülkelerinden daha fazla petrol üretimine sahiptir ve bu durum ülkenin ekonomik kalkınmasına da büyük katkı sağlamıştır. (Köse, 2020) Kazakistan'ın ikinci önemli yeraltı kaynağı Hazar bölgesindeki yeni keşiflerle artış gösteren doğal gazdır. Toplamda 1,8 metre küp rezerve sahip olup dünya doğal gaz rezervinin %1'ne denk gelmektedir. (Enerji Atlası, 2022) Kazakistan'ın doğal gaz üreten bölgesi, doğal gaz sanayisinin dörtte üçünü karşılayan Batı Kazakistan eyaletidir. Ülkenin en büyük doğal gaz ve gaz kondensatı üreticisi "Karachaganak Petroleum Operating" şirkettir. Karachaganak bölgesi en büyük enerji üretim alanlarından biridir. Ülkenin gaz rezervlerine, gazın petrolle üretildiği anlamına gelen APG (associated petroleum gas) hakimdir. (Syzykova, 2020) Diğer kaynakların yanı sıra, kömür rezervleri bakımından da oldukça

zengin bir ülkedir. Toplamda yaklaşık 37 milyar ton kömür rezervi barındıran ülke, dünya kömür rezervinin %4'üne sahiptir. Toplam elektriğin %80'inden fazlası kömür madenlerinin yakınında bulunan kömür yakıtlı elektrik santrallerinde üretilmektedir. (Mehta, K., vd., 2021) Uranyum rezervleri açısından ise ülke, dünyada lider konumundadır. Avustralya'dan sonra en büyük ikinci uranyum rezervi barındıran Kazakistan, dünyadaki uranyum kaynaklarının %12'sine sahiptir. 2009'de dünyanın en büyük uranyum üreticisi konumuna yükselmiştir. 2023 yılında yaklaşık 21.000 ton uranyum üretmiş; 2022 senesindeki uranyum üretimi, dünya üretimimin %43'ini teşkil etmektedir. Kazakistan'da bulunan nükleer santral 1999'da kapatılmıştır, ancak günümüzde ülke içinde nükleer santral inşası konusu tekrar gündeme gelmiştir. (WNA, 2024) Hidroelektrik enerjisi, Kazakistan'da yenilenebilir enerji kaynaklarından en gelişmişidir. Ancak Orta Asya'da Kırgızistan ve Tacikistan'dan sonra üçüncü sırada yer alır. Ülkenin hidroelektrik enerji kapasitesi yaklaşık 2.248 GW'tır. Önde gelen hidroelektrik santralleri: İrtiş Nehri üzerindeki Buhtırma (750 MW gücünde), Şulbinsk (702 MW), Ust-Kamenogorsk (315 MW), bunların yanı sıra İli Nehri üzerindeki Kapşagai (364 MW), Sırderya Nehri üzerindeki Şardarinskaya (104 MW). (Syzydkova, 2020) Kazakistan'ın coğrafyası, iklimi ve geniş stepleri rüzgar ve güneş enerjisinin kullanımı için büyük olanak sağlamaktadır. Rüzgar enerjisi potansiyeli yaklaşık 760 GW olarak kabul edilir. (Ateeq, Alkuwaiti, 2020) En çok rüzgâr enerjisi potansiyeline sahip bölge Hazar denizi, orta ve kuzey bölgesidir. Aynı zamanda yüksek güneş ışınına maruz kalan bölgelerinin varlığı güneş enerjisi için oldukça uygundur. Bilhassa ülkenin güneyinde yılda 2200 ile 3000 saat arasında güneş ışığına maruz kalan 1300–1800 kW/m²'e sahip bölgeler mevcut. Ülke güneyinde yer alan Kızılorda ve Aral bölgeleri güneş enerjisi için yüksek potansiyele sahiptir. (Syzydkova, 2020) Ülkenin yenilenebilir enerji potansiyeli yüksek olmasına rağmen elektrik üretiminin yaklaşık % 90'i fosil yakıtlardan elde edilmektedir. Yenilenebilir kaynaklardan sağlanan elektrik üretimi sadece % 9'a denk gelmekte olup bu oranın neredeyse tamamı hidroelektrik kaynaklardan sağlanırken elektrik üretiminde diğer alternatif kaynaklar %1'den daha az kısmı teşkil etmektedir (Syzydkova, 2020)

1.2. Özbekistan

Orta Asya ülkelerinden biri Özbekistan, zengin doğal kaynaklara sahip olan ve enerji ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi kendine karşılayabilen sayılı ülkelerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Hem yurt içi tüketimini karşılayabilen hem de enerji ihracatı konusunda kendini geliştiren ender ülkelerden Özbekistan'ın doğal kaynakları başında doğal gaz, petrol ve kömür gelmektedir. (Dadakhon Khasan, 2023) Ülkenin Türkmenistan kadar doğal gaz kaynağı ve Kazakistan kadar petrol rezervi bulunmasa dahi bölgenin diğer ülkeleri Kırgızistan ve Tacikistan'dan daha fazla zengin kaynaklara sahiptir. Ayrıca toprakları enerji çeşidi açısından zengindir. (Köse, 2020) Enerji politikalarını yürüten Uzbekneftegaz şirketinin verilerine göre ülke topraklarının %60'ında doğal gaz ve petrol rezervi bulunmaktadır. 108 doğal gaz alanının %50'si faaliyet halinde, %35'inin bir kısmı yeni açılmış ve diğer kısımları yakın zamanlarda açılacaktır. (Şimşek, Şimşek, 2021) Özbekistan doğal gaz bakımından Orta Asya'da Türkmenistan'dan sonra ikinci sırada yer alırken dünyada 19. sıradadır. Ülke elektrik üretiminin %82'sini doğal gazdan sağlamakta (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) ve Özbekistan ekonomisinin büyük ölçüde doğal gaza bağımlı olması enerji çeşitliliğinin artırılması ihtiyacını doğurmaktadır. Petrol rezervleri 5 milyar 300 bin ton ve doğalgaz rezervleri ise 5 trilyon 95 milyar metreküp olarak tahmin edilmektedir. Ülkede önemli miktarda kömür rezervi de bulunmakta ve potansiyel olarak 5.7 milyar ton olduğu öngörülmektedir. Bunun yanı sıra önemli altın yataklarına da sahip olan ülkenin rezerv miktarının 3 bin 350 ton civarında olduğu varsayılmaktadır. Ülke, uranyum üretiminde Kazakistan'dan sonra ikinci sırada, dünyada 7. sırada yer almaktadır. (Köse, 2020) Ayrıca Özbekistan'da yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi için muazzam potansiyel bulunmaktadır. Nitekim bu alternatif kaynaklardan enerji üretimi temin edilebilmesi için ülkenin sahip olduğu potansiyel güneş enerjisi 593,000 megawat, rüzgâr enerjisi 1,600 megawat, biyokütle

enerjisi miktarı 800 megawat ve küçük hidroelektrik enerjisi 1,800 megawattır. (Dadakhon Khasan, 2023) Ancak enerji uzmanı Hudaynazarov, ülkede güneş ve rüzgar enerji potansiyelinin oldukça yüksek olduğu ancak yenilenebilir enerji potansiyelinin sadece %10'unun kullanıldığını belirtmiştir. (EkoAvrasya, 2024) Kullanımda olan yenilenebilir enerji güneş enerjisi için 1 megawat, rüzgar enerjisi 1 megawat, biyokütle 1.5 megawat ve küçük hidroelektrik için 394 megawattır. Yılda ortalama 300 güneşli güne sahip olan Özbekistan'da güneş enerjisi, toplam yenilenebilir enerji potansiyelinin % 99'unu oluşturmaktadır. Karakalpakistan, güneş enerjisi üretimi için 19 milyar ton petrol eşdeğeri (TOE) ile en büyük güneş enerjisi potansiyeline sahip bölgedir. (Şimşek, Şimşek, 2021) Özbekistan'daki 650 nehir, bir dizi sulama kanalı ve rezervuar, ülkede küçük hidroelektrik santrallerinin geliştirilmesi için büyük bir potansiyel sağlıyor. Özbekistan'ın coğrafi koşulları rüzgar enerjisinin gelişimi için olanak sağlamamaktadır. Ülke tamamen karayla çevrilidir ve %25 dağlık, %75 çöl alanlarından oluşur. Bu şartlar orta ve yüksek güç türbinlerinin kurulumu için uygun değildir. Rüzgar türbinleri inşa etmek için en elverişli alanlar Buhara, Nevai, Kaşkadarya, Taşkent bölgeleri ve Karakalpakistan'dır. (Aminjonov, 2016) Bunun yanı sıra ülke topraklarında geniş tarım alanlarının bulunması biyokütle enerjisinin gelişimi için büyük potansiyel sunmaktadır. Pamuk üreticiliğinde lider konumda olan Özbekistan'ın kırsal nüfusunun %65'i için biyokütle enerjisinin ana kaynağı pamuk fidanı kökleridir. Ülkede biyokütle enerjisi için kullanılan diğer kaynaklar su kamışı, katı atık ve tarımsal atıktır. (Şimşek, Şimşek, 2021)

1.3. Kırgızistan

Diğer Orta Asya ülkelerinden farklı olarak Kırgızistan yer altı kaynakları bakımından oldukça yoksun bir ülkedir. Önemli yer altı kaynakları kömür, altın, uranyum, çinko, kalay, cıva, çelik vs. (Stratejik Ortak, 2019) Ülke topraklarının üçte ikisini Tanrı ve Tyan-Şan dağları kaplamaktadır ve Kırgızistan'ın %90'dan fazlası 1500 metreden yüksektir. Ülkede en yüksek 7.439 metre uzunluğunda zirvenin yanı sıra 7000 metreden yüksek 2 zirve ve 4000 metreden yüksek 25 zirve bulunmaktadır. Söz konusu zirvelerin tepelerinde biriken kar ve buzullar, Orta Asya ve Kırgızistan'a hayat veren Kırgızistan'daki 2047 nehrin kaynağıdır. Dolayısıyla ülke, bölgede Tacikistan'dan sonra ikinci büyük yenilenebilir enerji kaynaklarından hidroelektrik enerjisi üreticisi konumuna gelmiştir. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Tanrı dağından gelen, Kırgızistan ve Özbekistan'dan akan Narin nehri, ülkenin birincil su kaynaklarından biridir. Kırgızistan'ın enerji üretimi hidroelektriğe dayanır ve ülkenin muazzam hidro kaynağı, Kırgızistan'daki farklı küçük hidroelektrik santralleriyle toplam gücün yaklaşık %90'ını üretmekten sorumludur. (Mehta, K., vd., 2021) Kırgızistan'ın dağlık arazisi sebebiyle ülkede güneş radyasyonu nispeten düşüktür. (Ateeq, Alkuwaiti, 2020) Ülkede güneş ışığı seviyesi 2100-2900 saat olup Türkiye ve Yunanistan'la benzerlik göstermektedir. Bu sebeple güneş enerjisi potansiyeli azdır. (Köse, 2020) Rüzgar enerjisi ise henüz kullanılmamaktadır. Ülke yüksek hidroelektrik potansiyeline sahip olmasına karşın mevsim değişikliklerinde elektrik üretiminde sorunlar meydana gelmektedir. Kış aylarında soğuk hava koşulları sebebiyle nehirlerin donması, hidroelektrik santrallerinin elektrik üretiminde sıkıntılar yaşamasına yol açmaktadır. Bahar ve yaz aylarında enerji depolamada altyapı yetersizliği sebebiyle yeterince istifade edilememektedir. Bu durum ülkenin elektriği komşu ülkelere satın almasına neden olmaktadır. Ayrıca ülke hidroelektrik enerji potansiyelinin sadece %10'luk kısmını kullanmaktadır. (Ranov, 2021) Sovyet döneminde kurulmuş santrallerin yenilenme aşamasından geçmemesi ve çoğunun eski olması kış aylarında kesintilere sebep olmaktadır. Örneğin Kırgızistan'daki yedi hidroelektrik santralının beşi eskidir ve potansiyelini arttıracak ek yenileme yapılmamıştır. En önemli elektrik kaynağı 1975'te inşa edilen Toktogul hidroelektrik santralıdır. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Ancak Toktogul HES de dahil olmak üzere diğer hidroelektrik santrallerinin kapasitesinin %45'inin kullanım süresi sona ermiş bulunmaktadır. Elektriğin iletimi ve dağıtımı aşamalarında da sıkıntılar yaşanmaktadır. (Ranov, 2021)

1.4. Tacikistan

Kırgızistan'la benzerlik taşıyan Tacikistan topraklarının % 93'ü dağlık alanla kaplıdır ve bu toprakların yarısından fazlası 3000 metreden yüksektir. Yer altı kaynakları bakımından zengin durumda olmasına karşın topraklarının dağlı olması sebebiyle rezervlerin çıkarılması oldukça zordur. Ancak ülkenin coğrafi konumu ve su kaynakları, Tacikistan'ı hidroelektrik enerjisi potansiyeli yüksek ülkeler arasına yerleştirmektedir. Buna rağmen ülke potansiyelinin % 5'lik kısmından yararlanabilmektedir. (Köse, 2020) Tahminlere göre Tacikistan'da 113 milyon ton petrol, 863 milyar metreküp doğal gaz rezervi bulunmasına rağmen ülkenin siyasi karışıklığı sebebiyle bu kaynaklardan istifade edilememektedir. Aynı zamanda dünyadaki uranyumun % 4'ünü çıkaran ülke, alüminyum, çinko, kurşun, cıva, bizmut, antimon, tungsten, molibden ve altın çıkarmaktadır. Çeşitli maden yatağına sahip olsa da coğrafi şartlar, teknoloji yetersizliği gibi etkenler kaynakların verimli kullanılmasına engel olmaktadır. (Köse, 2020) Coğrafi olarak Tacikistan'ın Amu Derya ve Sir Derya nehir havzasının yukarısında yer alması bol miktarda hidroelektrik potansiyeli sunmaktadır. Bu nedenle Tacikistan, dünyanın en yüksek hidroelektrik potansiyeline sahip ilk 10 ülkesi arasında yer almıştır. (Mehta, K., vd., 2021) Tacikistan ve Kırgızistan Orta Asya su kaynaklarının % 85'ne sahiptir ve Tacikistan'ın kullanabildiğinden daha fazla hidroelektrik potansiyeli bulunmaktadır. Hidroelektrik potansiyeli 527 milyar kWh olduğu öngörülmektedir. (Gülbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Ancak Tacikistan, Kırgızistan'da olduğu gibi kış aylarında su akışının azalması sebebiyle yoğun elektrik kesintisiyle karşılaşmaktadır. Kış mevsimindeki iklim koşullarının çeşitli hidroelektrik santrallerin üretim kapasitesini yaklaşık 1250 MW düşürdüğü tahmin edilmektedir. (Mehta, K., vd., 2021) Tacikistan güneş enerjisi için de uygun şartları barındırmaktadır. Yaklaşık yılda 280-330 güneşli gün olmaktadır. Tacikistan'da mevcut güneş enerjisi kullanımı, enerji talebinin % 10-20'sini karşılama gücüne sahiptir. (Mfa.Tj, 2019)

1.5. Türkmenistan

Türkmenistan bölgesel ve küresel enerji alanının en önemli aktörlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Nitekim, Türkmenistan enerji zengini olarak doğal gaz rezervi açısından dünyada Rusya (47,57 trilyon metreküp), İran (29,6 trilyon metreküp) ve Katardan (25,47 trilyon metreküp) sonra 24,3 trilyon metreküp ile dördüncü sırada yer almaktadır. Dünyadaki doğal gaz rezervlerinin %11,7'si Türkmenistan'da bulunmaktadır. Ülkedeki mevcut doğal gaz kaynaklarının çoğu ülkenin güneydoğu bölgesinde Amuderya havzasında yer almakta olup bölgedeki Devletabat yatağı en eski doğal gaz yatağıdır ve Türkmenistan-İran sınırında konumlanmaktadır. (İsmayilov, Budak, 2014) Ülkede nüfusun düşüklüğüne bağlı olarak gaz ihtiyacının az olması sebebiyle doğal gazın büyük kısmını ihraç edebilmektedir. Ancak denize çıkışı olmadığından gazı dünya pazarına diğer ülkeler üzerinden taşıması kâr oranını azaltmaktadır. (Gülbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Ülke ekonomisi için doğal gaz ihracatı üzerinden gelir elde eden Türkmenistan, 2021 yılında 83 milyar metreküp ile en yüksek doğal gaz üretim seviyesine çıkmıştır. (Velhanov, 2023) Ayrıca Türkmenistan'da yaklaşık 600 milyon varil petrol rezervi bulunmaktadır. (Enerji Atlası) Doğal gaz ve petrol Türkmenistan'da ekonomik büyümenin baskın güçleri denebilir. (Köse, 2020) Ancak ülke ekonomisinin hidrokarbon kaynaklarına dayanması Türkmenistan'ı hassas bir hale getirmektedir. (Çalışkan, 2017) Türkmenistan topraklarında zengin yer altı kaynaklarını bulundurmasına rağmen enerji çeşitliliğini sağlamak üzere alternatif yollar aramakta ve yenilenebilir enerji kaynaklarını da geliştirmeye yönelmektedir. Bölgede bulunan Amu Derya nehri Türkmenistan boyunca akar ve ülkenin %95 oranında su kaynaklarını sağlar. Ancak nehrin düz bir alanda akması sebebiyle hidroelektrik santral inşası için elverişli değildir. Diğer birkaç nehirlerin sularının azlığı nedeniyle HES'in kurulması uygun değildir. (Gülbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Ülkenin güneş ve rüzgar enerjisi potansiyeli yüksektir ve fosil yakıtlara bağımlılığı azaltmak için çalışmalar yapılmaktadır. Türkmenistan'ın bazı bölgeleri yılda 3000 saatten fazla

güneş ışığı alıyor ve yılda ortalama 300 güneşli güne sahiptir. (Santos, 2022) Türkmenistan topraklarının yaklaşık %40'ının rüzgar enerjisi kullanımına uygun olduğu düşünölmektedir. Ortalama yıllık rüzgar hızının 4 m/s'nin üzerinde olduğu kuzeybatı bölgelerinde rüzgar enerjisinin kullanılması daha uygundur. (Saryyev, vd. 2022)

2. Enerji Geçiş İçin Yapılmakta Olan alışmalar

Orta Asya devletleri evre kirliliğinin önüne geçmek, sürdürülebilir dünya yaratmanın yanı sıra hidrokarbon kaynaklara bağlılığı azaltarak enerji çeşitliliğini sağlamak dolayısıyla enerji güvenliğini temin etmek üzere yenilenebilir enerji kaynaklarını geliştirmek için çalışmalara başlamıştır. Bu alanda Kazakistan bölgenin en etkin ülkesi olup, diğer ülkeler de YEK'ların geliştirilmesi için çeşitli strateji ve programlar geliştirmektedirler. Kazakistan yenilenebilir enerjinin desteklenmesine ilişkin ilk yasayı 2009'da kabul etmiş ve 2017 yılında düzenlemeler yapılmıştır. 2013 senesinde elektrik üretiminde hidrokarbon kaynakların bilhassa kömürün (elektrik üretiminin %70'inden fazlasını oluşturmaktadır) payını azaltmanın yanında 2050 yılına kadar "Yeşil Ekonom"ye geçiş amacıyla Ulusal Konsepti kabul etmiştir. İşbu konseptte göre yenilenebilir enerjinin elektrik üretimindeki payının 2020'da % 3, 2030'da % 30 ve 2050 yılında ise %50'ye yükseltilmesi hedeflenmektedir. Diğer önemli belge 2023 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Tokayev tarafınca imzalanan karbon nötrlüğüne ulaşma stratejisi olmuştur. (Kanapiyanova, 2023) 2020 yılına kadar toplam kapasitesi 539 MW olan 41 küçük ölçekli hidroelektrik santrali inşa edilmesi planlandı. Kazakistan, yenilenebilir enerji kaynakları için ihaleler düzenleyen Orta Asya'daki ilk ülke olmuştur. İki yıl içinde toplamda 1255 MW kapasiteli enerji projeleri için 28 ihale düzenlenmiş ve başarıyla ihale edilen kapasite 1070,82 MW olup buna şunlar dahildi: rüzgar enerjisi — 609,84 MW, güneş enerjisi — 356,5 MW, küçük ölçekli hidroelektrik — 89,08 MW ve biyoenerji — 15,4 MW. (Laldjebaev, vd. 2021) 2022 yılı itibarıyla Kazakistan'da 46 rüzgâr santrali, 44 güneş enerjisi santrali, 37 hidroelektrik santrali ve 3 biyokütle santrali olmak üzere toplamda 2.400 MW kapasiteli 130 yenilenebilir enerji tesisi kurulmuştur. (Kanapiyanova, 2023) Diğer Orta Asya ülkelerinden biri olan Özbekistan da hem karbon emisyonunu azaltmak hem de enerji çeşitliliğini sağlamak üzere yenilenebilir enerji kaynaklarına önem göstermeye başlamıştır. Tahminlere göre 1,5 milyon nüfuslu yaklaşık 1500 kırsal yerleşim yeri, uzak konumları ve eski elektrik iletim hatlarının verimsizliği nedeniyle merkezi elektrik şebekelerine düzgün bir şekilde bağlı değildir. Elektrik güç şebekelerine bağlantı eksikliği ve merkezi iletim ve dağıtım hatlarındaki aşırı elektrik kaybı nedeniyle azalan elektrik arzı, bu bölgelerde YEK'lerin geliştirilmesi için bir talep ve teşvik yaratmaktadır. (Aminjonov, 2016) Dünya Bankası'na göre ülke, fosil yakıtların enerji amaçlı kullanımı ve sanayi sektörünün yüksek enerji talebi nedeniyle sera gazı emisyonu oranı bakımından dünyada beşinci, Avrupa ve Orta Asya'da ise en yüksek sırada yer alıyor. 2023 kışında Özbekistan'da binlerce insan, anormal soğuk hava nedeniyle neredeyse iki hafta boyunca güvenilir enerji kaynağı olmadan yaşamak zorunda kaldı. Elektrik kesintileri, eskiyen altyapının kırılganlığını ve mevcut enerji tasarrufu teknolojilerinin yetersizliğini ortaya çıkardı.

Ülkenin bazı bölgelerinde doğalgaz ve elektrik gibi enerji kaynaklarının bulunmaması nedeniyle vatandaşlar evlerini ısıtmak için kömür yakmaya yöneldi. Bunun özellikle hava kalitesi ve sera gazı emisyonlarının birikmesi açısından olumsuz sonuçları olmuştur. (Gazeta.uz, 2023) Ülkenin elektrik üretimi için çoğunlukla hidrokarbon yakıtlarını kullanması ülkeyi hassas konuma getirmektedir. Bu sebeple alternatif kaynaklara yönelen Özbekistan 2017 yılında yenilenebilir enerjinin daha da geliştirilmesi için tedbir programı kararı yayınlamıştır. 2017-2021 yılları için "Ekonomik ve Sosyal Alanlarda Enerji Verimliliğinin Artırılması" konulu bu karar, yenilenebilir enerjinin daha da geliştirilmesi için hedefleri kapsamaktadır ve 2025 yılına kadar YEK üretme kapasitelerinin % 19,7'ye yükseltilmesini öngörmektedir. Buna hidroelektrik (% 15,8), güneş enerjisi (% 2,3) ve rüzgâr enerjisi (% 1,6) dâhildir. (Köse, 2020) Özbekistan hükümeti, 2030 yılına kadar yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaklaşık %30'a çıkarılmasını

planlamaktadır. Aynı zamanda, bugün Özbekistan dünyanın en ileri ülkelerinin benimsediği hidrokarbon nötrlüğü programına katılmış durumda. Ülke, 2050 yılına kadar enerji de dahil olmak üzere ekonominin tüm sektörlerinde hidrokarbon nötrlüğüne ulaşmak için çalışmaktadır. (Kun.Uz, 2022) Bu hedefe ulaşmak için Özbek makamları, ülkede YEK'in gelişimini teşvik eden ve düzenleyen normatif bir temel geliştirdiler. Bunlara şunlar dahildir: “Alternatif Enerji Kaynakları Hakkında Yasa Tasarısı”, “2013-2020 Yılları İçin Alternatif Enerji Kaynakları ve Yakıtlarının Gelişim Beklentileri” Devlet Programı, “Özbekistan’da elektrik ve ısı enerjisi üretimi için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına ilişkin uzun vadeli kavramsal hükümler ve geliştirme yönleri” ve 2012-2020 yılları için Özbekistan Cumhuriyeti Alternatif Yakıt ve Enerji Geliştirme Konsept Taslağı. (Aminjonov, 2016) Son üç yılda güneş ve rüzgar santralleri için 2 milyar dolardan fazla yabancı yatırım çekilmiş, ve bu bağlamda Buhara, Semerkant, Kaşkaderya, Cizzah, Nevai, ve Surhanderya illerinde toplam 2,6 GW kapasiteli güneş ve rüzgâr enerjisi santralleri devreye alınmıştır. 2024 yılında 14 projenin daha gerçekleştirilmesiyle yenilenebilir kaynaklardan üretilen yıllık elektrik enerjisi hacmini 10 milyar kWh’in yükseltmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda 11 güneş ve 3 rüzgâr olmak üzere 14 enerji santralinin inşa edilmesiyle bu yıl 1,5 milyar metreküplük doğal gaz tasarrufu sağlanması amaçlanmaktadır. (Temiz Enerji, 2024) Dünya Bankası’nın desteğiyle Özbekistan’da çevre dostu enerji kullanımı olanaklarını genişletmek amacıyla 2019 yılında “Özbekistan’da güneş enerjisinin yaygınlaştırılması-1” projesi kapsamında Nevai bölgesinde 100 MW’lık güneş enerjisi santralinin açılışı gerçekleşmiştir. Yine Dünya Bankası desteğiyle 2023 senesindeki “Özbekistan’da güneş enerjisinin yaygınlaştırılması-2” projesi çerçevesinde yeni güneş enerjisi santralleri faaliyete geçecektir. (WB, 2023) Kırgızistan’ın yenilenebilir enerji kaynakları potansiyeli yüksek olmasına karşın bu kaynakların kullanımı % 1’in altındadır ve sosyo-ekonomik büyümesi büyük ölçüde doğal kaynaklara dayanır. Dolayısıyla ülke son yıllarda yeşil enerjiye geçiş için çalışmalara başlamıştır. Bu çerçevede ilk adım olarak 2019 yılında karbondioksit salınımının azaltılması taahhüdünü getiren BM İklim sözleşmesi İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne ilişkin Paris Anlaşması’nı imzalamıştır. (Taldybaeva, 2021).

Stratejik düzeyde Kırgızistan’da “2040’a Kadar Ulusal Kalkınma Stratejisi”, “2040’a Kadar Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi” ve “Yeşil Ekonomi Konsepti” geliştirilmiştir. 2008’de kabul edilen ve yakın zamanda 2019’da değiştirilen “Yenilenebilir Enerji Kaynakları” yasası, yenilenebilir enerji besleme tarifeleri için yasal bir çerçeve oluşturmuştur. Kırgızistan büyük hidroelektrik santrallerine odaklanırken, 2010 ile 2025 yılları arasında toplam 275 MW’lık 132 küçük ölçekli hidroelektrik santralinin inşası ve rehabilite edilmesi planlandı. 2008 yılında 24 santralin (200 MW) yeniden inşa edilmesi planlanmıştır. (Laldjebaev, 2021) Ayrıca 2016 yılında AB tarafından desteklenen Yeşil Ekonomi Ortaklığı’na üye olmuştur. 2019-2023 Yeşil Ekonomi Kalkınma Programı ve Eylem Planına destek olmuştur. (Çikolar, 2023) Hidroelektrik enerjisi bakımından ön plana çıkan diğer ülke Tacikistan, elektrik kıtlığıyla ilgili ciddi zorluklar yaşamaktadır. Dolayısıyla alternatif enerji kaynaklarına yönelim, hidroelektrik santrallerinin modernizasyonu ve inşası, ülkenin sürdürülebilir ekonomisi için elzemdir. (Кузьмич В.В, 2013) Bu durumun farkına varan ülke, 2018 senesinde yenilenebilir enerjinin altyapısını oluşturmanın stratejik öneme sahip olduğunu açıklamıştır. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Tacikistan “Herkes İçin Sürdürülebilir Enerji” kapsamında 2030 yılına kadar yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimini % 20 oranında arttırmayı hedeflemektedir. (Köse, 2020)

Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini kabul etmelerine rağmen, çoğunlukla hidroelektriğe odaklanmışlar ve güneş, rüzgar, biyokütle ve biyogazdan kısaca bahsetmişlerdir. 2007-2015 yılları arasında Tacikistan’da Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımına İlişkin Özel Program kabul edilmiştir. 2010 yılında, şebeke bağlantısı, ölçüm, iletim, vergi indirimi ve tarifeler konularını düzenleyen bir dizi tüzük yürürlüğe konarak, “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımına İlişkin” yasa kabul edilmiştir. “2009-2020 Küçük Hidroelektrik

Santrallerinin İnşası İçin Uzun Vadeli Program”a göre, 2009 ile 2020 yılları arasında toplam kapasitesi 103,18 MW ve yılda 0,8 TWh üreten 189 santral inşa edilecekti. Ancak, 2016 yılına kadar sadece 41 istasyon hizmete girdi, 20’si inşa aşamasındaydı ve kalan 128’i bilinmeyen nedenlerle uygulanmadı. Enerji ve Su Kaynakları Bakanlığı ve ADB, 138 kırsal üçra köylerde güneş panellerinin kurulumu için fizibilite çalışmaları yürüttü; ancak, güneş, rüzgar, jeotermal ve biyoenerji planları henüz geliştirilememiştir. (Laldjebaev, 2021) İklim değışikliklerinin farkında olan Türkmenistan, “Ulusal İklim Değişikliği Stratejisi” benimsemiştir. Ancak bu belgelere rağmen yenilenebilir enerji kapasitesini geliştirme konusunda bölgedeki kesin hedefleri olmayan tek ülke diyebiliriz. (Köse, 2020) Ülke, “2011-2030 Ulusal Sosyoekonomik Kalkınma Programı” enerji çeşitliliğini ele almaktadır. 57 MW potansiyel kapasiteye sahip dokuz küçük ölçekli hidroelektrik santrali önerilmektedir. (Laldjebaev, 2021) Büyük ölçüde fosil yakıtlara dayanan Türkmenistan, enerji bağımsızlığını gerçekleştirmek için güneş ve rüzgar santralleriyle ilgilenmektedir. 2022 yılında alternatif enerji tesisi kurulması için Abu Dabi Kalkınma Fonu tarafından kredi alınmıştır. Rüzgar ve güneş santrallerinin inşası için açılan ihaleyi Türk şirketi Çalık Enerji Sanayi ve Ticaret A.Ş. almıştır. Bu şirket, Türkmenistan’da 10 MW kapasiteli ilk güneş ve rüzgâr santralinin kuruluşunu gerçekleştirecektir. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022)

Ülke bazında yenilenebilir enerji çalışmalarını ele aldıktan sonra bölgesel düzeydeki atılım ve gelişmeleri de incelemek yerinde olacaktır. Bugün bölge ülkelerinin her biri topluma ve sanayi kuruluşlarına elektrik sağlama konusunda zorluklarla karşı karşıyadır. Orta Asya bölgesi bir yandan enerji kaynakları açısından zengin olmasına rağmen diğer yandan bu enerji kaynakları bölgede eşit dağılmamış ya da çeşitlilik göstermektedir. Çözülmemiş su ve enerji sorunları bölgede başarılı entegrasyonun önünde bir engeldir. Örneğin Ocak 2022’nin sonunda Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan’ın bazı bölgelerinde elektrik kesintisi, tüm enerji zincirinde arz kesintilerine neden olmuştur. Sorun çözülmüş olmasına karşın bölgede her şeyin birbirine bağlı olduğunu göstermiştir. Bu durum Orta Asya’nın tüm ülkelerindeki elektrik sisteminin çok eski olmasından kaynaklanmaktadır. (Saidov, Umarova, 2024) Bu sorunların çözümü için alternatif kaynakların geliştirilmesi elzemdir ve hafife alınmamalıdır. Küresel ölçekte yeşil enerjiye geçiş meydana gelirken, neyse ki kaynaklar açısından zengin ve çeşitlilik gösteren bir coğrafyaya sahip olan Orta Asya bölgesinde de temiz enerji kaynaklarının kullanımının hız kazandığı gözlenmektedir. (Mamajonova, 2024) Orta Asya ülkeleri Ekim 2022’de Orta Asya Programı, bölgede yenilenebilir enerjiye geçişi desteklemek için Orta Asya’da Yenilenebilir Enerji Geçişi (RETCA) projesini başlatmıştır. Proje, engellerin derinlemesine analizini gerçekleştirecek, ileriye yönelik hedefleri ana hatlarıyla belirleyecek ve politika yapıcılar ile sivil toplum liderleri arasında kapasite oluşturacaktır. (David Center) Yenilenebilir enerjide küresel bir lider olan Çin, Orta Asya’nın enerji dönüşümünde önemli bir oyuncu haline gelmiştir. (Yipeng Zhou, 2023)

Altyapı eksiklikleri yaşayan Orta Asya ülkeleri, Kuşak-Yol girişimi kapsamında sağlanan finansman ve teknolojik destekten faydalanmaktadır. Özbekistan ile Kırgızistan’da hidroelektrik santrallerinin modernizasyonu, Kırgızistan ve Tacikistan’da termik santrallerin yenilenmesi ve iletim hatlarının inşası gibi projeler, Çin’in sağladığı finansmanla hayata geçirilmektedir. (Keçalan, Bekmuratov, 2024) Ayrıca alternatif kaynakların gelişimi için bölge ülkeleri birlikte çalışmaktadırlar. Özbekistan ve Tacikistan, Zarafşan Nehri üzerinde HES inşa etme projesi ve Özbekistan-Kırgızistan Kambarata HES-1 projesi ortaklaşa geliştiriliyor. Özellikle 6 Ocak 2022’de Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Bışkek’te Kambarata HES-1 projesinin uygulanmasına yönelik “yol haritasını” imzalamıştır. Kambarata HES-1, Kırgızistan’ın en büyük enerji santrali haline gelmelidir. Zira bu santral, Orta Asya ülkelerine elektrik sağlayacak ve bölgenin su arzını istikrara kavuşturacaktır. Gelecekteki bu HES’in kapasitesi 1860 MW olacaktır. Santral rezervuarının hacmi 5,4 milyar metreküptür ve yılda ortalama 5,6 milyar kWh elektrik üretecek. (Saidov, Umarova, 2024) Özbekistan-Kırgızistan 2017 senesinde Kambarata- HES 2’nin inşası için de anlaşmaya varmışlardır. (Gürbüz, Acıkan Ulu, Çiçekli, 2022) Özbekistan-Tacikistan

yeni HES inşası konusunda ortak mutabakata varmıştır. Yovan HES, enerji alanında ikili işbirliğinin ilk büyük projesi olacak. 140 MW kapasiteli bu modern santral, ülkelerin enerji güvenliği, su ve tarımsal istikrarının sağlanması hususunda önemli rol oynayacaktır. (Saidov, Umarova, 2024)

Sonuç

Orta Asya bölgesi, gerek doğal kaynakları gerekse yenilenebilir enerji potansiyeliyle uluslararası sistemde cazibe merkezi haline gelmiştir. Zengin petrol rezervleriyle Kazakistan, doğal gaz rezervleriyle lider konumda olan Türkmenistan, doğal gaz ve petrolüyle Özbekistan, küçük yüzölçümüne rağmen muazzam hidroelektrik potansiyeliyle Kırgızistan ve Tacikistan'a sahip olan Orta Asya, dikkat çeken bölgelerden biridir. Orta Asya enerji konusunda kendi kendine yeten bir bölge olmasına rağmen gittikçe enerji tüketiminin artması, enerji güvensizliğini ortaya çıkarmakta ve enerji güvenliğini sağlamak amacıyla alternatif enerji kaynaklarına yönelmesi bölge geleceği için önem arz etmektedir.

Bölge ekonomisinin büyük ölçüde doğal kaynaklara bağlı olması da söz konusu ülkeleri kırılgan konuma getirmektedir. Ülkelerin enerji çeşitliliğini temin etmek için yenilenebilir enerji potansiyeli oldukça yüksektir. Kırgızistan ve Tacikistan güçlü hidroelektrik potansiyeline sahipken Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan ise güneş, rüzgar enerjisi potansiyeliyle öne çıkmaktadır. Ancak bu süreci yavaşlatan altyapı sorunu, mevcut santrallerin işlevselliğinin azalması, Sovyet döneminden kalma enerji şebekelerinin yıpranmış olması gibi engeller mevcuttur. Söz konusu zorluklara rağmen Orta Asya ülkeleri yenilenebilir enerjiye geçiş için yeni stratejiler benimsemekte, birtakım çalışmalar yürütmekte, güçlü devletlerden yatırımlar çekmekte ve bölgesel iş birlikleri geliştirmektedirler. Bu kararlılıkla ilerlendiği takdirde gelecekte bu çalışmaların katlanarak artacağı ihtimal dairesindedir. Geçiş sürecindeki zorluklara rağmen bölge, enerji kaynaklarının verimli ve etkin kullanımı, yenilenebilir enerji altyapısına yönelik yatırımlar ve bölgesel iş birliğinin pekiştirilmesi yoluyla enerji güvenliği ve istikrarını şekillendirmede kilit bir rol oynayabilir.

Kaynakça

- Aminjonov F. (2016). Alternative Energy Sources of Uzbekistan, *Eurasian Research Institute*, <https://www.eurasian-research.org/publication/alternative-energy-sources-of-uzbekistan/> [Erişim tarihi: 17.10.2024].
- Ateeq M. Alkuwaiti S. (2020). The Importance of the Central Asian Region in Energy Security at the Global Level: A Review. *Journal of Public Affairs*,
- Çalışkan B. (2017). Türkmenistan'ın Doğalgaz Çıkması, *İnsamer*, https://www.insamer.com/tr/turkmenistanin-dogalgaz-cikmazi_1088.html [Erişim tarihi: 18.10.2024].
- Çikolar E., (2023). Kırgızistan'da Yeşil Ekonomiye Bakış, *İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, say:12, (ss.147-159).
- Dadakhon Khasan G. (2023). *Özbekistan Cumhuriyeti: İnşası, Gelişimi ve Türk Devletleri Politikası (1991-2023)*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).
- David Center for Russian and Eurasian Studies (N.D.), Renewable Energy Transition in Central Asia,

- David Center, Erişim Adresi: <https://daviscenter.fas.harvard.edu/research-initiatives/program-central-asia/renewable-energy-transition-central-asia> [Erişim tarihi: 22.10.2024].
- Eko Avrasya, Özbekistan Yenilenebilir Enerji Üretimine Yöneliyor, 10 Mayıs 2024, <https://ekoavrasya.net/ozbekistan-yenilenebilir-enerji-uretimine-yoneliyor/> [Erişim tarihi: 17.10.2024].
- Enerji Atlası, (2022). Ülkelere Göre Dünya Doğal Gaz Rezervi, <https://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html> [Erişim tarihi: 16.10.2024].
- Enerji Atlası, Ülkelere Göre Dünya Petrol Rezervi, <https://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-petrol-rezervi.html> [Erişim tarihi: 18.10.2024].
- Gazeta.uz, (2023). Energiya samaradorligi va qayta tiklanuvchi energiya orqali iqlim bo'yicha maqsadlarga erishish, <https://www.gazeta.uz/oz/2023/04/22/column/> [Erişim tarihi: 20.10.2024].
- Gürbüz Y. E., Ulu M. A., Çiçekli M. Y., (2022). "Orta Asya Enerji Raporu", *Orta Asya Araştırmaları Merkezi (ORASAM)*.
- İsmayilov E. Budak T. (2014). Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası, *Bilge Strateji*, Cilt 6, Sayı 11, (ss.29-49).
- Kanapiyanova Z. (2023). Kazakistan'da Yenilenebilir Enerji: Potansiyeli ve Geleceği", *Eurasian Research Institute*, <https://www.eurasian-research.org/publication/kazakistanda-yenilenebilir-enerji-potansiyeli-ve-gelecegi/?lang=tr> [Erişim tarihi: 20.10.2024].
- Keçialan D. C., Bekmuratov D. (2024). China Has Ascended to a Pioneering Position in Renewable Energy Technologies, *ANKASAM*, , <https://www.ankasam.org/roportaj/norvec-uluslararası-iliskiler-enstitusu-aras-gor-dastan-bekmuratov-cin-yenilenebilir-enerji-teknolojileri-alanında-öncü-bir-konuma-yukselmistir/#orta-asya-da-yenilenebilir-enerji-yat%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1n%C4%B1n-%C3%B6nemi> [Erişim Tarihi: 22.10.2024].
- Köse G. (2020). Orta Asya (Türkistan) Enerji Meselesi: Enerji Potansiyeli ve Aktörler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:13, sayı:72, (ss.254-275).
- Kun.Uz, (2022). Uzbekistan will abandon the use of natural gas, coal and oil as fuel in 2050 – Ministry of Energy, <https://kun.uz/en/news/2022/03/03/uzbekistan-will-abandon-the-use-of-natural-gas-coal-and-oil-as-fuel-in-2050-ministry-of-energy> [Erişim tarihi: 20.10.2024].
- Laldjebaev M. a, Isaev R. b , Saukhimov A., (2021). Renewable Energy in Central Asia: An Overview of Potentials, Deployment, Outlook, and Barriers , *Energy Reports*, (pp.3125-3136).
- Mamajonova M., (2024). Markaziy Osiyoda energiya xavfsizligi: mavjud imkoniyatlar va muammolar, «Инновации в системе образования: новые горизонты для молодежи в науке, технологиях и бизнесе» в Традиционная Международная Научно-Практическая Онлайн-Конференция 14-15 Июня, ss.480-485.
- Mehta, K.; Ehrenwirth, M.; Trinkl, C.; Zörner, W.; Greenough, R., (2021). The Energy Situation in Central Asia: A Comprehensive Energy Review Focusing on Rural Areas, *Energies*, 14, 2805., (pp.1-27).
- Ranov Z., (2021). Kırgızistan Cumhuriyetinin Enerji Potansiyeli: Sorunları ve Geleceği, *Eurasian Research Institute*, <https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-cumhuriyetinin-enerji-potansiyeli-sorunlari-ve->

- gelecegi/?lang=tr#:~:text=K%C4%B1rg%C4%B1zistan%2C%20enerji%20potansiyeli%20y%C3%BCksek%20bir,tam%20olarak%20kar%C5%9F%C4%B1lama%20potansiyeline%20sahiptir. [Erişim tarihi: 17.10.2024].
- Saidov M., Umarova I., (2024). Markaziy Osiyo hududida qayta tiklanadigan energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, *Iqtisodiyot va Ta'lim*, 2-son, (ss.228-236).
- Santos B. (2022). Turkmenistan to Host First Large Scale Solar Plants, PV Magazine, <https://www.pv-magazine.com/2022/11/24/turkmenistan-to-host-first-large-scale-solar-plants/#:~:text=Its%20total%20renewable%20energy%20capacity,300%20sunny%20days%20a%20year.> [Erişim tarihi: 18.10.2024].
- Saryyev K. Nazarov S. and Matyakubov A. (2022). Scientific and Technical Basis for The Implementation of Combined Technologies Using Solar and Wind Energy in The Conditions of Turkmenistan”, *Conf. Series: Earth and Environmental Science*.
- Stratejik Ortak (2019, 17 Kasım). Orta Asya’daki 5 Türk Devletinin Yer Altı Kaynakları”, Orta Asya’daki 5 Türk Devleti’nin Yeraltı Kaynakları - Stratejik Ortak [Erişim tarihi: 16.10.2024].
- Syzdykova A. (2020). Kazakistan’ın Yenilenebilir Enerji Potansiyeli, *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, cilt:2, sayı:1, (ss.79-88).
- Şimşek N. Şimşek H. A. (2021). Ulusal, Bölgesel ve Uluslararası Düzeyde Özbekistan’ın Enerji Politikaları”, *Özbekistan*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, (ss.269-293).
- Tacikistan İstanbul Başkonsolosluğu, Tacikistan Cumhuriyetinin Enerji Sektörü, 2019, <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/enerji-sektoru> [Erişim tarihi: 17.10.2024].
- Taldybaeva D. (2021). Kırgızistan’ın Yenilenebilir Enerji Sektöründeki Gelişmeler, *Eurasian Research Institute*, <https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistanin-yenilenebilir-enerji-sektorundeki-gelismeler/?lang=tr> [Erişim tarihi: 21.10.2024].
- Temiz Enerji, (2024). Özbekistan, Yenilenebilir Enerji Üretimine Yöneliyor, <https://temizenerji.org/2024/05/13/ozbekistan-yenilenebilir-enerji-uretimine-yoneliyor/> [Erişim tarihi: 20.10.2024].
- The World Bank, Matbuot xabari, 2023.
- Velhanov M. (2023). Doğal Gaz Denkleminin Kilit Ülkesi Türkmenistan, AA Haber, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/dogal-gaz-denkleminin-kilit-ulkesi-turkmenistan/2971118> [Erişim tarihi: 18.10.2024].
- WNA - World Nuclear Association (2024, 24 August). Uranium and Nuclear Power in Kazakhstan, Erişim Adresi: <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan> [Erişim tarihi: 16.10.2024].
- Yipeng Zhou, (2023). Greener Pastures: China’s Clean Energy Engagement in Central Asia, David Center, Erişim Adresi: <https://Daviscenter.Fas.Harvard.Edu/Insights/Greener-Pastures-Chinas-Clean-Energy-Engagement-Central-Asia> [Erişim Tarihi: 22.10.2024].
- Кузьмич В.В., (2013). «Укрепление сотрудничества стран Средней Азии в использовании передовых технологий в энергоэффективности и возобновляемых источников энергии», Проект Европейской Экономической Комиссии ООН.

ERMENİSTAN'IN ORTA ASYA DEVLETLERİYLE İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

General Overview of Armenia's Relations with Central Asian States

Xuraman HÜSEYNOVA ¹

Özet

21. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri ikili ilişkilerin yanı sıra çok taraflı bölgesel örgütler çerçevesinde de ilişkiler geliştirmektedir. Azerbaycan ve Gürcistan, Orta Asya ülkeleriyle enerji, enerji güvenliği ve ticaret alanlarında ilişkiler kurmuştur. Ermenistan'ın bu bölgeyle ikili ilişkileri sınırlıdır. Bunun temel nedenlerinden biri Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlık politikası ve Orta Asya bölgesindeki ülkelerin Ermenistan ile doğrudan ekonomik ve ticari potansiyele sahip olmamasıdır.

Ancak zaman zaman Ermenistan ile Orta Asya ülkeleri arasında bazı anlaşmalara varılmış, sözleşmeler imzalanmıştır. Bu işbirliğinde tarihi, coğrafi, jeopolitik, ticari-ekonomik faktörlerin belirli etkileri olmuştur. Ermenistan ve Orta Asya ülkelerinin SSCB bünyesinde müttefik cumhuriyetler olması onların 70 yıllık ortak tarihini oluşturmuştur. 1992 yılında Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında Kolektif Güvenlik Anlaşması imzalanmış, 2002 yılında altı ülkenin rızasıyla Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü adı altında askeri ittifak kurulmuştur. Ermenistan'ın Orta Asya ülkeleriyle ilişkileri Bağımsız Devletler Topluluğu ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü platformları çerçevesinde yürütülmektedir. Ayrıca bu bölgeyle ilişkiler Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi kuruluşlar aracılığıyla da kurulmaktadır.

Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ticarete enerji ve bunun batı pazarlarına geçişi hakimdir. İki bölge, AB destekli "Avrupa-Kafkasya-Asya Koridorunun Geliştirilmesi için Uluslararası Taşımacılığa İlişkin Ana Çok Taraflı Anlaşma"ya (TRACECA) katılıyor. Ermenistan'ın iki komşu ülkeyle izolasyonu ve sınırlarının kapalı olması, Orta Asya ülkeleriyle ticaretini olumsuz etkiliyor.

Ermenistan, Orta Asya ve Kafkasya bölgesi ülkeleri arasında enerji üretimi ve geçişine katılmayan bir ülkedir. Azerbaycan'la barış anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte Ermenistan için sadece Kafkasya'da değil, Orta Asya bölgesinde de yeni kalkınma alanları ortaya çıkacak.

Anahtar kelimeler: Ermenistan, Güney Kafkasya, Orta Asya, İlişkiler

Abstract

Since the beginning of the 21st century, the South Caucasus and Central Asian countries have been developing relations within the framework of multilateral regional organizations as well as bilateral relations. Azerbaijan and Georgia have established relations with Central Asian

¹ Ar. Gör., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları Bölümü, xuramanhuseyn0107@gmail.com, ORCID: 0009-0000-6287-3753

countries in the fields of energy, energy security and trade. Armenia's bilateral relations with this region are limited. One of the main reasons for this is Armenia's aggressive policy towards Azerbaijan and the fact that the countries in the Central Asian region do not have direct economic and trade potential with Armenia.

However, from time to time, some agreements have been reached and contracts signed between Armenia and Central Asian countries. Historical, geographical, geopolitical, commercial-economic factors have had certain effects on this cooperation. Armenia and the Central Asian countries being allied republics within the USSR constituted their 70-year common history. In 1992, a Collective Security Treaty was signed between Russia, Armenia, Kazakhstan, Tajikistan and Uzbekistan, and in 2002, a military alliance was established under the name of the Collective Security Treaty Organization with the consent of the six countries. Armenia's relations with Central Asian countries are carried out within the framework of the Commonwealth of Independent States and the Collective Security Treaty Organization platforms. In addition, relations with this region are established through organizations such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and the Eurasian Economic Union (EEU).

Trade between the South Caucasus and Central Asian countries is dominated by energy and its transit to western markets. The two regions participate in the EU-backed "Main Multilateral Agreement on International Transport for the Development of the Europe-Caucasus-Asia Corridor" (TRACECA). Armenia's isolation from the two neighboring countries and the closed borders negatively affects its trade with Central Asian countries.

Armenia is a country that does not participate in energy production and transit between the countries of the Central Asian and Caucasian regions. With the signing of the peace agreement with Azerbaijan, new development areas will emerge for Armenia not only in the Caucasus but also in the Central Asian region.

Keywords: Armenia, South Caucasus, Central Asia, Relations

Giriş

Güney Kafkasya bölgesi modern çağın jeopolitik açıdan önemli bölgelerinden biridir. Güney Kafkasya'da çıkarlar çatışıyor ve büyük güçler arasındaki hakimiyet arzusu yoğunlaşıyor. Bölge devletleriyle kurulan ilişkiler bu açıdan daha da gerekli hale geliyor. Orta Asya bölgesi devletleri ile Güney Kafkasya'da yer alan devletler arasındaki ilişkilerin derinleşmesi her iki bölge için de olumlu vaatler vermektedir. Özellikle İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'ın girişimiyle Güney Kafkasya bölgesi iletişim ve kültürlerarası bir kavşak haline geliyor.

Orta Asya'daki Türk devletleri ile Azerbaycan arasındaki tarihi bağ, ortak kökene ait olmaları, her iki bölgenin yakın işbirliğini teşvik etmektedir. Ermenistan, Azerbaycan'ın aksine Orta Asya bölgesi devletleriyle ilişki kurma konusunda çok aktif değil. Bu gerçek her iki taraf için de geçerli olabilir. 30 yıllık süreçte Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgal politikası bu ilişkileri olumsuz etkiledi. Ayrıca Ermenistan'ın bölgenin kalkınmasına yönelik projelerden soyutlanması da ilişkilerin pek derin olmamasının nedenlerinden biri. Ermenistan ile Orta Asya devletleri arasındaki mevcut ilişkileri, bunların gelişimini ve geleceğe yönelik beklentilerini incelemek önemlidir.

Ermenistan'ı bu devletlere bağlayan şey, yaklaşık 70 yıldır aynı yönetim sistemi altında yönetiliyor olmalarıdır. Paylaşılan bir tarih olarak da alınabilir. Böyle bir etkenin sonucunda devletler arası ilişkilerin kurulmaması elbette mümkün değildir.

Buna ortak tarih de denilebilir. Böyle bir etkenin sonucunda devletler arası ilişkilerin kurulmaması elbette mümkün değildir. SSCB'nin çöküş süreci 1980'lerin ortalarında başladı.

Böylece o dönemden itibaren Moskova'ya boyun eğme eğilimi azalmış, birlik ülkelerindeki özgürlük hareketleri güçlenmeye başlamıştır.

SSRİ'nin dağılması prosesi 1980-ci illerin ortalarından başlamışdı. Belə ki, həmin dövrdən artıq Moskvaya tabe olma meyilləri azalmış, ittifaq ölkələrində azadlıq hərəkatları güclənməyə başlamışdı. 24 Ağustos 1991, yeni bir düzənin kurulması və eski düzənin yıkılmasıyla dünya tarixinə geçti.

30 Aralık 1922'de Moskova'da düzenlenen Birinci Tüm Birlik Sovyetler Kongresi'nde oluşturulan SSCB'nin son liderinin istifasının ardından Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler bağımsızlıklarını kazandılar. Ulusal lider Haydar Aliyev, SSR'nin çöküşüyle ilgili görüşünde şunları söyledi:

"Ağustos 1991'de Moskova'da yaşanan olaylar olmasaydı Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık kazanamayacağı yönünde bir görüş var. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci Ağustos ayından birkaç yıl önce başladı. "Bazı cumhuriyetler, ayaklanmadan çok önce SSCB'den ayrılma ve tam bağımsızlık konusunu gündeme getirdi". ("Azertac", 2011)

Bağımsızlık eğilimleri geliştiren eski birliğe bağlı cumhuriyetlerin bu isteklerini gerçekleştirmiş olduğu görülmektedir. Bu süreçlerin arka planında SSCB içinde ilişkiler kurmak zorunda kalan devletler bağımsızlık döneminde de bu ilişkileri sürdürmeye çalıştılar.

21 Eylül 1991'de bağımsızlığını yeniden kazanan Ermenistan, diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi ilk yıllarda siyasi ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldı. Ancak iç politikanın yanı sıra dış politikanın da doğru oluşturulması önümüzdeki temel görevlerden biriydi. Tarih boyunca Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik asılsız toprak iddiaları, bağımsızlığının kazanılmasıyla birlikte yoğunlaşmış ve bazı yardımlarla saldırganlığa dönüşmüştür. Yanlış politika diğer ülkelerle ilişkileri etkilemedi. Ermenistan ile Orta Asya bölge devletleri arasındaki ilişkilere genel bir bakış, doğru stratejinin belirlenmesi, ilişkilerin düzenlenmesi ve geliştirilmesi açısından oldukça önemlidir.

1. Ermenistan ve Orta Asya Devletleri

Orta Asya ile Güney Kafkasya arasında kültürel ilişkiler, ekonomik projeler, lojistik ve altyapı projeleri alanlarında ilişkilerin kurulması ve varlığı her iki bölgenin gelişimine olumlu etki yapacaktır. Her iki bölgede yer alan devletler bu projelerin inşası ve geliştirilmesi konusunda belirli adımlar atıyor. Ermenistan kendisini bu süreçlerin uygulanmasının dışında tutuyor. Bunun çeşitli nedenleri daha önce vurgulanmıştı.

Ermenistan'ın dört komşu ülkeden ikisiyle izolasyonu ve sınırlarının kapatılması, Orta Asya ülkeleriyle ticaretini etkiliyor. Şu anda Orta Asya'daki en önemli ticaret ortakları Kazakistan ve Türkmenistan'dır. Ermenistan, Kazakistan'dan metal gibi hammaddeler ithal ediyor ve ayakkabı gibi mallar ihraç ediyor. Ermenistan, Türkmenistan'dan hammadde ve örme ürünler ithal etmekte, mücevher ve değerli taşlar gibi ürünler ihraç etmektedir.

Ermenilerin Orta Asya ülkelerine yerleşim göstergelerine bakıldığında Kazakistan'da 25.000 Ermeni, Özbekistan'da ise bu sayının 70.000 olduğu görülmektedir. ABD ve Fransa'daki Ermeni diasporasının aksine, Orta Asya'daki Ermeniler ülkelerinin çıkarları için lobi faaliyetlerinde pek rol oynamıyorlar.

Ermenistan ile Kazakistan arasındaki ilişkiler, 19 Ocak 1991 tarihinde Ermenistan Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti arasında imzalanan ilişkiler esas alınarak yapılan anlaşmaya dayanılarak kurulmuş ve düzenlenmiştir. Ermenistan'ın Erivan Büyükelçiliği 27 Ağustos 1993'ten beri, Ermenistan'ın Kazakistan Büyükelçiliği ise Mart 2007'den beri faaliyet göstermektedir. Her iki ülke de Avrasya Ekonomik Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun tam üyesidir.

2014 yılına kadar derin köklere bağılı olmayan ve ittifaklarla sınırlı olmayan Kazakistan ile Ermenistan arasındaki ilişkiler nispeten istikrarlı bir şekilde ilerledi. Gerilim, Kazakistan'ın, Ermenistan'ın Azerbaycan sınırları içindeki saldırganlığı sonucu oluşturulan sözde Dağılık Karabağ Cumhuriyeti'nin Avrasya Ekonomik Birliği'ne üyeliğine şiddetle itiraz etmesinden kaynaklandı. O dönemde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, devletlerin AB'ye ancak BM tarafından tanınan sınırlar dahilinde girebileceklerini açıklamıştı. Bir süredir gergin olan ilişkiler, 2016 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasında Nisan ayında yaşanan çatışmalarla yeniden alevlendi.

Nisan 2016'nın başında Azerbaycan'ın cephe mevzileri ve yerleşim alanları Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından yoğun topçu ateşine maruz kaldı. Azerbaycan ordusunun birlikleri karşı saldırıyla provokasyonları önledi. 8 Nisan'da Kazakistan, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırganlığını genişletmek amacıyla düzenlediği saldırı operasyonlarına yanıt olarak Nisan ayında AB zirvesinin Ermenistan'da düzenlenmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi. Sonuç olarak toplantının yeri Moskova'ya taşındı. Gergin ilişkiler ortamında, Ermenistan'daki bir köy, Orta Asya devletinin Karabağ ihtilafındaki haklı Azerbaycan yanlısı tutumuna karşı bir protesto işareti olarak, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in adını taşıyan ana caddenin adını değiştirmeye karar verdi. Şirak ilinin kuzeybatısında yer alan Hariç köyünün belediye meclisi ve köyün belediye başkanı Roland Nazaretyan'ın talimatıyla 10 yıl önce verilen sokak adı ve bilgi levhaları kaldırıldı ("Azatutyun", 2016). Sorununa ilişkin şunları söyledi:

"Nazarbayev dostumuz olmalıydı ama şimdi diyor ki "Ermeniler kardeşlerimizi öldürüyor, dolayısıyla Azerbaycanlılar onların kardeşleriye, Ermeniler de onların düşmanı olmalıdır. Bu nedenle Nazarbayev'in adını taşıyan sokak artık yok".

Caddenin tapınağa çıktığını kaydeden belediye başkanı, "Kazaklara kardeş muamelesi yapmamalıyız" görüşünü dile getirdi ("Azatutyun", 2016).

Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndaki haklı zaferi ile bölgeye yeni jeopolitik gerçeklikler geldi. Ermenistan yeni bir strateji belirlemeli ve yeni siyasi ortamın arka planına karşı gelişimini sağlamalıdır. Şu anda Kazakistan ile Ermenistan arasındaki ilişkiler aynı doğrultuda ilerlemektedir.

İkili ilişkiler, ülkeler arasındaki ilişkilerin önceliklerini ve niteliğini belirleyen, mevcut ikili anlaşma tabanındaki önemli belgelerden biri olan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'na uygun olarak gelişmektedir. Bu anlaşma 25 yıl önce 2 Eylül 1999'da Astana'da imzalandı.

Ermenistan'da 2018 yılında yaşanan iktidar değişikliği iç politikanın yanı sıra dış politikaya da yenilikler getirdi. Orta Asya devletleriyle ilişkilerin geliştirilmesine ilgi arttı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Gasim-Jomart Tokayev, 30 Eylül 2019'da Avrasya Yüksek Ekonomi Konseyi toplantısına katılmak üzere Ermenistan'a bir iş gezisi gerçekleştirdi.

Ziyaret çerçevesinde Başbakan Nikol Paşinyan ile ikili görüşme gerçekleştirildi. İki yıl sonra, Haziran 2021'de Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, Kazakistan'a bir iş gezisi gerçekleştirdi ve bu sırada Gasim-Jomart Tokayev ile görüştü. Kasım 2022'de Kazakistan Cumhurbaşkanı, CSTO Toplu Güvenlik Konseyi oturumuna katılmak üzere Ermenistan Cumhuriyeti'ni ziyaret etti ve Nisan 2024'te Gasim-Jomart Tokayev bu ülkeye resmi bir ziyarette bulundu ve bu sırada bir dizi ikili görüşme gerçekleştirildi (Sputnik Türkiye, 2024).

Tokayev'in Nisan ayında Erivan'a yaptığı ziyarette Kazakistan, Ermenistan ile ticari ve ekonomik işbirliği, göç, havacılık endüstrisi, turizm, kültür ve spor alanlarında 10 belge imzaladı. Cumhurbaşkanı ayrıca Kazakistan'ın Ermenistan'a ihracatı 350 milyon dolara çıkarmaya hazır olduğunu da belirtti. Yetkililer arasında son günlerde düzenlenen görüşmeler, Kazakistan-Ermenistan ilişkilerinin hem devletler hem de her iki bölge açısından olumlu sonuçlar getireceğine dair güveni artırıyor.

Ermenistan'ın Türkmenistan'la ilişkileri her iki taraf açısından da tatmin edici görülüyor. Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkmenistan arasında diplomatik ilişkiler 9 Ekim 1992'de kuruldu. Bağımsızlığını kazandıktan sonra her iki ülkenin liderleri birçok kez resmi ve ticari ziyaretlerde bulundu.

1993 yılından bu yana Ermeni liderler Türkmenistan'a düzenli resmi ziyaretlerde bulunuyorlar. ER'nin ilk başkanı Levon Ter-Petrosyan, 1993 ve 1997'de Türkmenistan'ı, 2000'de Robert Kocharyan'ı ve 2010 ve 2014'te Serzh Sarksyany'ı ziyaret etti. İki ülke arasında 70'in üzerinde anlaşma imzalandı.

2019 yılında Ermenistan'ı ziyaret eden Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhamedov, Ermenistan'la ilişkilere ilişkin şu düşünceleri dile getirdi:

“Düşünürəm ki, xalqlarımızın rifahının təmin olunması marağı naminə gələcək əməkdaşlığımızla bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün yaxşı imkanımız var” (Infocom.am”, 2019).

Ermenistan ile Türkmenistan arasında kültürel alanda da işbirliği sürüyor. 5-7 Kasım 2019 tarihlerinde Türkmenistan'da Ermeni Kültür Günleri düzenlendi ve bu günler çerçevesinde çok sayıda sergi, deneyim alışverişi ve ustalık sınıfları düzenlendi.

Mart 2024'te Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Bakanı ile Türkmenistan'ın Ermenistan Olağanüstü ve Tam Yetkili Büyükelçisi arasında bir toplantı gerçekleştirildi. Taraflar, Ermeni-Türkmen kültürel işbirliği çerçevesinde, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkmenistan'da kültürel günlerinin düzenlenmesine ilişkin konuları, özellikle konser, fotoğraf ve film formatında tarihlerini ve ilk projelerini belirterek tartışılar (Aravot”, 2024).

Dostluk ve güven koşullarında Ermenistan-Türkmenistan ilişkilerinin gelişim seyrini ayrıntılı olarak tartıştık ve geleceğe yönelik ana yönelimleri belirledik. Ermeni-Türkmen ilişkilerinin dinamik bir şekilde gelişmesinden memnuniyet duyuyorum. Ziyaretlerimizin düzenliliği, dost ülkelerimiz arasındaki ortaklık ilişkilerinin daha da güçlendirilmesi ve geliştirilmesi yönündeki karşılıklı ilgiyi teyit etmektedir.

Sonuç

Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandıktan sonra bölgenin sekiz ülkesinin (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) her biri kendi yolunu belirlemiştir.

1990'ların başında, Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerde Sovyet sonrası yeniden entegrasyon daha fazla hakim oldu. Ancak bugün Sovyet sonrası örgütler ikili ilişkilerin geliştirilmesinde daha az önem taşıyor. Gürcistan ve Azerbaycan'ın Orta Asya ülkeleriyle nispeten güçlü ikili ilişkileri var. Ermenistan, Sovyet sonrası bölgesel örgütlere daha sıkı entegre olmasına rağmen bölgeyle çok az ikili işbirliğine sahiptir.

Mevcut ve planlanan ulaşım ve enerji altyapı projelerinde iki bölgenin coğrafi yakınlığı önemlidir. Bu nedenle ülkeler arasındaki ikili ilişkilerin gündeminde enerji ve ekonomik işbirliği ana yeri işgal etmektedir. Ermenistan'ın hem Güney Kafkasya hem de Orta Asya bölge devletleriyle işbirliği oluşturmak ve geliştirmekle ilgilenmesi hem bölgelerin kalkınmasına hem de ülkenin iç kalkınmasına olumlu etki yapacaktır.

Kaynakça²

- Armenian Village To Rename “Nazarbayev Street” (Ermeni Köyü 'Nazarbayev Caddesi'nin Adını Değiştirecek) // “Azatutyun”, 19.04.2016. URL: <https://www.azatutyun.am/a/27684314.html>
- Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev: Ermenistan bizim için stratejik bir ortak // “Sputnik Türkiye”, 15.04.2024. URL: <https://anlatilaninotesi.com.tr/20240415/kazakistan-cumhurbaskani-tokayev-ermenistan-bizim-icin-stratejik-bir-ortak--1082778761.html>
- Sovet sisteminin süqutu və partiya rejiminin ləğvi sizin gündəlik həyatınıza necə təsir göstərir? (Sovyet sisteminin çöküşü ve parti rejiminin kaldırılması günlük yaşamınızı nasıl etkiliyor?) // “Azərtac”, 17.08.2001. URL: https://azertag.az/xeber/sovet_sisteminin_suqutu_ve_partiya_rejiminin_legvisizin_gundelik_heyatiniza_nece_tesir_gosterir-818448
- Թուրքմենստանը հետաքրքրված է ՀՀ-ի հետ փոխշահավետ համագործակցության ընդլայնմամբ. Բերդիմուհամեդով (Türkmenistan, Ermenistan ile karşılıklı yarar sağlayan işbirliğini genişletmekle ilgileniyor. Berdimuhamedov) // “Infocom.am”, 11.11.2019. URL: <https://infocom.am/hy/Article/17506>
- Քննարկվել են Թուրքմենստանում Հայաստանի մշակույթի օրեր անցկացնելուն առնչվող հարցեր (Türkmənistanda erməni mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunub) // “Aravot”, 01.03.2024. URL: <https://www.aravot.am/2024/03/01/1403542/>

---

² Kaynakça düzeni, kongre çağrı metninde belirtilmiş olmasına ve uyarılarımıza rağmen APA 7 formatına göre düzenlenmemiştir. Yılsunu olması nedeniyle yazarın bir mağduriyet yaşamaması için tam metin kitabına çalışma, bu haliyle eklenmiştir (editör notu)

2022 RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI BAĞLAMINDA AVRUPA BİRLİĞİ’NİN DOĞAL GAZ ARZI SORUNU VE AZERBAYCAN’IN DOĞAL GAZ KAYNAKLARININ ÖNEMİ¹

The Caspian Sea and The South Caucasus: History, Oil and Regional Relations

Hazal IŞIK²
M.Fatih SANSAR³

Özet

24 Şubat 2022 tarihinde başlayan ve günümüzde devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı, hem bölgesel hem de küresel olarak siyasi ve iktisadi konjonktürü derinden etkilemiştir. Batı’nın Rusya’yı çevreleme politikasına karşılık olarak Rusya hem arka bahçesi olarak gördüğü Ukrayna’da kendi hegemonyasını etkin kılma, hem de jeopolitik konumu sebebiyle enerji kaynaklarını Ukrayna üzerinden Avrupa pazarına ulaştırma konusunda tekel olma amacı gütmektedir.

Rusya’nın Ukrayna’yı işgalinin ardından Avrupa Birliği ülkelerinin Rusya’ya yönelik uyguladığı ekonomik yaptırımlara Rusya, enerji kaynaklarında arz kesintisi yaparak ve ücret teminini ruble üzerinden yapmak isteyerek karşılık vermiştir. Kıt enerji kaynaklarına sahip olan çoğu Avrupa ülkesi ekonomik büyümelerini sürdürebilmek için enerji arz teminini kesintisiz ve uygun fiyatlı yapmak istemektedir. Özellikle doğal gazda Rusya’ya büyük oranda bağımlı olan Avrupa Birliği ülkeleri savaş boyunca bazı önlemler almış olsa da alınan tedbirler enerji fiyatlarının artışına bağlı olarak enflasyon oranlarının yükselmesine engel olamamıştır. Avrupa Birliği ülkeleri için enerji arz güvenliğinin en önemli noktaları kaynak çeşitlendirmesi ile sürdürülebilir ve ucuz enerji teminidir. Bu sebeple Avrupa Birliği ülkeleri enerji şirketleri aracılığıyla farklı bölgelerde bulunan enerji konsorsiyumlarına dahil olarak arz çeşitliliğini artırmak istemektedir.

Azerbaycan sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynakları sebebiyle Avrupa Birliği için önemli bir kaynak ülke durumundadır. 1992 yılında “Asrın Antlaşması” olarak adlandırılan konsorsiyum ile birçok Avrupalı enerji şirketi Azerbaycan’ın petrol ve doğal gaz kaynaklarını çıkartıp işleme hakkı elde etmiştir. Halihazırda Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE) ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ile petrol ve doğal gaz kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa pazarına ulaştırmaktadır. Azerbaycan sahip olduğu coğrafi konum sebebiyle yalnızca kendi enerji kaynaklarını değil, aynı

¹ Bu bildiri, Hazal Işık’ın Doç. Dr. M. Fatih Sansar danışmanlığında hazırlanan “Avrupa Birliği’nin Enerji Arz Güvenliği Politikaları Bağlamında Hazar Havzası Doğal Gaz Kaynaklarının Önemi: Azerbaycan Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Email:hazii2043@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0099-1319-184X>

³ Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal Ekonomik Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı. mehmet.fatih.sansar@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7439-2084>

zamanda Hazar Havzasında komşu olduğu enerji zengini Kazakistan ve Türkmenistan'ın hidrokarbon rezervlerini de Türkiye üzerinden Avrupa pazarına ulaştırma imkanına sahip olan transit bir ülke konumundadır. 2018 yılında Hazar'a kıyısı olan devletler arasında imzalanan Hazar Konvansiyonu sayesinde Hazar'ın tabanına boru hattı döşeme konusunda Türk Cumhuriyetlerinin önündeki Rusya engeli kalkmıştır. Böylece Azerbaycan hem sahip olduğu enerji kaynaklarıyla hem de bir transit ülke olarak Avrupa Birliğı ülkelerinin enerji arz güvenliğı politikaları için önem arz etmektedir. Çalışmamızda Rusya-Ukrayna savaşı bağlamında Avrupa Birliğı'nin doğal gaz arz güvenliğı politikaları açısından Azerbaycan'ın sahip olduğu doğal gaz kaynaklarının önemine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Enerji Arz Güvenliğı, Avrupa Birliğı, Rusya-Ukrayna Savaşı

Abstract

The Russia-Ukraine War, which began on February 24, 2022, and continues to this day, has deeply affected the political and economic conjuncture both regionally and globally. In response to the West's containment policy toward Russia, Russia aims to both establish its hegemony in Ukraine, which it sees as its backyard, and monopolize the transportation of energy resources to the European market via Ukraine due to its geopolitical position.

After Russia's invasion of Ukraine, the European Union countries imposed economic sanctions on Russia, to which Russia responded by cutting energy supplies and demanding payment in rubles. Many European countries, which have limited energy resources, aim to ensure a continuous and affordable supply of energy to maintain their economic growth. Although the European Union countries, which are heavily dependent on Russia for natural gas, have taken some measures during the war, these measures have not been able to prevent inflation rates from rising due to the increase in energy prices. For the European Union countries, the most important aspects of energy supply security are the diversification of sources and the provision of sustainable and cheap energy. Therefore, the European Union countries seek to increase supply diversity by participating in energy consortiums in different regions through their energy companies.

Azerbaijan is an important source country for the European Union due to its oil and natural gas resources. Through the consortium known as the 'Contract of the Century,' signed in 1992, many European energy companies gained the right to extract and process Azerbaijan's oil and natural gas resources. Currently, Azerbaijan transports its oil and gas resources to the European market via Turkey through the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline (BTC), the Baku-Tbilisi-Erzurum Natural Gas Pipeline (BTE), and the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). Due to its geographical location, Azerbaijan serves as a transit country, not only for its own energy resources but also for the hydrocarbon reserves of Kazakhstan and Turkmenistan in the Caspian Basin, which it can transport to the European market via Turkey. Thanks to the Caspian Convention signed in 2018 between the states bordering the Caspian Sea, the Russian obstacle to laying pipelines on the seabed has been removed, enabling the Turkic Republics to move forward. Thus, Azerbaijan is important to the European Union's energy supply security policies, both because of its energy resources and its role as a transit country.

In this study, the importance of Azerbaijan's natural gas resources for the European Union's natural gas supply security policies will be discussed in the context of the Russia-Ukraine war.

Keywords: Azerbaijan, Energy Supply Security, European Union, Russia-Ukraine War

Giriş

2022 yılında başlayan ve günümüzde de devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı, siyasi ve iktisadi sebeplere dayanmakla birlikte çalışmamızda daha çok enerji boyutu ile ele alınacaktır. Ukrayna bulunduğu coğrafi konum sebebiyle siyasi ve iktisadi açıdan önem arz eden bir ülke konumundadır. Ukrayna, sahip olduğu geniş tarım alanları, Karadeniz'e kıyısı olan liman kentlerinin bulunması, genç ve dinamik bir nüfusa sahip olması, Rusya ve NATO ülkeleri arasında tampon ülke konumunda bulunması ve Rusya'nın doğal gaz kaynaklarını Avrupa'ya taşıyan transit bir ülke konumundadır. Bu nedenle hem Rusya hem de Avrupa Birliği (AB) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi küresel ve bölgesel gücünü arttırmak isteyen ülkeler için büyük öneme haizdir (Çalışkan, 2022, s.37). Bu sebepler doğrultusunda Rusya, hala arka bahçesi olarak gördüğü eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkesi olan Ukrayna'da kendi iktisadi ve siyasi hegemonyasını egemen kılmak istemekte, Ukrayna ise 1991 yılında bağımsızlığını kazandığından beri Batı yanlısı bir politika izlemeye çalışmaktadır.

1. 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı Sebebiyle Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Uyguladığı Bazı Yaptırımlar

Ukrayna, 1991 yılında bağımsızlığını kazandığı zaman dünyanın üçüncü büyük nükleer envanterine sahip ülkeldi. Rusya'nın hegemonyasından kurtulabilmek için Batı yanlısı bir politika izleyen Ukrayna, 1996 yılına gelindiğinde nükleer silahlarından tamamen arınmış ve Batı ile Rusya için nükleer bir tehdit olmaktan çıkmıştır. 2013 yılında ise dönemin Ukrayna Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in Avrupa Birliği üyeliğinin yolunu açacak olan İşbirliği Anlaşması'nı imzalamaması ile Ukrayna için sancılı bir süreç başlamıştır (Ergün&Kurban, 2021, s.81). Bu gelişmeler ışığında yaşanan siyasi krizler sonucunda 2014 yılında jeostratejik açıdan öneme sahip olan Kırım Yarımadası'nın Rusya tarafından hukuksuz bir şekilde ilhak edilmesi ve 2020 yılının sonunda Ukrayna Devlet Başkanı Zelensky'nin NATO partnerliği ve Kırım'ın Rus işgalinden kurtarılmasına ilişkin stratejiyi onaylayan kararnamele imzalaması, Rusya ve Ukrayna arasındaki gerilimi arttırmış ve iki ülke arasında 2022 yılında başlayan savaş, bölgesel bir krizden küresel bir krize dönüşmüştür (Çalışkan, 2022, s.40).

AB için Ukrayna'nın Rusya tarafından işgal edilmesi, yalnızca bir işgal ve uluslararası hukuka vurulan bir darbe değil, aynı zamanda kendi siyasi ve iktisadi güvenliğinin tehlikeye girmesi anlamına gelmektedir (Kasım, 2022, s.743). Bu doğrultuda 2022 yılında patlak veren Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ardından AB ülkeleri Rusya'ya karşı çeşitli ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Donetsk ve Luhansk oblastlarının hükümet dışı bölgelerinin tanınması için oy kullanan Rus Devlet Duması üyelerine karşı yaptırımlar, Vladimir Putin, Sergey Lavrov ve diğer Ulusal Güvenlik Konseyi üyelerine karşı bireysel yaptırımlar, finans, enerji, ulaştırma ve teknoloji sektörlerini kapsayan ekonomik yaptırımlar, Rus diplomatlar, iş adamları ve diğer Rus yetkililer için vize kolaylaştırma hükümlerinin askıya alınması, AB hava sahasının tüm Rus uçaklarına kapatılması, Rusya Merkez Bankası ile işlem yasağının getirilmesi, Rus bankalarına SWIFT yasağı, Rusya'ya euro cinsinden banknot sağlanması yasağı, AB'deki Rus devletine ait kuruluşların yayımlarının askıya alınması, Rusya'dan ham petrol ve rafine edilmiş petrol ürünleri ithalatının yasaklanması (sınırlı istisnalar dışında) gibi pek çok ekonomik yaptırım hayata geçirilmiştir (Kasım, 2022, s.744; BBC News Türkçe, 2024). Bu yaptırımlar sonucunda Uluslararası Para Fonu'na göre Rus ekonomisi 2022 yılının ilk yarısında %2,1 oranında küçülmüş olsa da 2023 yılında %2,2 büyümüştür. 2024 yılında ise bu büyüme oranının %1,1 olacağı öngörülmektedir. Çünkü Rusya için siyasi ve iktisadi ilişkilerini geliştirdiği Çin, büyük ve önemli bir pazardır ve bu yaptırımların uygulandığı süre boyunca Çin ile geliştirilen ilişkiler Rusya'nın ekonomik bir çöküş yaşamasını engellemiştir (BBC News Türkçe, 2024).

2. Avrupa Birliği'nin Enerji Arz Güvenliği Politikaları

II. Dünya Savaşı sonrasında ekonominin en önemli girdisi olan kömür, demir ve çelik kaynaklarının yönetiminin devletler üstü bir otoriteye bırakılarak uluslararası siyasi ve iktisadi güvenliğin sağlanması amacıyla Schuman Planı esas alınarak 18 Nisan 1951 tarihinde Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur. Avrupa Birliği'nin temelini atan bu topluluğun enerji kaynaklarının yönetilmesi amacıyla kurulduğu söylenebilir. 1958 yılında Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulması, Avrupa Birliği ülkelerinin entegrasyonu oluşturulurken ortak bir enerji politikası geliştirme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi'nin ardından Avrupa Konseyi, 1974 yılında "Yeni Enerji Politikası Stratejisi" programını kabul etmiş, 1995 yılında "Avrupa Birliği İçin Bir Enerji Politikası" başlıklı "Beyaz Kitap" yayımlanmış ve ortak enerji politikasının ilke ve hedefleri belirtilmiştir. 2000 yılına gelindiğindeyse enerji arz güvenliğini konu alan "Yeşil Kitap" yayınlanmış, bu kitapla birlikte elektrik ve doğal gaz alanındaki enerji kaynaklarının serbestleştirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmüştür (Yalçın, 2017, s.42- 43).

Avrupa Birliği'nin genel anlamda enerji arz güvenliği politikaları şu şekilde sıralandırılabilir:

- Elektrik ve doğal gaz piyasalarında tamamı birbirine entegre edilmiş bir iç enerji piyasası oluşturulması.
- Enerji verimliliğinin iyileştirilmesi.
- Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması.
- Çevrenin enerji kullanımından dolayı kirletilmesinin önüne geçilmesi.
- Birlik ülkeleri arasında dayanışma ve işbirliğinin geliştirilmesi.
- Enerji arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi.
- Enerji arzının uygun fiyatlı ve kesintisiz bir şekilde temin edilmesi. (Yalçın, 2017, s.45)

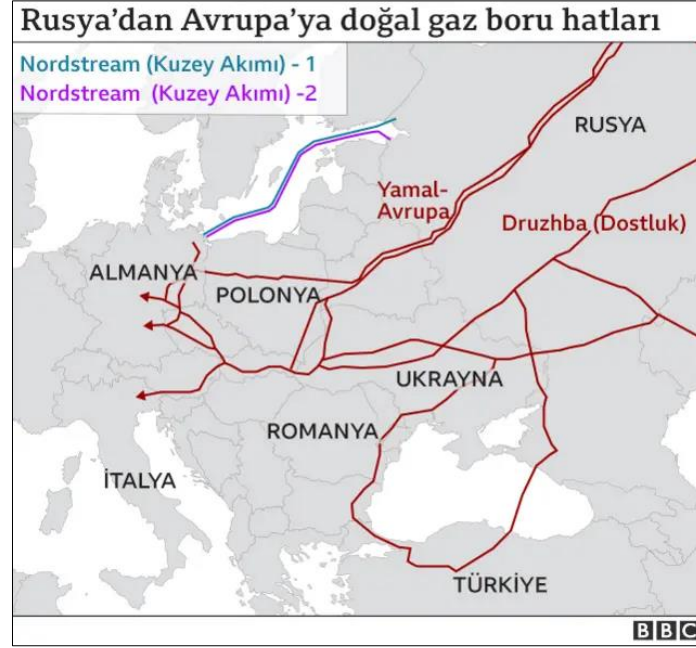
Enerji arz güvenliği ihtiyacından daha az enerji kaynağı ürettiği için dışarıdan enerji alan ülkeler için önem arz etmektedir. Enerji arz güvenliğini belirleyen ekonomik, siyasi ve coğrafi faktörler bulunmaktadır. (Birol, 2019, s.44-45). Fiyat-talep esnekliği, ikame edilebilirlik, ithalat bağımlılığı, tüketim düzeyi, enerji yönetimi, ulusal yasal düzenlemeler, işbirliği, anlaşma ve birleşmeler ekonomik faktörler; siyasi istikrarsızlık, ambargo ve terörizm siyasi faktörler; uzaklık, güzergah, konum, jeopolitik, iklim değişikliği ve çevre gibi unsurlar coğrafi faktörler olarak sıralanabilir (Erdal&Karakaya, 2012, s. 116-133). Ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklara bağlı olarak, ülkelerin enerji arz güvenliği algıları değişim göstermektedir. Gelişmiş ülkeler için enerjinin kesintisiz bir şekilde sağlanabilmesi önemliyken, ödemeler bilançosu açığı bulunan gelişmekte olan ülkeler için enerjinin düşük ve sabit bir fiyatla temin edilmesi önem arz etmektedir (Bayraç, 2009, s.119). Enerji arz güvenliği, mevcut bir enerji kaynağının tükenmesinden ziyade, bu kaynağa ulaşamamayı bir tehdit olarak algılar ve buna göre siyasi ve iktisadi politikalar geliştirilmesine zemin sağlar (Erdal&Karakaya, 2012, s.109).

Enerji arz güvenliğinin en önemli belirleyicilerinden biri olan enerjide dışa bağımlılık, ülke ekonomisine yük getirmekle birlikte siyasi açıdan ülkelerin hareket kabiliyetini sınırlamaktadır (Birol, 2019, s.45). Bu sebeple enerji arz güvenliği politikaları üreten ülkeler, ülke içi kaynakların tam ve etkin kullanılması ve ithalat yoluyla sağlanan kaynakların çeşitlendirilmesi ile etkin politikalar üretebilir (Bilginöğlü&Dumrul, 2012, s.4395).

Günümüzde ülkelerin sürdürülebilir bir şekilde ekonomik büyüme ve kalkınmalarını devam ettirebilmeleri, askeri varlıklarını geliştirebilmeleri, insan hayatının kaliteli bir şekilde devam ettirilebilmesi gibi unsurlar doğrudan enerji kaynaklarına sahip olmak ve onları etkin bir şekilde kullanabilmekle alakalıdır. Bu sebeple doğal gaz kaynakları bakımından kıt rezervlere ancak gelişmiş ekonomilere sahip olan Avrupa Birliği ülkelerinin enerji kaynaklarına duyduğu ihtiyaç günden güne artmaktadır. Rusya, herhangi bir ülke ile yaşadığı siyasi ya da iktisadi bir

krizde, sahip olduğu enerji kaynaklarını bir dış politika silahı olarak kullanmaktadır. Rusya'nın bu hamlesi özellikle doğal gaz arzında Rusya'ya yüksek oranda bağımlılık gösteren AB ülkeleri için enerji arz güvenliği sorununu ön plana çıkarmıştır.

Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliği politikaları kapsamında attığı adımlar incelendiğinde özellikle enerji arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve enerji arzının uygun fiyatlı ve kesintisiz bir şekilde temin edilmesi konusunda hassasiyet gösterdiği görülmektedir. Çünkü Avrupa Birliği kıt kaynaklara sahip olması sebebiyle zaman içinde hem coğrafi olarak yakın hem de zengin enerji kaynaklarına sahip olması sebebiyle Rusya'dan petrol ve doğal gaz tedariği sağlamış ancak zaman içinde Rus enerji kaynaklarına bağımlılığı artmıştır. Bu bağımlılığı azaltmak amacıyla Avrupa Birliği ülkeleri farklı enerji kaynak ülkeleri arayışına girmişlerdir.

Şekil 1: Rusya'dan Avrupa'ya Doğal Gaz Taşıyan Boru Hatları

Kaynak: BBC Türkçe

Kuzey Akım 1 İkiz Boru Hattı, Rusya'nın Vyborg kıyısından başlayarak Baltık Denizi'nin altından geçer ve Almanya'nın Greifswald kıyısına ulaşır. Bu boru hatları Rusya, Finlandiya, İsveç, Danimarka ve Almanya'nın Münhasır Ekonomik Bölgelerinden ve Rusya, Danimarka ve Almanya'nın karasularından geçmektedir. Uzunluğu 1.224 kilometre olan açık deniz boru hatları en az 50 yıl boyunca Avrupa Birliği'ne 55 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahiptir. Her bir hat yılda yaklaşık 27,5 milyar metreküp doğalgaz taşıma kapasitesine sahip olmakla birlikte, Kuzey Akım Boru Hattı taşıdığı gazı Bovanenkovo petrol ve gaz yatağından almaktadır. Burada bulunan gaz rezervleri 4,9 trilyon metreküptür (Varoğlu, 2022, s.42). 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı sebebiyle bu boru hattı kullanılmamaktadır.

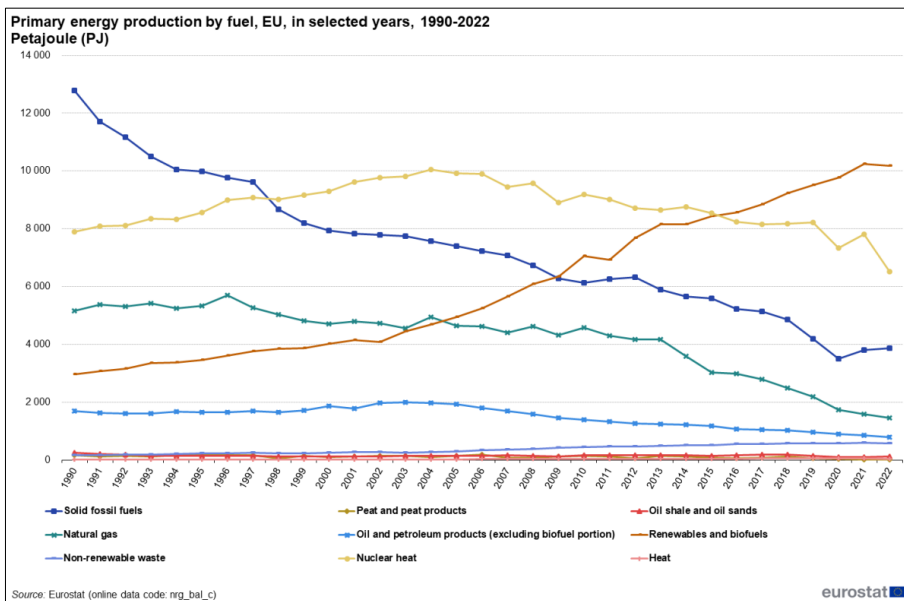
Kuzey Akım 2 İkiz Boru Hattı projesi de Leningrad'da bulunan Ust-Luga bölgesinden çıkarak Baltık Denizi'nden geçmekte ve Almanya'daki Greifswald bölgesine ulaşmaktadır. Kuzey Akım 1'e paralel olan hat, 1.200 kilometreden daha uzundur ve iki boru hattının toplam doğal gaz taşıma kapasitesi 55 milyar metreküptür (Varoğlu, 2022, s.42). Rusya'nın 2022 yılında Ukrayna'yı işgal etmesiyle birlikte Kuzey Akım 2 Boru Hattı Projesi, Rusya'ya uygulanan yaptırımlar sebebiyle rafa kaldırılmıştır.

Yamal Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı, Rusya'dan başlayarak Belarus ve Polonya üzerinden geçerek Almanya'ya doğal gaz taşımaktadır. 2000 kilometre uzunluğunda olan boru hattı, 32,9 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahiptir (Sputnik, 2021).

Urengoy-Pomary-Uzhgorod Gaz Boru Hattı (Dostluk Boru Hattı adıyla da bilinir), Sovyetler Birliği döneminde inşa edilen ve günümüzde Sibirya'nın batısından çıkartılan doğal gazı önce Rusya'nın Suca kentine oradan da Ukrayna üzerinden Avrupa'ya doğal gaz tedarik eden boru hattıdır. Yıllık doğal gaz taşıma kapasitesi 32 milyar metreküp olan Urengoy-Pomary-Uzhgorod Gaz Boru Hattı, 2024 yılı itibarıyla Rusya'nın Avrupa'ya doğal gaz sevkiyatı gerçekleştirdiği tek boru hattıdır. Ukrayna üzerinden Slovakya'ya kadar uzanan boru hattı aracılığıyla Avusturya ve Macaristan'da Rus gazına bu boru hattı sayesinde ulaşabilmektedir (Sözcü, 2024; Global Energy Monitor Wiki). 2019 yılında Rusya ve Ukrayna arasında imzalanan ve 31 Aralık 2024 tarihinde sona erecek olan gaz transit anlaşmasına dair iki ülkenin herhangi bir müzakere yapmaması ve Rusya'nın 16 Kasım 2024 tarihinde Avusturya'ya gaz sevkiyatını durdurması, enerji arz güvenliği sorununu bir kez daha gündeme getirmiştir (Dünya, 2024). Bu gelişmelerin ardından Avrupa'da derinliği en fazla olan Hollanda merkezli sanal doğal gaz ticaret noktası Title Transfer Facility (TTF)'de işlem gören Aralık vadeli kontratlarda gaz fiyatları söz konusu gelişmenin ardından yükselişe geçmiş, fiyatlar megavatsaat başına 47 Euro'ya kadar yükselerek son bir yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır (Sözcü, 2024).

Rusya'nın Ukrayna ile arasındaki gaz tedarik anlaşmasının süresinin dolmasına bir ay süre kala Avusturya'ya gaz tedarikini kesmesi Avrupa ülkelerine verilen bir gözdağı olarak yorumlanabilir. Özellikle havaların soğumasının ardından Rusya'nın böyle bir hamle yapması, Avrupa ülkelerine Rus gazının önemini hatırlatma ve Ukrayna'yı gaz tedarik anlaşmasını yenileme konusunda ikna etme amacı taşımaktadır. İlerleyen günlerde Avrupa Birliği'nin ortaklaşa mı yoksa birlik üyelerinin bireysel mi hareket edeceği merak konusudur.

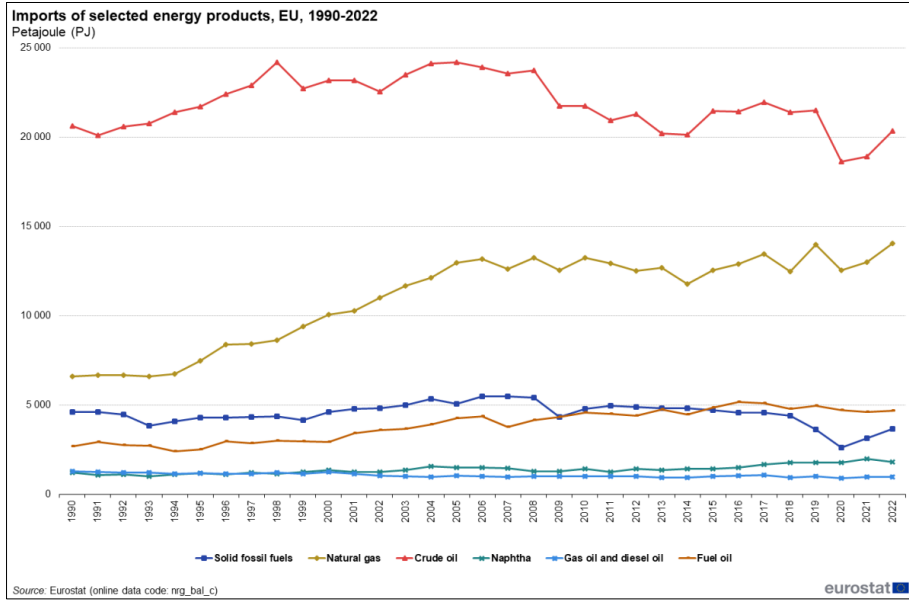
Avrupa Birliği'nin özellikle 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlamasının ardından enerji arz güvenliği politikalarının geliştirilmesine duyduğu ihtiyacı ve oluşturduğu politikaları anlamlandırabilmek için Avrupa Birliği'nin birincil enerji üretimi, enerji ürünlerinin ithalatı, brüt kullanılabilir enerjisi, sektörler göre nihai enerji tüketimi, enerji bağımlılığı, doğal gaz ithal ettiği ülkeler, enerji ürünlerinin toplam Avrupa Birliği ithalatındaki payı, Avrupa Birliği'nin enerji ürünleri ithalatının hacim endeksi gibi veriler incelenecektir.

Şekil 2: 1990-2022 Yılları Arasında Avrupa Birliği'nin Birincil Enerji Üretimi

Kaynak: Eurostat

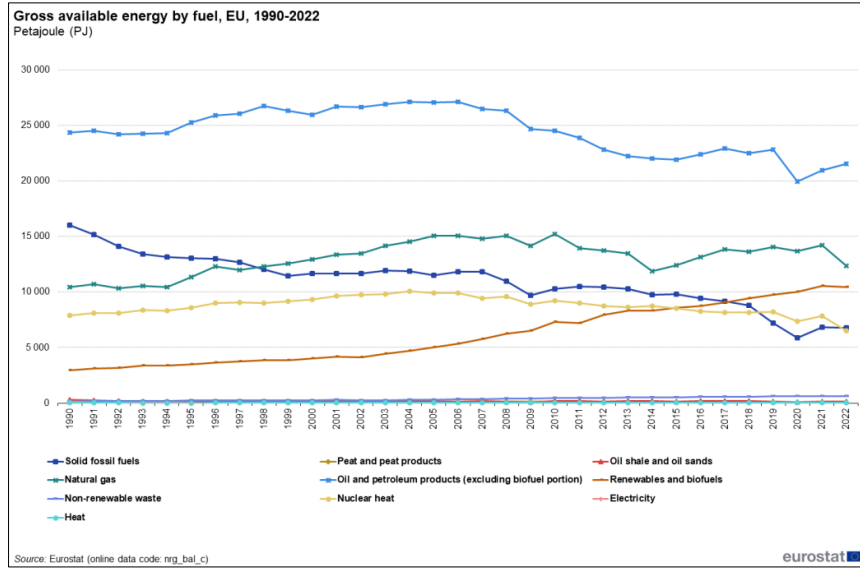
Yukarıdaki veriler incelendiğinde 2022 yılında AB içinde birincil enerji üretiminin 22.566 petajoule (PJ) olarak gerçekleştiği ve 2021 yılına göre birincil enerji üretiminde %5,9 oranında düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. 2022 yılında bir önceki yıla göre katı fosil yakıtlarının birincil üretimi artmış, petrol, doğal gaz, yenilenebilir enerji ve biyoyakıt üretimi ise azalmıştır. 2012-2022 yılları arasında birincil enerji üretiminde katı fosil yakıtlar, petrol, doğal gaz ve nükleer enerji kalemlerinde genel olarak düşüş eğilimi gözlenmiştir. Doğal gaz üretiminde ise %64,9'luk bir düşüş yaşanmıştır. Petrol ve kömüre göre daha temiz bir enerji kaynağı olan doğal gaz Avrupa Birliği'nin çevreci enerji politikalarına da uyum sağlayan bir enerji kalemidir. Ayrıca yalnızca ısı üretiminde değil aynı zamanda elektrik üretiminde de kullanıldığı için doğal gaz kaynaklarına erişim Avrupa Birliği için çok daha büyük öneme sahiptir. Şekil 1'de izlenen doğal gaz üretiminde yaşanan düşüş, Avrupa Birliği'nin doğal gaz ithalatına duyduğu ihtiyacın arttığı sinyalini vermektedir (Eurostat, 2024).

Şekil 3: 1990-2022 Yılları Arasında Avrupa Birliği'nin Seçilmiş Enerji Ürünlerinin İthalatı

Kaynak: Eurostat

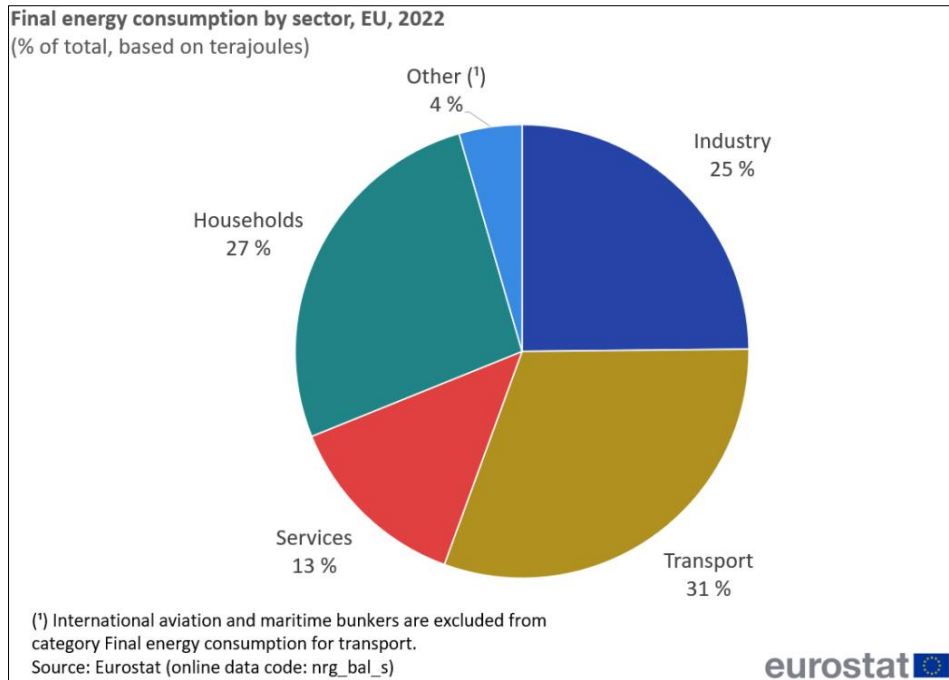
Şekil 3'te 1990-2022 yılları arasında Avrupa Birliği'nin seçilmiş enerji ürünlerinin ithalat verileri gösterilmiştir. AB'de son on yılda yaşanan birincil enerji üretimindeki azalış, birincil ve ikincil enerji ürünlerinin ithalatını arttırmıştır. 2020 yılında Covid-19 pandemisinin yaşandığı dönemde talepte meydana gelen düşüş sebebiyle birincil ve ikincil enerji ürünlerinin ithalat eğiliminde bir yavaşlama yaşansa da 2021 ve 2022 yıllarında bu oranlar yeniden artmıştır. İthal edilen doğal gaz miktarı ise 1990-2022 yılları arasında iki kat fazla artarak 14.056 PJ (399,66 milyar metreküp) seviyesine ulaşmıştır. Bu miktar kaydedilen en yüksek ithalat seviyesi olarak tarihe geçmiş, doğal gaz, ithal edilen en büyük ikinci enerji ürünü olmuştur (Eurostat, 2024).

Şekil 4: 1990-2022 Yılları Arasında Avrupa Birliği'nin Brüt Kullanılabilir Enerji

Kaynak: Eurostat

Yukarıdaki verilere göre 2022 yılında, 2021 yılına göre brüt kullanılabilir doğal gaz enerji oranında %4,5'lik bir düşüş olduğu izlenmektedir. 2021 yılında gözlemlenen artış pandemi şartlarının hafifletilmesinden kaynaklanan bir artış olarak düşünülmekle birlikte, 2022 yılında kısmen Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle düşüş yaşanmış ve tüm zaman serisindeki en düşük seviye olarak kaydedilmiştir (Eurostat, 2024).

Şekil 5: 2022 Yılında Avrupa Birliği'nin Sektörlere Göre Nihai Enerji Tüketimi

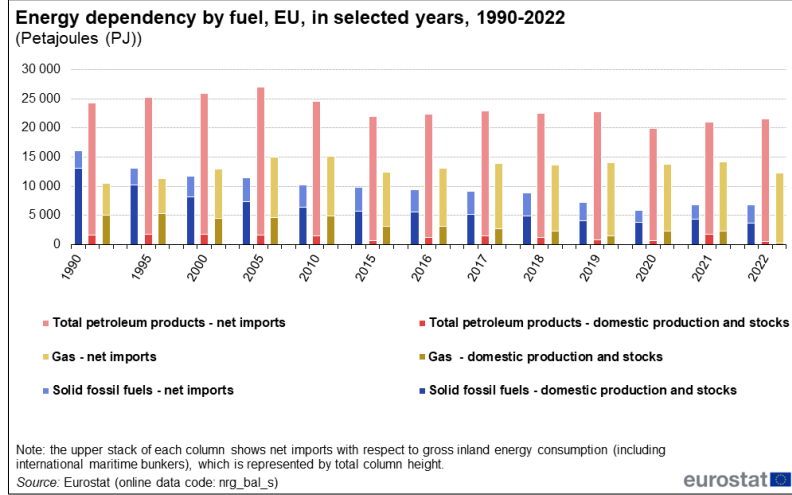
Kaynak: Eurostat

1990-2022 yılları arasında katı fosil yakıtlarının nihai enerji tüketimindeki miktarı ve payı önemli ölçüde azalmıştır. 1990'da bu oran %9,6 iken 2000'de %3,6, 2010'da %2,8 ve 2022'de %1,8'e düşmüştür. Bununla birlikte yenilenebilir enerji kaynakları toplam payını artırarak 1990 yılında %4,3 iken 2000 yılında %5,3, 2010 yılında %8,8 ve 2022 yılında %12,2 seviyesine

ulaşmıştır. Doğal gaz bu dönem boyunca sabit kalmış, 1990 yılında %18,8 olan payı 2022 yılında %20,6'ya ulaşmıştır.

2022 yılında AB'de nihai enerji kullanımının analizinde üç ana kategori öne çıkmaktadır: ulaşım (%31,0), haneler (%26,9) ve sanayi (%25,1). Sanayi sürdürülebilir gelişmiş bir ekonomi için en önemli sektördür ve bu sektörün ayakta kalabilmesi için doğal gaz ve elektrik enerjisine ihtiyaç duyulmaktadır (Eurostat, 2024)

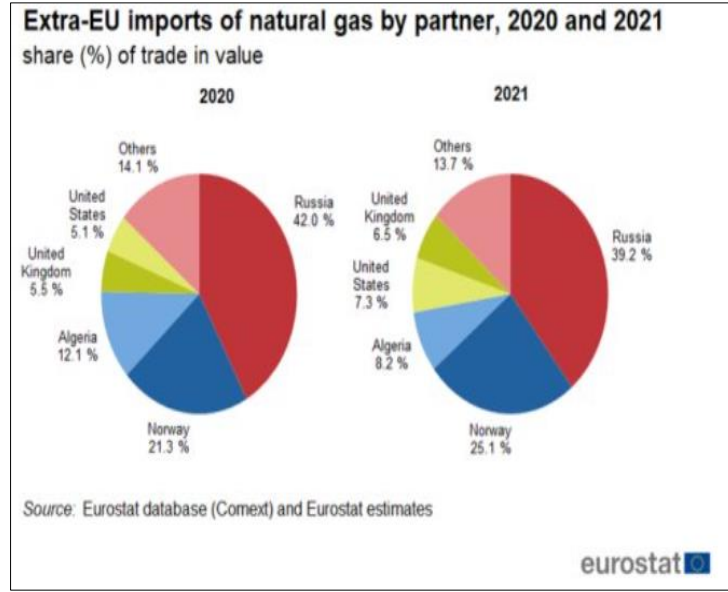

Şekil 6: 1990-2022 Yılları Arasında Avrupa Birliği'nin Enerji Bağımlılığı

Kaynak: Eurostat

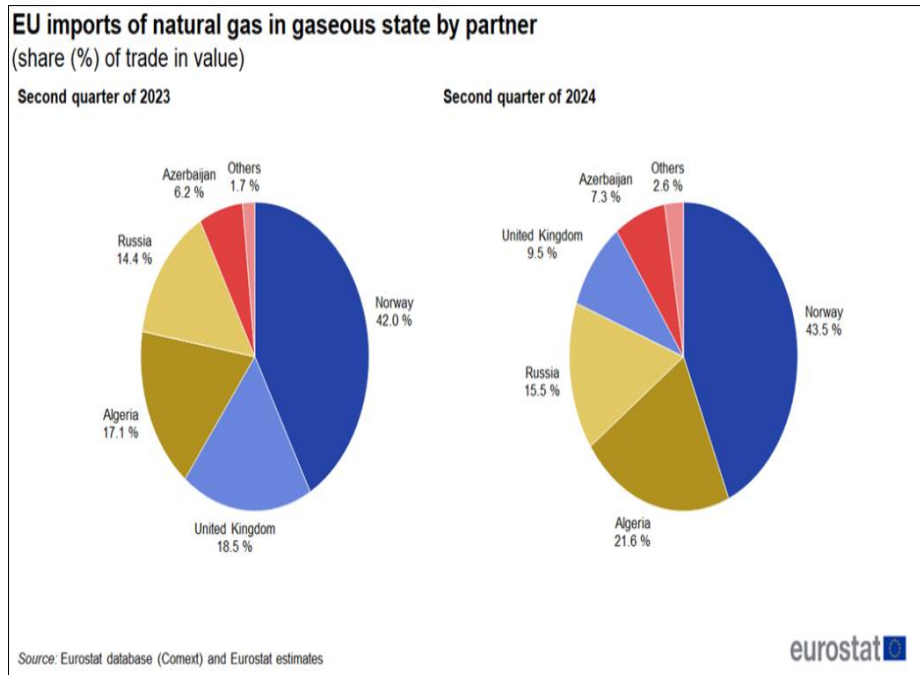
Yukarıda verilen Şekil 6'da sütunun toplam yüksekliği brüt mevcut enerjiyi temsil etmektedir. Her sütundaki üst yığın, ithal edilen enerjiyi gösterirken, alt yığın ise AB'de üretilen enerjiyi temsil etmektedir. Alt yığının üst kısmı ile toplam arasındaki oran enerji bağımlılığını göstermektedir.

2022 yılında AB'nin petrol ve petrol ürünlerinin enerji talebi, 21.532 PJ'e ulaşmış ve bunun %97,7'si ithal edilmiştir. Doğal gaz talebi ise 2022 yılında 12.324 PJ seviyesinde seyretmiş ve bu miktarın %97,6'sı ithal edilmiştir. Avrupa Birliği'ndeki katı fosil yakıt üretimi son yirmi yılda azalış eğilimi gösterirken, brüt mevcut enerji de aynı şekilde düşüş göstermiştir. 2022 yılında Avrupa Birliği'nde tüketilen katı fosil yakıtların %45,8'i ithal edilmiştir. 1990 yılında tüketilen tüm yakıtların yarısı ithal edilirken bu oran 2022 yılında %62,5'e yükselmiştir. Gözlenen bu veriler doğrultusunda 1990 yılından bu yana uzun vadeli trend, artan bir ithalat bağımlılığının varlığını göstermektedir (Eurostat, 2024).

Şekil 7: Avrupa Birliği'nin Doğal Gaz İthal Ettiği Ülkeler (2020-2021)

Kaynak: Eurostat (akt. Advanced Energy Technologies, 2022)

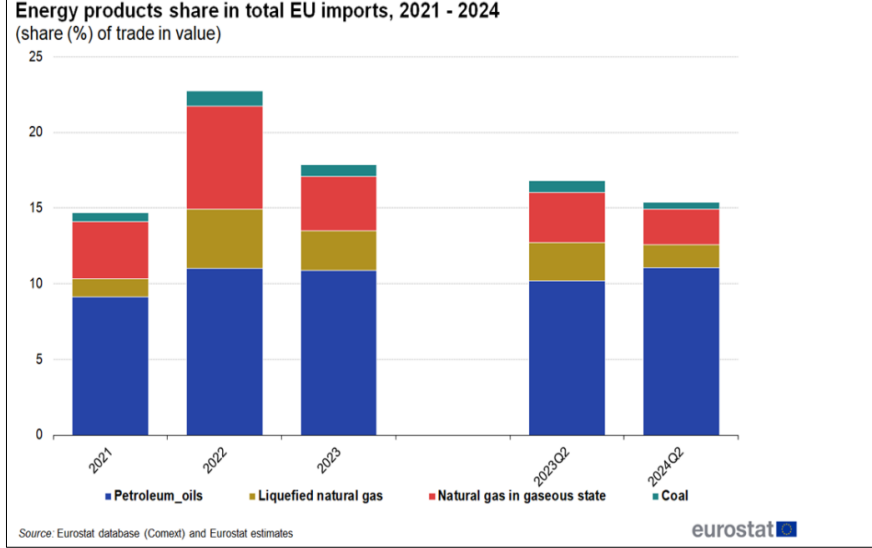

Şekil 8: Avrupa Birliği'nin Doğal Gaz İthal Ettiği Ülkeler

Kaynak: Eurostat

Şekil 7'de 2022 yılında Eurostat'ın resmi internet sitesinde yayınlanan Avrupa Birliği'nin Doğal Gaz İthal Ettiği Ülkeler verilmiştir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başladığı dönemde yayınlanan bu yüzdelik dilimler içerisinde Rusya, Norveç, Cezayir, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri ve Diğer kaynak ülkeler verilmiştir. 2020-2021 yıllarında Avrupa Birliği'nin en önemli doğal gaz partnerinin Rusya olduğu gözlemlenmektedir. Neredeyse ihtiyaç duyduğu doğal gazın yarısını Rusya'dan tedarik eden Avrupa Birliği için bu durum 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ardından değişmiştir (Eurostat, 2024)

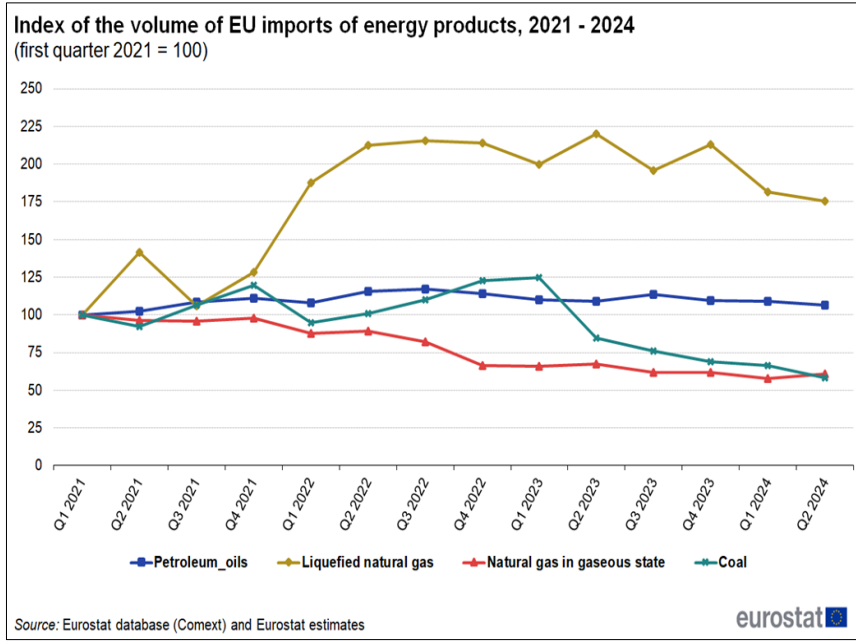
Şekil 8’de ise 2023 yılının ikinci yarısı ile 2024 yılının ikinci yarısında Avrupa Birliği ülkelerinin doğal gaz ithal ettiği ülkeler ve yüzdelik dilimleri verilmiştir. Yüzdelik dilimlerdeki en önemli değişim Rusya’dan doğal gaz tedarikinin tamamen kesilmesi ile birlikte Azerbaycan doğal gazının bu yüzdelik dilimler içinde yer almaya başlamasıdır. 2022 yılından önce de Azerbaycan’dan enerji tedarik eden Avrupa Birliği ülkeleri, Rusya-Ukrayna Savaşı’nın başlamasının ardından Azerbaycan gazına daha çok önem vermiştir. Özellikle Rusya’ya olan enerji bağımlılığını azaltmak isteyen Avrupa Birliği ülkeleri için Azerbaycan doğal gazının hayati öneme sahip olduğu Şekil 6 ve Şekil 7 arasındaki farklardan anlaşılabilmektedir (Eurostat, 2024)

Şekil 9: 2021-2024 Yılları Arasında Enerji Ürünlerinin Toplam Avrupa Birliği İthalatındaki Payı

Kaynak: Eurostat

Şekil 9’da 2021-2023 yılları arasında ve 2023 ile 2024’ün ikinci çeyreklerinde enerji ürünlerinin toplam AB ithalatındaki payları gösterilmektedir. Enerji ürünlerinin toplam AB ithalatındaki payı, fiyatlarındaki yüksek dalgalanmalardan kaynaklanan önemli değişkenlikler göstermiş ve 2022 yılında toplam AB ithalatında %22,7 ile zirve yapmıştır. 2023 yılında kayda değer bir düşüş izlenirken 2024’ün ikinci çeyreğine kadar bu düşüş devam etmiştir. 2023 yılının aynı çeyreğine kıyasla %1,4 oranında bir azalma kaydedilmiştir. Ürün bazında yapılan dağılım incelendiğinde, 2024’ün ikinci çeyreğinde petrol ürünlerinin toplam AB ithalatındaki payının, 2023’ün aynı çeyreğine göre %0,9 oranında artış gösterdiği görülmektedir. Buna karşın, sıvılaştırılmış doğal gaz ve gaz halindeki doğal gazın payı, aynı dönem boyunca %1,0 oranında azalmıştır. Enerji kalemlerinin ithalat oranlarındaki düşüşün sebebi 2022 yılında başlayan ve günümüzde de devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı ile, Rusya’ya enerji bağımlılığını azaltma amacıyla Rusya’dan enerji tedarikinin kesilmesi olarak yorumlanabilir (Eurostat, 2024).

Şekil 10: Avrupa Birliği'nin Enerji Ürünleri İthalatının Hacim Endeksi

Kaynak: Eurostat

Şekil 10'a göre 2024'ün ikinci çeyreğinde gaz halindeki doğal gaz ithalatı %5,4 oranında bir artış göstermiştir. Bu dönemde, petrol ürünlerinde %2,4, sıvılaştırılmış doğal gazda ise %3,4 oranında düşüşler gözlemlenmiş, kömür ithalatında ise %12,1 oranında daha belirgin bir azalma kaydedilmiştir. Gaz halindeki doğal gaz ithalatı ise 2021'den 2024'e kadar kademeli bir azalma sergilemiş ve 2024'ün ikinci çeyreğinde, 2021'in birinci çeyreğine kıyasla %38,9 oranında daha düşük bir seviyeye gerilemiştir. Sıvılaştırılmış gaz ithalatı, 2023'ün ikinci çeyreğine kadar önemli ölçüde artış göstermiş, ancak bu tarihten 2024'ün ikinci çeyreğine kadar %20,2 oranında bir azalma yaşanmıştır. Sıvılaştırılmış doğal gazın artan popülaritesi, taşıma kolaylığı, yüksek verimlilik ve diğer enerji kaynaklarına kıyasla daha temiz bir kullanım gibi çeşitli faktörlerle açıklanabilir (Eurostat, 2024).

3. Azerbaycan'ın Doğal Gaz Kaynakları ve Azerbaycan Gazının Avrupa Birliği İçin Önemi

Azerbaycan tıpkı Ukrayna gibi 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan eski bir Sovyet ülkesidir. Sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde küresel iktisadi sisteme entegre olması diğer bağımsızlığını kazanan eski Sovyet ülkelerine göre daha kolay olmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri Haydar Aliyev'in 1994 yılında batılı enerji şirketleriyle imzaladığı "Asrın Anlaşması" isimli enerji anlaşmasıdır. Bu anlaşma sayesinde Azerbaycan Rusya'dan bağımsız bir şekilde kendi enerji kaynaklarını Avrupa pazarına ulaştırma imkanına sahip olmuş, bulunduğu bölgede Rusya ve İran'a karşı denge politikası gütmüştür.

Azerbaycan'da 1902 yılında doğal gaz üretimine başlanmış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde ise doğal gaz üretimi petrol üretiminin gerisinde kalmıştır. 1990 yılında doğal gaz üretim hacminin iyice düşmesi, Azerbaycan'ı ülke içi doğal gaz talebinin %40'ını sağlayabilecek konuma getirmiştir. Bu sebeple Türkmenistan ve İran'dan gaz ithal eden Azerbaycan, 2000'li yılların başında Rusya'dan doğal gaz ithal etmeye başlamıştır. 1999 yılında Şah Deniz doğal gaz sahasının keşfedilmesinin ardından çalışmalar yapılmaya başlanmış ve 2007 yılında Şah Deniz doğal gazının kullanılmaya başlanması ile Azerbaycan önemli bir gaz ihracatçısı ülke konumuna gelmiştir. (Süleymanov&Hasanov, 2013, s.78-79).

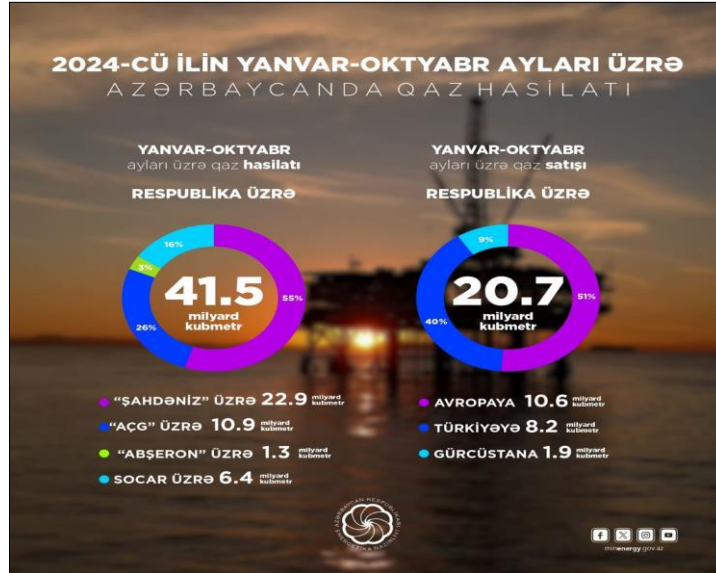
Güney Gaz Koridoru'nun üçüncü kısmı Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı (TAP), Güney Gaz Koridoru'nun Avrupa pazarına Azerbaycan gazını ulaştıran doğal gaz boru hattıdır. TAP'ın yıllık taşıma kapasitesi 10 milyar m³ olsa da kapasitesi 20 milyar m³'e kadar çıkarılabilmektedir(

Şekil 12: 2024 Yılı Ocak-Eylül Ayları Arasında Azerbaycan'ın Doğal Gaz İhracatı Verileri

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Enerji Bakanı Perviz Şahbazov'un Resmi X Hesabı

Azerbaycan 2024 yılının Ocak-Eylül ayları arasında Avrupa'ya 9,4 milyar m³ doğal gaz ihraç etmiştir. En önemli ikinci ihracat ortağı ise 7,3 milyar m³ ile Türkiye olmuştur.

Şekil 13: 2024 Yılı Ocak-Ekim Ayları Arasından Azerbaycan'ın Doğal Gaz Üretimi ve İhracatı

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Enerji Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi

Şekil 12'de Azerbaycan Enerji Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde yayınladığı 2024 Ocak-Ekim ayları arasında Azerbaycan'ın doğal gaz üretimi ve doğal gaz ihracat verileri

verilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'ın en çok doğal gaz üretimi yaptığı rezerv yatağı 22,9 m³ ile Güney Gaz Koridoruna doğal gaz ileten Şahdeniz doğal gaz yatağı olmuştur. Yine bu dönemde Avrupa'ya 10,6 milyar m³, Türkiye'ye 8,2 m³ ve Gürcistan'a 1,9 milyar m³ doğal gaz sevkiyatı gerçekleşmiştir.

Şekil 12 ve Şekil 13 incelendiğinde Azerbaycan'ın yalnızca bir ay içinde bile Avrupa ülkelerine sevk ettiği doğal gaz miktarında kayda değer bir artış gözlenmektedir. Özellikle kış aylarının yaklaşması ve devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı sebebiyle Rusya ile Ukrayna'nın gaz sevkiyatı anlaşmasını müzakere etmemesi gibi etkenler Azerbaycan gazının önemini arttırmaktadır.

Sonuç

2022 yılında başlayan ve günümüzde devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı Avrupa Birliği gibi gelişmiş ekonomilere sahip bir iktisadi entegrasyonun kıt rezervlere sahip olması sebebiyle enerjiye duyduğu ihtiyacı ve enerji arz temininin önemini yeniden gündeme getirmiştir. Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliğinin temel yapı taşı enerji arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve enerji kaynağına sahip olan ülkelerden kesintisiz ve uygun fiyatlı enerji akışının temin edilmesidir. Azerbaycan'ın hem kendi anakarasında hem de Hazar Havzası'nda sahip olduğu doğal gaz kaynakları Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliği politikaları açısından önem arz etmektedir. Çünkü Azerbaycan sahip olduğu enerji alt yapısı ve bulunduğu coğrafi konum sebebiyle transit bir ülke konumundadır. Bununla birlikte Azerbaycan, zengin doğal gaz rezervleri sebebiyle önemli bir kaynak ülke olarak da öne çıkmaktadır. İkinci Karabağ Savaşı sonrası Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış görüşmeleri yapılmış ve Güney Kafkasya'da güvenlik sorunu ortadan kalkmıştır. Bu gelişme ile Azerbaycan, Avrupa Birliği'ne enerji arzının kesintisiz bir şekilde tedarik edilmesi hususunda da güvenli bir kaynak ülke konumuna yükselmiştir.

Günümüzde Güney Gaz Koridoru aracılığıyla Avrupa Birliği'ne Azerbaycan gazı taşınmaktadır. Güney Gaz Koridorunun ilk bölümü olan Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE), Türkiye'ye doğal gaz taşımakta, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ise Türkiye'nin Ardahan ilçesinden Türkiye-Yunanistan sınırında yer alan Edirne (İpsala) boyunca doğal gaz taşımakta ve buradan Trans Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı'na (TAP) eklenmektedir. TAP aracılığı ile Avrupa'ya sağlanan gaz akışı Avrupa Birliği'nin doğal gaz arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu boru hatlarında yapılabilecek herhangi bir kapasite artırma çalışması ve halihazırda bulunan sisteme eklenilebilecek yeni boru hattı projeleri, Avrupa Birliği içerisinde yer alan ve doğal gaz arz tedarikinde yeni kaynaklar arayan birçok ülkenin hem enerji arz güvenliği politikaları hem de ekonomik gelişmeleri için olumlu etkilere sahip olacaktır.

2018 yılında Hazar Havzası'na kıyısı olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya ve İran arasında imzalanan Hazar Konvansiyonu kıyıdaş ülkelerin daha kolay bir şekilde boru hattı projesi oluşturmalarına ve havzada bulunan doğal kaynakların paylaşılması hususunda kıyıdaş ülkelere pek çok çözüm getirmiştir. Hazar Havzası'nda Azerbaycan'ın komşusu ve Türk Devletleri Teşkilatı üye ve gözlemci ülkeleri olan Kazakistan ve Türkmenistan da zengin doğal gaz kaynaklarına sahip olan ülkelerdir. Hazar Konvansiyonu'nun kıyıdaş ülkelere vermiş olduğu haklar doğrultusunda Kazakistan ve Türkmenistan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının Azerbaycan ve Türkiye aracılığıyla Avrupa Birliği'ne tedarik edilmesi durumunda Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliği artırılabilir.

Kaynakça

Makaleler:

- Bayraç, H. Naci (2009). Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (1):115-142.
- Bilginoğlu, M.A& Dumrul, C. (2012). Türk Ekonomisinin Enerji Bağımlılığı Üzerine Bir Eş-Bütünleşme Analizi. *Journal of Yaşar University*. 7(26):4392-4414
- Çalışkan, F. (2022). Adım Adım Rusya Ukrayna Savaşı ve Üçüncü Tarafların Sürece Etkisi. *EURO Politika*(14), 35-47.
- Erdal, L.& Karakaya, E. (2012). Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasi ve Coğrafi Faktörler'. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 31(1):107-136
- Ergün, O& Kurban, V. (2021). Ukrayna'dan Azerbaycan'a Liminal Siyaset ve Rusya. *İnsan ve Toplum Bilimlerinde Akademik Çalışmalar*, 81-100.
- İşık, H. (2023). Rusya-Ukrayna Savaşı Boyunca Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Politikaları. Türk Budun Yok Bolmazun Teyin, 108-120. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2024/01/TURK-BUDUN-YOQ-BOLMAZUN-TEYIN.pdf> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)
- Kasım, M. (2022). Rusya'nın 2022 Yılındaki Ukrayna İşgaline Karşı Büyük Güçlerin Tepkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), 741-753. <https://doi.org/10.33712/mana.1190505>
- Süleymanov, E.& Hasanov, F. (2013). Azerbaycan'ın Türkiye'nin Enerji Sektörüne Yatırımlarının Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkilerindeki Rolü. *Avrasya Strateji Dergisi*, C. 2, S. 2, ss. 73-100.
- Varoğlu, A. (2022). Kuzey Akım ve Kuzey Akım-2 Boru Hatlarının Ekonomik, Politik ve Çevresel Açidan Değerlendirilmesi. *MT Bilimsel*(21), 37-59.
- Yalçın, Z. (2017). Avrupa Birliği'nin Enerji Politikaları Bağlamında Rusya'ya Olan Bağımlılığı. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 38-59.

İnternet Kaynakları:

- Ateş, Z. *Doğu-Batı Enerji Koridoru: 2 Tamam 1 Eksik*. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı: https://www.mfa.gov.tr/dogu-bati-enerji-koridoru_-2-tamam-1-eksik.tr.mfa adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)
- Boru Hatları ve Projeleri*. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı: <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-boru-hatlari> adresinden alındı. (E.T. 26.06.2024)
- Cənub Qaz Dəhlizi*. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. mi.gov.az/az/layiheler/cenub-qaz-dehlizi_2196 adresinden alındı (E.T. 30.06.2024)
- Energy Statistics-An Overview*. Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_statistics_-_an_overview, adresinden alındı (E.T. 18.11.2024)
- EU Imports of Energy Products-Latest Developments*. Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

EU imports of energy products: 40% gas and 25% of petroleum oil imports in the EU come from Russia Advanced Energy Technologies: <https://aenert.com/news-events/energy-news-monitoring/n/eu-imports-of-energy-products-40-gas-and-25-of-petroleum-oil-imports-in-the-eu-come-from-russia/> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024).

Güney Gaz Koridoru İçin Ortaklık Teklifi! 'En Uygun Güzergah Türkiye'. Türkgün: <https://www.turkgun.com/ekonomi/guney-gaz-koridoru-icin-ortaklik-teklifi-en-uygun-guzergah-turkiye/197966> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024).

Güney Gaz Koridoru'nda Büyük Adım: TANAP ve TAP Birleşti. TANAP: [https://www.tanap.com/bulten-25#:~:text=T%C3%BCrkiye%27nin%20do%C4%9Fal%20gaz%20arz,\(TAP\)%20ile%20ba%C5%9Far%C4%B1yla%20ba%C4%9Fland%C4%B1](https://www.tanap.com/bulten-25#:~:text=T%C3%BCrkiye%27nin%20do%C4%9Fal%20gaz%20arz,(TAP)%20ile%20ba%C5%9Far%C4%B1yla%20ba%C4%9Fland%C4%B1), adresinden alındı (E.T. 30.06.2024)

Ocak-Ekim 2024'te gaz ihracatı yüzde 4,6 arttı. Azerbaycan Cumhuriyeti Enerji Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi: <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00413> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

Overview of oil and natural gas in the Caspian Sea region. U.S. Energy Information Administration: https://www.eia.gov/international/content/analysis/regions_of_interest/Caspian_Sea/caspian_sea.pdf adresinden alındı (E.T.02.09.2024)

Parviz Shahbazov. X: <https://x.com/ParvizShahbazov/status/1845705337602453930> adresinden alındı (21.11.2024). *TANAP Projesi.* TANAP. <https://www.tanap.com/tanap-projesi> adresinden alındı. (E.T. 27.06.2024)

Trans Adriatic Pipeline (TAP). SGC: <https://www.sgc.az/en/project/tap> adresinden alındı (E.T. 30.06.2024)

Urengoy-Pomary-Uzhgorod Gaz Boru Hattı. Global Energy Monitor Wiki: https://www-gem-wiki.translate.goog/Urengoy-Pomary-Uzhgorod_Gas_Pipeline?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wa adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

Haber Kaynakları:

Avrupa'da Arz Endişeleri Yeniden Hızlandı. Sözcü: <https://www.sozcu.com.tr/avrupa-da-arz-endiseleri-yeniden-hizlandi-p106108> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

Rusya-Ukrayna Doğal Gaz Transit Anlaşması Bitiyor! Avrupa'ya Gaz Sevkiyatı 2025'te Nasıl Yapılacak? Dünya Gazetesi: <https://www.dunya.com/ekonomi/rusya-ukrayna-dogal-gaz-transit-anlasmasi-bitiyor-avrupaya-gaz-sevkiyatı-2025te-nasil-yapilacak-haberi-754137> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar: Batı Hangi Adımları Attı, Rus Ekonomisi Nasıl Etkilendi? BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c72glknx4epo> adresinden alındı (E.T. 20.11.2024)

Sputnik Türkiye. Yamal-Avrupa Doğalgaz Boru Hattı: <https://anlatilaninotesi.com.tr/20211222/yamal-avrupa-dogalgaz-boru-hatti-1052021380.html> adresinden alındı (E.T. 21.11.2024)

Basılı Yayınlar:

Biröl, Y.E. (2019). Avrupa Birliği Enerji Arz Güvenliği Politikası. İstanbul: Kriter Yayınevi

Tez Çalışmaları:

KARATAŞ, Ş. (2019). 2000'li yıllarda enerji güvenliği çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan enerji ilişkileri. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Altınbaş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

AZERBAIJAN ENERJİ POLİTİKASINDA DIŞ İŞBİRLİĞİ

Foreign Cooperation in Oil Policy of Azerbaijan

Sevda ABDULLAYEVA ¹

Özet

Azerbaycan'ın etkin enerji politikası, Avrasya'nın enerji haritasının zenginleşmesine ve yeni işbirliği platformlarının belirlenmesine stratejik katkı sağlıyor. Bahsi geçen konu ile ilgili çeşitli örnekler gösterebiliriz. Böylece Aralık 2022'de Bükreş'te imzalanan dört yönlü yeşil enerji anlaşması, Azerbaycan, Gürcistan, Romanya ve Macaristan arasında uzun vadeli iş birliğine sağlam bir temel oluşturuyor. Bu belgede ekonomik istikrarın daha da güçlendirilmesi için mevcut potansiyel kullanılarak önemli ve büyük ölçekli çalışmaların hayata geçirilmesi öngörülüyor. Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Romanya ve Macaristan hükümetleri arasında yeşil enerjinin geliştirilmesi ve iletimine ilişkin Stratejik Ortaklık Anlaşması, yenilenebilir kaynaklardan elde edilen elektriğin bölge üzerinden Avrupa Birliği'ne (AB) aktarılması yoluyla temiz enerjiye geçişe yardımcı olacak. Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında enerji alanında aktif işbirliğinin 15 yılı aşkın bir geçmişi vardır. Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasında enerji alanında stratejik ortaklığa ilişkin Mutabakat Zaptı imzalandı.

Azerbaycan şu anda Trans-Adriyatik boru hattının kapasitesini genişletmeyi düşünüyor. Bu, tüm katılımcı ülkelerle yakın koordinasyon, işbirliği ve aktif diyalog da dahil olmak üzere zaman ve çok miktarda finansman gerektirir. Karmaşık bir siyasi ortamda uygulanan Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Erzurum, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve diğer enerji iletim projeleri sürekli olarak yürütülmektedir. Ancak Azerbaycan, TANAP ile 32 milyar metreküp, TAP ile ise 20 milyar metreküp gaz ihraç etmeyi planlıyor. Azerbaycan ve Türkiye, AB ve Türkiye için stratejik öneme sahip olan TANAP, doğal gaz kapasitesi ve düşük fiyatıyla enerji arz güvenliğine katkı sağlıyor. Bu boru hattı doğalgazın yeni pazarlara taşınmasında kullanılacak.

Şu anda uygulanmakta olan “Güney Gaz Koridoru” projesi büyük önem taşıyor. Bu devasa altyapı projesi hem Azerbaycan hem de diğer ülkeler için büyük önem taşıyor. Güney Gaz Koridoru'nun hayata geçirilmesi yönünde pek çok önemli adım atıldı ve elbette burada uluslararası işbirliğinin de özel bir yeri var. Çünkü geniş çaplı uluslararası işbirlikleri olmasaydı bu devasa projenin hayata geçirilmesi mümkün olmazdı. Hiç şüphe yok ki Azerbaycan ile Türkiye arasında 2012 yılında imzalanan TANAP projesi Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir bileşenidir. Gördüğümüz gibi, "Güney Gaz Koridoru" projesinin hayata geçirilmesiyle birlikte Azerbaycan'ın Avrupa'nın enerji güvenliğindeki rolü artıyor. Genel anlamda "Güney Gaz Koridoru" projesi Avrupa'nın enerji güvenliğine önemli bir katkı sağlıyor.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Enerji, Siyaset, Avrupa Ülkeleri, Proje

Abstract

Azerbaijan's effective energy policy makes a strategic contribution to the enrichment of Eurasia's energy map and the identification of new cooperation platforms. We can show various examples related to the mentioned subject. Thus, the four-way green energy agreement signed in

¹ Azərbaycan, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Humanitar fənlər, sevda.abdullayeva.1986@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1656-0945>

Bucharest in December 2022 lays a solid foundation for long-term cooperation between Azerbaijan, Georgia, Romania and Hungary. This document envisages the implementation of important and large-scale works using the existing potential for further strengthening of economic stability. The Strategic Partnership Agreement between the governments of the Republic of Azerbaijan, Georgia, Romania and Hungary on the development and transmission of green energy will help transition to clean energy by transferring electricity from renewable sources to the European Union (EU) across the region. Azerbaijan and the European Union have more than 15 years of active cooperation in the field of energy. A Memorandum of Understanding on strategic partnership in the field of energy was signed between the European Union and Azerbaijan.

Azerbaijan is currently considering expanding the capacity of the Trans-Adriatic pipeline. This requires time and substantial funding, including close coordination, cooperation and active dialogue with all participating countries. Baku-Supsa, Baku-Tbilisi-Erzurum, Baku-Tbilisi-Ceyhan and other energy transmission projects implemented in a complex political environment are continuously being implemented. However, Azerbaijan plans to export 32 billion cubic meters of gas with TANAP and 20 billion cubic meters with TAP. TANAP, which has a strategic importance for Azerbaijan and Turkey, the EU and Turkey, contributes to energy supply security with its natural gas capacity and low price. This pipeline will be used to transport natural gas to new markets.

The currently implemented "Southern Gas Corridor" project is of great importance. This huge infrastructure project is of great importance for both Azerbaijan and other countries. Many important steps have been taken towards the implementation of the Southern Gas Corridor, and of course international cooperation has a special place here. Because without large-scale international cooperation, this huge project would not be possible. There is no doubt that the TANAP project signed between Azerbaijan and Turkey in 2012 is an important component of the Southern Gas Corridor. As you can see, with the implementation of the "Southern Gas Corridor" project, Azerbaijan's role in Europe's energy security is increasing. In general, the "Southern Gas Corridor" project makes an important contribution to the energy security of Europe.

Keywords: State, Energy, Politics, European Countries, Project

Introduction

Azerbaycan'ın etkin enerji politikası, Avrasya'nın enerji haritasının zenginleşmesine ve yeni işbirliği platformlarının belirlenmesine stratejik katkı sağlıyor. Bahsi geçen konu ile ilgili çeşitli örnekler gösterebiliriz. Böylece Aralık 2022'de Bükreş'te imzalanan dört yönlü yeşil enerji anlaşması, Azerbaycan, Gürcistan, Romanya ve Macaristan arasında uzun vadeli iş birliğine sağlam bir temel oluşturuyor. Bu belgede ekonomik istikrarın daha da güçlendirilmesi için mevcut potansiyel kullanılarak önemli ve büyük ölçekli çalışmaların hayata geçirilmesi öngörülüyor. Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Romanya ve Macaristan hükümetleri arasında yeşil enerjinin geliştirilmesi ve iletimine ilişkin Stratejik Ortaklık Anlaşması, yenilenebilir kaynaklardan elde edilen elektriğin bölge üzerinden Avrupa Birliği'ne (AB) aktarılması yoluyla temiz enerjiye geçişe yardımcı olacak. Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında enerji alanında aktif işbirliğinin 15 yılı aşkın bir geçmişi vardır. Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasında enerji alanında stratejik ortaklığa ilişkin Mutabakat Zaptı imzalandı.

Azerbaycan şu anda Trans-Adriyatik boru hattının kapasitesini genişletmeyi düşünüyor. Bu, tüm katılımcı ülkelerle yakın koordinasyon, işbirliği ve aktif diyalog da dahil olmak üzere zaman ve çok miktarda finansman gerektirir. Karmaşık bir siyasi ortamda uygulanan Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Erzurum, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve diğer enerji iletim projeleri sürekli olarak yürütülmektedir. Ancak Azerbaycan, TANAP ile 32 milyar metreküp, TAP ile ise 20 milyar

metreküp gaz ihraç etmeyi planlıyor. Azerbaycan ve Türkiye, AB ve Türkiye için stratejik öneme sahip olan TANAP, doğal gaz kapasitesi ve düşük fiyatıyla enerji arz güvenliğine katkı sağlıyor. Bu boru hattı doğalgazın yeni pazarlara taşınmasında kullanılacak.

Şu anda uygulanmakta olan “Güney Gaz Koridoru” projesi büyük önem taşıyor. Bu devasa altyapı projesi hem Azerbaycan hem de diğer ülkeler için büyük önem taşıyor. Güney Gaz Koridoru'nun hayata geçirilmesi yönünde pek çok önemli adım atıldı ve elbette burada uluslararası işbirliğinin de özel bir yeri var. Çünkü geniş çaplı uluslararası işbirlikleri olmasaydı bu devasa projenin hayata geçirilmesi mümkün olmazdı. Hiç şüphe yok ki Azerbaycan ile Türkiye arasında 2012 yılında imzalanan TANAP projesi Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir bileşenidir. Gördüğümüz gibi, "Güney Gaz Koridoru" projesinin hayata geçirilmesiyle birlikte Azerbaycan'ın Avrupa'nın enerji güvenliğindeki rolü artıyor. Genel anlamda "Güney Gaz Koridoru" projesi Avrupa'nın enerji güvenliğine önemli bir katkı sağlıyor.

Araştırmalar Azerbaycan topraklarının yüzde 70'inin petrol ve doğalgaz kaynakları açısından olduğunu gösteriyor (Hajizadeh, 2022). Aynı zamanda, karada 27 gigawatt'tan fazla rüzgar ve güneş enerjisi ve Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe 157 gigawatt'tan fazla rüzgar enerjisine sahip olduğu için Azerbaycan'ın yenilenebilir enerji potansiyeli çok büyük. Stratejik yatırımcılarından biriyle 3 gigawatt rüzgar ve 1 gigawatt güneş enerjisi üretmesi planlanıyor ve bunun yüzde 80'inin ihraç edilmesi planlanıyor. Bu yatırımların 2027 yılına kadar yapılması hedefleniyor. Genel olarak Azerbaycan'ın en az 6 gigawatt ek üretim kapasitesi yaratma projesi ise 2037 yılına kadar hedefleniyor. Dolayısıyla yalnızca bir küresel enerji şirketi Azerbaycan'da üretime 10 gigawatt'lık "yeşil enerji" yatırımı yapmayı planlıyor (Gasymov, 2022). Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının çeşitlendirilmiş ulaşım sistemine - çeşitlendirilmiş tedariklere ihracatındaki avantajları, dünyanın önde gelen ülkeleri tarafından güvenilir bir stratejik ortak olarak değerlendirilmektedir. Bağımsız bir enerji politikası, ülkenin uluslararası dünyadaki konumunun yanı sıra bölgenin jeostratejik güvenliğini ve alt bölge coğrafyasını da güçlendirir. Azerbaycan'ın etkin enerji politikası aynı zamanda Avrasya'nın enerji haritasının zenginleşmesine ve yeni işbirliği platformlarının belirlenmesine stratejik katkı sağlıyor.

Azerbaycan ve Türkiye'de geleneksel enerji üretimi ile yenilenebilir enerji üretimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 2005-2015 yılları arasında Hüseyinli (2022a) tarafından incelenmiştir. Araştırmacının yenilenebilir enerji ve geleneksel enerji üretiminin ekonomik büyümeye etkisi üzerine yaptığı araştırma sonucunda Azerbaycan için yenilenebilir enerji ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki belirlenmemiş olsa da geleneksel enerji üretimi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir sonuç elde edilmiştir. Aralık 2022'de Bükreş'te imzalanan dördü yeşil enerji anlaşması, Azerbaycan, Gürcistan, Romanya ve Macaristan (president.az) arasında uzun vadeli işbirliği için sağlam bir temel oluşturuyor. İmzalanan bu belge, ülkeler arasındaki ekonomik istikrarın daha da güçlendirilmesi için mevcut potansiyelin kullanılarak önemli ve büyük ölçekli çalışmaların hayata geçirilmesini öngörüyor. COP 29 gibi uluslararası bir projeye ev sahipliği yapan Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Romanya ve Macaristan hükümetleri arasında yeşil enerjinin geliştirilmesi katkı sağlayacaktır. Stratejik Ortaklık Anlaşması aynı zamanda bölgeden elde edilen enerjinin Avrupa Birliği'ne (AB) aktarılması yoluyla temiz enerjiye geçişe de yardımcı olacak. Romanya. Böyle bir projenin uygulanması arz güvenliğini güçlendirecek ve Avrupa'nın genel enerji güvenliğine önemli katkı sağlayacaktır (Gasimov, 2022). Azerbaycan'ın Avrupa kıtasına gaz, petrol ve elektrik ihraç ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu alanda önemli projeler geliştirildi. Azerbaycan teknik ve mali açıdan zor olan altyapı projelerinin hayata geçirilmesinde önemli adımlar attı. Avrupa ile enerji işbirliğinin ufkunu genişleten Azerbaycan, bugün haklı olarak Avrupa kıtasının en önemli ve stratejik açıdan önemli ortağı ve aynı zamanda güvenilir bir petrol ve gaz tedarikçisi olarak kabul edilmektedir. Petrol ve doğalgaz tedarikiyle Avrupa'nın enerji güvenliğinde lider konumda yer alan Azerbaycan, son dönemde AB ülkeleri için işbirliği kurmada öncelikli konu haline gelen "yeşil enerji" alanında da

önemli bir potansiyele sahip. Azerbaycan ile Avrupa Birliği arasında enerji alanında aktif işbirliğinin 15 yılı aşkın bir geçmişı vardır. Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasında enerji alanında stratejik ortaklığa ilişkin Mutabakat Zaptı imzalandı. Memorandumda geleceğın yol haritası belirlendi.

İki ülke arasında başlatılan ve resmi olarak çerçeveselenen enerji diyalogu doğalgaz, elektrik, hidrojen ve yeşil hidrojeni kapsıyor. Avrupa Birliği ile Azerbaycan arasında imzalanan mutabakat anlaşmasının ardından Azerbaycan'dan daha fazla gaz temini için ek fırsatlar yaratılması amacıyla aktif çabalar sarf edildi. Azerbaycan şu anda Şahdeniz sahasında yeni sahalarla birlikte üretimin artırılması, ülke içinde enerji verimliliği ve birleşik iç tüketim programı üzerinde çalışıyor. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile Romgaz, Azerbaycan'dan Romanya'ya gaz tedarikine ilişkin anlaşma imzaladı. Böylelikle Azerbaycan gaz tedarik coğrafyasını Avrupa pazarına genişletiyor. Bütün bunlarla birlikte ihracatında önemli rol oynayan elektrik enerjisinin ihracat hacminin artırılması yönünde de bazı çalışmalar yapılıyor.

Böylece Gürcistan'dan Romanya'ya 4 gigawatt'lık denizaltı kablo hattının inşa edilmesi bu yönde önemli bir katkı sağlayacaktır. Azerbaycan'ın zor durumdaki ülkelere destek olmaya çalıştığını da belirtmek gerekir. Azerbaycan şu anda Trans-Adriyatik boru hattının kapasitesini genişletmeyi düşünüyor. Bu, tüm katılımcı ülkelerle zaman ve bol miktarda finansman, yakın koordinasyon, işbirliği ve aktif diyalog gerektirir. Karmaşık bir siyasi ortamda uygulanan Bakü-Supsa, Bakü-Tiflis-Erzurum, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve diğer enerji iletim projeleri sürekli olarak istismar edilmektedir. Ancak Azerbaycan, TANAP ile 32 milyar metreküp, TAP ile ise 20 milyar metreküp gaz ihraç etmeyi planlıyor. Azerbaycan ve Türkiye, AB ve Türkiye için stratejik öneme sahip olan TANAP, doğal gaz kapasitesi ve düşük fiyatıyla enerji arz güvenliğine katkı sağlıyor. Doğal gazı yeni pazarlara taşımak için kullanılacak olan bu boru hattı, dünyanın ikinci büyük projesi olan TANAP, istihdamı ve yatırım olanaklarını genişleterek ulusal ekonomileri güçlendirecektir (Yesevi ve Tiftikcigil, 2015). Azerbaycan'ın inisiyatifi ve katılımıyla hayata geçirilen enerji projelerinin jeostratejik, siyasi ve ekonomik önemi uluslararası düzeyde büyük takdir görüyor. Çünkü Azerbaycan'ın bu alanda yürüttüğü stratejik rota, enerji güvenliğinin sağlanması ve bu ülkeyle işbirliği yapan ülkelerin ulusal çıkarlarının sağlanması açısından da son derece önemlidir. Bu açıdan bakıldığında halihazırda uygulanmakta olan "Güney Gaz Koridoru" projesi büyük önem taşımaktadır. Bu devasa altyapı projesi hem Azerbaycan hem de diğer ülkeler için büyük önem taşıyor. Güney Gaz Koridoru'nun hayata geçirilmesi yönünde pek çok önemli adım atıldı ve elbette burada uluslararası işbirliğinin de özel bir yeri var. Çünkü geniş çaplı uluslararası işbirlikleri olmasaydı bu devasa projenin hayata geçirilmesi mümkün olmazdı. Hiç şüphe yok ki Azerbaycan ile Türkiye arasında 2012 yılında imzalanan TANAP projesi Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir bileşenidir. Gördüğünüz gibi, "Güney Gaz Koridoru" projesinin hayata geçirilmesiyle birlikte Azerbaycan'ın Avrupa'nın enerji güvenliğindeki rolü artıyor. Genel anlamda "Güney Gaz Koridoru" projesi Avrupa'nın enerji güvenliğine önemli bir katkı sağlıyor. Azerbaycan'ın başlattığı enerji projeleri bölgesel işbirliğinin çerçevesini oluşturuyor ve küresel enerji projeleri haline geliyor. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "21. yüzyılın en büyük projelerinden biri olan ve 3 bin 500 km uzunluğa sahip Güney Gaz Koridoru, gücümüzün ve dostluğumuzun bir tezahürüdür."

Genel olarak bölgesel ve uluslararası güvenliğe önemli katkı sağlayan Azerbaycan'la enerji ortaklığı, önemli stratejik getiriler vaat ediyor ve çok yönlü ortaklık açısından büyük önem taşıyor. Çünkü Azerbaycan'ın pragmatik enerji politikası, bölgesel ve küresel ölçekte enerji güvenliğine özel önem veren önde gelen devletler için büyük önem taşıyor. Öte yandan Azerbaycan'ın dengeli dış politika stratejisi bölgenin siyasi, ekonomik ve enerji güvenliğinin sağlanmasına doğrudan katkı sağlıyor. Bugün dünyanın önde gelen ülke ve kuruluşlarının Azerbaycan'ı Güney Kafkasya'nın güvenliğinin garantörü ve kalkınmanın kaynağı olarak adlandırmaları tesadüf değildir. Böylece dünya ülkeleri Azerbaycan'ın siyasi önemini çok takdir etmekte ve ülkenin

Güney Kafkasya ve Hazar bölgesinde enerji güvenliği alanında vazgeçilmez bir temel taşı olarak büyük önem taşıdığını kabul etmektedir (Bayramov, 2022). Avrupa Komisyonu ile Azerbaycan arasında imzalanan mutabakat zaptına göre gaz arzı 2027 yılına kadar iki katına çıkacak. Yani Avrupa Birliği'ne en az 20 milyar metreküp arz olacak. Bunun için Yunanistan-Bulgaristan enterkonnektörü zaten devreye alındı. Bu aynı zamanda Azerbaycan'ın Bulgaristan ve Romanya'ya doğalgaz tedarik etme fırsatını da yaratıyor.

Edebiyyat

- Bayramov, H. (2022). *Azerbaycan'ın Enerji Politikasının Yeni Ufukları*. Erişim Adresi: <https://modern.az/aktual/338232/azerbaycanin-enerji-siyasetinin-yeni-ufugleri/> (Erişim: 27.02.2023).
- Gasimov, E. (2022). *Azerbaycan'ın yeni enerji stratejisi*. *Cumhuriyet*. <https://respublikanews.az/news/1672210445-new-energy-strategy-of-Azerbaijan> (Erişim tarihi: 20.02.2023).
- Hajizadeh, E. (2008). *Uluslararası enerji stratejisi: kavramsal gerekçeler ve perspektifler*. "Canlanma-XXI.Yüzyıl", 2008, Sayı 124 - 125. s. 283. https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2008_442j.htm (Mevcut yapım tarihi: 20.02.2023).
- Hüseyinli, N. (2022a). Yenilenebilir enerji ve geleneksel enerji üretiminin ekonomiye etkisi Büyüme: Türkiye ve Azerbaycan örneği. *Uluslararası Enerji Ekonomisi ve Politikası Dergisi*, 12(3), 257-261.
- Yesevi, C.G. ve Tiftikçigil, B.Y. (2015). Türkiye-Azerbaycan enerji ilişkileri: Siyasi bir yemin ekonomik analiz. *Uluslararası Enerji Ekonomisi ve Politikası Dergisi*, 5(1), 27-44.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ’NİN MAVİ EKONOMİ KAPSAMINDA AÇIK DENİZ RÜZGAR ENERJİ STRATEJİSİ

Offshore Wind Energy Strategy of the People's Republic of China within the Scope of Blue Economy

Elif DEPBOYLU ¹
Siret HÜRSOY ²

Özet

Son yıllarda mavi ekonomiye ağırlık vermeye başlayan Çin Halk Cumhuriyeti, mavi ekonomi kapsamında yenilenebilir enerji elde edebilmek adına belirli bölgelere açık deniz rüzgar enerjisi tesisleri kurmuştur. Lakin deniz mekânsal planlamaları adı altında faaliyet bölgeleme yöntemi ile oluşturduğu büyük deniz işlevsel imar planı ve işlevsel deniz imarı planları, yenilenebilir enerji üretim imkanlarının verimli bir şekilde kullanılamamasına sebep olmaktadır. Bu da yenilenebilir enerji üretimindeki artışı olumsuz etkilemekte ve fosil yakıt kullanım oranının artışı ile sonuçlanmaktadır. Bu çalışmada, yeni bir deniz mekânsal planlamasının oluşturulması ile halihazırda bulunan açık deniz rüzgar enerjisi teknolojisinin etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için mavi ekonomi kapsamında yenilenebilir enerji faaliyetlerini arttırarak fosil yakıt kullanım oranının azaltılması sağlanabileceği yönünde analizlerde bulunmaktadır. Literatür taraması başta olmak üzere çeşitli nitel araştırma yöntemlerinden elde edilen verilere uygun bir şekilde içerik analizi yapılmıştır. Bu doğrultuda, mavi ekonomi kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlerin yer aldığı bütüncül bir deniz mekânsal planlamasının oluşturulması ve deniz yenilenebilir enerjilerinin kullanımının önünün açılması daha fazla mavi enerjinin üretilmesine neden olacağı ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin mavi ekonomisine sağlayacağı katkının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin Halk Cumhuriyeti, Mavi Ekonomi, Deniz İşlevsel İmar Planı, İşlevsel Deniz İmarı, Açık Deniz Rüzgar Enerjisi

Abstract

The People's Republic of China, which has started to focus on the blue economy in recent years, has established offshore wind energy facilities in certain regions in order to obtain renewable energy within the scope of the blue economy. However, major marine functional zoning plan and marine functional zoning plans, which was created with the operation zoning under the name of marine spatial planning, resulted in that opportunities for the renewable energy production not being used efficiently. This will affect the increase in renewable energy production negatively and result in an increase in the rate of fossil fuel use. In this study, analyses are made that the creation of a new marine spatial planning can reduce the use of fossil fuels by enabling renewable energy activities within the scope of the blue economy in order to sustain the existing offshore wind energy technology. Content analysis was conducted in accordance with the data obtained from various qualitative research methods, including literature review. In this regard, it is aimed to demonstrate

¹ Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi; İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, elifdepboylu@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3549-5426>

² Prof. Dr., Ege Üniversitesi; İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, siret.hursoy@ege.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3284-676X>

that creating a holistic marine spatial planning that includes activities carried out within the scope of the blue economy will pave the way for the use of marine renewable energies that would lead to the production of more blue energy and consequently will contribution to the blue economy of the People's Republic of China.

Keywords: People's Republic of China, Blue Economy, Major Marine Functional Zoning Plan, Marine Functional Zoning, Offshore Wind Energy

Giriş

Uluslararası ilişkiler ile iç içe geçmiş disiplinlerden biri olan ekonomi disiplini, günümüze kadar geçirdiği dönüşümler doğrultusunda çeşitli yöntemler ile sınıflandırılmıştır. Bu yöntemlerden biri olan renk sınıflandırması, söz konusu olan ekonomik alanın içerdiği unsurları çağrıştırma ve ekonomik alanların kesişimlerini belirleme amacıyla kullanılmaktadır. Çağımızın en önemli sorunları arasında yer alan iklim değişikliğine ve küresel ısınmaya yol açan her türlü endüstriyel faaliyet kahverengi ekonomi olarak sınıflandırılmıştır.¹ Aşırı ve bilinçsiz şekilde üretim ve tüketim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, biyolojik çeşitliliğin zarar gördüğü kahverengi ekonomide, fosil yakıtlar başta olmak üzere yenilenemeyen enerji kaynakları kullanılmaktadır. Kahverengi ekonomiye karşı oluşturulan yeşil ekonomi kavramı ise sera gazları ve Yeşil Devrim kavramlarının yer aldığı 1987 Bruntland Raporu'nun² ardından yükselişe geçmiştir. Yeşil ekonomi temel olarak yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanarak çevre tahribatını en az düzeye indirirken refah düzeyinin artırılmasını ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesini hedeflemektedir.³ Okyanuslar, denizler, akarsular gibi su ekosistemlerinde gösterilen ekonomik faaliyetler ise mavi ekonomi olarak adlandırılmaktadır. Bu ekonomik faaliyetler balıkçılık, deniz biyoteknolojileri, derin deniz madenciliği, deniz yenilenebilir enerjileri, gemi imalatı, limanlar ve deniz lojistiği, deniz turizmi, deniz ticareti ile deniz bilgi ve iletişim teknolojileridir. Sürdürülebilirlik konusunda yeşil ekonomi ile ortak paydada buluşan mavi ekonomi, 2010 yılında Gunter Pauli tarafından oluşturulmuş ve 2012 yılında Rio de Janerio'da yapılan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nın ardından birçok kez gündeme gelmiştir.⁴

2015 yılında Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları başlığı altında sürdürülebilir bir gelecek için 17 amaç oluşturulmuştur. Bu amaçlar çerçevesinde yer alan 14 numaralı "Sudaki Yaşam" sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi adına okyanusların, denizlerin ve su kaynaklarının korunmasını ve sürdürülebilirliğe uygun şekilde kullanımını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda; i) deniz kirliliğinin azaltılması, ii) ekosistemlerin korunması ve düzeltilmesi, iii) okyanus asitlenmesinin azaltılması, iv) sürdürülebilir balıkçılık, v) kıyı ve deniz alanlarının korunması, vi) aşırı avlanmaya katkı sağlayan teşviklerin kaldırılması, vii) deniz kaynaklarının sürdürülebilir kullanımından elde edilen ekonomik faydaların artırılması, viii) okyanus sağlığına

*** Ege Üniversitesi Doktora Öğrencisi Ece DUYGULU'ya desteği için teşekkür ederiz.

¹ M. Çağlar Özdemir, "Ekonominin Renkleri" içinde *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar-VI*, ed. Akın Özdemir, Sakarya: Değişim Yayınları, 2022, s. 15-16.

² Gro Harlem Brundtland, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, United Nations General Assembly document A/42/427, 1987, s. 11 ve 87.

³ M. Çağlar Özdemir, "Ekonominin Renkleri" s. 16-17.

⁴ Seher Suluk, "Ekonominin Renkleri: Sürdürülebilir Mavi Ekonomi Bağlamında Türkiye'nin Değerlendirilmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 74, 2022, s. 134 ve Muhammad Asif, "Blue Economy and Power Politics in the Indian Ocean: Challenges and Opportunities", *Journal of Nautical Eye & Strategic Studies*, Cilt. 2, Sayı.2, 2022, s. 8-9.

⁵ Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar, "Sudaki Yaşam", <https://www.kureselamaclar.org/amaclar/sudaki-yasam/>, (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2024).

yönelik bilimsel bilgi ve araştırma teknolojilerinin artırılması, ix) küçük ölçekli balıkçıların desteklenmesi ve x) uluslararası deniz hukukunun uygulanması ve yürütülmesi olmak üzere 10 adet alt hedef belirlenmiştir. ⁵ Mavi ekonominin tanımı yapılırken altı çizilen sürdürülebilirlik unsurunun temeli “Sudaki Yaşam” amacı üzerine kurulmuştur. Ancak mavi ekonomi “Sudaki Yaşam” ile sınırlı değildir. Özellikle okyanuslarda ve denizlerde yapılan, su ekosistemleri ile ilgili bütün sosyoekonomik faaliyetler diğer sürdürülebilir kalkınma amaçlarıyla ilişkilendirilmektedir. Yedi numaralı “Erişilebilir ve Temiz Enerji” sürdürülebilir kalkınma amacı altında yer alan yenilenebilir enerjinin küresel payının artırılması ve temiz enerji araştırma, teknoloji ve yatırımlarına erişimin desteklenmesi başlıkları deniz yenilenebilir enerjilerini ilgilendirmektedir.⁶

Deniz yenilenebilir enerjileri bir diğer adıyla mavi enerji kaynakları, iklim değişikliğinin tek başına önüne geçemese de atmosferdeki sera gazı emisyonlarının azaltılmasında oynadığı rol ile enerji sektöründe sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunmaktadır. Mavi enerji kapsamında kinetik enerjinin dönüştürülmesiyle elde edilen dalga, gelgit ve okyanus akıntısı enerjileri, okyanus derinliğine bağlı olarak değişen sıcaklık farkından elde edilen termal enerji ile tuzluluk gradyanından elde edilen enerji yer almaktadır. Bunlara ek olarak çeşitli kaynaklarda farklı kategorilerde yer aldığı görülen mavi enerji türleri ise yüzer güneş santralleri ve açık denize kurulan rüzgar türbinleri aracılığıyla elde edilen açık deniz rüzgar enerjisidir.⁷ Diğer mavi enerji kaynaklarından daha önce ticarileştirildiği için mavi ekonominin en önemli ayaklarından biri olan açık deniz rüzgar enerjisi, sahip olduğu çeşitli tasarımlardan dolayı diğer mavi enerji kaynaklarıyla birleştirilmiş olarak dizayn edilebilmektedir. Günümüzde açık deniz rüzgar enerjisini üretiminde en çok paya sahip olan ülkeler ise Belçika, Danimarka, Almanya, Birleşik Krallık ve Çin Halk Cumhuriyeti’dir.⁸

Bu çalışmanın birinci bölümünde son yıllarda yenilenebilir enerji kullanımında artış gösteren Çin Halk Cumhuriyeti’nin açık deniz rüzgar enerjisi örneği üzerinden mavi enerjinin ülkeye sağladığı ekonomik katkıların ve faaliyetlerin sürdürülebilirlik bakımından önemi vurgulanacaktır. İkinci bölümde ise Çin Halk Cumhuriyeti’nin deniz mekânsal planlamasının içinde yer alan açık deniz rüzgar enerjisi türbinlerinin konumlandırılmasına ilişkin bilgiler verildikten sonra ülkenin güncel deniz mekânsal planlamasının ortaya koyduğu kısıtlamalar ele alınacaktır. Son olarak üçüncü bölümde Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki mavi enerji faaliyetlerinin fosil yakıt kullanımı üzerindeki etkisinden bahsedilecektir. Bu doğrultuda Çin Halk Cumhuriyeti’nde yeni bir deniz mekânsal planlamasının oluşturulması ve deniz yenilenebilir enerjilerinin kullanımının önünün açılması daha fazla mavi enerjinin üretilmesine neden olacağı ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin mavi ekonomisine sağlayacağı katkı ortaya konacaktır.

1. Çin Halk Cumhuriyeti’nin Mavi Enerji Uygulamaları ve Açık Deniz Rüzgar Enerjisi Stratejisi

Çin Halk Cumhuriyeti’nin son yirmi yıldaki enerji üretimine ve tüketimine yönelik arz, enerji sektörünün her alanında katlanarak artış göstermiştir. Uluslararası Enerji Ajansı tarafından oluşturulan 2022 yılı ülke enerji profili verileri incelendiğinde ise en çok kullanılan enerji kaynakları arasında %71 üretim oranı ile kömürün birinci sırada yer aldığı görülmektedir.

⁶ Thauan Santos, “Blue Economy and Sustainable Development Beyond Boxes” içinde *Blue Planet Law: The Ecology of our Economic and Technological World*, ed. Maria da Glória Garcia ve António Cortês, Cham: Springer Nature, 2023, s. 205-206.

⁷ Robert J. Cavagnaro ve diğerleri, “Powering the Blue Economy: Progress Exploring Marine Renewable Energy Integration With Ocean Observations”, *Marine Technology Society Journal*, Cilt. 54, Sayı. 6, 2020, s. 114-115 ve IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi: IRENA Publications, 2021, s. 27.

⁸ IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 14-15 ve 39.

Kömürün ardından en çok kullanılan enerji kaynakları sırasıyla %6,5 oranıyla ham petrol ve %5,8 oranıyla doğal gaz olarak belirlenmiştir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranında gözlenen artışlara rağmen yenilenebilir enerji kaynakları fosil yakıtlar sınıfına dahil olan bu kaynakların gölgesinde kalmaktadır.⁹ Fosil yakıtların üretim ve tüketim sürecinde atmosfere yayılan CO₂ emisyonları atmosfer ısısında artışa neden olduğu için özellikle kömür kullanımında dünya sıralamasında birinci olan Çin Halk Cumhuriyeti, yenilenebilir enerji kullanımının artırılması amacıyla düzenli olarak beş yıllık ekonomik ve sosyal olarak kalkınmayı hedefleyen planlar oluşturmakta ve yeni politika girişimlerinde bulunmaktadır.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki mavi enerji uygulamaları 2000'li yılların başından itibaren artış göstermiştir. Bu artışın bir göstergesi olarak 2006 yılında Yenilenebilir Enerji Yasası çıkarılmıştır.¹⁰ Altı temel bölümden oluşan bu yasa yenilenebilir enerjinin tanımını yaparken yerel yönetimler ile otonom bölgelerin enerji projelerinin öncelikle Devlet Konseyi'ne sunulması ve yenilenebilir enerji doğrultusunda teknolojik gelişmelere ve sanayileşmeye odaklanması gerektiğinin altını çizmektedir. Buna bağlı olarak aynı yılda Çin Halk Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı tarafından Yenilenebilir Enerji Geliştirme Özel Fonu oluşturulmuştur.¹¹ Ayrıca türünün ilk örneği olan bu yasa biyoyakıt kullanımını zorunlu hale getirmiş ve yenilenebilir enerji yatırımlarının zarar etmemesi için düzenlemelerde bulunmuştur. 2009 yılında yasa, şebeke şirketlerine yenilenebilir enerji kotası koyulması yönünde revize edilmiştir.¹² Kyoto Protokolü tarafından şekillendirilmiş olan ve Çin Halk Cumhuriyeti, Brezilya ve G77 üyeleri tarafından fon niteliğinde sunulan Temiz Kalkınma Mekanizması, Amerika Birleşik Devletleri'nin talepleri doğrultusunda mekanizma haline getirilmiştir. Sera gazı salınımına ilişkin koyulan hedeflere ulaşamayan gelişmiş devletlerin ödeyeceği para cezası aracılığıyla gelişmemiş ülkelerin kalkındırılmasını sağlamayı amaçlayan¹³ bu mekanizma sayesinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin zayıf olan rüzgar enerjisi sektörü 2003-2009 yılları arasında güçlendirilmiştir.¹⁴ 2010 yılında Maliye Bakanlığı tarafından özellikle yerli mavi enerji geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesi amacıyla Deniz Yenilenebilir Enerji Fonu oluşturulmuştur.¹⁵ Deniz Yenilenebilir Enerji Enstitüsü ilk defa 12. Beş Yıllık Plan'da ulusal hedefler arasına dahil edilmiş ve beş yıllık planların temel amacı bütün mavi enerji faaliyetlerinin desteklenerek geliştirilmesi ile sektördeki eksiklerin kapatılması hedeflenmiştir.¹⁶ Yenilenebilir Enerji Geliştirme Özel Fonu'nu takiben 2013 yılında mavi enerji uygulamalarına sübvansiyonların sağlanması bakanlık tarafından zorunluluk haline getirilmiştir. 2015'te imzalanan Paris İklim Anlaşması'na dayanarak hazırlanan Enerji Üretim ve Tüketim Devrimi Strateji Belgesi (2016-2030) yenilenebilir enerji uygulamalarının olabildiğince hızlı bir şekilde yürürlüğe koyulması amaçlamaktadır.¹⁷ Özellikle güneş ve rüzgar enerjisi

⁹ International Energy Agency, "Domestic energy production", 2022, <https://www.iea.org/countries/china/energy-mix>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

¹⁰ Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 74, 2022, s. 356.

¹¹ Jiang Bo ve diğerleri, "Resource assessment for combined offshore wind and wave energy in China", *Science China: Technological Sciences*, Cilt. 66, Sayı. 9, 2023, s. 2531.

¹² Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", s. 357-358.

¹³ Ferhan Can, "İklim Politikasının Bir Aracı Olan Temiz Kalkınma Mekanizmasında Paydaş Katılımı ve Katılma İlişkin Sorunlar", *The Journal of Social Science*, Cilt. 2, Sayı. 3, 2018, s.40.

¹⁴ Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", s. 353-354.

¹⁵ Jiang Bo ve diğerleri, "Resource assessment for combined offshore wind and wave energy in China", s. 2531.

¹⁶ Jiang Bo ve diğerleri, "Resource assessment for combined offshore wind and wave energy in China", s. 2531.

¹⁷ Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", s. 358.

üzerinde duran bu belge 13. Beş Yıllık Plan ile paralel olarak geliştirilmiştir. 13. Beş Yıllık Planın ana odağı enerji üretiminin %15 oranında artırmak olmuştur. Bu noktada ağırlık güneş enerjisi teknolojilerine verilmiş ve jeotermal enerji alanının ülkenin kendisini geliştirebilmesi amacı doğrultusunda bir plan oluşturulmuştur. Planın bir diğer odak noktası yenilenebilir enerji üretimlerini kolaylaştırabilmek amacıyla vergilerde ve fiyatlandırmada düzenlemelerin yapılması olmuştur. Yenilenebilir enerji depolama sistemlerindeki mevcut eksikliklerin, rüzgar ve güneş enerjisi depolanmasına öncelik verilerek geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca bu plan ile birlikte ilk kez derin deniz kaynaklarına vurgu yapılmış, derin deniz madenciliği için araçlar tasarlanması kararı alınmıştır.¹⁸ 2017 yılında yapılan Yenilenebilir Enerji Yeşil Elektrik Sertifikası ve Gönüllü Satın Alma Mekanizması Hakkındaki Duyuru ise enerji santrallerinin sübvansiyon yüklerini azaltarak rekabet ortamının oluşturulmasını sağlamıştır.¹⁹

Çin Halk Cumhuriyeti'nde üretilen enerji kaynakları hidrolik enerji, güneş enerjisi, biyokütle enerjisi ve rüzgar enerjisidir. Bu enerji kaynakları arasındaki mavi enerji kategorisine dahil edilebilecek olan hidrolik enerji, ülkede en çok üretilen yenilenebilir enerji kaynağıdır. Dalga, gelgit ve okyanus akıntısı enerjilerinin üretimi ise sağlanamamaktadır. Bu konu hakkında çeşitli iddialar bulunmasına rağmen temelde yatan sorun kaynakların geniş ve eşit olmayan dağılımı, çeşitlilik fazlalığı ve düşük kalite ile ilişkilendirilmesidir. Buna ek olarak enerji üretimi için kurulan tesislerin gelişmişlik seviyelerinin eş değer olmaması, kullanılan teknolojik ekipmanların ve kalifiye mühendislerin yetersizliği mavi enerjinin üretim alanlarını kısıtlamakta ve mavi ekonominin sürdürülebilirliğine engel olmaktadır.²⁰ Çin Halk Cumhuriyeti'nde mavi ekonominin gelişimine en çok katkıda bulunan enerji türleri yüzer güneş santrallerinden elde edilen güneş enerjisi ile açık deniz rüzgar enerjisidir.

Günümüzde Küresel Rüzgar Enerjisi Konseyi'nin 2023 ve 2024 yılı raporları incelediğinde 2022 yılında üretilen toplam küresel açık deniz rüzgar enerjisi 64,3 GW iken 2023 yılında bu miktar 75,2 GW'a yükselmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki açık deniz rüzgar enerjisi kurumlarından elde edilen miktar ise 38 GW olarak hesaplanmıştır.²¹ Küresel ölçekteki %58 payıyla açık deniz rüzgar enerjisi üretiminde liderliği elinde tutan Çin Halk Cumhuriyeti aynı zamanda açık deniz rüzgar türbinlerinin inşası için gerekli olan çelik, alüminyum, nadir bulunan üretim hammaddeleri, dişli kutular, dönüştürücüler ve jeneratör tedariki açısından küresel pazara öncülük etmektedir.²²

Uluslararası Enerji Ajansı tarafından yayınlanan World Energy Outlook 2023'te yer aldığı üzere, 2021 – 2025 yılları arasındaki sosyoekonomik kalkınma çalışmalarını içeren 14. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki CO₂ emisyonu oranı sürekli bir artış göstermektedir.²³ Çin Halk Cumhuriyeti bu artışın önüne geçebilmek için 2025'e kadar mevcut emisyon değerinin %18 azaltılması ve 2050 yılına kadar mevcut emisyon değerinin her yıl %2,3

¹⁸ Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", s. 355 ve Muhammad Asif, "Blue Economy and Power Politics in the Indian Ocean: Challenges and Opportunities", s. 20.

¹⁹ Galip Ferhat Akbal, "5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin'in Yenilenebilir Enerji Politikaları", s. 359.

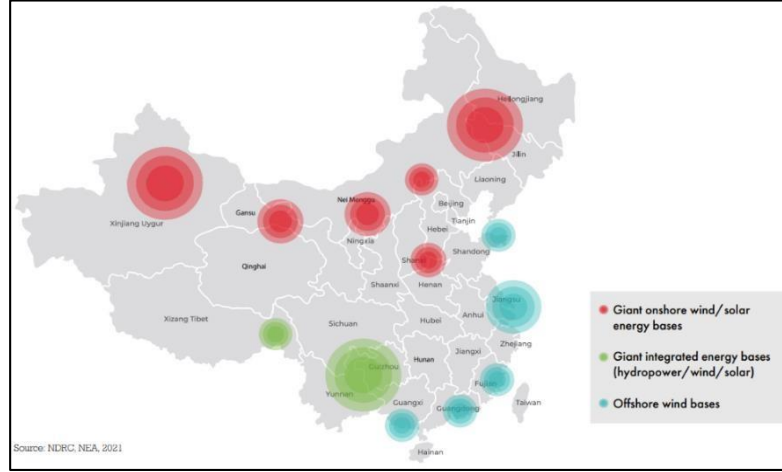
²⁰ Ji Wang ve diğerleri, "Blue energy in China: exploring the prospects and development path for marine renewable energy industries", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, Sayı 1171, 2023, s. 6-8 ve International Energy Agency, "Renewable electricity generation by source (non-combustible), China, 2022", <https://www.iea.org/countries/china/renewables>, (Erişim Tarihi: 4 Ekim 2024).

²¹ Global Wind Energy Council, *Global Wind Energy Council: Global Wind Report 2024*, s. 14.

²² Global Wind Energy Council, *Global Wind Energy Council: Global Wind Report 2024*, s. 15.

²³ International Energy Agency, *World Energy Outlook 2023*, Abu Dhabi: IRENA Publications, 2023, s. 236.

oranında azaltarak değerin olabildiğince aşağı çekilmesi hedeflenmiştir. Lakin söz konusu senaryonun gerçekleşmesi durumunda bile, Çin Halk Cumhuriyeti en yüksek CO₂ emisyonuna sahip ülke olmaya devam edecektir. Aynı zamanda planda yenilenebilir enerji sektörüne 650 milyar ABD doları ayrılması kararlaştırılmıştır. Rüzgar enerji kapasitelerinin %40 oranında artırılması planlanırken 2030 yılına kadar en az 1200 GW kapasiteye sahip kurulu güneş ve rüzgar enerjilerine ulaşılması amaçlanmaktadır. Bu noktada rüzgar enerjisi santrallerinin inşasının hızlandırılması önem taşımaktadır.²⁴

Resim.1 14. Beş Yıllık Plan Kapsamında İnşa Edilmesi Planlanan Santraller²⁵

14. Beş Yıllık Plan'ın bir diğer hedefi ise düşük hızlı rüzgar enerjisi uygulamalarının geliştirilmesidir. Ayrıca açık deniz rüzgar gücü santrallerinin inşasının teşviki ve açık deniz rüzgar türbinlerinin kıydan uzak derin su alanlarına yerleştirilmesi de planda yer almaktadır. Halihazırda faaliyet gösteren açık deniz rüzgar enerjisi santrallerine ek olarak Guangdong, Fujian, Zhejiang, Jiangsu ve Shandong bölgeleri başta olmak üzere çeşitli bölgelerde yeni santrallerin kurulması yönünde çalışmalar yapılmaktadır.²⁶ Resim.1'de yer alan kırmızı ve yeşil işaretli konumlar kıyı yenilenebilir enerjileri ile entegre enerji tesislerinin konumlarını belirtirken mavi işaretli bölgeler açık deniz rüzgar enerjisi tesislerinin konumunu göstermektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kara sınırları içinde yer alan kıyı yenilenebilir enerjileri ile entegre enerji tesislerinin aksine deniz alanında yer alan açık deniz rüzgar enerjisi ve diğer mavi enerji kaynaklarının inşası için yapılan planlamalarda farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklardan en önemlisi deniz alanında yapılan planlamalarda sadece Çin Halk Cumhuriyeti'nin yönetmeliklerinin ve hukuk sisteminin değil, uluslararası deniz hukukunun da planlamada rol almasıdır.

2. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Yeni Deniz Mekânsal Planlaması

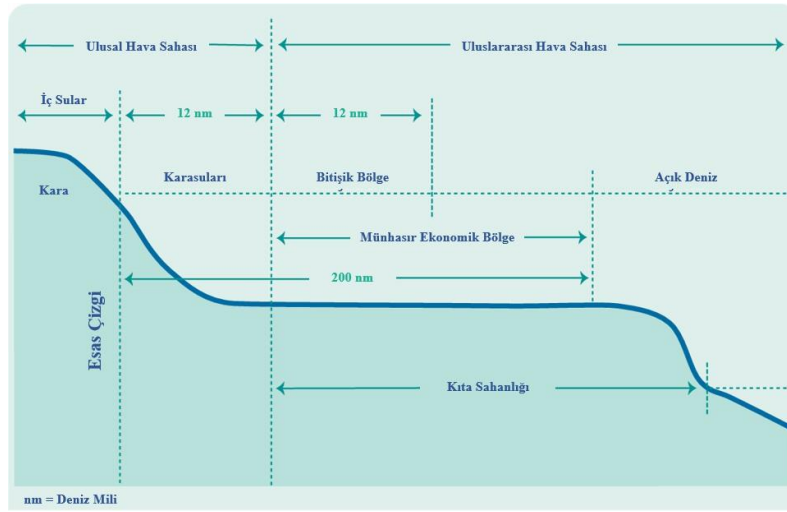
Günümüzde ülkeler arasında geçerli olan deniz sınırları 1982 yılında yapılan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi tarafından çizilmiştir. Deniz alanları bakımından herhangi bir düzenlemeyi kabul etmek istemeyen devletlerin bile uymak zorunda olduğu bu sözleşmede

²⁴ International Energy Agency, *World Energy Outlook 2023*, 2023, s. 236-237 ve 310 ve Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu ve Ulusal Enerji İdaresi, *14th Five-Year Plan: Modern Energy System Planning (2021-2025)*, 2022, s. 13.

²⁵ Global Wind Energy Council, *Global Wind Energy Council: Global Wind Report 2024*, Belçika: Global Wind Energy Council Publications, 2024, s. 111.

²⁶ Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu ve Ulusal Enerji İdaresi, *14th Five-Year Plan: Modern Energy System Planning (2021-2025)*, s. 13.

karasuları, uluslararası boğazlar, bitişik bölge, münhasır ekonomik bölge, kıta sahanlığı, deniz alanlarının sınırlandırılması, denize kıyısı bulunmayan devletlerin konumu, açık denizler, uluslararası deniz yatağı, uyuşmazlıkların ve çatışmaların çözümleri yer almaktadır.²⁷ Devletlerin denizlerdeki yetkileri belirlenirken sözleşmedeki tüm unsurlar değerlendirilmeye alınmaktadır. Bu doğrultuda uluslararası rejime tabi tutulmayan karasuları dahil olmak üzere karasularının ardında kalan bütün sular iç sular olarak tanımlanmış ve iç suların bittiği hatta “esas çizgi” adı verilmiştir. Esas çizgi adı verilen kısmın ardından başlayan karasuları ise bu sözleşme ile birlikte 12 deniz mili olarak belirlenmiştir. Bitişik bölge ise esas çizgiden başlayarak devletlerin aldığı kararlar doğrultusunda 24 deniz miline kadar uzanabilen ve kıyı devletlerinin belirlenen uzaklığa kadar bir takım denetleme yetkileri kullandığı deniz alanını ifade etmektedir. Bir kıyı devletinin bitişik bölgeye sahip olabilmesi için belirlenmiş bölge üzerinde yetki kullanacağına karar vermesi ve bunu ilan etmesiyle gerçekleşmektedir.²⁸ Kıta sahanlığı ise kara ülkesinin doğal uzantısı üzerindeki yetki alanı olarak kabul edilmekte ve bu alan 200 metre derinliğe ulaşabilmektedir. Ayrıca kıta sahanlığı kapsamında ülkenin deniz tabanı ve deniz tabanının altında yetkisi bulunmaktadır. Münhasır ekonomik bölge, kıyı devletlerinin esas çizgiden itibaren 200 deniz miline kadar olan ve karasuları dışında kalan su tabakası ile deniz yatağı ve deniz yatağının toprak altında kıyı devletine münhasır ekonomik haklar ve yetkiler tanıdığı deniz alanıdır.²⁹ Açık deniz; iç sular, karasuları ve kısıtlamalar kapsamında münhasır ekonomik bölge dışında kalan deniz alanını ifade etmektedir. Modern deniz hukukunun temel prensibi olarak kabul gören açık deniz serbestisi ilkesine göre açık deniz hiçbir devletin hakimiyetine girmediği gibi açık denizin barışçıl amaçla kullanımı şarttır.³⁰ Deniz mekânsal planlamaları bahsedilen sınırlamalar, kısıtlamalar ve yetkiler çerçevesinde yapılmaktadır.

Resim.2 Okyanus ve Hava Sahasının Yasal Sınırları³¹

Deniz mekânsal planlaması insan faaliyetlerini düzenlemek ve faaliyetlerden sağlanacak olan özellikle ekonomik faydaları artırmak için deniz alanlarının kullanımını düzenlemeyi ve bunu yaparken deniz ekosistemini korumayı amaçlayan bir plandır. Lakin yapılan planlama sadece

²⁷ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, *United Nations Convention on the Law of the Sea*, 1982, s. 1-21.

²⁸ Malcolm N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, çev. ed. İbrahim Kaya, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018, s. 393-396 ve 411.

²⁹ Malcolm N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, s. 412-416.

³⁰ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, *United Nations Convention on the Law of the Sea*, s. 57.

³¹ UNESCO-IOC ve European Commission, *MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning*, Paris: UNESCO, 2021, DOI: <http://dx.doi.org/10.25607/OBP-1666> , s.22 (Türkçe Çeviri: Elif Depboylu).

mekânsal değerlendirme kısıtında kalan bir haritalama yöntemi değildir. Planlar oluşturulurken denizlerden elde edilebilecek olan her türlü kaynağın yönetimi ile sürekliliği değerlendirilmektedir.³² UNESCO'nun Hükümetlerarası Oşinografi Komisyonu, Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Okyanus Konseyi ve Avrupa Birliği'nin yaptığı 2014/89/EU kodlu bildiri deniz mekânsal planlamasını farklı şekillerde tanımladıkları halde siyasi ve toplumsal unsurlar çerçevesinde yapılan sosyoekonomik ve ekolojik hedeflerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla oluşturulan bir araç olduğu noktasında ortak kanıya varmaktadır.³³ Deniz mekânsal planlamasının amaçlarından biri sürdürülebilirliği sağlamaktır. Bu nedenle planlamalar sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu olacak şekilde tasarlanmaktadır. Yapılan tasarımlar mavi ekonominin sürdürülebilirliğine katkıda bulunmaktadır. Sürdürülebilir mavi ekonominin teşvik edilmesinde sekiz adet unsur rol oynamaktadır. Bu unsurlar; i) entegreli çok seviyeli yönetim, ii) paydaş ortaklıkları, iii) deniz mekânsal planlaması, iv) iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlama, v) finansman ve yatırım, vi) izleme, kontrol ve gözetim, vii) kaynaklar ve kapasite ile viii) bilimsel araştırma ve teknolojileri geliştirmeleri olarak belirlenmiştir.³⁴ Sürdürülebilir mavi ekonomi ile deniz mekânsal planlaması arasındaki bağlantı, deniz mekânsal planlamasının ekosistemi odağına alarak çatışmayı azaltmayı, yatırımcıların güvenlerini artırmayı ve bölgesel kalkınma için sınır ötesi iş birlikleri kurmayı hedeflemesidir.³⁵

Okyanuslar, denizler ve çeşitli su kaynakları sağlıklı kullanımının yapılabilmesi için oluşturulan planlamalarda belirlenen bölgede iki veya ikiden fazla faaliyetin gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Kaynakların kullanım şekilleri ve diğer özellikleri değerlendirildiğinde yapılması planlanan faaliyetleri çok işlevli, simbiyotik kullanım, ortak yerleşim ve yeniden amaç kazandırma başlıkları altında sınıflandırılabilir. Çok işlevsel faaliyetler yeni teknolojilerin geliştirilmesi için finansal teşvik ve destek sunarken bölgede çoklu kullanım anlayışını benimsemeyi, okyanus alanındaki hak ve sorumlulukları belirlemeyi ve tüm bunları iyi bir şekilde yönetimini sağlamayı hedeflemektedir. Simbiyotik kullanımda planlamanın uzun ömürlü olması için lisanslama prosedürlerinin oluşturulması, saha seçim kriterlerinin belirlenmesi bunlara ek olarak etkili iş birliği ve arabuluculuk mekanizmalarının varlığı önem taşımaktadır. Ortak yerleşim temelde güvenlik, fayda ve zarar hesaplamalarında var olan eksiklikleri tamamlamaya odaklanmaktadır. Bu doğrultuda destek hizmetlerinin ve altyapı faaliyetlerinin paylaşılması, uyumluluk ölçeğinin belirlenmesi ve kurulu tesislerin ekosistem üzerindeki etkilerinin araştırılması gerekmektedir. Son olarak yeniden amaç kazandırmada ise pilot sahalarının geliştirilmesi, fayda ve maliyet dengesi

³² UNESCO-IOC ve European Commission, MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning, s.23 ve LME: Learn Policy Brief, Marine Spatial Planning: Harnessing Marine Spatial Planning for Multi- Stakeholder Engagement, 2020, s. 2-3.

³³ UNESCO: Intergovernmental Oceanographic Commission, "Marine Spatial Planning", [https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/final_marine_planning_handbook.pdf](https://www.ioc.unesco.org/en/marine-spatial-planning#:~:text=Marine%20Spatial%20Planning%20(MSP)%20is,specified%20through%20a%20political%20process.,(Erişim Tarih: 12 Ekim 2024) ve National Ocean Council of the United States of America, Marine Planning Handbook, 2013, <a href=), s.1 ve European Union, "Directive 2014/89/EU of the European Parliament and of the Council", Official Journal of the European Union, L 257, 2014, s. 6.

³⁴ UNESCO-IOC ve European Commission, MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning, s. 24.

³⁵ UNESCO-IOC ve European Commission, MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning, s. 24.

çerçevesinde antlaşmalar yapılması, sektörün kapasitesinin artırılmasını kolaylaştırma ve uygun yatırım mekanizması önerilerinin yapılması önem taşımaktadır.³⁶

Çin Halk Cumhuriyeti'nde İşlevsel Deniz İmarı (İDİ) ve Büyük Deniz İşlevsel İmar Planı (DBİİP) olmak üzere iki çeşit deniz mekânsal planlaması bulunmaktadır. 2015 yılında oluşturulan DBİİP, İDİ'ye göre daha yeni bir planlama sistemidir. İDİ'nin temel odağı deniz alanının konumunun, doğal kaynaklarının, çevresel koşullarının ve geliştirme gereksinimlerinin incelenerek deniz alanının analiz edilmesidir.³⁷ Bu analiz sonucunda bölgenin baskın özellikleri tespit edilerek ve uygun metotlar kullanılarak gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetlerin sınıflandırılması yapılmaktadır. Ulusal, il ve ilçe olmak üzere üç düzeye sahip olan İDİ, 1988 yılından beri günümüze kadar üç kere revize edilmiştir.³⁸ Planlama sistemlerinin oluşturulmasından önce özellikle açık denizdeki yoğun kalkınma çalışmaları, artan kıyı şeritleri, kara ve deniz kalkınmaları arasındaki bağlantının bozulması gibi unsurların varlığı ekonomik ve ekolojik olarak ciddi sorunlara yol açmıştır. Durum günümüzde geçerli olan İDİ uygulamasıyla toparlanmış olmasına rağmen İDİ sürdürülebilirlik açısından hala daha zayıf bir plan olarak kalmıştır.³⁹ İDİ inşaat projelerinde deniz kaynaklarından faydalanırken ekolojiyi hiçe saymakta ve bu nedenle çeşitli ekolojik ve çevresel sorunlara yol açmaktadır. Planda yer alan problemin nedeni basite indirildiğinde biyocoğrafik verilerin eksikliğine, koruma derecelerinin yanlış ölçeklendirilmesine, yönetim problemlerine ve kamu katılımındaki azlığına dayandığı gözlemlenmektedir.⁴⁰ İki planlama sistemi arasında kavramlar, amaçlar, imar yöntemleri ve ana işlevler bakımından çeşitli farklılıkların bulunmasına rağmen günümüzde sistemler birbirlerine entegre edilmektedir. İki sistemin kavramsal açıdan olan farkları İDİ'nin geniş kapsamlı ve makro düzeyde bir geliştirme planı oluşu ile DBİİP'nin deniz alanlarının işlevlerini tanımlamasıdır. Amaçlara gelindiğinde İDİ uyumlu ve sürdürülebilir planlamayı, DBİİP ise düzeni sağlamaya yönelik deniz mekânsal planlamasını oluşturmayı hedef olarak belirlemiştir. İDİ'nin imar yönetimi deniz ortamı ve kaynak geliştirme yoğunluğunun ulusal deniz stratejisine uydurulmasına, DBİİP'nin imar yönetimi deniz alanının niteliğinin değerlendirilmesinin ardından sömürülme oranının belirlenmesiyle kullanım analizinin yapılarak çevrenin korunmasına dayanmaktadır. Ana işlevlerde görülen farklılık İDİ'nin deniz geliştirme alanını düzenlemesi ve DBİİP'nin deniz çevresinin korunması üzerine temel oluşturmasıdır.⁴¹

Çin Halk Cumhuriyeti'nin iki deniz mekânsal planlama sisteminin birbirlerine destek oldukları noktalar bulunmaktadır. İlk olarak İDİ, incelediği bölge kapsamında yer alan doğal çevre bilgileri, kaynak geliştirme ve kullanım verileri, doğal afetler ve koruma verileri, korunan alan ve sosyoekonomik veriler gibi sahip olduğu geniş veri arşivi ile DBİİP için bir referans niteliği taşımaktadır. DBİİP, İDİ'ye göre daha büyük ölçekli ve kompleks bir yapıya sahip olduğundan veri kontrollerinde eksikliklere ve tekrarlara rastlanabilmektedir. İDİ, DBİİP'e bu konuda destek olarak özellikle veri tekrarının önüne geçmektedir. Verilerde herhangi bir problemle karşılaşma olasılığını düşüren İDİ, imar yöntemlerinin geliştirilmesine de katkıda bulunmaktadır. Ayrıca İDİ

³⁶ UNESCO-IOC ve European Commission, *MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning*, s. 24-25.

³⁷ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, Cilt. 3, Sayı. 1, 2020, s. 1.

³⁸ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", s. 1-2.

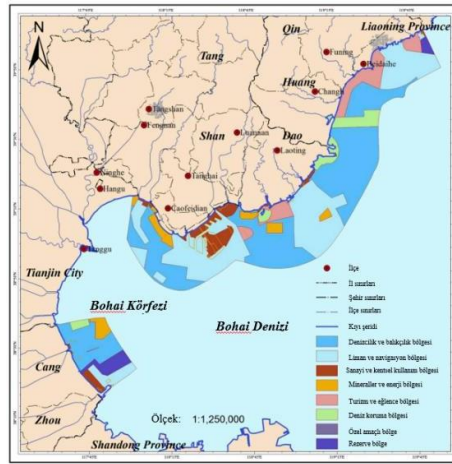
³⁹ Xin Teng ve diğerleri, "Implementing marine functional zoning in China", *Marine Policy*, Cilt. 132, 2021, s. 1-2.

⁴⁰ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, s. 3-4 ve Xin Teng ve diğerleri, "Implementing marine functional zoning in China", s. 3.

⁴¹ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, s. 5.

tarafından belirlenen deniz koruma alanlarının bilgileri ise DBİİP'in veri arşivine doğrudan aktarılarak imar planlarına şekil vermektedir.⁴² Çin Halk Cumhuriyeti'nin kıyı bölgelerindeki il ve ilçe yönetimlerinin kendilerine özgü deniz idaresi daireleri bulunmaktadır. Tasarımı gereğince deniz alanlarını özelliklerine göre ayıran İDİ, yeni faaliyet alanlarının yaratılması konusunda bölgelerin sahip olduğu farklı kararlar alabilme özgürlüğünden dolayı işlevsellik problemleri yaşamaktadır. Bu nedenle DBİİP, deniz sınırları birleşik olan kıyı il ve ilçelerin idari bölgelerini denetleyerek İDİ'ye faaliyet alanı tanımaktadır. Aynı zamanda sürekli yeni veri akışına maruz kalan İDİ idari organlar tarafından sıkça yenilenmektedir. Bu durum DBİİP'i, İDİ'ye kıyasla daha istikrarlı bir plan yapmaktadır.⁴³ İki deniz mekânsal planlamasının konumlandırılması incelendiğinde İDİ'nin iç suları, karasularını, bitişik bölgeyi, münhasır ekonomik bölgeyi, kıta sahanlığını ve diğer deniz alanlarını ayrı ayrı ele aldığı görülmektedir. Ancak İDİ'nin çalışma odağı açık denizler olduğundan, DBİİP münhasır ekonomik bölgede ve kıta sahanlığında gerçekleştirilen faaliyetlere İDİ'ye tamamlayıcı nitelikte destek olmaktadır. Bu destek İDİ'nin açık deniz planlamalarında ilerlemesini sağlamaktadır. İki deniz mekânsal planlamasının birbirlerini tamamladıkları son konu tekrar veri arşivleri ile ilgilidir. İDİ'nin veri arşivi ne kadar geniş olsa da verileri nicelleştirmede yetersiz kalmaktadır. DBİİP, İDİ'nin bu açığını kapatarak kendi veri arşivini düzenleyen İDİ'nin zenginleştirilmesine katkıda bulunmaktadır.⁴⁴

İDİ'nin bölge sınıflandırması sekiz kategoriye ayrılmıştır. Bunlardan ilki denizcilik ve balıkçılık, balıkçılık altyapısı, denizcilik, çiftlik, yakalama ve önemli balıkçılık türlerini koruma faaliyetlerinin gösterildiği denizcilik ve balıkçılık bölgesidir. İkincisi bölge liman ve navigasyon bölgesidir. Bu bölgede limanlar, su yolları ve demirleme alanlarının düzenlemeleri yer almaktadır. Bir diğer bölge türü ise mineraller ve enerji bölgesidir. Bu bölgeler kendi içlerinde petrol ve gaz, katı mineraller, tuz tavaşı ve yenilenebilir enerji olarak ayrılmaktadır. Geriye kalan bölgeler ise sanayi ve kentsel kullanım, turizm ve eğlence, deniz koruma, özel amaç ile rezerve bölgeleridir.⁴⁵ Hebei ilinde bu bahsi geçen sekiz kategoriden yedisi aktif kullanımdadır.

Resim.3 Hebei ilinin İşlevsel Deniz İmarı⁴⁶

⁴² Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, s. 6-7.

⁴³ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, s. 7-9.

⁴⁴ Honghao Tang ve diğerleri, "Relationships between two kinds of MSP in China", *Marine Economics and Management*, s. 9.

⁴⁵ Xin Teng ve diğerleri, "Implementing marine functional zoning in China", s. 5.

⁴⁶ Xin Teng ve diğerleri, "Implementing marine functional zoning in China", s. 4, (Türkçe Çeviri: Elif Depboylu).

Yenilenebilir enerji bölgeleri kapsamında yer alan açık deniz rüzgar bölgesi, diğer yapılara kıyasla daha geniş bir deniz alanına kurulmaktadır. Bu nedenle açık deniz rüzgar bölgesinde öncelikli olarak balıkçılık ve navigasyon faaliyetlerinin bir arada sürdürülebilmesi gereklidir.⁴⁷ Örneğin; Resim.3’de gösterilen Heibei ilinin kıyısı bulunduğu Bohai Denizi’nde 10 adet açık deniz rüzgar santralleri bulunmaktadır. Ancak bu santrallerden bir tanesi petrol sahasına dönüştürüldüğü için inaktif, üç tanesi yeni planlanmış ve üç tanesinin de yapımı onaylanmıştır.⁴⁸

Çin Halk Cumhuriyeti’nin tüm açık deniz rüzgar bölgelerinde toplumun, ekonominin ve çevrenin avantajına kullanabilecek diğer faaliyetler İDİ ve DBİİP’in yetersiz kalması sebebiyle gerçekleştirilememektedir.⁴⁹ Buna rağmen açık deniz rüzgar bölgesinde yer alan türbinlerin yapıları gereği çeşitli yenilenebilir enerji araçları ile birleştirilerek bütün bir yapı olarak kullanılması ve aynı tesiste iki farklı yenilenebilir enerji türünün üretilebilmesi mümkündür. Yi Wen ve ekip arkadaşlarının yaptığı çalışmada dalga enerjisinin ve açık deniz rüzgar enerjisinin birleştirilmesi senaryosunda en çok verim alınacak konumun Çin Halk Cumhuriyeti’nin güneyinde, özellikle de güneydoğusunda olacağını doğrulamışlardır.⁵⁰ Geçmiş yılların verilerine baktıklarında ise iki enerji türünün de en çok elde edilebileceği zamanın kış ayları olduğunu tespit etmişlerdir. Jiang Bo ve ekip arkadaşlarının yazmış oldukları makaleye göre Bohai Denizi, Sarı Deniz, Doğu Çin Denizi ve Güney Çin Denizi’nde belirlenen çeşitli noktaların analizleri sonucu teoride ve pratikte bu iki enerji türünün birleştirilmesinin mümkün olduğundan bahsedilmiştir.⁵¹ Ancak yeterli hidrodinamik analizlere sahip olmamalarından dolayı çalışmalarını tamamlayamamışlardır. Çin Halk Cumhuriyeti’nde gelgit enerjisi için kurulan santraller bölgelere eşit olarak dağıtılmamış ve santraller kıyı bölgelerinde kurulmuştur. Zhejiang ve Fujian illerindeki santraller ise kurulu kapasiteleriyle gelgit enerjisi üretiminde ilk iki sırada yer almaktadırlar. Çin Halk Cumhuriyeti gelgit enerjisi santrallerini inşa etme konusunda lider ülkeler arasında yer alsa da santrallerin teknolojik yetersizliği, basit tasarımları ve iyi yönetilememesinden kaynaklı olarak kurulu santrallerin birçoğu faaliyet göstermemektedir. Bu durum 1950 yılından 2018 yılına kadar kurulmuş olan 400 santralden sadece altı tanesinin hizmette kalmasına yol açmıştır.⁵² Uluslararası Enerji Ajansı’nın verileri dikkate alındığında günümüzde bu santraller enerji üretememektedirler.⁵³ Gelgit enerjisi sistemleri ile açık deniz rüzgar enerjisi sistemlerinin birleştirilmesi mümkündür. Lakin yapılan çalışmalar Çin Halk Cumhuriyeti’nin çevresinde yer alan beş denizden herhangi birine uyumlu olduğuna yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak 2022’de Zoushan’da açık deniz gelgit akıntısı enerjisi türbinlerinin kurulmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.⁵⁴ 14. Beş Yıllık Plan kapsamındaki projeler arasında rüzgar, güneş ve hidrolik enerjilerinin birleştirilerek yeni bir tesis oluşturulması yönünde bir proje yer almaktadır. Lakin plan içinde projeye ilişkin olarak tam konum bilgisi verilmemiştir.⁵⁵

⁴⁷ Ling Ou ve diğerleri, “Offshore wind zoning in China: Method and experience”, *Ocean & Coastal Management*, Cilt. 151, 2018, s. 100-101.

⁴⁸ The Windpower: Wind Energy Market Intelligence, “China Offshore”, https://www.thewindpower.net/zones_en_9_1686.php, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2024).

⁴⁹ Ling Ou ve diğerleri, “Offshore wind zoning in China: Method and experience”, s. 107.

⁵⁰ Yi Wen, Bahareh Kamranzad ve Pengzhi Lin, “Joint exploitation potential of offshore wind and wave energy along the south and southeast coasts of China”, *Energy*, Sayı. 249, 2022, s. 5.

⁵¹ Jiang Bo ve diğerleri, “Resource assessment for combined offshore wind and wave energy in China”, s. 2545-2547.

⁵² Jianchao Hou, Xiongwei Zhu ve Pingkuo Liu, “Current situation and future projection of marine renewable energy in China”, *International Journal of Energy Research*, Cilt. 43, Sayı. 2, 2019, <https://doi.org/10.1002/er.4218>, s. 665-667.

⁵³ International Energy Agency, “Renewable electricity generation by source (non-combustible), China, 2022”, <https://www.iea.org/countries/china/renewables>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2024).

⁵⁴ Ji Wang ve diğerleri, “Blue energy in China: exploring the prospects and development path for marine renewable energy industries”, s. 4.

Yubin Jin ve ekip arkadaşları tarafından 2024 yılında yazılan makaleye göre Çin Halk Cumhuriyeti bu projenin ilk pilot denemesini tamamlamıştır.⁵⁶ Bohai Denizi'ne kurulan ve henüz aktif mavi enerji üretiminde bulunmayan tesisteki tasarım iki adet yüzer güneş enerjisi platformunun, bir açık deniz rüzgar türbinine ait deniz altı kablosuna sabitlenerek oluşturulmuştur. Pilot projenin sunduğu teknik imkanların ve ekonomik faydanın ölçüm sonuçlarının başarılı olarak alınması durumunda Çin Halk Cumhuriyeti toplam kurulu kapasitesi 20 MW olması planlanan bir tesis daha kurmayı planlamaktadır. Deniz mekânsal planlaması doğrultusunda açık deniz rüzgar enerjisi ve yüzer güneş enerjisi üretimi sağlayacak tesislere en uygun nitelikli bölgeler ise Guandong, Jiangsu ve Shandong illeri olarak gösterilmiştir.⁵⁷

BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne göre kıyı devletlerinin kendi iç sularında, karasularında ve münhasır ekonomik bölgelerinde açık deniz yenilenebilir enerji tesisleri kurma haklarına sahiptirler.⁵⁸ Lakin devletler, karasularında kurulan tesislerde zararsız geçiş hakkını gözetmekle, münhasır ekonomik bölgede kurulan tesislerde diğer devletlerin haklarına saygı göstermekle yükümlüdürler. 200 deniz mili sonrasında başlayan ve devletlerin hakimiyetinin dışında kalan deniz alanında ise mavi enerjiye ilişkin kullanım hakları belirsizliğini korumaktadır.⁵⁹ Deniz mekânsal planlaması yapmak için gerekli altyapıdaki yetersizlik can kaybıyla, ekonomik açıdan zararlar ve çevre kirliliğiyle sonuçlanabilmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin deniz savunmasını güçlendirme, mavi enerji, deniz ortamını ve deniz yaşamı konuları üzerine kurulan deniz ekolojik medeniyetini ilerletme ile Kuşak ve Yol Girişimi gibi uygulamaları yeni bir deniz mekânsal planlamasına yönelik taleplerinin artmasına neden olmuştur.⁶⁰ İDİ veya BDİİP yerine yeni bir deniz mekânsal planlamasının yapılması mümkün olmamakla birlikte bu iki planın geliştirilmesi mümkündür. Lakin bu amaç doğrultusunda okyanusun sömürülmemesi önem taşımaktadır. Sömürme eylemi sonucunda deniz kirliliğinin artışı, deniz ekosistemlerinin işlevsizleşmesi ve deniz koşullarının zorlaşması gerçekleşebilecek olasılıklar arasında yer almaktadır. Açık deniz yenilenebilir enerjileri dahil olmak üzere denizlerde ve kıyılarda yapılan tüm yapıların kapladıkları geniş alan diğer faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için kısıtlı bir alan bırakmaktadır. Kısıtlı alan nedeniyle daha önceden bahsedilmiş olan sekiz bölge sınıflandırılmasındaki faaliyetler arasında bölgesel olarak çakışmalar gözlemlenmektedir.⁶¹ Yaşanan çakışma, mekânsal planlama ile oluşturulan bölgelerdeki faaliyetlerin akıcılığına engel olmakta ve tam verimin alınamamasına sebep olmaktadır. Deniz yenilenebilir enerjilerin çakışmadan etkilenmesi ise toplam enerji arzındaki yenilenebilir enerjinin payının azalması veya artırılmaması ile sonuçlanabilmektedir.

⁵⁵ Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu ve Ulusal Enerji İdaresi, *14th Five-Year Plan: Modern Energy System Planning (2021-2025)*, s. 22.

⁵⁶ Yubin Jin ve diğerleri, "Geographically constrained resource potential of integrating floating photovoltaics in global existing offshore wind farms", *Advances in Applied Energy*, Sayı. 13, 2024, s. 6.

⁵⁷ Yubin Jin ve diğerleri, "Geographically constrained resource potential of integrating floating photovoltaics in global existing offshore wind farms", s. 6.

⁵⁸ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, *United Nations Convention on the Law of the Sea*, "Article 87: Freedom of the highseas", s. 57.

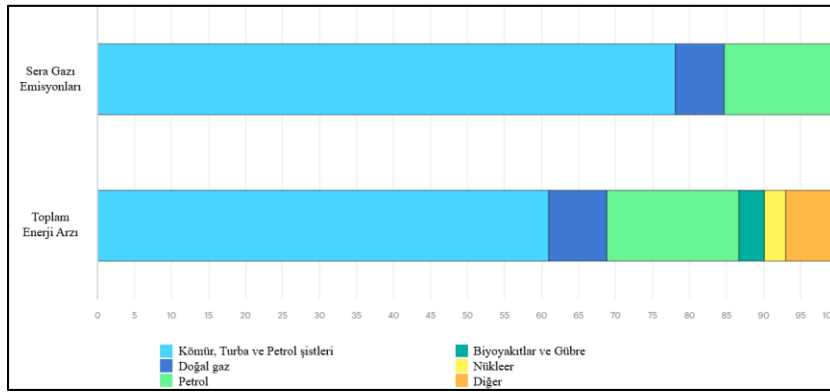
⁵⁹ Michaela Young, "Building the Blue Economy: The Role of Marine Spatial Planning in Facilitating Offshore Renewable Energy Development", *The International Journal of Marine and Coastal Law*, Sayı. 30, 2015, s. 162.

⁶⁰ Huajun Li ve diğerleri, "Demands and challenges for construction of marine infrastructures in China", *Frontiers of Structural and Civil Engineering*, Cilt. 6, Sayı. 5, 2022, s. 551 ve Jun Ma, "Research on Marine Ecological Civilization Policies in Shandong Provincence Based on Content Analysis", *Open Journal of Ecology*, Sayı. 10, 2020, s. 264-265.

⁶¹ Huajun Li ve diğerleri, "Demands and challenges for construction of marine infrastructures in China", s. 552-553.

3. Çin Halk Cumhuriyeti’nde Deniz Yenilenebilir Enerjilerinin Fosil Yakıt Azalımı Üzerindeki Etkisi

Uluslararası ve ulus bazında gerçekleştirilen yeşil ve mavi çalışmaların ana hedef noktası CO₂ emisyonunu azaltmaktır. CO₂ emisyonundaki artış, atmosferin ısınmasına sebep olarak başta iklim değişikliği, küresel ısınma, biyolojik türlerin azalması ve okyanus asitlenmesi gibi çevresel sorunlara neden olmaktadır. Emisyonların çevresel sorunlara ek olarak ekonomi, sağlık, sosyo-politika konuları üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır.⁶² Atmosferdeki CO₂ emisyonunun artmasında en çok pay sahibi olan sektör ise enerji sektörüdür. Uluslararası Enerji Ajansı’nın 2022 yılı verilerine göre, Çin Halk Cumhuriyeti %31,11 oranıyla dünyadaki en yüksek emisyon değerine sahip olan devlet olarak belirlenmiştir. Söz konusu problemlerin önüne geçme amacıyla 2015’te yapılan Paris İklim Anlaşması’nın ardından, ülkede emisyon oranını olabildiğince azaltmak için sürdürülebilirlik çalışmaları hızlandırılmıştır.⁶³

Grafik.1 Çin Halk Cumhuriyeti’nde 2022 Yılı Sera Gazı Emisyonları ve Toplam Enerji Arzı⁶⁴

Uluslararası Enerji Ajansı tarafından oluşturulan Grafik.1’deki verilere göre, aralarında yer aldığı toplam sera gazı emisyonlarındaki en çok paya sahip olan yakıt türü %78,1 ile kömür, turba ve petrol şistleri olarak belirlenmiştir. İkinci sırada gelen fosil yakıt türevi ise %14,6 ile petrol olurken bunu %6,6 ile doğal gaz takip etmekte ve emisyonun geri kalanını biyoyakıt ve gübre oluşturmaktadır. Toplam enerji arzına bakıldığında en çok talep gören enerji türü %61 ile kömür, turba ve petrol şistleridir. Enerji arzı dahilinde yer alan ve emisyonlar grubunda yer almayan iki enerji türü ise nükleer ve diğer grubudur. Uluslararası Enerjisi Ajansı’nın açıklamasına göre, %7’lik bir paya sahip olan diğer grubu yenilenebilir enerji türlerini kapsamaktadır.⁶⁵

⁶² Gizem Çağlar Okanlı ve Okan Demir, “Karbon Ayak İzi, Türleri, Oluşum Sebepleri ve Azaltma Stratejileri” içinde *Toprak Altı Hazinesi; Sürdürülebilir Tarımın Ekonomik İzdüşümleri*, ed. Tuba Karabacak, Elif Gövez ve Ferda Nur Özdemir, İstanbul: Efe Akademik Yayıncılık, 2024, s. 50-51.

⁶³ International Energy Agency, “Emissions”, <https://www.iea.org/countries/china/emissions>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2024) ve Kashif Raza Abbasi ve diğerleri, “Analyze the environmental sustainability factors of China: The role of fossil fuel energy and renewable energy”, *Renewable Energy*, Sayı. 187, 2022, s. 399.

⁶⁴ International Energy Agency, “Share of GHG emissions and total energy supply by product, People's Republic of China, 2022”, <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2024), (Türkçe Çeviri: Elif Depboylu).

⁶⁵ International Energy Agency, “Share of GHG emissions and total energy supply by product, People's Republic of China, 2022”, <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer>, (Erişim Tarihi: 16 Ekim 2024).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin dekarbonizasyona yönelik yaptığı çalışmalar arasında “30-60” hedefi bulunmaktadır. Hedefin temel amacı 2030'da en yüksek değerine ulaşacağı düşünülen CO₂ emisyonunun azaltılarak CO₂, CH₄ ve hidroflorokarbonlar başta olmak üzere tüm sera gazlarının 2060'a kadar nötrlenmesi olarak belirlenmiştir. Çalışmanın başarılı olması durumunda toplam enerji arzında %7'lik paya sahip olan yenilenebilir enerjinin %80'e ulaştırılması planlanmaktadır. Bu doğrultuda güneş ve rüzgar enerjilerinden elde edilen enerji değerinin on kata kadar artması beklenmektedir.⁶⁶ “30-60” hedefinin gerçekleştirilmesine yönelik olarak Zhongjue Yu ve ekip arkadaşları yazdıkları makalede üç temel senaryoyu ele almışlardır. Bu senaryolardan ilki her şeyi olduğu gibi sürdürmeyi önermektedir. Senaryo kapsamında mevcut politikalar uygulanırken herhangi bir geliştirmenin yapılması öngörülmediği için emisyonun azaltılması mümkün kabul edilmemiştir. İkinci senaryo ise “30-60” hedefi için Çin Halk Cumhuriyeti'nin uygulamaya koyduğu kömür kullanımının aşamalı olarak kaldırılması senaryosudur. Bu senaryoda, kömür elde edimi sırasında ortaya çıkan sera gazı faktörünü ortadan kaldırmak için 300 MW'ın altında üretim yapan ve ulusal kirlilik standartlarına uymayan tüm tesislerin kapatılması amaçlanmaktadır.⁶⁷ 2005 yılında 2030 hedefi için belirlenmiş olan CO₂ emisyonlarının en az %65 oranında azaltılması planlanırken 2020 yılına gelindiğinde oran %48'e düşürülebildiği için 2020-2030 arasında bu senaryonun uygulanarak hedefe ulaşılabilceği varsayılmıştır.⁶⁸ Son olarak üçüncü senaryoda çıktıya dayalı yol izlenmesi önerisi sunulmuştur. Yapılan gözlemlere ve toplanan verilere göre eylem planlarının oluşturulması tavsiye edilmiştir. Bu senaryo özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nin ticari faaliyetlerden kaynaklanan CO₂ emisyonlarını hesaplamamasından dolayı iller arası farklı ticari yöntemlerin önerilmesi konusunda fikir sunmayı amaçlamaktadır.⁶⁹

Deniz yenilenebilir enerjilerinin olumlu etkilerinin yanı sıra olası olumsuz etkileri bulunmaktadır. Faaliyet gösterilen bölgedeki sıcaklık artışına bağlı olarak değişen mineral yapıları, sudaki değişime bağlı olarak deniz canlılarının davranışlarında görülebilecek değişimler, özellikle yüzer açık deniz rüzgar enerji türbinlerini okyanus tabanına bağlayan kablolarla çarpma veya dolanma nedeniyle deniz canlılarının ölümü ve kurulu yapıların okyanus tahribatından korunması için kullanılan kimyasalların zamanla denize salınması olası olumsuz etkiler arasında yer almaktadır. Bunlara rağmen deniz yenilenebilir enerjilerinin CO₂ salınımı bakımından çevreye faydası bulunmaktadır.⁷⁰ CO₂ salınımının azaltılması yönünde yapılan işlemlere dekarbonizasyon uygulamaları adı verilmektedir. Dekarbonizasyonu sağlayarak iklim değişikliğinin önüne geçmek için atılabilecek adımlardan biri etkili bir deniz mekânsal planlamasının oluşturulmasıdır. Konu

⁶⁶ Global Wind Energy Council, *Global Wind Energy Council: Global Wind Report 2024*, s. 114 ve Zhongjue Yu ve diğerleri, “Assessing distributional impacts of synergetic air pollution reductions under different power system decarbonisation policies in China”, *Environmental Impact Assessment Review*, Sayı. 102, 2023, s. 1 ve Guide to Chinese Climate Policy, “4: Climate Goals”, [https://chineseclimatepolicy.oxfordenergy.org/book-content/domestic-goals/#:~:text=The%20Chinese%20government%20has%20two,%E2%80%9C30%2D60%E2%80%9D%20goals,](https://chineseclimatepolicy.oxfordenergy.org/book-content/domestic-goals/#:~:text=The%20Chinese%20government%20has%20two,%E2%80%9C30%2D60%E2%80%9D%20goals,”) (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

⁶⁷ Zhongjue Yu ve diğerleri, “Assessing distributional impacts of synergetic air pollution reductions under different power system decarbonisation policies in China”, s. 5.

⁶⁸ Guide to Chinese Climate Policy, “4: Climate Goals”, [https://chineseclimatepolicy.oxfordenergy.org/book-content/domestic-policies/climate-goals/#:~:text=The%20Chinese%20government%20has%20two,%E2%80%9C30%2D60%E2%80%9D%20goals,](https://chineseclimatepolicy.oxfordenergy.org/book-content/domestic-policies/climate-goals/#:~:text=The%20Chinese%20government%20has%20two,%E2%80%9C30%2D60%E2%80%9D%20goals,”) (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

⁶⁹ Zhongjue Yu ve diğerleri, “Assessing distributional impacts of synergetic air pollution reductions under different power system decarbonisation policies in China”, s. 5-6.

⁷⁰ Michaela Young, “Building the Blue Economy: The Role of Marine Spatial Planning in Facilitating Offshore Renewable Energy Development”, s. 169 ve IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 34.

ile bağlantılı olarak deniz mekânsal planlamaları oluşturulurken karşılaşılabilecek birtakım güçlükler ve değerlendirilebilecek fırsatlar bulunmaktadır. Devletleri en çok zorlama potansiyeli bulunduran güçlükler arasında, iklim değişikliğinin tüm etkilerinin aynı anda tek bir bölgede gerçekleşmesi mümkün olmadığı için durum analizi iyi yapılmadan tasarlanan bir planın, gerekli olmayan alanlarda gösterilen faaliyetlerden dolayı yüksek maliyete sebep olmasıdır. Planlamalar ile CO₂ emisyonunun azaltılmasında rol oynayan mavi enerji çalışmaları etkin şekilde yapılsa dahi deniz mekânsal planlamasının iklim değişikliğine neden olan bütün unsurları çözmesi mümkün değildir. Bu noktada çeşitli alanlardan mücadele için destek alınması şarttır. Ayrıca devletlerin sahip oldukları teknik, kurumsal ve finansal kapasiteler arasında gözlemlenen farklılıklar sürdürülebilir geleceğe olan yatırım yüzdelerini etkilediği gibi kıyı ülkeleri bazında etkili deniz mekânsal planlaması oluşturulamamasına yol açmaktadır.⁷¹ Lakin önlem mekanizması oluşturmak için deniz mekânsal planlamasının oluşturulabileceği bölgelerde deniz ekosistemi ve insan faaliyetleri hakkında yeterli veri toplandığı ve doğa temelinde farkındalığın artırıldığı takdirde CO₂ salınımının kontrol altına alınması mümkündür. Devletlerarası yapılacak olan iş birlikleri ile deniz alanı üzerinde iklim değişikliğine karşı koordine mücadeleyi sağlayabilecektir. Deniz yenilenebilir enerjileri, mavi altyapı çalışmaları, denizcilik faaliyetlerinin düzenlenmesi, haritalama araçlarının geliştirilmesi, dinamik okyanus yönetiminin benimsenmesi ve iklim sığınaklarının oluşturulması ise önem arz etmektedir.⁷²

Yüzer güneş enerji teknolojisinin üretilmesinin ana sebebi ve bu teknolojiyen en çok yararlanan ülkeler, güneş panelleri kurmak için yeterli arazisine sahip olmayan ülkeler ile ada ülkeleridir. Lakin yüzer güneş enerjisi teknolojisi hızlı bir şekilde yükselerek yenilenebilir enerji pazarında kendine üst sıralarda yer edinmeyi başarmış, güneş enerjisi sistemleri içinde üçüncü sıraya yerleşmiştir. Tatlı ve tuzlu sularda kullanıma imkânına sahip olan bu teknoloji, tatlı su bölgelerinde hidrolik enerji ile birleştirilmiş şekilde kullanılmaktadır. Bu birleşik enerji sisteminden elde edilen toplam güç yılda 10.600 TWh'ye ulaşacak potansiyeli barındırmaktadır. Tuzlu su bölgelerine kurulan yüzer güneş enerji panelleri ise özellikle karadaki güneş enerji panellerine kıyasla sıcaklığın düşük olması ve bulut örtüsünün az olmasından dolayı kullanım açısından daha avantajlıdır. Yüzer güneş enerjisi pazarında en büyük paya sahip olan Çin Halk Cumhuriyeti'nde daha yüksek verim amacıyla açık deniz rüzgar enerjisi ile yüzer güneş enerjisi panelleri birleştirilse de henüz güncel enerji üretim rakamları bulunmamaktadır.⁷³ Ancak Çin Halk Cumhuriyeti'nde bu uygulamanın açık denizde uygulanmamasından dolayı daha önceden bahsedilen kısıtlı deniz alanı nedeniyle İDİ ve DBİİP'in planladığı faaliyet çakışmaları görülmektedir. Yubin Jin ve ekip arkadaşlarının yaptığı tespite göre bu çakışmadan en çok ticaret yolları, taşkın kontrolü ve su ekosistemleri etkilenmektedir.⁷⁴ Bu nedenle İDİ ve DBİİP'te düzenlemeler yapılmadığı sürece Çin Halk Cumhuriyeti'nin yüzer güneş panelleri birleşik sistemlerini açık denize taşıması, çakışma kaynaklı sorunları geçici olarak önleyecektir.

Paris İklim Anlaşması'nda iklim değişikliğinin önüne geçilerek sürdürülebilir geleceğe ulaşmak için CO₂ emisyonunun azaltılarak 2 °C olan atmosfer sıcaklığının 1.5 °C'ye düşürülmesi

⁷¹ UNESCO-IOC ve European Commission, *MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning*, s.40.

⁷² UNESCO-IOC ve European Commission, *MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning*, s.40-41.

⁷³ IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 65- 67.

⁷⁴ Yubin Jin ve diğerleri, "Geographically constrained resource potential of integrating floating photovoltaics in global existing offshore wind farms", s. 2.

gerektiği ifadesi yer almaktadır.⁷⁵ Bu doğrultuda kurulum, enerji üretimi ve enerji dönüşümü aşamalarında emisyonu neden olmayan açık deniz rüzgar enerjisi teknolojisinin, IRENA'nın 2020 verileri göz önünde bulundurulduğunda, 2050 yılında 300 GW'a kadar dünya genelinde enerji üretimine ulaşabileceği öngörülmüştür.⁷⁶ Açık deniz rüzgar enerjisi teknolojisinin 2010-2020 yılları arasındaki seviyelendirilmiş elektrik maliyetleri incelendiğinde 2011-2014 yılları arasında görülen artışa rağmen 0,162 ABD dolarından 0,084 ABD dolarına sert bir düşüş yaşadığı görülmektedir.⁷⁷ Çin Halk Cumhuriyeti dışında açık deniz rüzgar enerjisi üretimi yapan diğer ülkelerin türbin kurulumlarında üretim maliyetlerinin artmasından dolayı geçmiş yıllardaki üretim miktarları ile kıyaslandığında azalma görülmüştür. Çin Halk Cumhuriyeti'nin rüzgar türbini üretimine bakıldığında 2022 yılında 695'i açık denizde olmak üzere toplam 11.098 yeni rüzgar türbini kurulduğu görülmektedir. Geçmiş yıllarda kurulan 604 rüzgar türbininin devre dışı bırakılması gerekse de yeni eklenen türbinler ile toplam rüzgar türbini sayısı 181.660'a, toplam açık deniz türbini sayısı ise 5.932'ye ulaşmıştır.⁷⁸

Açık deniz rüzgar enerjisi teknolojilerin birleştirilmeye uygun olan tasarımı çeşitli avantajlar sunmasına rağmen denizlerin ve okyanusların zorlu koşulları ile tasarımların sınırlılığı endüstrinin gelişimine engel olmaktadır. Tasarımın sınırlı kalmasının sebepleri arasında tekrar maliyet problemi yer almaktadır. Maliyet problemine takılmadan iki sistemin birleştirilmesinin en tasarruflu yollarından biri açık deniz rüzgar enerjisi sisteminin, açık deniz su ürünleri yetiştiriciliği ile birleştirilmesidir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin açık deniz su ürünleri yetiştiriciliği yerine yüzer güneş enerjisi teknolojisini seçmesinin nedeni ise hem kısa hem de uzun vadede yüzer rüzgar enerjisi panellerinin potansiyelinin daha yüksek olduğuna karar verilmesidir.⁷⁹ Buna ek olarak yüksek enerji elde ederken maliyeti düşük tutabilmek için yeni yapılan türbinlerin boyutunun daha büyük olması tercih edilmektedir. Yüzer temele sahip olan açık deniz rüzgar enerjisi türbinleri ise derin sulara kurulum imkanı sağlayabildiğinden, tesislerin boyutu büyük olsa dahi açık deniz bölgesinde kıyıda daha uzakta kalan konumlarda açık deniz rüzgar enerjisi elde edilebilmektedir. Açık deniz rüzgar enerjisinin farklı sektörlerde gerçekleştirilen ekonomik faaliyetleri destek olan elektrifikasyonu sağlayabildiği⁸⁰ için bahsedilen konumlara inşa edilecek birleşik enerji tesislerinin mavi ekonominin yükselmesine katkıda bulunması mümkündür.

Sonuç

Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyeti'nin enerji sektöründe yükselişe geçmesiyle tüm enerji kaynaklarının üretiminde ve kullanımında artış gözlemlenmiştir. Lakin toplam arz ve üretim oranları incelendiğinde yenilenebilir enerji kaynaklarının, fosil yakıtlara göre daha az paya sahip olduğu görülmektedir. Bu durum dolayısıyla Çin Halk Cumhuriyeti'nin CO₂ emisyonu bakımından bir numaralı ülke olmaya devam etmektedir. Yenilenebilir enerjinin geliştirilebilmesi için yapılan Yenilenebilir Enerji Yasası, Yenilenebilir Enerji Geliştirme Özel Fonu, beş yıllık kalkınma planı gibi politikaların, fonların ve stratejilerin geliştirilmesinin yanı sıra Paris İklim

⁷⁵ İsmail Köse, "İklim Değişikliği Müzakereleri: Türkiye'nin Paris Anlaşması'nı İmza Süreci", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 1, 2018, s. 70.

⁷⁶ IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 40

⁷⁷ IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 40-44.

⁷⁸ Tongguang Wang ve diğerleri, *CWEA Report 2022*, Technology Collaboration Programme, 2023, s. 3

⁷⁹ Huajun Li ve diğerleri, "Demands and challenges for construction of marine infrastructures in China", s. 555-556.

⁸⁰ IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, s. 40 ve 45-46.

Anlaşması gibi uluslararası anlaşmalara bağıllık gösterilmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti yenilenebilir enerji faaliyetlerini hem karada hem de denizde sürdürmekte ve mavi enerji özelinde yeni yatırımlarda bulunmaktadır. 14. Beş Yıllık Plan ışığında, bu yatırımların genel odağı ise açık deniz rüzgar enerjisi teknolojisi ve yüzer güneş enerjisi teknolojisi.

1980’lerin sonlarından itibaren günümüze kadar çeşitli revizeler alarak varlığını sürdüren Çin Halk Cumhuriyeti’nin İDİ ve DBİİP isimli deniz mekânsal planlamaları, geniş veri kapasitesi ve deniz alanlarında detaylı inceleme yapması bakımından kullanımı avantajlı olan sistemlerdir. İDİ ve DBİİP’in karşılaştıkları temel sorun ise veri kapasitesinin yönetimi ve işleyişteki koordinasyonları ile ilgilidir. İkinci bölümde bahsedildiği gibi iki sistem eksik tamamlama konusunda başarılı olsalar da oluşturulan bölgelerde tek bir faaliyetin yapılması ve çakışma durumunda faaliyetlerin aksaması konusunda dezavantaja sahiptirler. Buna göre sistemlerin çakışma durumu göz önünde bulundurulduğunda entegrasyonda yeteri kadar başarılı olunmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca çakışmalara çözüm bulunamamasına rağmen daha fazla mavi enerji tesislerinin kurulması deniz alanının iyice kısıtlanmasına yol açmaktadır. Deniz mekânsal planlamalarını kökten değiştirmek mümkün olmadığı ve İDİ ile DBİİP tamamen başarısız olarak tanımlanamayacak planlamalar olduğu için veri paylaşımının ve akışının güçlendirilmesi, koordine hareketin sağlanabilmesi gibi revizelerin toplam enerji arzı içindeki deniz yenilenebilir enerjilerinin payını artırabilecektir.

Sürdürülebilir kalkınma amaçları çerçevesinde sürdürülebilir geleceğin oluşturulabilmesine yönelik gerçekleştirilen çalışmalar CO₂ emisyonu ve diğer sera gazı emisyonlarını azaltmayı amaçlamaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti’nin toplam enerji arzında en çok paya sahip olan kömür, turba ve petrol şistleri ise bu emisyonların ana kaynakları arasında yer almaktadır. Dekarbonizasyona yönelik olarak izlenen “30-60” hedefi gibi tasarlanan planlardaki ilerlemeler göz önünde bulundurulduğunda atılan adımların yavaş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak deniz yenilenebilir enerjilerinin olumlu etkileri arasında yer alan CO₂ salınımının yokluğu, Paris İklim Anlaşması’nın kriterlerinin sağlanmasının ve sürdürülebilir geleceğe yavaş da olsa ulaşılmasının anahtarıdır. Araştırmaların sonucunda özellikle deniz yenilenebilir enerjilerinin kullanımında gözlemlenen artışın fosil yakıt kullanımındaki azalma üzerinde doğrudan bir etkisinin olduğuna dair somut bir kaynak bulunamamıştır. Buna ek olarak açık deniz rüzgar enerjisi ve yüzer güneş enerjisi teknolojilerinin birleştirilmesi senaryosuna ilişkin verilerin çıktısı henüz alınamamış olsa da her iki sistemin sunduğu imkanlar ayrı ayrı değerlendirildiğinde mavi ekonominin güçlendirilmesinin mümkün olduğu söylenebilir. İlerleyen çalışmalarda araştırmanın bu yönüne ağırlık verilmesi literatüre katkıda bulunulması açısından değerli olacaktır.

Kaynakça ¹

1. Abbasi, Kashif Raza, Shahbaz, Muhammad, Zhang, Jinjun, Irfan, Muhammad ve Alvarado, Rafael. “Analyze the environmental sustainability factors of China: The role of fossil fuel energy and renewable energy”, *Renewable Energy*, Sayı. 187, 2022: 390-402.
2. Akbal, Galip Ferhat. “5 Yıllık Kalkınma Planları ve Yasal Düzenlemeler Çerçevesinde Çin’in Yenilenebilir Enerji Politikaları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 74, 2022: 350-362.
3. Asif, Muhammad. “Blue Economy and Power Politics in the Indian Ocean: Challenges and

¹ Kaynakça çağrı metninde belirtilen APA 7 formatında hazırlanmamıştır (editör notu)

- Opportunities”, *Journal of Nautical Eye & Strategic Studies*, Cilt. 2, Sayı. 2, 2022: 2-37.
4. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, *United Nations Convention on the Law of the Sea*, 1982.
  5. Brutland, Gro Harlem. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, United Nations General Assembly document A//427, 1987.
  6. Can, Ferhan. “İklim Politikasının Bir Aracı Olan Temiz Kalkınma Mekanizmasında Paydaş Katılımı ve Katılıma İlişkin Sorunlar”, *The Journal of Social Science*, Cilt. 2, Sayı. 3, 2018: 38-53.
  7. Cavagnaro, Robert J., Copping, Andrea E., Green, Rebecca, Greene, David, Jenne, Scott, Rose, Deborah ve Overhus, Dorian. “Powering the Blue Economy: Progress Exploring Marine Renewable Energy Integration With Ocean Observations”, *Marine Technology Society Journal*, Cilt. 54, Sayı. 6, 2020: 114-125.
  8. European Union, “Directive 2014/89/EU of the European Parliament and of the Council”, *Official Journal of the European Union*, L 257, 2014.
  9. Global Wind Energy Council, *Global Wind Energy Council: Global Wind Report 2024*, Belçika: Global Wind Energy Council Publications, 2024.
  10. Guide to Chinese Climate Policy, “4: Climate Goals”, <https://chineseclimatepolicy.oxfordenergy.org/book-content/domestic-policies/climate-goals/#:~:text=The%20Chinese%20government%20has%20two,%E2%80%9C30%2D60%E2%80%9D%20goals.>
  11. Hou, Jianchao, Zhu, Xiongwei ve Liu, Pingkuo. “Current situation and future projection of marine renewable energy in China”, *International Journal of Energy Research*, Cilt. 43, Sayı. 2, 2019: 662-680,
  12. <https://doi.org/10.1002/er.4218>.
  13. International Energy Agency, “Domestic energy production”, 2022, <https://www.iea.org/countries/china/energy-mix>.
  14. International Energy Agency, “Emissions”, <https://www.iea.org/countries/china/emissions>.
  15. International Energy Agency, “Renewable electricity generation by source (non-combustible), China, 2022”, <https://www.iea.org/countries/china/renewables>.
  16. International Energy Agency, “Renewable electricity generation by source (non-combustible), China, 2022”, <https://www.iea.org/countries/china/renewables>.
  17. International Energy Agency, “Share of GHG emissions and total energy supply by product, People's Republic of China, 2022”, <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer>.
  18. International Energy Agency, *World Energy Outlook 2023*, Abu Dhabi: IRENA Publications, 2023.
  19. IRENA, *Offshore renewables: An action agenda for deployment*, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi: IRENA Publications, 2021.
  20. Jiang, Bo, Hou, ErHu, Gao, ZhiTeng, Jie, Ding, YiZhou, Fang, Khan, Salman S., Wu, GioWei, Wang, Qiang, Meng, FanTai, Li, Ye, ve Wang, XiaoYong. “Resource assessment for combined offshore wind and wave energy in China”, *Science China: Technological Sciences*, Cilt. 66, Sayı. 9, 2023: 2530-2548.

21. Jin, Yubin Jin, Zheng, Zhenzhong, Chen, Yuntian, Xu, Rongrong, Ziegler, Alan D., Chen, Wenchuang, Ye, Bin ve Zhang, Dongxiao. “Geographically constrained resource potential of integrating floating photovoltaics in global existing offshore wind farms”, *Advances in Applied Energy*, Sayı. 13, 2024.
22. Köse, İsmail. “İklim Değişikliği Müzakereleri: Türkiye’nin Paris Anlaşması’nı İmza Süreci”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 1, 2018: 55-81.
23. Li, Huajun, Liu, Yong, Liang, Bingchen, Liu, Funshun, Wu, Guoxiang, Du, Junfeng, Hou, Huimin, Li, Aijun ve Shi, Luming. “Demands and challenges for construction of marin infrastructures in China”, *Frontiers of Structural and Civil Engineering*, Cilt. 6, Sayı. 5, 2022: 551-563.
24. LME: Learn Policy Brief, *Marine Spatial Planning: Harnessing Marine Spatial Planning for Multi-Stakeholder Engagement*, 2020.
25. Ma, Jun. “Research on Marine Ecological Civilization Policies in Shandong Province Based on Content Analysis”, *Open Journal of Ecology*, Sayı. 10, 2020: 264-288.
26. National Ocean Council of the United States of America, *Marine Planning Handbook*, 2013, Erişim Adresi: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/final_marine_planning_handbook.pdf.
27. Okanlı, Gizem Çağlar ve Demir, Okan. “Karbon Ayak İzi, Türleri, Oluşum Sebepleri ve Azaltma Stratejileri” içinde *Toprak Altı Hazinesi; Sürdürülebilir Tarımın Ekonomik İzdüşümleri*, ed. Tuba Karabacak, Elif Gövez ve Ferda Nur Özdemir, İstanbul: Efe Akademik Yayıncılık, 2024: 47-66.
28. Ou, Ling, Xu, Wei, Yue, Qi, Ma, Chang L., Teng, Xin ve Dong, Yue E.. “Offshore wind zoning in China: Method and experience”, *Ocean & Coastal Management*, Cilt. 151, 2018: 99-108.
29. Özdemir, M. Çağlar. “Ekonominin Renkleri” içinde *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar-VI*, Ed. Akın Özdemir, Sakarya: Değişim Yayınları, 2022: 13-35.
30. Santos, Thauan. “Blue Economy and Sustainable Development Beyond Boxes” içinde *Blue Planet Law: The Ecology of our Economic and Technological World*, Ed. Maria da Glória Garcia ve António Cortês, Cham: Springer Nature, 2023: 199-211.
31. Shaw, Malcolm N.. *Uluslararası Hukuk*, Çev. Ed. İbrahim Kaya, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
32. Suluk, Seher. “Ekonominin Renkleri: Sürdürülebilir Mavi Ekonomi Bağlamında Türkiye’nin Değerlendirilmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 74, 2022: 132-150.
33. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar, “Sudaki Yaşam”, <https://www.kureselamaclar.org/amaclar/sudaki-yasam/>.
34. Tang, Honghao, Yue, Qi, Wang, Chen, Zhou, Lingling, Yu, Jing, Wu, Wen, Feng, Ruoyan ve Ma, Chen. “Relationships between two kinds of MSP in China”, *Marine Economics and Management*, Cilt. 3, Sayı. 1, 2020: 1-11
35. Teng, Xin, Zhao, Qiwei, Zhang, Panpan, Liu, Liang, Dong, Yue E., Hu, Heng, Yue, Qi, Ou, Ling ve Xu, Wei. “Implementing marine functional zoning in China”, *Marine Policy*, Cilt. 132, 2021.
36. The Windpower: Wind Energy Market Intelligence, “China Offshore”,

- https://www.thewindpower.net/zones_en_9_1686.php.
37. Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu ve Ulusal Enerji İdaresi, *14th Five-Year Plan: Modern Energy System Planning (2021-2025)*, 2022.
  38. UNESCO: Intergovernmental Oceanographic Commision, “Marine Spatial Planning”, [https://www.ioc.unesco.org/en/marine-spatial-planning#:~:text=Marine%20Spatial%20Planning%20\(MSP\)%20is,specified%20through%20a%20political%20process](https://www.ioc.unesco.org/en/marine-spatial-planning#:~:text=Marine%20Spatial%20Planning%20(MSP)%20is,specified%20through%20a%20political%20process).
  39. UNESCO-IOC ve European Commission, *MSPglobal International Guide on Marine/Maritime Spatial Planning*, Paris: UNESCO, 2021, DOI: <http://dx.doi.org/10.25607/OBP-1666>.
  40. Wang, Ji, Wu, Wenjing ve Wang, Haifeng. “Blue energy in China: exploring the prospects and development path for marine renewable energy industries”, *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, Sayı. 1171, 2023: 1-10.
  41. Wang, Tongguang, Du, Guangping ve He, Jieying. *CWEA Report 2022*, Technology Collabration Programme, 2023.
  42. Wen, Yi, Kamranzad, Bahareh ve Lin, Pengzhi. “Joint exploitation potential of offshore wind and wave energy along the south and southeast coasts of China”, *Energy*, Sayı. 249, 2022.
  43. Young, Michaela. “Building the Blue Economy: The Role of Marine Spatial Planning in Facilitating Offshore Renewable Energy Development”, *The International Journal of Marine and Coastal Law*, Sayı.30, 2015: 148-173.
  44. Yu, Zhongjue, Geng, Yong, Calzadilla, Alvaro ve Bleischwitz, Raimund. “Assessing distributional impacts of synergetic air pollution reductions under different power system decarbonisation policies in China”, *Environmental Impact Assessment Review*, Sayı. 102, 2023.

ASYA EKONOMİLERİNİN, EKONOMİDE RÖNESANS BAĞLAMINDA TETKİKİ

An Analysis of Asian Economies in the Context of Economic Renaissance

Sinan DOĞAN ¹

Özet

Ahlâk temele dayanmayan iktisadi alan, maddi ve mana ilişkilerini bir denge üzerinde yürümüyor. Bundan dolayı insanı merkeze alan özgü bir iktisadi modeli gerçekleştiriyor. Ahlak, bir arınma değil; aynı zamanda sosyal ekonomi hayatının rasyonel düzenleyicidir. Bu düzenleme, “uzun bir oluş ve yoğruluş” aşamalarından meydana geliyor. İslâm medeniyetine göre madde, mana ve ruh tarafını yaşayan bir duyuş ve inanış alanıdır. Batı ekonomi modeline göre burjuva beylerin ihtiraslarını sürdürülmesini sağlayan iktisadi bir alandır. Bu iktisadi alanda, sosyal ekonomik insan devre dışı bırakılmıştı. Adil ve ölçülü davranışlar, iktisadi hayatının belirleyici olamamıştı. İktisat hayatında, aşağıdan yukarı doğru dikey hareketlilik etkisiz hale getirilmiştir. İktisat hayatında otorite ve hiyerarşi anlayışı ile toplumsal hareketliliğin sınırlı olduğu bir patriarkal örgütlenmeye zemin olmuştu. Mevki edinme ve zenginleşme sınıfı, bir takım kullandığı unvanlarla orta ve alt sınıflardaki “yanaşma şuuru” ile umumileştiriliyordu. Asya ekonomilerinde Batı modelli ekonomik modelleri uygulanmış. Maddi kalkınma gerçekleştirmiş ama Batı iktisadi hayatta olduğu gibi adil ve ölçülü bir ekonomi düzen kurulmasını gerçekleştirilememişti. Bundan dolayı Asya ekonomik Rönesansı’ndan bahsetilemez. Sosyal iktisat hayatında maddi ve mana dengesini birlikte yürütecek ve toplumun tamamını kapsayacak şekilde sosyal ekonomi örgütlenme modelinin ortaya çıkmasıyla Asya Ekonomi Rönesansı olarak tanımlanabilir. Tarihte, Asya Ekonomi Rönesansı gerçekleştirecek tarihi ve kültürel deneyimlerine sahiptir. Batı iktisadi deneyimleri ile tarihsel Asya iktisadi deneyimlerini, maddenin ruh ve mana zemininde işlenmesi suretiyle adil ve ölçülü sosyal ekonomi modeline ulaşılması gerekmektedir. İktisadi hayatta adil ve ölçülü davranışlarının oluşmasına dikkat çekilmiştir. Asya ekonomilerinde, sosyal ekonominin inşası ile Rönesans ekonomiye ulaşılacağına temellendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Asya, İktisadi Hayat, Ekonomi Rönesans

Abstract

The field of economics that is not based on morality does not balance material and spiritual relations. Therefore, a specific economic model that focuses on people is not realized. Morality is not a purification; it is also the rational regulating stages of social economic life, a "long formation and molding" period. According to Islamic civilization, it is a field of perception and belief that lives the spiritual and spiritual side of matter. According to the Western economic model, it is an economic field that enables the bourgeois gentlemen to continue their ambitions. In this economic field, the social economic person was excluded. Fair and moderate behaviors could not be the determinant of economic life. Vertical mobility from bottom to top in economic life was rendered ineffective. In economic life, the understanding of authority and hierarchy and a patriarchal organization in which social mobility was limited had become the basis. The class of gaining position and getting rich was being generalized with the "closeness consciousness" in the middle and lower classes with some titles they used. Western model economic models were applied in

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Uzman, s.sinan.Q@hotmail.com, orcid.org/000000028242-0820

Asian economies. Material development was achieved but it did not establish a fair and moderate economic order as in Western economic life. Therefore, it is not possible to talk about an Asian economic Renaissance. It can be defined as the Asian Economic Renaissance with the emergence of a social economic organization model that will carry out the balance of material and spiritual in social economic life and cover the entire society. It has historical and cultural experiences that will realize the Asian Economic Renaissance in history. It is necessary to reach a fair and moderate social economic model by combining Western economic experiences with historical Asian economic experiences, processing the material on the basis of spirit and spirit. Attention has been drawn to the formation of fair and moderate behaviors in economic life. It is aimed to establish the foundation for achieving a Renaissance economy through the construction of a social economy in Asian economies.

Keywords: Asia, Economic life, Economy Renaissance

Giriş

İktisat, insan ve toplumun ihtiyaçları ile kaynakları arasındaki ilişkiyi inceleyen sosyal bir bilim dalıdır. Ahlakî değer yargılarının iktisat biliminin ilgi alanına girip girmediği hususu, iktisatta en geniş tartışma alanlarından birisidir. İktisat modeli, insan merkezli, hak, hukuk, ahlâk ve temel medeniyet değerlere dayandırılması gerekmektedir. İnsani davranış biçimlerinin sorgulanmasının dayanağı olan değer yargılarını ekonomi bilimince dışlanması kabul edilebilir bir durum değildir (Scaperlanda, 1993, s.4). Avrupa’da ortaya çıkan Amerika, Afrika ve Asya’ya hakim olan homo economicus, yaşanabilecek bir dünya tasavvurunu olarak sabitlendi. Homo economicus, kâr maksimizasyonunu temele alıp, iktisat hayatına ben merkezli davranış yerleştirmişti. Dengeli ve adil bir iktisat toplum tasavvurunun oluşmasına yönelik düşünce arayışı artarak devam ediyordu.

Dünya kara parçasının %30’unu oluşturan Asya kıtası, yaklaşık 4,7 milyar kişiyle dünya nüfusunun %60’ını oluşturmaktadır. Yüz ölçümü itibarıyla Avrupa’nın dört kat daha büyük olan Asya kıtası, tartışmalı olsa da 49 bağımsız devletten meydana geliyor. 21. Yüzyılın başlarında Batı ekonomilerin düşüşe geçtiği ve Asya ekonomilerin yükselişe geçtiği tezi ortaya atılmıştı. Yükselen Asya ekonomilerin, orta gelir tuzağına düşüp, düşmediğini sorgulanmadan ve dengeli ve adil bir ekonomi bağlamında değerlendirilmeden Asya ekonomileri için “Renesans” tabirinin kullanılması ne kadar doğrudur? Asya’nın zengin doğal kaynaklarına sahip olması nedeniyle küresel ekonomide önemli bir merkez haline geliyor ve dünyanın başat ekonomileri arasında yerini alıyor. Gelecekte Asya’nın küresel ekonominin merkezi konumuna geleceği tezi hızla işleniyor. Asya ekonomilerin güçlenmesi ile Renesans arasında bir ilişki kurulmaya çalışıyor.

Asya ekonomileri, 2000’li yılların başından itibaren yükselişe geçtiği şeklinde kabul gören bir önerme olduğudur. Asya ekonomilerinin yükselişinin, son dört yüz yıldır kapitalist dünya ekonomisinin işleyiş tarzının doğal bir sonucudur (Wallerstein, 2011). şeklinde tanımlamalar da yapılmaktadır. Batı’nın üstünlüğü tezine karşın; Çin merkezli Asya’nın üstünlüğü tezi işlenmektedir (Frank, 2010). Asya, ekonomik yönde yükselişe geçmiş olsa da; Asya kıtasında otoriter yönetim tarzları, işsizlik sorunu, yoksulluk, gıda güvensizliği ve adil ve dengeli ekonomiye geçilmemesi gibi sorunlardan dolayı Asya ekonomilerini bir başarı olarak görmek mümkün değildir. Yeni Zelanda Başbakanı Jacinda Ardern, “kötüleşen sosyal sonuçların eşlik ettiği ekonomik büyümenin başarı olmadığını savunmuştur (Bajpai, 2012). Bununla birlikte uyuşturucu kaçakçılığı, aşırılıkçılık, insan hakları ihlalleri, dinî köktencilik, korsanlık, ayrılıkçılık ve terörizm gibi sorunlar (Bajpai, 2012) yükselen Asya ekonomilerinin itibarını düşürmektedir. Nitekim, Çin ekonomisi dengeli ve adil kalkınmayı gözetmediği takdirde uluslararası itibarının daha da artacağı vurgusu yapılmaktadır (Jisi, 2004).

Makalemizde,yükselen Asya ekonomilerinin nedenleri ortaya konarken;Asya ekonomileri için tanımlanan Ronesans kavramını adil ve dengeli ekonomi modeli bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır.Ekonomi ile ahlak arasındaki ilişkiye dikkat çekilerek,temel medeniyet değerler öne çıkarılmaya çalışılmıştır.Nitelik bir araştırma olup,disiplinler üstü bir bir yaklaşımla konu işlenmiştir.

1.Homo Economicus Modeli ve Toplumsal Riskleri

Avrupa’da kendi çıkarını önceleyen “ekonomik insan” “homo economicus” modeli inşa edilmişti.Homo economicus modelinde,ahlak ve kültür devre dışı bırakılmıştı.Modernite ekonomi bilimi, bu tanımlamayı esas alıp, geliştiği söylenebilir.Ahlaktan bağımsız bir ekonomik insan modeli,iktisati toplum hayatında önemli bir sorunların başlangıcını oluşturduğu şeklinde tanımlanabilir.Ahlak,bir arınma değil;aynı zamanda sosyal ekonomi hayatının rasyonel düzenleyicidir.Bu düzenleme,“uzun bir oluş ve yoğruluş”aşamalardan meydana geliyor.İslâmiye’e göre madde, mana ve ruh tarafını yaşayan bir duyuş ve inanış alanıdır.Bundan dolayı ahlâk temele dayanmayan iktisati alan,maddi ve mana ilişkilerini bir denge üzerinde yürümüyor.

Batı ekonomi modeli, burjuva beylerin, ihtiraslarını sürdürülmesini sağlayan iktisati bir alandır. Modernite iktisadi düşünce, insanı değersizleştirmiş ve onu bir iktisadi üretim aracı olarak görmüştü. İnsanı kaynak olarak görmüş, metalaştırmış;sahip olduğu ontolojik değerlerden arındırmıştı. İnsanı bir kaynak ve tüketici olarak gören modernite iktisadi düşünce, insanı ve toplumu nesneleştirerek ciddi bir tehdit altına almaktadır.

Ekonomik modelinde,maddi boyutunu öne çıkaran ve buna bağlı olarak çözüm önerileri, önemli riskler taşımaktadır(McKee,1982,s.6).Sanayi ve ticarete dayalı iktisatı hayatın gelişmesiyle bencil piyasa ahlâkı hakim olmuştu. İnsanlar bencil dürtüleri ile hareket ettiği sürece iktisatı hayatta ilerleme gerçekleşiyor(Mandeville,1998,s.67).Ama iktisat ve ahlaki anlayışında bir denge(Farâbî,2013)kurulamıyor.Bundan dolayı insan merkezli temel medeniyet değerleri gelişmiyor.Toplum, iktisadi birey ile ahlaki birey arasındaki çatışma alanlarına sürükleniyor. Toplumda birlik ve beraberliği bozuluyor ve şiddeti ve terörü körükleniyor.İnsanın yaratılış gayesini ve varoluş nedenini unutturulduğundan dolayı umutsuzluğa sürüklenen azgın ve sapkın zavallı bir insan' prototipini ortaya çıkarıyor.Yeni Zelanda Başbakanı Jacinda Ardern, 2009 tarihinde,ülkelerin ekonomik büyüme ve başarısının ve GSYH ile ölçme eğilimlerini eleştirmiş“kötüleşen sosyal sonuçların eşlik ettiği ekonomik büyümenin başarı olmadığını” (Bajpai, 2012). belirtmişti

İktisatı hayatta yardımlaşma ve dayanışma gerçekleşmeden sağlıklı insan yaşamından bahsetilemez(İbn Haldun,2012,s.707).Üretimi geliştirmek, çalışmayı artırmak ve paylaşımı yaygınlaştıracak(Zaim,1992,s.95).yeni bir ekonomi modelini oluşturulması gerekiyor.Erdemli bireylerden oluşan bu toplumun iktisat ve ahlak anlayışında bir dengeyi gerçekleştirecek erdemli iktisadi hayatın oluşturulması(Farâbî,2013) kaçınılmaz hale gelmektedir.Allah,iktisadî faaliyetlerin,insanlar arasındaki denge üzerinde yürütülmesi gerektiği yönde mesajlar vermektedir(İbn Abdüsselâm,c.1,s,347,348).

İslâm iktisadında, ihtiyacın esas alınması ve sosyal refahın hedeflenmesi bağlamında (Şatıbî,aktaran Gülizar,2020).vurgular yapılmıştı. iktisadi ve sosyal ilişkilerini tanzim edecek dürüst şecaat,adalet ve paylaşımcı gibi değerlerin öne çıkarılması gerekiyordu(Tusi, 2007).Ancak,bireyin iktisadi davranışlarında kendi çıkarlarını maksimize edebilecek. “arzu ve zevkleri peşinde koşan” “homo economic us” insan tipi yerine; üreten ,çalışan,paylaşan bir ekonomik insan tipi yerini alabilirdi.“Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”(Haşr Suresi,9.Ayet) Yani insanı merkeze alan özgü bir iktisati modeli gerçekleşebilir.Ahlak/erdem bir arınma değil;aynı zamanda sosyal ekonomi hayatının rasyonel düzenleyicidir.

2. Asya Ekonomileri ve Elitizm

Asya bölgesinde bulunan Çin, Japonya, Güney Kore, Rusya, Hindistan gibi ülkelerin ekonomileri hızla yükselişe geçmiş ve küresel piyasanın en önemli aktörleri konumuna gelmiş.Aynı zamanda dünya ekonomilerin ağırlık merkezi, Asya'ya doğru kaymasını da hızlandırmıştır.Nitekim, 1979-1998 yıllarında, sadece Çin'de üç yüz yirmi bin yabancı firma resmi olarak kurulmuştur(Kızıltan,2004:56).Çin Köminist Partinin ileri gelen seçkinler, ülkeye gelen yabancı sermaye ile ortaklık kurmuş; siyasi gücünü,ekonomik bir güçte geliştirmişti. Seçkinler,kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda özel işletmelerin, devlet tarafından desteklenmesini ve geliştirilmesini sağlamıştı.Ülke ekonomisi sürekli büyüyor, Asya'nın yıldızı haline geliyordu.Çin ekonomisinin merkezinde insan ve toplum yer almıyor;yerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanan seçkin insan;yani elitizm yer alıyordu.(Gumilev,2007)

Hindistan ekonomisi satın alma gücü paritesi olarak dünya da üçüncü sırada iken, nominal olarak dünyanın yedinci büyük ekonomisidir(IMF,2021).Hindistan'ın uygulanan ekonomi paradigmlar, insanlar arasındaki farklılıkların ve ayrıcalıklıların oluşmasına sebep olmuştur . Hindistan'daki elitizmi oluşturmuş.Toplumun yoksulluk ve refah seviyesi düşerken;üst tabakaların refah seviyesi yükselmiş(Bamshad,2001).Üst tabaka;yani elitizm sınıfı,Batı'nın desteğini almış, ülkenin siyasetinde önemli figür haline gelmiş ve güç ve yetkilerini kendi amaçları doğrultusunda kullanıyordu(Sources of Indiana Tradition,1958).Toplumsal tabakalarda ki alt gelir grubu “ulus”u temsil ederken; “öteki” üst gelir grubu, uluslararası temsil ediyordu.

Elitizm, üretim araçlarını elinde tutmanın verdiği güçle toplum karşısına çıkıyor.Devlet politikalarına paralel bir ideale sahipti.Büyüme için gerekli olan istihdam alanı oluşturma iddiasıyla;kendilerini, devlet tarafından korunmasını sağlanıyordu(Hayek,2013,s.192).Kapitalist devletlerdeki sınıfsal yapıların güçlenmesi, bizzat alt gelir grubu eliyle gerçekleşiyordu. Bütün toplumsal eşitsizliğin üzerine kutsal bir örtü gibi yayılıyordu.“Biz” kavramını benimsemeyen fertler “ötekiler”den daha tehlikeli kabul ediliyor, politik ve toplumsal linçe maruz kalıyordu (Bauman,2006,s.70).Alt sınıflar,kendi durumlarına rıza göstermeye sürükleniyor.Yoksulların nispi maddi refah artışının, ekonomide uygulana eşitsizliğin sonuçlarına borçludur” şeklindeki düşüncesinin doğru olduğu savunuluyordu(Hayek,2013,s.84-85).Bir başka ifadeyle,büyümenin, eşitsizliğin işlevi olarak iddia edilebiliyor (Baudrillard, 2014,s.58)ve yoksulların tepkileri etkisiz hale getiriliyordu.

Devlet hayatında elitizm hakim olmasıyla,iş ehli olmayan yöneticiler,devlet yönetimde söz sahibi oluyordu.Bunlar, üzerine aldıkları hususlarda neyi yapmaları ve neyi yapmamaları gerektiğini bilmezler.Toplumun, ihtiyaç ve dertlerini tespit etmekten uzak kalıyor.Ülkedeki iktisadi hayat,toplumda ahlâki zaafıllıkları doğurmaya başlıyordu.Bu durum,devlette “ihtiyarlık tabiatı”hakim hale getiriyordu.Devlet,çökene kadar şifa bulamayacağı müzmin bir hastalığa yakalanıyor(İbn Haldun,2015,s.401)Bu tür iktisatı topluluklarda insan onuru kalkıyor;yerine, geçim kaygısını yerleştiriyordu.Ancak,elitizmin red edildiği ve iktisadi adaletin tesis edildiği ülkede,insan onuruna dayalı iktisatı toplum meydana gelebilirdi.

3.Adalet ve Denge Üzerinde İktisatı Hayat

Onur-hürriyet-mülkiyet arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır.Toplumda mülkiyet sahibi olurken;bir kısmının mülkiyetsiz olmasından dolayı kişi hürriyetinin kısıtlanması ve kişi hürriyetsizliğe dönüşmesidir.Toplumsal kişi hürriyetsizliği, kölelik anlamına gelmektedir (Sezen,2004,s.285)Kişi hürriyetinin kısıtlanmasına sebebiyet verecek mülksüzlük soruna, İslâmiyet dikkat çekmektedir.“Gördün mü, dini yalanlayanı! İşte o, yetimi itip kakan, yoksula yedirmeyi özendirmeyen kimsedir.Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar.”(Maun Suresi,1,4.Ayetler)İslâmiyet göre ibadetler bile,iktisatın hayatın dışında yer almaz.Yani İbadetler, kişinin kendi hayatı ile birlikte sosyal hayatın düzenlenmesi için bir kalkış olarak tanımlanıyor.Yoksulluğun olduğu bir yerde ferdin mutlak özgürlüğü gerçekleşmez.

Yoksulluk, insanın en temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmesiyle,kendi hürriyetinden ve ahlakından taviz vermek zorunda kalacaktır. Bu durum, toplumsal barışın çözülmesidir.

İslâmiyet, iktisadi hayatın toplumu kuşatacak şekilde ilke ve esaslarla doludur. “İslâmiyet, gösterişe dayalı kişisel tüketimi yasaklar ancak, eşit gelir dağılımını sağlayan ve aynı zamanda ruhsal mutluluğa ulaştıran bir vasıta olarak kişisel tüketimi över(Nakvi,1985,s.93).Hür bir iradenin oluşabilmesi, toplumda iktisadi bağımlılıkların asgari düzeye indirilmesine bağlıdır. Her ferdin toplumsal standartlarda bir hayata sahip olması gerektiği İslam’ın emirlerindendir(Nahl Suresi,71.Ayet).İslâmiyete göre insanın potansiyelini kullanabileceği bir iktisadi ortamın oluşturulmasını ve toplumsal yaşam standartlarının altında bir hayata mahkûm edilmemesi gerekmektedir.Toplumsal yaşam standartlarına ulaşamayan bir ferdin, iktisadi baskı altında farklı alternatiflere yönelmektedir.

İslâmiyet,iktisadi hayatını elinde tutan elit tabakayı, şımarık elebaşları diye tanımlar. Şımarık elibaşların,çıkarıcı olmaları ve adaletsiz uygulamalarından dolayı toplumun felakete uğrayacağı şeklinde uyarır(İsra Auresi,16.Ayet).İslâmiyet’e göre iktisat alanların,toplumsal temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kullanılması zorunluluğu vardır.Farklı niyet ve çıkar ilişkisine dayalı ve toplumsal dengeyi bozacak şekilde iktisat alanların üzerinde tasarrufla bulunmayı İslâmiyet red etmektedir.Hatta bu kişilere müdahale ve ceza müeyyedesini öngörmektedir (Yeniçeri,1980,s.66).Tarım toplumunda kullanılan otlak yerler tabiri,sanayi toplumdaki iktisadi üretim alanları olarak tanımlanabilir. İslâmiyet’e göre iktisat üretimi alanların tekelleşmesine müsaade edilmiyor.Devlet, herkesin bu alanda üretim yapabilecekleri bir ortam hazırlaması gerekmektedir(Buhârî,Müskaat,12).Üretim alanların tekelleşmesi, üretim maliyetlerini artıracığı ve neticede sınıfsal bir yapıya zemin hazırlar.

Kapitalizm, ferdi merkeze almış “ben merkezli” iktisat anlayışını benimsemişti.İnsanlar arası ilişkinin temeline, kişinin elde edeceği kârı yerleştirmişti.İslâm iktisat anlayışına göre iktisat hayatın merkezine toplum alınmış ve toplumdaki herkesten ferdi mesul tutmuştu(Sahîh-i Müslim Muhtasarı,c.1,s.493).İnsan hürriyeti,iktisatta adaletin gerçekleşmesiyle yakından ilgili olduğudur.İnsanların iradeleri önündeki iktisadi engellerin kaldırılması gerekmektedir.İktisadi adaletin sağlanmadığı zaman seçkin zümre, insani ihtiyaçlarını tekellerinde tutup,baskı altında tutabiliyor. Seçkin zümrenin,ekonomide denge ve adaletle dayanmayan iktisat anlayışı ile hareket etmeleri,toplumsal felaketi doğuracağı söylenebilir.Devlet,kişi hürriyetini kısıtlayacak iktisadi uygulamalara karşı tedbirleri almakla mükelleftir.Ekonomide denge ve adalet gerçekleşmedi zaman,iktisadi adalet gerçekleşmez ve toplumsal çöküş tedricen gerçekleşir(Okumuş,2015,s.154,162).

Devlet, iktisadi hayatta seçkin zümrenin ve tekeciliğin oluşumunu engellemek için gerekli tedbirleri almak zorundadır.Tekelciliğin ortadan kaldırılması ile mülkiyet yayılma imkânı buluyor.Kur’an-ı Kerimde“O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye buyuruyor(hükmetiyor)(Haşr Suresi,7.Ayet).Mülkiyetin,belli ellerde toplanması ne kadar az olursa,iktisadi hayatta adalet ve dengenin gerçekleşmesi sağlanır; toplumda,sınıf kavramının ortaya çıkması engellenir.Bundan dolayı iktisadi anlayışı, sosyal bozulmalara ve ekonomide mutlak tasarruflarını engellleyen unsurlara dayandırılmalıdır.Adalet ve denge üzerinde yürütülmeyen iktisat yönetimi, insan için faturası çok ağır olur ve insafsız (Nakvi, 1985,s.117) sonuçlarını doğuruyor.

En sağlıklı ekonomi kalkınma,ekonomi gelişiminin toplumda dikey ve yatay boyutunda ilerlemesi ile elde edilir. Yani kalkınma,geniş kitleleri kapsayacak şekilde dengeli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.Ferdî mülkiyet teşvik edilmeli ama servetin tekelleşmesine kesinlikle izin verilmemelidir.Mülkiyetin alt gelir grubunu desteklenmesiyle ekonomide denge gözetilmiş olur.Ferdin onurlu olması,toplumda varlığını hissettirecek şekilde mülkiyet hürriyetin

kazanmasına bağılıdır.Bu, var-oluşun temellerinden biridir. Mülkiyette rekabet, toplumsal hayırda yarış şeklinde düzenlenmiştir(Sezen,2017,s.186).

4. Asya Ekonomilerin Rönesans Olarak Tanımlamaz

Asya ülke ekonomilerinde seçkin zümrenin,yabancı sermaye ile güçlerini birleştirmesiyle elitizm güçlenmiş ve toplumda daha belirgin hale gelmiş.Elitizmin,uluslararası güçlü firmalarla ticari ortaklıklar ve ekonomik iş birlikleri sonucunda ülke ekonomilerini belirleyici konumuna yükselmişler.Asya ekomilerinde elitizmin oluşmasını sağlayan iktidar partileri ve hükümetlerdir.Asya ekonomilerinde, liberal ekonomiye geçilmesiyle iktidara yakın kesimlerin zenginleşmesinin önünü açılmış ve toplumda ayrıcalıklı bir kimlik kazandırmıştı. İktisati hayatta, tüm gücü ve yetkiyi kendi bünyelerinde toplayan elitizmin varlığı, toplumda, gelir ve adalet eşitsizliği,toplumsal farklılıkların oluşmasına ve toplumdaki bireyler arasında tüm bu hakların eşit dağılmamasına neden olmaktadır.

Asya ülkelerinde oligarşi ve elitizmin üst düzeyde etkin bir güç olmasıyla bölgesel eşitsizlikleri de beraberinde getirmektedir.Oligarşi ve elitizmin, yabancı sermayeye olan bağımlılığı ile ülke ekonomilerinin büyümesinde pozitif etki yaratsa da arka planda devletin etkinliğini azaltmaktadır. İktisat hayatında, aşağıdan yukarı doğru dikey hareketlilik etkisiz hale getirilmiştir Kalkınma,geniş kitleleri kapsayacak şekilde dengeli bir şekilde yürütülmesi yerine; ‘‘Elitizm’’temelli ve egoizme dayalı merhametsiz ekonomik sisteminin ortaya çıktığı söylenebilir.Asya ekonomilerinde,uluslararası şirketlerin etken ve etkili olduğu bir yapının ortaya çıkmasıyla çalışanların mutlak sömürülmesine ve insanın ötelemesine dayalı kapitalis istemleri güçlenmeye başlamış.Bu durum,Asya ekonomilerinde adalet ve denge gözetilmesi ve insancıl düzenlemeleri devre dışı bırakılmıştı.Asya ülkelerindeki ekonomi sistemsel ve kurumsal yapılanmalar, bu doğrultuda yürütülmüştür.Asya ekomilerinde Batı modeli ekonomik modelleri uygulanmıştı.Maddi kalkınma gerçekleştirmiş ama toplumda adil ve ölçülü bir iktisati düzen kurulmasını gerçekleştirmemiş.Asya ekonomilerini, ‘‘Rönesans’’ olarak tanımlanması mümkün değildir.

Sonuç

Küresel ekonomik sistemde ekonomik büyüme odaklı Neoliberal politikalar,Asya ekonomilerinde bir moda halinde çoğu ülke tarafından uygulanmaktadır. Ülke ekonomilerinde yüksek büyüme oranlarına ulaşılmasına rağmen çok yüksek yoksulluk ve eşitsizlik doğurmakta. Asya ekonomilerde Ronesans ifadesi kullanılması ne kadar doğru?sorusunu beraberinde getiriyor.İktisadi davranışın, insan ilişkileri ağı içinde gömülüdür.İnsan gerçeğini kullanmayan ekonomik modellerle sağlıklı ve kalıcı bir kalkınma mümkün olmuyor.Ülkenin kendi şartlarında, ekonomi ve insan (toplum) bütünleşmesi sağlayan ekonomi modelleri en doğru yol olarak tanınlamak gerekiyordu.Yani bireyci olmayan toplum yapısıyla ve ideolojisiyle kalkınma gerçekleşmelidir. Toplumun sahip olduğu tarihsel, kültürel ve geleneksel kodların, ekonomiyi yönlendirecek yapılanmaya geçilmelidir.Rasyonel iktisadi zihniyete sahip ‘‘milli bir burjuvazi’’ eliyle bu gerçekleşebilirdi

Tarihte, Asya Ekonomi Rönesansı gerçekleştirecek tarihi ve kültürel deneyimlerine sahiptir.Batı iktisatı deneyimleri ile tarihsel Asya iktisadi deneyimlerini,maddenin ruh ve mana zemininde işlenmesi suretiyle adil ve ölçülü sosyal ekonomi modeline ulaşılabilir.Asya ekonomilerde,kişi hürriyeti ve onurunu koruyacak sosyal ekonominin inşası ile ancak ekonomide Rönesans gerçekleşebilir.

Kaynakça

- Baudrillard, J.(2014) *Nesneler Sistemi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman,Z.(2006). *Sosyolojik Düşünmek*.Ayrıntı Yayınları.
- Buhârî (2008). *Sahih-i Buhârî:Muhtasar*. Polen yayıncılık
- Bajpai, A. (2012). The “Rise of Asia”. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 16(2), 12-37.
- Bamshad, M. (2001). Genetic Evidence on the Origins of Indian Caste Populations. *Genome Rese-arch*,.
- Bilmen,Ö. N.(2020). *Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi Ve Tefsiri*.Kitap Kalbi Yayıncılık
- Başdemir, H. Y. (2005). İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith, *Liberal Düşünce Dergisi*,10/37, 27,44
- Farâbî (2013) *Erdemli Toplum,İdeal Devlet*.çev: A. Aslan, İstanbul.
- Frank, A. G. (2010). Yeninde Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi.Çev. Sami Kurtul. İmge Yayınevi
- Gülizar,A.(2020). İslâm İktisat Tarihinin Düşüncesi Kaynakları’. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Özel Ek) Prof. Dr. Sabri Orman Özel Sayısı.140-159
- Hayek,F.A. V.(2013).Özgürlüğün Anayasası.çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, BigBang Yayınları
- İbn Haldun(2015).*Mukaddime*.Dergâh Yayınları.
- Jisi, W. (2004). China’s Changing Role in Asia. K. Ryosei, & W. Jisi içinde, *The Rise of China and a Changing East Asian Order* (s. 3-21). Japan Center for International Exchange.
- IMF(T.Y.) *Dünya Ekonomik Görünümü, 2021*, Rapor,
<https://www.imf.org/en/publications/weo>. Erişim Tarihi:
30.10.2024.
- Kızıltan, A. (2004). Tek Kutuplu Bir Dünyada Çin Halk Cumhuriyeti'nin Süper Güç Olabilirliği. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(1), 45,66
- Mandeville, B.(1705) *The Fable of the Bess or Private Vices, Public Benefits*. çev. N. Ekrem Düzen). SCRIBD olarak 16 Şubat 2011 tarihinde yayınlandı
- Müslim(2008). *Sahih-i Müslim:Muhtasar*.Polen Yayıncılık
- McKee, A. F.(1982). Social Economics and Values, *IntemaiionaJ Journal of Socioal Economics*, TX/6/7, Bradford
- Nakvi,N. H.(1985). *Ekonomi ve Ahlak*.İnsan Yayınları.
- Okumuş,E.(2015).*Kur’an’da Toplumsal Çöküş*. İnsan Yayınları.
- Sahih-i B. (2004). *Muhtasarı Tecrid-i Sarih*. Hüner Yayınları.
- Sahih-i M. (2005). ???. Hüner Yayınları, Konya.
- Scaperlanda, A.(1993). Christian Values and Economic Ethlcs, *Inlemalional Journal of Social Economics*, XX/10, Bradlord
- Sezen,Y.(2017). *Kapitalizmin Zulmü - Marksizmin Muhasebe Defteri, İslam’ın İlke ve Hedefleri*. İrfan Yayıncılık.

- Tusî, N. (2007). *Ahlak-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov & Zaur Şükürov.Litera Yayınları.
- Wallerstein, I.(2012). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu /Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*. Metis Yayınları,
- Yeniçeri,0. C.(1980). *İslam İktisadını Esasları*.Şamil Yayınevi.
- Zaim,S. (1992). *İnsan-İslam Ekonomi*.Yeni Asya Yayınları

THE ROLE OF THE WORLD BANK IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN: CHALLENGES, CONTRIBUTIONS AND FUTURE PROSPECTS

The Caspian Sea and The South Caucasus: History, Oil and Regional Relations

Aziza E. SUVONOVNA ¹

Abstract

Since Uzbekistan's transition from a centrally planned economy to a market-oriented system, the World Bank has played a crucial role in supporting the country's economic development and modernization. This thesis examines the impact of the World Bank on Uzbekistan's economy, focusing on key sectors such as infrastructure, education, agriculture, and finance. It explores how World Bank projects and financing have contributed to economic growth, poverty reduction, and the country's integration into the global economy. Additionally, the thesis discusses the challenges faced by Uzbekistan in fully utilizing World Bank resources and the future prospects of this partnership as Uzbekistan continues its reform agenda. The study also provides recommendations for enhancing the effectiveness of World Bank interventions in Uzbekistan.

The World Bank has played a vital role in supporting Uzbekistan's economic development, providing financial resources, technical expertise, and policy advice to help the country modernize its infrastructure, reform key sectors, and improve social services. While challenges remain, the partnership between Uzbekistan and the World Bank holds significant potential for driving sustainable and inclusive economic growth in the future. By addressing capacity constraints, promoting private sector development, and ensuring the sustainability of reforms, Uzbekistan can continue to benefit from its collaboration with the World Bank and achieve its long-term development goals.

Keywords: Economic development, Uzbekistan, Global economy integration, Future prospects

Introduction

Central Asia is a region with a unique economic trajectory. After gaining independence from the Soviet Union in 1991, the countries of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan embarked on a path of economic transformation. Over the past three decades, these nations have transitioned from centrally planned economies to market-oriented systems, which have had profound effects on both macroeconomic and microeconomic levels. However, the transition has been uneven across the region, with each country facing different challenges in managing its economic development.

Macroeconomic factors such as inflation, fiscal policy, foreign trade, and currency fluctuations have been central to shaping the overall economic environment in Central Asia. These macroeconomic policies determine the growth trajectories, stability, and integration of these nations into the global economy. At the same time, microeconomic factors, including consumer

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, elmurodova.azi@bui.uz

behavior, small business development, and market competition, play a critical role in determining how individuals and firms interact within the economy.

This thesis examines both macro and microeconomic aspects of Central Asian economies, analyzing the challenges and opportunities they face. By understanding the intersection between these two economic frameworks, policymakers and economists can craft more effective strategies for ensuring long-term economic stability and growth in the region.

The countries of Central Asia have experienced varying degrees of economic growth since gaining independence. Kazakhstan, with its vast natural resources, particularly oil and gas, has emerged as the region's economic powerhouse, boasting higher GDP growth rates compared to its neighbors. Uzbekistan, too, has seen consistent growth, driven by structural reforms and increased foreign investment. In contrast, Kyrgyzstan and Tajikistan, which are more reliant on agriculture and remittances, have experienced slower economic progress.

1. Uzbekistan's Development Journey: World Bank Support and Impacts

The World Bank has been instrumental in supporting large-scale infrastructure projects that have transformed Uzbekistan's transport, energy, and water management sectors. Infrastructure development is crucial for improving connectivity, enhancing trade, and ensuring that Uzbekistan can integrate more effectively into regional and global markets. Through its infrastructure financing and technical assistance, the World Bank has played a pivotal role in helping Uzbekistan modernize its economy and create the foundation for long-term growth. "In recent years, the World Bank has financed several key infrastructure projects in Uzbekistan, particularly in transportation and energy. "The World Bank's support for water management infrastructure, particularly in agriculture, has also been significant. With Uzbekistan being a major cotton producer, the effective management of water resources is critical.

The World Bank has supported projects such as the South Karakalpakstan Water Resources Management Improvement Project, which is designed to improve irrigation infrastructure, reduce water waste, and increase agricultural productivity. This has not only supported Uzbekistan's agricultural sector but has also contributed to the country's broader food security goals." "By prioritizing infrastructure investment, the World Bank has helped Uzbekistan overcome some of its key developmental bottlenecks. However, the challenge of maintaining and expanding this infrastructure remains. As Uzbekistan continues to modernize, it will need to ensure that infrastructure projects are managed efficiently, with a focus on sustainability and long-term economic impact." Beyond infrastructure, the World Bank has made important contributions to education reform and human capital development in Uzbekistan. Human capital, defined as the skills, knowledge, and health of the workforce, is a key driver of economic growth and development. By improving the quality of education and expanding access to learning opportunities, the World Bank is helping Uzbekistan build a more competitive and innovative economy. "One of the most significant World Bank interventions in Uzbekistan's education sector has been the ****Uzbekistan Education Sector Improvement Project****. Through this project, the World Bank has provided financial and technical support to improve the quality of primary and secondary education, with a focus on teacher training, curriculum development, and school infrastructure.

The project has also aimed to increase enrollment rates, particularly for girls and students from rural areas, helping to address disparities in educational access." "In addition to supporting primary and secondary education, the World Bank has been involved in reforming Uzbekistan's vocational and technical education systems. The ****Skills Development Project**** has focused on aligning the country's vocational training programs with the needs of the labor market, ensuring that graduates have the skills required for high-demand industries such as manufacturing, construction, and information technology. By investing in skills development, the World Bank is

helping Uzbekistan create a more adaptable and resilient workforce." "However, challenges remain in fully utilizing World Bank resources for human capital development. These include ensuring that educational reforms are implemented effectively at the local level, overcoming bureaucratic barriers, and addressing financial constraints. To maximize the impact of its education and human capital projects, the World Bank must work closely with the Uzbek government to strengthen institutional capacity and ensure that reforms are aligned with the country's broader economic goals. Agriculture remains a vital sector for Uzbekistan's economy, employing a large portion of the population and contributing significantly to export revenues. The World Bank has been involved in supporting agricultural reforms aimed at increasing productivity, improving sustainability, and modernizing farming practices. These reforms are critical not only for boosting economic growth but also for addressing the challenges of climate change and water scarcity. "The World Bank has played a key role in modernizing Uzbekistan's agricultural sector through projects such as the

Horticulture Development Project, which has focused on increasing the productivity and competitiveness of Uzbekistan's fruit and vegetable sector. This project has helped farmers adopt modern technologies, improve their access to markets, and enhance the quality of their produce. The World Bank has also supported the development of agricultural value chains, enabling farmers to move up the value chain by processing and packaging their products for export." "In addition to supporting agricultural productivity, the World Bank has been involved in efforts to promote sustainable agricultural practices.

The Climate Adaptation and Mitigation Program for the Aral Sea Basin is one such initiative, aimed at helping Uzbekistan and other Central Asian countries address the environmental challenges posed by the desiccation of the Aral Sea. The program focuses on promoting water-saving technologies, improving land management, and developing climate-resilient agricultural systems." "Despite these efforts, Uzbekistan still faces significant challenges in its agricultural sector, including land degradation, inefficient water use, and limited access to credit for small-scale farmers. The World Bank's continued involvement in agricultural reform will be crucial for addressing these challenges and ensuring that Uzbekistan's rural economy can achieve sustainable growth." The World Bank has also played a key role in reforming Uzbekistan's financial sector, which is essential for promoting private sector development and increasing access to credit. A well-functioning financial system is critical for supporting entrepreneurship, fostering innovation, and enabling businesses to grow. By supporting financial sector reforms, the World Bank is helping Uzbekistan create a more dynamic and diversified economy. "

The World Bank's Financial Sector Modernization Project has been instrumental in improving the efficiency and transparency of Uzbekistan's banking system. This project has focused on strengthening regulatory frameworks, improving banking supervision, and enhancing the capacity of financial institutions to manage risks. By promoting financial stability, the World Bank is helping to create a more favorable environment for business development and investment." "In addition to strengthening the banking sector, the World Bank has supported efforts to expand access to finance for small and medium-sized enterprises (SMEs), which are critical drivers of economic growth and job creation.

The SME Development Program, supported by the World Bank, has provided loans and technical assistance to help small businesses expand and innovate. This program has been particularly important for fostering entrepreneurship in rural areas, where access to finance has traditionally been limited." "However, challenges remain in fully integrating Uzbekistan's financial sector with global markets. Issues such as limited access to long-term financing, high levels of state ownership in the banking sector, and regulatory barriers continue to hinder private sector development. The World Bank's future involvement in financial sector reform will be

essential for overcoming these challenges and ensuring that Uzbekistan's financial system can support sustained economic growth." Looking ahead, the partnership between the World Bank and Uzbekistan will remain crucial as the country continues its ambitious reform agenda. The future of this collaboration will depend on the ability of both parties to address the challenges that have hindered the full utilization of World Bank resources, while also capitalizing on the opportunities presented by Uzbekistan's ongoing economic transformation. "As Uzbekistan continues to liberalize its economy and integrate into the global market, the World Bank will play a vital role in providing the financial resources and technical expertise needed to support this transition. Key areas for future collaboration include improving the business environment, enhancing governance and transparency, and promoting sustainable development. The World Bank can also help Uzbekistan strengthen its institutions and build the capacity needed to implement reforms effectively."

One of the key challenges for Uzbekistan in the coming years will be managing the social and economic impacts of its reform agenda. While economic liberalization has brought significant benefits, including higher growth rates and increased foreign investment, it has also created challenges such as rising inequality and social dislocation. The World Bank's focus on inclusive growth and poverty reduction will be critical for ensuring that the benefits of reform are shared broadly across Uzbek society. In addition, the World Bank can play a leading role in helping Uzbekistan address global challenges such as climate change, food security, and public health. By promoting green growth, supporting the development of renewable energy, and helping Uzbekistan build resilience to climate risks, the World Bank can help ensure that Uzbekistan's development trajectory is both sustainable and inclusive. The World Bank has played a vital role in supporting Uzbekistan's economic development, contributing to infrastructure modernization, human capital development, agricultural reform, and financial sector strengthening. While significant challenges remain, the partnership between Uzbekistan and the World Bank holds great promise for driving sustainable and inclusive economic growth in the future. By continuing to address capacity constraints, promote private sector development, and ensure the sustainability of reforms, Uzbekistan can maximize the benefits of its collaboration with the World Bank and achieve its long-term development goals.

Economic growth in the region has been influenced by several key macroeconomic factors:

- **Natural Resources:**

Central Asia's abundant resources, including oil, gas, and minerals, have been a major driver of economic growth, particularly in Kazakhstan and Turkmenistan. However, resource dependency also makes these countries vulnerable to global commodity price fluctuations. Uzbekistan's economy is not only shaped by its internal dynamics but also by its relationships with its neighbors in Central Asia and beyond. Regional cooperation plays a pivotal role in enhancing trade, ensuring security, and addressing shared challenges such as water management and climate change. The World Bank has been a key supporter of regional initiatives that aim to foster greater economic integration, facilitate trade, and improve connectivity between Uzbekistan and other Central Asian countries. "One of the most prominent areas where the World Bank has supported Uzbekistan's regional engagement is in water management and transboundary river systems. Uzbekistan, like its neighbors, relies heavily on shared water resources such as the Amu Darya and Syr Darya rivers, which flow across multiple countries. Disputes over water usage have historically created tensions between Uzbekistan and upstream countries like Kyrgyzstan and Tajikistan. To mitigate these issues, the World Bank has supported regional cooperation through the Central Asia Water and Energy Program (CAWEP), which seeks to promote equitable water sharing, improve water management practices, and reduce the risk of conflict over this vital resource."

As the world faces growing concerns over climate change and environmental degradation, the World Bank has increasingly focused on promoting sustainable development in its member countries. Uzbekistan, with its heavy reliance on fossil fuels and agricultural production, is particularly vulnerable to the impacts of climate change. Rising temperatures, water scarcity, and extreme weather events threaten to undermine the country's economic progress and exacerbate existing social and environmental challenges. "The World Bank has taken a proactive approach in helping Uzbekistan transition to a more sustainable and climate-resilient economy.

Through its Climate Action Plan for Central Asia, the World Bank has provided technical assistance and financing to support the development of renewable energy, improve water resource management, and promote climate-smart agriculture. For example, the Uzbekistan Green Growth Project, launched with World Bank support, focuses on scaling up investments in renewable energy, such as solar and wind power, to reduce the country's dependence on fossil fuels and lower greenhouse gas emissions." "Moreover, the World Bank has played a critical role in helping Uzbekistan adapt to the impacts of climate change.

The Climate Adaptation and Resilience Program, which includes investments in water-saving technologies and drought-resistant crops, aims to protect Uzbekistan's agricultural sector from the effects of climate change. Given that agriculture is a major source of income for rural populations, these efforts are vital for ensuring food security and reducing poverty in vulnerable communities. "The World Bank's focus on sustainable development extends beyond environmental issues. It also encompasses social and economic dimensions, such as promoting gender equality, improving healthcare, and expanding access to education. By addressing the intersection of environmental, social, and economic challenges, the World Bank is helping Uzbekistan pursue a holistic approach to development that balances economic growth with ecological preservation and social inclusion."

As Uzbekistan continues to implement economic reforms and liberalize its markets, one of the key challenges it faces is ensuring that the benefits of growth are distributed equitably across its population. While economic reforms have contributed to higher GDP growth and increased foreign investment, they have also led to rising income inequality, particularly between urban and rural areas. The World Bank has been at the forefront of efforts to reduce poverty and promote inclusive growth in Uzbekistan, with a particular focus on improving social services, expanding access to finance, and supporting rural development. "The World Bank's **Social Protection and Safety Net Programs** in Uzbekistan aim to provide targeted support to the country's most vulnerable populations, including low-income households, rural communities, and women. These programs offer cash transfers, food assistance, and other forms of social support to help mitigate the impacts of economic reforms on disadvantaged groups. Additionally, the World Bank has worked with the Uzbek government to improve the targeting and efficiency of these social protection programs, ensuring that resources are directed to those most in need." "Efforts to promote financial inclusion have also been central to the World Bank's strategy for reducing inequality in Uzbekistan.

The Uzbekistan Financial Inclusion Project, supported by the World Bank, aims to expand access to financial services for small and medium-sized enterprises (SMEs), women entrepreneurs, and rural households. By providing microloans, mobile banking services, and financial literacy training, the project is helping to empower marginalized groups and create new opportunities for economic participation." "Furthermore, the World Bank has been involved in strengthening healthcare systems in Uzbekistan, particularly in rural areas where access to medical services is limited.

Through its Health Improvement Program, the World Bank has supported the construction of new healthcare facilities, the training of medical professionals, and the expansion of healthcare

coverage for low-income populations. By improving access to quality healthcare, the World Bank is contributing to Uzbekistan's broader goal of reducing social and economic disparities across the country." "In addition to its immediate response, the World Bank has been involved in helping Uzbekistan plan for a sustainable and resilient post-pandemic recovery. The **Uzbekistan Post-COVID Recovery Plan**, developed in collaboration with the World Bank, focuses on rebuilding key sectors of the economy, including tourism, agriculture, and manufacturing. The plan also emphasizes the importance of digitalization, innovation, and green growth as drivers of long-term economic resilience." "As Uzbekistan continues to recover from the pandemic, the World Bank's role in supporting the country's economic diversification and strengthening its resilience to future global shocks will be crucial. By investing in health systems, promoting digital transformation, and supporting economic reforms, the World Bank is helping Uzbekistan build a more resilient and inclusive economy that can withstand future crises." The partnership between Uzbekistan and the World Bank has been instrumental in driving economic development, modernizing infrastructure, and addressing social and environmental challenges.

While Uzbekistan has made significant progress in its reform agenda, challenges remain in fully utilizing World Bank resources, promoting inclusive growth, and ensuring the sustainability of reforms. By continuing to collaborate on infrastructure development, education reform, financial sector modernization, and regional cooperation, Uzbekistan can achieve its long-term development goals and build a more resilient, sustainable, and inclusive economy. As Uzbekistan continues to navigate the challenges of economic liberalization, climate change, and post-pandemic recovery, the World Bank will play a critical role in providing the financial resources, technical expertise, and policy advice needed to ensure that the country's growth is both inclusive and sustainable. Through a continued focus on capacity building, governance reform, and regional cooperation, the partnership between Uzbekistan and the World Bank will remain essential for shaping the future of Uzbekistan's economy.

- **Foreign Direct Investment (FDI):**

Central Asian nations have made concerted efforts to attract FDI, particularly in energy, mining, and infrastructure sectors. Uzbekistan, in particular, has undertaken significant reforms to liberalize its economy and encourage foreign investment.

- **Regional Integration:**

Central Asian countries have increasingly looked towards regional cooperation through organizations like the Eurasian Economic Union (EAEU) and partnerships with China's Belt and Road Initiative (BRI) to boost trade and economic connectivity.

However, reliance on resource extraction and limited economic diversification pose risks to long-term sustainability. Central Asia's economic growth remains susceptible to external shocks, such as declines in global commodity prices or economic slowdowns in key trading partners like Russia and China.

- **Inflation and Currency Stability**

Inflation has been a persistent macroeconomic issue for many Central Asian countries, particularly those with weaker currencies and more limited fiscal capacity. For instance, countries like Uzbekistan and Kyrgyzstan have historically faced high inflation rates due to currency devaluations and reliance on imports.

Monetary policy in the region has been critical in managing inflation and maintaining currency stability. Central banks in countries like Kazakhstan and Uzbekistan have adopted more flexible exchange rate policies to absorb external shocks and manage inflation. However, in countries like Turkmenistan, where exchange rates are tightly controlled, inflationary pressures remain a concern.

Inflation has a direct impact on the purchasing power of consumers and businesses, influencing broader economic activity. Central Asian countries must continue to strengthen their monetary policies, build foreign exchange reserves, and diversify their economies to manage inflationary risks more effectively.

- **Fiscal Policy and Government Spending**

Fiscal policy plays a crucial role in the macroeconomic stability of Central Asian economies. Governments in the region face the challenge of balancing the need for public investment in infrastructure, healthcare, and education with the necessity of maintaining fiscal discipline. In resource-rich countries like Kazakhstan and Turkmenistan, government revenues are heavily dependent on commodity exports, making fiscal policy vulnerable to global price swings.

In response to fiscal challenges, several countries in the region have implemented austerity measures or sought external financing to cover budget deficits. Uzbekistan, for example, has adopted reforms aimed at improving public sector efficiency and reducing the state's role in the economy. However, across Central Asia, the need for greater transparency and accountability in government spending remains an ongoing issue.

- **Small Business Development and Entrepreneurship**

At the microeconomic level, small businesses and entrepreneurship are vital to Central Asia's economic development. However, entrepreneurs in the region face numerous challenges, including limited access to finance, bureaucratic red tape, and inadequate infrastructure.

In Uzbekistan, for instance, the government has recently undertaken efforts to support small businesses by reducing regulatory barriers and offering tax incentives. Additionally, microfinance institutions have played an important role in providing credit to small businesses and individuals who may not have access to traditional banking services.

Despite these efforts, the business environment in many parts of Central Asia remains challenging, with high levels of corruption, complex regulations, and weak property rights protection. Addressing these issues is critical for fostering a more dynamic and competitive business sector.

- **Labor Market Dynamics**

Labor market dynamics in Central Asia are influenced by high levels of emigration, particularly from countries like Kyrgyzstan and Tajikistan, where remittances from migrant workers form a significant portion of GDP. Many Central Asian economies have struggled to create enough jobs domestically to absorb their growing labor forces.

In Kazakhstan and Uzbekistan, labor markets are more developed, with a stronger focus on industrialization and services. However, there remains a significant mismatch between the skills of the workforce and the demands of the labor market. Vocational training and education reforms are needed to address this gap and ensure that workers have the skills required to participate in an increasingly competitive and globalized economy.

- **Consumer Behavior and Market Structures**

Consumer behavior in Central Asia is shaped by various factors, including income levels, inflation, and market access. As income levels rise, particularly in Kazakhstan and Uzbekistan, consumption patterns are shifting, with increased demand for goods and services, including technology, retail, and tourism.

Market structures in the region are also evolving, with a gradual shift towards more competitive markets, particularly in urban centers. However, in rural areas, markets remain less

developed, with limited access to goods and services. Strengthening market competition and reducing monopolistic practices are essential for improving consumer welfare and fostering innovation.

2. The Interconnection of Macro and Microeconomics

The macroeconomic and microeconomic elements of Central Asia's economies are deeply interconnected. Macroeconomic policies, such as inflation control, fiscal spending, and trade agreements, create the broader environment within which microeconomic activities, such as entrepreneurship and consumer spending, take place. For instance, high inflation erodes purchasing power and reduces consumer confidence, while unstable fiscal policies can discourage investment in small businesses.

On the other hand, strong microeconomic foundations—such as a vibrant small business sector and a well-trained labor force—can support macroeconomic growth by increasing productivity and innovation. Central Asian countries must focus on aligning macro and microeconomic policies to create a more sustainable and inclusive economic future.

Policy Recommendations

To ensure sustainable economic growth and stability in Central Asia, the following policy recommendations are proposed:

1. **Diversification of the Economy:** Central Asian countries should reduce their reliance on natural resources and promote the development of other sectors such as manufacturing, services, and technology.
2. **Monetary Policy Strengthening:** Central banks must adopt more flexible and transparent monetary policies to manage inflation and currency stability effectively.
3. **Support for Small Businesses:** Governments should focus on reducing bureaucratic barriers, improving access to finance, and fostering a more business-friendly environment to encourage entrepreneurship and small business growth.
4. **Labor Market Reforms:** Investing in education and vocational training programs will help address the skills mismatch and improve employment prospects for the region's growing workforce.
5. **Improved Regional Cooperation:** Central Asian countries should strengthen regional trade and investment partnerships to enhance economic resilience and promote shared prosperity.

Conclusion

Macroeconomic and microeconomic factors are crucial in shaping the economic landscape of Central Asia. While the region faces challenges such as inflation, dependence on natural resources, and weak institutional frameworks, it also has significant opportunities for growth through regional cooperation, diversification, and fostering entrepreneurship. By addressing both macro and microeconomic issues, Central Asian countries can build more resilient and inclusive economies that are better equipped to compete in the global marketplace.

References ²

- Asian Development Bank (ADB). (2021). *Economic Diversification in Central Asia*. Manila.
- Central Asia Microfinance Association (CAMFA). (2021). *Microeconomic Challenges in Central Asia: Access to Finance and Entrepreneurship*. Tashkent.
- Eurasian Economic Union (EAEU). (2020). *Regional Integration and Trade in Central Asia*. Moscow.
- International Monetary Fund (IMF). (2020). *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*. IMF Publications.
- World Bank. (2021). *Central Asia Economic Outlook: Opportunities and Risks*. Washington, D.C.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

JAHON BOZORINING MOHIYATI, O'ZIGA XOSLIGI VA XXI ASRDAGI TENDENSIYALARI

The Essence, Characteristics and Trends of the World Market in the 21st Century

Firuz RAXMATOVA¹

Xulosa

Zamonaviy dunyo jahon iqtisodiyotining shakllanishi tomon rivojlanmoqda. Unda tovarlar, xizmatlar, moliyaviy kapital, odamlar, axborot, bilim va g'oyalar davlatlarning geografik chegaralarini erkin bosib o'tadi. Prinsipial jihatdan yangi ob'ektlar (jahon bozori, global kompaniya kabi) va hodisalar (global raqobat, global hamkorlik va boshqalar) paydo bo'lmoqda va iste'molchilar talablari darajasi oshib bormoqda, ularning qondirish doimiy ravishda yangilanishi va tovarlarni tabaqalashtirishni talab qiladi.

Jahon bozorining hozirgi holati va dinamikasi muammolari bugungi kunda eng dolzarb hisoblanadi. Jahon bozorining hozirgi holatini tushunish uchun uning kelib chiqishini tarixiy kontekstda ko'rib chiqish kerak. Dunyoning asosiy mamlakatlarini sanoatlashtirishning boshida xalqaro savdo asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, to'qimachilik va tog'-kon sanoatida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: Jahon iqtisodiyoti, Moliyaviy kapital, Dinamika muammolari

Boshlang'ich

Tayyor mahsulotlar sanoat mamlakatlaridan, xomashyo va oziq-ovqat esa qishloq xo'jaligi mamlakatlaridan eksport qilinardi. Bunday sharoitda mamlakatning raqobatbardoshligi va xalqaro mehnat taqsimotidagi roli, birinchi navbatda, tabiiy resurslar, ya'ni: foydali qazilmalar, yer va iqlim sharoiti asos qilib olindi. Biroz vaqt o'tgach, ilg'or mamlakatlar mashina ishlab chiqarishga o'tganlarida, tayyor mahsulotlar jahon savdosida asosiy o'rinni egalladi. Rivojlanayotgan raqobat tufayli ishlab chiqaruvchilar doimiy ravishda ishlab chiqarish texnologiyalarini yangilashlari, xarajatlarni minimal darajaga tushirishlari va umuman mahsulot xususiyatlarini yaxshilashlari kerak edi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar ulushi 1/3 dan 3/4 gacha ko'tarildi [7]

Nazorat iqtisodiyotidan tovar-pul munosabatlariga o'tish, milliy davlatlarning shakllanishi, rivojlanayotgan milliy xo'jaliklarning ichida va tashqarisida ishlab chiqarish aloqalarining o'rnatilishi jahon savdosining yanada keng rivojlanishi uchun kuchli turtki bo'ldi. Sanoat ishlab chiqarishining o'sishi xom ashyo iste'molining oshishiga olib keldi va shu bilan jahon savdosining o'sishiga olib keldi. Biroq, milliy iqtisodiyotlar ichidagi savdoning o'sish sur'ati jahon savdosining umumiy o'sish sur'atlaridan sezilarli darajada past bo'ldi. Sanoat xomashyosidan tejamkorroq foydalanish va ko'plab tarmoqlarda tabiiy xom ashyoni sintetik xom ashyo bilan almashtirish kabi ilmiy-texnikaviy inqilobda amal qilayotgan sharoitlarning ta'siri o'z aksini topdi. Xom ashyo yetkazib beruvchi ba'zi mamlakatlarda paxta ishlab chiqaruvchi mamlakatlarda to'qimachilik mahsulotlarini birlamchi qayta ishlash va ishlab chiqarish sanoati paydo bo'ldi. Rivojlangan

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, raxmatovaferuza@bui.uz

mamlakatlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish ko'payganligi sababli jahon savdosida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi kamaydi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning moliyaviy imkoniyatlarining yo'qligining o'zi ularga jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilishni ko'paytirishga imkon bermaydi [7]. Tarixga nazar solsak, jahon savdosi bilan davlatlar tashqi savdo siyosatining mazmuni o'rtasida aniq bog'liqlik bor.

Jahon savdosi esa jahon bozori fenomeni sifatida institutsionallashtirilgan. Jahon bozori - bu xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish orqali o'zaro bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror tovar-pul munosabatlari tizimi [1]. Xalqaro savdo faoliyati - bu milliy davlatlar o'rtasida tovar va xizmatlar almashinuvidir [6]. Savdo dunyoning barcha mamlakatlari savdo faoliyatining yig'indisini anglatadi [6]. Bu ta'riflar xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va davlatlardan jahon bozorigacha quriladigan jahon bozori va uni tartibga soluvchi institutlar (masalan, Jahon savdo tashkiloti (JST))ni ko'rsatadi. Shuni ta'kidlash kerakki, jahon bozori savdo bozorlari uchun kurashayotgan va ko'proq raqobatbardosh ustunlikka erishayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi ziddiyatlardan kelib chiqadigan ziddiyatli hudud, buning natijasida mamlakatlar tashqi savdo siyosati asosida o'z pozitsiyalarini belgilaydilar mamlakatning tashqi savdo faoliyatining chora-tadbirlari tashqi savdo siyosatining asosiy turlari quyidagilardan iborat:

- i. Erkin savdo tizimi bu davlat tomonidan tovar oqimlari bo'yicha sezilarli to'siqlar bilan cheklanmagan tashqi savdo siyosati
- ii. Proteksionizm tizimi. Milliy iqtisodiyotlarni xorijiy raqobatdan himoya qilishni ta'minlaydigan mamlakat tamoyillari va chora-tadbirlar majmui.

Bunday maqsadlar uchun mamlakat to'siqlar tizimini shakllantiradi va yaratadi. Proteksionistik to'siqlarning asosiy turlari

- i. import kvotalari - import qilinadigan tovarlar hajmini cheklash;
- ii. tarifsiz to'siqlar - bu litsenziyalash, subsidiyalar, kvotalar va embargolar;
- iii. eksport qiluvchi davlat tomonidan ixtiyoriy ravishda yaratilgan eksport cheklovlari;
- iv. tashqi iqtisodiy sub'ektdan proteksionistik majburiyatlar [3].

Mamlakatning jahon savdo faoliyatidagi faol pozitsiyasini tavsiflovchi bir qator ko'rsatkichlarni ko'rib chiqamiz:

- i. Eksport kvotasi - eksport cheklovlari sharoitida korxonalarga eksport qilishga ruxsat etilgan tovarlarning ma'lum miqdori.
- ii. Eksport salohiyati - mamlakatning mavjud yoki ishlab chiqarilgan resurslari va mahsulotlarini eksport qilish qobiliyati.
- iii. Eksport tarkibi - bu eksportning umumiy hajmidagi har xil turdagi tovarlar ulushlarining qiymat nisbati.
- iv. Import tarkibi - bu importning umumiy miqdoridagi har xil turdagi tovarlar ulushlarining qiymat nisbati.
- v. Mamlakatning jahon yalpi ichki mahsuloti/YaIM ishlab chiqarishdagi ulushi va jahon savdo faoliyatidagi ulushining qiyosiy nisbati. Masalan, biror mamlakatning jahon mahsuloti ishlab chiqarishdagi ulushi 15 foizni, ushbu mahsulotning jahon savdosidagi ulushi esa 3-4 foizni tashkil etsa, bu ishlab chiqarilgan mahsulot bilan jahon sifati o'rtasida tafovut borligini anglatadi. Bu esa ushbu sanoatning past darajada rivojlanishi bilan bog'liq.
- vi. Aholi jon boshiga eksport hajmi - ma'lum bir mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasi [4]. Turli mamlakatlarda savdo tarkibi nihoyatda xilma-xildir. Eng kambag'al rivojlanayotgan mamlakatlar oziq-ovqat va xom ashyoni eksport qilishga va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni import qilishga moyil. Sanoati rivojlangan mamlakatlar xomashyoni import qiladi va qayta ishlangan mahsulotlarni eksport qiladi.

Tovarlarning xalqaro savdosi jahon iqtisodiyotining globallashuvi va unda milliy iqtisodiyotlarning ishtirok etishining asosiy omili hisoblanadi. Bundan tashqari, bugungi kunda hech qanday kuch xalqaro savdoda faol ishtirok etmasdan muvaffaqiyatga tayanmaydi [2].

Jahon savdosida xizmatlar eksporti va importi muhim rol o'ynaydi, xususan: telekommunikatsiya, sog'liqni saqlash, ta'lim va boshqalar; bank va sug'urta; xorijiy turizm; kompyuter dasturlari; barcha xalqaro va tranzit transport. Ilm-fan va texnika yutuqlaridan foydalanish bilan bog'liq xizmatlarning o'sishi an'anaviy xizmatlar eksporti kamaygan taqdirdagina kuzatiladi. So'nggi paytlarda xalqaro xizmatlar almashinuvi tovarlar almashinuviga qaraganda uch baravar oshdi. Bu davrda xizmatlar sohasi jahon savdosining 20% ni tashkil qiladi [8]. Ommaviy ishlab chiqarish 20-asrning asosiy tashkiliy tamoyili edi.

Mashinasozlik sanoatining rivojlanishi ommaviy ishlab chiqarishning moddiy asosi bo'lib, u avtomatlashtirilgan ko'p miqdorda, maqsadi va texnologik xususiyatlari bo'yicha bir xil, bir birlik uchun arzon narxda mahsulot ishlab chiqarish edi. Zamonaviy jahon bozori bir qator xarakterli xususiyatlarga ega. Birinchidan, ta'minot sohasida globallashuv mavjud bo'lib, u korxonalarining jahon bozorida rejalashtirish va kooperatsiyasining integratsiyasida namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan mahsulotlarni jahon miqyosida faoliyat yurituvchi yetkazib beruvchilardan yetkazib berish hajmi oshib bormoqda. Savdoning ortib borayotgan konsentratsiyasi birlashtirilgan va standart mahsulotlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, bozorlarning qutblanishi, bu tobora yuqori sifatli va qimmatroq mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojda ifodalanadi. Bu mahsulotlarning jahon bozoridagi ulushi muttasil oshib bormoqda. Uchinchidan, sanoat chegaralarini xiralashtiradigan giper-raqobat. Turli sohalar orasidagi chegaralar xiralashgan, ular birlashmoqda (masalan, bank va sug'urta sektorlari), tarmoq ichidagi chegaralar, masalan, avtomobil sanoatida yo'qolib bormoqda.

Giperraqobat, shuningdek, yuqori darajada texniklashtirilganligi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tarqalishining yuqori tezligi bilan ajralib turadi. Giperraqobatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bozorlarning tartibga solinmaganligidir. O'tgan asrning 80-90yillarida bozorlarni erkinlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar iqtisodiyotning turli tarmoqlari va jamiyat hayotining sohalarida sezilarli o'zgarishlarga olib keldi. Bozorning muvaffaqiyatli rivojlanishining asosiy omillari uning hisob-kitoblarini doimiy ravishda yangilashni o'z ichiga oladi. Agar eng muhim bozorlarni, masalan, o'rtacha 3-6 yilda bir marta ko'rib chiqilgan bo'lsa, kelajakda bozor rivojlanishini va kompaniyaning raqobatchilar orasidagi o'rnini doimiy ravishda baholash talab etiladi. Buning sabablari tez o'zgaruvchan bozor va sanoat chegaralarida yotadi. Yangi sanoat tarmoqlari paydo bo'ladi, rivojlanadi va avvalgidan qisqa vaqt ichida yetuk holatga keladi. Barqaror iqtisodiyotning "oltin davri" bilan taqqoslaganda, bugungi kunda korxonalar uchun ish sharoitlari butunlay o'zgardi. Biznesni axborotlashtirish va jahon bozorini segmentatsiyalash, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda jamiyatning moddiy ne'matlar bilan to'yinganligi va to'yinganligi ommaviy ishlab chiqarish iqtisodiyotidan va ishlab chiqaruvchi diktaturasidan individual xizmatlar iqtisodiyotiga, iste'molchiga yo'naltirilgan tabiiy o'tishga olib keldi. Demak, bozor har qanday xo'jalik mexanizmining markaziy kategoriyasi bo'lib, ijtimoiy mehnat mahsullarini ayirboshlashga asoslangan. Bozor turi bozorning barqaror xarakteristikasi hisoblanadi. Bozorlarning bir necha turlari mavjud. Jahon bozori - bu xalqaro mehnat taqsimoti, xalqaro savdo va iqtisodiy munosabatlarning boshqa shakllarida ishtirok etuvchi alohida davlatlarning o'zaro bog'langan va o'zaro ta'sir qiluvchi milliy bozorlari yig'indisidir.

Jahon bozorining asosiy xususiyatlari:

- milliy chegaralardan tashqariga chiqadigan bozor iqtisodiyotini rivojlantirish samaradorligini oshiradi;

- bozorning ichki va tashqi omillari ta'sirida tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarishning asosiy omillari (mehnat, kapital)ning davlatlararo harakatini amalga oshiradi;
- jahon bozori ishlab chiqarish omillaridan foydalanish jarayonini optimallashtiradi;
- jahon bozori xalqaro sifat standartlariga javob bermaydigan tovar va xizmatlarni bozordan olib chiqish jarayonini tezlashtirmoqda.

Jahon tovar bozori (JTB) - bu mamlakatlarning xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi tovar-pul munosabatlari sohasi. Tarixan jahon tovar bozori jahon iqtisodiyotiga qaraganda ertaroq vujudga keladi. Jahon bozori o'rnatilgan tizimli tashkilot, alohida mamlakatlarning mahsulot ixtisoslashuvi, jahon savdo markazlari va boshqa belgilovchi xususiyatlarga ega tizim sifatida 17-asrda shakllana boshladi. Jahon bozori milliy bozorni, ma'lum bir mamlakat bozorini o'z ichiga oladi, uning bir qismi xalqaro ayirboshlash (tovar va xizmatlar eksporti va importi) bilan bog'liq. Shu bilan birga, ichki bozorni ma'lum bir mamlakat ichida ishlab chiqarilgan, sotiladigan hamma narsa bozor deb atash mumkin.

Jahon tovar bozorida ro'y berayotgan asosiy jarayonlarga va uning tarkibining rivojlanishiga quyidagi omillar hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi:

- jahon iqtisodiyotining globallasuvi va baynalmilallasuvi;
- fan-texnika taraqqiyotidan foydalangan holda ehtiyojlarning yangi tarkibini shakllantirish;
- davlatlarning tashqi savdo siyosati;
- dunyodagi siyosiy jarayonlar;
- integratsiya guruhlari va xalqaro savdo tashkilotlari faoliyati.
- Jahon bozorining globallasuv jarayoni bir qator yo'nalishlarda davom etmoqda:
- xalqaro savdoning huquqiy-me'yoriy bazasining globallasuvi;
- globallasgan mijozlar va global birlashtirilgan shartnomalarning paydo bo'lishi;
- xomashyoning foydali (narx yoki sifat) manbalari uchun xalqaro bozorda raqobat;
- jahon savdosining yagona statistik bazasini shakllantirish.

Jahon bozorini tahlil qilishda xalqaro mehnat taqsimotining tabiati va tuzilishini aks ettiruvchi jahon bozoridagi tovar oqimining hajmi va yo'nalishi hisobga olinadi. JTB tuzilmasi yangi bozorlarni shakllantirish orqali ham tubdan yangi mahsulot turlarining paydo bo'lishi tufayli, ham mavjud bozorlardan chuqurroq ajralish orqali doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Bozor dinamik ravishda o'sib bormoqda. Aloqa bozori, mashina va asbob-uskunalar bozoridan ajralib chiqdi.

Materiallar va jihozlar tarkibiga 4 ta bozor guruhi kiradi:

- i. an'anaviy tovarlar (yoqilg'i, mashina va uskunalar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, kiyim-kechak, poyabzal, oziq-ovqat mahsulotlari, farmatsevtika mahsulotlari, qora va rangli metallar, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar va boshqalar) bozorlari.
- ii. yuqori texnologiyali mahsulotlar bozorlari (elektron kompyuter texnikasi, qurol va harbiy texnika, axborotni saqlash vositalari va boshqalar) Bu bozorlar guruhi doimiy ravishda kengayib bormoqda;
- iii. xizmatlar bozorlari (transport, turizm va boshqalar);
- iv. intellektual faoliyat natijalari bozorlari.

Shaxsiy mahsulot bozorlarini o'rganishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak:

- i. alohida tovarlar bozoriga butun materiallar va materiallar sanoati uchun umumiy omillar va ularga xos omillar ta'sir ko'rsatadi;
- ii. alohida bozorlarning monopollashuv darajasi butun moddiy va chakana sektorga qaraganda yuqori;
- iii. muayyan bozorlarda raqobat darajasi materiallar va transport sanoatiga qaraganda yuqori;

- iv. individual mahsulot bozorlari tegishli mahsulotning xususiyatlari, uni ishlab chiqarishning tarmoq tuzilishi, shuningdek, ushbu bozor sub'ektlari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Jahon tovar bozorlarida ruda va metall bozori, shuningdek, quyida muhokama qilinadigan yoqilg'i bozori alohida rol o'ynaydi. Rudalar va metallar bozori an'anaviy ravishda jahon savdosida katta o'rinni egallaydi. Qora metallar bozori va rangli metallar bozori o'rtasida farq bor. Jahon yoqilg'i bozorida etakchi rolni neft, neft mahsulotlari, tabiiy gaz va ko'mir egallaydi. Ular mahsulot guruhlarining barcha assortimentining 75 foizini egallaydi. Dunyoda birlamchi energiya resurslarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishda asosiy o'rinni neft (taxminan 40%), gaz 23% ga yaqin, ko'mir esa 31% ni tashkil qiladi. Jahon yoqilg'i eksportida sanoati rivojlangan mamlakatlar 70% ga yaqin, rivojlanayotgan mamlakatlar esa 20% ni tashkil qiladi. milliy jahon standartlari va normalari. Ikkinchidan, globallashuv jarayoni biznesni rivojlantirishning aniq strategiyalarini belgilaydigan milliy tashkiliy tuzilmalardan foydalangan holda jahon iqtisodiy makonida amalga oshiriladi.

21-asrda Jahon tovar bozorlarining holati o'tgan asrning oxirida yetilgan va keyingi yillarda shakllangan sharoitlar majmui bilan belgilanadi. Ushbu ishning maqsadi jahon tovar bozorlari rivojlanishining asosiy tendentsiyalarini tahlil qilish va vazifalari bozorni shakllantiruvchi omillarning munosabatlaridagi o'zgarishlarni baholash, tovar bozorlari segmentlarining rivojlanish vektorlarini aniqlash, tovar tarkibini o'zgartirishdir. jahon bozori va bozorlarning alohida guruhlar uchun narx tendentsiyalari.

21-asrda jahon tovar bozorlarining umumiy tashqi sharoitlarini o'zgartirish XXI asrda jahon tovar bozorlarining o'zgaruvchan sharoitlari xarakterini belgilovchi eng muhim shartlar qatoriga kiradi.

Iqtisodiy rivojlanishning tsiklik xarakterining jahon tovar bozorlariga ta'siri nuqtai nazaridan, ko'rib chiqilayotgan davrga xos bo'lgan bir qancha xususiyatlarni ajratib ko'rsatish kerak. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, yirik tsikllar doirasida zamonaviy texnologik tuzilmaga o'tish yangi tarmoqlar va ishlab chiqarishlarning paydo bo'lishi yo'nalishidagi tarkibiy va texnologik siljishlarni, shunga mos ravishda bozorlarning tovar tarkibini o'zgartirishni taqozo etadi. Bundan tashqari, o'rta muddatli tadbirkorlik faoliyati sikllarini o'z mamlakatlarini sinxronlashtirish yo'nalishi bo'yicha o'zgartirish, sanoatning o'zaro ta'siri jarayonlarini tezlashtirish tovar bozori ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi. Nafaqat "xom ashyo - yarim tayyor mahsulot" sohalarida o'zaro bog'liqlikni oshiradi tayyor mahsulot yoki "tadqiq qilingan mahsulot o'rnini bosuvchi mahsulot", balki ishlab chiqarish jarayoni yoki iste'mol xususiyatlari bilan bog'liq bo'lmagan bozorlar o'rtasida. So'nggi o'n yil ichida tovar bozorlari siyosiy va harbiy-siyosiy sharoitlar ta'sirida bo'ldi.

2008 yilgi jahon iqtisodiy inqirozi davrida deyarli barcha forumlarda jahon hamjamiyatining bugungi kunning global muammolarini hal qilishda bozor omillariga e'tibori sezilarli darajada oshdi. Bu esa, o'z navbatida, bozorlarni tartibga solishga e'tiborning kuchayishiga olib keldi. Ham ko'p tomonlama, ham milliy darajada. Bu bayonotni asosan barqaror rivojlanish, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlariga qarshi kurashish va oziq-ovqat xavfsizligi muammolari bilan bog'lash mumkin. Shunga ko'ra, bu hodisa tovar bozorlari uchun ko'proq qishloq xo'jaligi va mineral xomashyo va yoqilg'iga xosdir. 2006-2011 yillardagi misli ko'rilmagan og'ir qishloq-oziq-ovqat inqirozi paytida bo'lgan. Ma'lum bo'ldiki, insonparvarlik va iqtisodiy xarakterdagi murakkab vaziyatlarni engish faqat tartibga soluvchi impulsning ta'minotga ta'sirining kuchayishini oldindan belgilab qo'ygan asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining bozor mexanizmi elementlari o'rtasidagi munosabatlardagi o'zgarishlarga malakali munosabatda bo'lishi mumkin. talab va shunga mos ravishda narxlar bo'yicha. Shu bilan birga, ko'p tomonlama tartibga solishni takomillashtirish yo'llarini topish borasida doimiy izlanishlar olib borilmoqda.

1. Oziq-Ovqat Bozorining Rivojlanishiga Ta'sir Qiluvchi Zamonaviy Xalqaro Savdoning Asosiy Tendentsiyalari

So'nggi yillarda jahon savdosiga noqulay omillarning kombinatsiyasi ta'sir ko'rsatdi, ular birgalikda "polikrizis" deb ataladi. Bu omillar qatoriga COVID-19 pandemiyasi bilan bog'liq bo'lgan talab va taklif zarbalari, ta'minot zanjiri uzilishlari va geosiyosiy raqobat tufayli yuzaga kelgan savdo siyosatidagi noaniqlikning kuchayishi ta'siri kiradi. Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, so'nggi to'rt yil ichida global savdo hayratlanarli darajada barqaror bo'ldi. Shunday qilib, 2023 yil oxiriga kelib, tovar ayirboshlash hajmi 2019 yilga nisbatan 6,3 foizga oshdi. Tijorat xizmatlari ham o'sdi, ularning dollar qiymati 2019 va 2023 yillar oralig'ida yiliga 21% ga oshdi. 2023 yilda AQSH dollarida global tovar ayirboshlash qiymati o'tgan yilning shu davriga nisbatan 5 foizga kamayib, 24,01 trillion dollarni tashkil etdi, biroq bu pasayish asosan tijorat xizmatlari savdosining kuchli o'sishi bilan qoplandi, bu esa 9 foizga oshib, 7.54 trillion dollarga yetdi. Tovarlar eksportining pasayishi qisman neft va gaz kabi tovarlar narxining pasayishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, tijorat xizmatlari savdosining o'sishi xalqaro sayohatlarning qayta tiklanishi va raqamli ko'rinishda taqdim etilayotgan xizmatlarning o'sishi bilan bog'liq.

Qayd etilishicha, 2023-yilda real ko'rinishda import talabi aksariyat mintaqalarda, ayniqsa Yevropa, shuningdek, Shimoliy Amerika va Osiyoda zaif bo'lgan. Asosiy istisnalar Yaqin Sharq va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari bo'lib, u yerda import oshgan. Global tovar savdosi 2024 yilda 2,6 foizga, 2025 yilda esa 3,3 foizga o'sishi prognoz qilinmoqda. Haqiqiy dunyo yalpi ichki mahsulotining bozor ayirboshlash kurslari bo'yicha o'sishi 2022-yildagi 3,1 foizdan 2023-yilda 2,7 foizgacha sekinlashdi, ammo keyingi ikki yil ichida 2024-yilda 2,6 foiz va 2025-yilda 2,7 foiz darajasida barqaror bo'lishi kutilmoqda. YaIMning barqaror o'sishi va tovar ayirboshlashning sekinlashishi o'rtasidagi qarama-qarshilik inflyatsiya bosimi bilan bog'liq bo'lib, ular savdoda, ayniqsa yirik chakana savdo tarmoqlarida yuqori narxlardagi tovarlarni iste'mol qilishga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining xalqaro savdosida bu nisbatning o'zgarishi raqobatbardoshlikni pasaytiradi

Savdo oqimining yo'nalishiga ta'sir qilishda bir etkazib beruvchining kuchi va boshqasining bozordagi pozitsiyasining yaxshilanishi muhim rol o'ynaydi.

Globallashuvning o'ziga xos xususiyati xalqaro savdoga nisbatan xalqaro ishlab chiqarishni rivojlantirish ustuvorligida namoyon bo'ladigan va ko'plab mamlakatlarda joylashgan korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan ishlab chiqarish jarayoni doirasida global qiymat zanjirlarining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan transmilliylashuvdir. Transmilliy kompaniyalar soni bir necha o'n mingga yetadi. Ularning korporativ ichki savdosi jahon savdosining 40 foizidan oshadi. Globallashuvning bu ko'rinishi transfer (korxona ichidagi) narxlardan foydalanishni oldindan belgilab beradi, bu esa jahon oziq-ovqat bozorida narxlarni pasaytirishga yordam bermaydi. Balki ularning narxi oshishiga olib keladi. Savdoni liberallashtirish va o'rtacha og'irlikdagi bojxona tarif stavkalarini (faqat 1950-2000 yillar uchun 45 dan 3,2 foizga) pasaytirishdan iborat bo'lgan tarif va tarifsiz to'siqlarni qisqartirish va qonuniy savdoni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rishga yordam berdi. Tovarlarni bojxona chegaralari orqali qonuniy olib o'tish uchungina emas, balki noqonuniy savdo uchun ham qulay shart-sharoitlar yaratilgani jahon iqtisodiyoti va davlatlar xavfsizligiga jiddiy tahdid soladigan transmilliy uyushgan jinoyatchilik tarmoqlarining paydo bo'lishiga xizmat qildi. Bunday tarmoqlarning moslashuvchanligi ma'lumot almashishning og'ir tizimlari va jinoyatlarni aniqlash va oldini olishda milliy huquqni muhofaza qilish idoralari va davlatlar o'rtasida hamkorlik yo'qligidan keskin farq qiladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga ko'ra, korrupsiya, noqonuniy savdo va pul yuvish davlatlarning zaiflashishiga yordam beradi, iqtisodiy o'sishga to'siqinlik qiladi va demokratiyaga putur etkazadi. Bu holat past sifatli tovarlarni yetkazib berish xavfining oshishiga va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning eng muhim

funktsiyasini amalga oshirishga olib keldi. Shu munosabat bilan davlat xavfsizligini talab darajasida saqlash maqsadida oziq-ovqat mahsulotlari sifatini nazorat qilishga alohida ahamiyat va ustuvor ahamiyat qaratilmoqda.

So'nggi o'n yilliklarda jahon savdo ob'ektlari tarkibida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi, bu iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning tashqi savdosining faollashuvida (ularning jahon eksportidagi ulushi 75% ga etadi) va ular o'rtasida namoyon bo'ldi. Bunga quyidagi sabablar yordam beradi: rivojlangan mamlakatlar bozorlarining yuqori sig'imi; asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqariladigan va sotiladigan xizmatlar va yuqori texnologiyali yakuniy mahsulotlarning jahon bozoridagi ulushining o'sishi; asosan rivojlangan davlatlardan tashqarida ishlab chiqariladigan xomashyo va bu mamlakatlar mustaqil ravishda ta'minlovchi iste'mol tovarlari ulushining jahon savdosining nisbatan qisqarishi; ichki tarmoqning rolini oshirish va tarmoqlararo xalqaro mehnat taqsimotining rolini pasaytirish va hokazo. Xuddi shu sabablarga ko'ra, shuningdek, jahon bozorida bandlik tufayli tegishli bo'shliqlar ko'paymaydi va hatto kamayadi.

Alohida, birinchi navbatda iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakatlarning raqamli savdodagi faolligi oshib bormoqda, bu nafaqat faollashmoqda.

Bu savdoning o'zi, lekin moddiy va nomoddiy raqamli infratuzilmani rivojlantirishga hissa qo'shadi - bu aholi va turli shakldagi tadbirkorlarning raqamli texnologiyalarda muvaffaqiyatli ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoitlarning asosi. BMT ma'lumotlariga ko'ra, iqtisodiy jihatdan eng ko'p rivojlangan mamlakatlar.

Xitoy bu erda ayniqsa faol, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda oldingi darajaga o'tish va ishlab chiqarish va sotish tarkibida ishlab chiqarishdan keyingi vazifalar qo'shimcha qiymat ulushi eng muhim bo'lgan zanjirlar. O'zining "jasur yangi sanoat strategiyasi" doirasida Xitoy ushbu maqsadni butun milliy iqtisodiyotda qo'yishni rejalashtirmoqda.

2025 yilgacha bo'lgan davr biroq, mamlakatlar o'rtasida rivojlanish darajasi o'sib bormoqda,

Mintaqalar va kompaniyalar raqamli savdoda, shuningdek, umuman global raqamli sektorda eng sezilarli bo'lib bormoqda.

Korxona ichidagi tovar aylanmasining (globallashgan korporatsiyalar doirasida), butlovchi qismlar va boshqa oraliq mahsulotlar ulushi ortib bormoqda. Masalan, O'zbekistonda faoliyat yurituvchi xorijiy avtomobil zavodlari boshqa mamlakatlardan keladigan butlovchi qismlarning 90 foizidan foydalanadi.

Lekin ayni paytda arzon import texnologiyalar va butlovchi qismlardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan qashshoq mamlakatlar tovarlari globallashgan korporatsiyalar, import qiluvchi mamlakatlarning o'sishiga olib keladi.

Tovarlarning reeksporti keskin o'sib bormoqda, Ularning ulushi jahon eksportining to'rtidan bir qismiga yetdi. Masalan, umuman olmosga ega bo'lmagan Isroil

konlari, olmos yetkazib beruvchi sifatida jahon bozorida yetakchi beshta davlatdan biri hisoblanadi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, eng faol tranzit savdoni AQSH, Gollandiya, Gonkong va Rossiya amalga oshiradi.

2. Jahon Bozorining Yukori Texnologiyalar Bilan Rivojlanish Istiqbollari

XX asrning oxirida elektronika, radiofizika, optoelektronika va lazer texnologiyasi, zamonaviy materialshunoslik, kimyo, mikrobiologiya, zamonaviy aviatsiya va astronavtikani yaratish sohasidagi fundamental, texnologik va amaliy kashfiyotlar seriyasi bilan ajralib turdi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va mikro- va nanoelektronika sohasidagi ajoyib

natijalar eng yangi texnologiyalarga asoslangan mahsulotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. So'nggi yillarda davlatlarning iqtisodiy rivojlanishi asosan innovatsiyalar bilan bog'liq.

20-asrning oxirgi uchdan birida jahon iqtisodiyotining rivojlanishini tahlil qilish insoniyat jamiyatining samarali rivojlanishi uchun innovatsiyalardan foydalanish ko'lam katta rol o'ynay boshlaganini ko'rsatadi, bu ayniqsa asr oxirida kuchaydi. Bunday sharoitda eng muhimi, yangi texnologiyalarning "motorini" - axborot texnologiyalarini yanada rivojlantirishdir.

Axborot texnologiyalari (IT) deganda ijtimoiy hayotning barcha sohaları uchun axborotni yaratish, to'plash, qayta ishlash, saqlash va uzatish uchun kompyuter texnologiyalari va kommunikatsiya tizimlaridan foydalanish tushunilishi kerak [9]. Axborot texnologiyalari zamonaviy axborot biznesining asosiy tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi: kompyuterlar, terminallar, kompyuter texnikasi, optik uskunalar, mikrofilmlar, lazer disklari, bosmaxona uskunolari va nusxa ko'chirish.

Axborot texnologiyalarining hozirgi davrining ajoyib texnologik yutuqlarini tan olgan ko'plab mutaxassislar ushbu sohada keyingi taraqqiyotni bashorat qilishdi. Beshta asosiy tendentsiya bu taraqqiyotni boshqaradi:

1. axborot mahsulotining rolini oshirish;
2. o'zaro ta'sir qilish qobiliyatini rivojlantirish (moslik);
3. oraliq aloqalarni yo'q qilish (tezkorlik);
4. globallashtirish;
5. konvergensiya.

Uskuna, aloqa va dasturiy ta'minotni o'z ichiga olgan apparat evolyutsiyasi notekis va spazmatik tarzda davom etadi. Kompyuter texnikasining rivojlanishi geometrik progressiyada sodir bo'ladi. Har yarim yilda kompyuter unumdorligi ikki baravar oshadi [10].

Shunday qilib, so'nggi paytlarda IT-texnik yordamni rivojlantirishda quyidagi ustun tendentsiyalar paydo bo'ldi:

1. uchta yo'nalishni - maishiy elektronika, aloqa va kompyuterlarni birlashtirish;
2. bu konvergensiyaning arzonroq mahsulotlari;
3. qurilmalarni miniatyuralashtirish va foydalanish imkoniyatini oshirish.

Bozor iqtisodiyoti hukm surayotgan mamlakatlarda ilmiy-texnikaviy va texnologik taraqqiyotning ustuvor yo'nalishlarini tanlashga davlat tomonidan jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Global ilmiy-texnik fikrni kuzatib borish, yangi texnologiyalar sohasidagi tendentsiyalarni kuzatish, innovatsion jarayonda ham yaqin, ham uzoqroq "yurishlarni" oldindan ko'rish, birinchi navbatda, kompaniyalarning o'z ishi. Yirik kompaniyalar bunday muammolarni mustaqil ravishda hal qilish yoki tegishli tahliliy markazlar xizmatlaridan foydalanish bilan yaxshi hal qilishadi. Biroq, ko'pchilik kichik va o'rta korxonalar buni qila olmaydi. Shu bois davlat ular uchun ilmiy-texnik makon bo'yicha o'ziga xos yo'riqnoma tuzishga, innovatsion yo'nalishni to'g'ri tanlashini osonlashtirishga harakat qilmoqda.

Zamonaviy ilmiy-texnikaviy prognoz - bu qaysi investitsiyalar va qaysi vaqtda tijoratlashtirish bosqichiga "yo'lda" bo'lishini baholashga imkon beradigan vositadir. Faoliyati yuqori texnologiyali mahsulotlarni yaratish va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlar uchun bu ma'lumot juda qimmatlidir, chunki bu oldindan jiddiy tayyorgarlik ko'rish imkonini beradi. Katta ehtimol bilan, O'zbekistonda yuqorida tavsiflanganlarga o'xshash ilmiy va texnik prognozlarni ishlab chiqish uchun yetuk ehtiyoj allaqachon mavjud bo'lib, bu borada sinchkovlik bilan o'rganish kerak.

Innovatsion jarayonlarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan vaqtni qisqartirish va bu maqsadlar uchun xarajatlarni kamaytirish bir qator shartlar bajarilgan taqdirda mumkin. Ushbu shartlarning umumiyligida, bir tomondan, ilmiy ishlanmalarni

amalg'a oshirish uchun ishlatiladigan tashkiliy modellarni tanlash, ikkinchi tomondan, innovatsiyalarni ishlab chiqarish muhim rol o'ynaydi.

3. Hozirgi Rivojlanish Bosqichida Jahon Tovar Bozorlarini O'rganishga Yondashuvlarning O'Zgarishi

Bozorni shakllantirishning o'zgaruvchan sharoitlarida jahon bozorlarining rivojlanish istiqbollarini tushunish uchun hozirgi rivojlanish bosqichida jahon tovar bozorlarini o'rganishga yondashuvlarni o'zgartirish, an'anaviy (yoki klassik) bozor tadqiqoti, tovar bozorini o'rganishning bir necha bosqichlari mavjud: ob'ektni aniqlash, materiallarni to'plash, tahlil qilish va prognoz qilish. Hozirgi vaqtda ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega, birinchi navbatda, tadqiqot ob'ektini aniqlashda, ya'ni mavjud tasniflarda mahsulotning o'rni, tasniflarining nomukammalligi va to'liq emasligi aniqlanadi. Mahsulotlarni diversifikatsiya qilish darajasining kengayishi bilan, mavjud mahsulot tasniflarini tez o'zgaruvchan assortimentga, ayniqsa tayyor mahsulotlarga faolroq moslashtirish uslubiy jihatdan asoslanadi. Bu ko'proq darajada an'anaviy bozorlarning yuqori texnologiyali segmentlariga va nbik-konvergent texnologiyalarning innovatsion mahsulotlariga taalluqlidir. Bundan tashqari, mahsulot va uning iste'mol xususiyatlarini tasniflashdagi qiyinchiliklarni o'z ichiga olgan boshqa juda qiyin muammolar ham mavjud. Masalan, konvergent texnologiyalar asosida ishlab chiqarilgan tovarlarning iste'mol xususiyatlarini baholashda muammolar ilmiy rivojlanishning hozirgi bosqichida mumkin bo'lgan qo'shimcha mahsulotlarni tushunishning etishmasligi tufayli yuzaga keladi.

Tegishli mahsulotlardan foydalanishning 42 foydalari yoki, ehtimol, xavf yoki yon ta'siri. Bu, birinchi navbatda, turli mamlakatlar va turli manbalardan olingan ma'lumotlarning taqqoslanmasligi tufayli yangi tovarlar bozorlarining eng muhim ko'rsatkichlarini aniqlash uchun materiallarni to'plash va to'plash bosqichida muammolarga olib keladi. Asosiy sabab, shuningdek, ilmiy-texnika taraqqiyotining zamonaviy to'liqlinining moddiyLashtirilgan yutuqlarini to'liq aks ettiruvchi mahsulot tasniflarining ishlab chiqilmaganligidadir. Shunga ko'ra, bozorning rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilish va prognoz qilish qiyinlashadi, jahon tovar bozorlarini o'rganishdagi yana bir metodologik muammolar global ishlab chiqarish tizimlari va global qiymat zanjirlarining faol rivojlanishi bilan bog'liq.

Biz nafaqat statistik jihatlar haqida, balki unchalik ko'p emas (UNCTad 2013 yilgi jahon investitsiyalari bo'yicha hisobotida [Jahon investitsiya hisoboti 2013, 2014]) batafsil bayon etilgan), balki bozorlarda talab va taklif omillarini to'liq aniqlash imkoniyati haqida ham gapiramiz. ishlab chiqarish jarayonining parchalanishi sharoitida yaratilgan tovarlar, umuman olganda, jahon tovar bozorlaridagi zamonaviy tendentsiyalarni o'rganishda yuzaga kelayotgan muammolarning xilma-xilligini hisobga olgan holda, ushbu murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish va prognozlash usullarini ishlab chiqish tahlil qilingan o'zgarishlardan orqada qolmoqda.

Xulosa 21-asrning jahon tovar bozorlarida bozor sharoitlari va omillarining murakkab o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turadi. Ularning o'zaro ta'siri natijasi ularning rivojlanish tendentsiyasining ma'lum bir o'zgarishi deb hisoblanishi mumkin. Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, makroiqtisodiy shoklarning xronologik mos kelishi, dunyoning alohida davlatlarining turli sur'atdagi rivojlanishi va geosiyosiy beqarorlik mamlakatlarning xomashyo va tayyor mahsulot va bozorlardagi mavqeini qayta taqsimlanishiga olib keldi.

Rivojlangan mamlakatlar guruhida yoqilg'i, xomashyo va qishloq xo'jaligi tovarlari savdosining kengayishi kuzatildi. Qayta ishlangan xomashyo va yarim tayyor mahsulotlar ulushining ortishi hisobiga bozor tuzilmasi murakkablashdi. Rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida deyarli barcha asosiy mahsulot guruhlarida tovar oqimining yo'nalishi bo'yicha harakati kuchaydi. Bundan tashqari, diversifikatsiya yo'nalishi bo'yicha jahon bozorlarining tovar tarkibidagi evolyutsion o'zgarishlar paydo bo'lishi bilan to'ldirildi. Tubdan yangi xususiyatlarga

ega nbik-konvergent texnologiyalari mahsulotlari. Shu munosabat bilan, innovatsion tovarlarning moddiy ishlab chiqarish sohasi va tegishli xizmatlarning o'zaro ta'siri kuchaydi. Bozorni shakllantirish omillari va shartlarining murakkab munosabatlari ham ko'plab narxlar nisbatlarining o'zgarishiga va o'zgaruvchanlikning oshishiga olib keldi. Tovar bozorlaridagi narxlar, barcha turdagi xom ashyo narxlari dinamikasi, o'tgan asrning yetmishinchi yillarida bo'lgani kabi, faqat biznes vakillarining e'tibori ob'ekti bo'lishni to'xtatdi, balki umumiy iqtisodiy va hatto ijtimoiy hayotning toifasiga aylandi.

Umumiy Baholash

Jahon bozori zamonaviy xalqaro iqtisodiy aloqalarning markaziy elementi bo'lib, global miqyosdagi savdo jarayonlarining rivojlanishi va o'zgarishi bilan bog'liq holda o'zgarib bormoqda. 21-asrda jahon bozori globallashuv, raqamlashtirish, va innovatsiyalar bilan belgilangan. Bu davrda yuqori texnologiyalar, xizmatlar bozori va intellektual faoliyat mahsulotlari alohida ahamiyat kasb etdi.

Jahon bozori turli mamlakatlar va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash uchun muhim platforma bo'lsa-da, xomashyo, oziq-ovqat xavfsizligi va raqamli infratuzilma kabi sohalaridagi muammolarni hal qilish uchun barqaror strategiyalar zarur. Shu bilan birga, globallashuvning iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirlari chuqur tahlil qilishni talab qiladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun jahon bozorida ishtirok etishning asosiy vazifalari eksport tarkibini diversifikatsiya qilish, yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish, va raqamli savdo imkoniyatlarini kengaytirishdan iboratdir.

rivojlanish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot natijalari jahon bozorida raqobatbardoshlikni ta'minlashda asosiy omil bo'lib qolmoqda. Shu sababli, davlatlar uchun xalqaro iqtisodiy aloqalarda raqobatdosh ustunlikka erishish uchun ichki infratuzilma va texnologik bazani mustahkamlash nihoyatda muhimdir.

Kelajakda jahon bozoridagi barqarorlik va samaradorlikni ta'minlash uchun davlatlararo hamkorlikni kuchaytirish va global muammolarni birgalikda hal etishga yo'naltirilgan strategik yondashuvlar zarur.

Адабиетлар ²

1. Гуреева М.А. Мировая экономика: учеб.пособие / М.А. Гуреева. – М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 368 с.
2. Ковтун Е. Н., Толмачева Т. А., Луганская О. А. Проблемы процессов глобализации и деглобализации в современной мировой экономике // Молодые экономисты - будущему России: сборник научных трудов по материалам XI 3.Международной научно-практической конференции студентов и молодых ученых. - Ставрополь: ООО "СЕКВОЙЯ", 2019. - 534 с. 3. Ковтун Е. Н., Толмачева Т. А., Луганская О. А. Тенденции развития нетарифного регулирования на современном этапе // Современные исследования в гуманитарных и естественнонаучных отраслях: сборник ЦИФРОВАЯ НАУКА №4 2020 Международный научный журнал 34 научных статей. Ч. I / Научный ред. д. эк. наук, доц. С.В. Галачиева. – М.: Издательство «Перо», 2019. – 0,5 Мб. [Электронное издание].

² The bibliography and in-text citations were not organised according to APA 7 format, although it is stated in the congress call text and despite our warnings. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

3. Рагулина Ю.В. Международная торговля: учебник / Ю.В. Рагулина. – М.: Альфа-М: НИЦ ИНФРА-М, 2014. – 272 с.
4. Спартак А.Н, Лихачев А.Е. Долговременные тренды и новые явления в международной торговле // Российский внешнеэкономический вестник. 2018. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dolgovremennye-trendyi-novye-yavleniya-v-mezhdunarodnoy-torgovle> (дата обращения: 11.12.2019).
5. Тереевкова Е.В., Сапрыкина В.Ю. Словарь основных терминов и понятий по дисциплинам «Мировая экономика» и «Международные экономические отношения»: учеб.пособие. - Краснодар: ЮИМ, 2017. – 60 с.
6. Фролова Т.А. Мировая экономика: учебное пособие. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2017. – 150 с.
8. Годовой отчет МВФ о состоянии мировой торговли 2015-2018 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report2019-ru.pdf>
7. Белорусов А. С. Транснациональные корпорации в мировом хозяйстве // Мировая экономика. М.: Юристъ, 1999. С. 276—298.
8. Введение в информационный бизнес. М.: Финансы и статистика, 1996.
9. Инновационный процесс в странах развитого капитализма. М.: Изд-во МГУ, 1991.
10. Информационные системы в экономике. М.: Финансы и статистика, 1996.
11. Коваленко Г., Паномаренко А., Семенова Г. Российские предприниматели в инновационном бизнесе // Российский экономический журнал. 1997. № 4. С. 110—112.
12. Кравчук Т. Лицей информационных технологий // Компьютер-пресс. 1998. №9. С.
13. Миллер М. Дж. Компьютеры с человеческим лицом // PC magazine. Russian Edition. 1999. № 9. С. 36.
14. Рыцарева Е. Ганноверская какофония // Эксперт. 2000. № 9. С. 40.
15. Свищев М. Можно ли передать полис по проводам // Известия. 2000. № 46.
16. Фролов Ю. Прогулка по парку: [Научный парк МГУ] // Наука и жизнь. 1992. № 7. С. 2—4.
17. Шелюбская Н. Глобализация и региональная кооперация в сфере НИОКР // Проблемы теории и практики управления. 1999. № 6. С. 1—7.
18. Шукшунов В. Е. Фабрики высоких технологий // Независимая газета. 1996. 20 февраля. С. 6.

THE INFLUENCE OF THE ECONOMY ON THE DIRECTION OF TOURISM IN CENTRAL ASIA

O'roqova Saodat BAXRIDINOVNA ¹

Abstract

Tourism has become a vital sector in Central Asia, contributing significantly to the region's economic growth and development. Central Asia's unique blend of cultural heritage, natural landscapes, and historical sites offers vast potential for tourism, but the region's economic conditions, infrastructure, and geopolitical stability play crucial roles in determining its direction. This article explores how the economies of Central Asian nations—Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan—shape the development of the tourism sector. It examines the economic factors influencing tourism, including government investment, infrastructure development, foreign direct investment (FDI), and the impact of global economic conditions. The article also addresses the challenges faced by the tourism industry, such as inadequate infrastructure, fluctuating economic conditions, and political instability, while identifying opportunities for sustainable tourism development in the region. Through an analysis of the interrelationship between economic conditions and tourism trends, this study provides insights into the future direction of tourism in Central Asia.

Keywords: Central Asia, Economy, Tourism, Infrastructure, Foreign Direct Investment, Sustainable Development, Cultural Heritage, Economic Growth.

Introduction

Central Asia, comprising Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, has long been a crossroads of cultures, trade routes, and civilizations. With a rich history that includes the famous Silk Road, ancient cities, and unique landscapes, the region holds tremendous potential for tourism. However, the direction of tourism in Central Asia is heavily influenced by the economic conditions of the region's nations. Economic factors such as investment, infrastructure development, political stability, and income levels play crucial roles in determining the success and growth of the tourism industry. In recent years, the Central Asian economies have undergone significant transformations, marked by efforts to diversify from their traditional reliance on natural resources to other sectors such as tourism. While tourism offers an opportunity for economic diversification and growth, the sector's success depends on economic policies, investments in infrastructure, and the overall economic health of the region. This article explores how economic conditions in Central Asia influence the development and direction of tourism. By examining the key factors driving tourism growth and the challenges posed by economic and political instability, this study aims to provide a comprehensive analysis of the interconnections between the economy and

Economic growth is a key factor in determining the development of tourism in any region. In Central Asia, the countries that have experienced sustained economic growth, such as Kazakhstan and Uzbekistan, have been able to invest more in tourism infrastructure, marketing,

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, uroqovasaodat7777@gmail.com

and services. For example, Kazakhstan, with its oil and gas wealth, has invested significantly in building modern airports, hotels, and roads, which are essential for attracting international tourists. Similarly, Uzbekistan, benefiting from recent economic reforms, has focused on improving its tourism infrastructure, particularly in the historic cities of Samarkand, Bukhara, and Khiva. Economic growth also influences domestic tourism. As the middle class expands in Central Asian countries, more people are able to afford travel within the region. In Kazakhstan, for instance, domestic tourism has grown alongside international tourism, with citizens increasingly visiting natural reserves, ski resorts, and cultural sites. The development of tourism in Central Asia is closely linked to government investment in infrastructure. Tourism requires a well-developed transport network, including roads, airports, and railways, as well as high-quality hotels, resorts, and cultural attractions.

Central Asian governments have recognized the importance of tourism as a sector that can boost economic growth and create jobs, leading to increased government spending on infrastructure projects. Uzbekistan has been a leader in this regard, launching several large-scale infrastructure projects aimed at improving tourism. In recent years, the government has modernized airports, expanded railway networks, and invested in restoring historical monuments. These efforts have made Uzbekistan one of the fastest-growing tourist destinations in the region, attracting visitors to its ancient Silk Road cities. Similarly, Kazakhstan's government has invested heavily in developing tourism hubs such as Almaty, a popular destination for skiing and adventure tourism, and the capital city, Nur-Sultan. The "Kazakhstan 2050" strategy, which aims to diversify the economy, places a strong emphasis on tourism as a key sector for future growth. However, in countries such as Tajikistan and Kyrgyzstan, where government resources are more limited, the development of tourism infrastructure has lagged behind. These countries rely more on natural attractions such as mountains, rivers, and hiking trails, which require less infrastructure but still need basic transport and hospitality services.

Foreign direct investment (FDI) is another critical factor that influences the direction of tourism in Central Asia. FDI brings in much-needed capital for developing tourism infrastructure, hotels, and resorts. In Kazakhstan and Uzbekistan, FDI has played a significant role in the growth of the tourism sector, with international hotel chains and tourism operators setting up operations in major cities and tourist destinations. Kazakhstan, in particular, has benefited from FDI in the hospitality sector, with international hotel chains such as Marriott and Hilton opening branches in major cities. Similarly, Uzbekistan has attracted foreign investors to develop its cultural and historical sites, as well as its hospitality sector. FDI also brings expertise and global best practices to the region, helping to improve the quality of services and facilities available to tourists. However, attracting FDI requires a stable economic and political environment, which can be a challenge for some Central Asian countries. For instance, political instability and bureaucratic hurdles have deterred potential investors in Tajikistan and Kyrgyzstan, limiting the growth of their tourism sectors. Tourism offers an important opportunity for economic diversification in Central Asia, particularly for countries that are heavily dependent on natural resources.

Kazakhstan and Turkmenistan, for example, have economies that are reliant on oil and gas exports. As global energy markets fluctuate, these countries are looking to diversify their economies by developing sectors such as tourism. Kazakhstan's tourism strategy emphasizes eco-tourism, adventure tourism, and cultural tourism as key areas for diversification. By promoting the country's natural beauty, including its national parks and mountain ranges, Kazakhstan aims to attract tourists who are interested in outdoor activities and sustainable travel. Similarly, Uzbekistan has focused on leveraging its rich cultural heritage and historical landmarks to attract tourists. The government has introduced policies aimed at promoting cultural tourism, including visa-free travel for citizens of several countries, the development of tourist-friendly infrastructure, and marketing campaigns targeting international tourists. For countries such as Kyrgyzstan and Tajikistan, which

have fewer natural resources but abundant natural landscapes, tourism represents one of the few viable options for economic growth. Both countries are promoting adventure tourism, including trekking, mountaineering, and eco-tourism, as a way to attract tourists and generate revenue. While government investment in tourism infrastructure has increased in recent years, many Central Asian countries still face significant challenges in developing the necessary infrastructure to support a thriving tourism industry. Inadequate roads, limited public transport, and a lack of modern hotels and facilities remain major obstacles, particularly in rural areas and smaller cities. In Kyrgyzstan and Tajikistan, for example, many of the most popular tourist destinations, such as the Pamir Mountains and Lake Issyk-Kul, are located in remote regions with limited access to modern infrastructure. Poor road conditions and a lack of reliable transportation options make it difficult for tourists to reach these areas, limiting the potential for growth in adventure and eco-tourism.

Economic and political instability also pose significant challenges to tourism development in Central Asia. Countries such as Kyrgyzstan and Tajikistan have experienced periods of political unrest, which can deter tourists and investors alike. Additionally, fluctuating economic conditions, including inflation, currency devaluation, and unemployment, can make it difficult for governments to allocate resources to tourism development. Moreover, the ongoing global economic uncertainties, exacerbated by the COVID-19 pandemic, have further hindered the recovery of the tourism industry in the region. Travel restrictions, border closures, and decreased international travel have reduced the number of tourists visiting Central Asia, leading to losses in revenue and employment within the tourism sector. Bureaucratic barriers and regulatory challenges can also hinder the growth of tourism in Central Asia. Complex visa regulations, lengthy customs procedures, and a lack of clear investment policies can deter both tourists and foreign investors.

While some countries, such as Uzbekistan, have made efforts to simplify visa requirements and improve the ease of doing business, other nations still struggle with cumbersome bureaucracy. In Turkmenistan, for example, strict government control over tourism and limited access for international tourists have hindered the growth of the sector. The country's isolationist policies and restrictive visa regulations make it difficult for tourists to visit, despite the potential attractions of its natural landscapes and historical sites. As global demand for environmentally friendly tourism grows, Central Asia has the opportunity to position itself as a destination for eco-conscious travelers. Kyrgyzstan and Tajikistan, with their unspoiled natural environments, are well-suited for eco-tourism development. Initiatives such as community-based tourism (CBT) have already been successful in these countries, providing tourists with authentic experiences while supporting local communities. Expanding these initiatives and promoting sustainable tourism practices can help Central Asia attract a new wave of environmentally conscious tourists. Central Asia's rich cultural heritage, including the ancient Silk Road cities, Islamic architecture, and diverse ethnic traditions, is a major draw for international tourists. By investing in the preservation and promotion of cultural heritage sites, Central Asian countries can capitalize on this unique asset.

Tourism is increasingly recognized as a key driver of economic growth, especially for regions that possess unique cultural, historical, and natural attractions. Central Asia, often referred to as the heart of the Silk Road, is one such region, endowed with rich historical landmarks, diverse landscapes, and vibrant traditions. However, despite its potential, tourism in Central Asia has historically lagged behind other regions, primarily due to economic constraints. The economies of Central Asian countries vary significantly in terms of their size, structure, and stability, which directly impacts their ability to develop and sustain a robust tourism sector. Countries like Kazakhstan and Uzbekistan, which boast relatively stronger economies, have made significant progress in developing tourism infrastructure, while others, such as Kyrgyzstan and Tajikistan, continue to struggle with economic challenges that limit their capacity to invest in tourism. This article delves into how economic conditions shape the direction of tourism in Central Asia, examining both the challenges and opportunities that the region faces. The tourism industry in any

region is heavily influenced by the broader economic environment. Key economic factors such as government investment, the availability of foreign direct investment (FDI), infrastructure development, and overall economic stability play crucial roles in determining the trajectory of tourism growth. Government support is vital for the development of tourism infrastructure, such as airports, roads, hotels, and tourist attractions. In Central Asia, the extent to which governments invest in tourism varies significantly from country to country. Kazakhstan, the largest economy in Central Asia, has made substantial investments in tourism infrastructure as part of its broader economic diversification strategy. The country's government has identified tourism as a priority sector and has allocated funds to improve the country's transport infrastructure, build new hotels, and develop tourist attractions such as eco-parks and cultural heritage sites. Kazakhstan's capital, Nur-Sultan, and its largest city, Almaty, have become key hubs for both business and leisure tourism, attracting visitors from around the world.

Uzbekistan, under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev, has undergone significant economic reforms aimed at liberalizing the economy and promoting tourism. The government has invested heavily in the restoration of historical sites, particularly in cities like Samarkand, Bukhara, and Khiva, which are key stops along the Silk Road. Moreover, Uzbekistan has relaxed its visa requirements, making it easier for international tourists to visit. These efforts have led to a steady increase in tourist arrivals, positioning Uzbekistan as a leading tourism destination in Central Asia. On the other hand, Kyrgyzstan and Tajikistan, with their smaller and less developed economies, have struggled to make similar investments in tourism infrastructure. These countries face significant financial constraints, which limit their ability to build the roads, airports, and hotels needed to support large-scale tourism. While both countries have made efforts to promote eco-tourism and adventure tourism (particularly in their mountainous regions), they still face significant challenges in attracting investment and developing the necessary infrastructure.

Foreign direct investment (FDI) plays a critical role in the development of the tourism sector, providing the capital needed to build hotels, resorts, and other tourist facilities. In Central Asia, FDI levels vary significantly, with Kazakhstan and Uzbekistan attracting the bulk of investment due to their more developed economies and relatively stable political environments. Kazakhstan has been successful in attracting FDI, particularly in its hotel and hospitality sector. International hotel chains such as Hilton, Marriott, and Radisson have established a presence in the country, particularly in Almaty and Nur-Sultan, catering to both business travelers and tourists. Additionally, Kazakhstan has sought to attract investment in eco-tourism projects, particularly in its national parks and nature reserves. In recent years, Uzbekistan has made significant progress in attracting FDI, particularly in the tourism sector.

The government's economic liberalization policies, combined with efforts to improve the country's investment climate, have made Uzbekistan an attractive destination for foreign investors. International hotel chains are beginning to establish a presence in Uzbekistan's major cities, and there has been growing interest in developing cultural and eco-tourism projects. By contrast, Kyrgyzstan and Tajikistan continue to struggle with attracting FDI. Both countries face significant challenges, including political instability, weak legal frameworks, and inadequate infrastructure, which deter potential investors. While there has been some investment in eco-tourism projects, particularly in Kyrgyzstan's Issyk-Kul region, these investments remain limited compared to other parts of Central Asia. Infrastructure is the backbone of tourism development. Without well-developed roads, airports, and public transportation systems, it is difficult for tourists to access key destinations and enjoy their travel experiences. Central Asia faces significant challenges in terms of infrastructure development, with some countries making more progress than others. Kazakhstan's oil wealth has allowed it to invest heavily in infrastructure development. The country has built modern airports in major cities such as Nur-Sultan and Almaty, as well as an extensive

network of highways and railways that connect major tourist destinations. Kazakhstan's infrastructure is among the most developed in the region, making it easier for tourists to travel within the country. Uzbekistan has also made significant strides in infrastructure development, particularly in terms of improving its road and rail networks. The country has modernized its airports in Tashkent, Samarkand, and Bukhara, making it easier for tourists to travel to key cultural and historical sites. Additionally, Uzbekistan has invested in high-speed trains, which connect major cities and tourist destinations. In contrast, Kyrgyzstan and Tajikistan continue to face significant infrastructure challenges. Both countries have limited road networks, and many of their roads are in poor condition, making it difficult for tourists to access remote areas. Additionally, their airports are less developed, and public transportation systems are underfunded and inefficient. These infrastructure deficits significantly limit the potential for tourism growth in these countries.

While Central Asia has significant potential for tourism development, the region faces several challenges that hinder the growth of its tourism sector. These challenges include economic instability, inadequate infrastructure, bureaucratic barriers, and political uncertainty. Economic instability is one of the biggest challenges facing tourism development in Central Asia. Many of the region's countries, particularly Kyrgyzstan and Tajikistan, are highly dependent on remittances and foreign aid, making their economies vulnerable to external shocks. Economic instability can deter tourists from visiting the region, particularly if there are concerns about safety or access to basic services. Additionally, economic instability makes it difficult for governments to invest in tourism infrastructure and for businesses to attract the financing needed to develop hotels, restaurants, and other tourist facilities. Without a stable economic environment, it is difficult for the tourism sector to thrive. As discussed earlier, infrastructure deficits are a major challenge for tourism development in Central Asia. While Kazakhstan and Uzbekistan have made significant progress in improving their infrastructure, other countries in the region, particularly Kyrgyzstan and Tajikistan, still face significant challenges.

Inadequate road networks, poorly maintained airports, and underdeveloped public transportation systems make it difficult for tourists to access key destinations, particularly in remote areas. Bureaucratic barriers and visa regulations have historically been a significant impediment to tourism growth in Central Asia. In the past, many Central Asian countries had restrictive visa policies, making it difficult for international tourists to visit the region. However, in recent years, several countries, particularly Uzbekistan and Kazakhstan, have made efforts to simplify their visa processes and make it easier for tourists to visit. Uzbekistan has implemented an e-visa system, allowing citizens from over 80 countries to obtain visas online. Additionally, the country has introduced visa-free travel for citizens of several countries, including Japan, South Korea, and several European nations. These reforms have significantly boosted tourism arrivals in Uzbekistan. Kazakhstan has also simplified its visa process, introducing an e-visa system and offering visa-free travel to citizens of over 70 countries. These reforms have made it easier for international tourists to visit Kazakhstan, particularly for business and leisure travel.

While Kyrgyzstan has introduced visa-free travel for citizens of over 60 countries, Tajikistan still has relatively restrictive visa policies. Political instability and security concerns are another major challenge for tourism development in Central Asia. While countries like Kazakhstan and Uzbekistan have relatively stable political environments, others, particularly Kyrgyzstan and Tajikistan, have experienced periods of political unrest and instability. Additionally, security concerns, particularly in border regions, can deter tourists from visiting the region. Despite the challenges, Central Asia has significant opportunities for sustainable tourism development. The region's natural landscapes, rich cultural heritage, and growing interest in eco-tourism present opportunities for countries to develop their tourism sectors in a way that promotes environmental sustainability and cultural preservation. Eco-tourism is one of the fastest-growing segments of the global tourism industry, and Central Asia is well-positioned to take advantage of this trend.

Kyrgyzstan and Tajikistan, with their stunning mountain ranges and pristine natural environments, have significant potential for eco-tourism development. Both countries have already established several eco-tourism projects, particularly in their national parks and protected areas. Uzbekistan and Kazakhstan also have opportunities to develop eco-tourism, particularly in their nature reserves and national parks. In Kazakhstan, the government has made efforts to promote eco-tourism in areas such as the Altai Mountains and the Caspian Sea region.

Tourism in Central Asia is a growing industry with significant potential due to the region's rich cultural heritage, diverse landscapes, and historical significance, particularly along the ancient Silk Road. However, the development and direction of tourism in Central Asia are deeply influenced by the economic conditions of the region. Factors such as government investment, infrastructure development, foreign direct investment (FDI), political stability, and overall economic policies play a crucial role in shaping the tourism landscape in countries like Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. One of the most direct ways the economy influences tourism is through infrastructure investment. Tourism relies heavily on the availability of well-developed infrastructure, including airports, roads, hotels, and tourist facilities. Economically stronger nations in Central Asia, such as Kazakhstan and Uzbekistan, have been able to invest significantly in tourism-related infrastructure, making it easier for tourists to access and explore the region. With its vast oil and gas wealth, Kazakhstan has been able to fund large-scale infrastructure projects, including modern airports, roads, and luxury hotels. Cities like Nur-Sultan (formerly Astana) and Almaty have become regional business and leisure hubs, attracting international travelers. Kazakhstan's growing wealth has also allowed it to invest in eco-tourism and adventure tourism projects, capitalizing on its stunning natural landscapes.

Uzbekistan has similarly made strides in developing its tourism infrastructure, particularly under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev. The country has improved its airports, expanded hotel offerings, and developed high-speed rail connections between key tourist destinations like Tashkent, Samarkand, and Bukhara. These investments have made Uzbekistan one of the most popular tourism destinations in Central Asia. In contrast, countries like Kyrgyzstan and Tajikistan, with smaller and less developed economies, have struggled to make similar investments. Poor infrastructure, such as inadequate roads and airports, has limited the growth of tourism in these countries despite their natural beauty and cultural attractions. Government policies and economic reforms have a significant impact on the tourism sector. Central Asian countries that have implemented economic reforms aimed at liberalizing their economies and improving their business environments have seen positive results in tourism growth. Uzbekistan's recent economic reforms have played a pivotal role in boosting its tourism industry. The government has simplified visa regulations, introduced e-visas, and implemented visa-free travel for citizens of over 80 countries. Additionally, Uzbekistan has worked to improve its investment climate, attracting foreign investors to develop hotels, resorts, and other tourist facilities. These efforts have resulted in a sharp increase in tourist arrivals, making Uzbekistan one of the region's top tourism destinations.

Foreign direct investment (FDI) is essential for developing tourism infrastructure and services, such as hotels, resorts, and tour operators. Countries that have successfully attracted FDI into their tourism sectors have seen significant growth in tourist arrivals. Uzbekistan, thanks to its economic liberalization and improved investment climate, has also attracted FDI in its tourism sector. Several international hotel chains have entered the Uzbek market, and there has been growing interest in developing cultural and eco-tourism projects. FDI has played a key role in improving the quality of tourist facilities in cities like Samarkand, Bukhara, and Khiva. Economic stability is a critical factor in attracting tourists. Countries with stable economies are generally seen as safer and more appealing destinations for international travelers. Conversely, economic

instability, often accompanied by inflation, currency devaluation, and political unrest, can deter tourists.

Central Asia's rich cultural heritage, particularly its historical significance as a key part of the Silk Road, presents significant opportunities for cultural heritage tourism. Cities like Samarkand, Bukhara, and Khiva in Uzbekistan are world-renowned for their stunning architecture and historical significance, attracting tourists from around the world. Uzbekistan has been particularly successful in promoting its cultural heritage tourism, with efforts to restore historical sites and promote them internationally. The country's UNESCO World Heritage Sites, including the Registan in Samarkand and the Historic Centre of Bukhara, are major draws for international tourists. Regional cooperation is essential for promoting tourism in Central Asia. By working together, Central Asian countries can develop regional tourism routes, promote cross-border tourism, and attract international tourists to the region as a whole. The Silk Road, for example, is a key regional tourism route that connects multiple Central Asian countries, offering opportunities for joint promotion and development. The Silk Road Tourism Initiative, supported by organizations such as the United Nations World Tourism Organization (UNWTO), promotes regional cooperation in developing tourism along the historic Silk Road. This initiative has helped Central Asian countries work together to promote their shared cultural heritage and attract international tourists.

The tourism sector in Central Asia holds immense potential, but its growth is closely linked to the region's economic conditions. Countries with stronger economies, such as Kazakhstan and Uzbekistan, have been able to invest in tourism infrastructure, attract FDI, and promote their tourism sectors effectively. However, other countries, particularly Kyrgyzstan and Tajikistan, face significant economic challenges that limit their ability to develop their tourism industries. Despite these challenges, there are significant opportunities for sustainable tourism development in Central Asia. The region's natural landscapes, cultural heritage, and growing interest in eco-tourism offer avenues for growth. By addressing infrastructure deficits, simplifying visa processes, promoting regional cooperation, and investing in sustainable tourism practices, Central Asia can unlock the full potential of its tourism sector, contributing to economic growth and development across the region.

Uzbekistan has already made significant strides in this area, promoting its UNESCO World Heritage sites and organizing cultural festivals that attract tourists from around the world. Other countries in the region can follow Uzbekistan's example by investing in the restoration of historical sites and developing cultural tourism products that highlight the region's unique heritage. Regional cooperation is essential for the growth of tourism in Central Asia. By working together to promote the region as a unified tourist destination, Central Asian countries can benefit from increased marketing power and shared resources. Collaborative initiatives, such as the Silk Road tourism project, aim to promote Central Asia as a key stop on the historic trade route, attracting tourists interested in history, culture, and adventure. Improving cross-border infrastructure, simplifying visa regulations, and developing joint tourism marketing strategies can help the region attract more tourists and increase its share of the global tourism market.

Conclusion

I want to say, the tourism industry in Central Asia holds great potential, but its growth is closely tied to the economic conditions of the region's nations. Economic factors such as government investment, FDI, infrastructure development, and political stability play crucial roles in shaping the direction of tourism in Central Asia. While the region faces challenges such as inadequate infrastructure, bureaucratic barriers, and economic instability, it also has significant opportunities for sustainable tourism development through eco-tourism, cultural heritage promotion, and regional cooperation. To fully realize the potential of tourism, Central Asian

countries must continue to invest in infrastructure, create a favorable environment for foreign investment, and work collaboratively to promote the region as a unified destination. By addressing the economic and structural challenges that hinder tourism growth, Central Asia can harness the power of tourism to drive economic diversification, create jobs, and promote sustainable development.

References²

- Asian Development Bank (2020). *Tourism as a Driver of Economic Growth in Central Asia*. Manila: ADB Publications.
- Eshov, M. (2019). Tourism Infrastructure Development in Uzbekistan: Prospects and Challenges. *Journal of Central Asian Studies*, 11(2), 45-63.
- International Monetary Fund (IMF) (2021). *Economic Reforms and Tourism Development in Central Asia*. Washington, D.C.: IMF Press.
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2020). *Tourism in Central Asia: Challenges and Opportunities*. Madrid: UNWTO.
- World Bank (2021). *Central Asia's Economic Outlook and the Role of Tourism in Economic Diversification*. Washington, D.C.: World Bank Group.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently arranged according to APA 7 format, despite the fact that it was stated in the congress call text and despite our warnings. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

LOGISTICS CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN UZBEKISTAN'S ECONOMY

Ramazonov Ravshanjon YOQUB O'G'LI¹

Abstract

Logistics plays a vital role in the economic development of any country, and Uzbekistan, being a landlocked nation, faces unique challenges in this sector. The country's strategic location as a link between Europe and Asia offers significant opportunities for trade and logistics development, yet its geography, infrastructure, and regulatory hurdles create substantial obstacles. This thesis explores the logistics challenges that Uzbekistan faces, including infrastructure limitations, regulatory bottlenecks, and regional dependencies. At the same time, it examines the opportunities available to the country, such as its growing role in regional connectivity, the potential of the Belt and Road Initiative, and ongoing efforts to modernize the logistics sector. By addressing these challenges and leveraging its opportunities, Uzbekistan can strengthen its logistics sector, leading to increased trade, investment, and economic growth.

Logistics is a critical component of Uzbekistan's economic development, and the country's ability to overcome its logistics challenges will determine its future success in global trade. While Uzbekistan faces significant obstacles related to its landlocked geography, underdeveloped infrastructure, and regulatory inefficiencies, the country also possesses unique opportunities to become a regional logistics hub. By leveraging initiatives like the Belt and Road Initiative, modernizing its logistics sector, and attracting foreign investment, Uzbekistan can strengthen its logistics capabilities and achieve sustained economic growth. Addressing these challenges and capitalizing on opportunities will be essential for Uzbekistan to position itself as a competitive player in the global logistics landscape.

Keywords: Logistics, Uzbekistan, Economic Development, Infrastructure, Trade, Belt and Road Initiative, Landlocked, Regional Connectivity

Introduction

Logistics is a critical component of modern economies, enabling the movement of goods, services, and people efficiently and cost-effectively. For Uzbekistan, a country situated in the heart of Central Asia, logistics holds significant strategic importance. The country's landlocked geography presents both challenges and opportunities in developing a competitive logistics sector. While Uzbekistan's location as a key node along the ancient Silk Road and the modern Belt and Road Initiative (BRI) offers significant potential for becoming a regional logistics hub, several challenges must be addressed to unlock this potential.

The goal of this thesis is to analyze the logistics challenges facing Uzbekistan's economy and explore the opportunities that can enhance the country's logistics capabilities. By identifying key problem areas, such as infrastructure gaps and regulatory hurdles, as well as highlighting strategic advantages, such as Uzbekistan's role in regional trade networks, this thesis aims to provide a comprehensive overview of the country's logistics landscape. Understanding these

---

¹ Logistic Lecturer, Bukhara University of Innovation, ravshan.ramazonov77@bui.uz

dynamics will allow Uzbekistan to implement effective strategies to modernize its logistics sector and achieve sustained economic growth.

1. Landlocked Geography and Limited Access to Ports

One of the most significant logistics challenges for Uzbekistan is its landlocked geography. As a country without direct access to the sea, Uzbekistan relies heavily on neighboring countries for access to international markets. The lack of seaports makes it difficult to engage in global trade without depending on costly and time-consuming land-based transport routes. Transporting goods to and from ports such as those in China, Russia, and Kazakhstan requires passing through multiple borders, leading to delays and increased costs.

The reliance on land-based transport routes, primarily through rail and road networks, adds to the logistical complexity. Any disruptions in transit countries, such as political instability or regulatory changes, can severely impact Uzbekistan's supply chains. The country's location, while strategically advantageous, also makes it vulnerable to external factors that could hinder its ability to move goods efficiently.

2. Underdeveloped Infrastructure

Uzbekistan's logistics infrastructure, though improving, remains underdeveloped in comparison to global standards. The country's road and railway networks require significant investment to meet the growing demand for domestic and international trade. While Uzbekistan has made progress in modernizing its transportation infrastructure, particularly with the construction of new highways and railways, many of the existing routes suffer from poor maintenance, limited capacity, and outdated technologies.

For instance, the country's rail network, which is crucial for freight transport, needs further expansion and modernization to support higher volumes of trade. Additionally, Uzbekistan's airports and logistics hubs are still in the early stages of development, limiting the country's capacity to handle large volumes of air cargo. Without substantial improvements in infrastructure, Uzbekistan's logistics sector will struggle to meet the demands of a modern economy and facilitate efficient trade routes.

3. Regulatory and Bureaucratic Hurdles

Logistics in Uzbekistan is also hindered by regulatory and bureaucratic challenges. Complex customs procedures, inconsistent regulations, and delays at border crossings increase the cost and time required to transport goods. These inefficiencies can make Uzbekistan less competitive in the global market, particularly when compared to countries with more streamlined logistics processes.

Customs clearance procedures in Uzbekistan often involve lengthy documentation and inspections, contributing to bottlenecks at border checkpoints. The lack of digitalization in customs and logistics management further complicates the movement of goods. Harmonizing regulatory frameworks and adopting digital solutions for customs clearance and tracking could significantly reduce delays and improve logistics efficiency.

4. Regional Dependencies and Political Risks

Uzbekistan's reliance on neighboring countries for access to global markets introduces geopolitical and political risks. Transit routes through countries such as Kazakhstan, Russia, and China are critical for Uzbekistan's trade, but any disruptions in these countries—whether due to political tensions, sanctions, or logistical blockades—can have a direct impact on Uzbekistan's economy.

Furthermore, regional political instability in areas like Afghanistan can affect Uzbekistan's southward trade routes, complicating efforts to expand trade beyond Central Asia. Uzbekistan's ability to manage these regional dependencies and mitigate associated risks will be crucial for the development of its logistics sector.

As Uzbekistan works to modernize its logistics sector, integrating advanced technologies will be crucial for enhancing efficiency and competitiveness. The adoption of digital tools and technologies, such as blockchain, artificial intelligence (AI), big data analytics, and Internet of Things (IoT), can help Uzbekistan streamline logistics operations, improve supply chain transparency, and reduce inefficiencies. "The integration of digital technologies into Uzbekistan's logistics sector can drastically improve the efficiency of supply chains and reduce costs. For example, blockchain technology offers a secure, transparent, and immutable ledger that can track goods from origin to destination. This can be particularly useful for ensuring the authenticity and compliance of products crossing multiple borders, thus reducing delays related to customs and regulatory checks. The use of blockchain can also eliminate fraudulent activities and improve trust among trade partners."

"Artificial Intelligence (AI) and big data analytics can further optimize logistics operations by enabling real-time decision-making. AI can analyze traffic patterns, predict weather-related disruptions, and recommend the most efficient transportation routes, while big data analytics can provide insights into inventory management, demand forecasting, and customer preferences. By adopting these technologies, Uzbekistan can make its logistics sector more responsive and adaptable to changing market conditions." "Furthermore, the Internet of Things (IoT) can enable better asset tracking and monitoring by connecting vehicles, containers, and warehouses to a centralized system. IoT sensors can provide real-time information on the condition of goods, helping businesses minimize spoilage, damage, or delays. This is particularly important for sectors such as agriculture and pharmaceuticals, where maintaining product quality is critical. By integrating IoT into its logistics operations, Uzbekistan can enhance its ability to manage complex supply chains and improve customer satisfaction."

Public-private partnerships (PPPs) are key to advancing Uzbekistan's logistics sector by combining the strengths of both the public and private sectors. PPPs can accelerate infrastructure development, bring in private sector expertise, and secure financing for large-scale logistics projects. "Public-private partnerships offer a practical solution to address Uzbekistan's infrastructure funding gap. By partnering with international logistics firms, infrastructure developers, and technology providers, the government can leverage private investment and expertise to modernize key transportation corridors, logistics hubs, and trade facilitation systems. PPPs can also promote innovation by introducing global best practices in areas such as port management, rail freight operations, and air cargo handling." "One successful example of a PPP in logistics is the development of the Navoi Free Industrial Economic Zone, which has attracted foreign investment and facilitated the construction of modern logistics facilities. The government can replicate this model by establishing more free economic zones with a focus on logistics and transportation. These zones can act as magnets for foreign investment, enabling Uzbekistan to strengthen its position as a regional logistics hub." "PPPs also provide opportunities to improve the country's soft infrastructure, such as regulatory frameworks, trade facilitation processes, and customs systems. By working closely with private sector stakeholders, the government can introduce digital solutions that reduce bureaucracy, enhance transparency, and lower the costs of doing business. This will not only improve the competitiveness of Uzbekistan's logistics sector but also foster economic growth by increasing the country's appeal as a destination for international trade.

As Uzbekistan develops its logistics sector, sustainability must be a core consideration. The transportation and logistics industries are significant contributors to greenhouse gas emissions and environmental degradation, and addressing these issues will be critical for Uzbekistan's long-term economic and environmental sustainability. Implementing green logistics practices, such as using renewable energy and adopting eco-friendly transportation methods, can help reduce the environmental impact of logistics operations. "To promote sustainability in logistics, Uzbekistan should prioritize investments in green transportation infrastructure. This includes expanding electrified rail networks, which offer a more energy-efficient and environmentally friendly alternative to road transport for long-distance freight. The government can also incentivize the use of electric vehicles (EVs) for last-mile deliveries in urban areas, reducing emissions and improving air quality in major cities like Tashkent and Samarkand." "Another approach to sustainable logistics is the use of renewable energy in logistics hubs, warehouses, and distribution centers. Installing solar panels on logistics facilities and using renewable energy sources to power transportation fleets can significantly reduce the carbon footprint of logistics operations. Additionally, businesses can adopt energy-efficient practices in warehousing, such as using smart lighting systems and advanced climate control technologies to minimize energy consumption."

"Implementing green logistics practices not only helps protect the environment but also enhances Uzbekistan's competitiveness in global markets. Many international businesses now prioritize sustainability in their supply chains and are more likely to partner with logistics providers that meet high environmental standards. By positioning itself as a leader in green logistics, Uzbekistan can attract more foreign investment and become a preferred destination for sustainable trade." Uzbekistan is not alone in facing the challenges of being a landlocked country. Several other landlocked nations, such as Switzerland, Austria, and Kazakhstan, have successfully overcome logistics constraints through strategic infrastructure investments, regional cooperation, and trade facilitation measures. Uzbekistan can draw valuable lessons from these countries to improve its logistics sector. "Switzerland, despite being landlocked, has developed one of the most efficient logistics networks in the world. The country's success can be attributed to its strong rail and road infrastructure, efficient customs processes, and integration into European trade networks."

Switzerland's focus on rail freight as a primary mode of transportation has helped reduce congestion on roads and minimize environmental impact. Uzbekistan can adopt a similar approach by prioritizing investments in rail infrastructure and enhancing cross-border rail connectivity with neighboring countries." "Austria offers another valuable example for Uzbekistan. As a landlocked country with extensive trade ties to both Western and Eastern Europe, Austria has invested heavily in multimodal logistics hubs that facilitate the seamless transfer of goods between rail, road, and air transport. Uzbekistan can replicate Austria's multimodal logistics strategy by developing logistics hubs that integrate different modes of transportation, allowing for more efficient movement of goods across Central Asia." "Kazakhstan, Uzbekistan's neighbor and fellow landlocked country, has also made significant strides in logistics development through its participation in the Belt and Road Initiative (BRI). Kazakhstan's Khorgos Gateway, a dry port on the China-Kazakhstan border, has become a key transit point for goods moving between Europe and Asia. Uzbekistan can learn from Kazakhstan's experience by developing its own dry ports and logistics hubs along strategic trade routes, facilitating faster and more efficient trade with China, Russia, and other major markets."

One of Uzbekistan's key opportunities lies in fostering regional cooperation to improve connectivity and integrate more deeply into global trade networks. By strengthening ties with neighboring countries and participating in regional trade agreements, Uzbekistan can overcome some of its logistical challenges and boost its role in the global economy. "Uzbekistan's membership in regional organizations such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and its involvement in the Eurasian Economic Union (EEU) provide opportunities to enhance regional

cooperation in logistics. Through these platforms, Uzbekistan can negotiate better transit agreements, reduce tariffs, and harmonize customs procedures with neighboring countries. These efforts will not only reduce trade barriers but also improve the efficiency of cross-border logistics, making Uzbekistan a more attractive destination for international trade." "Additionally, Uzbekistan can collaborate with countries like China, Russia, and Kazakhstan to develop transnational transportation corridors that facilitate the movement of goods between Europe and Asia. Initiatives like the Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) program, which aims to improve transport connectivity in the region, offer a framework for joint infrastructure projects and logistics modernization. By working together with its neighbors, Uzbekistan can position itself as a key transit country along important trade routes." "Improving regional connectivity will also require investments in digital infrastructure to support the exchange of trade-related information across borders. Digital platforms that enable real-time tracking of shipments, streamline customs clearance, and facilitate data sharing between countries can significantly enhance the efficiency of regional trade. Uzbekistan can take the lead in promoting digital connectivity by adopting electronic customs systems, trade facilitation software, and blockchain-based supply chain management solutions."

Uzbekistan's logistics sector holds significant potential for driving the country's economic growth, but it must overcome several challenges related to its landlocked geography, infrastructure limitations, regulatory hurdles, and environmental sustainability. By adopting advanced technologies, fostering public-private partnerships, and learning from other landlocked nations, Uzbekistan can transform its logistics sector into a competitive advantage. Furthermore, participation in regional cooperation initiatives and the Belt and Road Initiative will allow Uzbekistan to enhance its connectivity, attract foreign investment, and play a central role in global trade networks. Addressing these challenges and capitalizing on these opportunities will enable Uzbekistan to strengthen its logistics capabilities and achieve sustained economic growth.

Global supply chain disruptions, as witnessed during the COVID-19 pandemic and recent geopolitical tensions, have highlighted vulnerabilities in logistics networks worldwide. Uzbekistan, with its dependence on cross-border trade and international supply routes, is not immune to these disruptions. Identifying the potential risks and formulating adaptation strategies will be critical for Uzbekistan's logistics sector to maintain resilience. "Recent global supply chain disruptions have exposed the vulnerabilities of Uzbekistan's logistics network, particularly its dependence on overland routes through neighboring countries. Geopolitical tensions, trade restrictions, and even natural disasters can lead to border closures or delays that severely impact the movement of goods. For example, disruptions along the China-Kazakhstan border due to political or logistical bottlenecks can cause significant delays in shipments, increasing costs for Uzbek exporters and importers alike." "To mitigate the risks associated with supply chain disruptions, Uzbekistan must diversify its trade routes and logistics options. This could include developing alternative routes through countries like Iran and Turkey, which provide access to maritime shipping lanes. Strengthening ties with alternative regional partners and securing long-term agreements for transit rights can help Uzbekistan maintain uninterrupted access to international markets." "Additionally, investing in domestic production capabilities for critical goods can reduce the country's reliance on global supply chains. By encouraging local manufacturing and building strategic reserves of essential goods, Uzbekistan can improve its ability to withstand global supply chain shocks and ensure the continued flow of key imports and exports."

The modernization of Uzbekistan's logistics sector will require not only investments in infrastructure but also the development of a highly skilled logistics workforce. Logistics management involves complex processes, including supply chain optimization, transportation planning, warehousing, and inventory management. Developing a robust education and training

system focused on logistics will be crucial for meeting the growing demand for skilled professionals in this sector. "As Uzbekistan's logistics sector continues to expand, the need for a skilled workforce has become increasingly apparent. Currently, there is a shortage of professionals with expertise in logistics management, supply chain analytics, and advanced technologies such as automation and digitalization. To address this skills gap, Uzbekistan's universities and vocational institutions must prioritize the development of specialized programs in logistics and supply chain management." "Collaborating with international institutions and industry experts can help Uzbekistan establish world-class logistics education programs. For instance, partnerships with leading logistics schools in Europe, the United States, and Asia can facilitate the exchange of knowledge, provide students with internships and practical training opportunities, and introduce global best practices to Uzbekistan's logistics sector." "Additionally, the government can incentivize companies to invest in workforce development through tax breaks, grants, and subsidies for training programs. By providing opportunities for continuous professional development, Uzbekistan can build a highly skilled logistics workforce capable of managing complex supply chains and leveraging cutting-edge technologies. This will be essential for enhancing the country's competitiveness in the global logistics market."

Uzbekistan's logistics sector offers numerous investment opportunities for both domestic and foreign investors. With the country's growing participation in regional trade networks and its strategic location along the Belt and Road Initiative, there is significant potential for investment in infrastructure, logistics services, and technology. Exploring these investment opportunities and understanding the sectors that are poised for growth can help Uzbekistan attract the capital needed to modernize its logistics systems. "The logistics sector in Uzbekistan is ripe for foreign direct investment (FDI), particularly in areas such as

Investors can capitalize on the growing demand for modern warehousing facilities in Uzbekistan, particularly as the country's e-commerce sector expands. Warehousing and fulfillment centers equipped with advanced technologies such as automated storage and retrieval systems (ASRS), inventory management software, and climate control solutions will be critical for supporting the efficient movement of goods in and out of Uzbekistan. "Another key area for investment is digital logistics platforms that can optimize supply chain management and improve transparency. Companies specializing in digital solutions, such as freight matching platforms, route optimization software, and blockchain-based supply chain management systems, can tap into Uzbekistan's logistics sector and offer services that improve efficiency and reduce costs. These platforms can also play a role in facilitating cross-border trade by integrating customs clearance, freight tracking, and payment processing into a single digital solution." Financing is a key challenge for the development of large-scale logistics infrastructure projects in Uzbekistan.

Public investment alone is insufficient to meet the growing demand for transportation networks, logistics hubs, and related infrastructure. Identifying innovative financing mechanisms, such as public-private partnerships (PPPs), sovereign wealth funds, and multilateral financing from international organizations, will be crucial for ensuring sustainable logistics growth. "Uzbekistan's government has recognized the need for alternative financing mechanisms to fund its ambitious infrastructure plans. Public-private partnerships (PPPs) provide an effective way to share the financial burden of large-scale projects between the public and private sectors. PPPs can be used to finance key logistics infrastructure projects, such as the expansion of railways, highways, and airports, by allowing private investors to participate in the construction, operation, and maintenance of these assets

Opportunities for Logistics Development in Uzbekistan

i. Strategic Location as a Regional Hub

Despite its challenges, Uzbekistan's location offers significant opportunities to become a regional logistics hub. Situated between Europe, Asia, and the Middle East, Uzbekistan has the potential to play a central role in regional trade networks. The country's participation in initiatives such as the Belt and Road Initiative (BRI) positions it as a key player in China's vision of connecting Europe and Asia through improved infrastructure and trade routes.

Uzbekistan's proximity to rapidly growing markets in Central Asia, coupled with its improved diplomatic relations with neighboring countries, provides a solid foundation for increasing its role in regional trade. By positioning itself as a logistics hub, Uzbekistan can attract foreign investment and develop its logistics infrastructure to support increased trade flows across the region.

ii. Belt and Road Initiative (BRI) and Infrastructure Investments

The Belt and Road Initiative represents a significant opportunity for Uzbekistan to overcome its logistics challenges. As part of the BRI, China has committed to investing in infrastructure projects that improve connectivity between Central Asia and global markets. Uzbekistan stands to benefit from these investments through the construction of new railways, highways, and logistics hubs that will reduce transportation costs and improve trade efficiency.

Key projects under the BRI, such as the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway, could significantly enhance Uzbekistan's access to Chinese and European markets. These projects not only improve physical infrastructure but also facilitate trade agreements and partnerships that streamline logistics processes across borders. Additionally, the development of logistics hubs within Uzbekistan, such as dry ports and free economic zones, will further strengthen the country's logistics capabilities.

iii. Modernization of the Logistics Sector

Uzbekistan has already taken steps to modernize its logistics sector, with a focus on digitalization and efficiency. The adoption of digital technologies, such as blockchain for supply chain management and real-time tracking systems, can streamline logistics operations and reduce inefficiencies. E-commerce, which is growing in Uzbekistan, presents another avenue for logistics development, as the need for efficient delivery and warehousing systems increases.

Investments in modern logistics facilities, including warehouses, cold storage, and transportation hubs, will improve the country's ability to handle increased trade volumes. The government's focus on developing transport corridors and logistics infrastructure will be essential in positioning Uzbekistan as a competitive player in global supply chains.

iv. Growing Foreign Investment in Logistics

Foreign direct investment (FDI) is a key factor in the development of Uzbekistan's logistics sector. The government has implemented reforms aimed at improving the investment climate and attracting international companies to participate in infrastructure and logistics projects. Uzbekistan's free economic zones (FEZs) offer tax incentives and regulatory benefits for foreign investors, encouraging the development of logistics facilities and services.

International logistics companies are increasingly viewing Uzbekistan as a strategic location for setting up operations that serve both regional and global markets. By fostering partnerships with these companies, Uzbekistan can enhance its logistics infrastructure and integrate into global supply chains.

Recommendations for Improving Uzbekistan's Logistics Sector

To fully capitalize on its logistics potential, Uzbekistan must address its challenges while seizing available opportunities. The following recommendations outline steps the country can take to improve its logistics sector:

- i. **Invest in Infrastructure:** Prioritize investments in transportation infrastructure, including road, rail, and air transport networks, to meet the demands of growing trade. Focus on upgrading existing infrastructure and building new transport corridors that connect Uzbekistan to key global markets.
- ii. **Streamline Regulatory Processes:** Simplify customs procedures and harmonize logistics regulations to reduce delays at border crossings. The adoption of digital solutions, such as electronic customs clearance and automated tracking systems, will enhance efficiency and reduce costs.
- iii. **Enhance Regional Cooperation:** Strengthen diplomatic and trade relations with neighboring countries to ensure stable and reliable transit routes. Participation in regional trade agreements and initiatives like the BRI will help Uzbekistan reduce its dependence on a limited number of transit routes.
- iv. **Encourage Foreign Investment:** Continue to improve the investment climate to attract foreign logistics companies and investors. By offering incentives and reducing bureaucratic barriers, Uzbekistan can accelerate the development of logistics infrastructure and services.
- v. **Develop Human Capital:** Invest in education and training programs to build a skilled workforce capable of managing and operating modern logistics systems. Strengthening human capital will be essential for the successful implementation of advanced logistics technologies and processes.

Conclusion

Logistics is a critical component of Uzbekistan's economic development, and the country's ability to overcome its logistics challenges will determine its future success in global trade. While Uzbekistan faces significant obstacles related to its landlocked geography, underdeveloped infrastructure, and regulatory inefficiencies, the country also possesses unique opportunities to become a regional logistics hub. By leveraging initiatives like the Belt and Road Initiative, modernizing its logistics sector, and attracting foreign investment, Uzbekistan can strengthen its logistics capabilities and achieve sustained economic growth. Addressing these challenges and capitalizing on opportunities will be essential for Uzbekistan to position itself as a competitive player in the global logistics landscape.

References²

- Asian Development Bank. (2020). Logistics and Transport in Central Asia: Challenges and Opportunities. *ADB Report*.
- Belt and Road Initiative Center. (2020). *Infrastructure Investments in Central Asia*. Beijing.
- Central Asia Logistics Forum. (2021). *Logistics in Landlocked Countries: Case Studies from Central Asia*. Tashkent.
- UNESCAP. (2020). Facilitating Trade and Transport in Central Asia. *UNESCAP Report*.
- World Bank. (2021). Uzbekistan: Economic and Trade Outlook. Washington, D.C.

---

² The bibliography and in-text citations were not arranged according to APA 7 format, despite the fact that it was stated in the congress call text and despite our warnings. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

DEVLET DIŞI AKTÖR: HİZBULLAH'IN LÜBNAN'DA SİYASAL OTORİTEYE DÖNÜŞÜMÜNDE EKONOMİK ve SOSYAL ETKENLER

Non-State Actor: Economic and Social Factors in Hezbollah's into a Political Authority in Lebanon

Levent KARACA ³

Özet

Lübnan'da 1980'li yılların başında ortaya çıkan Hizbullah, yoksul ve ezilen sınıf olarak nitelendirdiği Şiiilere sahip çıkma amacıyla kurulduğunu ifade etmiştir. Hizbullah özellikle Lübnan'ın Fransız sömürgeciliği dönemi ve sonrasında devlet otoritesindeki Hristiyan egemenliği sonucu sistem dışında kalan fakir Şii toplumun desteğini hızlı bir şekilde toplamıştır. Ortaya çıkış sebebinde İslam'ı temel aldığını belirten Hizbullah, başta İran ve daha sonra Suriye'nin ekonomik, askerî ve siyasal destekleriyle bölgede özellikle İsrail'e karşı etkili bir direniş örgütüne dönüşmüştür. Kuruluşunda devlet dışı aktör olarak askerî faaliyetlerini ön plana çıkarsa da sonraları toplumsal alanda hakimiyet alanını genişletmek amaçlı girişimlere başlamıştır. Lübnan'ın yirmi yıllık İsrail işgali döneminde Hizbullah; dini, siyasal ve ideolojik bağlantıları sayesinde sağladığı maddi yardımlar ile Lübnan halkı içerisinde kendine saygın bir siyasal konum kazandırmıştır. Lübnan'da yoksul kesimler için ücretsiz sağlık kurumları ile dine dayalı eğitim veren okullar açması, düşük gelirli ailelere maddi yardım ve gıda yardımlarını planlı olarak yapması devlet otoritesi dışında bir güç odağı haline gelmesini sağlamıştır. Bu çalışmada ekonomik ve sosyal etkenlerin Hizbullah'ın Lübnan'da devlet dışı aktör konumundan siyasal otoriteye dönüşümü üzerindeki etkisi; örnek olay ve durumlar üzerinden doküman taraması tekniği ile incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda Hizbullah'ın Lübnan'da siyasal, ekonomik ve sosyal açıdan ezildiğini ifade ettiği Şii halkının siyasal savunucusu konumundan uluslararası siyasal bir erk oluşunun sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bölgede özellikle İsrail, Amerika ve Batı eksenine karşı askerî direniş örgütünden siyasal bir yapıya evrilişindeki ülke içi ekonomik ve sosyal dinamikler ele alınmıştır. Araştırmanın bölgedeki önemli siyasal, askerî ve sosyal gelişmeler özelinde ileriye dönük siyasal öngörü ve stratejik planlamalar konusunda faydalı olabileceği düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Devlet Dışı Aktör, Ekonomik ve Sosyal Etken, Hizbullah, Lübnan, Siyasal Otorite

Abstract

Hezbollah, which emerged in Lebanon in the early 1980s, stated that it was established to protect the Shiites, whom it characterized as a poor and oppressed class. Hezbollah quickly garnered the support of the poor Shiite community, which was excluded from the system as a result of Christian domination in the state authority, especially during and after the French colonial period in Lebanon. Hezbollah's opening of free health institutions and religious schools for the poor in Lebanon, and its planned provision of financial aid and food aid to low-income families have enabled it to become a focus of power outside the state authority. In this study, the impact of economic and social factors on Hezbollah's transformation from a non-state actor to a political authority in Lebanon is analyzed through case studies and document review technique. As a result

³ Bilim Uzmanı (M.Sc.), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, levent.karaca48@gmail.com

of these examinations, the reasons for Hezbollah's transformation from a political defender of the Shiite people in Lebanon, who were politically, economically and socially oppressed, to an international political power were tried to be explained. The domestic economic and social dynamics in the evolution of Hezbollah from a military resistance organization to a political structure in the region, especially against Israel, the US and the Western axis, are discussed. It is thought that the study may be useful for future political foresight and strategic planning in terms of important political, military and social developments in the region.

Keywords: Non-State Actor, Economic and Social Factor, Hezbollah, Lebanon, Political Authority

Giriş

İsrail Devleti'nin 1948 yılında kurulmasından itibaren bölgede başlayan istikrarsızlık günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle Filistin topraklarında başlayan çatışmalar sonucu bölgede politik ve dini karışıklık başlamıştır. Bu bölge ve özellikle Filistin'e komşu olan Lübnan yaşanan tüm bu karışıklıklardan etkilenmiştir. Bu durumun yaşanmasında Lübnan'ın kendi iç otorite boşluğu güç odakları karışıklığının etkisi söz konusudur (Eren, 2023). 1982 yılında resmi olmayan bir oluşum olarak ortaya çıkan Hizbullah, 1985 yılına kadar gizliliğini sürdürmüştür. Demeçlerini açıkça ortaya koymamış, 1985 yılı sonrasında ise bölge içinde organize olarak güçlü medya öğelerine de sahip olmuşlardır (Yılmaz, 2015). Devlet dışındaki aktörler silahlı direniş gruplarıyla ön plana çıkmışlardır. Güncel siyasi gündemde uluslararası ilişkiler ile siyasi bağlantılarda ve ekonomik bağlantılarda; uluslararası yeni bağlantıların kurulmasına dayanak olmuştur (Kazmaz, 2022). Hizbullah özellikle Lübnan ve Suriye'deki stratejileri sayesinde Lübnanlı bir millî aktör olarak ortaya çıkmış olsa da İran ile bağlantılar kurarak sınır dışı uluslararası bir odak (güç) noktası haline gelmiştir (Elhan 2022). Küresel anlamda ortaya çıkmış bu devlet dışındaki güç veya aktörler politik sistem işleyişinde yer edinmişlerdir. Merkezi otorite gücü zayıf olan devletler içerisinde bu yapılar mevcut boşluk alanlarını doldurarak hakimiyet alanlarını genişletmek istemektedirler. Bu tarzdaki devlet dışı aktörlerin gücü ve etkinliği günümüzde daha da artmıştır. Bu tür yapıların devlet gibi hareket etmesi evrensel hukuk statülerine aykırı olarak bir tehdit algısı olarak görülmektedir (Eren, 2023). Hizbullah'ın resmi varlığını ilan ettiği 1985 yılına ait "açık mektup" sonrasında örgüt siyasal bir yapıya bürünmüştür. Bu mektupta tüm İslam dünyasına ABD, İsrail ve SSCB'ye karşı çağrı yaptıklarını belirtmiştir. Lübnan içerisindeki durumuna bakıldığında ise Lübnan meclisinde ve devlet yönetiminde etkin hale gelme gayesi vardır. Ancak hedefini daha yüksek tutarak bu mektupla İslam dünyasında baş aktör olma idealini açıklamıştır (Demircan, 2021).

1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada devlet dışı aktör olarak ortaya çıkan Hizbullah'ın uluslararası bir siyasi aktör olarak ortaya çıkmasındaki sosyal ve ekonomik etkenlerin güncel gelişmelerin bağlamında belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada doküman taraması tekniği kullanılarak ilgili dokümanlar taranmıştır. İnceleme aşamasında veriler toplanırken güncel gelişmeler, bilgiler için akademik kaynaklar, devlet raporları, uluslararası resmi kuruluş raporları ve resmi devlet haber kaynakları ile özel haber kaynakları dahil edilmiştir. Tarama yapılırken verilerin toplanma aşamasında betimsel analiz tekniği kullanılmış, veriler belirli madde(boyut) ve alt madde (boyut) başlıkları altında sınıflanarak derlenmiştir. Elde edilen bu bulgular betimsel analiz tekniği ile sınıflandırıldığı için güncel kaynaklar doğrultusunda Hizbullah'ın devlet dışı aktör konumundan siyasi güç (aktör) konumuna gelmesindeki etkili olan sosyal ve ekonomik etkenler incelenmiştir. Araştırmada betimsel analiz tekniği kullanılmasında; betimsel analizin boyutlardan yola çıkarak verilerin analizinde çerçeve oluşturmaya imkân vermesi bu analiz tekniğinin seçiminde etkili olmuştur. Betimsel analiz, araştırmanın sonuçları, araştırmanın kavramsal çerçevesi ya da gözlemde bulunan

boyutlardan yola çıkılarak veri analizi için bir çerçeve oluşturulmasıdır. Bu çerçeveye göre verilerin hangi temalar altında düzenlenmesinin yapılacağı ve sunulacağı belirlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Hizbullah'ın uluslararası siyasi etken olma konusunda yine ilgili alan yazında siyasi güç odaklarının kaynakları ve uluslararası siyasi güç haline gelme kaynakları dikkate alınmıştır. Bu kaynaklar da inceleme aşamasında betimsel analiz aşamasında boyutların ve alt boyutların belirlenmesinde kullanılmıştır.

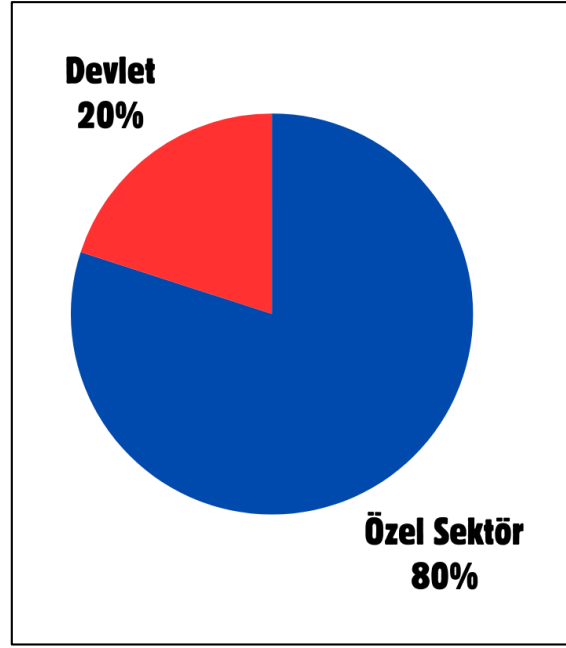
2. Bulgular

Asharq Al-Awsat genel yayın sorumlusu Adel AI-TORAIFI, 2013 yılında ileriye dönük açıklamalarında; Hizbullah'ın bir karar aşamasında olduğunu, mevcut otoritesini her anlamda koruyabilmek için bölgesel bir çatışma veya savaşa girmekle dini bir grup ve askerî bir güç mü olacağı ya da çözüm odaklı bir ılımlı bir yön mü çezeceği konusunu sorgulamıştır (O'Sullivan, 2013). Hizbullah'ın Lübnan otoritesi içerisinde politik sisteme girmesinin sebebi uluslararası tanınma ihtiyacıyla doğmuştur. Hizbullah'ın Lübnan siyasi sistemine dahil olması, tanınma ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Lübnan'ın iç dinamiklerindeki zayıflıklarından faydalanarak Lübnan ile olan siyasi görüşmelerin bir odak mekanizması haline gelmiştir. Bu konuda İran etkisi ile Lübnan'da bir İslam Devleti'nin kurulması girişiminde bulunulmuştur. Ancak Lübnan'ın politik yapısına uyum sağlamada yaşadığı çekincelerden dolayı bakış açısını değiştirerek kendisini bir direniş örgütü olarak tanımlamış ve bu anlayışta uzun süre devam etmiştir (Aljamal, 2023).

Büyük kitle hareketlerini gerçekleştiren ve bu konuda aktif olan Hizbullah'ın bölge halkını motive edici girişimleri de etkili olmuştur. Bu süreçte çıkış noktası olan Şii mücadelesi dışındaki güç odaklarını İsrail karşıtı direnişe yönelten, bir kahramanlık birliğine dönüşmüş ya da kendisini öyle adlandırmıştır. Tüm bu süreçteki uyguladığı işlevsel olan kitlelere mesajlarını net ifade eden ve toplum nezdinde saygınlığını artırmasında uyguladığı bu politikalar etkili olmuştur (Duman, 2023). Bu değerlendirmeler bağlamında özellikle Lübnan'ın ekonomik ve sosyal yapısını incelemek gerekmektedir.

3. Lübnan Devleti'nin Ekonomik Durumu İncelemesi

Lübnan'da serbest piyasa ekonomisi hakimdir. Özel girişimlere açık bir ülkedir. Talebin ortalama olarak %80'inini özel sektör karşılamaktadır. Lübnan Devleti'nin iktisadi temeli bankacılık, finans, inşaat, turizm gibi alanlara dayalı hizmet sektörüdür. Ülke ekonomisindeki denge kamuya yönelik yatırımda yetersiz kalmaktadır (Lübnan Ülke Profili Raporu Ticaret Bakanlığı, 2024).

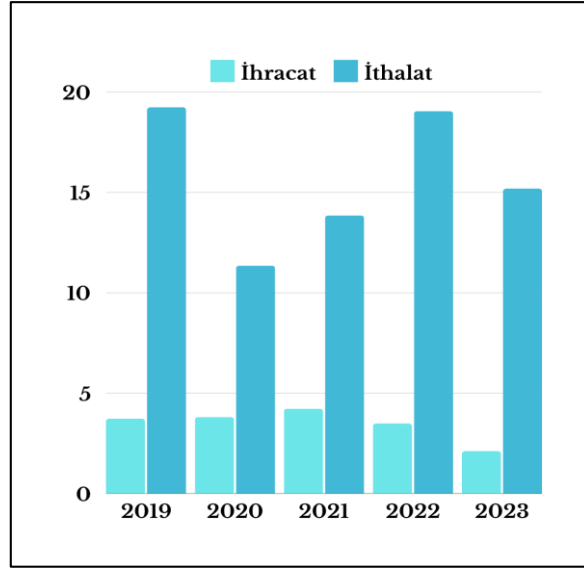

Grafik 1. Lübnan Ülke Ekonomisi Talep Karşılama Oranları

Kaynak: (<https://www.trademap.org/Index.aspx>)

Artarak devam eden ekonomik istikrarsızlık sonucu dış bütçede ve kamu harcamalarında açık vermektedir. Sonuç olarak yüksek bir cari açık vardır. Bu ekonomik dengesizliklerin kökeninde iç politik gerilimler, demokratik seçimlerin uzun süredir aksamaya uğraması, komşu ülke Suriye’de çıkmış olan iç savaş ile ortaya çıkan sığınmacı problemi ve küresel çaptaki ekonomik krizlerin etkisi vardır. Bu durumlar dolayısıyla dış borç ve finansman desteğine ihtiyacı giderek artmaktadır (Lübnan Ülke Profili Raporu Ticaret Bakanlığı, 2024).

Dünya Bankası 2022 yılı Lübnan değerlendirme raporuna bakıldığında; Lübnan üç senedir günümüz tarihindeki en yıkıcı ve çok boyutlu bir finansal krizle mücadele etmektedir. 2019 yılında başlayan finansal kriz COVID-2019 pandemisi ve 2020 yılındaki Beyrut Limanı patlaması ile çözümü zor bir duruma girmiştir. Ülkedeki bankacılık sektörü işlevini büyük ölçüde yitirmiş, mevduat kaynağını sağlamakta zorlanmaktadır. Ülkede satın alma gücü düşmüş, yüksek enflasyon toplumdaki orta sınıf ve yoksulları ekonomik açıdan zor duruma düşürmüştür. Lübnan’da nüfusun yarıdan fazlası yoksulluk sınırı altına inmiştir. Nüfusun %29,6 civarı 2022 yılında işsizlik kategorisi içerisinde. Lübnan’ın uluslararası finansman desteği ve yeniden kalkınma konusunda diğer ülkelere gereksinimi vardır (World Bank Group, 2022).

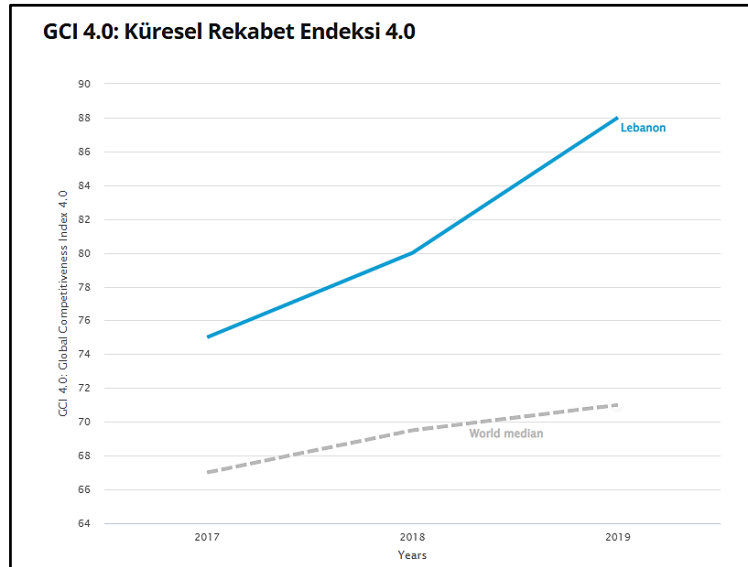

Grafik.2: Lübnan Devleti Son Yıllardaki İhracat ve İthalat Verileri

Kaynak: (<https://www.trademap.org/Index.aspx>)

Grafik 2’de verilen ihracat ve ithalat grafik oranları karşılaştırmasında Lübnan Devleti’nin toplam ihracat ve ithalat payında olumsuz bir dengesizlik görülmektedir. İhracat payının düşüşü göze çarpmaktadır. Ülkenin güncel ihracat ve ithalat değişimi devlet içerisindeki finansal dengelerin bozulmasında etken olmuştur.

Birleşmiş Milletler insani gelişmişlik endekslerine bakıldığında Lübnan, 2023’te 193 devlet içerisinde 109. sırada yer almıştır (The UNDP, 2024). İş yapma ve kurma uygunluğu açısından istihdam oranı % 40 olarak belirtilmiştir (Worldbank Group, 2023).

Grafik 3. Küresel Rekabetçilik Endeksi’nde Lübnan

Kaynak: (World Economic Forum, 2019).

Grafikte görüldüğü şekilde Lübnan, küresel rekabetçilik incelemesinde 2019’da 141 devlet içerisinde 88. sırada yer almaktadır (World Economic Forum, 2019). İş yapma ve kurma uygunluğu açısından 2020’de 190 ülke içerisinde 143. sırada yer almıştır (World Bank Group, 2023). Tüm bu ekonomik çıkmaz, Lübnan devlet ekonomisi içerisinde sorun olduğunu

göstermektedir. Yıllardır süren bu ekonomik boşluktaki Lübnan halkı içerisindeki devlet dışı aktörlerin ortaya çıkışının ve siyasal örgütletmesinde ekonomik boşluğun etkisi sorgulanmalıdır.

3.1. Hizbullah'ın Siyasi Otoriteye Dönüşümünde Ekonomik Etkenler

Bir önceki boyutta verilen bilgi ve tablolar ışığında Lübnan Devleti'nin zaten geçmişten gelen ekonomik sorunlarının son yıllarda tırmandığı görülmektedir. Bu ekonomik değerlendirmeler bağlamında en büyük sorun yaşadığı İsrail ile ilişkilerini de ekleyerek Hizbullah'ın devlet dışı aktör olmaktan siyasal otoriteye dönüşümündeki ekonomik etkenleri analiz edebiliriz. İsrail ile olan mücadeleler sırasında Lübnan'ın güneyinde yoğun nüfusa sahip olan Şii toplumunun hastane, okul ve alt yapılarının zarar görmesi ile sosyal hizmetlerden mahrum kalması burada yaşayan halkın refah içinde yaşamasına engel olmuştur. Devletin diğer bölgelerine göre sosyo-ekonomik açıdan olumsuz bir yaşam şartına sahip olan Şiiler, ekonomik açıdan daha az gelişmişliğe sahiptiler. Yaşanılan bu ekonomik yetersizlik ve yoksulluğun radikal hareketlere olan motivasyonu artırdığı söylenebilir (İnan, 2022). Hizbullah, bölgede ekonomik sorunları kendi açısından fırsata çevirerek faizsiz dolar imkânı sağlamıştır. Karz-ı Hasen isimli finans kurumu ile halka faizi olmayan dolar imkânı sağlamıştır. 1975-1990 arası iç savaş sonrası Lübnan en büyük ekonomik kriz dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Hizbullah Lideri Nasrallah: yüz binlerce kişinin bu krediden faydalandığını belirtmiştir. Burada dikkat çeken konu yine Hizbullah'ın farklı mezheplerden kişilerin de ilgi odağı haline geldiği iddiasıdır. Ancak birçok kişinin bu yardımlardan faydalanan kesimin Şii toplum olduğuna inanıyor oluşudur (Independent Türkçe, 2021).

Hizbullah'ın aldığı ekonomik desteğin temelinde halkın parasına başvurmadan, bir beklenti olmadan halka sunduğu olanaklardır. Bu olanakları ulaştırırken kendi kurduğu sistemli kuruluşlar ile gerçekleştirmiştir (Bozkurt, 2014). Hizbullah'ın özellikle yöneldiği diğer bir husus sağlık alanı olmuştur. Kurdukları "İslâm Sağlık Kurumu" ile sağlık merkezleri açması ve poliklinikler kurması bu süreçteki hizmetlerine örnektir. 2001 yılı itibariyle bu ücretsiz merkezlerden sağlık hizmeti alan kişi sayısı 111 bin kişi üzerindedir. Tedavi ve ilaç tedariki de ücretsiz yapılmıştır (Bozkurt, 2010). Lübnan Devleti'nin kendi içerisinde yaşadığı bu ekonomik istikrarsızlık devlet dışı aktör olan Hizbullah için fırsat olmuştur. Bu fırsatı değerlendirerek bir sonraki boyutta ele alınacak sosyal boyutta ekonomik fırsatların nasıl değerlendirildiği ele alınacaktır.

3.2. Lübnan'da Sosyal Yapının İncelenmesi

Osmanlı Devleti yönetiminin güçlü otoritesi altında iken istimalet (hoşgörü) politikası ile büyük oranda coğrafyada huzur hakim olmuştur. Lübnan Devleti'nde sosyal yapı mezhep temelli, çok milliyet ve dinli oluşmuştur. Bu toplulukların liderliğinde akıl önder ve dini liderlerinin öncülüğünde kendi aralarında yıllarca mücadele ettikleri bilinmektedir. Aslında günümüz Lübnan Devleti oluşumunda batılı devletlerin etkisi büyüktür (Şöhret, 2012). Avrupa desteği sayesinde ekonomik, dini, sosyal ve kültürel açılardan Lübnan içerisinde güçlerini 18. ve 19. yüzyıllarda bölgedeki Dürzi egemenliği Maruni Hristiyan topluluğa geçmiştir. 1900'lü yıllar itibariyle Maruni topluluk bölgenin ekonomik ve politik açıdan etkili mezhebi olmuştur (Cüzdan ve Koca, 2021).

Yine bu dönemde Dürziler otoritesini kaybetmiş Sünni toplum güçlenmeye başlamıştır (Bağlıoğlu, 2008). Lübnan Ortadoğu için bir ön izlenim olmuştur; etnik, dil, kültür bağlamında ve dini ayrışmalar çerçevesinde dünya açısından bir önemli sorun merkezi haline gelmesine sebep olmuştur. En büyük krizlerden biri yaşadığı sığınmacı sorunlarıdır. Yalnızca Suriye iç savaşında bir milyonu aşan sığınmacıyı kabul etmiştir. Gelen toplulukların büyük kısmının Müslüman olması ülke içi siyasi otoritenin yeniden şekillenmesindeki etkisi açısından değerlendirilmelidir (Arslan, 2018). Son seçimler için de incelendiğinde üst kimlik açısından Hristiyanlık veya Müslümanlık baskın duruma gelememiştir. 2018 yılı seçimleri sonrası Şiilere verilen altı bakanlık

Şiilerin kendi iç kavgası temelli soruna dönüşmüş, Maruni Hristiyanlar ise on bir bakanlığı hangi aile toplulukları arasında paylaşacakları kavgasına dönüşmüştür (Bozbaş & Rawi. 2020).

Lübnan'a sığınmacı gelen Filistin toplumu sayısı özellikle ülkenin güneyini işgal etmiştir 1978-1982 Suriye işgali döneminde işgale karşı örgütlenen halk tabanlı Şii merkezli taban Hizbullah olmuştur. Suriye'nin 2005 senesindeki ayrılış aşamasına kadar; Suriye'ye ait unsurlarla oluşturulan yakın temaslar, Hizbullah'ın devlet teşkilatına yerleşmesinden etken olmuştur (Acar, 2023). Suriye'de meydana gelen iç çatışmalar sonunda sığınmacı akınından orantısız olarak en çok etkilenmiş devletlerden biri de Lübnan'dır. Arap-İsrail savaşları döneminde büyük oranda 500 bin civarında Filistinli sığınmacıya konukluk yapmış olan Lübnan, Suriye'deki iç savaş ve kriz sonrası ise 2021 verilerinde 865.531 Suriyeli sığınmacıya kapılarını açmıştır. Sayısal verilerin üzerinde Suriyeli sığınmacı olduğu düşünülmektedir (Ebrem,2021).

3.3. Hizbullah'ın Siyasi Otoriteye Dönüşümünde Sosyal Etkenler

Şii toplumunun temeline dayanarak ortaya çıkmış Hizbullah, siyasi ve ekonomik açıdan dışlanmışlıklarının iddiasını dayanak oluşturmuşlardır. Gerçekte burada Lübnan siyasi otorite merkezine yerleşme amacı vardır. Bütün bu süreç yaklaşık 20 yıldır Şii topluluğun Lübnan'ın en önemli politik güçlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır (Erdem, 2018). Ulusal Birlik Hükümeti'nde başlayan uyuşmazlıklar devamında sivil talepleri arttırmış, protestocuların sivil haklar konusunda devletten istekleri devamında, Taif Antlaşması'nın sona erdirilmesi odaklı politik olarak seküler görüşler ortaya çıkmıştır. Taif Antlaşması'na son verilmesi ve siyasi temsiliyetin seküler temeller üzerine oturması yönünde baskıları gibi hususlar, bu tespit ve değerlendirmeleri doğrulayan başlıca olaylar olarak ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar bu gösteriler ertesinde 21 Ocak'ta Hasan Diyab'ın Başbakanlığında teknokrat bir hükümet yönetimi kurulmuşsa da siyasi gruplar arasındaki pazarlıklardan doğan güvensiz ortam ve toplumsal grupların kurumsal siyasetin mezhepler arası dengeyi korumaktan ziyade mezhepler üstü bir zemine oturtulması yönündeki talepleri de son bulmuş değildir (Yamak, Yıldız ve Saygın, 2020).

Siyasi olaylar, ani gelişmeler orta doğuda siyasi krizleri yaratmaktadır. Mevcut siyasi otorite dışı devlet dışı aktörler bu dönemlerde devreye girebilmekte hatta girmektedirler (Duman, 2021). İsrail'in Lübnan işgalinden önce ülkede seküler ve sol siyasi partilerin çoğunluğunu oluşturan 'Lübnan Ulusal Hareketi', Müslüman oluşumlara karşı bir politik bir duruş göstermiştir. Lübnan Devlet hakimiyet alanında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün ayrılışından sonra ortaya çıkan askerî boşluk ve ideolojik gereksinim oluşmuştur (Çelik, 2018). Ülkedeki seçim sisteminde yaşanan adaletsizlikler Şii toplumunun Hizbullah'a desteğini teşvik etmiştir. Devlet olanaklarından faydalanmakta zorlanan Şiiler diğer tüm gruplara çok daha fazla mağdur olduklarını söylemişlerdir. Bu oluşan mağduriyet görüşünü sosyal hizmetleri ve sosyal yardım kampanyalarıyla birlikte çözmeye çalışan Hizbullah, halkın bu oluşuma bağlanmasında etkili bir unsura dönüşmüştür. Tam da bu nokta da özellikle 2000'li yıllar sonrası halkın gözünde İsrail'le yaptığı mücadelelerle kahraman durumuna dönüşmüştür. Gördüğü bu desteğin arkasındaki en büyük etkenlerden biri kurmuş olduğu bu sosyal bağ, yani inanç birliği olarak görülmektedir. Çok fazla faktörle gelişen bu yüksek desteğin Hizbullah'ın bölgede etkisinin azalmayacağı ve ileriye dönük odak noktası olmaya devam edeceğinin göstergesidir (Bozkurt, 2014). Lübnan Devlet otoritesinin tesisinde uzun bir süre daha ekonomik ve sosyal kaynaklı sorunlarla mücadele edeceği görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Lübnan Devleti içerisinde devlet dışı bir mekanizma ya da aktör olarak ortaya çıkan Hizbullah bugün siyasal açıdan uluslararası bir otoriteye nasıl dönüşmüştür; bu çalışmada bu dönüşümün ekonomik ve sosyal etkenleri bilimsel verilerle incelenerek bir tartışma noktasına erişilmiştir. Uluslararası açıdan politik sistemde bu aktörün güçlenmesinde ilk olarak Lübnan Devleti'nin ekonomik durum koşullarına bakılmıştır, akademik çalışmalar ve uluslararası

kurumların da rapor ve yayınları dahil edilerek tahlil edildiğinde ekonomik olarak bir düşüşe daha doğrusu çöküşe geçmiş bir Lübnan Devleti olduğu görülmüştür. İlgili grafik ve tablolardaki veriler bunu kanıtlamaktadır. Bu ekonomik çöküşe siyasi otorite gücü açısından bakıldığında merkezi otorite gücü zayıf olan devletler içinde devlet dışı aktörlerin kolaylıkla çıkması olağandır. Günümüzde küresel ekonomik kriz ve sosyo-ekonomik sebeplerle bu tarzda girişimlerin etkisinin artabileceği de çalışma kapsamında değerlendirildiğinde öngörülebilmektedir. Liberal ekonomik sistemle yönetilen Lübnan'ın ticaret grafik verileri tablolarda verilmiştir. Önemli olarak toplam ihracat ve ithalat rakamlarındaki hızlı düşüş ve dengesizlik ülkenin ekonomik açıdan çıkmaza doğru ilerlediğini göstermektedir. Lübnan Devleti'nin kendi içerisindeki bu ekonomik ve siyasi otorite boşluğunu fırsat olarak Hizbullah'ın çok iyi bir şekilde kullandığı görülmektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda Hizbullah'ın siyasi aktör konumuna gelmesinde sosyal yapı da incelenmiştir. Bu doğrultuda doküman incelemesi yapılarak tarihsel açıdan çokkültürlü, çok milliyetli ve çok dini anlayışlı olan bu ülkede Hizbullah'ın siyasi aktör oluşundaki sosyal etkenlere de bakılmıştır. Seçim sistemindeki belirsizlikler ve sağlıklı olarak seçimlerin yapılamaması, ülkenin maruz kaldığı sığınmacı sorunları, mezhepsel ve dinsel ile millî köken kaynaklı ayrışmalar ülkenin ciddi sosyal sorunlarını oluşturmaktadır. Bölgedeki tüm bu sosyal yapı incelendiğinde bir otorite karmaşası ve boşluğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında bölgedeki stratejik ve politik anlamda bu boşluğun dikkate alınması önemlidir. Lübnan Devleti'nin mevcut şartlardaki sosyal yapısının bölgedeki siyasi ve askerî karışıklıklardan etkilenmeye açık olduğu ön görülerek uluslararası çapta önlemlerin alınması ve bu konuda ilgili kuruluşların devreye girmesi önemlidir. Özellikle bu aşamada İsrail tehlikesi de göz önüne alınarak ülke içinde ekonomik anlamda Hizbullah'ın devlet dışı aktör olarak etkinlikleri ön plana çıkmaktadır. Hizbullah'ın ekonomik temelli yaptığı ve sosyal karşılığı olan sağlık, eğitim ve alt yapı konusundaki çalışmalar özellikle Şii toplumu tarafından benimsenmiş olsa da Hizbullah'ın bu çalışmaları genel bir şekilde yürüttüğünü belirtmesi Lübnan halkı içerisinde anlamda bir motivasyon ve desteğe sahip olmasını sağlamıştır. Lübnan Devleti'nin kendi içerisindeki bu ekonomik ve sosyal sorunların etkisi değerlendirilerek Hizbullah'ın ulusal ve uluslararası siyasal aktöre dönüşümü açıklanmaya çalışılmıştır. Bölgede tekrar başlayan İsrail saldırıları sonucu dengelerin nasıl değerlendirilebileceği ileri tarihli çalışmalarda bu konunun tekrar ele alınmasını gerektirecektir.

Kaynakça

- Acar, Ö. (2023). Kuruluşundan bugüne Lübnan Hizbullah'ı: Lübnan'a verdikleri ve Lübnan'dan aldıkları. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 25(1), 66-88.
- Aljamal, Y. (2023). *Terrorism and liberation movements in the middle east: the case studies of fln, Hezbollah and Hamas* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Bağlıoğlu, A. (2008). Lübnan'ın tarihsel dokusu ve yönetim anlayışındaki mezhebi etkiler. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 13-86.
- Bozbaş, G.ve Rawi, B. (2020). Seçim sosyolojisi ve Lübnan'da seçimler. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 989-999. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.712391>
- Bozkurt, A. (2010). *Lübnan'ın sosyal yapısı, siyasi tarihi ve Hizbullah* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.

- Cüzdan, V. ve Koca, K. (2021). Lübnan'da ortak kimliğin oluşumunda Sedir Devrimi'nin rolü. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 415-449. <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.7.13.95>
- Çelik, M. (2018). Kimlik ve siyasallaşma bağlamında Lübnan'daki Şii toplumu, *Journal of History Studies*, 10(8), 77-92. DOI Number: 10.9737/hist.2018.664
- Demircan, S. (2021). *Devlet dışı aktörlerin ülkelerin dış politikasına etkisi: İran dış politikası çerçevesinde Hizbullah örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
- Duman, Ç. (2021). *Politik şokların şiddet içeren devlet dışı aktörler üzerinde dönüştürücü etkisi: Lübnan Hizbullah'ı örneği* (2005-2020) (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi.
- Duman, İ, T. (2023). *Ortadoğu'daki İslâmî hareketlerin siyasal entegrasyonu: Mısır İhvanı, Hizbullah ve Hamas örnekleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Ebrem, İ, S. (2021). Suriye krizinin etki alanındaki ülke: Lübnan. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 2076-2090.
- Elhan, N. (2022). *Capturing Lebanon while "saving Hezbollah and the çivil war in Syria, 2010-2020* (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Erdem, G. (2018). Lübnan'da Şii siyasi hareketin evrimi: Emel'den Hizbullah'a. *The Turkish Yearbook of International Relation*, 49, 21-55. DOI : 10.1501/Intrel_00000000316
- Eren, E. (2023). Bir iç ve dış politik olarak Hizbullah (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çankırı Karatekin Üniversitesi.
- Independent Türkçe, AP, AA.* (2021, 27 Ocak). *Hizbullah'ın finans kurumu, ekonominin çöktüğü Lübnan'da halka faizsiz dolar dağıtıyor.* 08. 09. 2024 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/306876/d%C3%BCnya/hizbullah%C4%B1n-finans-kurumu-ekonominin-%C3%A7%C3%B6kt%C3%BC%C4%9F%C3%BC-l%C3%BCbnanda-halka-faizsiz-dolar> adresinden edinilmiştir.
- İnan, E. (2022). *An analysis of Hezbollah's political pragmatism at the domestic and regional leels in the frame of liminality* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Kazmaz, O. (2022). *Bir silahlı devlet dışı aktör olarak Hizbullah'ın Lübnan dış politikalarına etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.
- O'Sullivan, D. (2013). Road to Proscription: The EU and Hezbollah since the Arab Spring. *EU Diplomacy Paper*. https://www.coleurope.eu/sites/default/files/research-paper/edp_7_2013_osullivan_0.pdf
- Şöhret, M. (2012). Ulus devletsiz devlet sistemi: Lübnan model. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 85-107.
- TC Ticaret Bakanlığı. (2024). *Lübnan ülke profili*. <https://ticaret.gov.tr/data/5ef635e013b8762b38e2ffc0/L%C3%9CBNAN%20%C3%BClke%20profili%202024.pdf>
- The United Nations Development Programme. (2024). *The 2023/2024 human development report*. <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/human-development-report-2023>
- Yamak, T. Yıldız, T. ve Saygın, E. (2020). Lübnan'da siyasal kurumların yeniden inşası: çoğunluk sisteminden nispi temsile. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 373-394.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları.

- Yılmaz, A. (2015). *Ortadoğu'da din referanslı terör örgütleri: Hizbullah ve El Kaide örnekleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Turgut Özal Üniversitesi.
- World Bank Economic Group. (2019). <https://prosperitydata360.worldbank.org/en/economy/LBN> Erişim tarihi: 11.09.2024.
- World Bank Group. (2022). *Lebanon overview*. <https://www.worldbank.org/en/country/lebanon/overview> Erişim Tarihi 10.09.2024.
- World Bank Group. (2023). *Lebanon*. <https://data.worldbank.org/country/lebanon> Erişim Tarihi: 11.09.2024.
- Grafik I. Kaynak: <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim tarihi: 10.09.2024.
- Grafik II. Kaynak: <https://www.trademap.org/Index.aspx> Erişim tarihi: 11.09.2024.
- Grafik III. Kaynak: World Economic Forum. (2019). <https://prosperitydata360.worldbank.org/en/indicator/WEF+GCI+GCI4> Erişim Tarihi: 11.09.2024

BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN UZBEKISTAN'S FUTURE: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Rustamov U. AMRILLOJONOVICH ¹

Abstract

This thesis is decentralized and secure framework, blockchain technology holds immense potential for transforming various sectors in Uzbekistan, including finance, public administration, and agriculture. This thesis explores the future role of blockchain technology in Uzbekistan, analyzing the opportunities it presents and the challenges to its adoption. With initiatives like the Belt and Road Initiative (BRI) and the Uzbek government's digitalization efforts, blockchain can revolutionize financial services, increase transparency in governance, and modernize supply chains. However, challenges such as regulatory hurdles, limited infrastructure, and public awareness must be addressed to successfully integrate blockchain technology. By developing a comprehensive legal framework, investing in digital infrastructure, and enhancing public-private collaboration, Uzbekistan can leverage blockchain to drive economic growth and modernization. This thesis offers strategic recommendations to ensure the successful adoption of blockchain technology in Uzbekistan's future.

Blockchain technology offers Uzbekistan significant opportunities for economic development and modernization across various sectors, including finance, governance, and agriculture. By adopting blockchain technology, Uzbekistan can enhance transparency, reduce inefficiencies, and increase its competitiveness on the global stage. However, the country must address challenges related to regulation, infrastructure, and public awareness to fully realize the benefits of blockchain. If the government and private sector can work together to overcome these hurdles, blockchain technology could play a pivotal role in Uzbekistan's digital future, driving sustainable growth and innovation.

Keywords: Blockchain, Uzbekistan, Digital Transformation, Financial Services, Public Administration, Supply Chain, Decentralization

Introduction

Blockchain technology, first introduced through Bitcoin in 2008 by Satoshi Nakamoto, has rapidly evolved from a cryptocurrency platform into a revolutionary framework for various industries. Blockchain's decentralized, secure, and transparent nature has proven useful in areas ranging from finance to supply chain management, public services, and healthcare. Uzbekistan, with its ongoing drive towards digitalization and economic modernization, is uniquely positioned to harness the potential of blockchain technology. This thesis explores the future of blockchain technology in Uzbekistan, examining the opportunities it presents, the challenges to its widespread adoption, and the steps that the Uzbek government and private sector need to take to successfully integrate this technology into the nation's economy.

Uzbekistan has already recognized the importance of blockchain technology, particularly in the financial and governmental sectors. In 2018, the Uzbek government adopted a blockchain roadmap and created favorable conditions for the development of cryptocurrencies and blockchain-based services. The establishment of the National Agency for Project Management

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, umid_rustamov@bui.uz

(NAPM) under the President of Uzbekistan was a key step toward regulating digital assets, fostering innovation, and integrating blockchain technology into various sectors of the economy.

Blockchain technology has the potential to disrupt several traditional industries in Uzbekistan by providing transparency, reducing fraud, and eliminating middlemen in various transactions. The government has launched pilot projects in public administration, particularly in areas such as land registration and supply chain tracking. Moreover, the tax administration has been experimenting with blockchain to ensure transparency and efficiency in revenue collection.

However, while initial steps have been taken, full-scale adoption of blockchain technology in Uzbekistan faces several hurdles that must be addressed. These include infrastructure limitations, regulatory challenges, and a lack of understanding or awareness of the technology among businesses and the general public.

Blockchain's decentralized ledger system can revolutionize Uzbekistan's financial sector. The traditional banking system in Uzbekistan remains relatively underdeveloped, and blockchain technology offers solutions to bridge gaps in financial inclusion. Blockchain-based financial services, including smart contracts and decentralized finance (DeFi), can reduce transaction costs, eliminate the need for intermediaries, and make financial services more accessible to the rural population. Blockchain can also enhance cross-border transactions, enabling faster and cheaper remittances, which are vital for Uzbekistan, where remittance inflows constitute a significant portion of the economy.

Moreover, Uzbekistan could benefit from issuing a national digital currency based on blockchain technology. A Central Bank Digital Currency (CBDC) could provide transparency, increase financial inclusion, and reduce cash dependency. The Uzbek government has already shown interest in digital currency development, collaborating with blockchain firms to study its feasibility. Financial inclusion remains a critical challenge in Uzbekistan, particularly in rural areas where access to formal banking services is limited. Blockchain technology offers a potential solution to this issue by providing decentralized financial services that do not rely on traditional banking infrastructure. Through blockchain-based platforms, individuals can access financial services such as payments, savings, loans, and insurance without needing to interact with a traditional bank. "In Uzbekistan, approximately 70% of the population does not have access to formal financial services, according to the World Bank. This lack of financial inclusion restricts economic opportunities, particularly for rural communities and small businesses. Blockchain technology can help address these gaps by enabling decentralized finance (DeFi) solutions, which allow individuals to transact directly with one another, without intermediaries. DeFi platforms use smart contracts—self-executing contracts coded on the blockchain—to facilitate transactions such as peer-to-peer lending, cross-border payments, and microfinance, all of which can be conducted through mobile devices." "For instance, in rural areas where formal banks may be few and far between, blockchain-based mobile payment platforms can provide a viable alternative. These platforms enable users to store and transfer digital assets securely, using only a smartphone and internet access. This can revolutionize how rural populations interact with financial services, bringing banking to previously underserved areas. Moreover, blockchain can also help to reduce transaction costs, particularly in cross-border remittances, which are critical for Uzbekistan's economy, as many families rely on remittances from migrant workers in countries like Russia and Kazakhstan."

Uzbekistan has made significant strides in recent years to improve governance and combat corruption, yet challenges remain. Blockchain technology offers a unique opportunity to enhance transparency and accountability in public administration by creating immutable records that cannot be altered or tampered with. This characteristic of blockchain can be particularly useful in areas prone to corruption, such as public procurement, land registration, and electoral processes.

"Corruption has long been a concern in Uzbekistan, particularly in sectors such as land registration and public procurement. Blockchain technology can address these challenges by creating a transparent, tamper-proof ledger of transactions and records. For example, a blockchain-based land registry system could provide an immutable record of property ownership, reducing the risk of fraud, corruption, and property disputes. Such a system would ensure that once ownership is recorded on the blockchain, it cannot be changed without the consensus of all parties involved, making it nearly impossible to alter property records unlawfully." "Similarly, public procurement processes could benefit from blockchain technology by providing greater transparency in how government contracts are awarded. Blockchain can ensure that every step of the procurement process is recorded and visible to the public, reducing the potential for corruption and ensuring that contracts are awarded based on merit rather than bribes or political influence. The use of blockchain in voting systems also holds promise for improving the integrity of elections. By using blockchain to record votes, Uzbekistan can ensure that election results are tamper-proof and verifiable, which would increase public trust in the democratic process."

Smart contracts are one of the most powerful applications of blockchain technology. These are self-executing contracts in which the terms of the agreement are written directly into the code. Smart contracts execute automatically when predetermined conditions are met, eliminating the need for intermediaries and reducing the time and cost associated with traditional contract enforcement. Uzbekistan can leverage smart contracts in various sectors, including agriculture, real estate, and financial services. "Uzbekistan's agricultural sector, which contributes significantly to the country's GDP, can benefit from smart contracts by streamlining processes such as supply chain management and subsidy distribution. For instance, smart contracts can be used to automate payments between farmers and buyers, ensuring that payments are only released when products are delivered and verified. This reduces the risk of fraud and delays in payment, which are common issues in agricultural transactions. Additionally, smart contracts can automate the distribution of government subsidies, ensuring that funds are transferred directly to the intended recipients without the risk of corruption or mismanagement." "In the real estate sector, smart contracts can simplify the process of buying and selling property by automating legal and financial procedures. A smart contract can hold funds in escrow until all conditions of the sale are met, such as verifying property ownership and ensuring that all documents are in order. Once these conditions are met, the smart contract automatically releases the funds to the seller, streamlining the entire transaction process and reducing the need for intermediaries like lawyers and escrow agents."

Blockchain can also revolutionize supply chain management, particularly in Uzbekistan's agricultural sector, by providing end-to-end traceability of products. This is especially important as Uzbekistan seeks to expand its agricultural exports and meet international standards for food safety and quality. Blockchain's ability to track products from farm to table can ensure that agricultural exports meet the requirements of foreign markets, increasing Uzbekistan's competitiveness in the global trade arena. "Uzbekistan's agriculture is heavily reliant on exports of products like cotton, fruits, and vegetables. However, one of the key challenges facing the agricultural sector is ensuring that products meet international standards for quality and safety. Blockchain technology can help address this by creating a transparent, traceable record of each product's journey through the supply chain. By recording every step of the process—from planting to harvesting, processing, and transportation—on the blockchain, producers can provide verifiable proof of their product's authenticity and compliance with safety standards." "This transparency not only enhances trust among consumers but also helps producers command higher prices in international markets. For instance, a European buyer purchasing Uzbek cotton can verify through blockchain records that the cotton was produced sustainably and complies with international labor standards. Blockchain can also reduce food wastage by improving efficiency in the supply chain. By providing real-time data on product location and condition, blockchain allows producers and

distributors to optimize logistics and reduce spoilage, ensuring that products reach their destination in peak condition."

While the potential benefits of blockchain are significant, Uzbekistan faces several challenges in adopting the technology on a large scale. One of the most critical challenges is the lack of a comprehensive regulatory framework that can support blockchain innovation while ensuring security and compliance with international standards. The absence of clear regulations on data protection, smart contracts, and digital currencies creates uncertainty for businesses and could hinder investment in blockchain projects. "Despite Uzbekistan's early steps toward blockchain regulation, the legal environment remains fragmented. There is currently no comprehensive framework governing the use of blockchain technology across different sectors. For example, while the government has issued regulations for cryptocurrency trading and mining, there are no clear guidelines on the use of blockchain for public administration or smart contracts. This lack of clarity creates legal uncertainty, making it difficult for businesses to adopt blockchain solutions confidently." "Furthermore, regulatory frameworks must address data protection concerns, especially given blockchain's decentralized nature. Blockchain records are immutable, meaning that once data is entered into the blockchain, it cannot be changed or deleted. While this provides security and transparency, it also raises concerns about privacy and data protection, particularly in sectors like healthcare and public administration where sensitive personal data may be recorded on the blockchain. To address these issues, Uzbekistan must develop regulations that strike a balance between the benefits of transparency and the need to protect individual privacy." "Infrastructure is another major barrier to blockchain adoption in Uzbekistan. Blockchain technology requires a reliable digital infrastructure, including high-speed internet, secure data storage, and sufficient computing power to maintain the decentralized ledger. While Uzbekistan has made progress in expanding internet access, particularly in urban areas, many rural regions still lack the necessary digital infrastructure to support widespread blockchain use. Investment in digital infrastructure is essential if Uzbekistan is to fully leverage the benefits of blockchain technology."

A significant barrier to blockchain adoption in Uzbekistan is the lack of public awareness and understanding of the technology. Many businesses and individuals are unfamiliar with how blockchain works and are unaware of its potential benefits. Overcoming this knowledge gap will require a concerted effort by the government, private sector, and educational institutions to promote blockchain education and raise public awareness. "For blockchain technology to reach its full potential in Uzbekistan, the government must invest in public education campaigns and training programs to build awareness about the technology. Educational institutions should incorporate blockchain into their curricula, particularly in fields like computer science, business, and public administration. By building a workforce with expertise in blockchain, Uzbekistan can foster innovation and create new economic opportunities in emerging industries." "Additionally, public-private partnerships can play a crucial role in raising awareness and promoting blockchain adoption. The government can collaborate with technology companies, startups, and international organizations to develop pilot projects that showcase the benefits of blockchain technology. These projects can serve as proof-of-concept examples, demonstrating to businesses and the public how blockchain can improve efficiency, transparency, and security across various sectors."

Blockchain technology offers immense potential for transforming Uzbekistan's economy by enhancing transparency, reducing inefficiencies, and driving innovation across sectors like finance, public administration, and agriculture. While the opportunities are significant, Uzbekistan must address several challenges related to regulation, infrastructure, and public awareness to fully realize the benefits of block chain. By developing a clear regulatory framework, investing in digital infrastructure, and promoting education and public-private collaboration, Uzbekistan can position itself as a leader in block chain adoption in Central Asia. Uzbekistan's government can leverage

blockchain technology to enhance transparency, combat corruption, and improve governance efficiency. Blockchain-based public records, such as land registries, voting systems, and public tenders, offer tamper-proof records, preventing fraud and manipulation. For example, land registration on blockchain can reduce the risk of property disputes, enhance transparency in land ownership, and provide faster, more reliable services for citizens. The use of block chain in voting could revolutionize the democratic process in Uzbekistan.

A blockchain-based voting system would ensure transparency and security, making electoral fraud nearly impossible. This could increase voter confidence and participation, helping to strengthen the country's political institutions. Agriculture is a crucial sector in Uzbekistan, and blockchain technology can play a transformative role by increasing transparency and traceability in supply chains. By utilizing blockchain to track products from farm to market, Uzbek producers can ensure food safety, reduce wastage, and increase consumer confidence in locally produced goods. This technology can also facilitate Uzbekistan's integration into global trade networks by ensuring compliance with international standards and improving the visibility of exports. Block chain can also be used to enhance the effectiveness of agricultural subsidies, ensuring that government funds reach the intended beneficiaries without leakage. Smart contracts can automate subsidy distribution, ensuring transparency and eliminating corruption in the process.

One of the most significant challenges to blockchain adoption in Uzbekistan is the lack of a comprehensive regulatory framework. While the Uzbek government has taken initial steps to regulate cryptocurrency trading and mining, the legal environment remains underdeveloped. There is a need for clear regulations surrounding data protection, smart contracts, and digital assets. Without a well-defined legal structure, businesses may be hesitant to fully embrace blockchain technologies.

In addition, given blockchain's decentralized nature, its integration with existing centralized institutions may present a challenge. The government will need to find ways to balance blockchain's decentralized ethos with the centralized control typically exercised in state institutions.

Blockchain adoption requires advanced technological infrastructure, including high-speed internet, reliable data storage solutions, and skilled personnel. Uzbekistan's internet penetration, while improving, remains below global averages, and limited access to modern IT infrastructure could hinder blockchain development. Investments in digital infrastructure are essential to provide the foundation for blockchain technology to thrive.

Moreover, the lack of blockchain experts within Uzbekistan presents another obstacle. To overcome this, the government and educational institutions need to collaborate on developing blockchain-focused training programs to cultivate a local workforce capable of driving blockchain innovation.

Another challenge facing the widespread adoption of blockchain technology in Uzbekistan is the lack of public awareness and understanding. Many businesses and citizens are unfamiliar with how blockchain works and its potential benefits. Public education campaigns, workshops, and training programs will be critical in raising awareness and encouraging the adoption of blockchain technologies.

In addition, businesses may be hesitant to adopt blockchain due to the perceived complexity and the upfront costs of integrating it into their operations. Providing incentives for blockchain adoption, such as tax breaks or subsidies for early adopters, could help stimulate interest in the technology.

To ensure that Uzbekistan can capitalize on the opportunities presented by blockchain, the following steps should be considered:

1. **Develop a Comprehensive Legal Framework:** The Uzbek government should work towards creating clear and comprehensive regulations that support blockchain technology while ensuring security, data protection, and compliance with international standards.
2. **Invest in Digital Infrastructure:** Upgrading Uzbekistan's digital infrastructure is essential for blockchain adoption. This includes improving internet penetration, expanding data centers, and encouraging private sector investment in blockchain-based platforms.
3. **Enhance Public Awareness:** Educational campaigns and training programs focused on blockchain technology should be introduced to increase public understanding and encourage businesses to explore blockchain solutions.
4. **Encourage Public-Private Partnerships:** Collaboration between the government and private sector, including startups, tech companies, and educational institutions, will be key to fostering innovation in blockchain applications.
5. **Promote International Collaboration:** Uzbekistan should seek partnerships with international blockchain firms and regulatory bodies to learn from global best practices and accelerate the integration of blockchain into the economy. Uzbekistan, being a landlocked country in Central Asia, relies heavily on cross-border trade and remittances to sustain its economy. Remittances, particularly from migrant workers in countries like Russia, play a vital role in supporting household incomes and contributing to the national GDP. Traditional banking systems and money transfer services often involve high fees and delays, especially when transferring money across borders. Blockchain technology, with its decentralized nature, offers a unique solution for streamlining cross-border payments and trade.

"Blockchain-based platforms have the potential to revolutionize the way Uzbekistan handles cross-border trade and remittances. Currently, remittance fees charged by traditional services such as Western Union or bank transfers can range from 5% to 10% of the total transaction, significantly reducing the amount of money received by families in Uzbekistan. Blockchain technology can bypass intermediaries, enabling faster and cheaper remittances. For example, through decentralized finance (DeFi) platforms or blockchain-based payment systems, migrant workers could send money to their families in Uzbekistan with minimal transaction costs and near-instant settlement times. This would not only increase the amount of remittances received but also provide greater financial inclusion for unbanked populations." "In the context of cross-border trade, blockchain can streamline processes such as customs clearance, logistics, and payment settlements. Smart contracts can automatically execute payments once certain conditions are met, such as the delivery of goods verified through blockchain records. This reduces the risk of fraud and accelerates the payment cycle, allowing Uzbek exporters to receive payments faster while also reducing paperwork and administrative bottlenecks. Additionally, blockchain technology can improve transparency in international trade by providing real-time updates on the location and status of goods, ensuring that both buyers and sellers have access to accurate, immutable records of the transaction." While blockchain technology is often hailed for its security, particularly its resistance to tampering and fraud, it is not immune to cybersecurity risks. Blockchain networks can still be vulnerable to certain types of attacks, such as 51% attacks or smart contract vulnerabilities, which pose risks to the integrity of blockchain systems. As Uzbekistan moves toward greater digitalization and blockchain adoption, ensuring the security of these systems will be paramount in maintaining public trust and safeguarding sensitive data.

"Blockchain technology is fundamentally more secure than traditional centralized systems because it distributes data across multiple nodes, making it difficult for malicious actors to alter the blockchain without gaining control of the majority of the network. However, this does not

mean that blockchain is completely immune to cyber threats. One of the most notable risks in blockchain networks is the potential for a 51% attack, where a single entity gains control of more than half of the network's computing power. In such cases, the attacker could theoretically alter transaction histories, double-spend cryptocurrencies, or disrupt the entire network." "To prevent such attacks, it is essential for Uzbekistan to develop robust cybersecurity protocols and ensure that blockchain networks are adequately decentralized. This will require cooperation between the public and private sectors to establish secure blockchain infrastructures that are resistant to cyberattacks. Moreover, the security of smart contracts—self-executing contracts coded on the blockchain—must be rigorously tested to prevent vulnerabilities that hackers could exploit. Security audits of smart contracts should become standard practice, and developers should be trained in best practices for writing secure code to reduce the likelihood of bugs or loopholes." "Uzbekistan can also explore the integration of blockchain with advanced cryptographic techniques, such as zero-knowledge proofs and multi-party computation, to enhance privacy and security in blockchain transactions. These technologies can allow users to prove the validity of transactions without revealing sensitive information, adding an additional layer of protection in sensitive industries like finance, healthcare, and public administration."

Blockchain technology does not exist in isolation; its full potential can be unlocked when integrated with other emerging technologies, such as artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), and big data analytics. In Uzbekistan, where the digital transformation is underway, combining blockchain with these technologies could lead to significant advancements in various sectors, including agriculture, healthcare, and manufacturing. "One of the most promising areas for the integration of blockchain and other technologies is the agricultural sector, which plays a crucial role in Uzbekistan's economy. By combining blockchain with IoT devices, such as sensors and drones, farmers can collect real-time data on soil conditions, crop growth, and weather patterns. This data can then be recorded on a blockchain, providing a transparent, immutable record that ensures the accuracy and reliability of the information. Blockchain can also enhance the traceability of food products, ensuring that consumers and international buyers can verify the authenticity and quality of Uzbekistan's agricultural exports."

In the healthcare sector, blockchain technology can improve patient data management by providing secure, decentralized storage of medical records. When combined with AI algorithms, healthcare providers can use blockchain data to analyze patient histories and offer personalized treatment recommendations, improving patient outcomes. Additionally, blockchain can streamline the supply chain for pharmaceuticals by ensuring that medicines are tracked from production to delivery, reducing the risk of counterfeit drugs entering the market. "Blockchain's integration with AI and big data analytics can also drive innovation in manufacturing and logistics. By utilizing smart contracts, companies can automate supply chain processes, reducing the need for manual intervention and minimizing delays. AI can analyze the data recorded on the blockchain to optimize production schedules, predict demand, and improve overall efficiency. This combination of technologies can help Uzbekistan modernize its manufacturing industry, making it more competitive on the global stage." Blockchain technology can also play a vital role in promoting environmental sustainability in Uzbekistan. With growing concerns about climate change and resource depletion, blockchain can be leveraged to track and manage the use of natural resources more efficiently. Additionally, blockchain can support the development of carbon markets and other green initiatives by providing transparent, verifiable records of emissions reductions and environmental impact.

Uzbekistan is already taking steps to address environmental issues, such as desertification and water scarcity, but blockchain technology could provide new tools for managing these challenges. For example, blockchain can be used to track water usage in agriculture, ensuring that water is distributed efficiently and that overuse or waste is minimized. By recording water usage

data on the blockchain, the government can create transparent water management systems that incentivize conservation and sustainable practices. "Blockchain can also support the development of carbon markets, allowing Uzbekistan to participate in global efforts to reduce greenhouse gas emissions. Through blockchain-based platforms, companies can trade carbon credits in a secure and transparent manner, with each transaction recorded on an immutable ledger. This would help ensure that emissions reductions are verifiable and that there is no double-counting of carbon credits. By integrating blockchain into its environmental sustainability strategies, Uzbekistan can demonstrate its commitment to green development and attract investment from environmentally conscious businesses and international organizations." "Furthermore, blockchain can be used to monitor and verify the sustainability of supply chains. For example, blockchain can track the production of textiles and other goods to ensure that they are produced using sustainable practices, such as organic farming or eco-friendly manufacturing processes. This level of transparency can help Uzbekistan gain access to international markets that prioritize sustainability and ethical sourcing, further boosting the country's economic growth."

Conclusion

Blockchain technology offers Uzbekistan significant opportunities for economic development and modernization across various sectors, including finance, governance, and agriculture. By adopting blockchain technology, Uzbekistan can enhance transparency, reduce inefficiencies, and increase its competitiveness on the global stage. However, the country must address challenges related to regulation, infrastructure, and public awareness to fully realize the benefits of blockchain. If the government and private sector can work together to overcome these hurdles, blockchain technology could play a pivotal role in Uzbekistan's digital future, driving sustainable growth and innovation.

References ²

- Asia Development Bank. (2021). *Blockchain for Inclusive Development in Central Asia*
- Iwański, T., & Wasilewski, S. (2020). *Blockchain Adoption and Policy Challenges in the Central Asian States*. Journal of Central Asian Studies.
- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*.
- National Agency for Project Management (NAPM), Uzbekistan (2018). *Blockchain Roadmap*.
- Schär, F. (2021). *Decentralized Finance: On Blockchain- and Smart Contract-Based Financial Markets*. Federal Reserve Bank of St. Louis Review.
- Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World*. Penguin.
- World Bank. (2020). *Uzbekistan: Digital Development Overview*. Washington, D.C.

---

² The bibliography and in-text citations were not arranged according to APA 7 format, despite the fact that it was stated in the congress call text and despite our warnings. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

ENSURING TERRITORIAL INDEPENDENCE THROUGH THE DEVELOPMENT OF INTERNAL MIGRATION IN THE TURKIC WORLD

Said Usmonovich ISAYEV¹

Abstract

The peaceful demise of the Soviet Union could not ensure peace and stability in the Turkic speaking regions around the world. Russian leader Vladimir Putin back in 2014 notoriously called into question Kazakhstan's legitimacy as a sovereign state, claiming that "the Kazakhs never had any statehood." Moreover, Millions of Khan Chinese people are living as migrants in Kazakhstan and Kyrgyzstan could change current demographic proportions and trigger political instability in the region. These above-mentioned threats are generating a lot of 'insecurity' in Turkic world. The best way to meet the challenges posed by migration is to ensure "sustainable security" in this region by adopting a broader approach ranging from cooperation among the states of this region so also to ensure human security at the ground level.

Keywords: Migration, security, sovereign state, imperialism, Russification, demographic proportion.

Introduction

National identity of inhabitants in the region differs among ethnic groups. The demographics of Turkic speaking countries, especially in Central Asia plays vital role of future independence of these countries. Over the past century, Central Asia has experienced significant changes in its ethnic makeup due to political, social, and economic developments. These changes have been shaped by imperial collapses, migrations, industrialization, nationalization policies, and geopolitical shifts. Here's an overview of how the ethnic landscape of Central Asia has evolved over the last hundred years:

Before and during the Soviet era (1922–1991), Russian settlers migrated into Central Asia as part of Tsarist and Soviet colonization. Russian-speaking populations (Russians, Ukrainians, and other Slavs) increased substantially, especially in urban centers like Tashkent (Uzbekistan), Bishkek (Kyrgyzstan), and Almaty (Kazakhstan). By the mid-20th century, Russians formed significant minority communities in Central Asian republics. In the dawn of Soviet control, planned Turkistan famine by Bolsheviks and its aftermath helped to solidify Soviet control over Central Asia. In the 1920s, the Soviet government initiated a series of reforms in the region, including land redistribution, collectivization, and industrialization, which further reshaped the social and economic landscape. However, these policies also led to future conflicts and famines, particularly the devastating famine of the 1930s during Stalin's collectivization campaigns. the Turkistan famine of the early 20th century was a devastating humanitarian crisis caused by a combination of war, Soviet policies, environmental challenges, and resistance movements. It had profound effects on the population, economy, and political landscape of Central Asia, leaving a lasting impact on the region's history. During the Soviet period, ethnic groups in Central Asia were redefined or even created as part of Moscow's policy of national delimitation (1924-1927). Major ethnic groups like Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Turkmen, and Tajiks were officially categorized, sometimes splitting historically fluid or overlapping identities. There were large-

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, saidjonisa@bui.uz . Uzbekistan

scale forced relocations during the Soviet period. Stalin deported ethnic groups like the Crimean Tatars, Koreans, and various Caucasian ethnic groups to Central Asia. Meanwhile, Central Asians were subjected to collectivization policies that affected rural demographics.

During and after World War II, Soviet authorities relocated millions of people, particularly from European parts of the USSR, into Central Asia to work in industries or as part of agricultural projects like cotton farming in Uzbekistan and Kazakhstan. The Soviet emphasis on industrial development brought about a process of urbanization in Central Asia, attracting diverse groups, including Slavs and other ethnic minorities, to the cities. This led to the formation of multicultural urban populations in major industrial hubs. Russian became the dominant language in administration, industry, and higher education. As a result, many Central Asians became bilingual, but there was a decline in the use of indigenous languages in formal and elite spheres, contributing to a sense of cultural Russification.

Central Asia has seen the rise of labor migration, particularly from Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan to Russia and Kazakhstan, due to economic hardships in these countries. Many Central Asians, particularly from rural areas, have sought better opportunities abroad. In recent years, China has grown more influential in Central Asia due to economic investments and the Belt and Road Initiative. This has had demographic implications, particularly in Kazakhstan and Kyrgyzstan, where Uyghurs and Dungans (Hui Muslims) maintain sizable minority populations. Tensions related to the treatment of Uyghurs in Xinjiang have occasionally spilled into Central Asia. Stopping both Russian and Chinese aggression in Central Asia through intra-regional migration is a bold and strategic idea. By fostering stronger ties within the region, Central Asian states can build greater autonomy, economic resilience, and social integration, reducing their dependence on external powers like Russia and China. Both nations wield significant influence in Central Asia through economic investments, labor markets, military cooperation, and political ties. Here's how migration among Central Asian states can be harnessed to counterbalance this aggression:

Redirecting labor migration flows within Central Asia instead of to Russia or China would help diversify regional economies and reduce dependency on external powers. Currently, millions of Central Asian workers migrate to Russia for employment, while China has become a growing economic force in the region. By creating a regional labor market, Central Asian countries could keep more economic activity and remittances within the region. Workers from labor-surplus countries like Uzbekistan and Tajikistan could find employment in more prosperous Central Asian countries like Kazakhstan and Turkmenistan. This would reduce the reliance on Russian and Chinese labor markets, where Central Asian workers are vulnerable to political and economic manipulation.

By promoting intra-regional trade and migration, Central Asian countries can reduce their reliance on Chinese investments and Russian remittances. Encouraging regional trade agreements, cross-border infrastructure projects, and joint ventures would keep wealth within Central Asia, strengthening economic sovereignty and reducing external leverage. While Central Asia's energy sector is important, diversification into agriculture, services, and light manufacturing—supported by regional labor migration—would make the region less dependent on foreign powers for economic stability.

China's Belt and Road Initiative (BRI) has led to heavy Chinese investment in Central Asia, but it has also created debt dependencies and geopolitical influence. By promoting intra-regional migration, Central Asia could support its own labor-driven infrastructure projects, reducing the need for Chinese capital and workers.

Central Asian workers could be employed in regional infrastructure projects like railways, roads, and energy grids connecting the countries, funded by local or regional development funds,

and supported by international partnerships outside of Russia and China (e.g., Turkey, Japan, the EU). This would reduce dependence on Chinese construction companies and loans, which often come with political strings attached.

Millions of Central Asians work in Russia, and increasingly in China, where they are subject to exploitation, uncertain legal protections, and political influence. Russia has used its control over labor migration policies as leverage over Central Asian governments, while China's growing economic presence comes with concerns over labor rights and security.

Russia has a history of threatening to deport Central Asian migrants during political disputes, a move that can destabilize economies reliant on remittances. Similarly, Chinese projects often employ their own workers, limiting opportunities for local labor. By expanding labor opportunities within Central Asia, countries can reduce their citizens' vulnerability to manipulation in foreign labor markets. This could involve harmonizing work permits and visa regimes to make it easier for citizens of Central Asian states to find employment within the region.

Encouraging migration within Central Asia can strengthen a shared regional identity, reducing the cultural and political influence of both Russia and China. Russia still wields significant soft power through language, media, and historical ties, while China's growing economic footprint is accompanied by increasing cultural and political engagement. By encouraging educational and cultural exchanges among Central Asian nations, the region can promote its own heritage and languages over the Russian or Chinese cultural influence. This could include regional scholarship programs, joint universities, and media collaborations to counter foreign narratives. As part of this, promoting the use of local languages—Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Tajik, and Turkmen—through migration and cultural exchange can help limit the dominance of Russian or the growing use of Chinese in trade and education. Developing regional media in local languages could also reduce the influence of Russian and Chinese media.

The movement of people within the region could facilitate the development of stronger cross-border ties that would improve collective security. Migrants often form networks that can be leveraged for intelligence sharing, early warning systems, and joint efforts against threats like terrorism, drug trafficking, and organized crime—areas where Russia and China might offer “assistance” in exchange for influence. By relying on their own security forces and information networks, Central Asian states can reduce dependence on Russian-led organizations like the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and develop regional alternatives to Chinese security initiatives. With better economic integration and stronger labor markets, Central Asian nations could pool resources for regional security efforts, such as joint border patrols, cybersecurity programs, and anti-terrorism operations. This would limit the need for Russian or Chinese military bases or security assistance, which often come with political strings attached.

Central Asian countries can coordinate migration policies to ensure that their workers are protected within the region. By establishing regional agreements on work permits, visas, and labor rights, the region could create a system where workers are free to move within Central Asia without facing legal vulnerabilities that external powers could exploit. Central Asian states could standardize labor rights to ensure fair treatment and wages for migrants, making it less attractive for workers to go to Russia or China, where labor standards may be lower or politically manipulated. By creating opportunities for skilled workers to stay within Central Asia, countries could reduce the “brain drain” that currently sends many educated and skilled workers to Russia or increasingly to China. Retaining talent would help Central Asia build its own industries and expertise, reducing the need to rely on foreign workers or experts.

Migrant remittances are a critical part of the economies of countries like Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan, but most of these remittances come from Russia and are processed through Russian financial systems. By encouraging intra-regional migration, Central Asian

countries could develop their own remittance systems, reducing reliance on Russian financial infrastructure. With increased intra-regional migration and trade, Central Asian countries could work towards stabilizing and integrating their financial systems. This could involve bilateral or multilateral currency agreements to facilitate easier financial transactions and reduce dependence on Russian or Chinese banks and financial systems.

Central Asian countries can also use migration to build stronger ties with other international partners that can provide alternatives to Russian and Chinese influence. This includes countries like Turkey, Japan, South Korea, the European Union, and even Gulf states that are investing in Central Asia. These nations could provide investments, trade partnerships, and development projects without the geopolitical strings attached by Russia and China. Turkey's role in Central Asia, especially with countries like Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, is growing. By engaging the Organization of Turkic States (formerly the Turkic Council), Central Asia could benefit from trade, migration, and cultural ties with Turkey and other Turkic-speaking nations, reducing the need to rely on Russian or Chinese systems.

There are some regions in especially northern and eastern region of Kazakhstan where majority of their population are Slavic people. In order to stop the movement of pro-Russian separatists like in Donbas and Crimea Turkic states should encourage Turkic people to these regions. There are large number of population in Uzbekistan and Turkey. If Kazakhstan along with Turkey and Uzbekistan give citizenships to Turks and Uzbeks support these pioneers economically and politically, Turkicization of the regions will stop future conflicts with Russian Empire or reunification of New Soviet Union

Russia's imperialistic interests in Central Asia and Turkey stem from a complex blend of historical, geopolitical, and economic factors. While it's difficult to predict specific future actions, current dynamics provide some insight into Russia's potential objectives and strategies in these regions.

Central Asia: Influence and Control

Russia has long regarded Central Asia as its traditional sphere of influence. Even after the fall of the Soviet Union, it has sought to maintain strong ties with the former Soviet republics—Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan.

Key Russian Objectives:

- **Economic Dominance:** Central Asia is rich in natural resources like oil, gas, and minerals, which are vital to Russia's energy strategy. Russia's state-owned energy companies, such as Gazprom and Rosneft, have significant investments in the region.
- **Security and Stability:** Russia is concerned about the rise of extremist groups and instability on its southern flank. It uses security alliances like the Collective Security Treaty Organization (CSTO) to keep a military presence and ensure that pro-Russian regimes stay in power.
- **Countering Chinese Influence:** China's Belt and Road Initiative (BRI) is making inroads into Central Asia, which presents a challenge to Russia's traditional dominance. Russia may seek to counterbalance China's economic investments with stronger political, military, and cultural ties.
- **Eurasian Economic Union (EAEU):** Russia sees the EAEU as a mechanism to integrate the economies of Central Asia under its leadership, limiting the influence of other global powers like the U.S., EU, and China.

Potential Future Moves:

- **Political Interventions:** Russia could increase support for authoritarian regimes that align with its interests or intervene under the pretext of protecting Russian minorities.
- **Militarization:** In the face of rising threats or instability (e.g., Afghanistan's situation post-U.S. withdrawal), Russia might escalate military cooperation or even directly intervene.
- **Energy and Infrastructure Projects:** Russia might push for energy and infrastructure agreements to secure greater control over resource flows and supply chains, competing with China's BRI.

2. Turkey: A Complex Rivalry and Partnership

Russia's relationship with Turkey is multifaceted, blending competition and cooperation. Both nations have overlapping spheres of influence in regions like the Black Sea, the South Caucasus, the Middle East (especially Syria), and parts of Central Asia.

Key Russian Objectives:

- **Regional Hegemony:** Russia wants to dominate the Black Sea and maintain influence in the Caucasus, where Turkey has historically sought to expand. Russia views Turkish activity in former Soviet states like Azerbaijan with suspicion.
- **Energy Diplomacy:** Russia is one of Turkey's main suppliers of natural gas, via projects like the TurkStream pipeline. This energy dependency provides leverage over Turkey's foreign policy.
- **Weakening NATO Unity:** Turkey is a NATO member, but its recent confrontations with Western allies (e.g., over arms purchases like the Russian S-400 missile system) offer Russia an opportunity to weaken NATO from within.
- **Cultural and Religious Influence:** Russia competes with Turkey for influence over Turkic and Islamic populations in former Soviet states and the wider region. This involves soft power competition through media, diplomacy, and cultural outreach.

Potential Future Moves:

- **Black Sea and Eastern Mediterranean Rivalry:** Russia could intensify its military and naval presence in the Black Sea to limit Turkish influence, particularly in sensitive areas like Crimea, which Russia annexed in 2014.
- **Influence in the South Caucasus:** After the 2020 Nagorno-Karabakh conflict, Russia played a key role in brokering peace. However, Turkey's support for Azerbaijan in that war suggests ongoing competition for influence in the region.
- **Middle Eastern Geopolitics:** In Syria, Russia and Turkey have at times cooperated and clashed. Future moves may depend on the evolving balance of power in Syria and other Middle Eastern theaters.
- **Energy Dependence:** While Turkey seeks to diversify its energy sources, Russia may try to maintain or expand its energy leverage. This could involve negotiations around the TurkStream pipeline or pushing for favorable terms in nuclear energy cooperation (e.g., the Akkuyu nuclear power plant project).

Challenges for Russia:

- **Growing Chinese Influence in Central Asia:** Russia faces the challenge of balancing its relationship with China, especially as Beijing's Belt and Road Initiative expands in Central Asia, a region Russia views as its backyard.
- **Turkish Ambitions:** Under President Erdoğan, Turkey has pursued a more assertive foreign policy, increasing its influence in regions traditionally dominated by Russia. Turkey's military interventions and regional diplomacy present both a challenge and an opportunity for Moscow.

- Western Sanctions and Economic Constraints: Russia's ability to project power in these regions is constrained by economic sanctions and isolation from Western financial systems, making large-scale interventions difficult to sustain over the long term.

In Central Asia, Russia will likely seek to counterbalance growing Chinese and Western influence by bolstering its military, political, and economic control. In Turkey's case, Russia's imperialistic aspirations are tempered by a need for pragmatism. While it may compete with Turkey in some areas, especially regarding influence in the Black Sea, South Caucasus, and the Middle East, their economic and energy ties could foster continued cooperation, even within the framework of rivalry.

China's expanding influence in Central Asia reflects a broader geopolitical strategy aimed at securing energy resources, stabilizing its western borders, and extending its economic and political clout. Although China's actions may not resemble traditional imperialism with overt military control, its strategy involves significant economic, political, and soft power tools that could lead to long-term dominance in the region.

3. Economic Domination: The Belt and Road Initiative (BRI)

- The cornerstone of China's approach to Central Asia is its Belt and Road Initiative (BRI), a vast infrastructure and investment project designed to link China to Europe and the Middle East through Central Asia. The BRI encompasses:
- Infrastructure Development: China is financing and building roads, railways, pipelines, and ports throughout Central Asia to secure trade routes and ensure its access to the region's resources.
- Energy Resources: Central Asia is rich in oil, gas, and minerals, which are crucial for China's growing energy needs. China has invested heavily in pipelines (e.g., the Central Asia-China gas pipeline) and mining projects in countries like Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan.
- Trade and Investment: By pouring billions of dollars into the economies of Central Asia, China aims to cement its role as the dominant economic partner. This allows China to gradually take over markets that were traditionally aligned with Russia.

Implications:

- Debt Dependency: Many Central Asian countries, particularly those with smaller economies, have become heavily indebted to China due to the loans provided for infrastructure projects. This gives Beijing significant leverage over their economic and political decisions.
- Shift from Russia: Historically, Russia was the main power in Central Asia, but China's economic initiatives have drawn these countries more into Beijing's orbit. While Moscow still holds sway in military and cultural spheres, China is becoming the dominant economic force.

4. Geopolitical Strategy: Stabilizing Xinjiang and Controlling Borders

China's strategy in Central Asia is closely linked to its internal concerns, particularly stability in Xinjiang, a region in western China with a significant Muslim Uyghur population. Xinjiang shares borders with several Central Asian countries, and Beijing is deeply concerned about potential links between Uyghur separatists and Islamic movements in Central Asia.

Key Chinese Objectives:

- **Security and Counterterrorism:** China has worked closely with Central Asian governments on security cooperation, particularly through the Shanghai Cooperation Organization (SCO). This involves intelligence sharing, joint military exercises, and crackdowns on Islamic extremist groups. China frames these efforts as part of its global war on terror but is primarily concerned with preventing unrest in Xinjiang.
- **Border Control and Stability:** By building strong economic and security ties with its Central Asian neighbors, China seeks to ensure that its western borders remain stable and secure from any external influence that could destabilize Xinjiang.
- **Potential Future Moves:**
- **Increased Military Presence:** Although China has focused primarily on economic engagement, it may gradually increase its military presence or influence, particularly through the SCO, to protect its interests and maintain stability in the region.
- **Security Agreements:** China might push for stronger bilateral and multilateral security agreements with Central Asian countries, increasing intelligence cooperation and even stationing Chinese security forces in key areas under the guise of counterterrorism.

5. Competition with Russia: A Delicate Balancing Act

China's growing influence in Central Asia places it in a delicate balancing act with Russia, which historically views the region as its sphere of influence. While the two countries often cooperate diplomatically, their interests in Central Asia are competitive.

Key Areas of Competition:

- **Economic Influence:** China's massive investments have gradually eroded Russia's economic dominance. Many Central Asian countries increasingly look to Beijing for trade, loans, and infrastructure development rather than to Moscow.
- **Energy Politics:** Central Asian energy resources are of interest to both Russia and China. While Russia has traditionally controlled the region's oil and gas exports, China has built pipelines to siphon these resources directly into its own economy, bypassing Russian infrastructure.
- **Political Leverage:** China's investments give it significant political influence, but Beijing is careful not to openly challenge Russian security interests in the region. Instead, it quietly asserts its economic dominance while avoiding overt interference in Russia's political and military ties to Central Asian governments.

6. Soft Power and Cultural Influence: Securing Long-Term Dominance

In addition to economic and security influence, China is gradually expanding its soft power in Central Asia:

- **Cultural Diplomacy:** China has established Confucius Institutes in Central Asian countries to promote Chinese language and culture. This is part of a broader strategy to win over public opinion and foster a pro-China elite in these countries.
- **Educational and Training Programs:** China offers scholarships and training opportunities for Central Asian students and officials, cultivating a new generation of leaders who are more aligned with Chinese interests.
- **Media and Propaganda:** Chinese state-owned media has increased its presence in Central Asia, promoting Beijing's policies and perspectives. China's "soft"

influence helps it shape the narrative on issues like Xinjiang, regional security, and economic cooperation, countering Western and even Russian narratives.

7. Potential Future Scenarios for Chinese Influence in Central Asia

- **Economic Domination and Vassalization:** As Central Asia becomes more reliant on Chinese investments and loans, these countries may gradually shift from being independent states to becoming economically dependent “vassals” of China. While China may not seek outright control, its economic dominance could allow it to dictate terms on major political and strategic issues.
- **Increased Role in Regional Security:** As China’s economic investments grow, so might its desire to protect these assets. This could lead to a more overt military or security role in the region, potentially under the umbrella of the SCO or bilateral agreements.
- **Tensions with Russia:** While China and Russia currently manage their competing interests diplomatically, rising Chinese influence could lead to frictions in the long term. Russia may find it increasingly difficult to maintain its traditional dominance in the region, particularly as China asserts itself more aggressively.

8. Challenges for China

- **Local Backlash:** Some Central Asian countries are wary of China’s growing dominance. There have been protests in places like Kazakhstan over land deals and Chinese influence, and anti-China sentiment is a potential obstacle to Beijing’s ambitions.
- **Security Risks:** Instability in Afghanistan and the potential spread of Islamic extremism could pose security challenges for China, especially if these issues spill over into Xinjiang or disrupt China’s infrastructure projects.
- **Debt and Economic Risks:** The massive investments China is making in Central Asia through the BRI are not without risks. Debt crises in Central Asian countries could limit Beijing’s ability to extract long-term benefits from its investments.

China’s approach to Central Asia is characterized by economic dominance, infrastructure development, and a strong focus on security to protect its interests in Xinjiang. Its imperialistic ambitions manifest through the BRI, energy control, and soft power initiatives, aiming for long-term influence in the region. While China and Russia are not yet in direct conflict, the balance of power in Central Asia is gradually shifting in China’s favor, with implications for the region’s political and economic autonomy.

Conclusion

Using intra-regional migration as a tool to counter both Russian and Chinese aggression in Central Asia requires building stronger economic, cultural, and security ties within the region. By encouraging labor migration within Central Asia, promoting economic diversification, Turkicization of its regions, enhancing collective security, and fostering a regional identity, Central Asian countries can reduce their dependence on Russia and China. This would not only provide more autonomy and resilience for Central Asia but also create a more unified and integrated regional bloc capable of resisting external pressures from these two powerful neighbors.

Furthermore the study has also been able to elaborate how to stop Russian colonial imperialism in the region by developing internal migration. Turkic-speaking countries should not only prevent the out-migration of large reservoirs of their own talented and young human resources to the other part of the world, but also mitigate the consequences of the policy of Russification that occurred during the colonial period. This will help to eliminate the threat of

separatists' forces supported by military, political and economic forces like in Ukraine, and ensure that their territories are not occupied like in Ukraine.

References ²

Hopkirk, P. (1990). *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (1st ed.). United Kingdom: Kodansha International.

Kropotkin, P.A. (1888). *Turkestan* . Encyclopædia Britannica. Vol. XXIII (9th ed.). pp. 631–640.

https://en.wikipedia.org/wiki/Soviet_Union

https://en.wikipedia.org/wiki/Turkestan_Autonomous_Soviet_Socialist_Republic

https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Central_Asia

https://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_conflicts_in_Kazakhstan

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently arranged according to APA 7 format, despite the fact that it was stated in the congress call text and despite our warnings. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

NEW TECHNOLOGY: AI FOR THE BANKING SYSTEM IN UZBEKISTAN

Saidov Mehriddin KOMILJON O'G'LI¹

Abstract

Artificial Intelligence (AI) is transforming industries worldwide, including banking and finance. In Uzbekistan, AI presents a significant opportunity to modernize the banking system, enhance customer experience, increase efficiency, and ensure financial inclusion. This thesis explores the potential of AI in Uzbekistan's banking sector, outlining the current state of AI adoption, opportunities for improvement, and the challenges that need to be addressed. With AI-powered solutions such as chatbots, fraud detection systems, and automated loan processing, Uzbekistan's banking sector can overcome traditional limitations. However, to fully benefit from AI, challenges such as infrastructure development, regulatory frameworks, and skills shortages must be addressed. This thesis also proposes strategic measures to accelerate AI integration and ensure a secure, transparent, and efficient banking system in Uzbekistan.

Artificial Intelligence has the potential to revolutionize Uzbekistan's banking system, offering enhanced customer service, improved security, and greater financial inclusion. However, successful AI adoption requires addressing challenges related to infrastructure, regulation, talent development, and public trust. By investing in the necessary infrastructure and fostering AI expertise, Uzbekistan can leverage AI technologies to create a more efficient, secure, and inclusive banking system. AI will not only modernize the banking sector but also support Uzbekistan's broader goals of digital transformation and economic growth.

Keywords: Artificial intelligence, banking, Uzbekistan, financial technology, automation, digital transformation, fraud detection

Introduction

Artificial Intelligence (AI) is at the forefront of technological advancements that are reshaping industries globally. In banking, AI has proven to be a game-changer, offering innovative solutions for customer service, risk management, financial inclusion, and operational efficiency. In Uzbekistan, a country experiencing rapid modernization in the financial sector, AI can help overcome longstanding issues such as inefficient service delivery, fraud, and limited financial access for rural populations. The government's commitment to digitalization and innovation provides a strong foundation for AI's integration into the banking sector. However, AI adoption faces challenges, including a lack of technological infrastructure, limited AI expertise, and the need for robust regulatory frameworks.

This thesis examines the role of AI in Uzbekistan's banking sector, discussing the opportunities it presents for modernization and efficiency while identifying the challenges to its successful implementation. It also provides recommendations for overcoming these challenges to ensure that AI contributes to a secure and efficient banking system in Uzbekistan.

---

¹ IT Lecturer , Bukhara University of Innovation, mehriddin_saidov@bui.uz

1. AI Technologies

AI technologies in banking have been widely adopted in many parts of the world, providing innovative solutions for various banking processes. AI-powered systems can analyze vast amounts of data to detect fraudulent activities, assess credit risk, and personalize customer experiences. In many countries, AI has revolutionized customer service through the use of virtual assistants and chatbots, which provide instant responses to customer inquiries, thereby reducing the workload on human agents.

Another key application of AI is in loan processing and risk management. AI can automate the loan approval process by evaluating a customer's financial history, credit score, and spending behavior to make real-time decisions. Furthermore, AI algorithms have been successfully used to predict market trends, allowing banks to make more informed investment decisions.

AI can significantly improve customer service in Uzbekistan's banking sector. One of the key areas where AI can be applied is through the implementation of chatbots and virtual assistants. These AI-powered tools can provide 24/7 support, answer customer inquiries, assist in basic banking operations, and even perform routine transactions such as balance inquiries, fund transfers, and loan applications. This not only improves the customer experience but also reduces the operational costs associated with maintaining large customer service departments.

Additionally, AI can enable banks to offer personalized financial products by analyzing customer data, spending patterns, and preferences. This data-driven personalization can help banks better understand customer needs, allowing them to provide tailored products such as savings accounts, loan packages, or investment opportunities.

Fraud prevention is a critical concern for Uzbekistan's banking system, as cyber threats continue to evolve. AI plays a pivotal role in enhancing fraud detection and security by using machine learning algorithms to monitor transaction data in real-time and identify suspicious activities. By analyzing patterns and anomalies, AI can detect potentially fraudulent transactions before they occur, thereby mitigating risks for both banks and customers.

AI-driven fraud detection systems can also help in identity verification processes by analyzing biometric data such as facial recognition and voice patterns, making financial transactions more secure.

AI technology can revolutionize how banks in Uzbekistan understand their customers. One of the most powerful applications of AI is its ability to analyze vast amounts of customer data and extract valuable insights. This capability allows banks to personalize their services, providing customers with tailored recommendations based on their financial behavior, preferences, and needs. AI-driven customer analytics can enhance customer experience by enabling banks to offer more relevant products and services, improving customer satisfaction and loyalty. "In Uzbekistan's banking sector, where competition is growing due to digital transformation, AI-driven customer analytics can help banks differentiate themselves by offering highly personalized financial products. AI algorithms can analyze data from customer transactions, spending habits, and social media interactions to generate real-time insights into individual financial needs. For instance, if a customer frequently travels abroad, the bank can automatically offer them a credit card with international travel benefits or suggest a foreign currency savings account. This level of personalization creates a more engaging and user-friendly banking experience, helping banks attract and retain customers in an increasingly digital marketplace." "Moreover, AI can predict life events based on customer behavior. For example, an increase in certain types of spending, such as furniture or baby products, may signal that a customer is preparing for a major life event like moving into a new home or starting a family. Using these insights, the bank can proactively offer relevant services, such as home loans or child savings plans, creating a seamless and highly

personalized financial journey for the customer. By leveraging AI in customer analytics, Uzbekistan's banks can enhance customer relationships, foster loyalty, and drive growth." In recent years, the banking sector worldwide has faced increased regulatory scrutiny, driven by the need to combat money laundering, fraud, and other financial crimes.

Regulatory compliance is a resource-intensive process, often requiring banks to allocate significant manpower and financial resources to meet legal requirements. AI-powered RegTech (Regulatory Technology) solutions offer a way to streamline compliance efforts by automating complex regulatory processes and identifying potential risks in real-time. In Uzbekistan, where the regulatory environment is evolving alongside digital transformation, RegTech powered by AI can help banks ensure compliance while reducing operational costs. "AI can be used to enhance the efficiency of regulatory compliance in Uzbekistan's banking sector by automating tasks such as Know Your Customer (KYC) and Anti-Money Laundering (AML) checks. These processes traditionally involve manual verification of customer identities, transaction histories, and monitoring for suspicious activities, which can be time-consuming and prone to human error. AI-driven solutions can analyze large datasets in real time, flagging suspicious transactions and ensuring that customer identities are verified accurately and swiftly. This reduces the risk of non-compliance and lowers the costs associated with regulatory oversight." "Additionally, AI can be applied to monitor changes in regulatory requirements and automatically update compliance procedures. In many countries, including Uzbekistan, financial regulations are subject to frequent changes as governments adapt to the evolving digital landscape. AI algorithms can track regulatory updates and ensure that banks remain compliant with the latest laws without the need for extensive manual intervention. This capability allows banks to stay ahead of regulatory changes, minimizing the risk of penalties for non-compliance while also improving their reputation among customers and regulators alike.

Risk management is one of the most critical aspects of banking, and AI has the potential to transform how banks in Uzbekistan identify, assess, and mitigate risks. Traditional risk management models rely on historical data and static processes, which may not be sufficient to cope with the complexity of modern financial markets. AI, however, enables banks to use predictive analytics to identify potential risks before they materialize, allowing for more proactive decision-making. This approach improves the accuracy and speed of risk assessments, helping banks protect themselves from financial losses and operational disruptions. "AI-driven predictive analytics can analyze vast amounts of structured and unstructured data from multiple sources, including financial markets, customer transactions, and economic indicators, to forecast potential risks. For example, AI algorithms can detect early warning signs of market volatility, allowing banks to adjust their portfolios and mitigate exposure to high-risk assets. In the context of credit risk management, AI can assess the likelihood of loan defaults by analyzing not only a borrower's credit history but also broader economic factors such as employment trends, inflation rates, and even social media activity. This holistic approach to risk management enables banks in Uzbekistan to make more informed decisions, reducing the likelihood of defaults and financial instability." "In addition, AI can enhance operational risk management by identifying vulnerabilities in internal processes and systems.

AI-powered monitoring tools can detect unusual patterns of activity within the bank's infrastructure, such as unauthorized access to sensitive data or deviations from standard procedures, which may indicate potential security breaches or fraud. By flagging these risks in real-time, AI allows banks to take preventive measures and protect themselves from financial and reputational damage." As the banking sector in Uzbekistan evolves, collaboration between traditional banks and fintech startups will be key to driving innovation and AI adoption. Fintech startups often possess the agility and technical expertise needed to develop cutting-edge AI solutions, while traditional banks have the financial resources, customer base, and regulatory

knowledge required to scale these innovations. By forming partnerships, banks and fintech companies can leverage each other's strengths to create AI-powered financial products that cater to the evolving needs of customers. "Fintech startups in Uzbekistan have the potential to bring AI innovations to the banking sector more rapidly than traditional banks, which may be hindered by legacy systems and slower decision-making processes. For example, a fintech startup specializing in AI-driven payment solutions could collaborate with a large bank to integrate seamless payment services into its digital platform. Such partnerships allow banks to offer innovative services without having to develop the technology from scratch, while fintech startups benefit from the scale and customer trust associated with established financial institutions."

Moreover, partnerships between banks and fintechs can accelerate the development of AI-powered financial products aimed at underserved segments of the population, such as microfinance for small businesses or AI-driven credit scoring for individuals without traditional credit histories. By collaborating with fintech startups, banks in Uzbekistan can expand their reach, improve customer satisfaction, and position themselves as leaders in the digital transformation of the financial sector. "To foster such partnerships, Uzbekistan's government and central bank can create innovation hubs or regulatory sandboxes where banks and fintech startups can collaborate and experiment with new AI technologies in a controlled environment. These initiatives will help to promote a culture of innovation and ensure that Uzbekistan's banking sector remains competitive in the face of rapid technological change." While AI offers numerous benefits to Uzbekistan's banking system, its successful adoption depends on public trust in AI-driven financial services. Many customers may be hesitant to use AI-powered solutions due to concerns about data security, privacy, and the perceived lack of human oversight. To address these concerns, banks must prioritize transparency and ethical AI practices, ensuring that customers understand how their data is being used and that AI-driven decisions are fair, accurate, and explainable. "Building public trust in AI technologies is essential for widespread adoption in Uzbekistan's banking sector. One way to enhance transparency is by providing customers with clear explanations of how AI systems make decisions, such as approving a loan or detecting fraudulent activity."

AI algorithms, particularly in areas like credit scoring, should be designed to minimize bias and ensure that decisions are based on objective criteria rather than discriminatory factors. By making AI processes more transparent and understandable, banks can reassure customers that AI is being used to improve their financial well-being rather than replace human judgment." "Banks can also take steps to safeguard customer data by implementing robust data protection measures and adhering to international data privacy standards. AI systems often require access to large volumes of sensitive data, such as personal financial information and transaction histories, to function effectively. Ensuring that this data is securely stored and that customers have control over how their data is used will help build trust in AI-driven financial services. Additionally, educating the public about the benefits of AI, such as faster service and enhanced security, can help to overcome skepticism and encourage adoption."

2. Digital Transformation Journey of Uzbekistan

As Uzbekistan embarks on its broader digital transformation journey, AI in the banking sector will play a crucial role in shaping the country's digital economy. By improving the efficiency and accessibility of financial services, AI can help drive economic growth, foster innovation, and support the development of new industries. Moreover, the integration of AI in financial services can promote financial literacy and inclusion, ensuring that a greater proportion of the population participates in the formal economy. "Uzbekistan's digital economy is set to benefit from the increased adoption of AI technologies in the banking sector. By automating routine tasks and improving decision-making processes, AI can reduce the operational costs of banks, allowing them to offer more affordable and accessible financial services to individuals and

businesses. This, in turn, can stimulate economic activity by providing entrepreneurs and small businesses with easier access to credit and financial tools. Additionally, AI-powered financial literacy programs can educate underserved populations on how to manage their finances, save for the future, and invest in their businesses, further contributing to economic development."

The loan application process in Uzbekistan's banking sector is often slow and labor-intensive. AI can automate many aspects of loan processing, including credit scoring and risk assessment. AI systems can analyze a customer's financial history, employment status, and creditworthiness to make instant loan approval decisions, reducing the time required for manual assessments. This not only speeds up the loan approval process but also reduces human error in decision-making.

Automated loan processing could be particularly beneficial in rural areas, where access to banking services is limited. AI-powered mobile banking solutions can enable customers in remote locations to apply for loans and access other financial services without visiting a bank branch.

Financial Inclusion

One of Uzbekistan's key goals is to increase financial inclusion, especially for underserved populations in rural and remote areas. AI can help banks extend their services to these areas by providing automated, low-cost financial services via mobile banking platforms. AI-driven solutions can offer personalized financial advice, microloans, and savings plans to individuals who have traditionally been excluded from formal banking services.

AI-powered financial inclusion initiatives can also help bridge the gap between the informal and formal economy by enabling small and medium-sized enterprises (SMEs) to access credit and banking services based on alternative data sources, such as mobile payment histories and utility payments.

Infrastructure Development

While AI offers significant opportunities for Uzbekistan's banking sector, its adoption is dependent on the country's technological infrastructure. AI applications require high-speed internet, reliable data storage, and cloud computing capabilities, all of which are still underdeveloped in some parts of Uzbekistan, particularly in rural areas. Expanding digital infrastructure is essential for the widespread use of AI technologies in the banking sector.

Regulatory and Legal Frameworks

Uzbekistan's regulatory framework for AI adoption in banking is still in its infancy. Given the sensitive nature of financial data and the potential risks associated with AI, there is a need for a comprehensive legal framework that ensures data protection, privacy, and transparency. The government must work with financial institutions to develop regulations that foster innovation while protecting consumers from misuse of data and ensuring compliance with international banking standards.

Moreover, regulations regarding AI ethics and accountability must be established to address concerns about bias in AI decision-making, particularly in areas like credit scoring and loan approvals.

Skills Shortage

The successful implementation of AI in Uzbekistan's banking system will require a skilled workforce capable of developing, managing, and maintaining AI systems. However, Uzbekistan currently faces a shortage of AI experts and data scientists, which could limit the speed at which AI technologies are adopted in the banking sector. Investments in education, training programs, and partnerships with global AI firms will be necessary to build local expertise in AI technologies.

Public Trust and Acceptance

Public trust in AI-driven banking services is another challenge that needs to be addressed. Many customers may be hesitant to trust AI systems with their financial data, fearing security breaches or loss of privacy. Banks will need to invest in educating the public about the benefits of AI and the security measures in place to protect customer information.

Recommendations for Successful AI Integration

To fully harness the potential of AI in Uzbekistan's banking sector, the following measures should be taken:

1. **Develop AI-Friendly Regulations:** The Uzbek government and central bank should collaborate with financial institutions to establish clear regulations that govern AI use in banking, ensuring compliance with international standards on data security and privacy.
2. **Invest in Digital Infrastructure:** Expanding internet access, data centers, and cloud services will be essential to support AI technologies. Investment in infrastructure will enable AI adoption not only in urban areas but also in rural regions.
3. **Foster AI Talent:** The government should work with universities and tech firms to create educational programs focused on AI and data science. Offering scholarships, internships, and partnerships with global AI leaders can help bridge the skills gap.
4. **Enhance Public Awareness:** Public education campaigns aimed at building trust in AI-powered banking solutions should be a priority. This will help address concerns related to data security and privacy while promoting the advantages of AI in financial services.
5. **Collaborate with International AI Experts:** Uzbekistan can benefit from collaborating with international tech companies and AI experts to learn from global best practices and accelerate AI implementation in the banking sector.

One of the most significant opportunities for AI in Uzbekistan's banking sector is its potential to promote financial inclusion, particularly for women and underserved communities. In many parts of the country, especially rural areas, women and marginalized populations have limited access to formal banking services due to cultural, social, and logistical barriers. AI-powered solutions can help bridge these gaps by offering personalized, accessible, and low-cost financial products tailored to the specific needs of these communities. "Women in Uzbekistan, particularly those in rural areas, often face challenges in accessing financial services due to a lack of financial literacy, limited mobility, and societal norms that prioritize male decision-making in financial matters. AI can play a critical role in overcoming these barriers by offering mobile-based banking solutions that are easy to use and understand. For example, AI-powered financial literacy programs can be delivered through mobile apps, teaching women how to save, budget, and invest their money, empowering them to make informed financial decisions." "Additionally, AI algorithms can analyze alternative data sources, such as mobile payment histories or utility bills, to assess the creditworthiness of individuals who may not have a traditional credit score. This is particularly beneficial for women and small entrepreneurs who operate in the informal economy. By using AI to evaluate credit risk based on non-traditional data, banks can offer microloans and other financial services to women and underserved populations, helping them access capital for business ventures, education, or healthcare. This approach not only enhances financial inclusion but also contributes to broader economic development by enabling more people to participate in the formal financial system." "AI-powered microfinance platforms can also help underserved communities access financial services. These platforms use AI to automate loan approval processes and ensure that loans are tailored to the specific needs and capacities of low-income borrowers. By reducing the cost of delivering financial services, AI allows banks to offer

affordable financial products to populations that were previously excluded from the formal financial system."

Mobile banking has become a cornerstone of financial inclusion in many developing countries, and Uzbekistan is no exception. With mobile phone penetration steadily increasing, AI can further enhance the capabilities of mobile banking platforms, making them more accessible and user-friendly. AI-driven mobile banking services can offer real-time customer support, personalized financial advice, and seamless transactions, all from the convenience of a smartphone. "Mobile banking has already made significant strides in Uzbekistan, with many banks offering apps that allow customers to check their balances, transfer funds, and pay bills. However, AI can take mobile banking to the next level by offering a more personalized and efficient experience. AI-powered chatbots, for example, can provide 24/7 customer service, answering inquiries, guiding users through transactions, and even offering financial advice based on the user's spending patterns. This level of support is especially valuable in rural areas where physical bank branches may be scarce, but mobile phone access is more widespread." "AI can also help banks offer personalized financial products through mobile banking apps. By analyzing transaction data, AI algorithms can identify patterns in a customer's spending and saving habits, allowing the bank to suggest relevant financial products, such as savings accounts with favorable interest rates, personalized investment portfolios, or insurance plans tailored to the customer's needs. For example, if the AI system detects that a customer frequently sends money abroad, it could recommend a low-fee international money transfer service, providing a more relevant and personalized banking experience." "Moreover, AI can improve the security of mobile banking transactions through advanced fraud detection algorithms. By analyzing real-time transaction data, AI can detect unusual patterns that may indicate fraudulent activity, such as multiple large withdrawals in a short period or transactions made from an unfamiliar location. AI systems can immediately flag these transactions for review, alerting both the bank and the customer to potential fraud and preventing financial losses."

While RegTech focuses on streamlining regulatory compliance, AI has specific applications within this field, particularly in automating Know Your Customer (KYC) and Anti-Money Laundering (AML) processes. These tasks are critical for preventing financial crimes, but they can be resource-intensive and time-consuming when performed manually. AI-powered solutions can automate and enhance these processes, making compliance faster, more efficient, and less prone to human error. "One of the most labor-intensive tasks for banks is performing KYC checks, which require verifying the identity of customers, assessing their risk profiles, and ensuring compliance with regulatory requirements. AI can streamline this process by automatically verifying customer identities through biometric data, such as facial recognition or fingerprint scanning, and cross-referencing this information with government databases. This reduces the time and effort required for manual KYC checks while also minimizing the risk of fraud or identity theft. "In the area of Anti-Money Laundering (AML), AI can analyze vast amounts of transaction data to identify patterns and detect suspicious activities. Traditional AML systems often rely on rule-based approaches, which can generate a large number of false positives, leading to unnecessary investigations and increased operational costs. AI, on the other hand, can use machine learning algorithms to refine these rules over time, learning from past data to improve its accuracy in detecting suspicious behavior. This results in fewer false positives and allows banks to focus their resources on investigating genuine threats, improving both efficiency and security." "Additionally, AI can help banks stay compliant with evolving regulations by monitoring regulatory changes in real time and automatically updating compliance processes. For instance, if new AML regulations are introduced, AI systems can immediately flag transactions that do not meet the new criteria, ensuring that the bank remains compliant without the need for manual updates. This capability is especially important in countries like Uzbekistan, where regulatory

frameworks are still evolving in response to digital transformation." As Uzbekistan embarks on its journey to integrate AI into the banking sector, it can draw valuable lessons from countries that have successfully implemented AI in financial services.

Conclusion

Artificial Intelligence has the potential to revolutionize Uzbekistan's banking system, offering enhanced customer service, improved security, and greater financial inclusion. However, successful AI adoption requires addressing challenges related to infrastructure, regulation, talent development, and public trust. By investing in the necessary infrastructure and fostering AI expertise, Uzbekistan can leverage AI technologies to create a more efficient, secure, and inclusive banking system. AI will not only modernize the banking sector but also support Uzbekistan's broader goals of digital transformation and economic growth.

References ²

- Accenture. (2020). *Artificial Intelligence in Banking: Unlocking the Power of AI in Financial Services*. Accenture Insights.
- Bollaert, H., Lopez de Prado, M., & Baesens, B. (2020). *AI in Finance: Applications and Challenges*. Harvard Business Review.
- Central Bank of Uzbekistan. (2021). *Digitalization in Uzbekistan's Financial Sector: Current Status and Future Prospects*. Tashkent: Central Bank of Uzbekistan.
- Schatsky, D., Muraskin, C., & Gurumurthy, R. (2019). *AI for Financial Services: The Future of Smart Banking*. Deloitte Insights.
- World Bank. (2021). *Digital Financial Inclusion in Uzbekistan: Opportunities and Challenges*. Washington, D.C.
- Tapscott, D. (2016). *The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. McGraw-Hill.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

DEVELOPING GREEN ECONOMICS IN CENTRAL ASIA: CHALLENGES, OPPORTUNITIES, AND STRATEGIES

Samatova Dilafruz ERKINOVNA ¹

Abstract

Central Asia, a region rich in natural resources, faces significant environmental challenges as it seeks to modernize and develop its economies. The rapid economic growth and industrialization experienced by countries such as Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan have come at a cost to the environment, leading to issues such as air and water pollution, land degradation, and the overuse of natural resources. Green economics, which emphasizes sustainable development, environmental protection, and resource efficiency, offers a path forward for Central Asia to balance economic growth with ecological preservation. This thesis explores the concept of green economics in Central Asia, discussing the challenges to its adoption, the opportunities for transitioning to a green economy, and the strategies needed to achieve sustainable development in the region.

Developing green economics in Central Asia is both a necessity and an opportunity. The region faces significant environmental challenges, including pollution, water scarcity, and land degradation, but it also has immense potential to become a leader in renewable energy, sustainable agriculture, and eco-tourism. By adopting green economic strategies, Central Asia can achieve sustainable development, reduce its environmental footprint, and create new economic opportunities for its people.

Overcoming challenges such as fossil fuel dependence, institutional weaknesses, and financial constraints will require coordinated efforts from governments, the private sector, and international partners. Through investment in green infrastructure, stronger environmental governance, and public education, Central Asian countries can transition to a greener, more sustainable economy that benefits both the environment and future generations.

Keywords: Green Economics, Central Asia, Sustainable Development, Environmental Policy, Renewable Energy, Economic Growth, Ecological Preservation

Introduction

The countries of Central Asia—Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan—are endowed with vast natural resources, including fossil fuels, minerals, and arable land. Since gaining independence in the 1990s, these nations have leveraged their natural wealth to drive economic growth and industrialization. However, this rapid economic development has led to environmental degradation, including desertification, pollution, deforestation, and the depletion of natural resources. As a result, Central Asia faces a critical challenge: how to continue its economic growth while preserving the environment for future generations.

Green economics, which focuses on integrating environmental sustainability with economic development, offers a solution to this challenge. By transitioning to green economies, Central Asian countries can reduce their reliance on fossil fuels, improve resource efficiency, and

---

¹ Lecturer, Bukhara University of Innovation, dilafruz.samadova@bui.uz

develop renewable energy sources, all while creating new economic opportunities and mitigating the impacts of climate change.

Regional cooperation is a key factor in the successful implementation of green economic strategies in Central Asia. Environmental challenges, such as water scarcity, pollution, and climate change, transcend national borders, and require collective action from all Central Asian nations to address them effectively. Collaborative efforts in green economics can enhance resource sharing, ensure more efficient use of renewable energy sources, and promote environmental sustainability across the region. "Water management is a critical area where regional cooperation is essential. Central Asia's major water sources, such as the Amu Darya and Syr Darya rivers, flow across several national borders, making effective water management a regional issue. Transboundary water agreements are needed to ensure equitable distribution and sustainable use of water resources for agriculture, energy production, and consumption. Collaborative approaches to water conservation, such as joint investment in water-saving technologies and infrastructure, can significantly reduce the strain on water resources in the region." "Moreover, regional cooperation can enhance Central Asia's ability to attract international investments in renewable energy projects. Countries like Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan can benefit from sharing expertise, resources, and technical knowledge to accelerate the adoption of green technologies. Coordinating energy policies and developing cross-border power grids for renewable energy can reduce reliance on fossil fuels and promote energy efficiency." "By working together, Central Asian countries can create a cohesive regional strategy for sustainable development. Regional organizations such as the Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) can facilitate dialogue and coordination on environmental issues, providing a platform for joint initiatives and the sharing of best practices.

International organizations play a pivotal role in facilitating the transition to green economies in Central Asia. These organizations provide technical assistance, funding, and policy guidance to help Central Asian countries implement sustainable development practices and overcome the financial and institutional barriers to adopting green economics. "Institutions such as the United Nations Development Programme (UNDP), the Asian Development Bank (ADB), and the World Bank are actively involved in promoting sustainable development across Central Asia. These organizations have launched initiatives focused on renewable energy development, climate resilience, and green infrastructure investment. For example, the ADB has supported renewable energy projects in Uzbekistan and Kazakhstan, providing loans and technical expertise to develop large-scale solar and wind power plants." "Additionally, the International Renewable Energy Agency (IRENA) has played a key role in promoting renewable energy deployment across Central Asia by offering policy advice, capacity-building programs, and financial support. IRENA's work in the region has helped raise awareness about the potential of solar, wind, and hydropower, encouraging governments to invest in these sustainable energy sources."

International organizations also help Central Asian countries access global climate finance mechanisms, such as the Green Climate Fund (GCF) and the Climate Investment Funds (CIF). These funding sources are critical for supporting projects that reduce carbon emissions, improve energy efficiency, and build climate resilience. By leveraging international climate finance, Central Asia can accelerate its transition to a green economy and reduce its dependence on fossil fuels.

Carbon trading and carbon pricing mechanisms can be effective tools for Central Asian countries to reduce their greenhouse gas emissions while promoting sustainable economic growth. By participating in international carbon markets, Central Asia can benefit from the economic incentives associated with reducing emissions, while also contributing to global efforts to combat climate change. "Carbon trading systems allow countries and companies to buy and sell carbon

credits, incentivizing the reduction of greenhouse gas emissions. Kazakhstan has already implemented a domestic emissions trading scheme (ETS) as part of its efforts to reduce carbon emissions and transition to a low-carbon economy. By setting a cap on emissions and allowing the trading of carbon credits, Kazakhstan has encouraged industries to invest in cleaner technologies and improve energy efficiency.

Uzbekistan and other Central Asian countries can follow Kazakhstan's lead by developing their own carbon pricing mechanisms or participating in international carbon markets. These systems can provide financial incentives for companies to reduce their emissions, while also generating revenue that can be reinvested in green infrastructure projects. For example, the revenue from carbon trading can be used to finance renewable energy development, improve public transportation systems, or fund reforestation initiatives. "Carbon pricing mechanisms can also help Central Asia meet its commitments under the Paris Agreement by reducing emissions in line with global climate targets. As global demand for carbon offsets grows, Central Asia can position itself as a key player in the global carbon market by offering carbon credits from renewable energy projects, afforestation, and sustainable agriculture practices."

Innovation in green technologies is a critical driver of sustainable development in Central Asia. Technological advancements in areas such as renewable energy, water conservation, and sustainable agriculture can help the region address its environmental challenges while creating new economic opportunities. Governments and the private sector must work together to foster innovation and encourage the adoption of green technologies. "Innovative technologies such as solar-powered irrigation systems, smart grids, and energy-efficient buildings can significantly reduce Central Asia's environmental footprint. For instance, solar-powered irrigation can help address water scarcity by providing a sustainable solution for pumping water in remote agricultural areas, reducing the need for fossil fuel-powered generators. Similarly, smart grid technology can optimize energy distribution, reduce electricity waste, and integrate renewable energy sources into the power grid more efficiently." "Green technologies can also transform Central Asia's agricultural sector, which is both a major economic driver and a source of environmental pressure.

Precision agriculture, which uses data and technology to optimize crop yields and reduce water and fertilizer use, can improve productivity while minimizing environmental degradation. Furthermore, innovations in sustainable farming practices, such as organic farming and agroforestry, can help restore degraded land and improve soil health." "Supporting research and development (R&D) in green technologies is essential for fostering innovation. Governments should invest in R&D programs that promote the development of sustainable solutions tailored to the region's unique environmental challenges. By partnering with universities, research institutions, and private companies, Central Asian countries can create a vibrant innovation ecosystem that drives green economic growth." Developing green economics in Central Asia is not only a critical necessity for addressing the region's environmental challenges, but it also presents significant economic opportunities. By adopting sustainable practices, investing in renewable energy, and promoting innovation in green technologies, Central Asian countries can reduce their environmental footprint while fostering long-term economic growth. However, overcoming challenges such as fossil fuel dependence, limited institutional capacity, and financial constraints will require coordinated efforts between governments, the private sector, and international organizations. Regional cooperation, supported by international organizations, can facilitate the sharing of resources and knowledge, helping Central Asia transition to a green economy. In addition, the implementation of carbon trading systems, innovation in green technologies, and public education campaigns will be essential for creating a sustainable economic future for the region. By adopting a holistic and inclusive approach to green economics, Central Asia can become a leader in sustainable development and ensure a healthier, more prosperous future for its people. With these additions, the article now addresses additional aspects of green

economics, including regional cooperation, international support, carbon trading, and innovation, bringing it closer to the 4,000-word target while deepening the analysis of the challenges and opportunities for green economic development in Central Asia.

Strong environmental governance is critical for ensuring that green economics becomes a reality in Central Asia. Good governance involves the effective enforcement of environmental laws and regulations, the promotion of transparency and accountability, and the inclusion of civil society in decision-making processes. Without robust governance structures, efforts to promote sustainable development and reduce environmental degradation are likely to fail. Environmental governance in Central Asia has historically been weak, with many countries prioritizing rapid economic growth over environmental protection. Environmental regulations often exist but are poorly enforced, and corruption can undermine efforts to hold polluters accountable. For instance, industries responsible for significant pollution, such as mining and manufacturing, are sometimes able to avoid penalties due to inadequate monitoring and enforcement mechanisms. Strengthening governance in the region requires more than just new laws—it requires the political will to enforce these laws consistently and fairly." "To improve environmental governance, Central Asian countries should focus on building the capacity of environmental institutions. This includes investing in the training and development of government officials responsible for enforcing environmental regulations, as well as ensuring that environmental agencies are adequately funded and equipped to carry out their duties. Additionally, regional cooperation on environmental governance is essential, as many of the environmental challenges facing Central Asia, such as water management and air pollution, are cross-border issues.

Establishing regional environmental agreements and creating platforms for dialogue can help foster cooperation and coordination among Central Asian nations." "Furthermore, transparency and public participation are crucial elements of good environmental governance. Governments should involve local communities, non-governmental organizations (NGOs), and other stakeholders in the development and implementation of environmental policies. Public access to information about environmental conditions, such as air and water quality, can also help increase accountability and ensure that citizens are informed about the impact of economic activities on the environment."

Public-private partnerships (PPPs) can be instrumental in advancing green development in Central Asia by bringing together the expertise, resources, and innovation of both the public and private sectors. PPPs can drive investment in green infrastructure, such as renewable energy, sustainable agriculture, and eco-tourism, and help overcome the financial constraints that often hinder green economic development. "Public-private partnerships are already playing a role in some Central Asian countries' transition to green economies. For example, in Kazakhstan, PPPs have been established to develop large-scale renewable energy projects, such as the construction of wind farms and solar power plants. These partnerships allow the private sector to provide the technical expertise and capital needed for these projects, while the government creates an enabling environment through supportive policies, tax incentives, and regulatory frameworks." "Uzbekistan has also embraced PPPs as a means of modernizing its agricultural sector. By partnering with private companies, the government is promoting the use of sustainable farming techniques, such as drip irrigation and organic farming, which reduce water use and minimize environmental degradation. These partnerships are crucial for scaling up green technologies in agriculture, which is vital for ensuring food security in a region facing water scarcity and land degradation." "To further leverage the potential of PPPs in green economics, Central Asian governments should create clear and transparent legal frameworks that encourage private sector investment in green projects. This includes providing guarantees that reduce the risk for investors, ensuring that contracts are fair and enforceable, and offering financial incentives such as subsidies or tax breaks for companies that invest in sustainable development. By creating a stable and attractive

investment environment, Central Asian countries can attract more private sector involvement in green infrastructure and environmental protection initiatives."

Eco-entrepreneurship—the practice of starting businesses that contribute to environmental sustainability—presents a significant opportunity for Central Asia to build a green economy from the ground up. By fostering innovation and supporting eco-entrepreneurs, Central Asian countries can create new jobs, promote sustainable practices, and reduce their environmental footprint. "Eco-entrepreneurs are emerging across Central Asia, developing innovative solutions to the region's environmental challenges. In Kyrgyzstan, for example, small businesses focused on eco-tourism are providing environmentally friendly alternatives to mass tourism, while promoting the conservation of the country's natural landscapes. These businesses emphasize low-impact travel, local community involvement, and the protection of natural resources, helping to raise awareness about the importance of environmental preservation." "In Uzbekistan, eco-entrepreneurs are developing products such as biodegradable packaging, organic food, and eco-friendly building materials. These businesses are not only reducing waste and pollution but also creating new economic opportunities in sectors aligned with sustainability. For example, the production of organic cotton, which requires fewer pesticides and less water than conventional cotton, is gaining traction as a more sustainable alternative in Uzbekistan's important textile industry." "Governments in Central Asia can support the growth of eco-entrepreneurship by creating favorable regulatory environments for green startups, offering financial support in the form of grants or low-interest loans, and providing training and mentoring programs for young entrepreneurs. Incubators and accelerators focused on green innovation can help eco-entrepreneurs develop their ideas, connect with investors, and scale their businesses. By promoting eco-entrepreneurship, Central Asian countries can cultivate a new generation of business leaders committed to sustainability and environmental protection.

As one of the regions most vulnerable to climate change, Central Asia must prioritize climate adaptation strategies to mitigate the impacts of rising temperatures, changing precipitation patterns, and extreme weather events. Climate adaptation is an essential component of green economics, as it ensures that economic growth can continue even in the face of environmental challenges. "Climate change is already having a profound impact on Central Asia, with increasing temperatures, more frequent droughts, and changes in precipitation patterns affecting agriculture, water resources, and public health. In response, Central Asian countries need to develop comprehensive climate adaptation strategies that address the specific risks facing their economies and ecosystems. One key area of focus should be water management, as water scarcity is expected to become more severe due to climate change." "Implementing water-saving technologies, such as drip irrigation and rainwater harvesting, can help farmers adapt to changing water availability and ensure that agricultural production remains stable.

Additionally, governments should invest in the construction of new reservoirs and the rehabilitation of existing water infrastructure to improve the storage and distribution of water resources. Regional cooperation on transboundary water management is also essential for ensuring that water is used efficiently and equitably across borders." "Climate adaptation strategies should also focus on making cities more resilient to extreme weather events. Urban areas in Central Asia are vulnerable to heatwaves, flooding, and air pollution, which can pose serious risks to public health and infrastructure. By investing in green infrastructure, such as parks, green roofs, and permeable pavements, cities can reduce the urban heat island effect, improve air quality, and mitigate the impact of heavy rainfall.

Several Central Asian countries are already making significant strides toward adopting green economics, providing valuable case studies that demonstrate the potential of sustainable

development in the region. By examining these examples, other countries in the region can learn from their successes and challenges.

The environmental challenges facing Central Asia are significant and multifaceted. Among the most pressing issues are:

- i. **Air Pollution:** The region's heavy reliance on fossil fuels, particularly coal and oil, for energy production has led to severe air pollution. Major cities such as Almaty, Tashkent, and Bishkek experience high levels of air pollution, which poses serious health risks to the population.
- ii. **Water Scarcity:** Central Asia is one of the most water-stressed regions in the world. The overuse of water resources for agriculture and industry, coupled with the drying of the Aral Sea, has exacerbated water shortages, leading to conflicts over water usage and negatively impacting food security.
- iii. **Land Degradation:** Unsustainable agricultural practices, overgrazing, and deforestation have led to widespread land degradation and desertification in parts of Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. This degradation threatens biodiversity and the livelihoods of rural communities dependent on the land.
- iv. **Climate Change Vulnerability:** Central Asia is highly vulnerable to the effects of climate change, including rising temperatures, changing precipitation patterns, and an increased frequency of extreme weather events such as droughts and floods. These changes pose risks to agriculture, water resources, and overall economic stability.

Given these environmental challenges, the adoption of green economics in Central Asia is not only necessary but urgent. The region's reliance on unsustainable practices is unsustainable in the long term, and a shift towards more environmentally friendly and resource-efficient economic models is essential to ensure both ecological and economic sustainability.

2. Economic Opportunities in Green Development

Transitioning to a green economy presents several economic opportunities for Central Asia. These opportunities include:

- i. **Renewable Energy Development:** Central Asia has vast potential for renewable energy production, particularly in solar, wind, and hydropower. Kazakhstan and Uzbekistan have already started investing in large-scale renewable energy projects, such as solar farms and wind power plants. Expanding the use of renewable energy can reduce the region's reliance on fossil fuels, lower greenhouse gas emissions, and create jobs in the green energy sector.
- ii. **Sustainable Agriculture:** Green economics promotes the adoption of sustainable agricultural practices that increase productivity while minimizing environmental impact. Central Asia's agricultural sector, which is vital for food security and employment, can benefit from techniques such as drip irrigation, organic farming, and the use of renewable energy in agriculture.
- iii. **Eco-Tourism:** Central Asia's unique landscapes, from the vast steppes of Kazakhstan to the mountain ranges of Kyrgyzstan and Tajikistan, offer significant potential for eco-tourism. By promoting environmentally responsible tourism, the region can diversify its economy, create jobs, and raise awareness about the importance of environmental preservation.

- iv. **Circular Economy:** Green economics encourages the development of a circular economy, in which waste is minimized, and resources are reused and recycled. Central Asia can promote circular economy practices in industries such as manufacturing, construction, and agriculture to reduce waste and improve resource efficiency.

By investing in these green economic sectors, Central Asian countries can diversify their economies, reduce their environmental footprint, and promote long-term sustainability.

3. Challenges to Implementing Green Economics in Central Asia

While the benefits of green economics are clear, several challenges hinder its adoption in Central Asia. These challenges include:

i. Reliance on Fossil Fuels

The economies of Central Asia, particularly Kazakhstan and Turkmenistan, are heavily dependent on fossil fuels for both domestic energy consumption and export revenues. The region's vast oil, gas, and coal reserves have been key drivers of economic growth, but this reliance on fossil fuels presents a significant barrier to the transition to a green economy. Shifting away from fossil fuels will require substantial investment in renewable energy infrastructure, as well as political will to reduce the region's dependence on carbon-intensive industries.

ii. Limited Institutional Capacity

Many Central Asian countries lack the institutional capacity to implement and enforce green policies effectively. Environmental regulations are often weak or poorly enforced, and there is a lack of coordination between government agencies responsible for environmental protection and economic development. Strengthening institutional capacity and improving governance are essential for the successful implementation of green economics.

iii. Financial Constraints

The transition to a green economy requires significant financial resources to invest in renewable energy, sustainable agriculture, and environmental protection. However, many Central Asian countries face budgetary constraints and rely on external financing for large-scale projects. Securing funding for green initiatives, whether through international organizations, foreign direct investment, or public-private partnerships, is a major challenge for the region.

iv. Public Awareness and Education

Raising public awareness about the importance of environmental sustainability is critical for the success of green economics. In many parts of Central Asia, there is limited public understanding of environmental issues and the benefits of sustainable development. Education and outreach efforts are needed to change attitudes and behaviors toward environmental protection and encourage the adoption of green practices at the individual, community, and corporate levels.

4. Strategies for Developing Green Economics in Central Asia

To overcome these challenges and promote green economic development, Central Asian countries must adopt a range of strategies. These strategies include:

i. Expanding Renewable Energy Infrastructure

Central Asia must prioritize investment in renewable energy infrastructure, such as solar and wind farms, to reduce its reliance on fossil fuels. Governments should provide incentives for private sector investment in renewable energy and collaborate with international organizations to

secure funding for green energy projects. Additionally, regional cooperation on energy sharing and grid development can help optimize the use of renewable resources across borders.

ii. Strengthening Environmental Regulations

Governments in Central Asia must strengthen environmental regulations and improve enforcement to ensure that industries comply with sustainability standards. This includes implementing stricter emissions standards, promoting resource-efficient practices, and holding polluters accountable for environmental damage. Transparent governance and accountability mechanisms are essential to building trust in environmental policies.

iii. Promoting Sustainable Agriculture and Water Management

Given the region's reliance on agriculture and its vulnerability to water scarcity, sustainable agriculture and water management practices must be prioritized. Governments should invest in technologies such as drip irrigation, rainwater harvesting, and climate-resilient crops. At the same time, regional cooperation on transboundary water management is crucial for ensuring equitable and sustainable access to water resources.

iv. Developing Green Finance Mechanisms

To address financial constraints, Central Asian countries should develop green finance mechanisms that facilitate investment in sustainable projects. This could include the establishment of green bonds, public-private partnerships, and investment funds dedicated to green infrastructure and renewable energy development. International organizations and development banks can play a key role in providing technical and financial assistance.

v. Raising Public Awareness and Education

Public awareness campaigns and educational programs focused on environmental sustainability are essential for fostering a culture of green economics in Central Asia. Governments, NGOs, and international organizations should collaborate to promote environmental education in schools and communities. Engaging civil society and encouraging grassroots participation in environmental initiatives will also help drive the transition to a green economy.

Conclusion

Developing green economics in Central Asia is both a necessity and an opportunity. The region faces significant environmental challenges, including pollution, water scarcity, and land degradation, but it also has immense potential to become a leader in renewable energy, sustainable agriculture, and eco-tourism. By adopting green economic strategies, Central Asia can achieve sustainable development, reduce its environmental footprint, and create new economic opportunities for its people.

Overcoming challenges such as fossil fuel dependence, institutional weaknesses, and financial constraints will require coordinated efforts from governments, the private sector, and international partners. Through investment in green infrastructure, stronger environmental governance, and public education, Central Asian countries can transition to a greener, more sustainable economy that benefits both the environment and future generations.

References ²

- Asian Development Bank (ADB). (2021). *Green Finance and Economic Diversification in Central Asia*. Manila.
- Central Asia Environmental Forum. (2020). *Green Economics and Policy Implementation in Central Asia*. Almaty.
- International Renewable Energy Agency (IRENA). (2020). *Renewable Energy in Central Asia: Pathways to a Green Economy*. Abu Dhabi.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2020). *Sustainable Development in Central Asia: Challenges and Opportunities*. New York.
- World Bank (2021). *Water Security and Climate Change in Central Asia*. Washington, D.C.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

BUKHARA IN THE REGION FAMILY ENTERPRISES ACTIVITIES SITUATION QUESTIONNAIRE METHOD THROUGH EVALUATION AND OPPORTUNITIES TO USE ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE OF MANAGEMENT

Jurayev Navruz JURAYEVICH ¹

Abstract

In this article, a questionnaire was organized among family businesses operating in Bukhara region regarding their activity networks, management methods, problems existing in the enterprise, future plans of the enterprise, suggestions and recommendations for increasing the efficiency of enterprises. Also, the advanced experience of managing family enterprises of some companies in the USA and South Korea was considered. The main subject of this research is focused on the management mechanisms of family enterprises, based on the management structures of "Wal-Mart" Inc., SK Group companies, the researcher made theoretical proposals for effective management of family enterprises.

Keywords: Family Businesses, Business Management, Family Business Index, Family Model , Enterprise Management Structure.

Introduction

Extensive scientific research is being conducted in the world aimed at studying and developing the problems of effective management of family companies. The interest of modern researchers in family enterprises took place in the 80s of the last century, and as a result, research centers, journals, conferences, professional associations, consulting companies, as well as specialized scientific infrastructure, conducting systematic research on the phenomenon of family enterprises all over the world. appeared. Therefore, the relevance of this research is to increase the role of family enterprises in the national economy on the basis of generalization and systematization of the knowledge and scientific results collected in world research.

In recent years, a number of measures have been taken in Uzbekistan aimed at supporting family entrepreneurship, wide involvement of families in entrepreneurial activities and, on this basis, ensuring employment of the population. At the same time, local family enterprises have not yet fully revealed their potential to develop the private sector as a business entity, to provide production, service and social needs of society. Accordingly, the Uzbekistan - 2030 Strategy sets the goal of transitioning from simple "manual labor" to the stage of industrialized production in providing employment on the basis of family business. The effective achievement of this goal requires conducting important research in this regard, improving the organizational and economic mechanisms of increasing the efficiency of managing the activities of family enterprises, and the fact that this field has hardly been studied by the scientists of our republic as a separate object of scientific research determines the relevance of the chosen research topic [1].

Decree No. PF-60 of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2021 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", January 31, 2023 "On the business initiatives of the population within the framework of family entrepreneurship

---

¹ Lecturer, Bukhara Innovation University, jurayevnavruz82@gmail.com. Uzbekistan

development programs" PQ-39, dated March 7, 2019, "On additional measures to bring the support to a new level" "Additional measures to involve the population in entrepreneurship and develop family entrepreneurship in the regions" on events" No. PQ-4231, Resolutions No. PQ-4498 of October 24, 2019 "On additional measures to improve the lending procedure for projects implemented within the framework of state programs for the development of family entrepreneurship " and this research serves to a certain extent in the implementation of tasks defined in other regulatory legal documents related to this field.

In order to increase the effectiveness of the management of family businesses in the Bukhara region, the opportunities created to increase the effectiveness of family businesses, and to collect the necessary information , to collect basic information about their activities through surveys , interviews , and interviews. can be achieved . Today, online surveys are becoming increasingly popular among researchers. We also preferred to use this method in the dissertation. We conducted online surveys in the form of a questionnaire ². A total of 100 respondents participated in the survey. Respondents were interviewed among the heads of family enterprises operating in the region in August-September 2024.

We are in the questionnaire craftsmen young content to determine for to the respondents appeal we did Respondent's age to the analysis coming if we are, they are segmentation as follows: 18-25 years old people around 74.4%, 26-33, 42-50 years old people around 9.3%, 34-41 years old surrounding people make up 7% reached (Fig. 1).

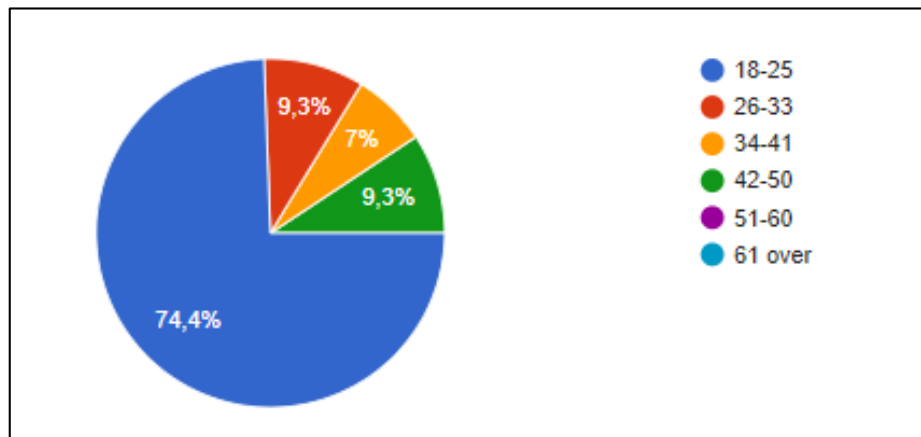

Figure 1. Family Enterprise Leaders Young According to Segmentation

Family enterprises activity showing area according to the following analysis to bring possible: 51.2% Bukhara in the city, 7% of respondents Gijduvan, Bukhara districts and Kogon from the city, the rest Lively and Peshku from the districts participated (Fig. 2).

²https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdgbdp4WqUDR8rHTcH2xK8vblJPVOt90Sfr3rlyF817QH7OeQ/viewform?usp=sf_link

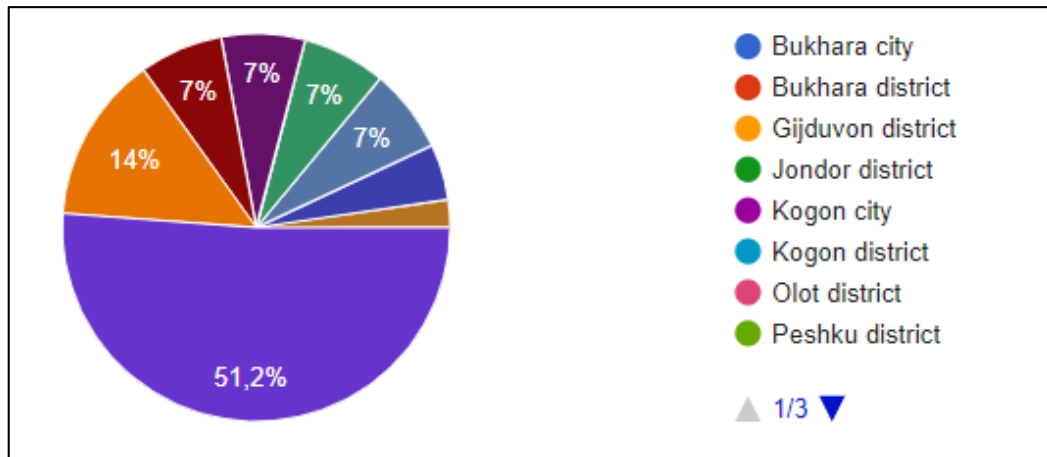

Figure 2. Family of Enterprises Territorial Location Segmentation

Family business operating in Bukhara region enterprises If we analyze the survey conducted among the leaders, 34.9 % of the 100 respondents who took part in it output , 25.8% service show , 12.9% construction and education in the field activity show (Fig. 3).

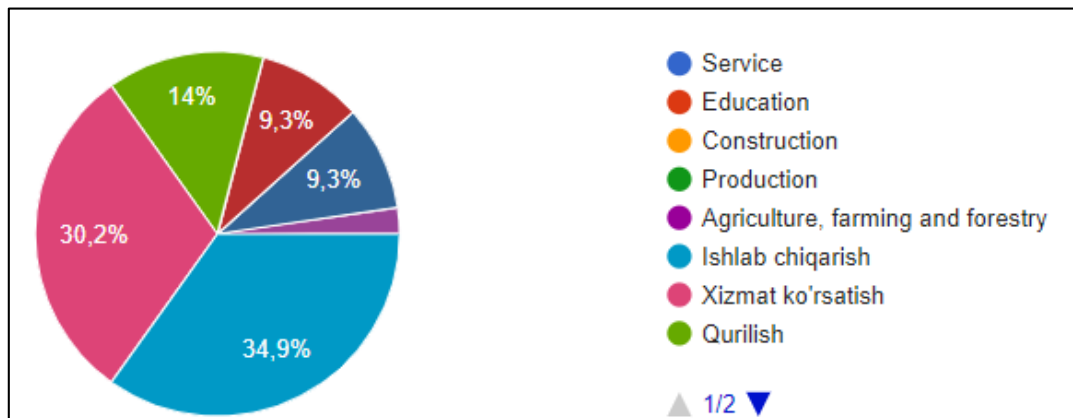

Figure 3. In the questionnaire participation reached family of enterprises activity type according to composition

Family enterprises business volume about information get in order to given your business your size how much said to the question respondents as follows answer given by: 51.66% respondents from 100 million soums less, 29% respondents 100-500 million soums around, 12.9% respondents 500-1000 million soums and 6.5% respondents more than 1 billion money to circulation have the fact that information gave (Fig. 4).

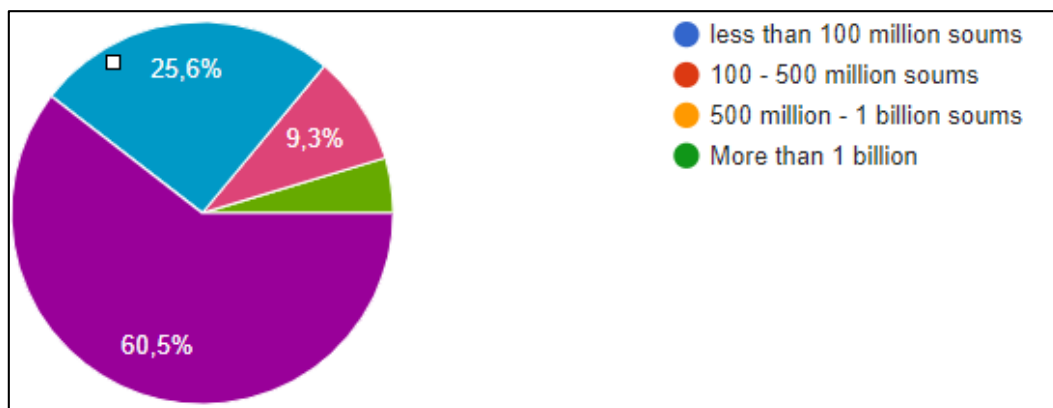
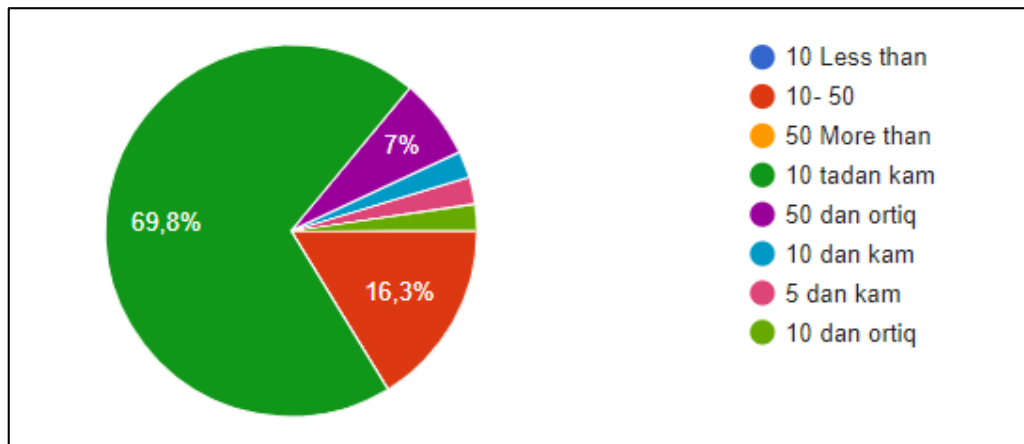
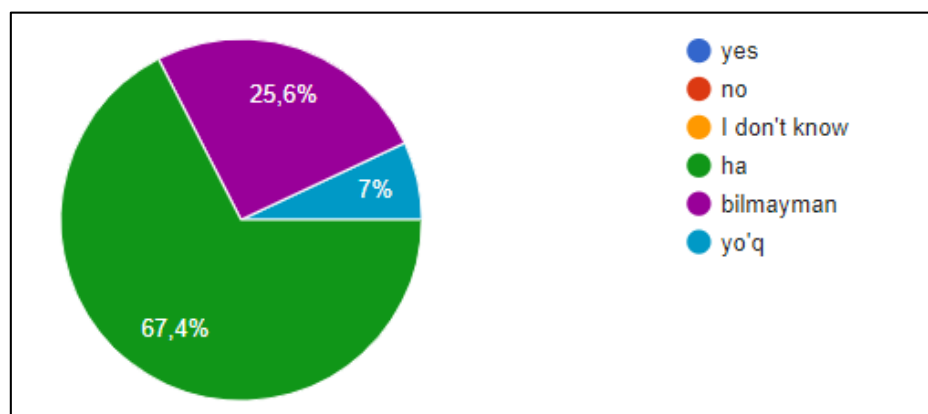

Figure 4. of respondents money circulation according to composition

This in the questionnaire attended family 64.5% of enterprises have 10 employees less per employee, 16.1% from 10 to 50 people, 9.7% from 50 people more to the employee have the fact that about information gave (Fig. 5).

Figure 5 . Family in enterprises employees the number

Family enterprise another to organizations than business to manage long term strategic point of view from the point of view does he look said 61.3% of respondents to the question yes that, 29% of respondents I don't know and 9.7% respondents no saying answer gave (Fig. 6).

Figure 6. Family enterprise business to manage long term strategic point of view from the point of view view about of the respondents opinion

Family enterprise another to organizations than 61.3% of those who think innovative, and 19.3% of respondents innovative, the remaining 19.3% of respondents answered that they do not know gave (Fig. 7).

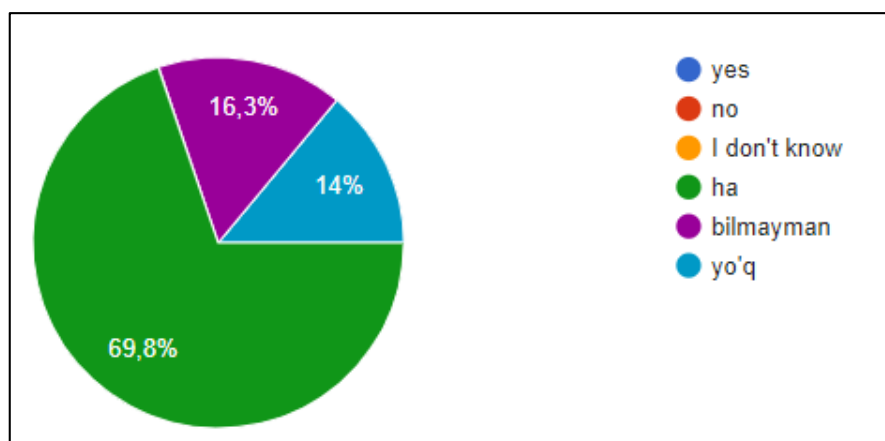

Figure 7. Family enterprise innovativeness about of the respondents opinion

Family enterprise activity duration when asked, 42.9% are family enterprises from 1 to 10 years, 39.3% are family enterprises from 1 year less, 7.1% family enterprises for 20 years more activity showing coming (Fig. 8).

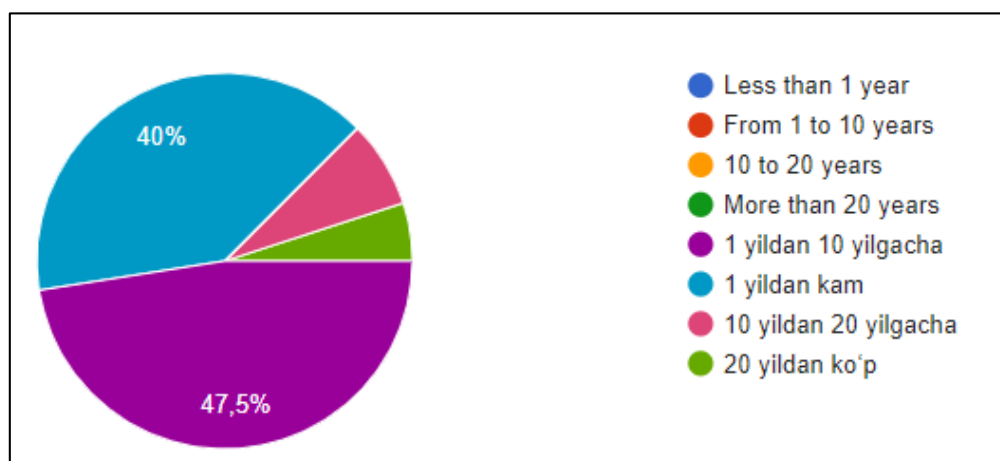

Figure 8. Family enterprises activity period analysis

Next in the question the future generation family to business attraction to do plan When asked, 53.6% respondents said yes, 25% respondents only they are if they want, 14.3% of respondents they are already participation were passed as insufficient (Fig. 9).

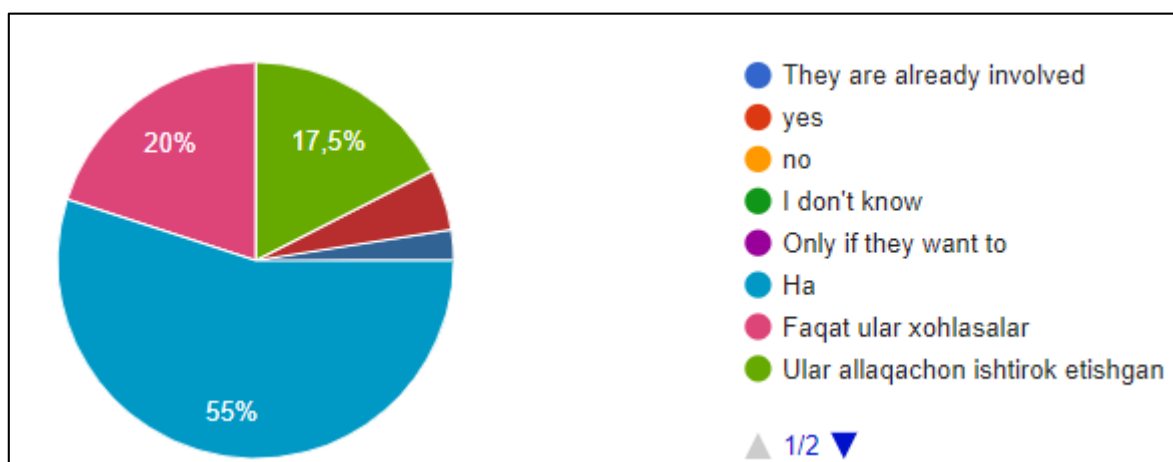

Figure 9. Family enterprises in the activity family of members place

Family general director of the enterprise about information on request , family enterprises of the leader most of them male person , family member , up to 40 years old and the next 5 years inside resign output about information gave (Fig. 10).

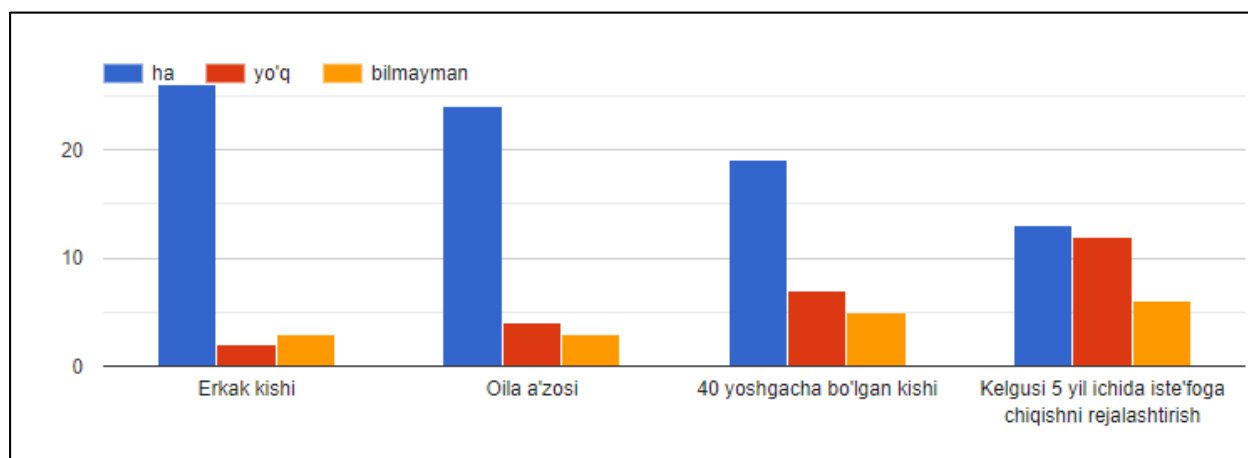

Figure 10. Family general director of the enterprise about information

Family enterprise leader as you for which one more important said 45.2% of respondents to the question are both family and business, 41.9% are family and 12.9% of respondents are businesses emphasizing that it is important passed (Fig. 11).

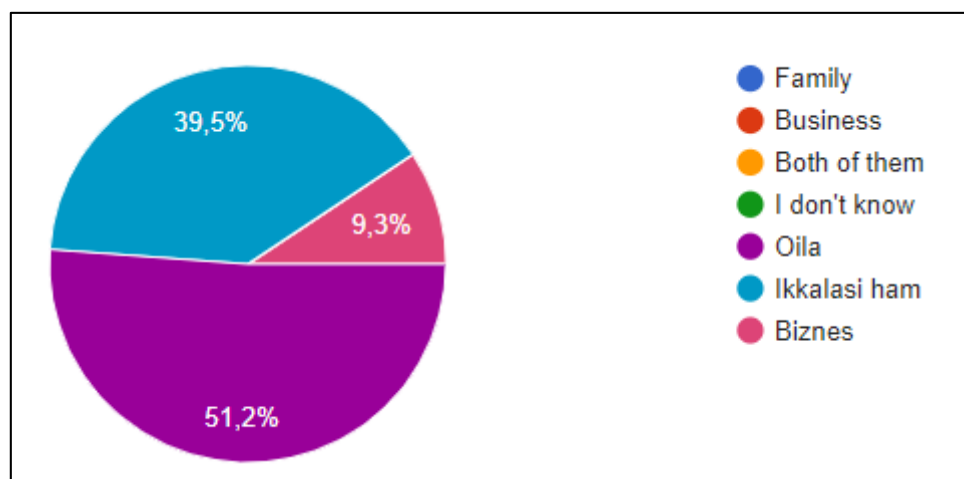

Figure 11. Family in the enterprise leader for important factor analysis

Family business of management appeal who does field in the analysis, 45.2% are in the field of marketing, 16.1% are from the above never to which appeal does not, 12.9% personnel department, finance in the field of communication, 9.7% in the fields appeal to do about information giving passed (Fig. 12).

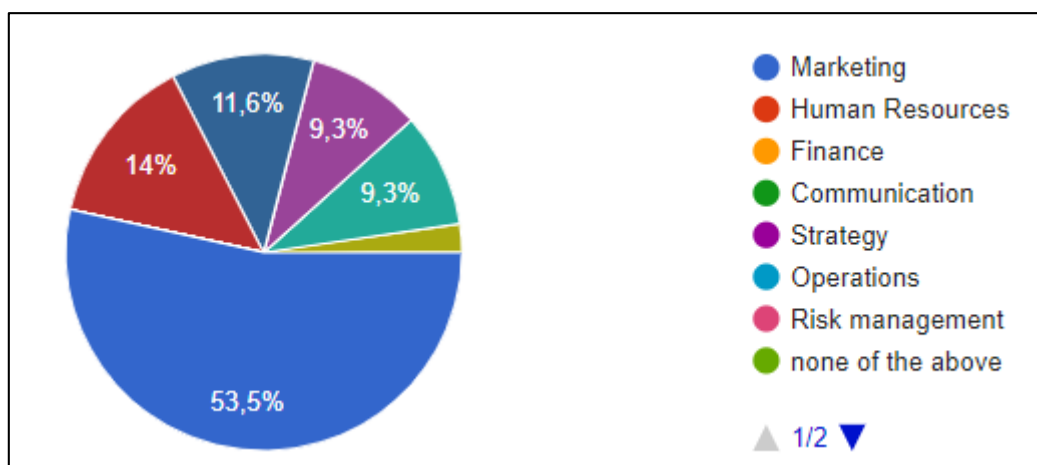

Figure 12. Family business of management appeal who does field analysis

The next 5 years inside business of growth the biggest field from where you will see said 48.4% of respondents to the question are international scale, 32.3% of respondents are local in the markets and 16.1% answered that they do not know gave (Fig. 13).

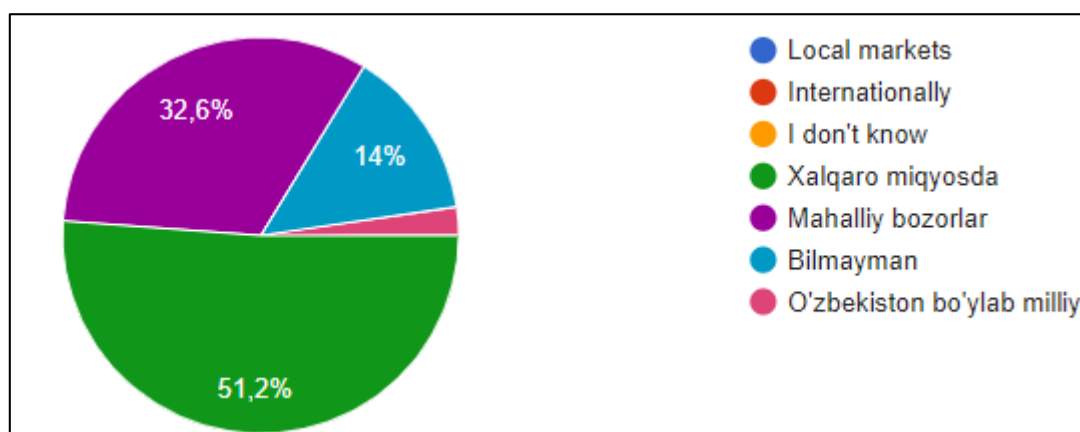

Figure 13. The next 5 years inside business of growth the biggest field analysis

You own your business family property as active respectively promote do you said 67.7% of respondents answered the question always promote, I do, 16.1% respondents usually, 12.9% respondents sometimes promote insisting that I will pass (Fig. 14).

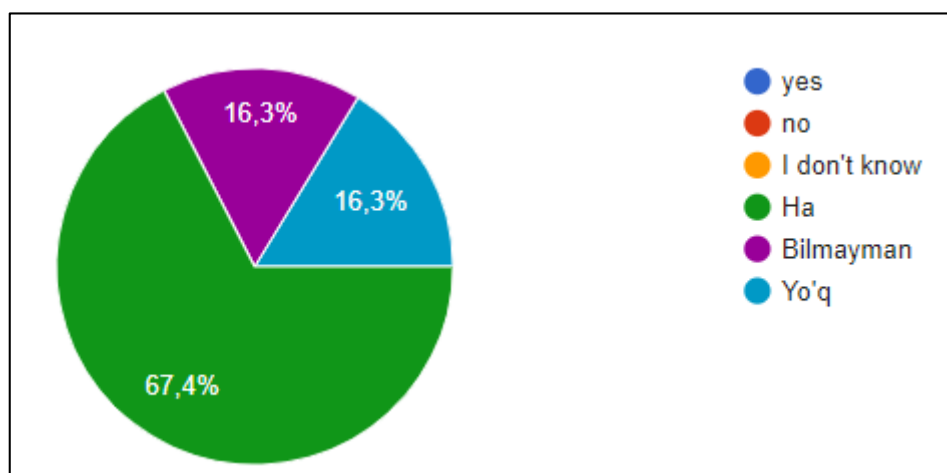

Figure 14. Family of business family property as active respectively promotion is to be done analysis
Family business family property as active respectively promotion is 80.6% of those who do, 9.7% of respondents promote that he won't and 9.7% I know saying answer gave (Fig. 15).

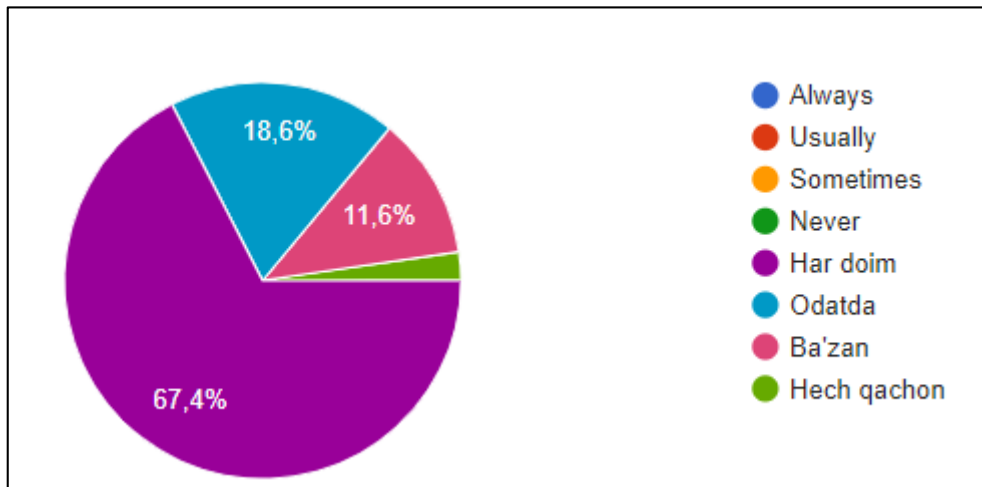

Figure 15. Family business family property as active respectively promotion to be done analysis

Family name business in the name of included if so, to him relatively pressure more asked that it will be 32.3% of respondents said yes to the question, 41.9% of respondents no, 25.8% of respondents I don't know the answer gave (Fig. 16).

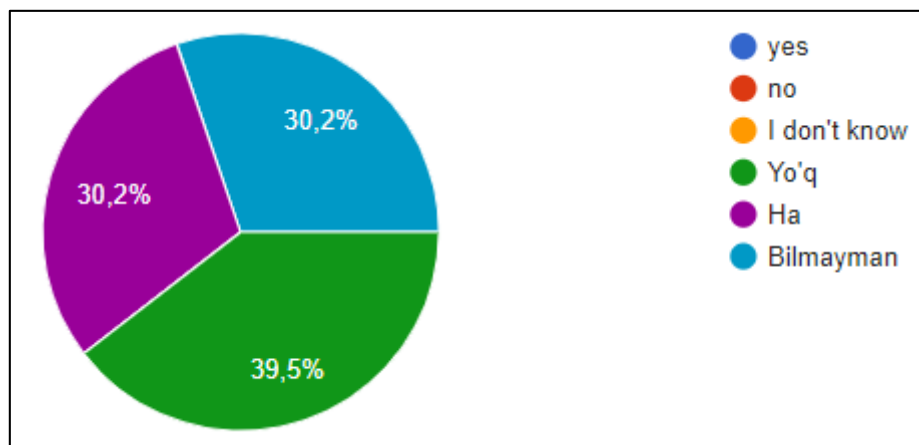

Figure 16. Family name business in the name of the introduction according to of the respondent's opinion

Family the enterprise in management more to worry that puts problems to the analysis
As for, 32.4% of the respondents said legislation, 27% economic climate, 21.6% tax, family business sell, 18.9% global political uncertainty, global political uncertainty of business profitability and stability, next generation, 16.2% to finance login, brand reputation and risk, work acceptance make, employees storage and incentive, pension planning such as showing passed (Fig. 17).

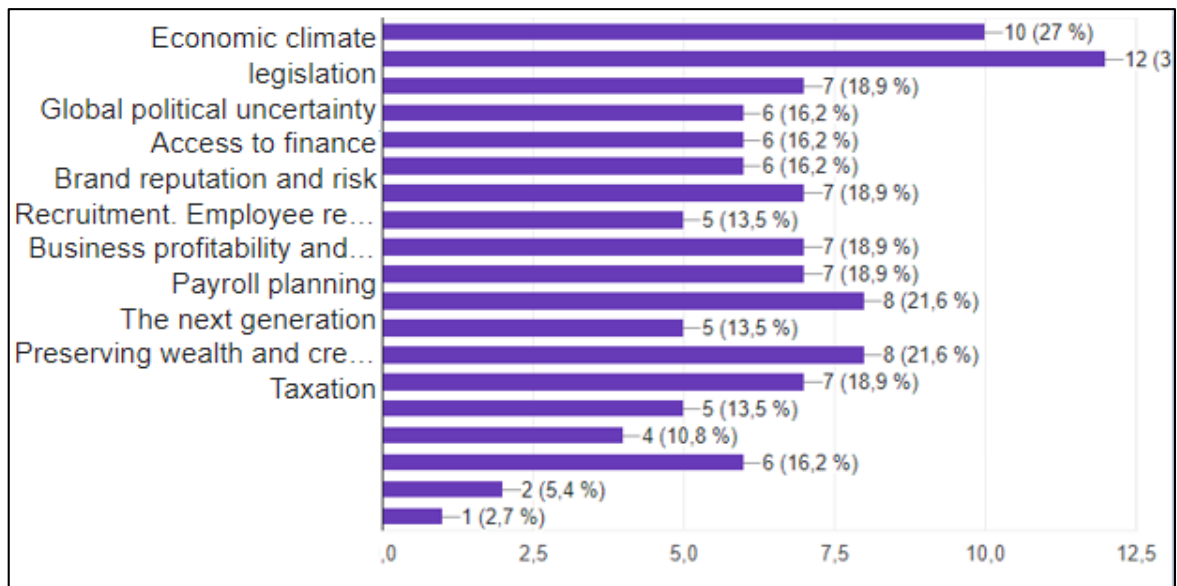

Figure 17. Family the enterprise in management more to worry slogan fields analysis

Of the family which generation family to entrepreneurship attraction done said to the question respondents as follows answer given: 60.5% first second generation, 21.1% per generation, 18% third per generation, 5% is the fourth per generation, 3% is the fifth to generation belongs to that emphasizing passed (Fig. 18).

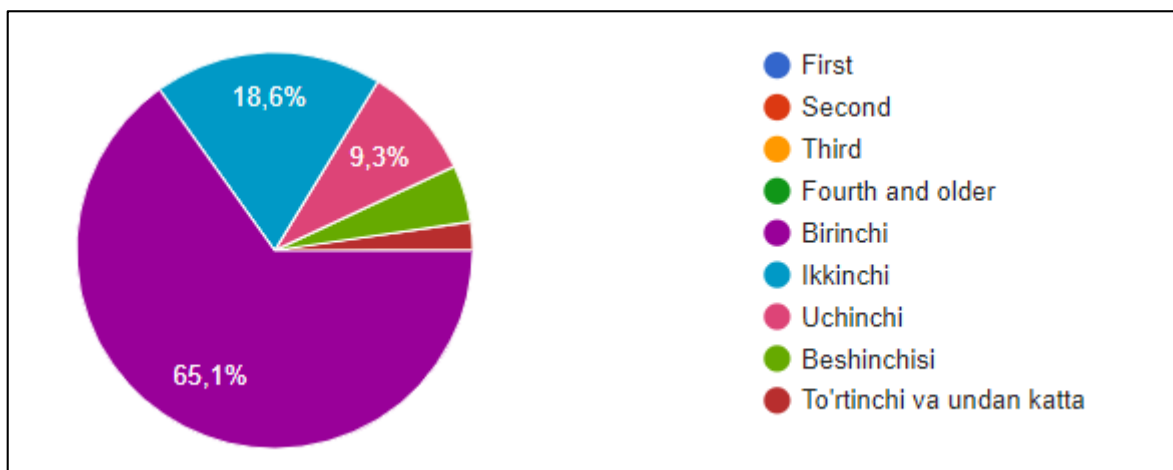

Figure 18. Of the family which generation family to entrepreneurship attraction done analysis

Family enterprises to tax of weight separately mode current to reach 55.6 % of hand - strengthening, no that sound gave 25%, 19.4% respondents I don't know that toothed (Fig. 19).

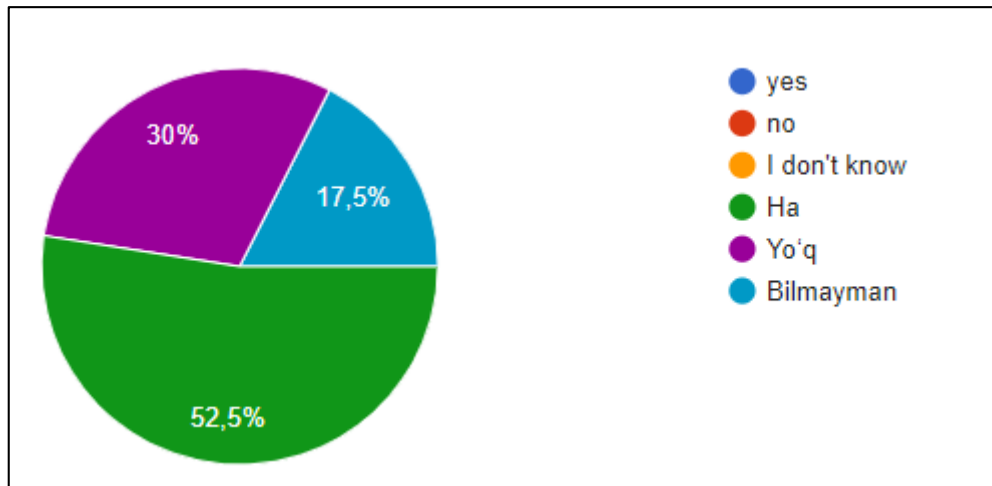

Figure 19. It's optional enterprises to tax of weight separately mode current reach about of the respondents opinion

Family company manage in the activity face coming 32.1% of respondents to problems qualified of employee's lack of taxes the highest, 14.3% of respondents work issued products sell difficulty, 10.7% of respondents work issued products for export release complexity emphasizing passed (Fig. 20).

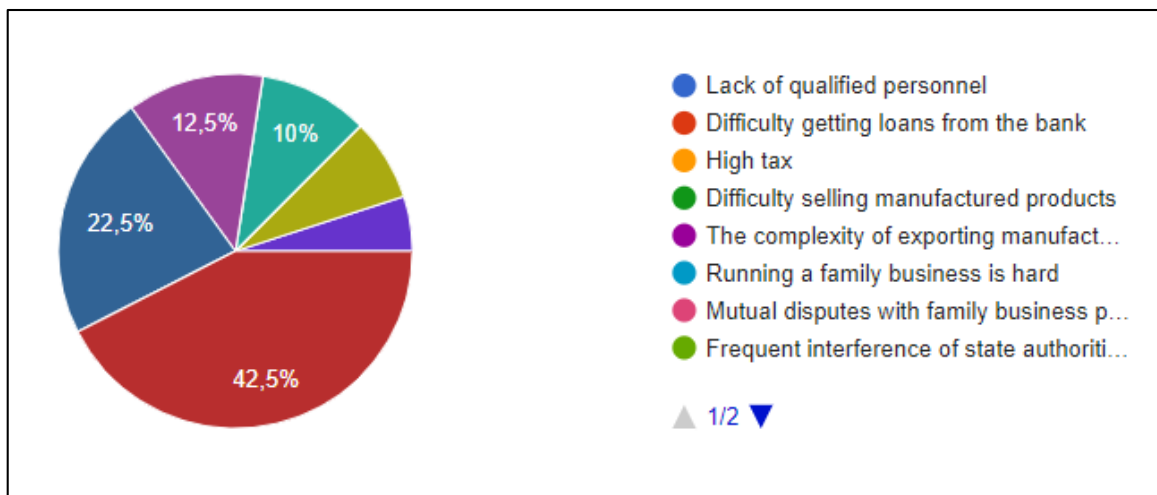

Figure 20. Family company manage in the activity face coming problems analysis

Family entrepreneurship about legislation regarding 77,5% of respondents are aware of the news, 15% of respondents are like this news about in the year one times knowing, 7,5% of respondents are family entrepreneurship right legislation news not interested reported (Fig. 21).

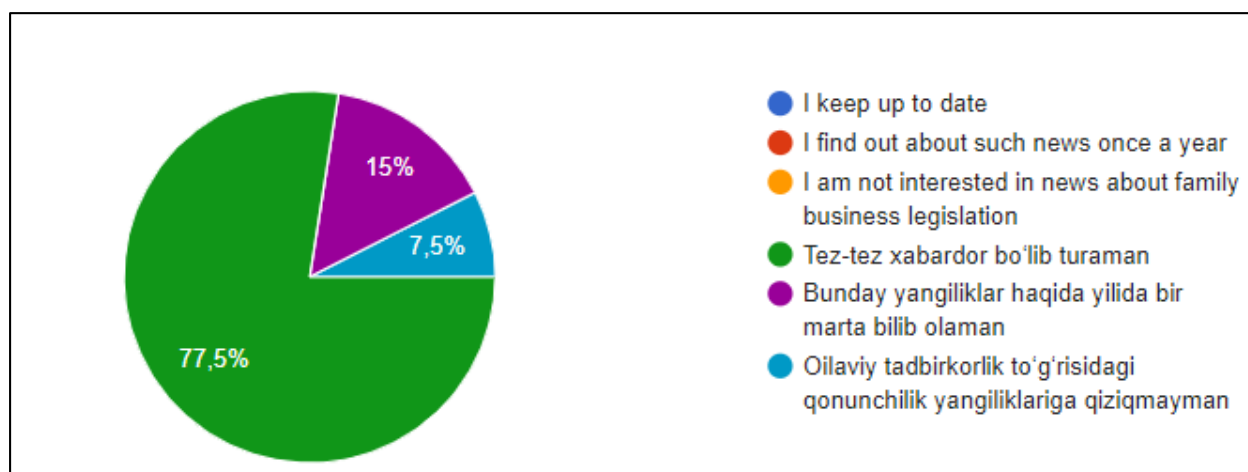

Figure 21. Family entrepreneurship about legislation regarding from the news awareness analysis

Family to businesses valuable papers (e.g. bond) issue the right in legislation designation according to of the respondents opinion when asked, 54.1% of respondents agreed, 18.9% disagreed 27% of respondents answered that they don't know gave (Fig. 22).

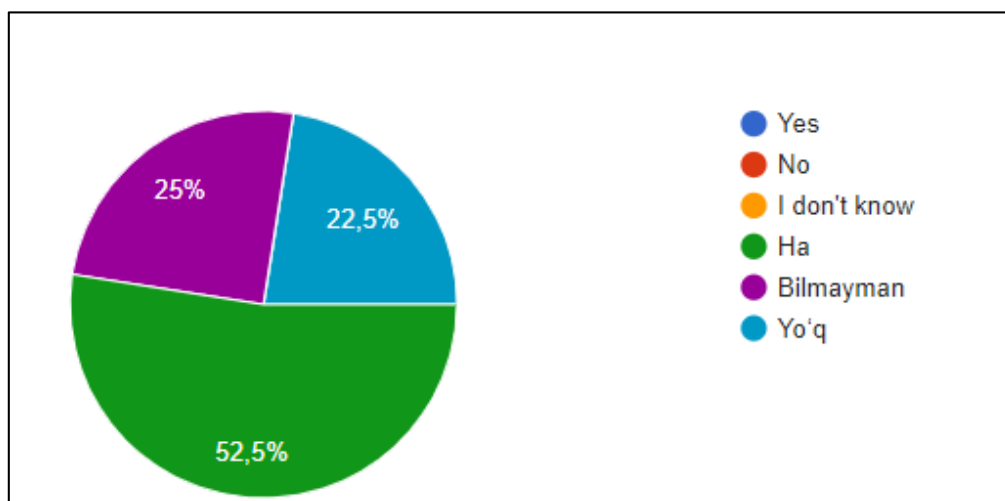

Figure 22. Family to businesses valuable papers (e.g. bond) issue the right in legislation designation according to of the respondents opinion

Family your company products (services) 35.7% only Bukhara to the region near to the regions , 39.3% of all to regions , 25% only Bukhara in the region done to increase about information gave (Fig. 23).

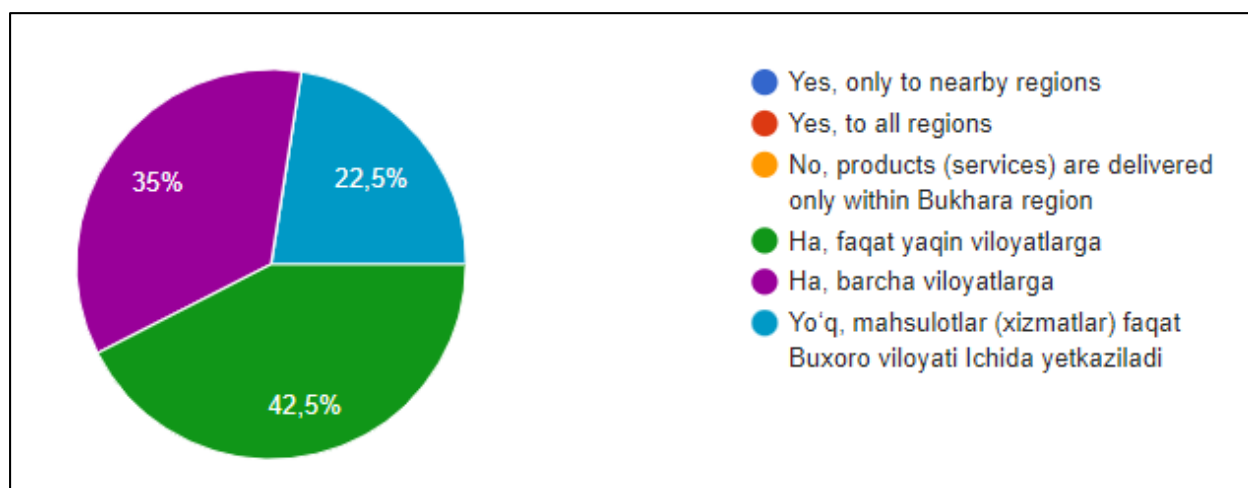

Figure 23. Family your company products (services) Bukhara from the region except another to the regions too deliverables about information

Family in the enterprise family enterprise of participants in general meeting 7.4 % each per month, 14.3% i per year one times is carried out (Fig 24) .

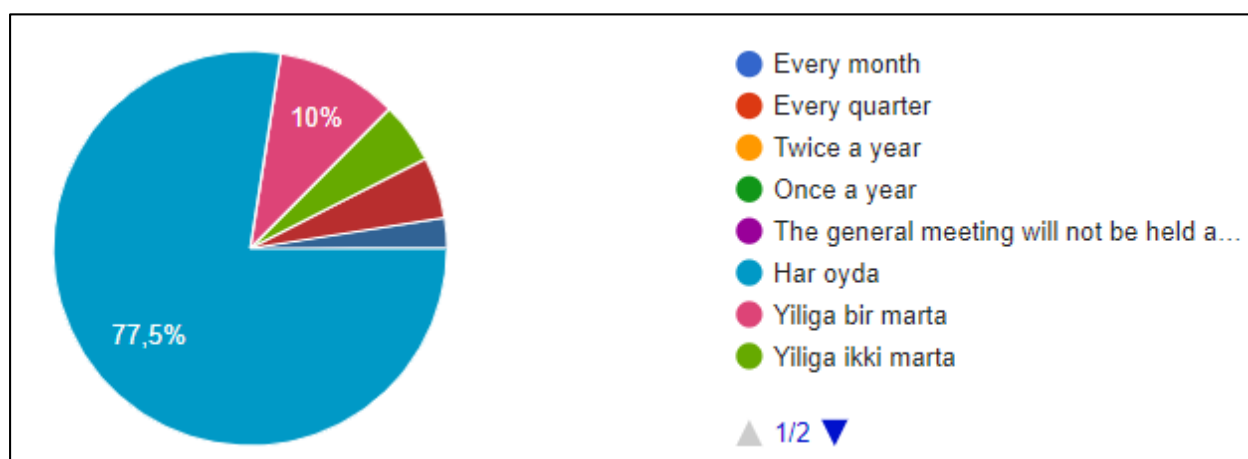

Figure. 24. Family in the enterprise family enterprise of participants in general meeting transfer case about information

In the future (nearly 1-5 years in) family business increase and external from sources investment attraction to do in order to him shareholding to society to rotate 73% of those who want it , 13.5 % do not and 13.5% this about yet he thought what I saw no that answer gave (Fig. 25) .

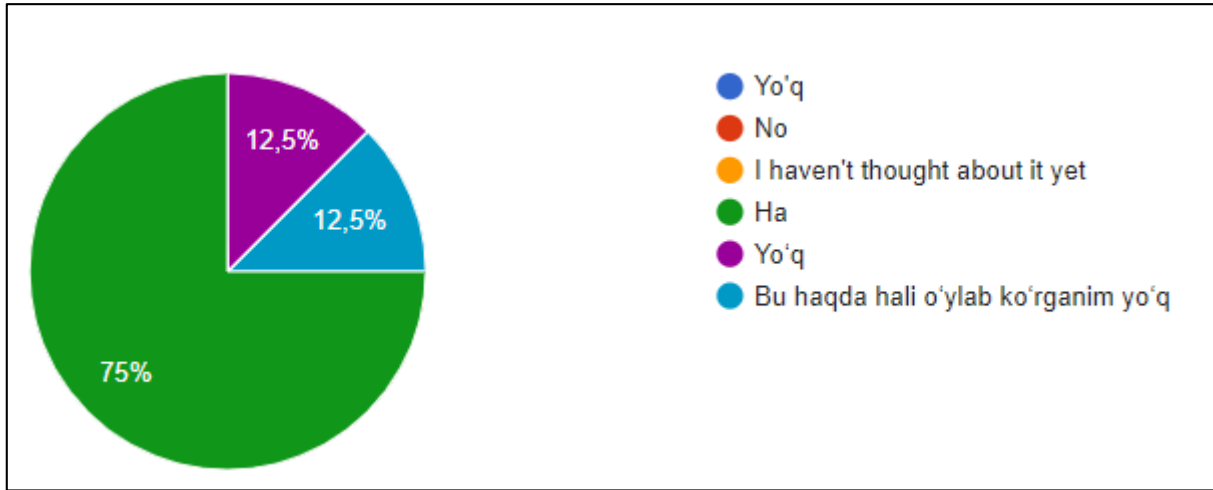

Figure 25. In the future (nearly 1-5 years in) family your business increase and external from sources investment attraction to do in order to him shareholding to society rotate according to analysis

Family of your business strong sides when you say respondents the following showed:

- Family in enterprises of funds family to members perforated to be
- Many p yearly to the experience have the fact that
- Family in solidarity ;
- Family the enterprise manage easy
- Family of members in solidarity ;
- To him family of azo closely approach ;
- From everyone thought output , solidarity ;
- Don't be fooled workers family even when gone of members stay such as

Family of your business weak to the sides the following emphasizing past :

- Competitive that it is not ;
- Legal literacy insufficient ;
- Next generation interest scarcity;
- Guide of workers the same family as members not working.

Family business is extremely important both for the global economy and for the economy of individual countries. 50% of the gross domestic product of European countries is made by family business [4]. In France and Germany, 40% of the 250 largest companies are family businesses. Family business is distinguished by its stability, which has been preserved for several centuries. If we consider in detail how the foundations and principles of family entrepreneurship were formed, as well as the real concept of "family entrepreneurship", the ideas about the institution of family entrepreneurship as a direction of economic theory were formed at the end of the 19th century and the middle of the 20th century. The concept of "family business" entered scientific circulation in the 1960s. They began to study in detail the characteristics of the institution of family business in 1976 after the publication of an article in the "Harvard" magazine.

The first scientific work on family business was published by Leon Danko in 1988. I. Lansberg defined family business as any business over which family members have legal control. In 1999, American scientists P. Sharma and J. Chua developed the modern concept of family business. Later, there was a tendency to determine the three main factors of family business formation - management, family and ownership model.

In addition to forming the concept of "family business" in scientific circles, it is also important to define the principles of family business organization in their development. The roots

of the Institute of Family Entrepreneurship go back to the distant past. Early signs of family cooperation are in teams working together to achieve common goals Farming and division of tasks are recorded. Over time, the understanding of business processes deepened, the first enterprises were formed, but one thing - the importance of trusting relationships, which are easiest to achieve in the family circle, remained unchanged.

Family business occupies a leading place in the economy of many countries. Because the basis of the prosperity of any state is determined by the family business and private entrepreneurship sector. In this regard, it is possible to show the best experiences of American, Asian and European countries. In the UK, it accounts for 75% of all firms, employs half of the population and generates around 50% of GDP. Family businesses make up 85% of all businesses in EU countries, and 90% in the US. In Italy, family craft enterprises of 2-3 people account for 18% of total exports and play an important role in employment and economic growth [5].

Table 1: Ranking of family companies according to the Family Business Index (2023) [6]

No	Company	Revenue, billion dollars.	Number of workers, thousand person	State	Network	Family	Family share, %
1	Wal-Mart Inc.	572.8	2300	USA	Trade	Walton	48.9%
2	Berkshire Hathaway, Inc.	276.1	372	USA	Finance	Buffett	37.2%
3	Cargill, Inc.	165.0	155	USA	Trade	Cargill-MacMillan	85.0%
4	Schwarz Group	151.5	550	Germany	Trade	Schwarz	100 %
5	Ford Motor Company	136.3	183	USA	Mechanical engineering	Ford	40.0%
6	Bayerische Motoren Werke AG (BMW)	131.6	118,909	Germany	Mechanical engineering	Quandt	46.8 %
7	Koch Industries Inc.	125.0	120	USA	Mechanical engineering	Koch	84%
8	Comcast Corp.	116.4	189	USA	Communication	Roberts	33.8%
9	Dell Technologies Inc.	101.2	133	USA	Communication	Dell	75%
10	Reliance Industries Ltd.	94.0	342,982	India	Energy	Ambani	44.3%
11	Robert Bosch GmbH	93.1	402.6	Germany	Advanced technology	Bosch	100%
12	SK Corp.	85.9	114,842	Jean. Korea	Advanced technology	Chey	32.7%
13	Country Garden Holdings Co Ltd	81.1	100,705	China	Infrastructure	Yang Guoqiang	35.3%

14	ArcelorMittal	76.6	157,909	Luxemburg	Energy	Mittal	35.6%
15	LVMH Moët Hennessy Louis Vuitton SA	76.0	175,647	France	Trade	Arnault	47.5%
16	Roche Holding AG (Roche Group)	68.7	100.92	Switzerland	Health care	Hoffman and Oeri	50.1%
17	JBS SA	65.0	250	Brazil	Trade	Batista	35.8%
18	LG Corporation	63.0	75	Jean. Korea	Communication	Koo (In- Hwoi)	33.7%
19	AP Moller – Ma rsk Group	61.8	100	Denmark	Advanced technology	Mærsk McKinney Uggla	70.6%
20	Aditya Birla Group	60.0	140	India	Advanced technology	One	100%

Since 2015 By EY and the University of St. Gallen Family Business Index (Family Business Index) 500 family businesses of the world enterprises economic indicators based on work will be released . These businesses generate a total of \$8.02 trillion in revenue worldwide and employ 24.5 million people. Almost half of all companies in the index are located in Europe. North America has 30 percent of family businesses, while the Asia-Pacific region has 16 percent of family businesses in the index. 19% of family businesses have a family member under the age of 40 on the board, 23% are women. 76 percent of companies in the index are over 50 years old, and almost a third (30.8 percent) are over 100 years old. In the ranking of family companies according to this *Family Business Index* (see Table 1), US companies are in the leading positions, followed by Germany, India, South Korea, China, Luxembourg, France, Switzerland, Brazil, Denmark. registered family businesses in the country. The share of families in these companies ranges from 32.7% to 100%. Also, the number of workers in this company is from 75,000 to 2,300,000 employees. The above companies are engaged in trade, finance, mechanical engineering, communications, energy, advanced technology, infrastructure, healthcare, etc. in the USA Wal-Mart Inc. company 572.8 billion . dollars, Berkshire Hathaway, Inc. 276.1 billion . dollar, Cargill, Inc. 165 billion dollar, German Schwarz Group 151.5 billion . is in the leading positions with the dollar.

Family capitalism and family business groups are widespread in almost all countries of the world. Family members participation reached companies are usually corporate of management family model based on managed . Such a corporate governance system is often found in Asian and Latin American countries, Canada, and European countries such as Sweden, Italy, and France. In this model, management is carried out by members of the same family. Capital is concentrated and distributed through family channels, and control of the business is entirely family-owned.

Family business control over companies is carried out in the form of a pyramid structure, mutual ownership of shares is carried out. Typically, a family holding company controls a number of firms, which in turn controls the next group of companies, and so on. When additional capital is needed, investors may be involved, but they will not have a majority vote in any of the family group firms.[7]

Advantages of the family model: the possibility of strong control over the business; reduction of risks of main owners (family); the ability to raise capital for the implementation of large projects; the stability of companies is high. Disadvantages of the family model: the main purpose of the business is to satisfy the interests of the family; insufficient attention is paid to the

rights of minority shareholders; companies' desire for innovation is low; information transparency of business is weak and it is difficult to make investments in business [7].

Due to the fact that the economic strategy of South Korea is similar to Uzbekistan, and the income of family businesses in the USA is high, below we will introduce the advanced experience of managing family businesses in foreign countries such as the USA and South Korea as examples of some foreign companies.

Including "Wal-Mart" Inc. in the USA . is a public family company controlled by the Walton family. Wal-Mart is an American multinational retail corporation known worldwide for its grocery stores, department stores, and hypermarkets. The company was founded by Sam Walton in 1962 and currently has 10,593 stores and clubs operating under 48 different names in 24 countries. Walmart was listed on the New York Stock Exchange in 1972, and by 1988 it was the most profitable retailer in the United States, and by 1989, it was the largest corporation by revenue.

2020 Fortune Global 500 list , Walmart is the world's largest company by revenue with \$548.743 billion. It is also the world's largest private employer with a workforce of 2.2 million. Outside the US, Walmart operates in Great Britain, Canada, China and South America.

If we talk about the advanced practice of management of "Walmart" company, the highest body of management of "Walmart" company is the general meeting of shareholders of the company. 47% of the company's capital belongs to members of the Walton family, on the one hand, members of the Walton family manage the company as individuals (10%), on the other hand, they own Walmart through Walton Enterprises (37%). Walton Enterprises Acts as a "family office" for Walton family members (Figure 26).

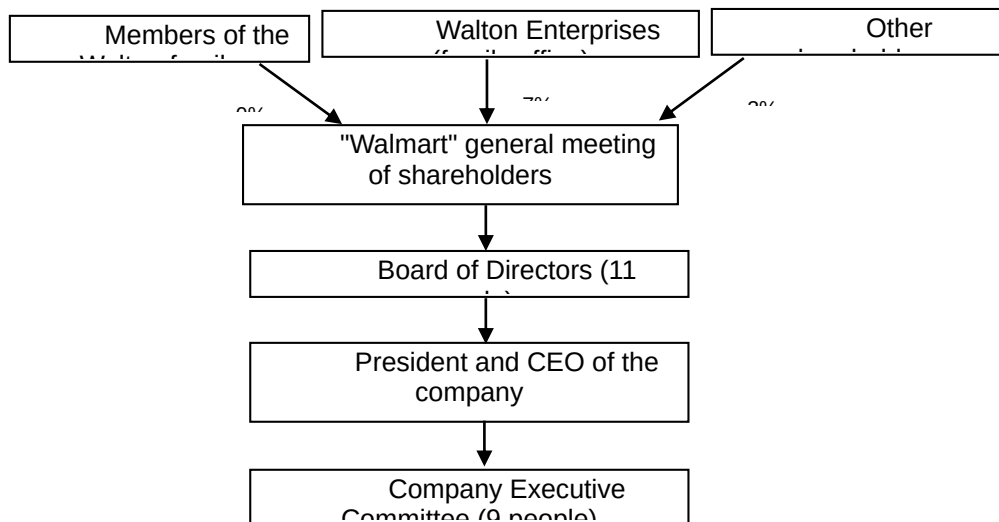

Figure 26. Management structure of Walmart[8]

Walmart's management structure includes a Board of Directors, which consists of 11 members. The company is currently managed by an Executive Committee of 9 people, including the company's President and CEO Doug McMillon, who has held this position since 2014. In addition to the CEO, the following executive positions are included in the Executive Committee of the company:

- President and CEO of subsidiary company "Walmart " International;
- President and CEO of "Walmart " US subsidiary company;

- President and CEO of Sam's Club Charitable Foundation;
- finance director;
- director of technology and development;
- personnel director;
- director of corporate affairs;
- director of legal affairs.

In addition, the company's Executive Committee is supported by a senior management team of approximately 40 executive directors who are responsible for overseeing various functional departments and geographic areas [8].

South Korea's SK Group is also a family-owned company. The company was founded in 1953 by the Chey family, and through a number of subsidiaries, it is engaged in various businesses, including chemical and petrochemical, semiconductor, flash memory and various information technology. issuing, as well as providing worldwide telecommunication services, etc

SK Group, one of South Korea's largest conglomerates, has a well-defined management structure aimed at ensuring efficient management and sustainable growth. The main aspects of the company's management are as follows:

operates under a holding company structure adopted in 2007 . This structure helps to improve corporate governance, increase corporate value and provide new growth mechanisms;

- SUPEX Board: The highest advisory board in SK Group is the SUPEX Board. It includes representatives from 20 SK companies and ensures continued stability and growth through participation and cooperation among affiliates;

- board-oriented management: SK has a board-oriented management philosophy. The Board of Directors is composed of independent, diverse and experienced members. This approach helps build trust between stakeholders and ensures that well-informed decisions are made;

- specialized committees: specialized committees are established in SC companies, which play an integral role in the permanent management of the board of directors. These committees foster practical, in-depth discussions and independent decision-making;

- SK Management System (SKMS): this is the management philosophy that governs all employees and enterprises of SK Group. It aims to maximize collective human capital and resources to increase global prosperity [10] .

SK Group is a company with a unique approach to family management that combines family values with corporate management, the main aspects of which are as follows:

- family involvement: The Chey family, which founded SK Group, is actively involved in the management of the company. The current chairman, Chei Tae-won, is a member of the founding family and is heavily involved in strategic decision-making;

- succession planning: SK Group places great emphasis on succession planning to ensure a smooth transition in leadership. This includes preparing the next generation of family members for leadership roles through education and involvement in various business operations;

- family council: the family council is a governing body that includes family members and is responsible for making key decisions related to family matters and their participation in the business. This board helps maintain a balance between family interests and corporate goals;

- Philanthropy and Social Responsibility: The Chey family is also known for its

commitment to philanthropy and social responsibility. They establish various foundations and initiatives to contribute to society, reflect family values, and enhance the group's reputation.

- integration of corporate governance: SK Group integrates family governance with the corporate governance system. This ensures that family members are held to the same standards of accountability and transparency as other executives and board members [10].

Based on the study of the advanced experience of managing family enterprises in the above foreign countries, the possibilities of its implementation in Uzbekistan were determined. In our opinion, the following best practices of family business management in foreign countries can be applied in our country:

- running a family business by later turning the family enterprise into a joint-stock company, in which there is an opportunity to widely attract investments due to the issuance of securities (shares, bonds) for the expansion of the family business;

- in order to manage a family company, family members should establish a legal entity owned by family members, that is, a "family office" and manage the family company through it;

- ensuring the active participation of family members who are the owners of the enterprise in the development of the enterprise;

- if the family company is established in the form of a joint-stock company, in addition to the body of the board of directors (or the supervisory board), the establishment of a management body called the "family board" and clearly defining its powers;

- organization of management of the family company based on internationally recognized principles of corporate governance (transparency, responsibility, accountability, etc.).

Summary

Studying the scientific-methodical foundations of family business management and making opinions on this matter made it possible to form the following conclusions:

Revealing the socio-economic nature of the concept of "family enterprise" in various sources made it possible to conclude that expressions such as "family firm" and "family company" are more often used instead of this concept. There are two approaches to defining family businesses, one based on the ownership pattern and the other on the nature of family business management;

Effective management of the family enterprise was found to be one of the main trends in the development of family business today. In order to conduct effective management in a family business, the company requires the hiring of external managers or special education and training of family members in management. It was found that the principles of corporate governance are also used in the management of family companies in foreign countries;

Additional entrepreneurship occupies a leading position in the economy of many countries. According to *the Family Business Index*, the leading places in the ranking of family companies are mainly USA, Germany, India, South Korea family companies in countries such as is occupying. Foreign countries family enterprises of management progress experience by learning exit to us of them in Uzbekistan use opportunities to determine possibility gave.

References ³

1. Uzbekistan Republic " Uzbekistan - 2030" Strategy of the President No. PF-158 of September 11 , 2023 about". Decree .
2. Astrachan J., Shanke M. Family Businesses' Contribution to the US Economy: A Closer Look Journal. // Family Business Review, 2003. - 16: Vol. 3. - pp. 211-218.; Chrisman J. et al. Family Involvement, Family Influence, and Family-Centered Non-Economic Goals in Small Firms // Entrepreneurship Theory and Practice, 2010. -3: Vol. 35.; Lansberg I. and Asrachan J. Influence of Family Relationships on Succession Planning and Training: The Importance of Mediating Factors Journal. // Family Business Review, 1994.- 1: Vol. 7.-pp. 39-59.; Rosenblatt P. et al. The Family in Business, London: Jossey-Bass, 1985. - p. 321.; Royer S. et al. Promoting Family: A Contingency Model of Family Business Succession // Family Business Review. 2008. - 1: Vol. 21.; Lee J. Family Firm Performance: Further Evidence // Family Business Review, 19(2), 103-114.; Rodrigo G., Stough R., Suwala L. Developing Family Business and Regional Development. Routledge , New York , 2021.
3. Shiloh P. Family business in the context of corporate governance //Top-Manager. – 2003. – no. 10.; Marshev V.I., Marshev I.V. O problemakh upravleniya semeynymi kompaniya // Vestnik RGGU. Series "Economics. Administration. Pravo". 2009. No. 18.; Vasiliev M.V. Razvitie vzglyadov na upravlenie semeynymi kompaniya. Abstract diss . neither sois three. Step. k.e.n., Moscow, 2012.; Volkov D.A. Osobennosti organizatsii i upravleniya semeynym predprinimatelstvom v usloviyax Rossii. Diss . neither sois three. Step. d.e.n. Moscow, 2016.
4. Kasyanenko T. G., Vorotilkina A. M. Family business: definition of concept and classification // Culture, science, education: contemporary trends / pod. ed. G. N. Petrova, V. Yu. Arestovoy. Cheboksary, 2020. S. 175–188.
5. Yuldashev D.T. Improving the economic mechanism of family business development. I.f.f.d. (PhD) dissertation work. Tashkent, 2019; Pardaeva O.M. Ways to develop and increase efficiency of family entrepreneurship in the service sector. I.f.f.d. (PhD) dissertation work. Tashkent, 2020; Kuvandikov Sh.O. Methodological issues of increasing the role of family business in the development of the service sector. I.F.D. (DSc) dissertation. Tashkent, 2021.; Hasanov I.M. Increasing the economic efficiency of family business potential in the conditions of modernization of the economy (in the case of Fergana region). I.f.f.d. (PhD) dissertation work. Tashkent, 2021.; Abulqosimov H.P., Kulmatov A.A.. The role of family entrepreneurship in the field of small business in Uzbekistan and ways of its development./Monografiya.-T.: "Universitet", 2015.; Berkinov B.B. Ways to increase the potential of family business. / Monograph. - T., 2019.
6. Kuvandikov Sh.O. Family business: development trends and prospects. Monograph. - Samarkand, SamISI, 2020. - 164 pages.
7. Based on the 2023 Family Business Index the author by made up .
8. Ashurov ZA, Jalilov FA, Urinov BN Modern corporate management (foreign experience). Study manual . - Tashkent: " Innovative development publishing house house ", 2021 - 246 p.
9. Walmart's Organizational Structure [Electronic resource]. – URL: <https://www.organimi.com/organizational-structures/walmart>
10. <https://eng.sk.com>

³ The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

O'ZBEKISTONDA ILMIY VA INNOVATSIYA FAOLIYATI" LOYIHASINI TAHLIL QILISH

Analysis of The Project "Scientific and Innovative Activities In Uzbekistan"

To`Xtayev Sanjar MAXSUDOVICH ¹

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasi innovatsiya tizimini shakllantirish va rivojlantirish yo'nalishlariga bag'ishlangan. Maqolada, mamlakatda innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy drayverlari bo'lgan inson omili, demografiya va mehnat bozorida yuzaga keladigan o'zgarishlar, innovatsiya tizimini shakllantirish va rivojlantirishga ta'sir qiluvchi sabab va omillar, muammo va yechimlar o'rganilgan, taxlil qilingan hamda bayon etilgan. Mualliflar tomonidan o'tkazilgan tahlil natijalaridan, statistik raqamlar innovatsion faoliyat tizimidagi mavjud tendentsiyalar saqlab turilgani, o'sish kuzatilayotganidan ma'lumot berayotganligi, biroq, amalda bu faoliyatda juda zaif o'sish kuzatilganligi aniqlangan. Ushbu natijalardan kelib chiqib, mamlakatda innovatsion faoliyatni jadal o'sishi va rivojlanishi uchun zarur ustuvor yo'nalishlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, Innovatsiya Iqtisodiyoti, Innovatsion Model, Milliy Innovatsiya Tizimi, Innovatsiya Faoliyati, Texnologik Taraqqiyot, Samarali Boshqaruv

Kirish

Iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy sharoitlarida sanoat korxonalari uchun innovatsiyaviy va texnologik taraqqiyotga erishish o'ta muhimdir, chunki faqat shu yo'l orqali sanoat korxonalari innovatsion faollikni oshirish, zamonaviy texnologik bazani yaratish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, samaradorlik va mehnat unumdorligini oshirish, shuningdek ularning xalqaro hamda mahalliy raqobatbardoshligini mustahkamlash mumkin bo'ladi.

Shuning uchun O'zbekiston sanoat korxonalarini boshqarishning dolzarb muammolaridan biri bo'lib, innovatsion faoliyatni kerakli sifat va miqdor darajasiga erishtirishdan iboratdir.

Zamonaviy haqiqatda mamlakatda innovatsion faoliyatni jonlantirish nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiyotni sog'lomlashtirish va kelgusi rivojlanishi uchun sharoit yaratish, biznes rivojlanish sur'atlarini tezlashtirish, shu bilan birga yetakchilikni mustahkamlash va raqobatchilardan o'zib ketish, shuningdek, biznesning butun yo'nalishlarini iqtisodiy jihatdan amaliy bo'lmagan radikal innovatsiyalar joriy etilgan taqdirda sohaga zarar yetkazilishidan o'z vaqtida himoya qilish uchun hamkerakdir.

Iqtisodiyot nazariyasiga "innovatsiya" atamasi XX asr boshlarida avstriyalik Iosif Shumpeter tomonidan kiritilgan. 1970-yillarning boshlarida mikroelektronika, kompyuter texnologiyalari va nozik kimyoviy texnologiyalarning rivojlanishi natijasida innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanishga ta'siriga qiziqish keskin kuchaydi, bu ilmiy tadqiqotlar butun tarmoq va milliy iqtisodiyotlar raqobatbardoshligini ta'minlovchi

---

¹ Lecturer of the Department "Information Technologies and Software Engineering", Bukhara University of Innovation, sanjar_tuxtayev@bui.uz.

harakatlantiruvchi kuchga aylanishini yaqqol ko'rsatdi.

Psixologlar, sotsiologlar, huquqshunoslar, menejment va marketing bo'yicha mutaxassislar muhokamaga qo'shilgandan so'ng, ilmiy va texnik natijalarni amaliyfaoliyatga joriy etish jarayoni yoki natijasi sifatida innovatsiyaga dastlabki yondashuv (innovatsiyalar nazariyasi klassiklarining qarashlarida) sezilarli darajada o'zgardi. "Innovatsiya" atamasidan foydalanishning gumanitar fanlar va faoliyat sohalarini, masalan, sotsiologiya, tibbiyot, siyosatshunoslikni qamrab olish uchun kengayishi yangita'riflar oqimini keltirib chiqardi.

"Innovatsiya" va "innovatsion faoliyat" tushunchalari O'zbekistonda 1992 yildan beri iqtisodiy amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. Ko'pgina mahalliy qonun hujjatlarida innovatsion faoliyat o'ziga xos ilmiy-texnikaviy faoliyat sifatida taqdim etiladi.

Zamonaviy ilm-fanda "innovatsiya" va "innovatsion faoliyat" tushunchasiga ta'rif berishga bir qancha yondashuvlar mavjud. Ba'zi mualliflar buni innovatsiyalarni yaratishva ishlab chiqarish uchun yagona jarayonda o'zaro bog'langan 28 xil turdagi ishlarning majmuidan iborat bo'lgan maqsadli va ijodiy faoliyat deb ta'riflaydilar, boshqalari ta'kidlashlaricha, innovatsiya - bu foyda olish maqsadida innovatsiyadan foydalanish jarayoni, tijorat maqsadlarida, ya'ni bu tadbirkorlik faoliyati, boshqalar innovatsionfaoliyatni yangi bilimlarni olish va uni bozorning boshqa ishtirokchilari tomonidanamalga oshirish bilan bog'liq tijorat faoliyati deb bilishadi.¹

SHuningdek, ushbu ishda innovatsion faoliyat deganda "mahsulot assortimentini kengaytirish va yangilash va sifatini oshirish, ularni ishlab chiqarish usullarini takomillashtirish maqsadida ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanish va tijoratlashtirishga qaratilgan faoliyat" tushuniladi deb aytib o'tilgan.²

Iqtisodiy tizimlarning yangi sifatini shakllantirish jarayonining markazida bozor talab qiladigan jarayonlar yoki mahsulotlar samaradorligini sifat jihatidan o'sishini ta'minlovchi joriy qilingan yangilik sifatida "innovatsiya" tushunchasi yotadi deb

innovatsiya tushunchasiga ta'rif beriladi.³

E.I.Alyoxina ta'rificha "innovatsiya - bu korxonaga yangi bozorlarni o'zlashtirish, ilg'or texnologiyalar va tashkiliy va boshqaruv faoliyatining zamonaviy shakllarini joriyetish imkonini beradigan yangi mahsulot, xizmat, texnologiyani yaratish yoki o'zgartirishni o'zida aks ettiradi".⁴

2020 yil 24 iyulida qabul qilingan 630-sonli O'zbekiston Respublikasining Innovatsion faoliyat to'g'risidagi Qonunida "innovatsiyaga fuqarolik muomalasiga kiritilgan yoki shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalaniladigan, qo'llanilishi amaliyotda katta ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishni ta'minlaydigan yangi ishlanma" sifatida ta'rifbersa, "innovatsion faoliyat — yangi ishlanmalarni tashkil etish, shuningdek ishlab chiqarish sohasida ularning o'tkazilishi va amalga oshirilishini ta'minlash bo'yichafaoliyat" deb ta'riflanadi⁵.

Rossiya Federatsiyasining 23.08.1996 yildagi 127-FZ-sonli "Fan va davlat ilmiy- texnik siyosati to'g'risida" Federal qonunida "Innovatsion faoliyat - innovatsion loyihalarni amalga oshirishga, shuningdek innovatsion infratuzilmani yaratishga va uning faoliyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan faoliyat (jumladan, ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat faoliyati)" sifatida talqin qilinadi⁶. A.N.Vasilev innovatsion faoliyatni mahsulotlar, tovarlar, xizmatlar assortimentini kengaytirish va yangilash, sifatini yaxshilash, ularni ishlab chiqarish texnologiyalarini keyinchalik joriy etish va samarali joriy etish maqsadida ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan bozorda foydalanish va tijoratlashtirishga qaratilgan faoliyat turi sifatida ko'radi.⁷

B. Tviss fikricha ixtiro yoki yangi g'oyaning iqtisodiy mazmunga ega bo'lish jarayoni

innovatsion faoliyatdir ⁸.

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayon, ulardan amaliy foydalanish tufayli sifat xususiyatlari jihatidan maqbul bo'lgan mahsulotlar, texnologiyalar shakllanishiga olib keladi va agar innovatsiya iqtisodiy natija olish uchun yaratilgan bo'lsa (foyda), uning bozorda paydo bo'lishi qo'shimcha daromad keltirishi mumkin deb ta'kidlaydi B. Santo o'z ishida.⁹

F.F. Bezdudniy G.A. Smirnova, O.D. Nechaevlar Inson faoliyatining har qanday sohasida yangi g'oyani amalga oshirish, bozorda mavjud talabni qondirishga hissa qo'shish va iqtisodiy samara berish jarayonini innovatsion jarayon sifatida qaraydilar.¹⁰

G.D.Otnyukova innovatsion faoliyatga agar tashkilot yangilik kiritgan bo'lsa va yangi mahsulot ishlab chiqarishga kirishsa, u o'z ishlab chiqarish faoliyatini, sifat jihatidan yangi, innovatsion darajada davom ettiradi deb urg'u beradi.¹¹

Iqtisodiyotni boshqarishning turli darajalarida innovatsiyalarni boshqarishning asosini rejalashtirish, motivatsiya va nazorat qilish funktsiyalari tashkil etadi. Boshlanish nuqtasi rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, resurslar imkoniyatlarini va bozorda mavjud yoki potentsial talabni muvofiqlashtirishni o'z ichiga olgan rejalashtirish funktsiyasidir. Bu, birinchi navbatda, maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan investitsiyalarni yaratishni ta'minlaydi¹². Natijada, innovatsion faoliyatni rejalashtirish innovatsion mahsulotlarni etkazib berish, sotish xavfini va moliyalashtirishning etarli emasligi xavfini minimallashtirishga imkon beradi¹³.

Innovatsion faoliyat zamonaviy jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasini tavsiflovchi asosiy omil bo'lib, bu hukumat¹⁴ va mahalliy darajada qayd etiladi. Innovatsion jarayon fundamental va amaliy tadqiqotlar, konstruktorlik ishlanmalari, marketing, ishlab chiqarish va sotish bosqichlaridan o'tib, g'oyaning mahsulotga izchilo'zgarishini o'z ichiga oladi.¹⁵

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, hozirgi vaqtda innovatsion faoliyat - bu ishlab chiqarish, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zini keyingi innovatsion rivojlanish samaradorligini oshirish maqsadidan tizimli ravishda o'zgartirish, ishlabchiqarishning yangi yoki yangilangan usuli va / yoki uni tashkil etish tufayli mahsulotning yangi sifatini olish uchun ilmiy, texnik va intellektual salohiyatdan foydalanish bo'yichamaxsus chora-tadbirlar tizimidir.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning instrumental va metodik apparati tizimli yondashuv doirasida tadqiqotning mantiqiy va vaziyatli tahlil, ekspert baholash, anketa, kuzatuv, intervyu, guruhlash, taqqoslash kabi umum ilmiy usullarni qo'llashga asoslanadi. Ushbu vositalar tadqiqotni turli bosqichlarida turli xil kombinatsiyalarda ishlatilgan, bu yakuniy natijalar, xulosalar va tavsiyalarning ilmiy ishonchligini ta'minlashga imkon beradi.

Tahlil va natijalar

Innovatsiyalar kompaniyalarning foydasini sezilarli darajada oshiradi, ularga tezroq o'sish va raqobatchilardan ustun turish imkonini beradi.

Innovatsiyalar davlatga foyda keltiradi, chunki turli darajadagi innovatsion faoliyat yalpi ichki mahsulotning o'sishiga bevosita yordam beradi (hosildorlikning o'sishi, uy xo'jaliklarining ixtiyoriy daromadlari va soliq tushumlari natijasida) va alohida tarmoqlarning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Innovatsiyani rivojlanishining xususiy biznesga, jamiyatga, umuman davlatga ta'sirining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- hayot sifatini yaxshilash;
- YaMM daromadlari va foydalarining o'sishi;
- aholi daromadlarining o'sishi;
- iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish;
- iqtisodiyotning yangi tarmoqlarini rivojlantirish;
- yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlari;
- tengsizlikni kamaytirish;
- kichik va o'rta biznesning o'sish sur'atlarini tezlashtirish.

Zamonaviy rivojlanish bosqichida bu kabi vazifalarni hal etishni innovatsion faoliyatni jonlantirishga yo'naltirilgan sharoitlarni yaratmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Innovatsion iqtisodiyotni qurishda sanoat korxonalari muhim rol o'ynaydi, ular kelgusi iqtisodiyotni shakllantiruvchi asosiy iqtisodiy natijalarni yaratadi.

Xulosa

Maqolada, O'zbekiston Respublikasida ilmiy va innovatsiya tizimini shakllantirish va rivojlantirishda qaratiladigan asosiy vazifalar belgilab berilgan. Mamlakatda innovatsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy ustuni bo'lgan inson omili, demografiya va mehnat bozorida yuzaga keladigan o'zgarishlar, innovatsiya tizimini shakllantirish va rivojlantirishga ta'sir qiluvchi sabab va omillar, muammo va yechimlar o'rganilgan, taxlil qilingan hamda bayon etilgan. Statistik raqamlar innovatsion faoliyat tizimidagi mavjud tendentsiyalar saqlab turilgani, o'sish kuzatilayotgandek ma'lumot bermoqda, biroq, amalda bu faoliyatda juda zaif o'sish kutilmoqda. Mamlakatimizning innovatsion faoliyatini jadal o'sishi va rivojlanishi uchun quyidagi ustuvor yo'nalishlarini taklif etamiz:

- bozorni chuqur tushunishni talab qiladigan yangi bozor bo'shliqlarni izlab topish;
- oxirgi foydalanuvchilarning ehtiyojlarini chuqurroq o'rganish;
- oliy o'quv yurti, korxona negizida ilmiy tadqiqotlar o'tkazish uchun xalqaro standartlarga javob beradigan laboratoriyalar, sanoat parklarini rivojlantirish;
- sanoat klasterlarini yaratish va rivojlantirish, klasterlarning innovatsion, ilmiy ishlab chiqarish salohiyati holati monitoringini tashkil etish;
- loyihalarni moliyalashtirish va innovatsion loyihalarni boshqarish tamoyillari asosida ishlaydigan venchur tashkilotlarni yaratish va rivojlantirish;
- yuqori texnologiyali ishlab chiqarishning real sektorida intellektual faoliyat natijalarini joriy etish mexanizmini yaratish va rivojlantirish;
- tez o'zgaruvchan bozor sharoitlariga mos keladigan kichik biznes sohasida innovatsion faollikni oshirish;
- ilmiy-tadqiqot faoliyati nufuzini oshirish - bu sohadagi yutuqlar va uning ahamiyati haqida ma'lumot tarqatish;
- ilmiy xodimlar uchun qulay yashash va mehnat sharoitlarini yaratish, shu jumladan moddiy va nomoddiy rag'batlantirish tizimini joriy etish;
- ilmiy – tadqiqot faoliyati bilan shug'ullanuvchilarni keraksiz hisobotlardan ozod etish zarur, ularning bu ishlar bilan mashg'ul bo'lishga majburligi, bu esa o'z navbatida vaqtdan yutqazish, ortiqcha stress va ilmiy ishga bo'lgan qiziqishning so'nishiga olib kelishi mumkin;

Ma'lumotnomalar²

1. Волынкина, М.В. Правовое регулирование инновационной деятельности: проблемы теории / М.В. Волынкина.- М.: Аспект-Пресс, 2007. – 192 с.
2. Волынкина, М.В. Правовое регулирование инновационной деятельности: проблемы теории / М.В. Волынкина.- М.: Аспект-Пресс, 2007. – 192 с.
3. Internet resurslar lug'ati www. .dis.ru.
4. Алёхина Е.И. Инновационная деятельность как элемент стратегического развития предприятия // Эффективное управление экономикой: проблемы и перспективы: сборник трудов IV Всероссийской научно-практической конференции; научн. ред. В. М. Ячменева. Симферополь: ИТ АРИАЛ, 2019. С. 362.
5. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 03/20/630/1101-сон
6. Fan va davlat ilmiy-texnik siyosati to'g'risida" Federal qonuni (oxirgi nashr) // consultant.ru/document/c ons_doc_LAW_11507 /(12-qism 21.07.2011 yildagi 254-FZ-son Federal qonuni bilan kiritilgan)
7. Васильев А.Н. Анализ динамики инновационной активности экономики Российской Федерации за 2003 – 2016 годы. // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – 2018. - №1. - т.2. [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-dinamiki-innovatsionnoy-aktivnostiekonomiki-rossiyskoy-federatsii-za-2003-2016- gody>
8. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: сокр. пер. с англ. авт. предисл. и науч. ред. К.Ф. Пузыня. – М.: Экономика, 1989.– 271 с. С. 152
9. Санто Б. Инновация как средство экономического развития: пер. с венг. общ. ред. и вступ. ст. Б.В. Сазонова. М.: Прогресс, 1990. С 141
10. Бездудный Ф.Ф., Смирнова Г.А., Нечаева О.Д. Сущность понятия «инновация» и его классификация // Инновации, 1998. № 2-3. С.25
11. Отнюкова Г.Д. Понятие и признаки инновационной деятельности //Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. 2015. № 1. С. 45
12. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации. М.: Вильямс, 2007. 432 с.
13. Дармилова Ж.Д. Инновационный менеджмент: учебное пособие. М.: Дашков и К, 2013.168 с.
14. Стратегия инновационного развития России до 2020 года. М: Минэкономразвития России, 2010. С. 9.
15. Internet resurslar lug'ati www. .dis.ru

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

FOREIGN EXPERIENCE OF PROVIDING SERVICES TO THE CRAFT PRODUCTS MARKET

Ergasheva Aziza FARMONOVNA ¹

Abstract

In this article, the role of crafts in the world economy, the analysis of the state of service to the craft products market is presented. As an advanced foreign experience of providing services to the market of handicraft products, the activities of craftsmen in countries such as South Korea, India, Singapore, Great Britain, Russia, and Kazakhstan have been studied.

The global handicrafts market is estimated to be worth USD 830.4 billion in 2023, and will reach USD 1,864.1 billion by 2032, with a CAGR of 9.2% during 2024-2032. is forecasted. Growing consumer demand for unique handmade products, increasing number of e-commerce platforms, increasing state-supported initiatives and laws, and increasing cultural events and festivals are among the main factors driving the market.

As a result of the research, it was found that the world market of craft products is operating in the following trends: the craft sector is the second largest employment sector in the developing world after agriculture. Artisans are found in markets all over the world and usually work out of their homes with little or no equipment.

Keywords: Craft, Craftsman, Craft Product, Craft Product Market.

Introduction

Handicraft has a traditional value and is characteristic of a certain region, the local way of life and customs of a nation. Craftsmanship skills are passed down from generation to generation. Although industrial products dominate the market in the modern world, handicraft products are still popular. Let's look at the definition of handicrafts: "Handicraft is an activity in which useful and decorative objects are made entirely by hand or with simple tools." Usually, this term is applied to traditional means of production. The individual craftsmanship of the items is the main criterion, and such items often have cultural or religious significance. Items made by mass production or machines are not included in handicrafts.

Products produced by artisans entirely by hand or with hand tools or even mechanical means, the direct handiwork of the artisan remains the most important component of the finished product. They are materials obtained from sustainable resources, which are produced without limitation in terms of quantity and raw materials. The unique feature of handicraft products is their utilitarian, aesthetic, artistic, creative, cultural, decorative, functional, traditional, religious and social symbolic importance.

1. Craft Product Market

The global handicrafts market is estimated to be worth USD 830.4 billion in 2023, and will reach USD 1,864.1 billion by 2032, with a CAGR of 9.2% during 2024-2032. is forecasted. Growing consumer demand for unique handmade products, increasing number of e-commerce

---

¹ PhD Cand., Bukhara State University, azizaergasheva1986@gmail.com, ORCID-0000-0003-1804-6579

platforms, increasing state-supported initiatives and laws, and increasing cultural events and festivals are among the main factors driving the market.

As a result of the research, it was found that the world market of craft products is operating in the following trends:

the craft sector is the second largest employment sector in the developing world after agriculture. Artisans are found in markets all over the world and usually work out of their homes or in small workspaces with no equipment;

The average income of a craftsman in India is only \$3.40 to \$4.50 per day, compared to \$3.60 per day for unskilled workers. The average income for artisans in rural areas is 0.89 cents per day. Only 34 percent of artisans earn a regular salary;

tourists are willing to spend 17% more money on handicrafts than on ordinary consumer goods due to their cultural value;

approximately 98 percent of artisanal businesses are not regulated by their respective country's government, meaning they have no legal protection against unfair wages and other unfair business practices. As a result, artisans are financially vulnerable to third-party intermediaries and contractors;

2,784 artisans are supported by Ethik Collective, who produce a total of 609,291 artisan products, helping these artisans provide financial security for 11,152 dependents.

To the question of who is a craftsman in general, the Oxford Language Dictionary gives the following definition: a craftsman is a skilled craftsman, usually using traditional methods and local materials, to produce culturally significant products.

In general, artisans are small-scale producers of cultural products. The distinctive features of handicrafts include the use of traditional methods in the design and creation of products and the use of local materials. Artisans are found in markets all over the world and usually work out of their homes or in small workshops with no equipment. About three-quarters of artisans worldwide are women, and more than half of artisans in South Asia are women. 80% of artisans in Nepal are women, 56.13% of artisans in India are women. Due to the emphasis on extensive hands-on training in their craft, poverty and several other factors, 90% of Indian artisans have no formal education and 50.6% of Indian rural women are illiterate. Although many artisans see themselves as continuing valuable cultural traditions, they are equally invested in earning an income and providing for dependents.

Artisans in South Asia produce a variety of handicrafts. There are more than 3,000 different officially recognized handicrafts in India. In 2018 alone, 64% of handicrafts produced were fashion accessories. The craft sector is the second largest employment sector in the developing world after agriculture.

Although artisans make up a significant portion of the workforce, their influence is often not reflected in the market. For example, India's handicrafts exports accounted for only 1.2% of India's total exports in 2019–2020 at \$3.5 billion. Due to the informal nature of artisanal work, many trades go unrecorded, making it difficult to accurately estimate the true quantitative impact of artisanal trade. 90% of Indian artisans work informally or outside the formal legal standards of tax and labor laws. Basically, there are no laws governing how artisans are compensated or taxed worldwide, and no legal protections against soft loans or monopoly.

Most artisans live and work in countries with less developed industries, and the artisan sector is the second largest sector of employment in the developing world. Although it is difficult

to enumerate artisans worldwide, the number of artisans worldwide varies between 125 million and 300 million, as their work has a legal and informal nature.

About 50 million artisans live and work in India, Nepal, Pakistan, Bangladesh, Bhutan and Sri Lanka. While the majority of South Asian artisans live in rural areas, others have migrated to urban centers such as New Delhi or major cities like Kathmandu in search of more stable work and larger markets. Also, 78 percent of artisans sold their products only in markets in their village instead of in a larger town or city. Since most artisans are located in rural areas, many middlemen use middlemen to buy artisan's products, take them to urban centers and sell them at higher prices.

In the course of our research, if we start from Kazakhstan, one of the Central Asian countries that gained independence at the same time as Uzbekistan, the advanced foreign experience of providing services to the market of handicraft products, in Kazakhstan handicraft products - harnesses, felts (tekemets), wood, bone and metalwork, beautifully embroidered headgear, dresses, bags and saddles, wooden bowls with traditional patterns and carvings, large bowls.

2. Handicrafts in Kazakhstan and Their Roles in Modern Social Market Economy

Handicrafts in Kazakhstan are one of the important sectors of the modern multi-system social market economy, and it is necessary to establish a wide network of small enterprises in a competitive environment, to increase the number of private craftsmen, to create favorable conditions for the development of small businesses and to operate effectively. allows. Their flexibility and mobility help to solve a whole range of economic and social problems and enable the population to more fully realize their various intellectual and creative potentials, people with physical abilities, different levels of knowledge and different professional interests. provides maximum employment. The development of crafts promotes social equalization, which creates preconditions for stability within the state.

Handicrafts in Kazakhstan have a rich tradition and are mainly developed as a cottage industry. Its distribution in the territory of the country is uneven, and it is better developed in cities and centers. Since ancient times, the skill of the craftsman was considered a noble work, industrialists saw their roots in this and created conditions for improving their skills.

The Kazakhstan part of the Silk Road, or the so-called Dasht part of the road, is a unique complex of history, archeology, architecture, urban planning and monumental art monuments, reflecting the deep processes of trade and crafts among nomadic peoples. In Kazakhstan, by the beginning of the 20th century, artisans made up the most advanced part of the population. The number of handicraft professions and trades is very large, the cities are saturated with handicrafts, and the field of handicraft service is widely developed.

Unfortunately, the concept of the planned economy excluded handicrafts from the socio-economic structure of society in Kazakhstan for more than half a century, and the state authorities pursued a strict policy of eliminating artisans as a social stratum. But history shows that, regardless of social and political formations in society, the necessary conditions for the development of handicrafts remain.

Despite the lack of a legal framework to regulate the activities of handicraft enterprises in Kazakhstan, thousands of people are engaged in the production of a wide variety of consumer goods and products used in everyday life as well as for decoration. For more than ten years, there has been a non-governmental organization "Sheberler Ovullari" - an artisan village in the Karasai district of the Almaty region, which was created by lovers of folk art, bringing together artisans from different regions of Kazakhstan. The members of this organization were established with the support of the "League of Creative Entrepreneurial Women", the "Bakhit" Center of Decorative

and Applied Art, and the "Bakhyt" Center of Applied Art under the College of Decorative and Applied Art named after Almaty.

Unfortunately, Kazakhstan currently does not have a legally approved list of crafts and handicrafts, nor a Law on Crafts, which regulates the social, legal and economic aspects of this activity. But in Kazakhstan, there is a fairly wide range of economic entities that can be classified as artisans. In most cases, they cannot count on stable existence in market conditions and equal competitive opportunities compared to other forms of entrepreneurship, because their existence is complicated by a number of factors, the most important of which are:

- unsustainability of demand for craft products;
- existence of high taxes for this type of activity;
- insufficient investment opportunities (lack of credit);
- problems such as the fact that artisans do not have enough economic, legal and other knowledge to participate in market relations.

Kazakhstan has a rich cultural heritage and a modern, unique multi-ethnic culture, which opens up great opportunities for crafts to add Kazakh content to the goods and services provided to the population. The main principles of the development of crafts in the country are to restore ancient traditions, promote national culture, and ensure the freedom of creative individuals.

The Presidential Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 2000 No. 1051 "On the Concept of Craft Development in the Republic of Kazakhstan" was adopted. It includes proposals to implement the development of crafts in Kazakhstan in two stages. The first stage is to create the necessary regulatory and legal framework, including strengthening the legal basis for the development of handicrafts in laws and regulatory documents, granting privileges to handicrafts. The second stage is the implementation of activities that require large capital investments in a short period of time and include:

organization of craft centers, craft chambers and other craft public associations;

training and retraining of craft specialists, increasing the role of skills, professional skills and abilities for crafts as the most important signs of human potential;

formation and development of the field of service to craftsmen aimed at the mass consumer.

The current state of handicrafts in Kazakhstan, on the one hand, shows their high potential in the development of the cultural economy (as an example of creative industries created by some craftsmen), on the other hand, it shows that many of its types have disappeared. Also, the activities of the "Heritage" public fund and the Association of Craftsmen of the Republic of Kazakhstan are characterized by positive dynamics. For example, in 2016, the foundation, in cooperation with the Eurasian Foundation of Central Asia and the Chevron company, initiated the implementation of the national program "Development of handicrafts and restoration of folk art in Kazakhstan". Within the framework of the program, hundreds of craftsmen were trained and dozens of master classes were held. The active work of these local institutions continues today.

In 2021, for the first time in Kazakhstan, a memorandum of cooperation was signed with the Smithsonian Center for Culture and Heritage of the USA, in which the status of the Union of Craftsmen was emphasized. The videos created about the craftsmen formed the basis of the database of the craftsmen and created a "modern portrait" of the craftsmen of Kazakhstan.

Thus, for the sustainable development of modern handicrafts in Kazakhstan and their protection, it is necessary to develop complex measures based on the analysis of advanced international experience.

The study of the international experience in the preservation and popularization of traditional crafts showed that in the following years, the second-class UNESCO centers and

various craft associations of the countries of the Asia-Pacific region, such as South Korea, Japan, China, Thailand, and Central Asia operates in a number of countries. The countries that are part of this region are the most successful in this region according to UNESCO's regional classification.

The most advanced country in this field can be considered South Korea, where there are several UNESCO centers of the second category. Among them, the International Information and Network Center for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region (ICHCAP, International Information and Network Center for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region) can be cited as an example.

The ICHCAP National Intangible Heritage Center together with the Korea Crafts and Design Foundation regularly organizes training courses for young artisans. At the same time, the Korea Cultural Heritage Foundation is involved in selling and promoting traditional products in the world market, financing the creative start-ups of young artists, developing business plans for specific manufacturers, etc., that is, in the domestic and international markets. undertakes the tasks of planning and promoting a particular craft brand. The foundation has its own gallery, which is an entire cultural complex dedicated to craft and design. The complex includes a library, lecture hall, exhibition space and shops. Various fairs and festivals aimed not only at the sale of some handicraft products, but also at popularizing them among local residents and tourists are regularly held by the foundation.

There are currently more than 153 ICH centers in South Korea, which operate with the support of national and local governments throughout the country. These centers are cultural places for the practice and transmission of traditional knowledge and skills in the field of ICH, which, according to the carriers, have historical and artistic value.

The experience of the craft centers of these countries is particularly important in the process of studying the practice of preservation, restoration and popularization of traditional crafts in the countries of the Asia-Pacific region. For example, historic villages specializing in handicrafts are popular among South Koreans and tourists. These are Bukchon Hanok, Insa-dong and Samcheong-dong located in the north of Seoul.

BukchonHanok is a village specializing in the preservation and development of traditional calligraphy, Korean embroidery, doll making, and more. The village itself consists of a complex of buildings in the form of traditional Korean houses with craft workshops. These places are used as tourist attractions.

The traditional Korean paper doll making workshop not only has unique exhibits from the 1960s, but each visitor is given the opportunity to create their own doll using traditional technology under the guidance of a master. In addition, BukchonHanok has a center for the art of traditional textile dyeing with natural dyes, which displays an extensive collection of textile artifacts. Various themed classes and seminars aimed at promoting traditional Korean textile products are held here. The oldest workshop in Bukchon Hanok was established in the 19th century. There are also places specializing in the production of national costumes decorated with gold leaf.

The Insa-dong National Souvenir Center, established under the auspices of the Korean Ministry of Culture, Sports and Tourism, attracts tourists. There are strict standards for the brands of memorabilia sold here, only department-approved and copyrighted artwork is sold. The entire assortment of the center consists of only local products, and for traditional craftsmen, membership in this organization is the highest level of professional skill.

One popular shop in this center is Hanji Chueok (Memories), which specializes in traditional Korean Hanji paper. This store not only sells products made of this paper adapted to modern conditions, but also organizes master classes where visitors can make various products under the guidance of a professional hanja master.

Similar works were organized in the village of Samcheong-dong. Local residents call it the Arts and Crafts District. There are famous galleries, museums and workshops of artisans.

Ye's Park is another major platform for popularizing traditional Korean crafts. The creators of the garden pay special attention to the art of pottery, where a separate sector of the garden is equipped not only with production buildings equipped with equipment, but also with living spaces for craftsmen. Craftsmen create and sell their products directly on the site. Another sector of the garden is dedicated to the art of making glassware, while the next sector is represented by workshops for making traditional Korean paper products and handicrafts. In general, the park is a popular destination for tourists and locals, and its main purpose is to promote traditional Korean crafts.

Another Korean center of great interest is the Seoul Arts and Crafts Center, which specializes in the arts of hanji, pearl-encrusted lacquerware, pottery, embroidery, and traditional patchwork, jogakbo. classes are held. decorative knots and other handicrafts are regularly carried out. Each of these centers has museums that organize various cultural events that serve to popularize traditional crafts. In addition, in recent years, the use of traditional craft elements by modern artists in South Korea has become widespread, which undoubtedly constitutes the national identity of local art. For example, the finalists for the 2020 annual Loewe Craft Award were six Korean artists: Park Sung-yole and Kang Suk-keun (traditional lacquer), Kim Kyeok and Cho Sungho (metal), Lee Jiyong (glass) and Kim Hye-jong (ceramics).

Thus, South Korea has now developed great experience in the field of research, protection and popularization of handicraft centers, which can train professionals, use living heritage at all levels of education, encourage youth participation and scientific projects in the field of handicrafts, and other activities. is distinguished by many aspects.

As a foreign experience, the activities of another Asia-Pacific Center (International Research Center for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region) located in Japan deserve special attention. The center focuses on elements of ICH at risk. For example, the Sri Lanka Handicrafts Center (2013-2015) is an attractive project that aims to revive traditional textile arts and women's crafts in the region, which suffered greatly after the 2009 military operations. Japan's experience in the studied aspect is also rich. Thus, in 2009, the Japanese city of Kanazawa was recognized by UNESCO as a city of crafts and folk arts, whose potential is actively used in tourism. With the support of the local government, various Japanese crafts are practiced in the city: cloth dyeing, goldwork, embroidery, porcelain production, local toys and much more. The Museum of Traditional Japanese Crafts is functioning and actively working.

The experience of the Singapore National Heritage Board is indicative in this aspect. Its mission is to protect and promote the cultural heritage of Singaporean communities. Of particular interest is the project to create a national collection of rare artifacts of Singapore's cultural heritage (Roots.sg). More than 100,000 artifacts are collected and owned here, and are open to the public.

Taking into account the experience of the Central Asian countries, it is impossible not to highlight the advanced experience of the Kyrgyz Republic in the field under study. The activity of the resource center of the Central Asian Crafts Support Association in Kyrgyzstan is particularly important. The main task of the organization is to restore and develop handicrafts in Kyrgyzstan and Central Asia as a whole. This center organizes the Oimo Crafts Festival every year, attracting not only local but also foreign artisans. Other initiatives of Kyrgyz people are also attracting attention. For example, in 2017, the unique "Datka Kilem" center was opened, and later its founders opened the "Kyrgyz Kilem" fund. Thanks to their efforts, the production of shirdak and other types of felt carpets in our country has increased. The country also has workshops for leatherwork, jewelry and other handicrafts. The activities of the "Tumar" artistic team are of great interest in the best practices and initiatives that are being considered for the restoration of Kyrgyz

handicrafts and their adaptation to the modern market. This group specializes in the production of felt clothes, household items, souvenirs and shoes.

The international experience of the development of handicrafts shows that handicrafts have a great role in preserving the culture and traditions of developed countries. The centuries-old history of crafts in Great Britain has gone through several stages of development, and today the developed English crafts supply the domestic market with their products, and workshops and workshops have been passed down by dynasties. Since 1971, issues related to crafts have been supervised and closely cooperated with an advisory committee - the Council of Craftsmen.

UK Department for Culture, Media and Sport. British craft is a booming industry today, contributing £3.4 billion to the global economy.

The UK economy accounts for 0.3% of GDP. Annual festivals such as London Craft Week and the British Craft Trade Fair bring together over 200,000 of the finest craft makers.

Contemporary craft in the United States has a multi-vector focus on regional (by state) history and is affiliated with the American Craft Council, a national non-governmental organization. Also, the status of American crafts is rising thanks to showrooms, art centers, craft museums with crafts in various fields (wood, glass, metal, jewelry, pottery, etc.). Today, their number has reached almost 224 objects, attracting more and more public attention. In addition, craft schools and art studios (more than 300) are popular in the United States.

Craft activities in the Russian Federation also have a rich history and have developed in various directions. This sector is protected by the Federal Law of the Russian Federation on the Development of Craft Activities. It is a small-scale craft business. Development of entrepreneurship, tax benefits, forms of state support, registration of craftsman, certificate of craftsman, which creates an opportunity for the rapid development of this industry. The non-governmental non-profit organization is responsible for the general coordination of the activities of the subjects of handicraft activity - the Chamber of Crafts of Russia, which unites the chambers of craftsmen of the constituent subjects of the Russian Federation.

It is possible to creatively use the following practices of foreign countries for the development of the industry in the targeted programs for the development of handicrafts:

- In the school curriculum, as well as specific subjects, crafts should be included in school education as a subject;
- by organizing online craft courses to interest the population and encourage them to acquire a trade;
- They should publish daily the products of their local craft industry in newspapers, mass media and social networks;
- The licensing system in the industry should be completely removed, these products should encourage the development of certification instead of the licensing system;
- Adequate conditions should be in place for importers and exporters to boost exports;
- Craft villages and craft universities should be established and highly educated, highly qualified personnel should be attracted to the field.

As can be seen from the above information, artisans need all kinds of external support, and their effectiveness will be much higher if the promotion of their activity is organized at the state level.

Conclusion

The global handicrafts market plays a vital role in preserving cultural heritage and traditions while contributing to economic development. Despite challenges such as limited regulation, lack of access to credit, and vulnerability to market demands, handicrafts remain a key source of livelihood, especially in developing regions. The industry's growth is driven by increasing consumer demand for unique handmade products, e-commerce expansion, and government-supported initiatives.

International experiences, particularly in countries like South Korea, Japan, and Kazakhstan, highlight the importance of integrating traditional crafts into education, fostering craft villages, and promoting crafts at national and international levels. These practices underline the potential for handicrafts to address socio-economic challenges, support sustainable development, and preserve cultural identity.

To unlock the full potential of the handicraft sector, measures such as legal frameworks, skill development, and market access support are essential. By fostering an environment that values craftsmanship and supports artisans, nations can ensure the sustainable growth of this culturally significant industry.

References ²

1. De Silver G., Kundu P. Handicraft products: Identify the factors that affecting the buying decision of customers (The Viewpoints of Swedish Shoppers). – 2013.
2. Monika Yadav, “Role of Artisans in Rural Development: A Study of Mahendergarh District,” *International Journal of Research in Economics & Social Sciences* 2, no. 11 (November 2012), euroasiapub.org/wp-content/uploads/2016/09/9-4-2.pdf.
3. Chudasri D. An investigation into the potential of design for sustainability in the handicrafts of northern Thailand. – Lancaster University (United Kingdom), 2015.
4. Joubert L. (ed.). *Craft Shaping Society: Educating in the Crafts—The Global Experience. Book One.* – Springer Nature, 2022. – T. 35.
5. Kwon H. Villagers’ agency in the Intangible Cultural Heritage designation of a Korean village ritual // *International Journal of Heritage Studies*. – 2017. – T. 23. – №. 3. – C. 200-214.
6. Kim Y. G., Kim H. G., Choi K. S. An interpretation of the Insa-dong landscape from a social construction viewpoint // *Journal of the Korean Institute of Landscape Architecture*. – 2009. – T. 36. – №. 6. – C. 91-101.
7. Huh D., Chung S., Lee B. M. Strategy & Social Interaction for Making Creative Community: Comparative Study on Two Cities of Crafts in South Korea // *Journal of Urban Culture Research*. – 2020. – T. 21. – №. 1. – C. 3-24.
8. Kim C. H., Kim H. Y., Na I. S. A Study on Locations and Characteristics of Franchise by Commercial Vitalizations in the Gentrification Area-Focused on Samcheongdong area, Seoul // *Journal of KIBIM*. – 2018. – T. 8. – №. 3. – C. 1-11.
9. Ye Y. M. et al. Predictors of the severity and serious outcomes of anaphylaxis in Korean adults: a multicenter retrospective case study // *Allergy, asthma & immunology research*. – 2015. – T. 7. – №. 1. – C. 22-29.

---

² The bibliography and in-text citations were not sufficiently organised according to APA 7 format, despite our warnings and despite being specified in the congress call text. Due to the end of the year, the study has been included in the full text book in this form in order to avoid any victimisation of the author (editor's note)

10. Хазбулатов А. Р., Ибрагимов А. И. Практика сохранения традиционных ремесел в странах азиатско-тихоокеанского региона //Электронный научный журнал «edu. e-history. kz». – 2022. – Т. 9. – №. 1. – С. 33-44.
11. Definition adopted for crafts/artisan products at the UNESCO/ITC International Symposium on “Crafts and the International Market: Trade and Customs Codification”, Manila, Philippines, October 1997
12. Subhamoy Banik, “A Study on Financial Analysis of Rural Artisans in India: Issues and Challenges.”
13. Subhamoy Banik, “A Study on Financial Analysis of Rural Artisans in India: Issues and Challenges,” International Journal of Creative Research Thoughts 5, no. 4 (December 2017): 2320–2882, <https://ssrn.com/abstract=3137936>.
14. “US Trade with India Overall Trends,” Office of Technology Evaluation, 2020, <https://www.bis.doc.gov/index.php/documents/technology-evaluation/ote-data-portal/country-analysis/2747-2020-statisticalanalysis-of-u-s-trade-with-india/file>.
15. “UNESCO - Traditional Craftsmanship,” UNESCO, accessed April 27, 2022, <https://ich.unesco.org/en/traditional-craftsmanship00057>.

BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE İHRACATINDA PAZAR VE ÜRÜN BAZLI ÇEŞİTLİLİK ANALİZİ

Analysis of Market- and Product-Based Diversification in the Exports of BRICS Countries and Türkiye

Ebubekir KARAÇAYIR ¹

Özet

İhracatın ürün ve ülke bazlı olarak çeşitliliğinin fazla olması, sürdürülebilir ihracat artışlarının sağlanması bakımından oldukça önemlidir. İhracat çeşitliliğini tespit etmek amacıyla literatürde birçok yoğunlaşma göstergesi kullanılmaktadır. Yükselen ekonomiler arasında gösterilen Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ülkelerinin oluşturduğu BRICS grubu, küresel ticarete oldukça güçlü durumdadır. Bu ülke grubunun zamanla genişlemesi ve birliğe yeni ülkelerin katılması öngörülmektedir. BRICS ülkeleri, birliğe yeni katılan ülkeler ile dünya toplam ihracatından aldığı payı yükseltmeyi, küresel ticarete daha fazla söz sahibi olmayı ve gelişmiş Batı ülkeleri ekonomilerine karşı rekabet gücünü arttırmayı hedeflenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, BRICS ülkeleri ve Türkiye ihracatında pazar ve ürün bazlı çeşitliliğin tespit edilmesi ve ihracat çeşitliliğinin ülkeler açısından gelişimini incelemektir. Belirlenen bu amaç doğrultusunda, BRICS ülkeleri ve Türkiye ihracatındaki çeşitlilik, pazar ve ürün bazlı olarak 2013-2023 dönemi için, UNCTAD kaynaklı SITC Rev.3, 3 basamak sınıflama verileri kullanılarak, Gini-Hirschman indeksi yöntemiyle ölçülmüştür. Elde edilen sonuçlar ülke bazlı olarak raporlanmış ve ülkelerin ihracat çeşitlilik durumları genel olarak değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye'nin hem ürün hem de pazar bazlı olarak ihracatındaki çeşitliliğin, BRICS ülkelerine göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticaret, BRICS, İhracat Çeşitliliği, Gini-Hirschman İndeksi

Abstract

It is important for the achievement of sustainable rises in exports that the diversity of exports in terms of products and countries be high. In the literature, to identify the diversity of exports, various concentration indicators are used. BRICS, which is an organization comprising Brazil, Russia, India, China, and South Africa among emerging economies, is a considerably powerful group of countries in global commerce. It is expected that this group of countries will expand over time, and new countries will join the organization. With those newly joining the organization, BRICS countries aim to increase their share within the total global exports, have a stronger influence on global commerce, and raise their competitive power against the developed economies of Western countries. The purpose of this study is to determine the market- and product-based diversification in the exports of BRICS countries and Türkiye and examine the development of diversification of exports on a scale of countries. For this purpose, the diversification in the exports of BRICS countries and Türkiye is measured in market-based and product-based contexts with the Gini-Hirschman index method for the period of 2013-2023 using the SITC Rev. 3 three-stage classification data from UNCTAD. The results are reported for the included countries, and the export diversification of these countries is reviewed. According to the results of the analyses, it is

---

¹ Dr. Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ekaracayir@kmu.edu.tr_0000-0002-1416-8627

concluded that the diversification of the exports of Türkiye, both in the product- and market-based categories, is greater in comparison to the diversification of the exports of BRICS countries.

Keywords: International Trade, BRICS, Export Diversification, Gini-Hirschman Index

Giriş

Bir ülkenin ihracatının belirli ürün veya ülke özelinde yoğunlaşması, o ülkenin ihracat gelirlerinin de bölgesel veya sektörel şoklara karşı kırılganlığını arttırmaktadır. İhracatı belirli ürünlerde yoğunlaşan ülkelerin, ilgili ürünü kapsayan sektördeki herhangi bir olumsuz şok durumunda, ülkenin ihracat geliri olumsuz etkilenecektir. Aynı şekilde ihracatın az sayıda ülkeye yapılması da, ihracatın yapıldığı ülkede herhangi bir olumsuz şok yaşanması durumunda, ihracatçı ülkenin ihracat gelirlerinin azalmasına neden olacaktır. Bu doğrultuda, ihracat gelirlerini uzun dönemli ve kalıcı olarak arttırarak, küresel şokların olumsuz etkisinden en az şekilde etkilenmeyi amaçlayan ülkeler, ihracat çeşitliliğini ülke ve ürün bazında arttırmayı hedeflemelidir. Bu nedenle ülkelerin ihracat çeşitliliğinin pazar ve ürün bazlı olarak analiz edilmesi son derece önemlidir.

Küresel ekonomide, ihracat bir ülkenin refahını artırması ve kalkınmasında oldukça önemlidir. Ülkelerin refahlarının artırılmasında bir ülkenin ihracat büyüklüğü tek başına yeterli olmayıp, ihracatın pazar ve ürün bazlı olarak çeşitliliğinin sağlanması da gereklidir. Bu kapsamda ihracatta çeşitlilik için pazar ve ürün odaklı yoğunlaşma indeksleri kullanılarak, çeşitliliğin seviyesi ölçülebilmektedir. Küresel iklim, pandemi ve gıda krizleri, günümüz ticaretinde ülkeler arasında gerçekleşen mal ve hizmet akımlarını hızlı ve olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Doğal afet, savaş vb. olumsuz şokların ihracatı olumsuz etkilemedeki bu gücü değerlendirildiğinde, ülkelerin ihracat çeşitliliğini arttırmaya yönelik stratejiler belirlemesi gerekmektedir.

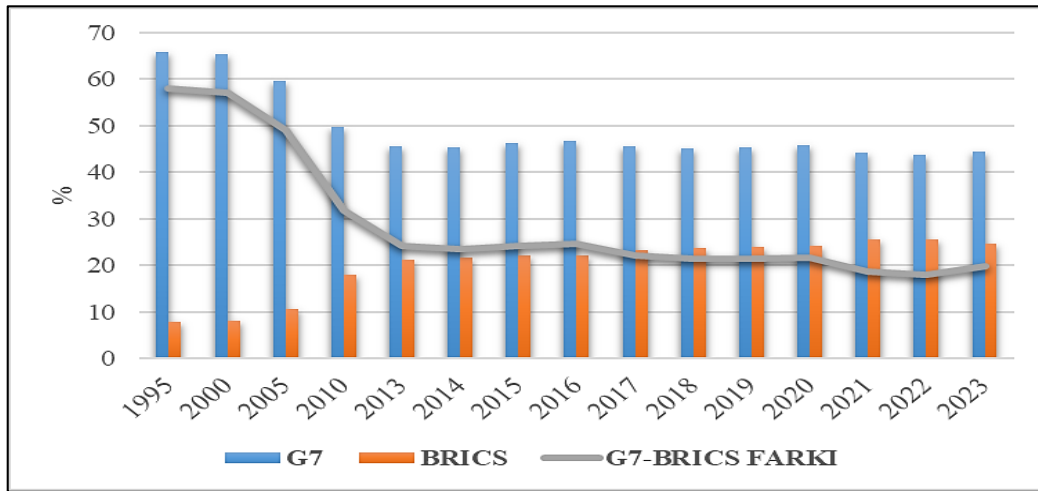
Küresel ticarete ekonomik olarak iş birliğini arttırmayı amaçlayan BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afirka) 2009 yılında kurulmuş ve dünya ekonomisinde etkisini giderek arttırmaktadır. Grubun kurucu üyeleri Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin olup; 2011 yılında Güney Afrika'da bu gruba dahil olmuştur. BRICS'e 2023 yılında Mısır, Etiyopya, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri de dahil olmuştur. Yeni ülkelerin katılımı ile BRICS grubunun genişleyerek, gelişmiş ülkelerin oluşturduğu finansal sisteme alternatif olabileceği değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, BRICS grubu kurucu ülkeleri ile Güney Afrika ve Türkiye'nin ihracat çeşitliliğinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Serbest ticaretin gelişimine destekleyen ve ekonomik olarak güçlü bir birlik olmayı amaçlayan BRICS üyesi ülkelerinin ihracatındaki pazar ve ürün bazlı çeşitlenme analizi, birliğin sahip olduğu potansiyelin tespiti bakımından oldukça önemlidir.

Çalışmanın ilk bölümünde küresel ekonomide BRICS'in gelişimi değerlendirilmiş, Gayri Safi Yurt içi Hasıla (GSYH) ve ihracat bakımından BRICS ve G7 (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, İtalya, Fransa, Japonya ve Kanada) grubu ülkeleri karşılaştırılmıştır. İkinci bölümde ihracatta çeşitlilik kavramsal olarak açıklanarak, ihracat çeşitliliğinin önemi ve ölçümü hakkında bilgiler sunulmuştur. Üçüncü bölümde, literatür taraması sunulmuş olup; ihracatta çeşitlilik ölçümüne yönelik yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Dördüncü bölümde, BRICS-T (BRICS ve Türkiye) ülkeleri için ihracatta çeşitlilik, pazar ve ürün bazlı olarak 2013-2023 dönemi için, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Trade and Development /UNCTAD) kaynaklı Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması (Standard International Trade Classification /STIC) Revizyon 3 (Rev. 3) 3 basamaklı sınıflama verileri kullanılarak, Gini-Hirschman (GH) indeksi yöntemiyle ölçülmüş ve bulgular değerlendirilmiştir. Çalışma BRICS-T ülkelerinin ihracatta çeşitliliğine yönelik değerlendirmeler ve politik önerileri kapsayan sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

1. Küresel Ekonomide BRICS

BRICS, ekonomik ve demografik göstergeleri itibariyle günümüzde önemli bir grup olarak değerlendirilmektedir. Grup içerisindeki ülkelerin hızlı büyümesi, doğrudan yabancı yatırım çekme potansiyellerinin yüksek olması, toplam nüfuslarının dünya nüfusunun yarısına yaklaşması bu durumu desteklemektedir. BRICS'in gelecek dönemlerde de ekonomik ve politik koşullar bakımından belirleyici bir güce dönüşmesi beklenmektedir (Sing & Dube, 2014).

Küresel ekonomide, BRICS grubu içerisindeki ülkeler sahip oldukları üstünlükler ile dikkat çekmektedir. Çin imalat sanayisinde belirli ürünlerde, Hindistan ise hizmet sektöründe küresel tedarikçi konumundadır. Brezilya ve Rusya, Çin ve Hindistanın endüstrileşmesi için gerekli hammaddelerin küresel ihracatçısı durumundadır. Rusya ve Çin arasındaki karşılıklı enerji koridorlarının inşa edilmesi, iki ülkenin karşılıklı ticari ilişkilerini güçlendirmektedir. Güney Afrika, üretimde ve ihracatta ürün çeşitliliğini artırarak, Afrika'da yatırım için coğrafi risklerin az olduğu bir ülke olarak gösterilmektedir. BRICS grubundaki ülkelerin sahip oldukları bu avantajlar, BRICS'in de potansiyel ve güçlü bir gruba dönüşmesinde etkilidir. Ancak, BRICS ülkelerinin dünya ekonomisinde hegemon güç olabilmesinin ise yakın gelecekte beklenmemektedir. Çünkü, 2023 verileri dikkate alındığında, Dünya toplam GSYH içerisinde BRICS grubu G7 ülkelerinin gerisinde olup; 2030 yılına kadar da bu durumunun devam etmesi beklenmektedir (Lowe, 2016, s. 51-52).

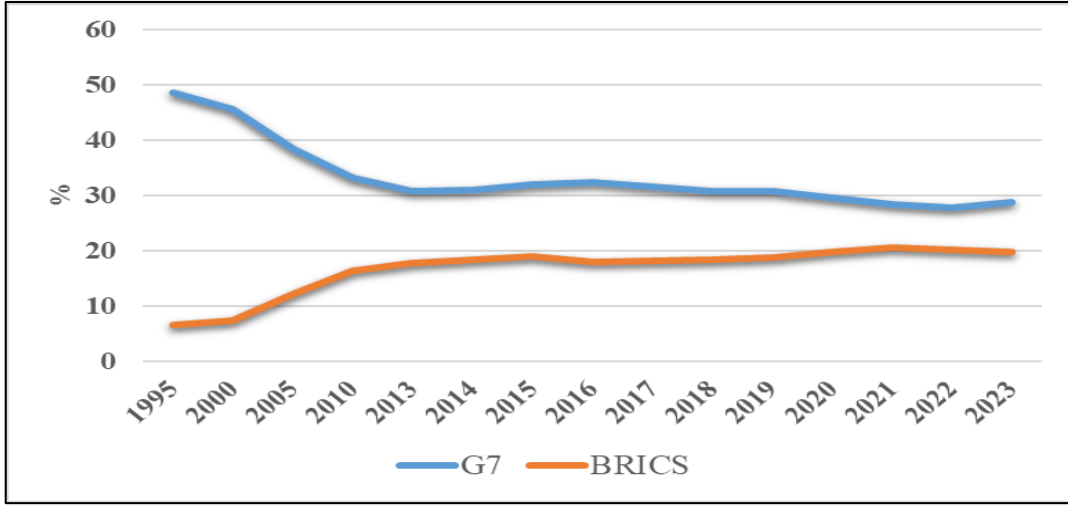

Şekil 1. G7 ve BRICS Ülke Gruplarının Dünya GSYH Payları (%)

Kaynak: World Trade Organization (WTO) verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Şekil 1'de G7 ülkeleri ile BRICS ülkelerinin toplam Dünya GSYH içerisindeki payları ve iki grup arasındaki farkın gelişimi gösterilmiştir. Buna göre 1995 yılı ve sonrasında toplam Dünya GSYH'sinden alınan pay, G7 ülkeleri için azalmakta iken; BRICS ülkeleri için artmaktadır. İki ülke grubunun dünya üretiminden aldığı payların farkı 1995 yılında %58 iken; bu fark 2023 yılında %20 seviyesine gerilemiştir.

BRICS toplantılarında, grubunu oluşturan ülkelerin küresel ekonomiye yönelik genel istekleri serbest ticaretin güçlendirilmesi olmuştur. Ekonomik büyüme ve üretimdeki artışın kaynağını, dış ticaretteki kazanımlar ile sağlayan BRICS ülkeleri, korumacılık karşıtı politikaların gerekliliğini savunmaktadır. Küresel ticarete serbest dış ticaret anlayışı, Çin başta olmak üzere diğer BRICS ülkelerinin ekonomilerinin büyümesine katkı sağlamaktadır (Göcen & Kaya, 2021, s. 68).

Şekil 2. G7 ve BRICS Ülke Grupları Dünya İhracat Payları (%)

Kaynak: UNCTAD verileri kullanılarak hesaplanmıştır

Şekil 2’de G7 ülkeleri ile BRICS ülkelerinin toplam Dünya ihracatı içerisindeki paylarının gelişimi gösterilmiştir. Buna göre 1995 yılı ve sonrasında Dünya ihracatından alınan pay, G7 ülkeleri için azalmak iken; BRICS ülkeleri için artmaktadır. İki ülke grubunun dünya ihracatından aldığı payların farkı 1995 yılında %42 iken; bu fark 2023 yılında %9 seviyesine gerilemiştir.

BRICS’in ihracatına en önemli katkı, Çin tarafından yapılmaktadır. Çin’in ihracatındaki olağan artış ise ihracat ürünleri içerisindeki birincil ürünlerden, imalat sanayisi ürünlerine olan değişim ile gerçekleşmiştir. 1990’ların başına kadar Çin ihracatının itici gücü emek yoğun sektörler iken; 1990’ların sonrasında ihracatın bileşimi emek yoğun sektörlerden sofistike imalat sanayisi ürünlere kaymıştır (Athukorala, 2009, s. 237).

2. Kavramsal Açıdan İhracatta Çeşitlilik ve Ölçümü

İhracatta çeşitlilik ürün ve pazar bazlı olarak değişkenlik göstermektedir. Ürün bazlı ihracat çeşitliliği, bir ülkedeki ihracatın ürün sayısı itibarıyla yoğunlaşıp yoğunlaşmadığını; pazar bazlı ihracat çeşitliliği ise bir ülkedeki ihracatın yapıldığı ülke sayısı itibarıyla yoğunlaşıp yoğunlaşmadığını göstermektedir. Bu doğrultuda ihracat çeşitliliği, yoğunlaşma indeksleri kullanılarak ölçülmektedir.

İhracat çeşitliliği, ihracat yapılan ürün sepetinin genişlemesi ve ihracat yapılan pazarlardaki artış şeklinde ortaya çıkabilir. İhracatta pazar bazlı çeşitlilikte, mevcut ihraç edilen ürünlerin yeni ülkelere ihraç edilmesi amaçlanmaktadır. İhracatta ürün bazlı çeşitlilikte ise mevcut ülkelere yapılan ihracat içerisindeki ürün sepetinin genişletilmesi amaçlanmaktadır. İhracat çeşitliliği kapsamında uygulanan stratejiler ürün ve pazar bazlı ayrı ayrı uygulanabildiği gibi birlikte de uygulanabilmektedir (Altun & Benli, 2021, s. 146).

İhracata dayalı büyüme stratejisi izleyen, dışa açık bir ekonomide ihracat gelirlerinin az sayıda ürün veya ülke ile sınırlı kalması durumunda, ihraç malların fiyatlarındaki dalgalanmalar ve dış talepteki yavaşlamalar ihracat gelirlerinin azalmasına ve istikrarsız bir yapıda olmasına neden olacaktır. İhracatı yapılan ürünü kapsayan sektörde ve ihracatın yapıldığı ülkedeki ekonomik küçülme, dalgalanmalar ise ihracatçı ülkenin gelirlerinin azalmasına ve ekonomik büyüme stratejisinde başarısızlığa neden olacaktır (Erlat & Akyüz, 2001, s. 1; Küçükkeiremitçi, Karaca & Eşiyok, 2001, s. 2). İhracatta ürün çeşitliliği, gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik istikrar sağlaması açısından gerekmektedir. İhracatta çeşitliliğin sınırlı olması az gelişmiş ekonomilerin sorunu iken; genel olarak gelişmiş ekonomiler ihracat çeşitliliğine sahiptirler (Tomić, Uremović, Antonijević & Pejović, 2006, s. 98).

İhracatın çeşitliliğin ürün ve pazar bazlı yeterli olması durumunda, ihracat mallarındaki fiyat düşüşleri veya dış talepteki yavaşlama gibi durumlarda ihracat gelirlerin azalması sınırlı olabilecektir (Küçükiremitçi vd., 2001, s. 2). Bu nedenle ihracata dayalı ekonomik büyüme stratejisi izleyen ülkelerin, ihracatta ürün ve pazar bazlı çeşitliliği artırma hedefleri belirlemesi gerekmektedir.

İhracatta çeşitlilik stratejisi, ülkelerin ekonomik istikrarını sağlamak ve güçlendirmek için oldukça önemlidir. Çeşitlilik üzerine yapılan araştırmalar, ekonomik istikrarı güçlendirmede ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmede, çeşitliliğin vazgeçilmez rolünü vurgulamaktadır. İhracatın çeşitlenmesi konusunda başarılı ülkelerin başarısız ülkelere göre, ticaret ortaklarına bağımlılığı azalmakta iken, dış ekonomik dalgalanmalara karşı da güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. İhracatta çeşitlilik, makroekonomik istikrara katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda uzun vadeli ekonomik büyüme için de daha güçlü bir zemin sağlamaktadır. Günümüz küresel ticaretinde ülkelerin değişken talep koşullarına uyum gösterebilmesi ve ihracat çeşitliliğine bağlı olarak fırsatlardan yararlanabilmesi için rekabet gücünü yakalaması gerekmektedir. İhracatta çeşitlenme ile küresel ticarete yeni pazarlara girilebilmekte ve ticari olanakların genişleyerek sürdürülebilir ekonomik kalkınma teşvik edilmektedir (Ninaquispe, Arbulú-Ballesteros, Valle, Morales, Salinas, Farfán-Chilicaus, Juárez & Sanchez, 2024).

İhracatta ürün çeşitliliğinin ölçümüne yönelik olarak literatürde farklı yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler arasında GH indeksi uygulamalı çalışmalarda en sık kullanılan yöntem olarak bilinmektedir (Kovács, 2004, s. 15; Aldan vd., 2012, s.9; Erkan & Sunay, 2016, s. 1830). GH indeksi, Gini (1912) tarafından geliştirdiği ve Hirschman'ın ekonomik analizlere uyarladığı yoğunlaşma katsayı olarak bilinmektedir (Kösekahyaoğlu, 2007, s.19). Bu çalışmada kullanılan GH indeksi Eşitlik 1 ve 2'de matematiksel olarak ifade edilmiştir:

$$GH_{ürün} = 100 \sqrt{\sum_{p=1}^n \left(\frac{X_{pt}}{X_t} \right)^2} \quad (1)$$

$$GH_{ülke} = 100 \sqrt{\sum_{c=1}^n \left(\frac{X_{ct}}{X_t} \right)^2} \quad (2)$$

GH indeksinde, ihracatın ürün bazlı olarak yoğunlaşmasının tespiti amacıyla (1) numaralı eşitlik kullanılmaktadır. Bu eşitlikteki X_{pt} , X ülkesinin p malı için t dönemi ihracatını; X_t ise X ülkesinin t dönemi toplam ihracatını göstermektedir. İhracatta ürün bazlı yoğunlaşmanın hesaplanması için belirlenen dönem için ürün gruplarının toplam ihracattan aldıkları paylarının kareleri toplanır ve bulunan bu toplamın karekökü alınması ve 100 ile çarpılması ile ürün bazlı GH indesine ulaşılmaktadır (Erkan & Sunay, 2016, s. 1830).

Bu endeksin 100'e yaklaşması durumunda ülkenin ihracatının ürün bazlı olarak yoğunlaşması artacak ve ihracatta ürün çeşitliliği azalacaktır. Bu durumda, belirlenen ürün grubunu kapasayan sektördeki iç ve dış şokların, ülkenin ihracat gelirlerini etkileme gücü de artmaktadır. İndeksin sıfıra yaklaşması durumunda ise ülkenin ihracatının ürün bazlı olarak yoğunlaşması azalacak ve ihracatta ürün çeşitliliği artacaktır. Bu durumda, belirlenen ürün grubunu kapasayan sektördeki iç ve dış şokların, ülkenin ihracat gelirlerini etkileme gücü de zayıflayacaktır (Aldan, Aydın, Çulha, Sunel & Taşkın, 2012, s. 9).

GH indeksinde, ihracatın ülke bazlı olarak yoğunlaşmasının tespiti amacıyla (2) numaralı eşitlik kullanılmaktadır. Bu eşitlikteki X_{ct} , X ülkesinin c ülkesine t dönemi ihracatını; X_t ise X ülkesinin t dönemi toplam ihracatını göstermektedir. İhracatta ülke bazlı yoğunlaşmanın hesaplanması için belirlenen dönem için ülke gruplarının toplam ihracattan aldıkları paylarının

kareleri toplanır ve bulunan bu toplamın karekökü alınması ve 100 ile çarpılması ile ülke bazlı GH indesine ulaşılmaktadır (Erkan & Sunay, 2016, s.1830).

Bu endeksin 100'e yaklaşması durumunda ülkenin ihracatının ülke bazlı olarak yoğunlaşması artacak ve ihracatta ülke çeşitliliği azalacaktır. Bu durumda, ihracatın yapıldığı ülkelerdeki olumsuz şokların, ihracatçı ülkenin gelirlerini etkileme gücü de artmaktadır. İndeksin sıfıra yaklaşması durumunda ise ihracatçı ülkenin ülke bazlı olarak yoğunlaşması azalacak ve ihracatta ülke çeşitliliği artacaktır. Bu durumda, belirlenen ihracatın yapıldığı ülkeledeki olumsuz şokların, ihracatçı ülkelerin ihracat gelirini etkileme gücü de zayıflayacaktır (Aldan vd., 2012, s.9).

3. Literatür Taraması

Bu bölümde, ihracat çeşitliliğinin belirlenmesine yönelik yapılmış çalışmalar incelenmiştir. İncelenen bu çalışmaların hangi ülke için yapıldığı, sektör ve dönem bilgileri sunulmuştur. Literatürde, ihracat çeşitliliğinin tespitine yönelik olarak, sıklıkla GH yoğunlaşma indeksine başvurulduğu tespit edilmiştir. GH indeksini kullanarak ihracatta çeşitliliğin ölçümüne gerçekleştiren, seçilmiş çalışmaların bulguları bu bölümde sunulmuştur.

Kösekahyaoğlu (2007) çalışmasında, 1980-2005 döneminde Türkiye'nin dış ticaretinde ürün bazlı yoğunlaşmayı incelemiştir. Çalışmada gümrük birliği sonrası geçen on yıllık zamanda Türkiye ihracatında ürün çeşitliliğinin arttığına yönelik bulgular tespit edilmiştir. Hamid (2010) çalışmasında, 1970-2003 döneminde Malezya'nın ihracatındaki ürün ve pazar yoğunlaşmasını araştırmıştır. Çalışmada yoğunlaşma katsayılarının azalma eğiliminde olduğunu; ancak ülkenin tam olarak ihracat çeşitliliğini sağlamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Aldan vd. (2012) yapmış oldukları çalışmada, 2003-2011 döneminde Türkiye'nin ihracat çeşitlenmesini ürün ve ülke bazında araştırmışlardır. Çalışmada, makine ve ulaştırma, demir çelik, giyim ve tekstil gibi ana sektörler için ihracatta pazar çeşitliliğinin; AB, Orta Doğu ve Kuzey Amerika ile diğer bölgeler için ise ihracatta ürün çeşitliliğinin arttığı tespit edilmiştir. Erkan & Sunay (2016) yapmış oldukları çalışmada, 2000-2014 döneminde Türkiye'nin ihracatındaki ürün ve pazar yoğunlaşma düzeyini belirlemişlerdir. Çalışmada Türkiye'nin ürün ve pazar bazında yoğunlaşmaların azaldığı (çeşitliliğin arttığı) tespit edilmiştir.

Mubeen & Ahmad (2016) yapmış oldukları çalışmada, 1980-2015 döneminde Pakistan'ın ihracat çeşitliliği derecesinin ölçümü ve belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmada, Pakistan'daki politika yapıcılarının istikrarlı ve iyileştirilmiş ticaret dengesi için ihracat pazarında daha yüksek düzeyde ürün çeşitliliğini gerektiği vurgulanmıştır. Erkan & Sunay (2018) yapmış oldukları çalışmada, 2000-2016 döneminde Rusya'nın ihracatındaki çeşitlilik ürün ve pazar düzeyinde araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgular, Rusya ihracatının hem pazar hem de ürün bazında çeşitliliğin düşük olduğunu ortaya koymaktadır.

Li vd. (2022) yapmış oldukları çalışmada, 2000-2017 döneminde 270 Çin şehirlerindeki ihracat çeşitliliğini ürün ve pazar bazlı analiz etmişlerdir. Çalışmada ihracat çeşitliliğinin, Çin'in gelişmiş güneydoğudaki gelişmiş şehirlerde, kuzeybatıdaki daha az gelişmiş şehirlere göre daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

4. BRICS-T Ülkelerinde İhracat Çeşitliliği Ölçümü

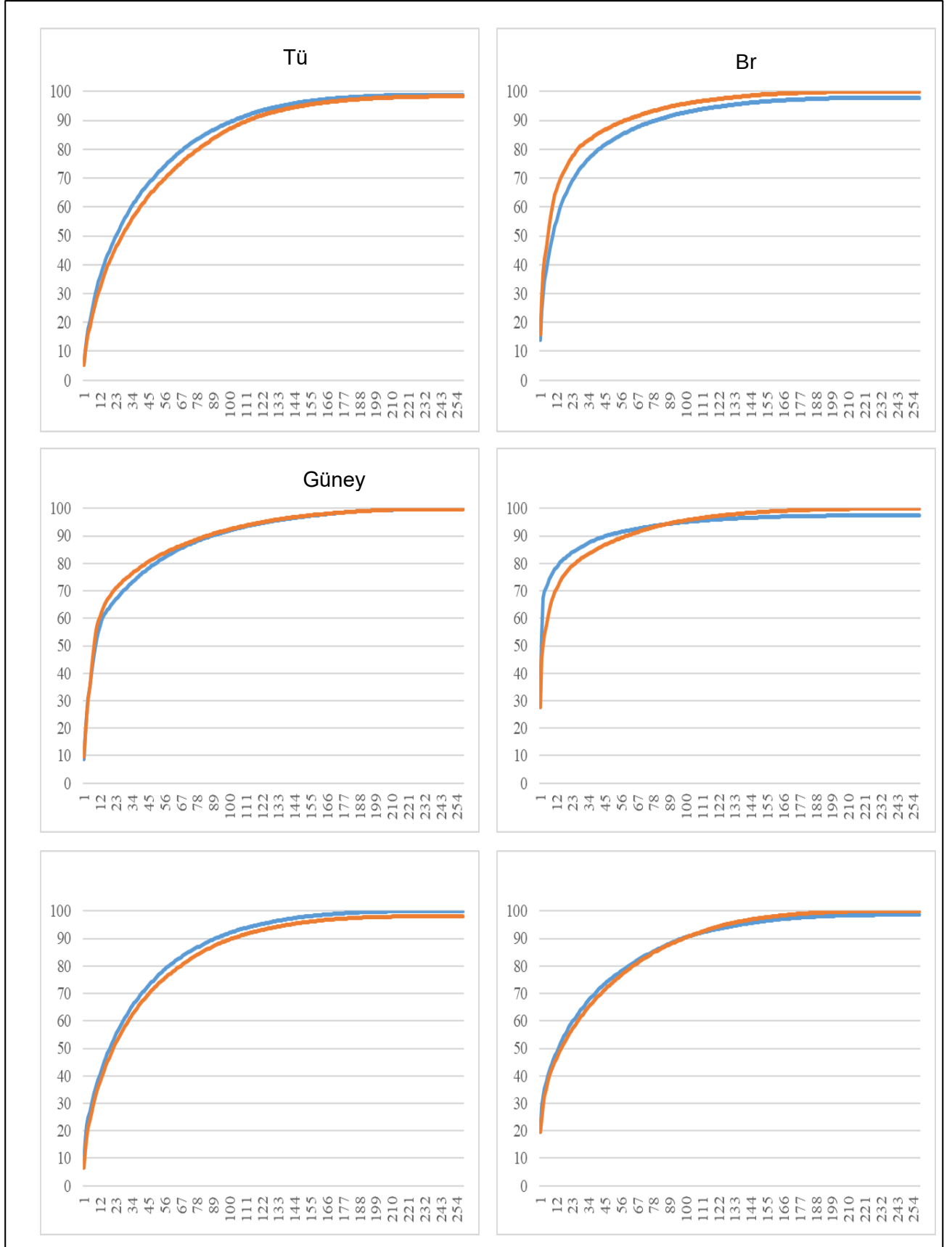
Bu bölümde BRICS ülkeleri ve Türkiye'de ihracatta çeşitliliğin ölçümü 2013 ve 2023 yılları arasındaki tüm yıllar için hesaplanmıştır. Çeşitliliğin ölçümü öncesinde, ülkelerin ürün ve ülke bazlı ihracat payı kümülatif olarak 2013 ve 2023 yılları için hazırlanmış ve böylece 10 yıllık süreçte ülkelerin ihracatta çeşitlilik durumlarının gelişimi değerlendirilmiştir. Ülkelerin kümülatif paylarının raporlanması, GH indeksi kullanılarak çeşitlilik ölçüm bulgularının değerlendirilme sürecine katkı sağlamaktadır.

BRICS-T ülkeleri ihracatındaki çeşitliliğin durumunu incelemek amacıyla, ürün bazlı kümülatif ihracat payı hazırlanmış ve Şekil 3'te sunulmuştur. Ülkelerin 2013 (mavi) ve 2023 (turuncu) yılları için, 3 basamaklı ürün gruplarındaki ihracat payları büyükten küçüğe sıralanmış ve sırasıyla kümülatif payları belirlenmiştir. Şekil 3'te yatay eksen 3 basamaklı 258 ürün grubunu; dikey eksen ise kümülatif payları göstermektedir. Şekil 3 bütün olarak incelendiğinde, ihracat pay eğrilerinin 2013 ve 2023 yılları için Türkiye ve Çin'de sınırlı şekilde sağa doğru hareket ettiği görülmüştür. Bu durum Türkiye ve Çin'de ihracatta ürün çeşitliliğinin arttığını doğrulamaktadır. Ürün grubu içerisinde en çok ihracat payına sahip 50 ürünün kümülatif ihracat payı, Türkiye'de 2013 yılında %71 iken; 2023 yılında %66'ya, Çin'de ise 2013 yılında %76 iken; 2023 yılında %73'e gerilediği tespit edilmiştir.

BRICS-T ülke grubunda ihracatta ürün çeşitliliğinde, Brezilya'da azaldığı, Hindistan ve Güney Afrika'da ise önemli bir değişimin olmadığı tespit edilmiştir. Rusya'da ihracattaki çeşitlilik ürün sayısı bakımından değişkenlik göstermemektedir. Ürün grubu içerisinde en çok ihracat payına sahip 50 ürünün kümülatif ihracat payı, Rusya'da 2013 yılında %90 iken; 2023 yılında %87'ye gerilemiştir. En çok ihracat payına sahip 150 ürünün kümülatif ihracat payı, Rusya'da 2013 yılında %97 iken; 2023 yılında %99'a yükselmiştir. Rusya ihracatının önemli bir bölümünün petrol ve petrol ürünlerinde yoğunlaşması, ihracatında ürün çeşitliliğini sınırlandırmaktadır.

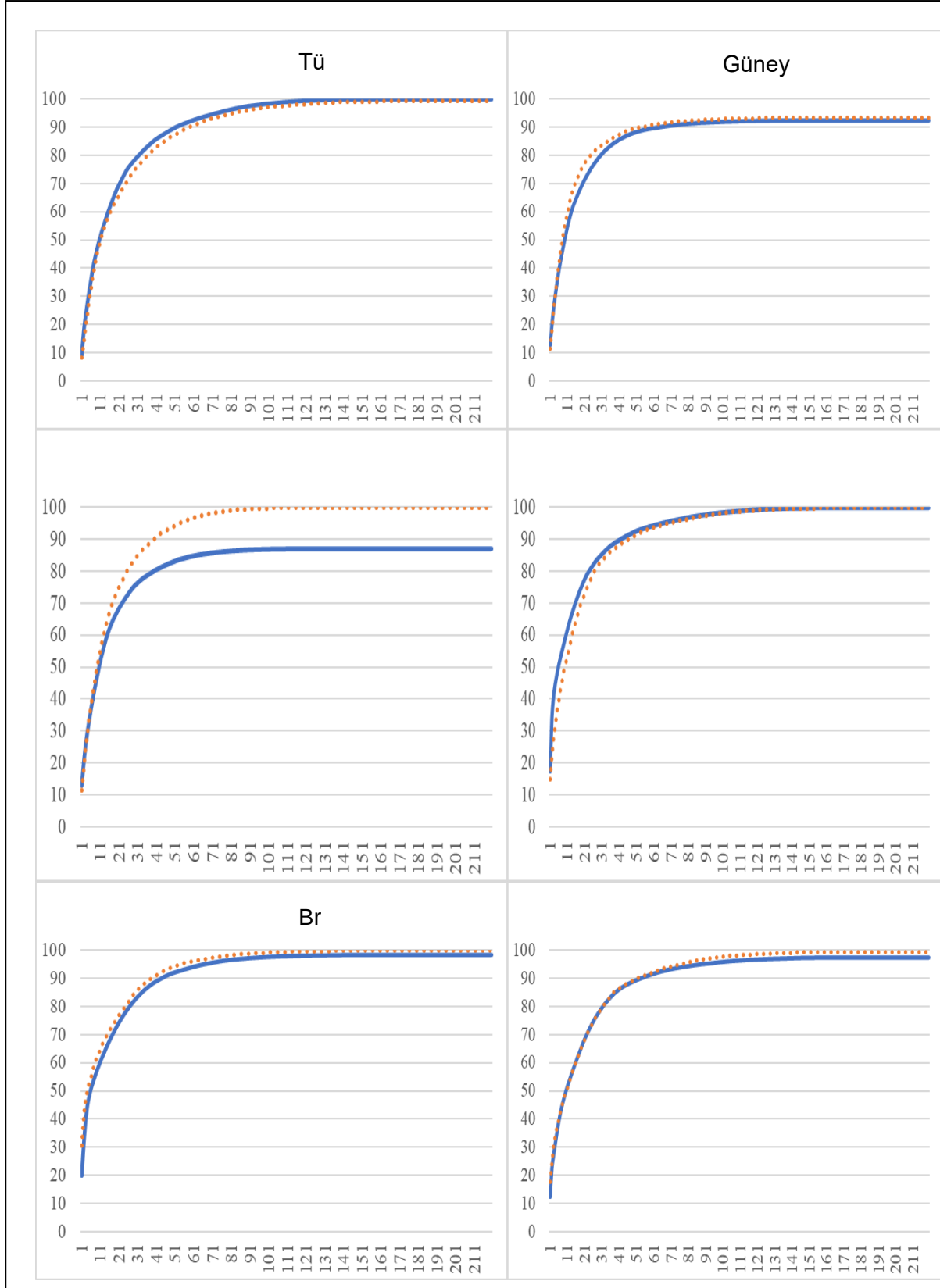
BRICS-T ülkeleri ihracatındaki çeşitliliğinin durumu incelemek amacıyla, pazar bazlı kümülatif ihracat payı hazırlanmış ve Şekil 4'te sunulmuştur. Ülkelerin 2013 (mavi renk) ve 2023 (turuncu renk) yılları için diğer ülkelere olan ihracat payları büyükten küçüğe sıralanmış ve sırasıyla kümülatif payları belirlenmiştir. Şekil 4'te yatay eksen yaklaşık 220 ülkeyi; dikey eksen ise kümülatif payları göstermektedir. Şekil 4 bütün olarak incelendiğinde, ihracat pay eğrilerinin 2013 ve 2023 yılları için Türkiye ve Çin'de sınırlı şekilde sağa doğru hareket ettiği görülmüştür. Bu durum Türkiye ve Çin'de ihracatta pazar çeşitliliğinin arttığını doğrulamaktadır. Pazar grubu içerisinde en çok ihracat payına sahip 50 ülkenin kümülatif ihracat payı, Türkiye'de 2013 yılında %90 iken; 2023 yılında %88'e, Çin'de ise 2013 yılında %92 iken; 2023 yılında %91'e gerilediği tespit edilmiştir.

BRICS-T ülke grubunda ihracatta pazar çeşitliliğinin, Rusya'da azaldığı; Hindistan, Güney Afrika ve Brezilya'da ise önemli bir değişimin olmadığı tespit edilmiştir. En çok ihracat payına sahip 50 ülkenin kümülatif ihracat payı, Rusya'da 2013 yılında %83 iken; 2023 yılında %94'e yükselmiştir. Rusya-Ukrayna savaşı sonrasında gelişmiş Batı ülkelerinin uyguladığı yaptırımların Rusyanın ihracat yaptığı ülke sayısının azalmasında etkili olduğu ve bu durumun pazar bazlı olarak çeşitliliği sınırlandırdığı düşünülmektedir.

Şekil 3. BRICS-T Ülkelerin Ürün Bazlı Kümülatif İhracat Payı (%)

Kaynak: UNCTAD verileri kullanılarak hesaplanmıştır

Şekil 4. BRICS-T Ülkelerin Ülke Bazlı Kümülatif İhracat Payı (%)

Kaynak: UNCTAD verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 1. BRICS-T Ülkeleri İhracatının Ürün Bazlı GH İndeksleri

	Türkiye	Brezilya	Çin	Hindistan	Rusya	Güney	
2013	12.94	20.86	15.89	23.41	41.54	17.52	50.00
2014	12.53	20.24	15.66	22.58	40.82	16.24	45.00
2015	12.89	18.55	15.99	17.31	35.75	16.58	40.00
2016	13.31	18.49	16.08	17.37	31.52	16.64	35.00
2017	13.41	20.11	15.26	17.66	31.61	17.14	30.00
2018	13.10	22.23	15.30	19.23	34.05	17.66	25.00
2019	12.94	21.73	15.10	17.96	33.28	18.47	20.00
2020	12.17	23.33	15.58	15.45	26.43	19.25	15.00
2021	11.81	25.54	14.92	17.96	27.53	23.74	10.00
2022	11.86	23.48	14.31	23.33	33.99	21.59	5.00
2023	12.07	24.63	13.96	22.32	34.07	18.80	0.00

Aralık Değerleri

Kaynak: UNCTAD verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 1’de BRICS-T ülkeleri ihracatı için 2013-2023 yılları dikkate alınarak GH indeksi ürün bazlı olarak hesaplanmıştır. GH indeksinin yükselmesi ihracatta ürün bazlı çeşitliliğin azaldığını, azalması ise ürün bazlı çeşitliliğin arttığı anlamına gelmektedir. Ürün bazlı GH endeksi dikkate alındığında Türkiye, BRICS ülkelerine göre daha düşük bir GH indeksine sahiptir. Bu durum, Türkiye’nin ürün çeşitliliği bakımından diğer BRICS ülkelerine göre daha iyi durumda olduğunu göstermektedir. Ayrıca Çin’in GH indeks değerlerinin azalma eğiliminde olması ürün çeşitliliğindeki artışın sürdürülebilir olması bakımından olumlu olarak değerlendirilmektedir. Hindistan ise 2013 yılı sonrasında GH indeksinin azaltarak başarılı olmuş; ancak 2021 yılı ve sonrasında indeks tekrar yükselme eğiliminde olmuştur.

GH indeksi 2013-2023 dönem ortalaması: Türkiye için 12.6, Brezilya için 21.4, Çin için 15.2, Hindistan için 19.5, Rusya için 33.6, Güney Afrika için ise 18.5 olarak hesaplanmıştır. Yüksek GH indeks ortalaması ile Rusya diğer ülkelere göre oldukça farklılaşmaktadır. Rusya ihracatının ağırlıkta petrol ve petrol ürünlerinde yoğunlaşması, GH indeksinin diğer ülkelere göre belirgin şekilde yüksek olmasının sebebi olarak yorumlanabilir. Rusya’nın GH indeksi 2013 yılı sonrasında azalma eğilimine girmiş ve ürün çeşitliliğinde artış gerçekleşmiş olup, 2022 yılı sonrasında Rusya’nın Ukrayna’ya başlattığı savaş nedeniyle GH indeksi tekrar yükselme eğiliminde olmuştur.

Rusya ihracatının petrol ve petrol ürünlerinde yoğunlaşması ve bu durumun kalıcılık göstermesi, Rusya’nın ekonomik gelişmişliği önünde önemli bir engeldir. Küresel ekonominin yavaşladığı dönemlerde, petrol ürünlerindeki talepteki azalmaya bağlı olarak bu ürünlerin fiyatlardaki düşme, petrol ihracatına bağımlılığı yüksek ekonomileri oldukça olumsuz etkilemektedir. Rusya, bu ekonomiler arasında gösterilmekte olup; ülkenin ihracat çeşitliliği geliştirme stratejine ihtiyacı bulunmaktadır (Erkan & Sunay, 2018, s. 53).

Tablo 2. BRICS-T Ülkeleri İhracatının Ülke Bazlı GH İndeksleri

	Türkiye	Brezilya	Çin	Hindistan	Rusya		
2013	18.44	26.09	26.87	20.19	19.47	19.96	50.00
2014	18.57	25.13	25.87	20.77	20.00	18.53	45.00
2015	18.65	25.63	25.97	22.12	18.90	19.02	40.00
2016	19.11	26.32	25.85	22.82	20.64	18.94	35.00
2017	18.96	28.12	25.70	22.00	20.91	19.07	30.00
2018	18.29	32.09	25.76	21.84	21.50	18.95	25.00
2019	17.94	33.05	23.70	22.37	22.15	20.17	20.00
2020	18.11	35.22	23.95	22.72	22.08	20.30	15.00
2021	17.76	34.54	23.59	22.70	21.90	22.09	10.00
2022	17.44	30.89	22.24	22.16	19.97	20.85	5.00
2023	17.24	34.07	21.23	22.40	19.97	20.57	0.00

Kaynak: UNCTAD verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 2’de BRICS-T ülkeleri ihracatı için 2013-2023 yılları dikkate alınarak GH indeksi ülke bazlı olarak hesaplanmıştır. GH indeksinin yükselmesi ihracatta ülke bazlı çeşitliliğin azaldığını, azalması ise ülke bazlı çeşitliliğin arttığı anlamına gelmektedir. Ülke bazlı GH indeksi dikkate alındığında Türkiye, BRICS ülkelerine göre daha düşük bir GH indeksine sahiptir. Bu durum, Türkiye’nin ülke çeşitliliği bakımından diğer BRICS ülkelerine göre daha iyi durumda olduğunu göstermektedir. Ayrıca Çin’in GH indeks değerlerinin azalma eğiliminde olması ülke çeşitliliğindeki artışın sürdürülebilir olması bakımından olumlu olarak değerlendirilmektedir.

GH indeksi 2013-2023 dönem ortalaması: Türkiye için 18.2, Brezilya için 30.1, Çin için 24.6, Hindistan için 22, Rusya için 20.6, Güney Afrika için ise 19.8 olarak hesaplanmıştır. Yüksek GH indeks ortalaması ile Brezilya diğer ülkelere göre oldukça farklılaşmaktadır. Brezilya’nın Çin’e yapmış olduğu ihracatın payı 2013 yılında %19’dan, 2023 yılında %31’e yükselmiştir. Brezilya ihracat yaptığı ülkeler arasında Çin’in ağırlıkta olması, Brezilya için hesaplanan GH indeksinin diğer ülkelere göre belirgin şekilde yüksek olmasında etkilidir.

Sonuç

Bir ülke ekonomisinin büyümesinde ihracat gelirlerine duyarlılığının fazla olması durumunda, ürün ve ülke bazlı olarak ihracat çeşitlenmesi oldukça önemlidir. Gelişmiş ülkeler yeterli ihracat çeşitlenmesini sağlayarak, değişen talep koşullarına uyum sağlamak ve küresel ticarete rekabet gücü kazanmaktadır. Serbest ticareti savunan ve ekonomik gücünü üretime bağlı, ihracattan alan BRICS-T ülkeleri için ihracatta çeşitliliğin sağlanması oldukça önemlidir.

Bu çalışmada BRICS-T ülkeleri için ihracat çeşitliliği kümülatif pay sıralaması ve GH indeksi kullanılarak ürün ve ülke bazlı olarak incelenmiştir. Ürün bazlı olarak incelendiğinde, Türkiye ve Çin’in ihracat çeşitliliğini arttırmayı başaran iki ülke olduğu tespit edilmiştir. Çin’in imalat sanayisine dayalı ihracatı, Türkiye’nin ise ihracatı desteklemesi ve coğrafi konumunun ihracat çeşitlenmesini olumlu etkilediği düşünülmektedir. Hindistan ve Güney Afrika’nın ürün bazlı ihracat çeşitlilik durumlarında önemli bir değişimin olmadığı tespit edilmiştir. Brezilya ve Rusya’nın ise ihracatları içerisinde hammadde bağımlılığının yüksek olması, ihracat çeşitliliğini sınırlandırmakta olup; bu durum Rusya ve Brezilya’nın ürün bazlı ihracatta çeşitlilik artırıcı stratejiler belirlemesi gerektiğini göstermektedir. Enerji talebinin azaldığı ve Küresel ekonomik küçülmenin yaşandığı dönemlerde ihracat geliri azalacağından, Brezilya ve Rusya’da ihracatta çeşitliliğin sınırlı kalması bu ülkeler açısından risk unsuru olarak görülmelidir.

BRICS-T ülkeleri açısından, ihracatta çeşitlenme ülke bazlı olarak incelendiğinde, ürün bazlı olduğu gibi Çin ve Türkiye’nin ihracatta çeşitliliği arttıran iki ülke olduğu tespit edilmiştir. İhracatta kümülatif pay eğrileri dikkate alındığında, Rusya’da ülke bazlı olarak ihracatta çeşitliliğin azaldığı; Hindistan, Güney Afrika ve Brezilya’da ise ihracat çeşitliliğinde önemli bir

değişim olmadığı belirlenmiştir. Ancak 2013-2023 arasında tüm yıllar için hesaplanan GH indeksi sonuçlarına göre, Brezilya’da ülke bazlı olarak ihracatta çeşitliliğin azaldığı ve BRICS-T grubu içerisinde Brezilya’nın diğer ülkelere göre daha yüksek indeks değerine ulaştığı tespit edilmiştir. Brezilya ihracatının Rusya’ya yüksek bağımlı olması bu durumu açıklamaktadır. Çin ekonomisindeki büyümenin yavaşlama ihtimali, ihracatı Çin’e bağımlı olan Brezilya için oldukça risk unsuru taşımaktadır. Brezilya’nın Çin dışında yeni pazarlar bulması ve mevcut pazarlarını güçlendirmesi, ülke bazlı ihracat çeşitlendirmesine katkı sağlayacaktır.

BRICS-T grubu içerisinde başta Rusya, Brezilya ve diğer ülkeler açısından ihracatta ürün ve ülke bazlı olarak çeşitliliği belirleyici faktörlerin araştırılması ile çeşitliliği arttırmaya yönelik stratejilerin belirlenmesine yönelik çalışmalar, BRICS’in ekonomik aktör olarak küresel ticarete güçlenerek alternatif bir güç olmasına katkı sağlayacaktır. BRICS içerisindeki bilim, teknoloji, inovasyondaki gelişim ve ilerlemelerin sağlanarak; kalkınma gösterlerinde G7 ülkelerine yakınsayacak hedeflerin belirlenmesi ihracatta çeşitliliğin artırılması için gerekmektedir.

Kaynakça

- Aldan, A., Aydın, M. F., Culha, O. Y., Sunel, E., & Taskin, T. (2012). İhracatta bölgesel ve sektörel çeşitlenme (No. 1218). Araştırma ve Para Politikası Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. <https://ideas.repec.org/p/tcb/econot/1218.html>
- Altun, M., & Benli, M. (2021). İhracatta ürün çeşitliliği ve Türkiye’nin büyüme performansı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (67), 138-158. <https://doi.org/10.512901/dpusbe.786102>
- Athukorala, P. C. (2009). The rise of China and East Asian export performance: Is the crowding-out fear warranted?. *World Economy*, 32(2), 234-266. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2008.01151.x>
- Erkan, B., & Sunay, Z. F. (2016). Türkiye’nin ihracatının yoğunlaşma perspektifinde analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1823-1842. <https://doi.org/10.15869/itobiad.259266>
- Erkan, B., & Sunay, Z. F. (2018). Russia's market and product-based export diversification. *Journal of Life Economics*, 5(3), 43-60. <https://doi.org/10.15637/jlecon.252>
- Erlat, G., & Akyüz, O. (2001). Country concentration of Turkish exports and imports over time. *Economics Web Institutes*. <https://meea.sites.luc.edu/volume3/gerlat.pdf>
- Göcen, C. E., & Kaya, O. (2021). Yükselen güçlerin ekonomilerinde dış ticaretin etkisi: BRICS örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 49-71. <https://doi.org/10.30794/pausbed.770274>
- Hamid, Z. (2010). Concentration of exports and patterns of trade: a time-series evidence of Malaysia. *The Journal of Developing Areas*, 255-270. <https://www.jstor.org/stable/40376260>
- Kovács, Z. Á. (2004). Is there any convergence in trade structures following EU accession?-some trade related aspects of enlargement, KOPINT-DATORG
- Kösekahyaoğlu, L. (2007). Türkiye dış ticaretinde ürün ve ülke bazında yoğunlaşma: 1980–2005 dönemi üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (36), 15-34. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/5346>

- Küçükkiremitçi, O., Karaca, M. E., & Eşiyok, B. A. (2010). Türkiye'nin ihracatında öne çıkan sektörlerde temel pazar ülkeler, rakipler ve rekabet gücü. *Türkiye Kalkınma Bankası AŞ*, 1, 42.
- Li E, Ma Y, Wang Y, Chen Y, Niu B (2022) Competition among cities for export trade brings diversification: The experience of China's urban export trade development. *PLoS ONE*, 17(9): e0271239. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0271239>
- Lowe, P. (2016). The rise of the BRICS in the global economy. *Teaching geography*, 41(2), 50-53. <https://www.jstor.org/stable/26455170>
- Mubeen, N., & Ahmad, N. (2016). Towards measurement and determinants of export diversification: An empirical analysis of Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 10(3), 588-605. <https://www.econstor.eu/handle/10419/188269>
- Ninaquispe, J. C. M., Ballesteros, M. A. A., Jugo, D. A. L., Aguilar, E. E., Valle, M. D. L. Á. G., Salinas, L. E. C., ... & Juárez, H. D. G. (2024). Agricultural products export strategy: expanding reach through diversification. *Journal of Educational and Social Research*, 14 (5), <https://doi.org/10.36941/jesr-2024-0137>
- Singh, S., & Dube, M. (2014). BRICS and the world order: A beginner's guide. *Available at SSRN* 2443652. <https://ssrn.com/abstract=2443652>
- Tomić, M., Uremović, N., & Antonijević, M. (2022). Export diversification in the CEFTA 2006 region. a,U “shape pattern. *Knowledge-International Journal*, 51(1), <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/5044>
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2024). Data centre, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/>
- WTO (World Trade Organization) (2024). WTO Stats, <https://stats.wto.org/>